SUPAR BATAM

G. K. U. 1964

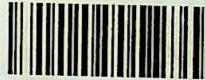
चैत्रकृष्ण.-अमावस्या २००३ वैक्रमाब्दा:

सुप्रभातम्

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टा काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदिता

संस्कृत-मासिकी-लेखमाला

तिमिरततिमुदस्यद्. भेदतारा विलुम्पद्,
नयदधिसुरभाषाभापि जागर्तिभावम् ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम
विल ... भानम"

प्रधान-सम्पादकः—

श्रीकेदारनाथ शर्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः प्रकाशकश्च—

रामलाल शास्त्री, सारस्वतः

प्राप्तिस्थानम—

सुप्रभातम्, बनारस सिटी

वार्षिकम्मूल्यम ४)

...तः ।
...नु मधुरतरै—
मानसं मादृशानाम्
पत्रं चित्र-प्रकारं जन-हृदय-मुदे
जृम्भतां सुप्रभातम् ।

...ीयः

वसन्त-पंचमी
२००२

लक्ष्मणशास्त्री तैलङ्गः
महामहोपाध्यायः

श्रीकाशी-जङ्गमवाटिकासहामठाधिष्ठित
श्रीजगद्गुरुविश्वाराध्य-भगवत्पादज्ञान-
सिंहासनाधीश्वर—
श्री १००८ जगद्गुरु-वीरभद्रशिवाचार्य महा-
स्वामिनां दिव्यसन्निधानात्

सुप्रभातं पुनः पुनः

द्विजव्रातप्रबोधार्हं
विबुधानन्द-वर्द्धनं
भारते तु पुनश्शीघ्रं
सुप्रभातं भविष्यति ॥१॥

नैराश्यनिद्रामुद्रेऽपि
धर्मभद्र गुणाकरे
भारते भविता शीघ्रं
सुप्रभातं महोज्ज्वलम् ॥२॥

सारस्वत-सुधा-सार
सम्पादन-कलाधरे
केदारनाथे सन्नद्धे
सुप्रभातं पुनः पुनः ॥३॥

[अष्टम पृष्ठादग्रे पठनीयम्]

यदि नाम वयमिदानीमपि तथैव तूष्णीं स्थास्याम-स्तदा शनैः शनैरार्यजातेरस्तित्वं पुरातन-चिह्नानि, पवित्रतीर्थानि, मन्दिराणि—सर्वमपि क्रमशो व्यपगतं ... यत्र लेशतोऽपि सन्देहावसरः ! आश्रय-... विनाशः सुतरां सिद्ध एव । ... विषयेषु पण्डिता दत्ता-... साहित्य-

काशी-नगरीतः प्रकाश्यमानं 'सुप्रभातम्' संस्कृत-मासिक-पत्रम्, यदद्यावधि केनापि कारणेन-अन्धकाराच्छन्न-मासीत्, तदस्माकं चिराय खेदास्पदमभूत् । सम्प्रति तस्य पुनराविर्भाव-सूचनामुपलभ्य समुल्लसित-हृदयोऽहं तदीयं हार्दिकं स्वागतं करोमि ।

संस्कृतभाषायां समुज्वल-राष्ट्रीयता-प्रतिपादकं भारतीय संस्कृतेः परमं समर्थकं भारतीय-स्वतन्त्रता-संग्रामस्यविचलं योद्धृ पत्रमिदम्, भारतीयताया अरुणाभां समासादयत् देशस्यास्य सांस्कृतिकान्तरिक्षोपरि समुदीयमानं स्यात्तथास्य प्राचीनराष्ट्रस्य पथप्रदर्शनं कुर्यादित्येवास्माकमभिलाषः ।

'संसार'-कार्यालय. } कमलापतिः शास्त्री, एम. एल. ए.
दैनिक-'संसार'-सम्पादकः

× × ×

श्रीमद्भगवतो विराट्स्वरूपस्यास्य विश्वस्य हृदयस्था-नीयमिदं भारतं वाभाति । तच्चेदमज्ञानतिमिरावृतमिव पाश्चात्य प्रभावात् सुप्रभातं विना कतिपयैरहोभिः । सुप्रभा-तस्य पुनरुदयेनावश्यं सः प्रभावोपयातः स्यादभूतपूर्वश्च कश्चनास्य प्रकाशः स्याद्येन चकितचकितमखिलं भूमण्डल-मदसीय-शिक्षा-दीक्षा-सभ्यता-संस्कृत्यनुरोधि भवेदिति ध्रुवं विश्वसिमः ।

लक्ष्मणनारायण गर्दे,
दैनिक-'सन्मार्ग'-सम्पादकः

× × ×

सुप्रभात-सम्पादन-समितिः ।

१ महामहोपाध्याय नारायणशास्त्री खिस्ते साहित्याचार्यः
२ दैवज्ञवाचस्पतिः दाऊजी दीक्षितः
३ गोपाल शास्त्री, दर्शनकेसरी
४ देवीनारायण एडवोकेट, विद्यासागरः
५ केदारनाथ शर्म्मा सारस्वतः (संयोजकः)

संरक्षणं कर्तुं शक्यते । 'छिन्ने मूले नैव शाखा न प...

इति भारतस्याखण्डता-सम्पादनाय प्रबलं प्रयत्न... अस्माकं परिवर्द्धमानां शक्तिमालोच्य, शासका... ...धिनः, परिपन्थिनश्च स्वयमेव नम्रा भविष्यन्ति । ... विना प्रीतिर्न भवतीति पुनः पुनरालोचनीयम् ।

× × ×

सुप्रभातम्

मासिकी संस्कृत-लेखमाला

त्रयोदशोऽब्दे } चैत्रमासः, २००३ विक्रमाब्दः { प्रथमा

शुभाशिषः

"सुप्रभातम्" नाम मासिकं पत्रं कारणवशात् किञ्चित् कालं विश्रामं गृह्णन्नासीत्। संस्कृत-समाजस्य अनुपमं रत्नमिदं साम्प्रतं पुनः संस्कृत—सेवायै प्रयतमानमास्ते—इति ज्ञात्वा परां प्रसन्नतां प्राप्नोमि। अस्य देश-सेवा समाज-सेवा च सर्व—विदिताऽस्ति। अहमस्योत्तरोत्तरमुन्नत्यै भगवन्तं प्रार्थये। आशासे च यत् प्रत्येकः संस्कृतज्ञः—स्वीकृत्यैनं स्वीयं जीवनं समयञ्च सफलीकरिष्यति।

काशी-हिन्दू विश्वविद्यालयः
२२—२—४६ } मदनमोहन मालवीयः

× × × × ×

श्रीमद्वाग्देवतायाः परिचरण-परैः
काशिकैः शास्त्रविद्भिः
प्राकाश्यं नेष्यमाणं पुनरपि न चिरात्
कोविदैः कीर्तिवित्तैः।
धिन्वत् सूक्तैरुदारैर्मधु-मधुरतरै—
र्मानसं मादृशानाम्
पत्रं चित्र-प्रकारं जन-हृदय-मुदे
जृम्भतां सुप्रभातम्।

वसन्त—पंचमी
२००२ } लक्ष्मणशास्त्री तैलङ्गः
महामहोपाध्यायः

शुभाशंसनानि

सुप्रभातं विजयतां धियो यत्पुष्टिवर्धनम् ।
पथः सत्यस्य सातये ॥ (मन्त्रपद्धतिः)

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पर्धिरे । ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त । ते हाविजयमानाः प्रजापतिं पितरमुपतस्थुरस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति । प्रजापतिर्वै ज्योतिर्देवेभ्यः प्रददा एतद्वो विजित्यै भविष्यति, तमोऽसुरेभ्यः प्रददा एतद्वो विजित्यै भविष्यतीति । तस्माद्देवा ज्योतिषा विजयन्ते, असुरास्तमसा । तस्मादाहुर्ज्योतिर्जुषो वै देवाः, असुरास्तमोजुषः । अथ प्रभात एव प्रथमं देवा ज्योतिरपश्यन् । प्रभात एवोपबुधोऽग्निस्तायते । अग्निमुखा वै देवाः । तस्मात्प्रभातमेव ज्योतिषां ज्योतिः । सुप्रभातमु ह तस्य भवति, तमसः पारं याति य एवं विद्वान् ज्योतिर्जुषो देवान वेद । ज्योतिर्वै सत्यम् । ज्योतिरनृतम् ॥ (ब्राह्मणपद्धतिः)

तमोऽपसारकं बुद्धेर्देवकर्म-प्रवर्तकम् ।
ज्योतिषामुत्तमं ज्योतिः सुप्रभातं विदुर्बुधाः ॥
(स्मृतिपद्धतिः)

भारत्या भुवनेऽखिले पृथु यशस्तन्वद् बुधानां मनः-
स्वाशावल्लरिकासुमानि विकचीकुर्वत्तमो वारयत् ।
नूत्न-ज्ञानरवेः प्रकाशकिरणैर्विस्तीर्यमाणं पुरो
हृद्यं तत्खलु सुप्रभातमभितः संवर्धतां भारते ॥
(काव्यपद्धतिः)

सरस्वती-भवनम्, काशी — मङ्गलदेवशास्त्री (मेधातिथिः) काशिक-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयाध्यक्षः

× × ×

कैवल्ये चात्मरूपा जगदुदयविधौ स्फूर्तिरूपा पराख्या
पश्यन्तीच्छाऽक्षरानुक्रमविधिरहिता वामयाऽभिन्नदेहा ॥
मध्या सङ्कल्परूपाऽक्षरविधिसहिता वैखरी शब्दरूपा
वाणीरूपेण साऽव्याद्व्यवहृतिकरणा यत्प्रभा सुप्रभातम्

औदासीन्य-निशा-लुप्तं शब्दांशुं ज्ञान-भास्करम् ॥
सुप्रभाते समुद्यन्तं समुपाध्वं विपश्चितः ॥ २ ॥

काशी, वसन्त-पञ्चमी — भाऊशास्त्री वझे, (महामहोपाध्यायः)

× × ×

चन्द्रार्काग्नित्रितेजः प्रसरविरहितं चोल्लसत्सुप्रभातं
वातेनाप्यापि नाप्तं श्रुतिभिरपि न च प्राप्त-सम्यक् प्रवृत्ति ॥
शुद्धान्तं शूलपाणेः सरस-सुरगवी-सार-सिद्धान्त-रूपं
कुर्वद्भिः सुप्रभातं प्रथयतु सततं सुप्रभात-प्रभातम् ॥ १ ॥

कवि-विहङ्गम-चुंकृति-कोमलं बटु-जनोदितवेदनिनादितम्
भरतभूम्यलिके तिलकायितं भवतु पत्रमिदं चिरजीवनम् २

अज्ञानमिन्धनं यत्र मद-मोहौ महापशू ॥
तं ज्ञान-यज्ञमनिशं सुप्रभातं प्रवर्त्तयेत् ॥ ३ ॥

चन्द्रापीडोपम-प्राप्त पुनर्जन्म-मनोरम ।
सुप्रभात ! समेधस्व कीर्तिकादम्बरी-वृत ! ॥ ४ ॥

सुप्रभातं सुप्रभातमासीदेवाधिकाशि नः ॥
अधुना प्रतिभोद्भात-सुप्रभातं प्रवर्त्तताम् ॥ ५ ॥

इत्याकाङ्क्षति मङ्गलमङ्क्षासीनस्य सुप्रभातस्य ।
गुरुपाद-पद्म-निरतो ममता-महितः कविः कश्चिन् ॥ ६ ॥

सरस्वती-भवनम्, काशी — नारायणशास्त्री खिस्ते (महामहोपाध्यायः)

× × ×

अयोगिदृग् वृत्तिनिरूपकत्वं निरूपितत्वं नहि याति यस्य ।
ज्ञानं विहायापि च यो विशेष्यो युक्तः प्रकारैस्तु गुणैश्चतुर्भिः
यमुदयन्-हृदयकमलसकलयदेशं शरीरमविनाशि ।
चर-नचर-मूलभूतः परमाणुः सुप्रभातमातनुतात् ॥२॥

शिवदत्त मिश्रः, न्यायाचार्यः
राजकीय-संस्कृत-महापाठशालाध्यापकः

× × ×

सुप्रभातं पुरैवास्मानतार्प्सील्लेखसौष्ठवैः ।
समसंस्त च बन्धून् स्वान् व्यजेष्टाखिलपत्रिकाः ॥१॥
नूत्नेन विग्रहेणाद्याऽवतीर्णमधिकाशि तत् ।
मुनित्रयानुग्रहेण त्रिलोकीं क्रामतु क्रमात् ॥२॥
इत्थमाशंसते राज-पाठशालीयपण्डितः ॥
नेनेवंशसमुद्भूतः शास्त्री गोपालनामधृक् ॥३॥

गोपालशास्त्री नेने (व्याकरणाचार्यः)
राजकीय-संस्कृत-महापाठशालाध्यापकः

शुभ-सन्देशाः

सुप्रभातम्, पुनः प्रकाश्यतामेष्यति—इति ज्ञात्वा हर्षः सञ्जातः। तेन सुरभारत्या महती सेवा सम्भविष्यति—इति आशा वर्त्तते !

भवतः—

माघशुक्ल--पूर्णिमा, २००२ — सम्पूर्णानन्दः [युक्तप्रान्तीयः शिक्षा-सचिवः]

× × ×

× × स्थाने हि भवतः सुप्रभातस्य पुनः प्रकाशन-योजना। अतो नितरां प्रसीदामि। × × पुनः कदाचन लेख-प्रेषणाय प्रतिजानानो विरमामि ध्रुवमाशंसे च—

विभातु सुप्रभातेन स्वरूपं संस्कृतं पुनः।
विभातु सुप्रभातेन स्वरूपं संस्कृतं पुनः॥

इति भवदीयः—

लक्ष्मण स्वरूपः [एम०ए०,डी० फिल०]
[पञ्जाप-विश्वविद्यालयीय-प्राच्य महाविद्यालयाध्यक्षः, लवपुरम्]

× × × ×

संस्कृतज्ञानां जीवनभूतस्य सुप्रभातस्य पुनरभ्युदयं विज्ञाय परां मुदमुद्वहामि। संस्कृत-समाजे स्फूर्ति-जीवन-साहस-सञ्चार-प्रवणस्य तत्सम्पादकस्य प्रिय सुहृदः केदारनाथशास्त्रिणः, न केवलं सुप्रभातस्य; प्रत्युत निखिल-संस्कृत-समाजस्य जीवनभूता भवन्तु-इत्याशंसते—

सुकेतराज्यम् (पञ्जाब) — हरिकृष्णदयालुः शास्त्री, दैवज्ञ-वाचस्पतिः, राजपण्डितः

× × ×

सुप्रभातमन्तरा तिमिराच्छन्नमिवासीत् सुर-भारती-गगनमण्डलम्। तद् वयं पुनरपि सुप्रभात-मासाद्य भगवन्तं वैश्वानरं तदभ्युदयाय चिरजीवनाय च प्रार्थयामः

ऋषिकेशतः — बालकराम शर्म्मा आहिताग्निः

× × ×

सुप्रभातं सुरभारती-प्रणयिनां हृदि सुरभारती-स्नेह-वर्द्धनं करिष्यतीत्याशास्महे। भगवन्तं जनार्दनं प्रार्थये वर्णाश्रमधर्मरक्षायै ।सुप्रभात-नामक-पत्र-प्रचारेण वास्तविकं सुप्रभातं भवेदिति।

नरहन इस्टेट (विहार) — कामेश्वरो नारायणः

× × ×

वस्तुतः सुप्रभातं संस्कृतज्ञानां हितकरं प्रियतरञ्च मित्रमिति तत्प्रचाराय सर्वथा सनद्धा वयं तत्सम्पादकानां सञ्चालकानाञ्च भृशमुपकारं विभृमः। वर्द्धतां सुप्रभातम्।

जम्मू-काश्मीर-राज्यम् — श्रीशङ्करशास्त्री. राजपण्डितः

× × ×

अये ! सुरसरस्वती-समुपासन-रसिकाः सहृदयाः !

अद्य किल सुप्रभातमहः सुप्रभातपत्रस्य, यन्नैकविध-बाधा-धाराधरच्छन्नमुक्तं तत् साम्प्रतं हृदया सहृदयानानन्द-यितुं ससन्नाहं सोत्साहं च प्रवर्त्तते, समीहते च सत्वरं सततं च सहृदयहृदयाह्लादनम्।

विशेषतश्च परमं प्रमोदस्थानमिदं नः श्रुतवताम्—संस्कृतसाहितीपरिचर्याचार्यत्वजुषः परित्यक्त-स्वजीविका-साधनीभूतश्ववृत्तिकाः श्रीकेदारनाथशर्माणः सारस्वताः सर्वथा सर्वतः स्वतन्त्रभावेन स्वीकृत-संस्कृतसाहित्य-सेवाः 'सुप्रभात' सम्पादनकार्यभारजातमुररीकृत्य सन्नद्धाः सन्तीति।

तदत्रावसरे सकलैरेव सहृदयैः सङ्ख्यावद्भिर्दीयमान-मवधानं समीहमाना वयं सुप्रभातस्य सार्वकालिकं मङ्गल-माशास्महे, कामयामहे च तदीयं दैनन्दिनमभ्युदयनिःश्रे-सम्। ननु को नाम सचेता नोत्सहेत तदिदं सकलमाकलय्य सौहार्दसंस्तुतेन सरलस्वान्तेन ?

प्रसङ्गममुमधिकृत्य कस्य वा सचेतसश्चेतः स्वागत चिकीर्षानुरक्तं किञ्चिदनुक्त्वैव विरन्तुं प्रभवेत् ? अतः केवलं पद्यमेकमुपायनीक्रियते। तथाहि—

(४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

२००३—सम्वत्सरस्य फलम् ।

दैवज्ञशिरोमणिः श्रीदाऊजी दीक्षितः

अस्मिन् वर्षे जगल्लग्नाधीशो भौमः, लग्न-(शरीर)-स्थानस्य, अष्टम-(मृत्यु-कष्ट)-स्थानस्य चाधिकारं गृहीत्वा लाभेशेन सूर्येण सह सप्तम-(मद)-स्थाने तिष्ठति, अतोऽस्मिन् वत्सरे जनतायाः शारीर-सुखं समीचीनं न स्थास्यति । यदाकदाचित्—आधि—व्याधि—दुष्टशत्रु—चिन्ता—भय—शंका-आकस्मिककलहादीनां सम्भवो विद्यते । यद्यपि वर्षान्तं यावदेषा स्थितिः स्थास्यति, तथापि वर्षस्य प्रथमे मास-पञ्चके विविधा उत्पाताः सम्भविष्यन्ति जनताक्लेश-कारिणः । अत्याचाराणामनाचाराणां व्यभिचारादीनाञ्च वृद्धिः सम्भाव्यते, परन्तु लग्नोपरि शुक्रस्य पूर्णदृष्टिरस्ति, तत्सम्बन्धी सूर्यश्चोच्चैः स्थानमधितिष्ठति, अतो विविधबाधा-संकुलेऽप्यस्मिन् वर्षे देवाराधन-सदाचारादिभिः परिणामः शुभावहो भविष्यति ।

धनेशः सप्तमेशश्च भौमो नीचराशिस्थः कर्मक्षेत्रे वर्वर्ति, शुभाशुभ-सम्बन्ध-रहितश्च । एवं प्राणिनां कौटुम्बिक-सुखे न्यूनत्वं, अर्शपीडा, वाणिज्ये विघ्न-बाधा, दाम्पत्य-सुखाल्पता, दैनिकजीवनेऽपि च कष्टं भविष्यति । खाद्य-वस्त्र-धनादीनामभावेन शासकानामुत्पीडनेन विविध कष्टानां सम्भवः । एभिः क्लेशैर्मुक्तिरपि सत्वरं न सम्भाव्यते ।

तृतीयेशः षष्ठेशो गुरुश्च दुर्बलः । अतः स्वजन-बन्धु-मित्र-भृत्यादीनां स्वकार्ये न साहाय्यलाभो भवेत् । प्रजासु वर्गविरोध—कलह—वह्निभय—भूकम्प--शस्त्रभय-पशुहानि-पक्षि-विनाश-वैकल्यादिकं प्रायः सम्भाव्यते । जनता च देश-जाति-कुलोचितां मर्यादां विहाय स्वच्छन्दाचार-विचारा भविष्यति ।

चतुर्थेशो पञ्चमेशश्च शनिः, राहुणा सह धर्मस्थानमधितिष्ठति । अतः गृह-भूमि-क्षेत्र-विषयकाः विवादाः समुत्पत्स्यन्ते । असुखम्, अशान्तिः, गृहकलहः, विरोधः, महोत्पाताश्चेत्येतेषामाधिक्येन सम्भवः । परन्तु वर्षमध्यकालात् विचारपरिवर्तनं भविष्यति । हृदये सद्विचाराणामुन्मेषो भविष्यति ।

अस्मिन् वत्सरे सन्तानोत्पत्तिः प्रचुरा भविष्यति, परं पीडा अपि प्राचुर्येण स्यात् । सत्यासपि वायुशकट-वायुयानादीनामभिवृद्धावेतेषामाकस्मिकी हानिरपि भविष्यति । महावात-वात्याद्युपद्रवाणां, वायुरोगाणां वृद्धिर्भविष्यति ।

भाग्येशो व्ययेशश्च बुधो नीचराशिगः, स्व-रिपुस्थानश्चेति वर्षेऽस्मिन् पारस्परिक-वैमनस्य-वृद्धिरधिका, प्रबल-परिश्रमसाध्या च समुन्नतिर्भवेत्, व्ययाधिक्यञ्च ।

धार्मिकनेतॄणां धर्मप्रचारे धर्माभ्युदये चाभिवृद्धिः स्यात् । सर्पकीटादिविषमयजन्तूनां वृद्धिर्हानिश्च स्यात् ।

कर्मेशश्चन्द्रो लाभस्थानेऽस्ति । अतः सत्स्वपि विविध विघ्नेषु देशस्य राष्ट्रस्य चाभ्युदयः सम्भाव्यते । आकस्मिकं परिवर्तनमपि स्यात् । स्वीयकार्येषु राजकार्येषु च साफल्यं महता कष्टेन भविष्यति ।

अस्मिन् वर्षे राजा बुधो निर्बलः । मन्त्री शनिश्च बलवान् । अतो राजापेक्षया मन्त्रिणां प्रभावः समधिकः स्यात् । दुर्गेशः शनिः, अतः कष्टेन भारतदुर्ग-रक्षा भविष्यति । मेघेशः शुक्रः शुष्कग्रहेण संगतः, अतो वर्षायोगोऽपि क्वचिदल्पः, क्वचिदधिकश्च विद्यते । विवाहादिमङ्गलकार्याण्यपि स्वल्पान्येव भविष्यन्ति ।

अन्नस्थितिर्यद्यपि दुर्बला, तथापि सद्विचारपूर्वकं कार्यं करणेन, ईश्वरकृपया च दुर्भिक्ष-कष्टं दूरीभवेदिति विश्वसिमः ।

(३ पृष्ठस्य शेषांशः)

समुदितामुदिताश्रितवल्लरीं
प्रमदयन्, मदयन् कविकोकिलान् ॥
गतमुदन्तमुदञ्च्य पुनर्लसन्
सुहृदये ! हृदयेन निमन्त्र्यसे ॥१॥

जगन्नाथ शास्त्री होशिङ्गः
साहित्याचार्यः

सम्पादकीयम्

सुप्रभातम् !!!

प्रेयांसः सुप्रभात-प्रणयिनः पाठकाः !

पुनरपि चिर-प्रणयिनं सुप्रभातमिव सुप्रभातमालोक्य श्रीमन्तो नूनं सहर्षोत्कण्ठाविस्फारित-विलोचनाः क्षणम्–मन्दानन्द-सन्दोहभाजो भविष्यन्ति, वयमपि चोत्कण्ठा-तरलितान्तःकरणाः सप्रणयं सादरं सबहुमानञ्च तेषां चिर-प्रणयिनां सुचिरं रुचिरं सुप्रभातमाशंसामहे। सुप्रभाते सङ्गतानामस्माकं दिनमपि सुदिनमेव भूयादिति सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं भूत–भावनमभ्यर्थयामहे। कामयामहे च स्वराष्ट्रस्य, स्वदेशस्य, आर्यसंस्कृतेः, आर्यधर्मस्य, हिन्दू समाजस्य च सर्वदा सर्वथा च दैनन्दिनं सुप्रभातम् !!

× × ×

दिव्यस्मरणम्।

विगतेषु वत्सरेषु संस्कृत-संसारस्य विविधानि प्रत्नानि च नूत्नानि च महार्ह-रत्नानि क्रूरेण कालेन कवलीकृतानि–इति–अपूरणीया क्षतिर्नितरां दुनोति धुनोति च मानसम्। एतेषामभावेन शून्यमिव, असारमिव, अनाथमिव च समालोक्यते सुर-सरस्वती-सदनम्। हन्त !

प्राचीन—संस्कृतेरादर्शस्वरूपाः, त्यक्त—महामहोपाध्याय-विरुदः, त्याग-तपोमूर्त्तयः, महर्षिकल्पाः, नाना-दर्शन-परमाचार्याः, महापण्डिताश्च पञ्चानन-तर्करत्न-महोदयाः, प्रगतिशीलविदुषामादर्शभूताः, देश-समाज-साहित्य-धर्म-सेवा-कार्येषु सर्वदा पुरस्सराः, अगाध-पाण्डित्य-मण्डिताः, हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य प्रधान-संस्कृत प्रतिनिधयो महामहोपाध्याय-डा० प्रमथनाथतर्कभूषण—महोदयाः, कवि-तार्किक-शिरोमणयो गभीरतराः दार्शनिक-विद्वांसो लोक-व्यवहार-विदः, शिष्टाचार-चतुराः, हिन्दू-विश्व-विद्यालय-संस्कृत-विभाग-प्रधानाः, महामहोपाध्याय-बालकृष्णमिश्राः, त्यागमूर्त्तयो धर्म-धुरीणाः, निखिल-भारत-प्रथित-प्रभावाः, तार्किक-प्रवराः निस्पृहतादर्शभूताः पद्मनाभशास्त्रिमहोदयाः, जङ्गम-विद्यालयस्वरूपाः, छात्र कल्पवृक्षाः, सौजन्य-स्नेह-मूर्तयः, कृत-भट्टोजिदीक्षित-पूर्तयो ऋषिकल्पाः हरिनारायणत्रिपाठिमहोदयाः, वैदिकाग्रेसराः श्रौतस्मार्त्त-मार्त्तण्डाः, सौजन्यसागराः, महामहोपाध्यायाः विद्याधरशर्म्माणो गौडमहोदयाः, मारवाड़ी-संस्कृत-कालेज-प्रधानाध्यापकाः, वैयाकरण-मणयो नरसिंह-शास्त्रिणः, राजकीय-संस्कृत-महापाठशाला-न्यायाध्यापकाः प्रखरतर–प्रतिभासम्पन्नाः, सूर्यनारायणशास्त्रिणः, अन्ते च गणित-विज्ञानस्याद्वितीयविद्वांसो विद्यावयोवृद्धाः गेन्दालालचौधरी-महाशयाश्च न केवलं वाराणसी-मण्डनाः; प्रत्युत निखिलभारतीया गौरव-स्वरूपा आसन्। इयमतितराम-सह्या, अपूरणीया च क्षतिः संस्कृत-संसारस्य।

वाराणसीं विहायापि भारतवर्षस्य विभिन्न-प्रान्तेषु सुरभारती-गौरव-स्वरूपाणि, संस्कृत-समाजस्य च स्वाभिमान-भूतानि महान्ति विद्वद्रत्नानि दुर्दैवेन दूरमपहृतानि। हन्त ! अस्माकं युक्तप्रान्ते—आर्यसंस्कृति-बद्ध-पक्षपाताः, सुर-भारती-सुपुत्राः, संस्कृत-विदुषामाश्रयभूताः सुप्रभात-प्रणयिनो महामहोपाध्याय—डा० सर गङ्गा-नाथ झा–महोदयाः, प्रिय सुहृदः गभीर-विद्वांसो जयपुर-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय—प्रधानाध्यापक—पदं प्राप्यैव स्तुतिशेषतां प्राप्ताः परमोत्साहिनः—घूटरझा–महाशयाः, पञ्चाप्रान्ते—लवपुरीय–संस्कृत–महाविद्यालय—प्रधान–पण्डिताः, विविधशास्त्र-पारङ्गमाः महामहोपाध्याय—माधवशास्त्रिभण्डारी-महाशयाः, सनातनधर्म-धुरन्धराः, व्याख्यान–वाचस्पतयो दिव्यमूर्त्तयः–गोस्वामि यदुकुलभूषण शास्त्रिणः, राजनीति–निपुणाः, प्रखरतर–प्रतिभा-सम्पन्नाः, काश्मीर–जम्मू–राजगुरवो महामहोपाध्याय–देवराजशास्त्रि-महाशयाः, तत्कनीयांसश्च राजपण्डिताः, रघुनाथ-संस्कृत–महाविद्यालय–प्रधानाध्यापकाः, सहृदय–शिरोमणयो बालकृष्णशास्त्रिणः, विहारप्रान्ते—सर्वदा सर्वदा च सुर–भारती–सेवा–निमग्न–मानसाः, शिष्टाचार–सारल्य–माधुर्य-मूर्तयः विहारप्रान्तीय–संस्कृत–एसोशिएशन–मन्त्रिणः, ईश्वरीदत्तदौर्गादत्तिशास्त्रिणः, पाटलिपुत्रस्थाः भिषक् प्रवराः विद्यावयोवृद्धाः व्रजविहारी चतुर्वेदाः, छपरास्थ-संस्कृत-महाविद्यालय-प्रधानाः, भिषक्प्रवरा अपि गम्भीर दार्शनिकाः, श्रौतस्मार्त्त-कर्मकाण्ड-कुशलाः, विविध-ग्रन्थ लेखकाः महामहोपाध्याय —श्यामनारायणचतुर्वेदाः, मोह-मय्यान्च समुदीयमान-वैदग्ध्याः विविध-शास्त्र-कुशलाः

गभीर-विमर्शशीलाः, कवि-प्रवराः रामजी पाण्डेयाः, अनेक शास्त्राचार्याः, बंगप्रान्ते—वाराणसीगौरवभूताः, कलिकान्ता-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकाः विद्वन्मण्डल-मण्डनायमानाः, प्राचीनादर्शविद्वांसः, महामहोपाध्याय-हाराणचन्द्र-भट्टाचार्याः, आयुर्वेदसंसारे लब्ध-महागौरवा अपि सुरसरस्वती-सेवापरायणाः, संस्कृतवाङ्मये विविधनूतन-विज्ञान-ग्रन्थ-लेखकाः महामहोपाध्याय-गणनाथ सेन एम० एम०-महोदयाः—स्मृतिशेषतां गताः—इति ध्यायं ध्यायं किंकर्तव्य-विमूढतामातनोति खिन्नतरं चेतः ।

एतेषां महाविदुषां अन्येषाञ्च बहूनां विदुषां निधनेन, प्रथमत एव जर्जरितः संस्कृत-समाजः,शिथिलितोत्साहः,निरुत्साहश्च समालोक्यते । तेषां देवभूयं गतानां चिरस्मरणेनैव पूतमात्मानं मन्यामहे । एतेषां सुप्रभातेन सह महान् पूणयः, लेखकेन सहापि व्यक्तिगतो घनिष्ठतरः सम्बन्धः आसीदिति निवापाञ्जलिरूपेण तेषां पुण्य-स्मरणं सुप्रभातस्य सुप्रभाताय भूयादिति भूयो भूय अभ्यर्थयामो भगवन्तं श्रीविश्वनाथम् ।

× × ×

स्वागतम्, सुप्रभातञ्च ।

अत्र प्रान्ते पञ्चषवर्षेभ्यो युद्धकालीन-'हैलेट'—नाम्नः प्रान्तशासकस्य शासन-निशायामस्माकं प्रान्ते ये ये पाशविकाः, रोमाञ्चकारिणश्च—अत्याचाराः, अनाचाराः, दुराचाराः भ्रष्टाचाराश्च समभूवन्, तेषां स्मरणेनाऽपि विदीर्यते हृदयम्, धमायते धमनीषु शोणितम् । परं क्रमशो व्यपगतायां महारजन्यां राष्ट्रतपस्विनां कठोरतपःप्रभावेण पुनरपि राष्ट्रिय-मन्त्रिमण्डलमयं सुप्रभातमालोक्य समुत्पीडिता जनता सहर्ष-वर्ष-प्रकर्षं सुदीर्घं निश्वसति ।

पुनरपि श्रीमतां गोविन्दवल्लभपन्त-महोदयानां प्राधान्येन प्राक्तनमेव मन्त्रिमण्डलमधिकारारूढमस्ति । वयमस्य मन्त्रिमण्डलस्य सामोदं सादरं सबहुमानञ्च स्वागतं कुर्वाणाः, अस्य साफल्यं सर्वतः सर्वथा च कामयामहे ।

× × ×

शिक्षा-सचिवा अवदधतु ।

पञ्चषवर्षानन्तरं पुनरपि शिक्षा-सचिव-पदे समधिकृतं माननीयं श्रीमन्तं सम्पूर्णानन्द-महोदयं सहर्षं ससम्मानञ्चाभिनन्दन्तस्तेषां ध्यानं संस्कृतशिक्षायाः पुनरुद्धारे विशेषतः समानयामः । यद्यपि प्रथममधिकारारूढैरेतैः शिक्षा-संस्कार-समितिः संस्थापितासीत् । तदानीं कालीन-संस्कृत-परीक्षा-समित्या परिवर्तिता पाठ्य-प्रणाली प्रचारिताऽप्यासीत् । यत्र राजशास्त्र-नैरुक्तप्रक्रिया-प्राचीनव्याकरण-बौद्धदर्शनादि-नवीन-विषयाः सन्निविष्टा अभूवन् । परन्तेषां त्यागपत्र प्रदानानन्तरमेव व्यक्तिगत-रागद्वेष-दूषितान्तःकरणैः स्वाधिकारं दूषयद्भिः कैश्चन सा पाठ्यप्रणाली प्रसभं परावर्तिता । हिन्दी-गणितेतिहासादयो नितरामावश्यका विषयाश्च निःसारिताः । एतस्मिन् विषयेऽस्माकं सविधे बहुभिः संस्थाभिः सानुरोधं प्रस्तावाः प्रहिताः सन्ति यद्राजशास्त्र-नैरुक्तप्रक्रियादि-विषयाणां सत्वरमेव प्रवेशोऽस्मिन्नेव वर्षे विधेयः । तद् वयं सानुरोधं प्रार्थयामो यत्तेऽत्र साभिनिवेशं सत्वरञ्च दत्तावधाना भवन्त्विति ।

युक्तप्रान्तीय-संस्कृताध्ययन-समितौ [Board of Sanskrit Studies] देश-कालेतिहासविदः, संस्कृत-शिक्षा-मर्मज्ञाः सदस्यास्तिष्ठन्तु । पक्षपात-रागद्वेष-दलनिर्माण-निरताः स्व-विरोधिनामुपरि व्यर्थाक्रमणकारिणः, क्षुद्र-हृदया अधिकारिणः स्थानान्तरे करणीयाः, ये संस्कृतज्ञेषु स्वीयं धर्मं व्यर्थीकृत्यापि जातिभेदम्, पारस्परिकं कलहञ्चोत्पाद्य स्वीयं नेतृत्वं स्थापयितुं प्रत्यक्षं प्रयतमानाः सन्ति ।

संस्कृत-सम्बन्धिकार्यं च संस्कृतभाषायां हिन्दीभाषायां वा प्रचारयन्तु—येन ।संस्कृतज्ञाः सम्यक् ज्ञातुं प्रभवेयुः । "डा० भगवानदास-कमेटी-रिपोर्ट"---नामकं विवरणं यत् विशुद्धसंस्कृतज्ञानां कृते विद्यते--तदांगलभाषायामेव विद्यते । अस्माभिर्बहुधा निवेदितैरपि शिक्षाधिकारिभिस्तत्रोदासितम् ।

एतदत्यावश्यकं निवेदनम् । पुनरग्रिमांकेषु विशिष्ट-विषयेषु विशिष्टं निवेदयिष्यामः ।

× × ×

देशसेवा संस्कृतज्ञाश्च ।

आधुनिकानां हृदये प्रबला धारणा जागर्त्तितरां यत् संस्कृतज्ञाः पण्डिताः, देश-द्रुहः, समाजोन्नतिविरोधिनः, प्रगति-परिपन्थिनश्च सन्ति । वस्तुतो बहुशः सत्यमप्येतत् । परं तत्वतो विचारे तु पण्डितः, राष्ट्रस्य मूर्द्धन्यः, प्रधानः, प्रथमश्च पुरुषः । समाजस्य पुरोयायी पुरोहितो नियामकश्च

धर्मस्य धुरन्धरः, ज्ञान-विज्ञान-सम्पत्तेर्निधानम्, मस्तिष्कं मानव-समाजस्य, जीवनं जनतायाः, विधाता वाङ्मय-सर्गस्य, आदर्शस्त्यागस्य, नायको जातीनाम्, पथ-प्रदर्शको लोकानाम्।

संस्कृत-विदुषो जीवनं राष्ट्रियम्, संस्कारा राष्ट्रियाः, भाषा राष्ट्रिया, वेश-विन्यासो राष्ट्रियः, आकारः, प्रकारः, विचारो व्यवहारः—सर्वमपि राष्ट्रियमेव। अशनं वसनं भ्रमणं रमणमपि राष्ट्रियमेव। प्राचीनार्य-संस्कृतेरादर्शभूतं भारतीयता-पूर्णविदुषां जीवनं को नाम राष्ट्रियं न मनुते।

विश्वस्मिन् भू-मण्डले सर्वप्रथमा, सुसंस्कृता, सुशिक्षिता-आर्यजातिरेव। आर्यैरेव विशालतमस्य भारतराष्ट्रस्य निर्माणं कृतम्, तैरेव महान् हिन्दूसमाजः संग्रथितः, तैर्न केवलं भारतराष्ट्रस्य रक्षा कृता; परमन्यदेशानामुपरि बलादाक्रमण-पूर्वकं शासन-स्थापनमपि कृतम्, विदेशिभिः सह व्यापार-सम्बन्धः, राजनैतिकः सम्बन्धः, दौत्य-सम्बन्धश्च संस्थापित आसीत्। सर्वविदितं वेदप्रतिपादितञ्चैतत्। नात्र प्रमाणान्तरमपेक्षते। एतत् सर्वं केन कृतमासीत्? विश्व-विजयिनः सिकन्दराख्यस्य बलदर्पोद्धतस्य मान-मर्दनं केन कृतमासीत्? विलास-वासना-शीतलीकृत-शोणितस्य राष्ट्रसेवा-विमुखस्य राजभोगासक्तस्य नन्दनृपतेर्विशालं मगध-साम्राज्यं विनाश्य, ग्रीकानामाक्रमणतो भारत-वसुन्धरां परित्रातुं भीषणतरः प्रयत्नः केन कृत आसीत्? समाज-संग्रन्थनाय राष्ट्र-सञ्चालनाय च, परःसहस्रग्रन्थ-निर्माणं केन कृतमभूत्? बौद्धकाले यवनानामाक्रमण-समये च लुप्तप्रायतां गच्छतो धर्मस्य पुनरुद्धारणम्, पुनः संस्थापनञ्च केन कृतम्? क्षणं विचार्यतामङ्ग!

सर्वमेतत् पण्डितैः, संस्कृतज्ञैरेव ब्राह्मणैः कृतमवर्तत। हन्त! अद्य ते राष्ट्र-कर्णधाराः, समाज-नायकाः, धर्म-संस्थापकाः पण्डिताः, राष्ट्र-द्रोहिणः, समाज-शत्रवः, धर्म-विध्वंसकाः प्रगति-प्रत्यर्थिनः परिगण्यन्ते। एवं स्थिते सति राष्ट्र-स्वातन्त्र्ये राष्ट्रियाः पण्डिता बहिष्कृता भविष्यन्ति, तेषां स्थानचान्ये गृहीत्वा राष्ट्र-समाज-धर्म-नेतृत्वं करिष्यन्तीति नात्र मनागपि संशयलेशः, अतिशयोक्तिर्वा।

एवमनादिकालादेव जन्मसिद्धं नेतृत्वाधिकारमन्येभ्यः समर्प्य पाठशालोपधाने तमाल-तालिकां वादयन्तः, परवाद-परद्रोह-परशातन-प्रकारादिविमर्श-विनोदेन वा, सभा-यज्ञानुष्ठानादि-क्षुद्रतम-लाभालोचनया वा कालं यापयन्तः पण्डितपादाः, स्वार्थ-निमग्नाः, कर्तव्यविमुखाः, मानहीनाः, जीवन-रहिताः सर्वमपि पूर्वजानां वैभवं समापयिष्यन्ति-इत्ययं जीवन-मरण-प्रश्नः, प्राचीन-भारतीय-संस्कृतेः सभ्यतायाश्चेति भृशमालोचनीयं सुप्रभात-पाठकैः।

× × ×

पाकिस्तानं पण्डिताश्च।

अद्यत्वे एतत्तु विदितचरमेव प्रायः सर्वेषामेव यद्भारतवर्षस्य स्वतन्त्रता-संग्रामे राष्ट्रमहासभा-द्वारा भारतीयैः कियान् महान् त्यागः कृतः, कियत् दुष्करं तपस्तप्तम्, कियत्यः कारागारयन्त्रणा मर्षिताः, लोमहर्षणं बलिदानं कृतम्, स्मरणमात्रेणैव हृदय-दारिण्यो यातनाः सहर्षं स्वीकृताः, जघन्यतराः पाशविका अत्याचाराः सानन्दमुपभुक्ताः। ईदृशीं भीषणतरामग्निपरीक्षामुत्तीर्य भारतीया जनता स्वतन्त्रता-मन्दिर-द्वारमध्यास्ते। तत्फलस्वरूपमेव भारते मन्त्रिमण्डलस्यागमनं समभूदिति।

परमिदानीं फल-प्रसवकाले पर-प्रचोदितो धन-लुब्धो जिना, सर्वं विदन्नपि केवलं विघ्नं विधातुं भारतीय-स्वातन्त्र्यलाभे महान्तमन्तरायमुपस्थापयति पाकिस्तानमित्यपि नाविदितं कस्यापि।

न केवलं भारतीया एव; प्रत्युत सर्वेऽपि विदेश-वासिनः विवेकरहितमबुद्धिमत्तापूर्णं जिना-दुराग्रहं निन्दन्ति। परमस्माकं धर्मनेतारः सन्न्यासिनः पण्डिताश्च सनातनधर्मस्य, आर्य संस्कृतेः, प्राचीनमर्यादायाश्च प्रत्यक्षं सर्वनाशमालोकयन्तोऽपि निर्जीवा इव, अनभिज्ञा इव, निस्त्रपा इवोदासते—इति ध्यायं ध्यायं विदीर्यते निर्दयं हृदयम्।

अयि पण्डिताः! को नाम सचेता मानवः स्वीयां जननीमिव प्राणप्रियां जन्मभूमिं परैराच्छिद्यमानामालोक्य क्षणमपि जीवितुं विषहेत। भूमण्डले नैता-

दृशो विपर्ययः कुत्रापि समालोक्यते। भारतं हि नाम आर्याणां हिन्दूनामेव स्वदेशः, तेषां पैतृकी सम्पत्तिः। तैः प्राणैः कण्ठगतैरपि न कदाचित् पुण्या जन्मभूमिः क्षणमपि परित्यक्तुं शक्यते। हन्त! अद्य द्विसहस्रवर्षेभ्यः परित्यक्तां ख्रीष्ट-जन्मभुवमरब्यदेशं पुनः प्राप्तुं यतन्ते यहूदीयाः, अरब्यांस्ततो बलान्निरस्यन्ति। तत्रांग्लास्तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति। परमत्र भारते तद्विपरीतं सार्द्धसहस्रवर्षेभ्य आगता यवनाः, आर्यान् स्व-जन्मभुवं परित्याजयन्ति। तत्राप्यांग्लशासका यवनानां पक्षपातं कुर्वन्तीति पराकाष्ठा वैषम्यस्य, शठतायाश्च।

पश्यत मनाक् सिन्धुदेशम्। अस्मिन्नेव देवगुरोर्बृहतांपतेः पवित्रजन्मभुवि—आर्याणामक्षयनिधिभूतानां वेदानां प्रादुर्भावः समजनि। वेदेषु बहुशः सिन्धु-नाम; तत्सहकारिणीनामिरावती—विपाशा—शतद्रु-नदीनां नामानि च समागतानि। पुराणेषु च सिन्धु नदी, पुण्यतोयासु नदीषु समुपवर्णिता। अस्मिन्नेव 'मोहनजोदडो'—स्थानं विद्यते, यत्र पञ्च-सहस्रवर्षेभ्य अपि पुरातनानि वस्तूनि भारतीयार्य-सभ्यता—परिचायकानि समुपलब्धानि, यैर्भारतीयेतिहास एव परिवर्तितः। अस्यैव देशस्य परमशिवभक्तो नरपतिः सिन्धुराजो जयद्रथः, धृतराष्ट्रस्य जामाता बभूव। हन्त! सोऽयमस्माकं महर्षीणां मूलदेशो यत्रार्यैर्वेदा अस्मर्यन्त। यत्र भारतीया सभ्यता, संस्कृतिश्च प्रादुरासीत्, यस्य सिन्धुशब्दस्यैवापभ्रंशो हिन्दुरितिशब्दः सगौरवमस्माभिर्धार्यते, तत्र साम्प्रतं हिन्दूनां जीवनमपि प्रतिक्षणं संशयग्रस्तमस्ति।

इदानीं स आर्याणामादिदेशो भारतादपकृष्य पाकिस्ताने नीयते बहिर्देशादागतैर्विधर्मभिर्यवनैः। अस्माभिस्तु तत्र ध्यानमपि न दीयते। अत्र विषये तु केवलं वेदाभिमानिभिः सनातनधर्मावलम्बिभिस्तन्नेतृभिः पण्डितैश्च वैदिकीमिमां सिन्धुभुवं पुनरादातुं प्रबलतरमान्दोलनं परिचालनीयम्-यदस्माकं पूर्वजानां वेदानाञ्च प्रादुर्भावभूमिरियं, पवित्रतमोऽयं देशो यवनानां मक्कादि देशवत्—इति सर्वथा हिन्दूनां संरक्षणे, अधिकारे च तिष्ठतु, अपसरन्तु कियतः कालात् समागता यवना—इति। इतीदमेवोत्तरं पाकिस्तानस्य। एवमेव-व्यास पाणिनि-चरक-चाणक्यादिऋषीणां जन्मभूमिः, वैदिकीभिः शतद्रुविपाशादिनदीभिः परिवेष्टितः, पञ्चनद-प्रदेशोऽप्यस्माकं परमपावनो देशः, अस्माकं हस्ते तिष्ठतु। यत्रार्याणां मूलस्थानं मूलत्राणमद्यापि वर्तते। एवमेव कामाक्षी-पीठाधिष्ठितः पवित्रतम—ब्रह्मपुत्र—पयःप्रक्षालित-पाद-प्रदेशः कामरूपदेशस्तु हिन्दुनां पैतृको देशः। यदि तत्र तत्र देशेषु यवनानां प्राधान्यं विद्यते चेत्तिष्ठन्तु भ्रातृ-भावेन सहर्षम्। यदि ते तत्र स्वशासनं चिकीर्षन्ति, ततश्च हिन्दूनामपसारणमीहन्ते तदा सर्वैरपि—आर्यधर्माभिमानिभिर्न्याय्यं पैतृकञ्च स्वाधिकारमवाप्तुमुग्रतरं शान्तिपूर्णं गम्भीरतमञ्चान्दोलनं सञ्चालनीयम्।

अधार्मिक-नियमानां विरोधे यथा प्रयत्यते स्वधर्माभिमानिभिस्ततोप्यधिकतरं पाकिस्तान—विरोधे प्रयतनीयम्। हन्त! भारतवर्षस्य, भारतीयानाम्, भारतीयसंस्कृतेः, आर्यसभ्यतायाः, हिन्दूधर्मस्यादिमा जन्मभूमिर्यवनराज्ये तिष्ठतु। ततश्च हिन्दूनामपसारणं भवेत्। तत्रत्य-पवित्रतीर्थस्थानेषु यवनानामत्याचाराश्च भवेयुरिति स्वप्नेऽप्यसह्यमार्याणाम्। यथा जिना रक्तपातस्य विभीषकां प्रदर्शयति, ततोऽप्यधिका विभीषिका, ततोऽप्यधिकतरमान्दोलनमस्माभिः सञ्चालनीयम्। ततोऽप्यधिकतमेन घोषेण समुद्घोषणीयमस्माभिः स्वत्वम्।

[अवशिष्टांशः-आवरण-पत्रस्य द्वितीये पृष्ठे द्रष्टव्यः]

सुप्रभात सुषमा

अमन्द-सुरवाङ्मय-प्रतिभटान्धकारच्छटा—
　　विपाटन-पटीयसी भुवन-भव्यभेदीयसी।
समुन्मिषति सांप्रतं बुध-सरोरुह-प्रेयसी
　　स्फुरन्मति-महीयसी तरुण-सुप्रभात-प्रभा ॥१॥

विचारचतुराश्चिरं चरत चारुवाग्वाटिका—
　　स्वमन्द-रस-मेदुरं रसयताऽमृतं सूक्तिषु।
सुतर्क-रुचि-कर्कशा अकुशमाशु कोपं गिरा—
　　मुदीरयत, कोऽप्यसौ सरस-सुप्रभातोदयः ॥२॥

पुरा कविवरावली-ललितवाङ्मयालंकृते
　　निबन्ध-विनिबन्धनानुगुणविद्वदामोदिनि।
परिस्फुरति विश्वतोऽधिशिवपत्तनं धीधनै—
　　र्व्यतन्यत रतिः पराऽभिनव-सुप्रभातोदये ॥३॥

क्षणं जलदजालकाऽऽवृतमपीदमुद्यत्प्रभ-
　　प्रबोध-मिहिर-स्फुरद्विबुध-पद्मसद्माञ्चितम्।
लसत्सुकविकोकिलाऽऽकलितकाकलीलीलया
　　धिनोतु धरणीतले नरकलेवरान् निर्जरान् ॥४॥

निलीय निभृतं स्थिताः क्वचन केऽपि घूका इवा—
　　ऽपरे कृतपलायनाः कुकविभूत-वेतालकाः।
विडाल-कुल-पद्धतिः कृतहतिः स्फुटं दृश्यते
　　समुद्यदमित-द्युतिप्रथित-सुप्रभातोदये ॥५॥

हिताञ्चितगतिः स्फुरत्सरस-सार-सारस्वतो
　　बिभर्ति यदि के सदा रसिकतल्लजश्चेद्भरम्।
सनाथपदवी तवोदयति सुप्रभात ! स्थिरा
　　प्रभाततिभिराशु तद्भुवनमण्डलं भूषय ॥६॥

करांबुरुह-घट्टनारणित-वल्लकी-निस्वनै
　　रहस्यममितं गिरां विशदयत्यमन्दाशये।
शये शयितवच्च या भुवन-मण्डलं दर्शय—
　　त्यसौ कविकुलप्रसूर्दिशतु सुप्रभाते दृशम् ॥७॥

सुप्रभात-प्रभाजालैः प्रतिभा भासतां सताम्॥
　　कवीनां च मुदे भूयान्मत्कृतिः सचमत्कृतिः ॥८॥

—श्रीबटुकनाथ शास्त्री खिस्ते
साहित्याचार्यः

संस्कृतज्ञानामात्मविस्मृतिः।

ले०–श्री गोपालशास्त्री, दर्शन-केशरी

"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति"

उपर्युक्तं पद्यं भगवता मनुना वेदशास्त्रविदामधिकारार्थमुक्तम्। तेन सूच्यते यत् पूर्वस्मिन् काले भारते वेदशास्त्रविदः संस्कृतज्ञा विद्वांस एव सैनापत्य-दण्डनेतृत्वाद्यधिकारमधितिष्ठन्ते स्म। उक्तञ्च केनचित्:—

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः
धौम्यो धर्मनृपस्य वन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य विश्वात्मन–
स्तद्वच्चास्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री महान्माधवः।

दूरे गमनस्य प्रयोजनमेव नास्ति, सर्वेऽप्यैतिहासिकाः सम्यग्विदन्ति यच्चाणक्यो हि विद्वान् नवनन्दान् विनाश्य चन्द्रगुप्तं सम्राजमिहैव भारतेऽस्वबुद्धिबलेन विधाय कौटिल्यार्थसूत्रनामाद्भुतं शास्त्रं प्रणिनाय; यस्य प्रतिस्पर्द्धि पाश्चात्यानामद्यावधिर्नास्ति किमपि राजशास्त्रमर्थशास्त्रं वा। महाभारतीयं कणिकनीतिशास्त्रं कामन्दकीयमेव वा प्रसिद्धमेवेह सर्वविदां समाजे।

अस्तु, प्राचीनाः संस्कृतज्ञा विद्वांसः सर्वमेव नागरिकं लौकिकमलौकिकं वा कृत्यं स्वयं कुर्वन्तिस्म। अन्यैश्च कारयन्तिस्म इति सर्वविदां सम्मतमेव।

अद्यत्वे कियत एव कालात् संस्कृतज्ञविदुषाम् पाण्डित्यं संकुचितं जातं दृश्यते। तत्र तेषामेव सङ्कोचदृष्टेरपराधो नान्यस्य कस्यचनेति विचारकानामसन्दिग्धो निर्णयः। सत्येवं व्यतिकरे कथं पुनः स चिराभ्यस्तः पन्थाः पुनस्तैरधिगतः स्यादित्यपि सुप्रभातसंघस्यान्यतम उद्देशः।

तत्र सा स्फारा दृष्टिः, सोऽध्यवसायो दुर्दमनीयस्तद्धि चतुरस्रं पाण्डित्यं पुनराश्रयणीयमिति नैव कदापि विस्मरणीयं विद्वद्धौरेयैः संस्कृतज्ञैः। तत्र सर्वप्रथममितिहासभूगोल-प्रभृतिसर्वावश्यकानां सर्वोपयोगिज्ञानमत्यावश्यकम्। पूर्वम् हि आस्माकीनाः पूर्व-पुरुषाश्चतुर्दशानां विद्यानामनायासेनैवाध्ययनं कुर्वन्तिस्मेति मर्मज्ञानां नाविदि-

तम् । पश्यन्तु गुरुकुलादधीत्य गृहस्थाश्रमं प्रविविक्षुः कौत्सो रघुपार्श्वे गत्वा स्वात्मनश्चतुर्दशविद्यावेदितृत्वं प्रख्यापयति । तथाहि—

"समाप्तविद्येन मया महर्षि-
विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायाऽस्खलितोपचाराम्
तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ।
निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्य-
मचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥

इत्यतः स्पष्टं सूच्यते यद्—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणानि विद्याश्चैताश्चतुर्दश"

इति चतुर्दशापि विद्याः पूर्वं संस्कृतज्ञा जानन्तिस्म । इत्यत एव तु तैः सगर्वमुद्घोषितं विद्यते यत्

"वयमिह पदविद्यां तर्कमान्वीक्षिकीं वां
यदि पथि विपथे वा वर्तयामः स पन्थाः ।
उदयति दिशि यस्यां भानुमान् सैव पूर्वा
नहि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः ॥

सम्प्रत्यपि मर्मज्ञा विद्वांसः संस्कृत-शिक्षापद्धतौ सर्वस्याप्युपयोगिनो विषयस्य सन्निवेशमभिलपन्ति । तत्र सुप्रभातसंघस्य प्रबलः प्रयत्नो विद्यते । इह वाराणस्यां पूर्वं सुप्रभात-सञ्चालकानां प्रबलेनान्दोलनेन कांग्रेस-मन्त्रि-मण्डलावसरे काशीस्थराजकीय-संस्कृतपरीक्षा-पाठ्य-पद्धतौ सर्वोपयोगिविषयाणां सन्निवेशः कृतोऽप्यासीत्परन्तु तदीय प्रभावापगतौ सत्यां पुनस्तत्रैवावलम्बितो वेताल इति न्याय-श्चरितार्थोऽभूत् ।

सम्प्रति महासङ्ग्रामावसाने सर्वेऽपि द्वीप-द्वीपान्तरस्था मानवाः स्व-स्व-देशदशां परिष्कर्तुं प्रवृत्ताः सन्ति । भारतेऽपि पूर्णस्वातन्त्र्ययुगाविर्भावोऽचिरादेव भविष्यति । तत्र सर्वेऽपि भारतीयाः स्व-स्वसमाजोन्नत्यै सर्वथा प्रयतमाना अवलो-क्यन्ते । तत्र संस्कृतज्ञा एव कथं पृष्ठगाः स्युरिति तेषामपि नेतृपदासीनेनानेन सुप्रभात-संघेन साधु समुपक्रान्तम् । यत्पूर्वत एव भारतीयराजनीतिपथपरिष्कर्तॄणां समक्षे स्वमन्तव्यं समुपस्थापयितुं सुप्रभातनामकं संस्कृतपत्रं सर्व-प्रियं विश्वप्रसिद्धं राजनीति-धर्मनीति-समाजनीति-दण्डनीति व्यवहारनीति-प्रभृति-सर्वाङ्गपरिष्कारकं पुनर्जगति स्वादम्ये-नोद्योगेनावतीर्णम् ।

इति सर्वथाऽस्य श्रेयो विधेयात्काशीश्वरो विश्वात्मा परमात्मेति संक्षेपेणैव विरमामि ।

स्त्रीशूद्रादीनां वेदाध्ययने नाधिकारः ।

लेखकः—श्री विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री, धर्माचार्यः

"पञ्च नद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पञ्चधासो देशेऽभवत् सरित् ॥"

इति श्रुतिवचनात् नाद-विन्दु-ब्रह्माण्ड-पिण्डा-ऽक्षरात्मि-काभिधाराभिर्ज्ञानस्वरूपा भगवती सरस्वती पञ्चधा विभक्ता। तत्र भगवान् वेदो नादधारा-रूपः । जगदीश्वरमिव तन्नियमं नादस्वरूपं वेदमपि ध्यानावस्थित-तद्गतेन मनसा योगिनः पश्यन्ति । तस्मादेव ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः समाम्नायन्ते, न तु कर्त्तार इति ।

ऋषि-महर्षि-कृपावलेन संसारे प्रसृता विन्दुधारा, ब्रह्माण्डाधिष्ठातृदेवैराविर्भाविता ब्रह्माण्डधारा, देवपिण्ड प्रादुर्भूता पिण्डधारा, इति तिस्रोऽप्येतास्तत्सञ्चालकानां नित्यत्वान्नित्याः सन्ति । तास्तिस्रः किल स्मृतिपुराणतन्त्र षडङ्गायुर्वेदादिष्वन्तर्भवन्ति । अक्षरमयी पञ्चमी धारा केवल-मनित्या नाशशीलाऽवगन्तव्या ।

भगवान् वेदो हि स्वरूपतो नित्यः । अन्यानि तु शास्त्राणि सिद्धान्ततो भावतो वा नित्यान्यवगन्तव्यानि । भगवद्गीता-मानव-धर्मशास्त्रादीनि नैकशो भगवद्भिः श्रीकृष्णमन्वादिभिः प्रोक्तानीति नाप्रत्यक्षं तत्तदध्येतॄणां विपश्चिताम् ।

वेदाध्ययनाध्यापनादिषु स्त्री-शूद्रद्विजबन्धवो नाधिक्रियन्त इत्येव शास्त्रसम्मतः पक्षः । कथमितिचेत् श्रूयताम्—
"गायत्र्या ब्राह्मणं निरवर्त्तयत्, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यं, न केनचिच्छन्दसा शूद्रं निरवर्त्तयत्"
—इति तैत्तिरीय ब्राह्मणश्रुतिः,
"सावित्रीं प्रणवं यजुः स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति"
—इति नृसिंहतापनीयोपनिषत्,
"तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः"
—इति शतपथश्रुतिश्च
स्त्रीशूद्रादीनां वेदाध्ययनं विस्पष्टं निषेधयन्ति ।
"उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः"
इति मनुवचनात् स्त्रीशूद्रान्त्यजानामुपनयनाभावाद् वेदाध्ययने नाधिकारः ।
"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्"
—इति श्रुतेः, ॥
"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः"
इति मनुस्मृतेश्चोपनयनं त्रैवर्णिकानामेव, न तु शूद्रादीनामित्यवगम्यते ।
"विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा"
इति यमवचनं शूद्राणां विवाहमात्रसंस्कारं स्वीकरोति । स्त्रीणामपि—
"वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया"
इति मनुना उपनयन-स्थाने विवाहस्य स्थापनात्, अध्ययनार्थं गुरुकुलवासस्थाने पतिसेवाया विधानाच्च नास्त्युपनयनं वेदाध्ययनं वेति ।
अपशूद्राधिकरणे भगवत्पादैरपि निर्णीतम्, तथाहि-
"नच शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद् वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रय-विषयकत्वादिति"
"शूद्रस्यापि विशिष्टस्य परमैकान्तिनस्तथा
स्वाहाकारं च वेदं च हित्वा पुष्पैर्यजेच्छुभैः"
—इति वृद्धहारीतवचनात्,
"शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना"
—इति व्याससंहितावचनात्,
"शूद्रोऽप्येवं विधः कार्यो विनामन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥"
—इति शूलपाणिस्मार्तधृत-यमवचनात्,
"अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः
प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः"
—इति मनुवचनात् च—
शूद्राणां वेदाध्ययनेऽनधिकारिता सिध्यति । "अधीयीरन्" इति-मनुवचन-व्याख्याने कुल्लूकभट्टोऽपि सुस्पष्टमङ्गीकरोति, तथाहि—
"ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूत-स्वकर्मतानुष्ठातारो वेदं पठेयुः, एषां मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । "प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषाम्" इत्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेध सिद्धौ, "नेतराविति" पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्त-गौरवार्थमिति" ।
"नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्"
इत्यनेन शूद्रसमीपे वेदपाठोऽपि मनुना निषिद्धः ।
"विदुषा ब्राह्मणे नेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित्"
"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नाऽन्यस्य कस्यचित्"
इत्यादिना भगवान् मनुः मनुस्मृतेरध्यापने ब्राह्मणानामेव, अध्ययने च द्विजानामेवाधिकारो नान्येषामिति स्वीकरोति ।
स्त्रीशूद्रादिशरीरं हि दुरूहवेदाध्ययनस्य नितरामनुपयोगीति प्रत्यक्षं किल तत्त्वविदां प्रेक्षावताम् । आर्त्तवाभ्यन्तरमेवोद्वाह्यमानानां सन्तानोत्पत्ति-पालनादि-गैहिक-कार्य-कदम्ब-निरन्तर-व्याप्तमनसां स्त्रीणाम्, कामप्रधानानां शूद्रादीनां च कलाकौशलादिसमुन्नतेरवश्यं सम्पादनीयत्वादशक्यं वेदाध्ययनम् । अन्यच्च—
"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग् वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्र-शत्रुः स्वरतोऽपराधात्"

इति पाणिनिशिक्षावाक्यतः स्वरतो वर्णतो वा विप्रतिपन्नं वेदाध्ययनं तदध्येतृणाममङ्गलाय प्रभवति। वर्णविप्रतिपन्नतायाः अदुश्चिकित्स्यत्वेऽपि विषयान्तरमधिजिगमिषूणां वेदं किल जिघ्रतां कृते स्वरविप्रतिपन्नता न शक्या निवारयितुम्। अतो विषयान्तरं गौणीकृत्य द्विजोत्तमैर्विशेषतो ब्राह्मणैर्नूनं वेदोऽध्येय इत्युपर्युक्त-वेद-शास्त्र-वचनाभिप्रायः। अपरंच—

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्"

इति गीताशास्त्रोपदेशकवत् अनन्यशरणानाम् अहर्निशं निजचिन्तापरायणानामेवोपरि भगवान् वेदः प्रसीदति। अतो विषयान्तर-परिज्ञान-बहिर्मुख-मानसैः "वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्त-कौतूहलः" इत्यादि—कालिदास प्रदत्तजडोपाधिं धारयद्भिरेव वस्तुतो वेदस्योपासनं कर्तुं शक्यते, नाऽन्यैरिति। अपि च—

"संहिता पदं क्रमश्च—इति प्रकृतिः
"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः"

इत्यादि—प्रकृति-विकृति-विलास-संवलितं भगवन्तं वेदम्, अनन्याश्चिन्तयन्त एवाधिगन्तुं प्रभवो नाऽन्य इति निर्विवादम्। अतएव—

"स्त्री-शूद्र-द्विज-बन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा
तस्माद् भारतमाख्यानं पुराणमुनिना कृतम्"

इति—भागवतवचनमपि स्त्रीशूद्रादीनां वेदाध्ययनं निषेधति।

"न च शूद्र समाः स्त्रियः"
"न हि शूद्रयोनौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या जायन्ते"
"तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः"
—इति हारीत धर्मसूत्राणि,

"द्विजस्त्रीणामथ श्रौतज्ञानाभ्यासेऽधिकारिता।
अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणैरेव वेदनम्"
——इति सूतसंहितावचनं च

द्विजस्त्रीणां वैवाहिकाग्निहोत्रादि-वैदिकमन्त्रेष्वेव, केवलमधिकारमामनन्ति, नाऽन्यत्र।

"पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा"

—इति स्मार्तवचनं, तदपवादस्वरूपम् असाधारणाधिकारसूचकं युगान्तरविषयम्। आनुपूर्व्यरूपतो द्विजमुखोच्चरितत्वे सति स्वर-वर्णविप्रतिपन्नत्वमेव वेदत्वमित्यवधेयम्। अतो हि—

"तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेशितान्
विहाय मन्त्रनियमं लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते"

—इत्यादि-स्मार्त्तप्रामाण्यात् द्विजमुखोच्चरितत्वेऽपि स्वरवर्णविभिन्नत्वे वैदिकत्वाभावो लौकिकत्वोदयश्च सम्भाव्यते। तस्मादेव "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्युपनिषद्वाक्ये "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इति वर्णव्यत्यासं भगवान् व्यासश्चकार। अतः स्त्रीशूद्र-द्विजबन्धूनां वेदाध्ययने नाधिकारस्तदधीतत्वेऽनर्थापत्तिपूर्वक—वैदिकत्वाभावश्चेत्यलं पल्लवितेनेति।

हिटलरस्य सूक्तयः

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः
[विद्याभूषणः, विद्यावागीशः, विद्यानिधिः]

भूमण्डलसाम्राज्याकाङ्क्षी जर्मनीदेशस्य हिटलरः पराजितः। स इदानीं भूमण्डलेऽस्त्यपि, नो वा-अत्रापि अन्तिमनिर्णयो दातुं न सुशकः। तस्य यावद् यशः; तावत् स मृतोऽपि जीवति। तस्य पराजयेन † भारतवर्षस्य लाभो जातो नो वा—इति विचक्षणाः स्वयमेव विचारयेयुः। एतदवश्यं वक्तुं शक्नुमो यद् यदि स व्यजेष्यत *; तर्हि तत्कारणेन भारतं न्यूनान्न्यूनमारम्भेऽवश्यं महिष्ठां हानिं प्राप्स्यत्। इदानीं तदीयाः + सूक्तीः 'मेरा सङ्घर्ष' इति तदीय-पुस्तकादुद्धरामः। वयं तासां राजनीतिकमर्थं नादाय धार्म्मिकतात्पर्य्यमत्र वर्णयिष्यामः। आसां सूक्तीनां तत्पराजयेन † सह न नाम कश्चन सम्बन्धः। इमाः सूक्तयः सर्व्वथा सत्याः। तासु कतीनाञ्चित् सूक्तीनां ससमन्वय-

मनुवादं 'सुप्रभात'-प्रणयिनां समक्षमुपस्थापयामः । अन्यदन्यदा अनूद्येत ।

(१) "किञ्चित्प्रणिधाय विविच्यतां यद्-बहुमतमस्ति किं वस्तु ? अनभिज्ञजनतायै समाचारपत्रादिद्वारा या सूचना दीयते, सैवाग्रे 'जनमत'-नाम्ना प्रसिध्यति । विना शिक्षणं जनतायाः कापि सम्मतिर्न जायते । केचित् स्वार्थिनो जना आवरणे यत् किमपि 'प्रेस' द्वारा जनतां शिक्षयन्तो भवन्ति, तदेव 'जनमत'-रूपं कलयति । जनमतस्य एतच्छिक्षायाः कार्य्यं राष्ट्र-सञ्चालकाना हस्ते न, किन्तु तुच्छबुद्धीनां कतीनाञ्चित् स्वार्थिनाम् आन्दोलकानां हस्ते तिष्ठति । फलतो जनमत-निर्म्माणे यन्त्रालयस्य (प्रेस) हस्तः सर्व्वतः प्रवलो भवति, ।-पृ० १९

-हिटलरस्येयं वार्त्ता सर्व्वथा सत्या । अस्माभिर्यन्त्रालय (प्रेस) कार्य्यमुपेक्षितमस्ति । तदैव अस्मद्धर्म-प्रभावोऽपि जनेषु न जायते । अद्यत्वे तत्कारणं यत् साम्प्रतं मुद्रायन्त्रं तदायत्तं जनमतं राष्ट्र-महासभायाः (कांग्रेस) हस्तेस्ति;

(२) 'मम धारणास्ति यद्-जनमतसञ्जीकरणे यन्त्रालयोऽपि तावत् साफल्यं नैति, यावद् बृहत्सभासु दत्तानि व्याख्यानानि साफल्यमश्नुवते ॐ । अनभिज्ञा शिक्षिता च जनता प्रत्यक्षैरावेशपूर्णभाषणैश्च यथा प्रभाविता कर्तुं शक्यते तथा नोपायान्तरेण । लेखकः कदापि नेता न भवितुं शक्तः । नेतृत्वाय स्वमनोभाव-रागैर्जनताया रञ्जनशक्तो वक्ता सर्व्वत आवश्यकः, कार्य्यमेतल्लेखेन न सिध्यति ।—पृ० २१

इयमपि सत्यतरा वार्त्ता । अद्यत्वे 'कांग्रेस' साफल्ये प्रभावशालिवक्तृणां व्याख्यानोपन्यासा अपि महिष्ठं कारणम् । सनातनधर्म्मभिरद्यत्वे इतः प्रणिधानमपसारितम्; प्राक्तनी कथापरिपाटी अपि क्रमशोऽपसारिता; तत्फलस्वरूपे एव अद्य तेषां वचनमपि श्रोतुं कोप्युद्यतो नास्ति ।

(३) कस्याप्युद्देश्यस्य निष्पत्तये प्रचारमतिशय्य 'नान्योपायोऽस्ति भूतले'-पृ० २१ (ख) 'निरन्तरप्रचारो (प्रोपेगेण्डा) महिष्ठ उपायः । तद्व्याप्रतिः, तदीयानामेव कतिपयवचनानामनवरतमनुवादे व्यासक्तिर्न्यय जनिकापि फलदायिका वर्त्तते ।'-पृ० ३२

सुस्पष्टमिदम्

(४) 'इमे आस्माकीनशत्रवो धर्म्मं राजनीतिं च इत्थं मिश्रयन्तिस्म, येन एषां स्वस्वार्थः सिध्येत् । जनता कामं हन्येत । अशिक्षितजनतायामिदं प्रचार्य्यते स्म यद्-इमे धार्म्मिकसिद्धान्ता भावत्कराजनीतिक-सामाजिकोन्नतौ बाधकाः सन्तीति' ।-पृ० ५०

अत्रापि सर्व्वथा सत्यता । आस्माकीन-धर्म्मशत्रव एव भारतीयजनतायामुक्तं प्रचारितवन्तः । जनतापि च तत्प्रभाविता तथा स्वीचकार । एवं सति जनताया अपि महिष्ठा हानिर्जन्जन्यमानास्ति; आस्माकीनसनातनधर्म्मस्यापि ।

(५) 'इयं तात्त्विकी वार्ता यद्—अशिक्षित जनतायां दार्शनिकास्तत्त्वचिन्तकाश्च न भवन्तीति । तदीय प्रतारणं सरलम् । तस्यां नेयती शक्तिर्यत्-स्वकृते उपयोगिनं नव्यमाध्यात्मिकमार्गं चिनुयात् । ये जना जनतां सनातनमार्गाद् विचलयितुं चेष्टन्ते; ते देशस्य घोरशत्रवः' ।-पृ० ५०

इयं वार्त्ता हिटलरस्य वस्तुतः सत्या । अद्यत्वे जनतातो भारतधर्म्मश्चाव्यते ; तत्फलस्वरूप एव जनता भारतीयतातश्च्युता भवन्ती क्रमशः पाश्चात्य-संस्कृति-संस्कृता जायमानास्ति ।

(६) 'स्वाभाविकप्रतिभा ईश्वरस्योपहारोस्ति, सा शिक्षाभ्यासेन न सम्भाविनी' ।—पृ० ५२ ।

युक्तताऽत्र ।—

(७) 'आर्य्याऽनार्य्यजात्योर्वास्तविकपार्थक्यं तदीयविचार-स्वभावाभ्यां लक्ष्यते । लघुजातयो यत् कुर्व्वन्ति ; ताः स्ववैयक्तिक-स्वार्थ-निष्पत्तये । तासां मनोवृत्तेस्तुलना तैः पशुभिः कर्तुं शक्या यदीयं कर्म्म-क्षेत्रम् उदरपूर्ति-दाम्पत्यसम्बन्धान्तमेव सीमितं भवति ।

स्वोदरदरीपूर्तिरिन्द्रियतृप्तिश्च-इति द्वे एव कार्य्ये तासाम् (लघुजातीनाम्)। स्वार्थत्यागस्य परोपकारस्य भावनैव च एकमीदृशं वस्तु, येन मनुष्य-पश्वोस्तथा आर्य्यानार्य्ययोर्भेदः स्पष्टीभवति। स्वपरिवारस्य स्वकीयसम्प्रदायस्य च रक्षायै निम्नजातयोपि युध्यन्ते। किमेडकानां समूहोपि एवं न विधत्ते, यदा तेन (एडका समूहेन) स्वसाधारणशत्रुतः स्वरक्षा कर्त्तव्या भवति। परम् तच्छत्रोरपसृतावेव स समूहो मिथ एव द्वन्द्वानि विधत्ते' —पृ० ५४

स्पष्टमिदम्। अद्यत्वे निम्नजातयो यदुत्थाप्यन्ते तत्परिणामस्तदुत्थापकैरुपभोक्तव्यः स्यात्

(८) 'एतद्दृष्ट्वा 'ब्रिटिश'जातेस्तुलना अन्यजात्या न भवितुमर्हति। युद्धसामग्र्यां अपर्य्याप्तायामपि यस्मिन् कस्मिन्नपि युद्धे 'ब्रिटिश' जात्या अवतरणीयं भवति तदीयास्तत्र स्वपूर्णशक्तिं योजयन्ति। ततो विजय प्राप्तये कामं महिष्ठस्त्यागो बलिदानं वा कर्त्तव्यतया आपतेत्; कामं बहु समयपर्य्यन्तं युद्धं चालनीयं भवेद्; एते (ब्रिटिशाः) अल्पमपि न विचलन्ति, धैर्यं न त्यजन्ति। एषां मैत्री संसारस्य सर्व्वतोऽधिकमूल्यवद् वस्तु सम्भवेत्' पृ० ६६

वस्तुतो हिटलरस्य इयं वार्तापि तथ्यास्ति। परमत्र स तथा नाऽऽचचार। अत एव पराजेष्ट।

(९) 'जनसमूहे निरक्षरा अशिक्षिताश्च आधिक्येन भवन्ति। एतेऽतिशयितभावुका भवन्ति। तर्कविचारयोर्विचारो न भवति। मनोवेग एवैषां सर्व्वञ्चित्। ते किञ्चिद् वस्तु श्रद्धाऽऽदरयोग्यं वा ज्ञातुं शक्ता घृणायोग्यं वा। एषु दार्शनिका न भवन्ति; ये नीत्या शत्रुणापि सह हसन्तो हस्तयोजनं कुर्य्युः। अदसीया मनोभावा मौलिका उत्तेजनापूर्णाश्च परं सत्या भवन्ति। ते स्वानुकूला निर्म्मेयाः। एकं विषं विषान्तरेण व्यपोह्यते। कण्टकं कण्टकेनैव निस्सार्य्यते। जनतायां यो विचारो रूढमूलः संवृत्तः; तदपसारणाय ततः प्रबलोऽन्यो विचारः प्रचालनीयः स्यात्।, —पृ० ६७

अवश्यं विचारणीयेयं वार्त्ता। धार्म्मिक-प्रचारेच्छुभिरिहाऽवधेयम्।

(१०) आन्दोलनार्थमीदृशवक्तारोऽपेक्ष्यन्ते; ये जनसमाजस्य अन्तस्तलं स्प्रष्टुं क्षमेरन्। अत्र दार्शनिकानां विचारकाणां विदुषां न प्रयोजनीयता"। पृ० ६९

सर्वथा सत्येयं वार्ता; यतो हि दार्शनिकानां जिह्वाग्रे रसाऽभावात् तेन साधारणी जनता प्रभाविता न भवति।

(११) " किमप्यान्दोलनं तदा सफलं भवति; यदा खलु तदीयसिद्धान्तानां रक्षायै तदनुयायिनोऽन्तपर्य्यन्तं योद्धुं सहयोगं वा दातुं सन्नह्येयुः। एषां स्वान्दोलनेन सह एतावत् प्रेम भवेत् यत्-ते आन्दोलनान्तरस्य अस्तित्वं सहेरन्नेव न। तेषां स्वान्दोलनस्य सत्यतायां सत्यपूर्णतायां च एतावद्-दृढविश्वासो भवेद यद्- मरणं यावदपि ते ततो विमुखा न भवेयुः। येषां स्वान्दोलनेषु एतावद दृढविश्वासः स्यात्; ते एव प्रतिद्वन्द्विभ्य आन्दोलनेभ्यस्तद्रक्षां कुर्युः।—पृ० ७२

इयं नीतिरद्यत्वे 'कांग्रेसीयेषु' दृश्यते। 'सनातनधर्म्मिभिरपि स्वधर्म्मेच्छुभिरियमूरीकार्य्या। अस्मत्पूर्वजैस्तु इयं नीतिरेवोरीकृता यद्वशादद्यापि प्रबल विरोधेऽपि अस्मद्धर्म्मो विरोधानुरूपां हानिं न प्रपद्यते।

(१२) हिटलरो वक्ति—'एतद् वरीयो जातं यद् आरम्भे आस्माकीना सदस्यसंख्या अभावकल्पा केवलं सप्तपरिमिताऽऽसीत्। अन्यथा आरम्भे एव बहुसंख्यायां सर्व्वे एव स्वसार्द्धतण्डुलकृशरापाकं भिन्नभिन्नतया कर्तुमुद्यन्ते। कोऽपि च कार्य्यक्रमो न निर्मीयते'—पृ० ७४

इयमपि वार्ता सत्यैव। अत एवोच्यते—'अल्पारम्भः क्षेमकरः'।

(१३) 'आस्माकीनो नायं सिद्धान्तो यत्—सर्वे पुरुषाः सर्व्वा वा जातयः समा इति। संस्कृति-सभ्यता-

ह्यनुसारं कतिपयजातीनां पदं जात्यन्तरेभ्य उच्चं भवति। अयमेव प्रकृतेर्मानवताया वा सनातनो नियमोऽस्ति'। —पृ० ८५

साम्यवादिभिः, 'जातपाततोडकमण्डलैः', सुधारकैश्चात्रावधेयम्।

(१४) 'भूतलेऽस्मिन् आर्य्यजात्यस्तित्वे एव सभ्यता संस्कृतिश्च निर्बिभर्त्ति। यदा इयं जातिः स्वमौलिकश्रेष्ठतारक्षात औदासीन्यं कलयिष्यति; तदा संसारस्य सर्व्वेषां श्रेष्ठादर्शानां लोपः सम्भविष्यति। ईश्वरस्य सर्व्वोत्कृष्टरचनां वयमेतज्जातियेषु प्रेक्षामहे' पृ.८५

परमद्यतनाः सुधारका जना अस्यामनार्यजातीयानां विमिश्रणं कृत्वा तस्याः श्रेष्ठतां लवयन्तः सन्ति।

(१५) "जना इदं विस्मरन्ति यद्—मौलिकसंस्कृतिः, सभ्यता, उच्चादर्शसर्ज्जनशक्तिश्च उच्चतम—विशुद्धरक्तवत्सु जनेष्वेव भवति। एतद्दृष्ट्या जातीयरक्तस्यं सर्व्वथा विशुद्धतावस्थापनमेव राष्ट्रस्य प्रथमो धर्मोऽस्ति।' —पृ० ८९

परमद्यतनाः सुधारकाभासा निम्नजातिभिर्व्यवहरन्तस्तामेतां विशुद्धिं परिहरन्तः सन्ति। ते वस्तुतो देशस्य दुरुदर्कं घटयन्तः सन्ति। हिटलरस्य अन्याः सूक्तयः पुनरुल्लिख्येरन्।

सुप्रभात ! सुप्रभातन्ते भूयात् !!

सुप्रभात ! सुप्रभातन्ते कामयामहे ? बुध्यस्व ! बुध्यस्व !! पश्य , पुरस्तात्प्रतीक्षन्त इमे सोत्कमनसः , भारतीय संस्कृत-समाजेनाऽपि पूज्यपादाः सन्यासिनिवहाः, एतेऽन्येऽपि बहवः प्रान्जलयः पण्डित—प्रकाण्डाः , राष्ट्र—सेवा-सुगृहीत—दीक्षाः, कुलीनाः, धर्मप्राण—धार्मिक—धौरेयाः, संसार—सुख-सन्दोहं सम्प्राप्तुकामा युवकजनाश्च। ब्रुवते चैतेऽपि समवहितेन मनसा सुप्रभातन्ते मन्यन्ते , मन्यन्ते च समादर-भरेण चेतसा आशायाः परममालम्बनन्त्वामेव। अपि जानास्येव "त्वयि सुप्ते जगत्सुप्तमुत्थिते चोत्थितञ्जगदिति" तस्मादुत्तिष्ठ, उत्थापय चैतान् बहोः कालान्निद्रा परवशान्स्वकीयानपि।

सोऽयन्ते चिरात्परिचितः प्रख्यात-पण्डितकुल-प्रसूतः, परम-प्रतिभाशाली, श्रीकेदारनाथ शर्मा, पुनरपि ते सम्पादकत्वं चिकीर्षति। परमसावनेक-जन्मजात-सुर-सरस्वती-सेवा-समनुराग—रञ्जितान्तरात्मा, परित्यक्ताशेष-संसार-बन्धन-व्रातः, मुमुक्षुरिव समित्पाणिः श्रोत्रियन्त्वामेव मुद्रायन्त्र पाणिर्धावतीति न पश्यामो वयं भयस्यावकाश-लेशमपि। अपि तु विविध-विघ्न-जात-विधूनन-क्षम-परमोत्साह-शालिन्यत्र भवत्सेवायाः कृतेऽपेक्षितां पूर्णां साधन-सम्पत्तिं निचाय्य, नितान्तं सन्तोष-भरमनुभवामः।

अवेहि तावत्, महामहिम-शालि-विद्वद्धौरेय-श्रीमदनन्तरामशास्त्रि—चरणकुलालङ्कार—सर्वस्व-श्रीरामलालशास्त्रिमहोदयस्य, परमोत्साह-प्रतिभा-वैभव-सम्पन्नस्य, उपस्थितानन्त-विचिकित्सा-परिच्छेद-क्षमस्य, साहाय्यकमिदं साधन-वरेण्यं प्रथमम्।

अपरञ्च, सम्पादकत्वेन त्वयैवासकृद् गृहीतस्यास्य श्री केदारनाथशर्मणोऽनुभवसि-एव हृदयङ्गमत्वम् विषय-विवेचना-पाटव-प्रकारस्य, भावग्राहिताञ्च पद-वाक्यविन्यास-व्यापारस्य, सुविशदत्वं, सुमनोहरत्वञ्च व्याख्यायमान-वस्तु-विवरण-विधेः, सुकुमारमति-साध्यताञ्च व्यस्त-समस्तपदार्थ-जात-विघटन-शैलीनामिति, ततोऽपि सर्वातिशायी सकल-प्रत्यूह-प्रशमन-प्रगल्भः, युवक-जन-श्लाघ्यः सुहृदश्च सुप्रभात-सङ्घ-सदस्यानां समुत्साह-पादप-इत्यादि स्मारं-स्मारं वयन्तु मन्यामहे अवतीर्य त्वमनन्त-कालात् प्रार्थितं संस्कृत-समाज-मनोरथ-निकरं वितरन् महते कल्याणाय सम्पत्स्यसे।

कामयन्ते चैते काशीस्थाः संस्कृत-शिक्षा-गृहीत-दीक्षाः, मेधाविनो विद्यार्थिनो जनास्त्वदुपदिष्टं-पन्थानमनुधावितुम्। निर्भयं समादिशैतान् स्वकीयानिति सर्वं पठन-पाठन-विधेय-विधिम्। कर्तव्यञ्च कमनीयं काले-काले करणीयम्। एतेषां पारस्परिक-सौहार्द-संवर्धनायापि यतनीयमस्ति। अन्यथा विद्यमानेऽपि त्वयि यदि न भवेत्सौमनस्यं कथमन्यथा तदायत्तं संघटनादिकं संघटेत। संघटनाऽधीना एवाद्यत्वे जगतां सर्वे व्यवहाराः प्रतिभान्ति। अतोऽत्र नोदासितव्यं कथमपि त्वयापीति प्रार्थयमानो विरमति—

—कालीप्रसाद मिश्रः

हिन्दू-विश्व-विद्यालयीय-प्रच्यविद्या-विभागाध्यक्षः

राधा-माधव-विलासः

[काव्यम्]

महाकवि विहारी-पद्यैः कृत-संवादम्

प्रणेता—श्रीहरिनाथ कविः, दर्शनाचार्यः

आलिङ्गितमनुगतमतिचुम्बित-
मधिवृन्दावन-कुञ्जम् ।
धाम नमामि दुरित-निवहस्य
शमाय सुमरकत-पुञ्जम् ॥ १ ॥

भव-बाधां शमयतु मम
राधा-माधविकालम् ।
यत्तनुद्युतिमवगम्य हरि-
र्हरितो हरति श्रमजालम् ॥ २ ॥

यदि माधव-मनने मति-रधिका
रतिरक्ता सविलासा ।
राधा-माधव-विलसन-कविता
पठनीया सविकाशा ॥ ३ ॥

पीताम्बरवर-कर-मुरलीधर
पिच्छमुकुट-शिरधारी ।
वसतु सदा मम मानस-
मधिवृन्दावन-चारी ॥ ४ ॥

मकराकृति-कुण्डल-मण्डित-
वर-गण्ड-युगं दनुजारेः ।
वदति मीन-केतन-संगतमिव
मानसमद्य मुरारेः ॥ ५ ॥

कंस-निषूदन-तनुरनु गच्छति
पीत-वसन-परिधाना ।
सातप-शक्र-नील-गिरि-शोभां
दिवसमुखेऽनुपमाना ॥ ६ ॥

हरि-बिम्बाधर-सङ्गतिमेत्य
नयन-पट-कान्ति-वितानैः ।
हरित-वंश-वंशी-हरि-
धनुरिव भाति सुभानु-वितानैः ॥ ७ ॥

का न कथा समशिक्षि कुलव्रत-
मत्र बधूरनुवेलम् ।
का न जहौ मुरली-ध्वनिना
कुलरम्यपथं ह्यनुवेलम् ॥ ८ ॥

गोपालोरसि लसति सखे
गुञ्जा-विमलद्युति-माला ।
बहिरुद्गच्छति पीत-दवानल-
सुभग-शोण-रुचिमाला ॥ ९ ॥

मनसा वयसा तनुकान्तिभरेण
सदैक इवाप्रतिमानम् ।
आलोकयितुमलं न किशोरयुगं
नयनं युगमानम् ॥ १० ॥

---

(१) माधवस्य साधविका इव माधवानुगता राधा, मम भवबाधामलं शमयतु । ममेत्यनेन सम्बन्धोक्तिः । तेन बाधा-शमनस्य नित्यता व्यज्यते ।

(२) हरिः यत्तनु द्युतिमवगम्य हरितः श्रमजालं हरति । तनुद्युति मवगम्येत्यनेन सम्बन्धाभिव्यक्तिः । तेन भवबाधा शमनयोग्यता प्रतीयते । अत्र तद्गुणालङ्कारः ।

(३) रतिरक्तमतिभिर्माधवानुरक्तमतिभिश्चायं समं सेव्यो राधा-माधव—विलासः, मोक्षफलत्वात्, रसास्वादाधायकत्वाच्चेति भावः ।

(४) मोर-मुकुट कटि काछनी कर मुरली उर माल ।
इहि बानक मो मन बसै सदा विहारी लाल ॥

(५) मकराकृत गोपाल के कुण्डल सोहत कान ।
धस्यो मनो हिय गढ़-समर ड्योढ़ी लसत निशान ॥

(६) सोहत ओढ़े पीत-पट स्याम सलोने गात ।
मनो नील मणि-शैलपर आतप परौ प्रभात ॥

(७) अधर धरत हरिके परत ओठ दीठि पट जोत ।
हरित बाँस की बाँसरी इन्द्रधनुष दुति होति ॥

(८) किती न गोकुल-कुल-वधू काहि न किंहि सिखदीन ।
कौने तजी न कुल-गली ह्वै मुरली-सुरलीन ॥

(९) सखि सोहत गोपाल के उर गुञ्जन के माल ।
बाहर लसत मनों पिये दावानल की ज्वाल ॥

(१०) नित प्रति एकत ही रहत वयस वरन मन एक ।
चहियत युगल-किशोर लखि लोचन-युगल अनेक ॥

श्री काशी-राजवंशेतिहासः ।

लेखकः—श्री देवीनारायण शास्त्राचार्यः, विद्यासागरः एडवोकेट, काशी ।

शोकं विधेहि नहि भारत-भृङ्ग ! नूनं !
यत्पारतन्त्र्य-रजनी-गत-पद्म-बद्धः ।
भूयो भविष्यति चिराय सखेऽधुनैव
स्वातन्त्र्य-सूर्य-किरणारुण-सुप्रभातम् ॥
—श्रीशः

अस्ति समस्त-नगरी-तिलकायमाना, शश्वदगण्य-मन्दिर-मठ-पाठशालादि-विभूषिता, भगवती-भागीरथी-तीर-शोभिता, श्रीविश्वनाथ-पद-पद्म-पराग रञ्जिता, वाराणसी नगरी ।

विश्वेश्वरो यत्र न तत्र चित्रं धर्मार्थ-कामामृत-रूप-रूपः,
स्वरूप-रूपः स हि विश्वरूपस्तस्मान्न काशी सदृशी त्रिलोकी॥

महाकवि-श्रीहर्षोऽपि नैषधीये महाकाव्ये—

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां
तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थ-मुक्त-वपुषामतएव मुक्तिः
स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥

इतिहास-तत्वज्ञैरपि काशी-नगर्याः प्राचीनत्वं स्वीकृतम्। डाक्टर-हावेल-शेरिङ्ग-ग्रीब्जादि-पाश्चात्य-काशीतिहास-लेखकैरपि अस्याः भूरि प्रशंसा कृता ।

काशी-बौद्ध-धर्मस्यापि आदिभूमिरासीत् । भगवान् बुद्धः, स्वधर्म-प्रतिपादनाय-अत्रैव प्रथमं समागतः । अस्यां मृगदावने (आधुनिक-सारनाथे) स्व-शिष्यान् निजधर्मे दीक्षयामास ।

भगवान् बुद्धोऽपि निजाद्वैतवाद-सिद्धान्त-प्रचारार्थं, बौद्धधर्म-खण्डनार्थं, कापालिक-कर्मकाण्ड-पाखण्डादिनिवारणार्थमत्रैवोपस्थितोऽभूत् ।

प्राप तापसवरः स हि काशीं
नीप-कानन-परीत-समीपाम् ।
आपगा-निकट-हाटक-चञ्चद्-
यूप-पङ्क्ति-समुदञ्चित-शोभाम् ॥

काशीनगर्याः राजनैतिकमहत्वमपि दृश्यते । श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तम्– "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्" रामायणे, महाभारते तथा पुराणेतिहासादि-ग्रन्थेषु च काश्या राजनैतिक-गौरवं विस्तृत-रूपेण वर्णितम् । यवनराज-कालेऽपि अस्याः राजनैतिकं महत्वमासीत् । बाबर-हुमायूं-अकबर – जहांगीर–शाहजहां– औरङ्गजेबादि–मोगलसम्राजः स्व-स्व-राज्य-स्थापनाय तस्य दृढीकरणाय च अत्रागत्य सफलीबभूवुः ।

बृटिश-राज्य-स्थापनारम्भेप्यस्या राजनैतिकं गौरवमद्भुतमासीत् । क्लाइब-वारेन-हेस्टिङ्गादिभिरनेकैः बृटिश-कूटनीतिज्ञैर्भारत-शोषण-नीति-विष-वृक्षस्य प्रथममस्यामेव वाराणस्यां वपनं कृतम् । ज्ञायते सर्वैरपि वारन्हेस्टिंग-चेतसिंहयोः काण्डम् ।

आधुनिक काशीराज-वंशस्येतिहासोऽपि नितरां मनोरमोऽस्ति । एतद्वंशस्य प्रधानः-पूर्वपूरुषः श्रीकृष्णमिश्रोऽभूत् । एतद्वंश-जाताः श्रीचेतसिंह-राजा महीपनारायण सिंह—राजा उदित नारायण सिंह–महाराज ईश्वरी प्रसाद नारायण सिंह–महाराज आदित्यनारायणसिंहाः काशी–राजान अभूवन् । महाराज-आदित्यनारायणसिंहस्य दत्तकपुत्रोऽयमतीव मेधावी, शान्तो दान्तो वदान्यो महाराजो विभूति नारायण सिंह–देवशर्मा साम्प्रतं राजसिंहासनमध्यास्ते ।

काशीराज-वंशस्येतिहासो निम्नलिखित-श्लोकैः सम्यग् ज्ञायते ।

श्रीमद्गौतम–वंश–भूषण–मणिस्त्रैलोक्य–रक्षामणिः
क्षोणीं कान्त-मणिर्वनीपक-जन-प्रख्यात-चिन्तामणिः ॥
पौत्रः श्रीमनरञ्जनस्य मनसारामात्मजः श्रीयुतो
वीरः श्रीबरिबन्ड (बलिबन्ध) सिंह-नृपतिर्वर्वर्ति सर्वोपरि ॥
यश्चतुर्दिक्षु काशीतः सौराज्यं कुरुतेतराम् ।
मान्धातेव धराधीशो येन राजन्वती मही ॥
कातरः शूरतां याति क्रियावानलसो भवेत् ।
वरिबण्ड-कथां श्रुत्वा जयमाप्नोति मानवः ॥
अनभ्रमभवद्व्योम प्रसन्नं हरितां मुखम् ।
पुंसां हृदि सुखं जज्ञे बलिबन्ध-समुद्भवे ॥
तस्य पाणिगृहीतायां चेतो नामाऽभवत् सुतः ।
यस्ताते स्वर्गते राज्यं वर्षाण्येकादशाऽकृत ॥

तं न्यायेन निराकृत्य दौहित्रोऽभून्महीपतिः ।
रोगी कम्प्रादिव कराच्च्यावयन् वसुधा-सुधाम् ॥

तदात्मजोऽभूदुदित नारायण उदित्वरः ।
परान्धतमस-ध्वस्त-धरोद्धरण-जित्वरः ॥

अथेश्वरीप्रसादादिनारायण इति श्रुतः ।
यः शासद् बुद्धिधर्माभ्यां धरणीमकृतप्रियाम् ॥

चिकीर्षितमकृत्वैव सप्तत्यपि स हायनैः ।
दिने वर्षार्क-राकायाः पुरन्दर-पुरं गतः ॥

मनोरथस्य मध्येऽध्वं सहितोऽस्य धुरन्धरः ।
अभूदयं महाराजः प्रभुनारायणाभिधः ॥

काशी–राज्य-संस्थापको वरिबण्ड-सिंह-नृपतिः, सिंह इव प्रतापी बभूव। तेन निज-बाहु-बलेन षण्णवति (९६) परगना-विस्तृतं महत्साम्राज्यं स्थापितम्। स तु सन् १७७० खीष्टाब्दे दिवं गतः। तस्य पुत्रो राजा चेतसिंहः राज्य-सिंहासनमारुरोह। बृटिश-गवर्नर-जेनरल-वारन-हेस्टिङ्ग-महोदयस्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वा तस्य शोषणार्थं काशीमागतः। चेतसिंहस्तद्भयात् शिवालय-घट्टतः पलायनं चकार, ग्वालियर-राज्ये च शरणं प्राप्तवान्। तद्विषये बृटिश-पार्लमेण्ट-सभायां वारन-हेस्टिङ्गस्योद्धत-कृत्येऽस्मिन्नभियोगश्चालितोऽभूत्। परन्तु स न्यायाधीशैर्निरपराधः कृतः। तत्पश्चाद्राजा महीपनारायणसिंहो वरिबण्डदौहित्रो राजाभूत्। तस्मिन्समये बृटिश-शासकैस्त्रिनवति-परगना-विस्तृतं राज्यं निगलितम्। केवलं त्रिपरगना-परिमितं राज्यं महीपनारायण सिंहाय प्रदत्तम्। सोऽपि १७९५ खिष्टाब्दे परलोकं गतः। तत्पश्चात् महाराज-उदित नारायण सिंहो राज-पदवीं लब्धवान् सोऽपि १८३५ तमे खिष्टाब्दे वैकुण्ठवासी बभूव। ततो महाराज ईश्वरीप्रसादनारायणसिंहः काशीश्वरोऽभूत्। सोऽत्यन्तं धर्मिको राजा आसीत्। पारसी-संस्कृत-तुलसी-साहित्यस्य प्रकाण्ड-पण्डितोऽभूत्। श्रीरामलीलायाः समुचितं दर्शनीयञ्च प्रबन्धं कृतवान्। अधुनापि राजकीय-पुस्तकालये-अनेकानि-अद्भुतग्रन्थारत्नानि सन्ति। तस्य काशीलाभः, १८८९ खिष्टाब्दे समभूत्। तदनन्तरं तस्य भ्रातृ-पुत्रः प्रभुनारायणसिंहो महाराजो बभूव। स तु विख्यातो विद्वत् प्रियः, महान् पण्डितोऽप्यासीत्। तेन वेद-वेदान्तादि-शास्त्रं समीचीनतया अधीतम्। स्वस्य राज्यस्याऽपि समुन्नतिः कृता। तस्मै १९११ तमे खीष्टाब्दे बृटिश-सम्राट् स्वतन्त्र-शासनाधिकारं दत्तवान्। १९३१ तमे खिष्टाब्दे च वाराणस्यामागत्य "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्' इत्युच्चारयन् शिवलोकं गतः। तस्य पुत्र आदित्यनारायण सिंहो महाराज-पदवीं लब्धवान्, तेन योग्यतया राज्य-शासनं कृतम्। तस्य पुत्रो नासीत्। तस्मात् स विधिपूर्वकं शास्त्रानुसारेण महाराज-विभूतिनारायणसिंहं दत्तक-पुत्रत्वेन प्रतिगृहीतवान्। स तु साम्प्रतं राजकुमार-विद्यालये अजयमेरु। (अजमेर) नगरे शिक्षां प्राप्नोति। स खलु अत्यन्त-प्रतिभाशाली, वर्धिष्णुः, वाग्मी, परिश्रमी धर्मपरायणश्चाऽस्ति। श्रीकाशीस्थविद्वद्भिरपि धर्मिकतायां राज्य-योग्यतायाञ्च सर्वथा-प्रशस्यमान-महिमा विद्यते। वयं काशीस्थाः सर्वेऽपि नागरिकास्तस्य सर्वथाऽभ्युदयं दीर्घायुष्ट्वं लोकोत्तर-प्रतिभा-प्रकर्षञ्च कामयमानाः श्री काशी-विश्वेश्वरमभ्यर्थयामहे।

लाला-पद्मम्

(१)

राधाङ्गाधाररागद्रुतिततिभिरहो यन्महो नाध्यगच्छ-
श्चावापद्वा प्रवातैर्बहलपरिमलैः क्षालनादच्छलक्ष्मीम् ॥
कालिन्द्याः कृष्णतृष्णं तटनिकटतम-स्तोम-संक्रान्तकायं
विच्छायं स्वार्थसार्थैर्विमलयतु मनस्तज्जलं कज्जलं मे ॥

(२)

धन्यो वन्यलताया गन्धं वहतीह गन्धवहः ।
परिमलमुद्यानलता केनोपायेन गोपायेत् ? ॥

(३)

सत्त्वान्तराद् भयं स्यात्तस्याः कस्मादकस्मादपि ।
क्रीडति राधाऽरण्ये हरिणा सार्धं निशार्धपर्य्यन्तम् ॥

—श्री जानकीवल्लभशास्त्रिणः

हन्त ! उपद्रुतोऽयमायुर्वेदः !!

लेखकः—श्रीलालचन्द्र शास्त्री, सारस्वतः, आयुर्वेदाचार्यः

भद्रं कर्णेभिः शृणुयामः। भव्यस्य सुप्रभातपत्रस्य सुप्रभातं भूयात्, सुयोग्यस्य सोत्साहस्य तत्सम्पादकस्य श्रीकेदारनाथशर्मणः—सारस्वतस्य, तद्व्यवस्थापकस्य रामलाल शास्त्रिणः, तथान्येषां च सर्वेषां शुभसंकल्पवतां तत्संरक्षकाणाम् सहायकानाञ्च—इति शुभकामनया सहैव सञ्चार्यते लेखनोत्सुका लेखनी लेखलेखनाय; लेखनाय च सुहृदयानां सहृदयानां हृत्पत्रेषु भारतीय-भारती-भव्य-भवनस्य मान-चित्रस्य, वर्तमानाया दशायाश्च। यस्मिन् समयेऽस्य निर्माणमभूत्; तदास्य समभूत् कापि शोभा दर्शनीया स्पृहणीयाऽतिरमणीया च। परन्तु-इदानीं तदिदं जातं जीर्णं शीर्णं विकीर्णं च, यद्दर्शं दर्शं विदीर्यते हृदयम्, प्रमथ्यते मनः, बंभ्रम्यते बुद्धिः, विघूर्ण्यते शिरः, चंकम्पते वपुः, यत्स्मारं स्मारं लेखनी स्रंसते हस्तात्, त्वक् चैव परिदह्यते, वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते। हन्त! अधुनाऽपि न शाम्यन्ति शत्रवः, न विरमन्ति वैरिणः! हा हन्त!! परिवार्यते परितः परिपन्थिभिः। एकतः आरव्य-पारस्य-साहाय्य-संयुक्ता उर्दू, अन्यतो राजकीय-सत्ता-सम्वलिता इंग्रेजी, परतो दंष्ट्राकरालं विकरालं वदनं व्यादाय ग्रसितुमिव प्रवृत्ता हिन्दुस्तानी, केवलमवशिष्टैका दिक्; यत्र स्थितः करुणा-वरुणालयो भगवान् भूत-भावनः करौ प्रसार्य परिपालयत्येवेदं-भारतीय-भव्य-भारती-भवनम्!!!

बाह्यतो लेखनी-खनित्रैः खन्यमानमपि, व्याख्यान-वज्रैः विदार्यमाणमपि समाचार-पत्र-प्रचार-परिघैः पात्यमानमपि यदि दृश्यतेऽन्तः प्रविश्य; तदा दृश्यतेऽत्यातीव कमनीया कान्तिः, देदीप्यमाना प्रभा, वैभवमयं वैभवं, अतिविस्तृतोऽस्य विस्तारः, । यथा विराजि चतुर्दश भुवनानि, तथाऽस्मिन् चतुर्दश-विद्या-रूपाणि चतुर्दश-प्रकोष्ठानि, चतुः षष्टि-कला-रूपाश्चतुःषष्टि-संख्यकाः कक्षाः। न जाने तत्र कियन्ति सन्ति अन्यानि कक्षान्तराणि; यानि द्रष्टुमपि न पार्यन्तेऽतिविशालत्वात्, अधिगन्तुमपि न शक्यन्ते समयस्याल्पतया, तत्र विश्रमितुमपि न सह्यते क्षणमपि बहुभिः कारणैरन्यैः। तथापि दृष्टोऽस्माभिरेकः प्रकोष्ठ आयुर्वेद-नामधेयः, तस्य अष्टौ कक्षाः सन्ति, ताश्च यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूत-विद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायन-तन्त्रं, वाजीकरण-तन्त्रञ्चेति। तत्रापि काय-चिकित्सा-कक्षायाः षट् कक्षान्तराणि आसन्। तानि यथा—अग्निवेशतन्त्रम्, भेलतन्त्रम्, जतूकर्ण-तन्त्रम्, पराशर-तन्त्रम्, हारीततन्त्रम् क्षारपाणितन्त्रञ्च। तत्र भेलतन्त्रं नाम कक्षान्तरं यद्यपि भग्न-भित्तिकं, त्रुटित-तोरणम्, दलित-देहलीकं, विच्छिन्न-प्रच्छन्नं चोपलब्धं, तथापि तदतीव मनोहरमिति मत्वा प्रमुदितमपि मनो मलिनमेव भवति। हारीत-पराशर-तन्त्रयोस्तु स्वरूपमेव परिवर्त्तितमिति त एवेति वक्तुमपि विशङ्कते बुद्धिर्बुद्धिमतां केषाञ्चित्। वयन्तु यद्यपि ते दुर्दैववशात् विकृते; तथापि त एव त इति मन्यामहे निर्विशङ्कमिति। जतुकर्णक्षारपाणि-संज्ञितयोः संहितयोस्तु इतस्ततो विकीर्णानि कानिचित् वाक्यानि, पाषाण-खण्डानीव भग्नावशिष्टानां, विलोक्यन्ते।

शिष्टमेकं कक्षान्तरं चरकापरपर्यायं अग्निवेश-तन्त्रम्, महर्षिचरक-प्रतिसंस्कृतम्, पञ्चनदीय-दृढवल-परिपूरितम्। अस्य मनोहरता हरति हठात् मनो मनस्विनां मनन-शीलानाम्। "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्" इति घोषणा, घोषयति भेरीघोषेण यद् आप्तजन-पूजितत्वात् पावनं पावनानाम्, गुणि-गण-गृहीतत्वात् गौरवणाग्रगण्यं ग्रन्थानाम्, यत् सर्वभूत-हितैषितया "संहिता" इति सार्थकं नाम बिभर्त्ति। तदस्माकं सौभाग्यतया सुरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं हर्म्यमिव दूरादवलोक्यमानं सौधमिव सुधालिप्तं, सुधीभिः सहर्षं दृश्यमानं, वियति विततं विशदं वितानमिव विस्तीर्णं आकाशे, धन्यम्मन्यैर्धन्यैः दोधूयमानं त्रिरंगं ध्वजमिव विराजमानं, सुभाषमिव सुभाषितैः सुभाषितं भारतीया यत् समाद्रियन्ते भिषजः। यद् दर्शं दर्शं प्रहृष्यामो वयम्, वयमिव चान्येऽपि स्वदेशीयाः परदेशीयाश्च विद्वांसः प्रहृष्यन्ति-इति नाविदितचरं विदित-वेदितव्यानां विद्याभ्यसन-व्यसनिनां विदुषामित्यलं प्रशंसितस्य प्रशंसनेन।

तस्मिन्नेव महति भवने भ्रमता ससंभ्रमं सुश्रुत-संहितानामधेयं कक्षान्तरं दृश्यते, यत् भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टं सुश्रुतश्च सुश्रुतेन, यच्च शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं आशु-क्रिया-करणात्

यच्च शस्त्र-क्षाराग्नि-प्रणिधानात् सर्व-तन्त्र-सामान्यात् अष्टास्वपि आयुर्वेद-तन्त्रेषु अधिकमभिमन्येत सर्वैरपि सुधीभिः । यस्यान्तः प्रविश्य पठन-पाठन-मनन-चिन्तनादिभिर्विलोकनेन मोमुद्यते मनः, हृष्यते हृदयम्, अंच्यते रोमभिः, एवमेतत्संहिताद्वयं, सूर्याचन्द्रमसौ वा ग्रन्थ-गण-गगनस्य, चक्षुषी वा प्राणिलोकस्य, अश्विनीकुमारौ वा सुरसंघस्य, अग्नीषोमौ वा समस्तस्य जगतः ।

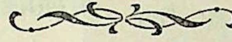
अनुश्रूयते यद् परःसहस्रेभ्यो वर्षेभ्यो भारतीय-भवन-भञ्जनाय परैः प्राह्वयत विविधम् । परन्तु इतो द्वि-शताब्द्याः प्रवृत्ते बृटिशशासने, घोषित-संस्कृत-संरक्षणाश्वासने, अन्येषां-न्याय-वेदान्त-ज्योतिष साहित्य-व्याकरणादीनां परीक्षाप्रबन्धादिभिरुपायैः-कृतेऽपि यथाकथमपि संरक्षणे, वाराणसेय-संस्कृतकालेज-नाम्नि विद्यालये, लवपुरीय-ओरियन्टल-कालेज-नामके च विद्यालये, एवमन्यत्रापि द्वित्र-स्थानेषु कृतेऽपि पठन-पाठन-परीक्षादि-प्रबन्धे, तदर्थं धन्यवाद-प्रदानाय प्रवणेऽपि अन्तः करणे, सविषादं लिख्यते यत् किमत्र रहस्यम्? कोऽत्राभिप्रायः? किंवा अत्र कारणं? कुतो न क्रियते तत्रायुर्वेद-पठन-पठनादि-प्रबन्धः? आस्तां-तत्, अन्यैरपि आयुर्वेदोद्धाराभिलाषिभिः सञ्चालितानां विद्यालयानां किञ्चिदपि प्रोत्साहनं न प्रदीयते, यदि प्रदीयते तर्हि तेभ्य एव; ये खलु एलो-पैथी-पथ-पथिकाः सञ्जाताः, नापि च ज्ञात्वापि, दृष्ट्वापि, श्रुत्वापि, जनतारोग्य-सम्पादनोपयोगितां आयुर्वेदस्य, विविध-व्याधि-विघातने सिद्ध-हस्तानां गुडूची-वासकादिद्रव्याणां गद-गञ्जने प्रदर्शित-दिव्य प्रभावं स्वभावं व्याख्यास्यत बृटिश-शासकैः । अतः परं कः खेदावसरो यत् वैद्येन निशुल्कं चिकित्सितस्यापि राजकर्म-चारिणोऽवकाश-ग्रहणे प्रदत्तस्य प्रमाण-पत्रस्य तावत् स्वीकृतिर्न भवति, यावत् कश्चित् एलोपैथी-डाक्टरः शुल्कं गृहीत्वा तत्र हस्ताक्षराणि न करोति-इति नाविदितं निवेद्यते । तथापि कीदृशो वर्त्तते भारतीय-वैद्यानां आयुर्वेदेन सह व्यवहार-इति भवन्तस्तत्र भवन्तो विद्वांसः किं शुश्रूषन्ते! शुश्रूषा चेद् शृण्वन्तु, श्रावयामि सन्न-सन्नेन, खिन्न-खिन्नेन च चेतसा—

निखिल-भारतीय-वैद्यैः सस्नेहं सोल्लासं ससम्मानं च निखिल-भारतीय-वैद्य-सम्मेलनस्य वार्षिकोत्सवेषु द्वि-त्रि-वारं सभापतित्वे प्रतिष्ठापितेन, "अयं बालकः, आयुर्वेदस्योद्धारं करिष्यति-' इति तदीय-पितामह-द्वारा-सम्भावितोज्वल भविष्यता, सत्यमेव तथा विधेन, प्रथितयशसा महामहोपाध्यायेन गणनाथ सेन-महोदयेन यद्यपि एकया दृष्ट्या आयुर्वेद-विरोधिनामग्रे आयुर्वेदीय-पक्ष-समुपस्थापनेन आयुर्वेदस्य महान् उपकारः कृतः; परञ्चान्यया दृष्ट्या प्रत्यक्षमेव परं प्रमाणं मन्यमानया, पाश्चात्यैः प्रणीतस्य मानवशरीर-शास्त्रस्य आनुकूल्येनैव भारतीयायुर्वेदीय-शारीर-शास्त्रस्य प्रामाण्यं तद्विरुद्धस्य चाप्रामाण्यं पश्यन्त्या, प्रत्यक्षशारीरोपोद्घाते चरक-सुश्रुतौ-अनार्षौ "शारीरे सुश्रुतो नष्ट" इत्यादि लेखितुं विवशीकृतेन, एतादृशं वातावरणं समुत्पादितम्, यत्प्रभाव-प्रभाविता केचित् आयुर्वेद-हितैषिणोऽपि आयुर्वेद-प्रेमिणोऽपि, आयुर्वेदाभ्युदय-कांक्षिणोऽपि सशंकमवलोकयितुं लग्ना आयुर्वेदम्-इत्यलमधुना, केवलमेकमुल्लेखनीयं विषयमुल्लिख्य समाप्यते-अयं लेखः ।

ईसवीये १९२७ तमे वर्षे आयुर्वेद-यूनानी-संज्ञकयोः देशीय-चिकित्सा-पद्धत्योः, अभ्युदयाभिलाषिणा (जस्टिस) गोकर्णनाथमिश्र-महाशयेन "इण्डियन-मेडिसन-बोर्ड" संज्ञका, राजकीय संस्था संस्थापिता । तस्याः सर्वेऽपि सदस्या युक्तप्रान्तीया एव वैद्याः, हकीमाश्च सन्ति । ते च सर्व एव आयुर्वेदोत्कर्ष-दर्शनलालसाः, परमादरणीयाः सन्ति । अस्तु तावत् एतस्याः संस्थाया इदमेव कर्तव्यं कर्म यत् युक्तप्रान्तीय-चिकित्सकानां चिकित्सकत्वेन नाम स्वीकृतिः, विद्यालयानां स्वीकृतिः, पाठ्यक्रम-निर्धारणञ्चेति । एतया संस्थया एतादृशः पाठ्यक्रमो निर्धारितः, यत्र डाक्टरी शिक्षायाः प्राचुर्यम्, बाहुल्यम् प्राधान्यञ्च वरीवर्त्ति, येन मरीमर्त्ति आयुर्वेदः, तरीतर्त्ति डाक्टरी; या तच्छात्राणाम् तत्स्नातकानां तत्प्रोत्साहकानां च मानस-रंग-मञ्चेषु नरीनर्ति । एवमेव मोहमयी प्रान्तेऽपि राष्ट्रिय-मन्त्रि-मण्डलेन आयुर्वेद विषये तादृश एव पाठक्रमो निर्धारितः यदनुसारं मैट्रिकुलेशनोत्तीर्णा एव छात्राः, आयुर्वेद-विद्यालेषु प्रवेशमवाप्तुं शक्नुवन्ति, नान्ये व्याकरणाचार्या वा साहित्यचार्या अपि संस्कृतज्ञाः । हा! हन्त!! कीदृशी विचारधारा सञ्जाता भारतीयानां अधिकारिणाम्? निकटे भविष्यति कालेऽपि यदि ईदृशी एव अवस्था वर्त्तमाना भविष्यति, तर्हि का नाम दशा भविष्यति आयुर्वेदस्य-इति सुदृढं विचारणीयं सर्वैरपि सुधी-धौरेयैः—इति ।

संस्कृत-समाचाराः

प्रान्तीय-संस्कृताध्यापक-मण्डलम् ।

काशीस्थ-राजकीय-परीक्षावसरे, महाराज्ञीदरभङ्गा-स्थापिते राममन्दिरे युक्तप्रान्तीय-संस्कृताध्यापक-मण्डलस्य विशिष्टाधिवेशनं श्रीमतां दर्शनाचार्याणां विद्यावयोवृद्धानां श्रीमत्पण्डितप्रवर-बालबोधमिश्रमहोदयानां सभापतित्वे समजनि । तत्र च विविधाः प्रस्तावाः समभूवन् । तेषु च महत्वपूर्णोऽयं प्रस्तावः, प्रान्तीय-शिक्षाधिकारिणामवधानदानाय सुप्रभाते प्रकाश्यते । प्रार्थ्यन्ते च सुप्रभात-सम्पादका यत्ते तेषामत्रावधानाय प्रबलं प्रयतन्तामिति ।

प्रस्तावः—

"संयुक्तप्रान्तीय-संस्कृताध्यापकमण्डलस्येदं विशिष्टाधिवेशनम्, एतत् प्रान्तीय-शिक्षाधिकारिणः सादरं सप्रश्रयं समनुरुन्धे-यत् अष्टत्रिंशदुत्तरोनविंशतितमे खीष्टाब्दे समायोजितया शिक्षा-सुधार-समित्या पञ्चशतानां संस्कृताध्यापकानामन्येषाञ्च संस्कृताभ्युदयाभिलाषिणां मतानि सङ्गृह्य, तन्मतानुकूलं यद्धि काशिक-राजकीय-संस्कृत-शिक्षा-पाठ्य-परिवर्तनं महता परिश्रमेण, सततमनोयोगेन च संस्कृतच्छात्राणां सर्वाङ्गीण-श्रेयःसम्पादक संस्कृतभाषायाः शाश्वतिकाभ्युदयकरं विहितमासीत् ; तद्धि साम्प्रतं यावत् बहुशोऽनुरुद्धैरपि तत्कालीन-वैदेशिक-शासक-शिक्षाधिकारिभिः संस्कृतोपेक्षकैः कार्ये नैव परिणतमकारि, प्रत्युत; किञ्चित् परिवर्तितमपि पाठ्य-विधानं परिहृत्य पुनरपि प्राचीनतमा पाठ्य-पद्धतिः प्रचारिता ।

"तत् सम्प्रति पुनःसम्भावितं राष्ट्रीय-मन्त्रिमण्डलं पुनरपि द्रुतमेव कार्यें परिणमयितुं शिक्षाधिकारिणो यतन्ताम्, येन चास्मिन्नेव वर्षे समागामिन्यां १९४७—ईशवीय—परीक्षायां तत्कार्यकरं स्यात् । यतो हि एतत् प्रान्तीय—संस्कृत-शिक्षा-पाठ्य-पद्धतिपरिवर्तनम्, सर्वत्रैव भारतवर्षे संस्कृत-शिक्षा-पाठ्य-पद्धति-परिवर्तनस्य मार्गदर्शकं स्यादिति सुनिश्चितं विद्यते ।"

—प्रधान मन्त्री,

युक्तप्रान्तीय-संस्कृताध्याषक-मण्डलम्, काशी ।

सुप्रभातस्योद्घाटन-महोत्सवः ।

फाल्गुन-कृष्ण-प्रतिपदि रविवासरे सुप्रभात—कार्यालयस्योद्घाटन-महोत्सवः, काशी-लाहोरीटोलास्थ—वसोहलीभवने सायं पञ्चवादनसमये महता समारम्भेण सम्पन्नम् । पुष्पमालादिभिः सुसज्जिते कार्यालये, काशीस्थप्रधानवैदिकैः, विद्वद्भिः, नागरिकैश्छात्रैश्च समापूरिते, श्रीमन्तः पूज्यपादाः 'सन्मार्ग'-प्रवर्त्तकाः श्रीकरपात्रिमहोदयाः, 'हर हर महादेव'—घोषेण सह समास्थानं समलङ्कृतवन्तः ।

श्रौत-स्मार्त्त-शिरोमणिश्रीगणपतिदीक्षित-श्रौतस्मार्त्त मार्तण्ड — श्रीअमरनाथदीक्षित — वैदिकशिरोमणिश्रीरामन। सारस्वत—आहिताग्निश्रीचन्द्रभाल-वैदिकसम्राट्-प्रभृतिभिर्वैदिकप्रवरैः कृते वैदिक-स्वस्तिवाचने सुप्रभात-सम्पादकैः श्रीकेदारनाथशर्म्मभिः संस्कृत-समाजस्य दुरवस्थां कर्तव्यञ्च

निर्दिशद्भिरोजःपूर्णमुत्साहजनकञ्च भाषणमकारि । तैरुक्तम्:—

यद् "भारतीया संस्कृतिः, संस्कृतभाषायामेव सुरक्षिता विद्यते । तयैव चास्याः संरक्षणं भविष्यति । अतः भारतीयतां रक्षितुमभिलषद्भिर्विद्वद्भिरैरैरालस्यं विहाय, निःशङ्कं निःसङ्कोचञ्च कार्यक्षेत्रे समवतीर्य संस्कृति-रक्षा विधेया । नोचेत्संस्कृतभाषाया अस्तित्वमेव विलुप्तं स्यात् ।"

"सुप्रभात-सङ्घः संस्कृत-सेवायै सुदृढं सन्नद्धः सेवां सम्पादितुं सोत्साहो वरीवर्तते, सर्वैरपि संस्कृतज्ञैः सम्भूय सहयोग-प्रदानमत्र विधेयमिति'।"अमुमेव विषयं समर्थयद्भिः श्रीमद्भिः श्रीगोपालशास्त्रिभिदर्शनकेसरिभिर्महत्त्वपूर्णं प्रभावजनकञ्च भाषणं कृतम् ।

तदनन्तरं राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालय-प्रधानाध्यापकानां साहित्य-वारिधि-श्रीनारायणशास्त्रिणां महामहोपाध्याय-पद-लाभे श्रीगोपालशास्त्रिभिः समभिनन्दयद्भिः श्रीकाशी-पण्डित-सभा-द्वारा-प्रदत्तमभिनन्दनपत्रं पठितम् । तच्च श्रीमद्भिः करपात्रिस्वामिभिः स्वकरकमलेन समर्पितम् ।

तदनन्तरञ्च सुप्रसिद्धैर्नागरिकैः सुप्रभात सम्पादन—समिति-सदस्यैर्विद्यासागर—एडवोकेट-महाशयैः प्रथमं संस्कृते, ततश्च हिन्दी-भाषायां महत्वपूर्णं भाषणं विहितम् ।

अनन्तरञ्च श्रीमद्भिः स्वामिचरणैर्विद्वत्समाजोचिते सारगर्भे भाषणे प्रोक्तम्—"यदस्माकं सर्वमपि कार्यजातं धर्म्यं भवति । युद्धमपि धर्म्यं भवति । अतः संस्कृतिरक्षायै च संस्कृत—रक्षणमावश्यकम् । तस्यां दिशि प्रयतमानं सुप्रभातम् शुभाशीर्भिः सम्वर्द्धयामः ।"

अस्मिन् महोत्सवे त्यक्त—महामहोपाध्यायपदाः श्री भाऊशास्त्रिणः 'बझे'—इत्युपाह्वाः, दार्शनिक-प्रवराः श्री मत्पण्डित बालबोध मिश्राः, पण्डित 'नेने' गोपालशास्त्रिणो व्याकरणाचार्याः, 'खिस्ते' मुकुन्दशास्त्रिणः साहित्याचार्याः, भारद्वाज—विश्वनाथशास्त्रिणः एम० ए०, दर्शनकेसरिणः गोपालशास्त्रिणः,शास्त्रार्थ—महारथाः श्रीवेणीमाधव शास्त्रिणः, गौरीनाथ पाठक—प्रभृतयो बहवो विद्वांसः, जगदीशचन्द्र भट्टाचार्य—के० एस० सुन्दरम्—किशोरीलाल खन्ना (आनरेरी मजिस्ट्रेट)—प्रभृतयश्च सुप्रसिद्धाः व्यापारिणो नागरिकाः, विशेषतश्च कच्छभुजराज्य—पण्डिताः महामहोपाध्याय-दयाराम खटाऊ महोदयाः, जम्मू-कश्मीर-राज पण्डिताः विद्याभूषण-श्रीशङ्करशास्त्रिणश्च समुपस्थिता आसन् ।

सुप्रभात-सङ्घः ।

सुप्रभात-सङ्घस्य विशेष-विवरणं स्थानाभावान्नास्मिन्नङ्के प्रकाश्यते । सङ्क्षेपतस्तस्य विधानं प्रकाश्यते ।

(१) संस्कृतभाषायाः देशकाल—समाजोपयोगिता—सम्पादनाय, तत्संरक्षणाय, प्रचाराय च वास्तविकः सुदृढः क्रियात्मकश्च प्रयत्नः ।

(२) विशुद्धतम—संस्कृत—मुद्रणपरस्य बृहत्तर-यन्त्रालयस्य स्थापनम् ।

(३) संस्कृत-भाषायाः देशकाल-समाजोपयोगि-नूतनतम-साहित्य-निर्माणम्, प्रकाशनम्, प्रचारणञ्च ।

(४) सूर्यसिद्धान्तानुसारि-धर्मकर्मोपयोगि-विशुद्धतर-पञ्चाङ्ग-निर्माणम्, प्रकाशनञ्च ।

(५) संस्कृतभाषा-प्रचारपरस्य संस्कृतज्ञानां सङ्ग्रन्थन सम्पादकस्य, संस्कृत-समाज-प्रतिनिधिभूतस्य 'सुप्रभातस्य' सञ्चालनम् ।

(६) संस्कृत-प्रारम्भिक-शिक्षण—सुधाराय उच्चतम शिक्षणस्य सम्पादनाय च संस्कृत—शिक्षण—कला-महा विद्यालयस्य (टीचर्स ट्रेनिंग कालेज) संस्थापनम् ।

(७) प्राचीनतम—संस्कृत-वाङ्मय-गवेषणम्, लोकोपयोगिसंस्कृतविषयाणां हिन्दीभाषायां प्रकाशनम् ।

(८) हिन्दीभाषायां देश—काल—समाजोपयोगि—मासिक—साप्ताहिकादिपत्र-प्रचारणम् ।

एतदुद्देश्यानां पूर्तये प्रथमं 'सुप्रभातम्-लिमिटेड' नाम्नी व्यापारिकी संस्था संस्थाप्यते ।

एतत्कार्य—सञ्चालनाय, आदर्शसंस्कृत-शिक्षापीठ—स्थापनाय च काशीस्थ-रामकुण्ड-स्थानाधिकृतैः श्रीमद्भिर्बाबा रघुवीरदास-ब्रह्मचारिभिः स्वकीयं विशालं स्थानम्, ट्रस्ट-रूपेण प्रदत्तम् । अचिरादेव तद् राजेष्टितं भविष्यति ।

सुप्रभात—यन्त्रालय—स्थापनाय समुद्योगः प्रचलति । स्वल्पकालानन्तरमेव सुप्रभातयन्त्रालयात् सुप्रभातं प्रकाशमेष्यतीत्याशास्महे ।

रामलालशास्त्री, सारस्वतः

व्यवस्थापकः ।

संस्कृत-प्रचारणी-सभा, काशी

काशी-संस्कृत-प्रचारिणी-सभाया द्वितीयमधिवेशनं चैत्र-कृष्ण-सप्तम्यामष्टम्याञ्च श्रीटीकमाणी-संस्कृतमहाविद्यालये महता समारम्भेण प्रथमदिने—विश्वाराध्य-ज्ञानसिंहासना-धीश्वराणां श्री १००८ जगद्गुरु-वीरभद्रशिवाचार्याणां सभापतित्वे, द्वितीयदिवसे च साहित्याचार्य-जगन्नाथ शास्त्रि-होसिंग-महाशयानां सभापतित्वे सम्पन्नम् ।

वैदिक-मङ्गलानन्तरं स्वगताध्यक्षस्य, श्रीदिनेशदत्तझा-महोदयस्य स्वागतभाषणं जातम् । तदनु 'संसार'-प्रधान सम्पादकेन श्रीकमलापतिशास्त्रिणा सम्मेलनोद्घाटनं विदधता संस्कृत-महत्तायां सारगर्भं भाषणमकारि । श्रीदेवीनारायण वाकीलेन संस्कृतभाषायाः सारल्यं प्रदर्श्य सभासदः स्वागतं विहितम् ।

ततश्च सभा-प्रधानमन्त्रिणा हरिशरणडोगरा शास्त्रिणा सभा-वार्षिक-विवरणं श्रावितम् । ततश्च संस्कृतवाद-विवाद-प्रतियोगिता—समस्यापूर्त्ति-प्रतियोगिता चापि जाता । यत्र चन्द्रदत्त मिश्रेण श्रीशङ्करहलवे शास्त्रिणा च रजत-पदकं प्राप्तम् ! विदुषां भाषणैः साकं संस्कृत-समा-जोपयोगिनः प्रस्तावा अपि समुत्तीर्णाः ।

श्रीविन्ध्याचल शर्म्मणा माननीय-मदनमोहन - मालवीय महोदयानां सन्देशः सदसि श्रावितः । अधिवेशने निम्न-लिखित-विदुषां भाषणानि, कविता-पाठश्च समभूवन् । यथा—श्रीगोपालशास्त्री दर्शनकेसरी, देवीनारायण विद्यासागरः, एडवोकेट, वासुदेवद्विवेदी साहित्याचार्यः, विन्ध्याचलशर्मा (गोरखपुर), पारसनाथ पाठकः, काशीनाथशास्त्री (वैदिकः), वटुकनाथ शास्त्री खिस्ते साहित्यचार्यः, राजनारायण शास्त्री शुक्लः, न्यायाचार्यः, अनन्तराम शास्त्री वेतालः, साहित्या-चार्यः, पुरुषोत्तम शर्म्मा गौडः, साहित्यशास्त्री चेति ।

सम्मेलनसमाप्तौ टीकमाणी-संस्कृत-कालेजाधिकारिभिः सभाकार्य-कर्तृभ्यः प्रतिनिधिभ्यश्च जलपानं कारितम् ।

—हरिशरणशास्त्री डोगरा, प्रधान मन्त्री ।

सूचना—दर्शन समिति-श्रीकाशी-पण्डितसभा-वैदिक समिति-प्रभृतिसंस्थानां समाचाराः स्थानाभावान्न प्रका-शिताः । तदधिकृतैः क्षन्तव्यम् । प्रकाशकः

अभिमतम् ।

वैदिकी-

सुप्रसिद्ध-राष्ट्र-नायकैः संयुक्तप्रान्तीय-शिक्षासचिवैः श्रीसम्पूर्णानन्दैः कियतः कालात् प्राक् 'आज'—नाम्नि सुप्रसिद्धे पत्रे "ब्राह्मण ! सावधान ।"—शिरस्का लेखमाला प्रकाशिताऽसीत् । तदुत्तररूपेण बहुभिर्बहुधा लिखित-मासीत् परं गम्भीर-विवेचन-पुरस्सरं युक्तियुक्तं शिष्ट-प्रकार-मुत्तरं न केनापि दत्तमभूत् । परं 'वैदिकी'-नाम पुस्तकं मालोक्यास्माकं हृदि महान् हर्षः, सन्तोषः, गौरवञ्जाजनि ।

पुस्तकमिदं विविधशास्त्राचार्येण महोत्साहवता पण्डित लाल विहारी मिश्रेण लिखितमस्ति । अत्र गम्भीर-शास्त्र प्रमाण-युक्ति-तर्कादिविमर्शन-पुरस्सरमेकैकमंशमुद्धृत्य लेखकेन प्रामाणिकमुत्तरितम् । सर्वतोऽधिकं वैशिष्ट्यमिदमेव यत् संस्कृतविदुषाऽपि सता लेखकेन सस्नेहं सादरञ्च विवेचनं कुर्वता यत् तथ्यं स्वीकृतम्. यच्च शास्त्रमर्यादा-विरुद्धं तत्सरलया स्नेहपूर्णया शिष्टया भाषया मीमांसा प्रकारेण समुत्तरितम् । प्रायो दृश्यते यत् संस्कृत-पण्डिताः प्रतिवादिनामाक्षेपमसहमानाः क्रूरतरं निर्भर्त्सयन्तः स्वयं विवेक-विकलाः पथभ्रष्टा उपहासपात्रतां व्रजन्ति । रोषा-वेश-पूर्ण-हृदया न गभीरतमं शास्त्रविमर्शं कर्तुं प्रभवो भवन्ति । अयं लेखकस्तु प्रथममेव सन्धाय सम्भाषां प्रतिज्ञाय, लेखकस्य ब्राह्मणसमाजोन्नति-कामनामुररीकृत्य च प्राचीन-परम्परा-विरुद्धांस्तदाक्षेपान् विवेकपूर्वकं प्रमाणो-पन्यासपुरस्सरञ्च कृतवानिति महान् सन्तोषावसरः ।

लेखकस्य हिन्दीभाषाऽपि परामृष्टा, प्रवाहवती, हृदय-ङ्गमा च विद्यते । यद्यपि तर्क-दृष्ट्या तु तत्रापि विविधास्तर्काः समुन्मिषन्ति, उत्तरस्य प्रत्युत्तरमपि भवत्येव, यतो वादि दौर्बल्यान्मत दौर्बल्यम्, तत्प्राबल्याच्च मतप्राबल्यमिति स्वाभाविकी वार्ता, तथापि 'बुद्धेःफलमनाग्रहः' 'तत्त्वपक्ष-पातो हि धियां स्वभावः' इत्यादि न्यायमनुसृत्य पुस्तकमिद-मनुत्तममुपादेयं पठनीयञ्चेति नात्र बहु वक्तव्यम् ।

लेखकेन पुस्तकस्यान्ते जड-वादिनां यदालोचनं विहितं तत्तु भारतीय-संस्कृतेः सर्वथानुरूपं सिद्धान्तितञ्च । तदर्थं लेखकाय हार्दिकान् धन्यवादान् वितरामः । लेखकोयऽ-मध्ययनशीलः, मनीषी, स्वभाव-गम्भीरः पण्डावांश्चे-

त्यस्मै स्पृहयामः । अभिलषामश्च यदयमुत्तरोत्तरमभ्युदयमयन् संस्कृतसमाजस्य गौरव-वृद्धिं कुर्यात् ।

प्रकाशकः—चन्द्रकिशोरपतिः त्रिपाठी, पिण्डी, गोरखपुर । तदैव प्राप्तिस्थानम् । मूल्यं सार्द्धमुद्राद्वयम् । कर्गज-मुद्रणादिकं शोभनम् । मुद्रण-व्ययादौ लेखकेन तन्मित्रैश्च यत्कृतं तदपि श्लाघनीयमुत्साहजनकञ्च । एतद्दशैर्युवकैः सुरभारत्याः सत्वरं सुप्रभातं स्यादिति सम्भावयति

—सम्पादकः

ग्राम्य चिकित्सा ।

श्यामसुन्दर–आयुर्वेदमालायाः सप्तमं पुष्पम् । अनुवादकः-केदारनाथ पाठकः, रासायनिकः । प्रकाशकः—उमेदीलाल वैश्यः, श्यामसुन्दर रसायनशाला, गायघाट, काशी । मूल्यम्—॥≈) दशानकाः ।

ग्राम–सुलभानां तुलसी–दूर्वा–द्रोणपुष्पी–गोमय–गोमूत्र–अश्वत्थ–पलाशादिवस्तूनां विभिन्न–रोगेषु सद्य उपकार-जनकाः स्वल्पाः सुसाध्याश्च अनुभूताः प्रयोगाः सन्ति । ग्रामीणजनतासु–पुस्तकस्यास्य प्रचारो नितान्तमुचितः । तदर्थं प्रकाशकैः प्रयतनीयम् । पुस्तकमिदं कस्यचन प्राचीन–संस्कृत–पुस्तकस्यानुवादरूपम् ।

टोटका विज्ञानम् ।

लेखकः, प्रकाशकः, प्राप्तिस्थानम् पूर्ववदेव । मूल्यम् ।≈) । अत्रापि स्वल्पतमपुस्तिकायां विभिन्न–रोगाणां परम्परा–प्रचलिताः स्वल्पतराः सद्य उपकारकास्तान्त्रिकप्रयोगा इवौषध प्रयोगाः सङ्गृहीताः सन्ति । पुस्तकमिदं संकलनीयं सर्वैरपि ।

—लीलाधर पाण्डेयः

धन्यवादाः ।

सुप्रभातस्य सञ्चालनाय प्रारम्भिकं व्ययभारमुररीकृतवतां सुप्रभात–संघ-सञ्चालकानां काशीस्थप्रसिद्ध-व्यापारिणां देशभक्त–किशोरीलाल खन्ना–विद्यारत्न–(स्पेशल ऑनरेरी मेजिस्ट्रेट)–महोदयानाम्, विविधशिक्षा–संस्थाऽधारस्तम्भभूतानां नागरिक–प्रवराणां श्रीजगदीशचन्द्र-भट्टाचार्याणाम्, जम्मूकाश्मीरराज–पण्डितानां श्रीमद् बालकृष्णशास्त्रितनूजन्मनां श्रीशङ्करशास्त्रिणां महान्तमुपकार–भारं स्वीकुर्मः, तेभ्यो धन्यवादांश्च वितरामः ।

—व्यवस्थापकः

पाठका निवेद्यन्ते ।

सुप्रभातस्य प्रथमोऽङ्कः पाठकानां सेवायां यथाकथमपि समुपस्थाप्यते । परमिदानीं युद्धोत्तरकाले महामहर्घतासमये प्रबल-प्रयत्नं कृत्वापि, चतुर्गुणं व्ययं कृत्वाऽपि वस्तूनां लाभो न सुशक–इति नाविदितं भुक्तभोगस्य कस्यापि ।

भारतरक्षा-शासनाधीनं सर्वमपि कार्यजातम् । पत्र–मुद्रणे, कर्गज-प्राप्तौ, यन्त्रालय-स्थापने सर्वत्रापि भारत–शासकानामाज्ञासमपेक्षते । इत्यादि–विविध–प्रतिबन्धक–सद्भावेऽपि सुप्रभातं किञ्चित् समयमतीत्य ग्राहकाणां सेवायां समुपसर्पति । नाद्यापि भारतीय–पत्र-नियन्त्रणविभागस्याज्ञा समुपलब्धा । तेन च मार्गव्यय–सौविध्यमपि न प्राप्तम् । अतो पणत्रयस्य चिटिका–व्ययेन, लेखमाला–रूपेण च सुप्रभातस्य नियमतः प्रकाशनं जातम् । अनुज्ञां लब्धुं क्रियते पत्र–व्यवहारः । भारतीय–व्यवस्थापक–सभा–सदस्याः सुप्रभात–प्रणयिनः श्रीश्रीप्रकाश–बार–एट–ला–एम०एल०ए०–महोदयाः प्रयतन्ते कर्गजाज्ञा-लाभाय । आशास्महे अग्रिमाङ्कं यावत् लब्धा भवेत् ।

अमरभारती–यन्त्रालयाधिकारिणां सौजन्येन प्रकाशितोऽयमङ्कः । अस्य कश्चन भागः, अपरस्मिन् यन्त्रालये प्रकाशितः । एवं प्रकाशन-व्यवस्थायां सत्यामपि–लेखानां सन्देशादीनां बाहुल्येन च सम्पादकीया विचारा अपि, आवश्यका लेखा अपि च नात्र मुद्रिताः । अग्रिमाङ्कतः सुव्यवस्था सम्पादनाय क्रियते प्रयत्नः ।

पाठक–प्रवरैरस्य ग्राहकवृद्धौ प्रबलः प्रयत्नो विधेयः । यत इदानींकाले मुद्राद्वयमस्य मूल्यं न कदापि भवितुमर्हति । चतुर्गुणो द्विगुणश्च व्ययो वरीवर्ति । एतत्तु केवलं प्रचारायैव प्रचलति । तदस्य प्रचारे श्रीमद्भिः सर्वथा दत्तावधानैर्भाव्यम् । शनैः शनैः स्वीय–यन्त्रालयादि-व्यवस्था, सुप्रभातसंघेन क्रियत एवेत्यलमतिप्रपञ्चेन देश–काल–वित्सु सुप्रभात–प्रणयिषु ।

—प्रकाशकः,

एम० ए० इत्युपाधिधारि श्री राधाविनोद गोस्वामिना अमर भारती यंत्रालये काश्याम मुद्रितम ।

सुप्रभातम्

संस्कृत—मासिक—पत्रम्

त्रयोदशाऽब्दे } सौर मार्गशीर्ष—पौषौ, २००३ विक्रमाब्दाः { नवमदशमसंख्ये

मातृवन्दना

श्री अनन्तरामशास्त्री वेतालः, साहित्याचार्यः ।

—:❀:—

सुकृतिनमनुयान्ती चित्कला कापि सा श्री-
जयति यतिमनोऽपि प्रोन्मदत्वं नयन्ती ।
नियतिमतिलसन्ती स्वान्त-सन्ताप-चिन्ता-
प्रसरण-परिणाम-क्लेशदौःस्थ्यं हरन्ती ॥१॥

प्रसभमभिमतार्थान् पूरयन्ती वदान्या
नहि विलसति धन्या श्रीमति ! श्रीस्त्वदन्या ।
त्वमिव विजयसे त्वं भक्तकल्याणकर्त्री
प्रणतशरणदात्री दुःखसन्तापहर्त्री ॥ २ ॥

उचितमनुचितं वा श्रीमति ! श्रीश्चरन्तो
नयनपथमसन्तो यान्ति सभ्यान् हसन्तः ।
बत ! नियतममी तेऽनुग्रहैकावलम्बा-
जगदयि ! जगदम्बाऽसभ्यभावं नयेयुः ॥३॥

कुशलमलघु तस्याऽऽभीलहृद् भावि किन्ना-
ऽभिमतफलविधात्री श्रीमति ! श्रीः ! प्रसन्ना ।
यदुपरि भवितासि त्वं, परां सोऽक्रमेण
श्रियमनुभविता ते प्राप्तयेऽलं श्रमेण ॥ ४ ॥

सुरनरमुनिवर्याऽऽचर्यमाणां सपर्यां
भगवति ! कलयन्ति ! त्वान्तु ये चिन्तयन्ति ।
सुखशतमिह नूनं स्वर्गलोकादनूनं
सततमनुभवन्ति श्रीः ! श्रियन्ते श्रयन्ति ॥ ५ ॥

जननि ! जनि-विनाश-क्लेश-नाशैकशीले !
यदि सपदि दयादृग्वीक्षितो रक्षितोऽसौ ।
भवति भगवति ! त्वन्मायया वीतमायो,
ननु तदनु किमाप्यं नामुनेहाऽनवाप्यम् ? ॥६॥

प्रणमदमरनारी-पूज्यपादारविन्दे !
सकल-सुख-निदानं त्वामहं देवि ! वन्दे ।
त्वमपि यदि विमुञ्चेस्त्वत्पदाब्ज-प्रसन्नं
तदपि जननि ! दीनं को नु पश्येद् विपन्नम् ॥७॥

भगवति ! जगदम्बोत्तप्तजाम्बूनदाभा
स्फुटमसि दुरदृष्टस्फूर्जिताऽदृष्टलाभा ।
विपदमतिदुरन्तां त्वत्कृपा संहरन्ती
भुवि नियतमनन्तां सम्पदं सम्प्रसूते ॥ ८ ॥

अभय-वरदमुद्राऽम्भोज-युग्माङ्कहस्ते !
दुरित-दलनशीले ! श्रीमति ! श्रीर्नमस्ते ।
रचय सुखसमृद्धिं देहि मेऽभीष्टसिद्धिं
मयि भृशमवसीदत्याशु मातः ! प्रसीद ॥९॥

———

प्राकृतिकस्वास्थ्यसंहिता ।

हरद्वारस्थ—गुरुकुलकांगड़ी—विश्वविद्यालये
प्राकृतिक—चिकित्सोपाध्यायेन
श्रीभवानीप्रसादेन प्रणीता ।

[१५५ पृष्ठतः क्रमागता]

श्रीलूईकूने—महाशयस्यात्मचरितम्

"अहं सविश्वासमिदं वदामि
सार्धं दृढत्वैः शपथैश्च साकम् ।
एतत् प्रयोगेण समस्तरोगाः
समूलनाशं विलयं प्रयान्ति ॥ ८१ ॥

यद्यपि सर्वगदानामुपशान्तिः, शक्यते मया कर्तुम् ।
किन्तु समस्ता रुग्णाः, स्वस्थीकर्तुं नरा न शक्यन्ते ॥८२॥
यः काये कृतनिलयो, व्याधिर्मन्दस्य जायते सुदृढम् ।
नैर्बल्यञ्च नितान्तं, जातश्चेत् तल्लयः कठिनः ॥ ८३ ॥
अस्त्येवं तदपि जनो, भजमानो मच्चिकित्सितं न चिराद् ।
हास्यति कष्टं स्वल्पं, धर्मः स्वल्पोऽपि सेवितोऽभयदः ॥
यदि रोगी निर्मूलो नो जातो जीवितश्च नो रोगी ।
तदपीतर-भैषज्याल्लाभ-विशेषानुभूति-भाग्भवति ॥८५॥
यद्धेतुमहत्वे चिकित्सका वै व्यवहरन्ति पाश्चात्याः ।
एलोपैथीत्याहुस्तस्यार्थश्चान्यलक्षणोत्तेजकता ॥ ८६ ॥
औषधमधिकं तत्र च, निषेव्यते गदो गत इवाभाति ।
येन तदानीं लाभः, किन्तु विकारैः प्रपूर्यते रुग्णः ॥८७॥
भवेदनिष्टं फलमौषधानां, रोगाऽभिभूतिर्न च तस्य नाशः ।
भूयोऽपि कालं समवाप्य तिष्ठेत्, संजायते ना विषपूर्णदेहः
आस्तां दूरे स्वास्थ्यं, किन्तु विमोकः कदापि नो व्याधेः ।
नैरोग्यस्य स्थाने, रोग-विवृद्धिं तनोति सरणी सा ॥८९॥
अस्तीतरा पद्धतिरिह, होमिओपैथी नाम तस्याश्च ।
यस्या अर्थश्चायं, समौषधिः स्यात् समस्य रोगस्य ॥९०॥
अतिविरलौषधिमात्रा, प्रयुज्यते रोगिणे भिषजा ।
एतावत्स्वल्पत्वं, रुग्णेनापि प्रतीयते न रसः ॥ ९१ ॥
हानिर्न्यूना च तया, पद्धत्या किन्तु नियमानाम् ।
भोजनपानादीनां व्यवस्थितिर्नैव लक्ष्यते तत्र ॥ ९२ ॥
दोषस्तु महानेषः, प्रकीर्तितो भेषजे विशेषज्ञैः ।
स्वल्पाप्यौषधमात्रा, न दोषरहितेति मन्मतिर्मन्दा ॥९३॥
नेमे दूषणरहिते, विद्येते पद्धती इति सुविज्ञैः ।
हानप्रमुखैर्विहितः स्वाभाविकजलचिकित्सितोद्घाटः ॥
प्राचीन-मार्ग-जलभेषज-पद्धतौ तु,
स्नानानि वस्तय इह प्रचुरं प्रयुक्ताः ।
आडम्बराः पुनरिमे न विशेषलाभो,
रोगादिकारणमपीह न निश्चितञ्च ॥ ९५ ॥
तीर्णोऽस्मि काठिन्य-पयोधिमत्र,
प्रभोः प्रसादाद्विनिवारितश्च ।
आडम्बराः स्नान-विधौ य आसन्,
गवेषितो रोग-निदान-मार्गः ॥ ९६ ॥
भूताश्च वर्तमानाश्च, ये रोगाः सन्ति भाविनः ।
मुखाकृति-निदानेन, शक्यन्ते गदितुं मया ॥ ९७ ॥
चिकित्सायाः नवा रीति-रेषा याविष्कृता मया ।
अनेकानां परीक्षाणामवसाने विनिश्चिता ॥ ९८ ॥
तस्याश्च मनने भूयान्, समयो यापितो मया ।
सिद्धान्तस्य ततश्चाऽस्य, स्थापनां कर्तुमुद्यतः ॥ ९९ ॥
कुत्सन्तु वा जुगुप्सन्तां, अधमं वा चिकित्सकम् ।
वदन्तु मां जनास्सर्वे, कामं सोढुं क्षमोस्म्यहम् ॥१००॥
कामं क्षिपन्तु मे लोष्टं निशम्य मम वक्तृताः ।
कटुवाक्य-प्रहारैर्मां, तुदन्त्वेतत्सहिष्यते ॥ १०१ ॥
सम्यक्तया विजानामि, ये मानव—हितैषिणः ।
ते पूर्वं परुषैर्वाक्यैस्तर्जिताश्च कदर्थिताः ॥ १०२ ॥
कथं स्यामपवादोऽहं-मल्पधीः प्राकृतो जनः ।
उत्पत्स्यते सधर्मा मे, तदर्थं क्रियते श्रमः ॥ १०३ ॥
न मयेदं कृतं सर्वं, स्वविद्या-बल-पौरुषैः ।
क ममैतादृशी शक्ति-र्यया शक्येत दुष्करम् ॥१०४॥
लोक—विधातुः कृपया,
नैसर्गिक-नवजलचिकित्सिताख्यमिदम् ।
विज्ञानं जगति मयाऽभिनवं
संस्थाप्यते परोपकाराय ॥ १०५ ॥"

कूने महोदयस्याय—मुपोद्घातोऽस्ति वर्णितः ।
तदुक्तरीत्या तत्स्पष्टं, नाऽस्ति कृत्रिमतेह यत् ॥१०६॥
अतीतं निजयाथार्थ्यं, ग्रहणाश्च तिरस्क्रियाः ।
लोकैः प्रपञ्चिताः सर्वाः, स्फुटमाह महाशयः ॥ १०७ ॥

अनेन तस्य सत्यत्वे, न कस्य प्रत्ययो भवेत् ।
जनानां वञ्चनं तस्या-ऽभिप्रायो न प्रतीयते ॥ १०८ ॥
न द्रव्योपार्जनं चेष्टं, विद्वास्तस्य महात्मनः ।
तद्ग्रन्थाध्येतृचित्तेषु, श्रद्धा संजायते ततः ॥ १०९ ॥
श्रद्धा नाम जगत्यस्मि-न्नपूर्वा शक्ति-शालिनी ।
तत्प्रभावाद्दुरुद्धार्यं, समुद्धरति मानवः ॥ ११० ॥
तस्मात्सूक्तिरियं गीता, श्रद्धया स्वास्थ्यमाप्यते ।
आतुराणामतः श्रद्धा, चिकित्सा प्रथमा मता ॥ १११ ॥

श्री लुईकूने महाभागस्य समाविष्कृत—जल-चिकित्सायाः स्वास्थ्याभिनव-विज्ञान-सिद्धान्तः

[रोगैक्यं चिकित्सैक्यं च]

चिरानुभवैः परीक्षणैश्च परीक्षणदक्षैः शर्मनदेश-भूषणभूतैः "श्रीलुई कूने"-महोदयैः परिज्ञातं सिद्धान्तितञ्च यद् रुग्णनीरुजोर्न देहाकार-साम्यम्; व्याधि-ग्रस्तानां देहाकारोऽन्यथैव लक्ष्यते सर्वथा भिद्यते च स्वस्थेभ्यः । रोगग्रस्ता एव कृशगात्रा नेतर इति बहवो मन्यन्ते, भ्रान्तिरियम् । स्थूलकायाः पीनाश्च प्रायो व्याधि-कवलीकृत-कलेवरा विलोक्यन्ते । स्थौल्यं हि स्वतो रोग-लक्षणम्, यथाह प्राचां विचक्षणो भगवांश्चरकः—

स्थौल्य—कार्श्ये वरं कार्श्यं, न तु स्थौल्यं कदाचन ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत्स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ चरके

आपाततो न कामपि पीडामनुभवन्ति प्रायशः केचिज्जनाः । निर्बाधश्च ते स्वदेह-व्यापार-निर्वहण-क्षमाः । परमेवं सत्यपि समुपलभ्यन्ते व्याधयस्तेषु कृतनिलयाः प्रायः ।

रोगाणामादिकारणञ्च तेषां देहेषु विद्यत एव । देहे दूषित-द्रव्यस्य विद्यमानता तद्वृद्धिश्च देहाकारं परिवर्तयति । सावधानञ्च निरीक्षितं लक्ष्यमाणमन्तर-मिदं सुस्पष्टं प्रतीयते प्रत्येकरोगिगात्रे । मुखाकृतौ ग्रीवायाञ्च तद्विशेषतो लक्ष्यते । मुखग्रीवाकृतिं निरी-क्ष्यैव निरीक्षणनिपुणेन सुगृहीतनाम्ना 'कूने' महोदयेन मुखाकृतिरोगनिदान-सिद्धान्ताः संस्थापिताः ।

रोगा एव ग्रीवामुखयोराकारं परिवर्तयन्ति । तेने-मावयवौ पूर्वस्वस्थावस्थामपेद्य परिपूर्णौ मांसलौ च प्रतीयेते । उदरस्याधस्तात्, परस्ताच्च कटितटस्य स्थौल्यं कृतपदं भवति । एतच्च ग्रीवामुखयोः स्थौल्य-मतिशेते, अत्रैव रोगमूलक-मलस्य सञ्चयत्वात् ।

मनुष्य-शरीरमनेकेषु मांसक्षुद्रखण्डेषु विभक्तं, यानि पेशय इति व्यादिश्यन्ते । पेशयो नाम परस्परं संश्लिष्टाः, रबर-द्रव्यवदाकृष्टाऽपि पूर्वस्थितिं भजन्ते । रोगोत्पादक-दूषित-द्रव्यं पेशीः प्राप्य, पुञ्जीभूतं तदधिष्ठितस्थानं प्रस्फाय पीवरीकरोति । यथा क्वचित् स्थितिस्थापके संकुचितायतने तदवका-शापेक्षया प्रचुर-पदार्थ-संस्थापनं तदाकृष्य तदाकारं वर्द्धयति, तथैव मानवदेहेष्वपि सञ्जाघटीति । मानवदेहनिर्माणञ्चोपचयापचय-गुणम् स्थितिस्थाप-कम्; तस्मात् शरीरं सुतरामपि दूषित-द्रव्यभारेण वृद्धिमङ्गीकरोति । तथाभूतं तत् दूषित-द्रव्य-संघातेन श्वयतितराम् । रोगाभिभूतस्य त्वगपि परिवर्तिता कदाचन श्यामलिमानमापद्यते ।

लुईकूने-महोदयस्य प्राकृतिक—चिकित्सालये प्रविष्टस्यैकस्य रोगिण उदाहरणमत्र समुपन्यस्यते । प्रवेशसमयेऽसौ जलोदरेण हृद्रोगेण च पर्यपीड्यत । प्रवेशावसर एव कूने-महाभागेन तस्यालोकचित्रमेकं सञ्जीकारितम् । चिकित्सालये मासचतुष्टयं यावच्चि-कित्स्यमानस्यास्य रोगिणः शरीरे विलक्षणं परिवर्तनं समजायत । मन्येऽसौ अपर एव पुरुषः संवृत्तः । सुखावहमारोग्यं च समधिगतवति तस्मिन् 'कूने' महा-भागेनापरमपि आलोकचित्रं तस्य कारितम्; उभयो-रपि चित्रयोर्मध्ये भूयान् प्रभेदस्तेन न्यभाल्यत । पूर्वं तस्य मुखे ग्रीवायां चानावश्यकं स्थौल्यमासीत् । मासचतुष्टयाभ्यन्तरे 'कूने'-महोदयेन तदीयं पीनत्वं सर्वथाऽपाकृतम्, सममेव च सर्वथा तद्व्याधिरपि व्यलीयत ।

पीनत्वं नाम कीदृशम्? तदेतादृशं, यत् शरीरार्थं नापेक्ष्यते अनावश्यकञ्च, तद्वैदेशिकं बाह्यं च । तद-सत्त्वेऽपि ततो न काचित्क्षतिः । तत्सत्त्वमेव व्याधि-

-निदानम् । प्राकृतिकोचारैः कथञ्चिदपीदं बहिर्निस्सारयितुं शक्यते चेत्तेन च देहः नैसर्गिकीमाकृतिमाप्नुयात्तदैवास्माभिः शरीरनैरोग्यमवगन्तव्यम् ।

देहेऽनपेक्षित–वस्तूनां प्रवेशो मार्गद्वयेन भवति, नासिकया मुखेन च । नासिकायां मुखे च द्वौ प्रहरिणौ प्रकृत्या संस्थापितौ, घ्राणं रसना च । परं च तौ न सर्वथा विश्वसनीयौ । सञ्जातलोभौ च स्वकार्य्यं यथोचितं न निर्वहतः । कदाचित्तु घोरं विश्वासघातं कुरुतः । यं कमप्युपयुक्तमनुपयुक्तं वा पदार्थमन्तः प्रवेशयतः । घ्राणं त्वीर्षाद्विश्वासघातकपरं रसनात्वतितराम् दुर्वृत्ता । विविध-रस-रसन–लालसेयं देह–हानि–लाभं विस्मारयति । एवं च प्रायः सततमनुचितकर्मरता सा सदसंद्विवेकवर्जिता वर्तते । मांसं, मद्यं, अहिफेनं भङ्गाश्चैवमादीनप्राकृतिकान् सर्वानप्यभक्ष्यान्निर्बाधमभ्यन्तरीकरोति । परिणामश्चातीव भयावहः । अपेक्षिताऽधिकानां जघन्यानामपि च निगरणेन तेषां पाचनार्थमामाशयस्य नियतावश्यकताऽतिरिक्तो बलव्ययोऽपेक्षामतिक्रम्यातिव्ययो वायं न द्वित्रानेव दिवसान्, अपितु प्रत्यहं प्रयुज्यते, तेनामाशयः कैश्चिदेवाऽहोभिः स्वकार्य्यनिर्वहणेऽक्षमो जायते ।

अतिभोजने जीर्णतामनापन्ने विकाराः वर्धन्ते । त एव विकाराः देहेनापेक्षित–विजातीय–द्रव्यरूपेणाविर्भूय रोगमुत्पादयन्ति । अमूर्विकाराः सञ्चिताः कदा कदा दशभिर्द्वादशैर्वा वर्षैरपि मनुष्यैः लेशतोऽपि ज्ञातुं न पार्यन्ते, परं वर्धमानास्ते यदा रोगरूपेण प्रपीडयन्ति, तदा तदार्त्ता जना भिषजां शरणं गच्छन्ति, तत्प्रतीकाराय च चेष्टन्ते । तदानीं सर्वे प्रयासाः विफलीभवन्ति । औषधप्रयोगेण रोगो हि कामं दम्येत, प्रायश्च दम्यत एव, परं मूलतो नोच्छिद्यते । कारणे हि विद्यमाने सति कार्यरूपः कथं स निर्मूलो भवेत् ?

अत्र यद्विविधरोगरूपेण विजातीयद्रव्यस्य विस्तरो विवर्तनंवा प्रतिपादितं एतद्दार्शनिकभाषायां विजातीयद्रव्य-विवर्तवादो व्यादिश्यते । विजातीयद्रव्य-संज्ञा च तस्य देहेनानङ्गीकरणात् सात्मीकरण-विगुणत्वाद्वा ।

धात्रा मानवदेहस्य रचनैतादृशी विहिता, यत् स देहः यथासंभवमनपेक्षितं विजातीयं वा द्रव्यं स्वाभ्यन्तरे न स्थापयति । तन्निसारणे च सदा सप्रयत्नो वर्तते । फुफ्फुसाभ्यां निःश्वासमलसंपृक्त-पवनरूपेण, पायुना विष्ठारूपेण, मूत्रपथा मूत्ररूपेण, त्वचा स्वेदरूपेण च स सदा विकारान् बहिर्निरस्यति, स्वस्थो नासिकया, मुखेन, नेत्राभ्यां कर्णाभ्याञ्चानपेक्षितद्रव्यनिरसने किंचिदपि शिथिल प्रयत्नो न भवति । अस्माकं देहाधिष्ठात्री प्रकृतिरस्मभ्यं नितरां दयार्द्राः । यदि सा तादृशी दयालुतान्न धारयेत्, तदैकेनैव दिनेन स्वदुष्कृतानां दुष्परिणामं प्राप्नुयाम । तस्मात्स्वशरीरं तत्सामर्थ्यातिरिक्तकार्ये न नियुञ्जीमहि, अयथावलकार्य-भार-वहनेन तत् कतिपयैरेव दिवसैः स्वकार्यसाधनेऽसमर्थः संपद्येत ।

देहेनानपेक्षितो विजातीय–द्रव्यरूपो प्राचां मल संज्ञको विकारो देहस्योदरप्रदेशेऽधोभागे कृतपदः संचीयते, तत्रैव च विक्षुभ्यति । कृपापरास्मद्देहाधिष्ठात्री प्रकृति नामा शक्तिर्विक्षुभ्यमानं तं विकारमपि बहिष्कर्तुमनवरतं क्रमते । गुदद्वारेण तस्य बहिः क्षेपोऽतिसारोऽभिधीयते । अतिसारेणानेन निरुपयोगिद्रव्यरूपविकार-विरहितो देहः स्वच्छतां लघुताञ्चापद्यते । परम्मलबन्धेन कोष्ठबद्धेन वा विकारो देहाभ्यन्तरे रुद्धश्चेत्तदा स संक्षुब्ध ऊर्ध्वस्थानमाधत्ते, तस्योर्ध्वाधो द्वयोरेव संसृत्योः सम्भवात् ।

अत्राभिनवमद्य-परिपूरित-काच–कुतुपस्य दृष्टान्तः समालोच्यताम् । कुतुपस्याधस्तले किमपि छिद्रं न विद्यते, येन मद्यमधः स्रवेत् । तेन कुतुपगतस्य मद्यस्य विकृतांशाः कुतुपस्याधस्तले संचीयन्ते, ऋतुपरिवर्तनेन कार्यान्तरेण वा स्वकणान् शकलीकुर्वन्ति । तदशायाञ्च ते संक्षुब्धाः कुतुपस्योर्ध्वमुखं प्रतिधावन्ति । कुतुपस्य दृष्टान्तोऽयम्मानवदेहेऽपि पूर्णं संघटते । यदा मला देहान्नितरां न निस्सरन्ति–अधः शौचः शुद्धं न भवति, शकृदन्त्रेभ्यो यथेष्टं न निर्गच्छति, मूत्रञ्च यथा नियमं न प्रस्रवति, रोमकूपावरोधाच्च गात्राणि सम्यङ् न स्विद्यन्ति, श्वासोच्छ्वास-क्रिया मन्दायते । एवं विकृत द्रव्याणि सामग्र्येण देहान्न निष्क्रामन्ति । तेनर्तुपरिवर्तनकाले शरदि वसन्ते वा, क्रोधशोकादिमानसवेगा-

घाताद्वा ते मलसंज्ञका विकृत-पदार्था उदरस्याधः प्रदेशे विक्षोभं प्राप्ता वाष्पाकारेणोर्ध्वगतिका जायन्ते, शिरश्च प्राप्य शिरोवेदनां जनयन्ति। एतेषां कणाः परस्परं सम्मर्दिताः संघृष्टाः देहाभ्यन्तरीयत्वचा कलाभिधयापि संघर्षन्ति। संघर्षणेनानेन देहे तापो जायते। अयमेव तापो जनसाधारणैर्ज्वरः संज्ञायते।

कुपथे तु विकृतपदार्थस्य प्रसारणायाल्पावरोधो विद्यते, तत्र रिक्तावकाशस्य वर्तमानत्वात्; परं देहे न तादृशी दशा। देहस्याभ्यन्तरप्रदेशो अङ्गप्रत्यङ्गैः परिपूर्णः, तेन तस्य प्रत्येकावयवे रक्तसंचारान्तर्गतं विकृत द्रव्यमवरुध्यते। अतो यत्र तत्राङ्गेषु लब्धप्रसरमेतद्द्रव्यं निरुध्यमानं सङ्घर्षमुपयाति, संघर्षश्चायं तापस्य मात्रां वर्धयति यस्मिन् यस्मिन्नङ्गे विकृतद्रव्यस्य बलातिरेको बरीवृत्यते, तत्तदङ्गं रुध्यति। रुजयानया क्रान्तमङ्गं कदा कदा क्षीयते विशीर्यते वा। विकृतद्रव्यस्य बलभरेणामाशयो वा हृदयं वा फुफ्फुसं वा किमप्यङ्गं व्यथ्यते। रोगाविर्भाव-भिन्न-भिन्न-स्थानान्यनुसृत्यैव कुष्टामवात-सन्धिरुजा-हृदयव्यथा-विद्रधि-भगन्दर-गण्डमालादयो विविधा व्याधयो नाना-नामरूपैरभिधीयन्ते। विविधाभिधा ज्वरा अपि विकृतद्रव्योद्भूता एव। विकृतद्रव्यमेव सर्वेषां रोगाणामादिनिदानम्—

"सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः"—इति प्राचां परम्पराप्राप्तोक्तिरपीममेव सर्वसम्मतं सिद्धान्तं समर्थयति। वस्तुतस्तु परब्रह्मवद्रोग एक एव। जगत्प्रपञ्चवद्विविधव्याधय एकस्य रोगस्यैव विवर्तः। साम्प्रतिकाः पाश्चात्य-चिकित्सका अणुकीटकेभ्यः प्रायशो रोगाणामुत्पत्तिं संक्रमणञ्चाभिमन्यन्ते। भ्रान्तिरियं सम्भ्रान्तानामपि तेषाम्। विक्षुब्धे विजातीयविकृत-द्रव्य एवाणुकीटकाः स्वयमेव समुत्पद्यन्ते। तादृग् द्रव्यं विनाणुकीटकानामाविर्भावः कुत्रापि न सम्भवः। मानवदेहेऽपि परःसहस्रा विविधप्रकारका अणुवीक्षणयन्त्रेण दृश्यमाना अणुकीटका विक्षुब्धविकृत-विजातीय-द्रव्य एव जायन्ते। यावच्च विकृतद्रव्यं मानवदेहान्न निरस्येत, तावदणुकीटकानामुत्पत्तिस्तत्र सम्भवत्येव, विकृतद्रव्यमेवाणुकीटकानां सम्भवस्याशङ्कास्थानम्। अणुकीटकानां जन्म महानर्थकरम्, तेषां देहे विद्यमानता बहुरोगावहेत्यस्माभिरपि स्वीक्रियते। विवादस्तु तेषामादिमूलत्वे। वयं विकृत-विजातीय-द्रव्यमेवादिनिदानम्मन्यामहे, देहाद्विकृत-द्रव्यस्य निरसनेनाणुकीटानामपि निरसनं स्यादेव; अतो विकृत-द्रव्यापाकरणमेव मानवानां नैरोग्यस्य निदानम्; नान्यत्।

मारकद्रव्यप्रयोगेनाणुकीटकानां प्रचलित-विध्वंसन-विधिर्मूलोच्छेद-स्थाने शाखानां कर्तनमिव निरर्थक एव मारक-द्रव्येण तेषां हननं मानवानां नैरोग्यं कदापि नावहति, प्रत्युत मारक-द्रव्यप्रयोगोऽणुकीटकानां नाशेन सार्धं तेषां शरणस्थानं मानवदेहमपि क्षिणोति तद्दशायामणुकीटकानां जनको विकृत-द्रव्यन्तु देहेऽक्षतं तिष्ठत्येव, मिथ्यौषधिप्रयोगैश्च दमितं व्याधीन्नवनवैर्नानारूपैः प्रादुर्भावयति। कारणाभावे कार्याभावः कुतः स्यात्

अस्त्यत्रैको दृष्टान्तो दृष्टिपथमायाति। यस्यां कक्षायामवकरस्य संचयोऽस्ति, तस्यां कीटका नियतमेव जायेरन्। तेषां कीटकानां हननेन सा कक्षा कदापि निष्कीटका न भवेत्। वारम्वारं हन्यमाना अपि ते पुनः पुनरुत्पद्येरन्। तेषां कीटकानां समूलोन्मूलनोपायस्तु तस्याः कक्षायाः सम्यक् संमार्जनेन सर्वतः स्वच्छीकरणमेव।

अणुकीटका एव व्याधीनामेकमात्रं कारणानि भवेयुश्चेत्तदा कस्मिन्नपि प्रदेशे जनपदविध्वंसिन्यां विषूचिका-मूषक-महामार्यां प्रसृतायां तत्रत्येषु सर्वेषु जनेषु तस्या निरपवादं संक्रमणं स्यात्, किन्तु न तथा दृश्यते। परं सहवासिनोऽपि बहवो जनास्तया संक्रान्ताः स्वस्थास्तिष्ठन्ति। तस्य कारणं तेषां देहानां विकृत-द्रव्य विराहित्यमेव।

विकार-विरहित-देहेषु महामार्या अणुकीटका न संक्रमन्ति। कचित् संक्रान्ता अपि पोषणमप्राप्य स्वयमेव म्रियन्ते। एवन्तेषां लक्ष्यीभूता जना नैरोग्यं भजन्ते।

सिद्धान्तस्यास्य समर्थकोऽपरोऽपि दृष्टान्तोऽत्र प्रस्तूयते, उपदंशेन मूत्राघातेन [पूयमेहेन] लैङ्गिकरोगाभ्यां प्रपीडितानां नरनारीणां सहवास-संसक्ता [मैथुने प्रवृत्ताः] सर्वा नरनार्यस्ताभ्यां व्याधीभ्यां कवलीकृत-कलेवरा [संक्रान्तरोगाः] सर्वदा निरपवादं न दृग्गोचरीभवन्ति । अत्रापि विकृतद्रव्यस्य तासामापाततः स्वस्थ-प्रतीयमानानां नरनारीणां देहेषु प्रच्छन्न रूपेण विद्यमानता विरहितता वा तयोर्दुष्टसंसर्गज व्याध्योः यथाक्रमं संक्रमणस्य कारणम् ।

एतेन प्रतिपादनेनेदमनिर्भ्रान्तं सिद्धान्तितम्भवति यत्सर्वेषां रोगाणाम्मूलत ऐक्यम् । एष रोग-विवर्तवादो निगद्यते ।

रोगस्यैक्ये संस्थापिते सति तस्य चिकित्सैक्यं स्वयमेव सिध्यति । विकृत-विजातीय-द्रव्यस्य कारण-रूपे मूले विच्छिन्ने रोगरूपस्य वृक्षस्याविर्भावो निरस्त एव ।

"रोगैक्यं चिकित्सैक्यं" (Unity of Disease and Unity of Cure)चेति सिद्धान्तद्वयं श्रीलूईकूने महामुनिनाविष्कृतस्याभिनवचिकित्साविज्ञानस्य वैशिष्ट्यम् । प्राकृतिक-जल-चिकित्सा-पद्धतौ स एव महानुभाव एतस्य सिद्धान्त-युग्मस्याद्याविष्कारको, मानवनिवहस्य च महोपकारको, महनीयामरकीर्तिश्चाचन्द्रदिवाकरौ । [क्रमशः]

—:—

क्रोधावसान-व्यायोगः

लेखकः—

श्री वामाचरण भट्टाचार्यः, तर्काचार्यः, तर्कतीर्थः

[अवशिष्टांशः]

(द्वितीयदृश्यम् , कैलासाचलद्वारम्)

(प्रविश्य) गणपतिः—अहो भाग्यमहोभाग्य-मद्याहं द्वाररक्षकः। पित्राराज्ञामवज्ञाय नाहं यास्यामि कुत्रचित्।

(प्रविश्येन्द्रकुबेरौ) भो गणपते ! सत्यमभिहितं भवता, श्रुतमस्माभिः सर्वम्, किन्तु पन्था परित्यज्यताम्, वयन्तूमामहेश्वरयोर्दर्शनार्थं तदन्तिके यास्यामः ।

कुबेरः—गणपते ! अयन्तु देवराजः स्वयमत्र समुपस्थितः ।

गणपतिः—ब्रह्मा वा यदि वा विष्णुः
स्वयमागत्य मां वदेत् ।
न त्यक्ष्यामि तथापीमं द्वारं सारं वचो मम ।

इन्द्रः—शुण्डं घूर्णयताऽनेन वचसां रचना कृता ।
दूरे वृद्धायमानोऽयं बलान्निक्षिप्यतां त्वया।

गणपतिः-तिष्ठ रे तिष्ठ तत्रैव नात्रागच्छ यथासुखम्।
कालक्रमे शृगालोऽपि, हन्त सिंहायते वने।

इन्द्रः—बालप्रलापवचनानलदग्धगात्र-
स्तुच्छीचकार भवतः सकलापराधम्।
शैलात्मजासुत ! पुनर्यदि वाक्यमेकं
दुष्टं भवेत्तव तदा प्रहराम्यहं त्वाम् ॥

गणपतिः—रे मूढ देवनृपते ! त्यज गर्वमद्य-
स्वर्गं क्षिपामि जलधावतले त्वदीयम् ।
गुर्वङ्गनाहरणकारणकाघसंघम्
शीघ्रं निहत्य गतपापदिवं करोमि ।

इन्द्रः—आयाहि रे गजमुख ! प्रबलप्रतापः
स्वर्गाधिपस्तव यमः स्मर चेष्टदेवान् ।
छित्वा करेण तव दुष्ट ! सुदीर्घदन्तम्
देहावसानमसतोऽयमहं करिष्ये ॥

गणपतिः—आगच्छ तावत् ।

[इत्युभौ कठोरमालिंगिताङ्गौ युद्धं कुरुतः]

इन्द्रः—वृत्रासुरघ्नवज्रस्य धारणात् वज्रतां गताः
हस्तोऽयं गिरिजापुत्र ! त्वामद्य निहनिष्यति।

गणपतिः-वृत्रासुरघ्नहन्ताऽयं गणेशः समुपस्थितः।
तूर्णमिन्द्रवधं कृत्वा इन्द्रघ्नोऽत्यं भविष्यति।

कुबेरः—देवराज ! किमिदानीं भवता क्रियते। स्मरणीयस्वर्गावस्थानां भवतामपरिणामदर्शित्वमयुक्तमिति मन्यते । गणपते ! भवताऽपि शान्तेन भूयताम्, अकारणविरोधस्तु सर्वथा परिहर्त्तव्यः ।

[इत्युभौ युद्धात् वारयति]

गणपतिः—कुबेरः ! किं कथयसि ?
अहंकार—मदोन्मत्तमवज्ञातगणेश्वरम्।
दुर्वाक्यमात्रशस्त्रं त्वं मत्तः किं परिरक्षसि?

इन्द्रः-धनपते ! नाऽहं वारयितव्यः।

अतिचञ्चलबालको मया, कृतदर्पोऽपि समादृतः पुरा। अवधीरितगौरव ! स्वयं किमिदानीं महता न हन्यते ।

कुबेरः—(जनान्तिकम्) सुरपते ! स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञ इतिन्यायेन विरमतु भवान्, । [प्रकाशं गणपते ! क्षम्यतामयम्। इदानीं भगवतः शङ्करस्य समीपे अस्यापराधस्य विचारो भविष्यति। तत्रैव भवता सहाऽस्माभिर्गम्यते ।

गणपतिः—सत्यमुक्तं भवता। [इन्द्रं प्रति]

आगच्छ रे दुरात्मन् ! इन्द्र ! तत्रैव तवापराधविचारो भविष्यति। शीघ्रमागच्छ।

कुबेरः—[इन्द्रं प्रति] सिद्धं नः समीहितम्, ।

[इति सर्वे निष्क्रान्ताः]

तृतीयदृश्यम्

कैलासाचलः

[प्रविशति अम्बिकया सह समासीनो भगवान् शंकरः]

शंकरः—देवि ! अम्बिके !

शरदि सकललोकः पूजयेत्त्वामशोकः
कृत-विविध-विनोदः सर्वथा शान्तनादः ।
त्रिभुवनजनधात्री भुक्तिमुक्तिप्रदात्री
क कथय नवरात्रौ गच्छसि त्वं सुरात्रौ ।

अम्बिका—शरणं मम नाथ ! निश्चितम्
त्वमसि प्रेममयो महेश्वरः ।
स्मरणीयदिने त्वया यथा
कथनीयेयमहो करिष्यते ।

शंकरः—तर्हि मेवाडराजकुलदेवतया सर्वतो गृहीतपूजया त्वया, सम्प्रति सूर्यवंशकुल-तिलकस्य शैलपुराधिपतेर्महाराजस्य शरत्समये भविष्यन्महामहोत्सव दर्शनार्थं तत्रैव शैलपुरं मया सार्द्धमवश्यं गन्तव्यम्। लक्ष्मी सरस्वती च पूर्वत एव तत्र विराजमानाऽऽसीत्। गणानाथकार्त्तिकावपि त्वया सार्द्धं तत्रैव यास्यतः। इत्येव समीचीनं मयाऽवगम्यते।

अम्बिका— यथाऽऽज्ञापयति भगवान् ।

[प्रविश्य] गणपतिः—पितरौ ! युद्धापराधाविन्द्रकुबेरौ द्वारदेशे वर्त्तेते।

शंकरः—शीघ्रमत्र तौ समानीयेताम् ।

गणपतिः—यथाज्ञापयति तातः ।

[गणपतिना सह प्रविश्येन्द्रकुबेरौ]

कारागारेषु विश्वेषु व्यवस्था बन्धमोक्षयोः ।
क्रियते येन तं वन्दे साम्बं शम्भुमहर्निशम् ।

गणपतिः-इमावेव युद्धापराधौ भगवतः समीपे वर्त्तेते।

कुबेरः—भगवन्, नाहं युद्धापराधः; अपि तु युद्धविरोधी। मम त्वहिंसैव धर्मः।

शंकरः—भवतु तावदेवं। भो देवराज ! भवतः का कथा ?

इन्द्रः—स्वदेशस्वर्गराज्यस्य दुर्दशामवलोक्य सक्रोधस्यामनन्योपायस्य देव्या सह विराजमानस्य भगवतः संदर्शनार्थं समागतस्य मम द्वारदेशे गणापतिना पन्था तावदवरुद्धः।

शंकरः—गणपतिना तु ममाज्ञामनवज्ञाय साधु समनुष्ठितम्। ममानुज्ञालाभार्थमत्र नागत इत्येव तस्यापराधः। भवान्, खलु युद्धापराधः संवृत्तस्तदानीं किं करणीयमस्ति ?।

इन्द्रः—यथा भगवते रोचते।

शंकरः-वत्स ! गणनाथ ! समानापराधौ भवन्तौ । सुतरामिदानीं परस्परमित्रतैव विधेया।

गणपतिः--यथाह भगवान् तथाऽहं करिष्यामि ।

इन्द्रः—भगवन् ! अपरमस्माकं क्रोधस्थानं [यदित्यर्द्धोक्ते]

शंकरः—विदितं मया सर्वम्, लक्ष्मी सरस्वती चान्तर्हिता स्वर्गात्। कीर्त्तिस्त्वद्यापि विश्रामं न लभते- इति स्वर्गराज्यस्य दुर्दशामवलोक्य सक्रोधेन भवता भूयते। क्रोधस्तु न करणीयो भवद्भ्यामपि शैलपुरे सार्द्धं गन्तव्यम्। तथा सति स्वर्गस्य शोभा पुनरेव समागमिष्यति। यत्र भगवती तत्रैवाऽहं वर्त्ते, यत्र च लक्ष्मीस्तत्रैवेन्द्रकुबेरावित्यव्यभिचारिणी तावदियं व्याप्तिरतएव गौरी-लक्ष्मीपूजन-समये इन्द्रकुबेरावपि पूजयन्ति। तथाच रमणीये सम्पादनीय-

महोत्सवे शैलपुरनगरेऽपि भवन्तौ पूजार्हौ अवश्यं भविष्यत इति मया निश्चीयते ।

इन्द्रः—तर्हीदानीं सर्वमेवास्माकं सुखकरं भवेत् ।

गणपतिः—(इन्द्रकुवेरयोर्हस्तान् धृत्वा) भोः इन्द्रकुवेरौ ! दृश्यताम् ।

मिथ्यामिथ्येति सर्वं प्रलपति जनता
वक्ति च ब्रह्म सत्यम्,
किन्तु ब्रह्मात्मिकेऽयं सुरचित-
जगतामादिभूता प्रभूता ।
अन्येषामेवमेषा प्रकृतिपुरुषता-
माश्रयन्ती भवन्ती,
माता रक्षत्यशेषं विपदि
वरसुरानीश्वरी विश्ववन्द्या ।

कुवेरः—मातः कातरमद्य तारय हरप्राणाधिके ! साधिके !
तूर्णं पूर्णमनोरथं कुरुसुतं मामेकमज्ञानिनम् ।
उच्चैः क्रन्दितनन्दनम् स्वजननी क्रोडे निधायाकुला
काळीनं चरणे न शान्तयति वाऽसन्त्यज्य कर्माऽखिलम् ॥

अपिच—

कलौ काले बालास्तव भवहरे मातरनिशम्
रुदन्तः सन्तस्ते चरण-कमले भान्ति मनुजाः ॥
न जानीमो देवा वयमिह भवत्तत्वमतुलम्,
तथापि त्वन्स्वस्यान्निजकरुणया पालितवतो ॥

इन्द्रः—समुद्रादुद्भूतं विपुल-भयदं भीषण-विषम्
निपीय प्रेम्ण यो हरति महतीं भीतिमतुलां ॥
अयं यो वा भस्मीकृतमनसिजो देव-शरणम्
नमस्यामीशं तं परमकरुणं साम्वगिरिशम् ।

अपिच—

त्वमादौ माता मे भवसि समुपास्या सुरगणै-
र्निहन्तुं वीराणां समधिकवलं दैत्यनिचयम् ।
स्मरेद् यो वा भक्तः परमममृतं तावकपदम्
स देवो मर्त्यो वा जनति ! लभते मुक्तिमचिरम्

शंकरः—देवराज ! तथा धनपते ! भवतोः स्तुत्या सन्तुष्टा वयम् । भवतोः क्रोधावसानन्तु जातमतः परं किं भूयः प्रियं करिष्यामि ।

इन्द्र-कुवेरौ-भगवन् ! अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापीदमस्तु—

भूत्वा शतायुरिह लक्ष्मणसिंहभूपो
देव-द्विजप्रियतमोऽधिकरोतु लक्ष्मीम् ।
श्रीमान् सुखी सपरिवारगणोऽस्तु नित्यम्
साम्बेश्वरः सपदि रक्षतु सर्वविश्वम् ॥

—:—

सामयिक्यः सूक्तयः

सङ्कलयिता—श्रीत्रिनाथशास्त्री, साहित्य-दर्शनाचार्यः

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।
—भगवान् श्रीकृष्णः

उत्तमः सर्वधर्माणां हिन्दूधर्मोऽयमुच्यते ।
—महामान्यो मालवीयः

धर्मान्तरग्रहणात् आत्मघातः श्रेयान् ।
—महात्मा गान्धी

देहि मे रुधिरं, दास्यामि ते स्वतन्त्रताम् ।
—नेता-सुभाषचन्द्रः

चेतन्तु यवनाः सर्वे प्रस्तुता हिन्दवो वयम् ।
—जवाहरलाल नेहरू

प्रतिक्रिया हि खड्गस्य खड्गेनैव विधीयते ।
—वल्लभभाई पटेलः

हिन्दुसंस्कृतित एव वयं जयं लभेमहि ।
—राजेन्द्रः

मामनुस्मर युद्ध्य च ।
—गीता

त्रयोदशाब्दे] सौर-आषाढः, २००३ वैक्रमाब्दाः [चतुर्थी संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

तिमिरततिमुदस्यद्, भेदतारा विलुम्पद्,
नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिभावम्।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम
विलसतु भुवनेऽस्मिन सर्वतः "सुप्रभातम"

प्रधान-सम्पादकः—

श्री केदारनाथ शर्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः प्रकाशकश्च—

रामलालशास्त्री, सारस्वतः

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभातम्, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [जुलाई, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

संरक्षकाः

१—शारदापीठाधीश्वराः जगद्गुरवः श्री ११०८ शङ्कराचार्याः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थाः

२—आयुर्वेद-महोपाध्यायाः भिषक्केशरिणः श्रीगोवर्धन शर्म्मछांगाणी महोदयाः, नागपुरम्

३—श्री किशोरीलाल खन्ना, विद्यारत्नम्
स्पेशल मजिस्ट्रेट
मैनेजिंग डाइरेक्टर-दी हिन्दुस्थान सिल्क फैक्टरी लिमिटेड, बनारस।

४—श्रीरामलाल शास्त्रिणः सारस्वताः

५—विद्याभूषण श्री श्रीशङ्कर शास्त्रिणः, जम्मू-काश्मीर-राजपण्डिताः

सुप्रभात-सम्पादन-समितिः।

१—महामहोपाध्यायः श्रीनारायण शास्त्री खिस्ते,
२—दाऊजी दीक्षितः, दैवज्ञशिरोमणिः
३—गोपाल शास्त्री, दर्शनकेशरी
४—देवीनारायण एडवोकेट, विद्यासागरः
५—केदारनाथशर्मा सारस्वतः (संयोजकः)

नियमाः

१ 'सुप्रभातम्' प्रतिसौरमासस्यावसाने-आङ्गलमासस्य पञ्चदशतारिकायां प्रकाशमेष्यति।

२ ग्राहकैर्धनादेश (मनिआर्डर) द्वारा मूल्यं प्रहेयम्; वी० पी० प्रेषणे ग्राहकाणामेव व्ययाधिक्यं भवति।

३ सुप्रभातस्य पृष्ठसंख्या राजकीय-नियमानुसारं नियन्त्रितास्ति। एकमपि पत्रमधिकं मुद्रितुं न शक्यते। अतः लेखकैः, समाचार-प्रेषकैश्च स्वल्पतरमेव लेखनीयम्। कवितास्तु प्रायो न प्रेषणीयाः। निर्द्धारितानामेव कवीनां कविताः प्रकाश्येरन्।

४ लेखकैर्लेखाः सुस्पष्टाक्षरैरेव लेख्याः, अस्पष्टाक्षराः सन्धिविच्छेद-विरामादिरहिता लेखा न कदाचिदपि प्रकाशनीयाः स्युः।

५ सर्वविधोऽपि पत्रव्यवहारः—'सुप्रभातम्', बनारस, इत्यनेन सङ्केतेन विधेयः।

सुप्रभातम्

❀ संस्कृत-मासिक-पत्रम् ❀

त्रयोदशाऽब्दे } सौराषाढ़ः, २००३ विक्रमाब्दाः { चतुर्थ-संख्या

चेतश्चञ्चलता ।

ले०—जगन्नाथ शास्त्री होशिङ्गः, साहित्याचार्यः ।

अन्तर्वाणिवरेण्यैरन्तर्वाणि ! त्वमेव परिणूता ।
कस्त्वामपहाय परां ध्यातुं शक्तो वचो विलासाय ।
श्रीलश्रीगुरुपादपद्म-युगलात्याराधनासादितो--
दीप्यन्मन्त्रवरेण्य-साध्य-सकलाभीष्टार्थसिद्धिप्रदम् ।
तत्त्वं किञ्चन चेतसा सरभसं सञ्चिन्त्य सारस्वतं--
स्वस्वान्तस्य सदा बुबोधयिषया वक्तुं समीहे मनाक् ।
जिह्वे ! किं नु बिभर्षि वाक्चपलतामालोक्य सभ्याकृतीन्
सम्मान्यान् विदुषो दिदर्शयिषया स्नेहार्द्रचित्तस्थितेः ।
तूष्णीं तिष्ठ सुखेन, जातु कथयेत् कश्चित्कविश्चेत्पुन---
मूँकां; तर्हि सहस्व; किन्तु न वदेः स्यात्तद्यतो नामृतम् ।
प्राज्ञम्मन्यमना यदीच्छसि पुनर्वक्तुं रसज्ञे ! ततो
रामोदारगुणानुवर्णनविधौ वैदग्ध्यमुद्घाटय ।
विस्मृत्यापि कदापि किञ्चिदपि वा मर्मस्पृगन्यस्य चे-
न्नैवोच्चारय चारु चेदपि वचः किञ्च स्वयं चिन्तय ।
अन्तःस्थं किल वैमनस्यमचिरादुन्मूल्य तन्वत्पुन—
र्विद्वद्भिः सह सौमनस्यमभितः प्रेमप्रतिष्ठास्पदम् ।
वैषम्यं हृदयात् सतामपनयत् साम्यानुवृत्त्याऽचिरात्
प्रीत्या शान्तिमुपेत्य नन्दतु मनः सत्ये शिवे सुन्दरे ।
दुर्मतितिमिरोच्छित्त्यै ज्ञानालोकं गुरूक्तिभिर्लब्ध्वा ।
सेवस्व चित्त ! शान्त्यै देवीं तां सुरसरस्वतीं सततम् ॥
आक्षेपाधिक्षेपौ, वाणीविन्यास-कैतवाच्च कलिम् ।
परिहृत्य सुप्रभातोदयो विलोक्यः सदा सुजनैः ॥

हिन्दू-समाजस्य पुनः सङ्घटनम् ।

"कश्चिद् विदग्ध-हृदयः"

[साम्प्रतं स्वतन्त्रतायुगेऽस्मिन् हिन्दूसमाजस्य कीदृग् रूपमस्ति इति लेखकेन गम्भीरदृष्ट्या विविच्य लिखितोऽयं लेखो मनीषिभिर्विमर्शनीयः। स्वीया विचाराश्चात्र प्रकटीकर्तव्याः। वयं सुप्रभाते सहर्षं प्रकाशयिष्यामः—सम्पादकः]

यदैवाहं हिन्दू-समाजस्य वर्तमानस्वरूप-विषये विचारं करोमि, तदैव मे दृष्टौ हिन्दू-समाजस्य ह्रासकारणेषु कतिपयेषु एकमेव मुख्यं कारणं सर्वदैव स्मृतिपथारूढं जायते। सत्यञ्चेदमेवास्ति यत् "हिन्दू-समाजे सामाजिकं दृढं सङ्घटनं नास्ति। हिन्दू-समाजस्य नापि वैदिकं स्वरूपं विद्यते, नापि पौराणिकम्, नापि तान्त्रिकम्, नाधुनिकं नापि प्राचीनम्, न चापि मध्यकालिकम्। वस्तुतः किमपि स्वरूपमेव नास्ति। ये हि केचन अल्पज्ञाः सम्प्रति समाज-सुधारका भवन्ति, तेऽपि किमपि तत्तद्देशकालाननुरूपं स्वमनोगतं वैदेशिकं सामाजिक-स्वरूपमेवास्मिन् हिन्दूसमाजे हठात् प्रवेशयन्ति। यतश्चायं समाजः पूर्वतोऽपि विकृततरो जायते।

इयं दशा भारतस्य स्वातन्त्र्यकाले नासीत्। तदानीं हिन्दूसमाजस्य आचार-विचारादिकं राजशक्त्या नियमितमासीदिति धर्मशास्त्रादिदर्शनतो विवेकिनां प्रत्यक्षमेव। इत्यत एव हिन्दूसमाजे स्थैर्यमासीत्। यतः कालात् समाजस्यास्य राजशक्तिर्विदेशिनां हस्ते गता, तत एव हिन्दूसमाजस्य सामाजिकाचारविचारेषु शैथिल्यस्य प्रवेशो जातः। बहूनां वैदेशिकानामाचारव्यवहाराणामपि प्रवेशो जातः। किं बहुना, राजशक्ति-नियमनाभावात् स्वेच्छया विगुणितानां कुरीतीनां कदाचाराणां तत्तत्कालिक-दाम्भिक-बैडालव्रतिक-बाकव्रतिक-प्रवर्तितानामप्याचार-व्यवहाराणां वैदेशिक-राजशक्ति-सम्पर्कतस्तदीयानामाचार-व्यवहाराणामपि यथेच्छं प्रवेश इह हिन्दुसमाजे सञ्जात इति समाजोऽयं जर्जरितो जीर्णशीर्णोऽन्याकारतामेव गतो दरीदृश्यते।

अन्यतश्च वैदेशिका विधर्माणः शासका आर्य्य-धर्मस्यास्य विध्वंसने विगुणीकरण एव प्रवृत्ता आसन्, सन्ति च। अतएवास्य स्वरूपं साम्प्रतं न वैदिकम्, नापि तान्त्रिकं न चापि पौराणिकमास्ते, सर्वथा पूतिकूष्माण्डीकृतोऽर्द्धजरतीयन्यायमनुसृतोऽयमार्य-हिन्दू-समाजो बौद्धकालीन-वैदिक-श्रद्धाभावे दूषितश्च स्वाचारे महान्तं भेदमासाद्य सर्वतः परिष्काराहों विद्यते। परन्तु अत्र कोऽग्रे पदमादध्यात्। एकस्य वशे इदं परिष्करणं नास्ति। एकस्तु यः कोऽपि किमपि कर्तुं किञ्चिदिह वदति चेत् स एव नास्तिकोऽयम्, आर्यसमाजिकोऽयमित्यादि विविधैर्विशेषणैरलंक्रियते। अतश्च "सङ्घे शक्तिः कलौ युगे"—इति सङ्घसाध्य एव परिष्कारः। सङ्घोऽपि विना राजशक्तिप्रभावात् सम्प्रति हिन्दूधर्म-परिष्कारे नैव प्रवृत्तो भविष्यति—इति निश्चप्रचम्।

पश्यन्तु, अस्य हिन्दूधर्मस्य संरक्षकास्त्रयः स्तम्भा आसन्। यथाः—(१) साधु-सन्यासिवर्गः (२) पुरोहित-वर्गः, (३) शिक्षित-समुदायश्च।

तत्र प्रथमस्य स्तम्भस्य सन्यासि-साधु-वर्गस्य विषयेऽपि मम बहु वक्तव्यमस्ति। हिन्दूधर्मशास्त्राणि, वेदाः, पुराणानि च एकस्वरेणैव साम्प्रतिक-वैरागिसन्न्यासि-साधु-प्रकारं विनिन्दन्ति। क्वापि धर्मशास्त्रे भवन्तोऽल्पवयस्कानां वैराग्यविधिं सन्यासविधिं वा नैव द्रक्ष्यन्ति। विधानन्तु दूरे तिष्ठतु। शतमुखी निन्दा विद्यते। पश्यन्तु—

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः॥"

"ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत्. गृही भूत्वा वनी भवेत्।
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्॥"

इत्यादिवचने विद्यमानेऽपि बाला अनधिगत-लोकव्यवहाराः, अदृष्टशास्त्रा अपि जटां भृत्वा, वैरागिणो भूत्वा, गैरिकं काषायं परिधाय, मुण्डित-मुण्डा वा भूत्वा निर्लज्जाः कौपीनभृतो वा भूत्वा निःशङ्कं पर्यटन्ति भारते।

शूद्रा वा वैश्याः क्षत्रिया वा द्विजन्मानो वा यदा गृहे किञ्चिदपि योग-क्षेम-व्यवहार-क्षमं क्षेत्रं चलां सम्पत्तिं वा नोपलभन्ते, तदा काषायं परिधाय जटाभारं शिरसि कृत्वा,

मुण्डित-मस्तका वा विविधलिङ्गिनो वा ऋजुबुद्धीन् हिन्दू-दासान् चारयन्ति। स्वयं च बलीवर्दतामापद्य क्षेत्राणीव हिन्दूनां दार-धनानि चरन्ति। नैतेषां धर्मस्य भयम्, नापि राजशासनभयम्। यदेव मनसि आयाति, तदेव वदन्ति, तदेव कुर्वन्ति। नापि धर्मशास्त्रं मन्यन्ते, न चापि लोकव्यवहारम्। राजनियमभङ्गकारस्तु वराकाः कारागृहे नीयन्ते, तत्रैव विविधां यातनामप्यनुभवन्ति। इमे तु हिन्दूशास्त्रनियमानपि भञ्जन्ति, उपरितः सर्वैरेव हिन्दुभिः पुरस्क्रियन्ते। अहो भाग्यमेतेषाम्!!

पश्यन्तु, यो हि शूद्रो दिनं यावत् क्षेत्रेषु सपरिश्रमं कार्यं कुर्वन् सेटकद्वयं बज्रं (बाजरा) यवं वा लभते, स एव यदि साधुर्भूत्वा रामफटाकां धृत्वा पर्यटति चेत्, तदा स अनायासेनैव समीचीनं भोजनम्. परिधातुं वस्त्राणि, उपानहौ, पादवन्दनानि च सम्यक् लभते। किम्बहुना, गञ्जा-भङ्गा-चुरुट-सिग्रेट-प्रभृतीनि मादक-द्रव्याण्यपि प्रचुर-मात्रायां हिन्दूसमाजेन तत्कृते उपाह्रियन्ते। अधिकन्तु वक्तुमपि न शक्यते। एकं प्राचीनतरं पद्यमेतेषां कृते स्मृतिपथमारोहति—

"प्रपायां पीयते वारि सत्रागारेषु भुज्यते।
सुप्यते देव-सदने यभ्यते यत्र लभ्यते॥"

ईदृशी दशा सम्प्रति हिन्दूशास्त्रमर्यादाभञ्जकानां विद्यते।

यावदयमस्माकं साधुसमुदायो मार्गस्थो न भवति, तावद् हिन्दूसमाजस्य सङ्ग्रन्थनं कथं स्यात्? अत एव यथा प्राचीनकाले—*"आश्रमादाश्रमं गच्छेत्"* इति नियमः प्रचलतिस्म, तथैवाधुनापि राजनियमः स्यात्। केऽपि ब्रह्मचर्याश्रमात् वैराग्यं सन्न्यासं वा न गृह्णीयुः। सर्वथाऽयमीदृग् राजनियमः स्यात् यत् यदि केऽपि अनुत्पादित-सुताः, अनास्वादित-गृहस्थभोगाः, अकृतलोकोपकाराः सन्न्यासं गृह्णन्ति चेत् ते कारागारे निक्षिप्ताः स्युः। इतीयं हिन्दूधर्म-प्रथमस्तम्भविषयिणी वार्ता।

अथ द्वितीयं स्तम्भं विमृशन्तु। अयं हि पुरोहित-समाजः। सम्प्रत्यपि सर्वत्रैव देशे समाजे कुले गृहेषु च पुरोहितानां प्रभावो जागर्ति। जन्मत आरभ्य मरणान्तं—, वार्षिकश्राद्धान्तं-जनतायाः पुरोहिताकाङ्क्षा। यदैव पुरोहितः कथयिष्यति तदैव नवयुवकः पत्नी-समागमं करिष्यति। ग्रामीण-जनतासु एतावान् पुरोहितस्याधिकारः सम्प्रत्यपि विद्यते। स्त्री-समाजस्तु सर्वथैव पुरोहिताधीनः। अतो हि पुरोहिता एव विशेषतः संस्कर्त्तव्याः सम्प्रति। तीर्थ-पुरोहितानान्तु विचित्रैव शोचनीया परिस्थितिः। इमे हि भङ्गाभट्टाः सर्वप्रत्यक्षं धर्मश्रद्धावतो यात्रिकान् विलुण्ठन्ति। यदि कश्चन श्रद्धालुर्हिन्दूदासः कुत्रचित्तीर्थादौ गच्छति चेत्, तीर्थ-पुरोहिता विलोमक्षुरेणेव तस्य क्षौरं कुर्वन्ति। स तु वराको धर्मं निन्दन्नेव गृहं परावर्तते। तस्य न पुनः श्रद्धा समुदेति तीर्थाटनं विधातुम्। स तु यावज्जीवनं तीर्थ-पुरोधसो निन्दति। अन्यानपि तीर्थयात्रातो वारयति। तीर्थपुरोधसस्तेन सह तथा निष्करुणं व्यवहरन्ति, येन स हिन्दूधर्मत एवोद्विजते। अतस्तीर्थपुरोहितानां ग्राम पुरोहितानाञ्चामूलतः संस्कार आवश्यकः। तेषां कृते किमपि परीक्षादिकं स्वातन्त्र्येण सञ्चालनीयम्, येन ते सर्वेऽपि स्वकर्म-शिक्षिताः, सभ्याः, समाजोपकारिणः, जनता-हित-चिन्तकाः, स्वकर्तव्य-दृढाश्च भवेयुः।

ये च पौरोहित्यकर्मणः समुचितां शिक्षां गृहीत्वा प्राप्त-प्रमाणाः स्युस्त एव धार्मिकं कर्म कारयेयुः, नान्ये मूर्खाः। एतेन तु महाननर्थापातः, धर्मलोपः, अधर्मश्च भवति। यथोक्तम्—

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग-वज्रो यजमानं हिनस्ति।
यथेन्द्र-शत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥"

ईदृशस्य कस्यचन राजनियमस्याभावादेव सम्प्रति तीर्थादौ शूद्राः, आभीराः, नापिता अपि-पौरोहित्यं कारयन्ति स्वयं ते निरये पतन्ति, अन्यांश्च पातयन्ति। बहवोऽवाच्या दोषा हिन्दूसमाजे पुरोहितानामेवापराधात् प्रविष्टाः सन्ति। मनुनापि स्त्री-शूद्र-कल्कनं निषिद्धं विद्यते। तदिदानीं पुरोहितापराधात् सर्वप्रत्यक्षं केवलं स्त्रियः शूद्रा एव नहि; महान्तोऽपि श्रद्धाजवो विश्वस्ता हिन्दवस्तीर्थादौ वञ्चिताः, लुण्ठिताः, अपमानितास्तिरस्क्रियन्ते। राजनियमे निबद्धे सति एतस्यापि दम्भस्य समूलोन्मूलनं स्यात्। अयं हि सम्प्रति संक्षिप्तः पुरोहित-विषयको विचारः।

तृतीया विद्यते हिन्दू-समाज-संरक्षणस्तम्भस्वरूपा संस्कृत-शिक्षा-पद्धतिः। तस्या विषयेषु सुप्रभातस्य प्रचलत्येव विचारः। पुनरपि कदापि पृथक् विचारः कृतः स्यात्। सम्प्रति संक्षेपत इदमेव वक्तव्यमस्ति यत् विद्वांसः स्फारचक्षुष्का भवेयुः। अधीयीरन् लोकव्यवहारम्। जानीयुर्वर्तमान-देशदशाम्। शास्त्राण्यधीत्यापि मा मूर्खा भवन्तु। शतद्वयवर्षतः प्रवृत्तानां ग्रन्थानामध्ययनेन पाण्डित्यं नायाति। हिन्दूसमाज-संग्रन्थनम्, विना इतिहास-भूगोलज्ञानम्, विना वेद-पुराण-धर्मशास्त्राध्ययनम्, विना महाभारत-रामायणपाठं नैव कोऽपि कथमपि कर्तुमर्हति। तत्रावधानं देयं विद्वद्भिः। शिक्षा-पद्धतिः परिष्कर्तव्या। सम्प्रति स्वातन्त्र्ययुगेऽस्मिन् सर्वैरपि स्वतन्त्रभारतकालनिर्मिता ग्रन्था अध्येतव्याः; येन नेत्रं विस्फुरितं स्यात्। हृदयं स्फारं भवेत्। *'दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वम्'* इति दीर्घदर्शिनोऽप्यन्वर्थनामानो विद्वांसः स्युः। यदेव वयं कुर्मस्तदेव हिन्दूधर्मतत्वं--इति संकुचिता दृष्टिर्मा भवेत्। पुराणगतवार्ता-समर्थनार्थं वेदानां हननं न स्यात्, यथा साम्प्रतिकाः पण्डिताः कुर्वन्ति। नेदमुचितम्। दुराग्रहोऽयमल्पज्ञता च। ये केऽपि मनीषिणो हिन्दूधर्मपरिष्करणं हिन्दू-सङ्ग्रन्थनमभिलषन्ति, तेषां वार्ताः श्रोतव्याः। "अयमब्राह्मणः, अयं कायस्थः, अयं वैश्यः, एतस्य कथनं कथं वयं श्रोष्यामः"--इति मिथ्यादम्भस्य नास्त्यवसरः।

"शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि।"
"युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यम् बालादपि सुभाषितम्।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मयोनिना॥"

इत्यादि सदुपदेशं गृह्णद्भिः परिष्करणीयः स्वीयः समाजः--इत्येवाधुना निगद्य सङ्क्षिपामि स्ववक्तव्यम्।

अत्र विषये सर्वानपि हिन्दूधर्म-संस्कारमभिलषतो महानुभावान् प्रार्थये यत्ते स्वीयान् विचारान् राष्ट्रियपत्रेऽस्मिन् सुप्रभाते प्रकाशयन्तु; येन झटित्येव देशनायकानां समाजनेतृणां दृष्टिपथे ते विचारा आगच्छेयुः। ते च विदुषां विचारानवगत्य तथा प्रयतन्ताम्; यथा हिन्दुसमाजः, शीघ्रमामूलतस्तैः सुपरिष्कृतः पुनरपि सर्वोन्नतो निजजगद्गुरुत्वपदम्प्राप्नुया दिति।

बृहन्मानवधर्म सारः।

मानवधर्मं प्रवर्णीकर्तुकामैः, वर्णाश्रमधर्मस्यैव व्यवस्थया विश्वशान्तिकामुकैः, महामनीषिभिर्विश्वविख्यातवैदुष्यैः श्रीभगवद्दासमहोदयैर्विरचितोऽयं ग्रन्थो मया सावधानमनसा सम्पूर्णः सम्यगधीतः।

अत्रार्यधर्मस्य सर्वेष्वपि विषयेषु सम्यग् विमर्शबुद्ध्या विचारः कृतो विद्यते। सम्प्रति वर्णाश्रमधर्मे ये दोषाः समागताः सन्ति, तेषां निष्पक्षतया विचारः कृतो विद्यते। ग्रन्थोऽयं विदुषां मननीयो विद्यते। अत्र धर्मनीति-समाजनीति-राजनीति--वर्णाश्रमनीति--शिक्षणनीति--संस्कारनीति-प्रभृति सर्वेष्वेव परमोपयोगिविषयेषु शास्त्रीयप्रमाणोद्धरणपूर्वकं मार्ग-निर्देशोऽस्ति। संस्कृतपद्यानि सरलानि सुखावबोधानि च। प्रसादगुणगुम्फितत्वात् पठनसमकालमेवार्थावगतिः सञ्जायते। सारल्यधियैव पद्ये निर्द्धारितस्य "यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः" इति नियमस्याप्यवहेलनां कृत्वा सर्वत्रैव सन्धिविश्लेषः कृतो विद्यते।

ग्रन्थोऽयं संस्कृतस्य साधारणं ज्ञानं बिभ्रद्भिरप्यध्ययनयोग्योऽस्ति। स्वात्मनो बहुश्रुतत्वाभिलाषिभिः सर्वेषामेव वर्णाश्रम-सम्बन्धिविचाराणामेकत्रैव संग्रहं द्रष्टुकामैर्भावियुगस्य च वर्णाश्रम-व्यवस्थया सञ्चालनं कर्तुमभिलषद्भिः साम्यवादस्य च यथोचितं प्रत्युत्तरं दातुकामैरवश्यमेवाध्येतव्यः परिशीलनीयो मननीयश्चायं ग्रन्थमणिः। अत्राष्टादशाध्यायाः सन्ति। विविधा ज्ञातव्या विषयाश्चात्र सन्निवेशिताः सन्ति। यथा—

'हिन्दूनां क्षयरोगः' 'तेषां ह्रासकारणान्वेषणम्' 'अबलासु घोर अत्याचारः,' 'द्विजत्रयस्य स्वकर्तव्याच्च्युतिः', 'वर्तमान शास्त्रदुर्दशा', 'चतुर्णां वर्णानामङ्गाङ्गित्वम्,' 'कर्मणा वर्णः पुराणोदाहरणानि च', 'जन्मवर्णाग्रहस्य दारुणः परिणामः', इत्यादयो बहवो विमर्शनीया विषया विद्यन्ते। अध्याय सूची आदौ, अन्ते च विषयसूचक-शब्दा-नुक्रमण्यपि विद्यते। मुद्रण-प्रकाशन-कर्गजादि-सर्व-सामग्री-सम्पन्नस्याप्यस्य मूल्यं रूप्यकद्वयं त्रिशत-पृष्ठात्मकस्याल्पमेव।

श्री गोपाल शास्त्री दर्शनकेशरी

प्रतिबोधनम्

ले०—कवि-तार्किक-चक्रवर्त्ती महादेवपाण्डेयः शास्त्री-साहित्यशास्त्राचार्यः

वर्षा समय एव शालय उप्यमानाः फलसम्पत्तये प्रभवन्ति, यौवन एव विवाहाः क्रियमाणाः सन्तान-जन्मने समर्थयन्ते, बाल्यावस्थायामेव विद्या अधीयमाना अर्थक्रियाकारितायै शक्नुवन्ति, रात्रावेव च दीपाः प्रज्वाल्यमानाः प्रकाश-प्रसारितायै सम्पत्स्यन्ते, तथैव यथाकालं विधीयमाना यत्नाः फल-सम्पत्प्रवणतायै पर्याप्नुवन्तीति नैतत्पारेमनीषं विमृशतां विद्वन्मूर्द्धन्यानाम् ।

देश इदानीमार्यावर्त्तो राजनीतिक-प्रभात-वेलायां संचरन्नवतिष्ठते । धमनीषु तदीयासु रक्तसंचारः, प्रतिहन्यमानोऽपि विविधैर्विरुद्धैर्वातावरणैरविरतधाराभिर्विक्षोभमाणः प्रवहति । कुहनाः, सह नाना-प्रलोभनैः सन्त्रासैश्चातुर्यैश्च वितायमाना अस्य निश्चयशिलाफलक पतिताश्चूर्णीभवन्ति । विभीषिका महत्योऽपि प्रदर्श्यमाना अकालिक्यः सुमनस इव निष्फलाः संजायन्ते ।

आसीमान्ताद् आवङ्गोपसागरम्, आकेदारक्षेत्राद् आकन्याकुमारिकम्, अविद्वद्भ्य आसुलभाक्षराभावम्, आभूपालेभ्य आ शास्य-वर्गम्, किं बहुना समस्तव्यापारषु, सकलकर्मकरेषु, यवन-विविध-संघेषु ईशावीयभारतीयेषु, सिक्खेषु, राजपुरुषेषु, सैनिकेषु, पोतवाहकेषु, स्त्रीषु, पुरुषेषु, अन्यान्य-राज-कर्म-चारिषु, ब्रिटिशभारते राजशासितप्रदेशेषु च "गौराङ्गशासनं सत्वरं पलायताम्, स्वराज्यं शीघ्रं प्रकाशताम्, वैदेशिकी सेना प्रतिपदं पराधीनता-पाशं कटु क्वणन्ती देशादविलम्बं समूलतूलं निवार्यताम्, पूर्णा स्वतन्त्रता भारतस्य तूर्णं प्रतिभासताम्" इत्येक एव शब्दः, एषैव घोषणा, अयमेव प्रतिध्वनिः सर्वत्र दन्ध्वनीति । विचित्रा-जागर्त्तिः, अद्भुतः प्रबोधः, अभूतपूर्व उल्लासः समन्ततो दरीदृश्यते ।

किमयं स्वप्नः ? किं वा मोहः ? आहोस्विद्, इन्द्र-जालम् ? किमुत विकल्पः ? न केचिद् बिभ्यति । न केचन हानिं मन्यन्ते । न केऽपि मृत्युं गणयन्ति । विश्वतः उत्साहः । परितस्तदेकलीनता । विष्वग् गभीरः-परामर्शः । अन्तराग्निर्ज्वलति । रहसि शासन-विपरिवर्त्तनस्य सुदृढा सुसज्जता । एकतो द्वाचत्वारिंशी पुनरावृत्तिरुद्घोष्यते । अपरत एतदुद्वेलान्दोलने नष्ट-भ्रष्टानां दग्धोल्लुण्ठितानां स्वेनैव पुनर्निर्माणेऽसमोऽपव्यय इति नूतना विध्वंस-प्रकाराः श्राव्यन्ते । अन्यतोऽसंभाविता अतर्किताश्च उपप्लवा उपद्रवाश्च उपनंस्यन्ति; ये न जात्वपि श्रुता नापि कल्पिताः पश्चात्यैः । यावद्राज्य-समूलोत्खातं स्थायुकाश्च कारिष्यत इत्युद्बोध्यते ।

अहिंसा हिंसा वा भवतु, सत्याग्रहो दुराग्रहो वास्तु, नीतिरनीतिर्वास्ताम्, विजयः साधनीयः । स्वाधीनता लभ्या । शत्रु-पराभवो लक्ष्यः । पुरस्ताद्देशः, पश्चाद् धर्मः, यवन-हस्तान्तर्गतं शासनं सम्पाद्य गौराङ्गाः शीघ्रातिशीघ्रं गच्छन्तु । अनन्तरं प्रतिविधानं सर्वस्य यथावद् विधातुं यतिष्यते । परवशतायां वस्तुतो विनिवृत्तायां निःशेषं मालिन्यं, समग्रः कलहः, सकला उपद्रवाः, अशेषा उद्दण्डता विनङ्क्ष्यन्तीति निश्चप्रचम् । जायमाना अपि वा ते कियन्तंचन कालं स्थित्वा मासिका वार्षिका अपि वा भूत्वा सहस्रं लक्षं वा व्यापाद्य विपद्येरन्नेव केषांचन महतां हस्तालम्बमलभमानाः ।

किन्तु तदर्थमत्र भोजनं व्युदस्य, निद्रां परिहाय, निखिलमेव वा भौतिकमगणयित्वा, सुखं शिरसि वहन्तोऽपारामापदं, दिवानिशं निर्विश्रममुद्युञ्जतेऽत्रत्याः सर्वे

वर्गाः, विश्व उद्बुद्धाः, कृत्स्नास्तरुणाः, स्थविराः, स्त्रियश्च। तत्र संस्कृतज्ञैर्न केवलमुदासीनैरास्यते; निरारम्भैरुपविश्यते, प्रेक्षमाणैः स्थीयते, अपि तु नानाकाराः समास्थाय चेष्टाः, विविधा उद्वेल्य क्रियाः, नैका आधाय भूमिकास्तत्तदाचर्यते. प्रदर्श्यते, उद्घोष्यते, यदरुन्तुदता कतिपयैर्देश-काल-परिस्थितिविद्भिर्नैव परिमाष्टुं प्रभूयते, न निर्मलयितुं समर्थ्यते गीर्वाणवाणीविदां वरैः।

समस्तं धर्मस्य विलयनमिदानीमेव वन्दनीयानां तेषां पुरस्तादुपस्थितम्। शिखा-सूत्र-रक्षा सम्प्रत्येव पूज्यानामत्रभवतां नेदीयसी पुरो निषेदुषी क्रन्दन्ती विलोक्यते। तैः किल धर्मागमपारदृश्वमतिवैभवैः किं किं न कथ्यत उच्चैस्तरामेतर्हि यत्प्रतिबध्नात्येव मातृबन्धन-विमोचन-समारम्भं, कण्टकीभवत्येव जागरूकाणां शत्रून् प्रसह्य विदधतां पलायनतत्परान् राजमार्गे। प्राप्ते तु स्वातन्त्र्यस्य महोदये समये तैरप्याकाङ्क्षिष्यत एव स्वकीयो भूयान् संविभागः, बुभुक्षिष्यन्त एव मधुर-मधुराणि तर्पणीय-वस्तूनि जिघत्सिष्यन्त एव मोदक-पायसा-पूपाः।

मान्याः संस्कृत-विद्या-विनोद-रसिकाः! चौरैर्लुण्ठिते वेश्मनि यामिक-जागरण-वृत्तान्तानुहरणं मा वः प्रसाङ्क्षीत्, मा च वः परापतन् निर्गतनीर-सेतुचिकीर्षानुचर्चा। इत्येव पुरतो वः पुनः पुनः प्रतिबोधनम्—

उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः।
विजयाय हि निर्याहि सततं रश्मिमानिव।
मानं विधम शत्रूणां देशो जयतु नः सदा॥

कमा = कमलिनी।

महामहोपाध्यायः नारायणशास्त्रीखिस्ते, साहित्याचार्यः।

"अयथाकृतः प्रणयः एवमेव दुःखाकरोति"—

[१]

कुमारेण दिनकरेण उषोदेव्या वदनान्नीलावगुण्ठनं बलादपसारितम्, तदानीमुषोदेवी सद्यो मन्दमहसत्। तया सार्द्धमखिलं विश्वमपि सानन्दं हसितुमारेभे। अत्रान्तरे पवमानेन रक्त-पिष्टातक-मुष्टिं मध्येनभः समुद्धूल्य मङ्गलोत्सवः सम्पादितः। कुसुमैरपि स्वसौरभैः स्वैरं दश दिशः सुरभीकृताः। अस्य प्रणयि-युगमस्य मिलनावसरे कोकिला अपि मङ्गलगीतानि गायन्तिस्म।

आसीदेका पुष्करिणी, तस्यामनेकानि कमलानि कमलिन्यश्च विकसन्तिस्म। तेष्वेव इयमस्माकं कमा = कमलिन्यप्यासीत्। इतराः कमलिन्याः स्वस्वभावानुसारं हसन्त्यः खेलन्त्यश्चासन्, तत्र रहस्य-वार्ताविषयमासीत्, यत्सर्वाभिरपि कमलिनीभिरात्मनः कृते एकैकः प्रियः सम्पादित एव, सोऽपि बाढं निभृतमेव, गुरुजनस्य सर्वथा परोक्षमेव। प्रेम-व्यवहारस्तु सर्वदैव निभृतमेव क्रियते। प्रेम्णः खलु रीतिरेवेदृशी। तत्र केन किं क्रियताम्‌ !!

परन्तु अस्माकं कमा = कमलिन्या वार्ता तु सर्वथैवान्यादृश्यासीत्। सा किल प्रमादादपि स्वसखीनां हसन-खेलनेषु न कदापि सम्मिलतिस्म। मूर्तिमतीव लज्जा सा वराकी भृशं मुग्धासीत्। तल्लावण्य-दर्शनोन्मत्तास्तत्कृपा-कटाक्षाभिलाषिणो बहवो भ्रमरा अन्ये च चित्र-विचित्र-वर्णाः पक्षिणस्तस्याः परितो गतागतानि वितेनिरे। परन्तु परममुग्धया तया तेष्वेकोऽपि प्रमादादपि नोद्ग्रीवया क्षणमपि निभालितः, सा खलु लज्जा-जातीयैवासीत्। उषोदेव्या सह कुमारदिनकरस्य प्रेम-शृङ्गारः सहसाऽस्माकं कमा = कमलिन्या दृक्पथे समापतितः, अत्रान्तर एव केचनोन्मादक-मधुर-तरङ्गास्तदीय-मनःसरोवरे प्रादुर्भूताः। सा स्वेनैव जहास, हसन्त्येव च ललज्जे। विश्वाधिकं किल मौग्ध्यम्।

जाति-यूथिकादिसुमनोवनात् कण्टक-परिहार-पूर्वकं स्वमार्गमाक्रामन् एकस्तरुणो भ्रमरस्तदानीं तां पुष्करिणीमुपाययौ। स च स्व-स्वभावानुसारमस्माकं कमा = कमलिन्याः परितोऽपि भ्रमिचक्रमेकं चकार, तदानीं लज्जावत्याऽपि कमा = कमलिन्या सहज-संस्कारवशादुद्ग्रीवया भूत्वा स निरीक्षितः, दृष्टि-मिलनं सम्पन्नम्, द्वयोरपि दृष्टिः कियन्तंचित् कालं परस्परस्योपरि स्थिराऽभूत्। द्वावप्यन्योन्यदृशोः किमपि मोहकत्वमन्वभूताम्। परितो विस्तीर्णा जड-सृष्टिस्तयोर्दृष्टिपथात् क्षणं विलुप्तेवाभूत्। अत्रान्तरे कुत्राऽपि निभृतं निलीय स्थितया लज्जया पुरो भूत्वा द्वयोरपि हृदये सममेव वेगेनास्पन्दितम्। द्वावपि सद्यः प्रेमतन्द्रातो जागरमापादितौ। इयं लज्जा-वराकी किल स्थलं कालं चानपेक्ष्य यत्र तत्र पुरः पुरः प्रचलति हतभागधेया।

कमा = कमलिन्या लावण्येन तस्य तरुण-भ्रमरस्य चित्तं बाढमाकृष्टमभूत्। स च तत्र चिरं तिष्ठासुरपि सभ्यजनव्यवहारमनुरुन्धानस्तत्र चिरं स्थातुं नाशकत्। सद्य एवादृश्योऽभूत्। प्रायो यौवनारम्भ-हृदयभावना एवमेव मिथो विरुद्धा विचित्राश्च प्रतीयन्ते।

क्षणादुड्डीय निर्गते तस्मिन् भ्रमरे कमा = कमलिन्याः सख्यः पुरोभूय तां परिहसितुकामाः पप्रच्छुः—

"अयि मुग्धे! कं भाग्यवन्तं तिर्यङ् निभालयन्ती इत्थं स्थिताऽऽसीः? वयं विद्मः किल तव रहस्यम्।"

तदाकर्ण्य कमा = कम-लिनी लज्जाविशेषारुणिताननालज्जामपि लज्जितवती। कृतककोपेन जगाद च—

"अलं सख्यः! ईदृशमन्यादृशं परिहासं विधाय, न रोचते मे वार्तेयम्।"

परन्तु कृतककोपेन किं सवयसो वयस्या बिभ्यति?

अथ स पुरागतस्तरुणो भ्रमरस्ततःपरं येनकेनापि व्यपदेशेन तत्रागत्य कमा = कमलिनी-दर्शन-सुखमनुभवतिस्म। तां परितो भ्रमता तेन सर्वेषां दृष्टीः परिहरता क्वचिन्मधुरं-चुम्बनमपि लभ्यतेस्म। कमा = कमलिनी च तदानीं कृतककोपमभिनयन्ती पत्रकराग्रैस्तं रोद्धुमिव प्रयततेस्म।

स्त्रीणां हि अनुरागतोऽपि कृतककोपाभिनयो बाढं सुखयति रसिकहृदयानीति सहृदयानां प्रत्ययः।

[२]

भ्रमर-कमलिन्योः प्रेमव्यवहार-वार्ता शनैःशनैर्भ्रमरमण्डले प्रसिद्धाऽभूत्। यदा स तरुणभ्रमरः स्वमण्डलं पुनरागतस्तदा भ्रमरमण्डलीयोत्तम-मध्यम-वृद्धैः संभूय वाग्बाणैः स भृशं ताडितोऽभूत्।

एका मुखरा युवती भ्रमरी ससन्नाहं समुपसृत्य तं तरुण-भ्रमरं साधिक्षेपमवोचत—

"किं रे कुलाङ्गार! किं त्वं तया पुष्करिणी-वासिन्या कमलिन्या सह विवाहं चिकीर्षसि?"

भीतभीतेन भ्रमरेणोत्तरितम्—"आम्!"

"अरे स्वजातिं स्वकुलं च किञ्चिद्विमृश।"

स्वजातीयाः स्वशरीर-वर्ण-परिभूत-कज्जलाचलाः, सौन्दर्यवत्यः, प्रगाढतारुण्याः शतशो भ्रमर्यस्त्वयि बद्धानुरागास्तव चरणतले लुठन्ति, ताः परिभूय परजातीयां कमलिनीं यत्कामयसे तत्किं शोभनम्?"

"अहं किल तस्यां बाढं प्रेमासक्तोऽस्मि तत्परित्यागोहि ममाशक्य एव"

"अरे कीदृशीं प्रेमासक्तिं कथयसि? प्रेम-प्रणयादिकं किमपि नास्ति, जगति प्रेम-पदार्थो नास्त्येव"

"जगति प्रेम नास्ति?"

"नास्ति"

"जगति वास्तवं प्रेम वर्तते?"

"वर्तते।"

"जगति परमेश्वरो नास्ति।"

"जगति परमेश्वरोऽस्ति?"

"अस्ति"

प्रेमवार्ता परमेश्वरवार्ता च हार्दा कथा। मान्यते चेत् प्रेम! नास्तिचेन्नास्ति। मान्यते चेत्परमेश्वरः! न चेन्नास्ति। प्रेम-परमेश्वरयोः सत्ता हृद्गतैव। तयोरन्वेषणं परिशीलनं च हृदय एव कर्तुं पार्यते। हृदयकूटानि हृदयेनैव समाधीयन्ते। वराकी बुद्धिस्तत्र कियत् प्रसर्पतु?

"—प्रेम सौन्दर्याधीनमेव भवति, सुन्दरीं सर्व एव कामयन्ते"

"सौन्दर्येण संजातं प्रेम क्षणिकं भवति, प्रेम्णोत्पादितं सौन्दर्यमविनाशि भवति।"

"भगिनि ! विवाहः किमर्थं क्रियते ?"

"हुं, कोऽयं प्रश्नः, लोका विवाहं कुर्वन्ति, अत एवात्मनाऽपि सकर्तव्य एव। अन्यदपि, जगति बहूनि कार्याणि लोकाः कुर्वन्तीति हेतोरेव वयमपि कुर्मः। असौरभं कुसुमं, तुलसीरहितं वृन्दावनम्, मङ्गल-तिलक-रहिता सधवा नारी, प्रेमरहितो विवाहश्च चक्षुष्मतामङ्गल एव प्रतीयन्ते। विवाहान्तर्गते प्रेमज्योतिषि निर्वाणे सति पाशवीमिन्द्रिय-तृप्तिं विहाय तत्र किमन्यदवशिष्यते ?"

"भगिनि ! कमलिनीमकामयित्वा, तस्या उपरि प्रणयमविधाय, नाहं स्थातुं पारयामि, तां विना मम जीवनमपि दुःशकम्, किमहं करोमि" तरुण-भ्रमरेण दृढतयोत्तरितम्।

"मुग्धोऽसि, तव हितमुपदिशामि, त्वं कमलिन्याः कथामपि परित्यज। उपहसन्ति त्वां सर्वे द्विरेफ-कुल-धूर्धराः।"

"परोपदेशकाले सर्व एव पण्डिता भवन्ति, ते खलु परोपदेशनावसरे स्वहृदयसंवेदनाः सर्वथा विस्मृत्यैव तिष्ठन्ति। 'लोकस्तं प्रेमान्धं वदति' वदतु नाम। को नाम सचेता हृदये हस्तं विधाय सशपथं वक्तुं प्रभवेत् यत्तेन तारुण्ये कदापि प्रेमान्धेन न संजातम्। 'लोको हसति' इत्यपि कथनमकिंचित्करमेव। जगत् कं न हसति ? हसनमेव जगतः स्वभावः।"

तरुणभ्रमरस्ततः परं तत्र चिरं स्थातुं नापारयत्। स किल ततो विरक्तः गूं गूं गूं शब्दं कुर्वाण एव निःसृत्य एकस्य रसालसालस्य घनच्छाये तले निषद्य, सद्यःसमुत्पन्न-परिस्थितिविषये विचारयामास। किं करोतु वराकः।

[३]

स्वयूथ्यैस्तिरस्कृतः स तरुण-भ्रमर उद्विग्नचेताः सन् इतस्ततो भ्रमन्नेव कंचित्कालमतिवाहयामास। चिरं स तां कमलिनी-निकेतनभूतां पुष्करिणीं नोपाययौ। कमा = कमलिनी तु तद्विरह-विधुरा तमपश्यन्ती गाढोत्कण्ठावशंवदा भूत्वा क्रमेण क्षामक्षामतामाससाद।।

कमा = कमलिनीमित्थं दुरवस्थागतां दृष्ट्वा तां सान्त्वयितुं तद्वयस्यास्तत्समीपमुपाजग्मुः।

'मुग्धे ! कियच्चिरमिदं भ्रमरव्रतं धारयिष्यसि ? निष्कासय तं भ्रमर-हतकं मनोमन्दिरात्। पुरुषजातिः सर्वाऽपि वञ्चनशीलैव।"

स्त्रियो मन्यन्ते यत्पुरुषजातिः स्त्रीहृदयं परिचितुं न पारयतीति, परन्तु वस्तुतो विचार्यमाणे स्त्रीजातिरपि किं पुरुष-हृदयं परीक्षितुं पारयति ? कमा = कमलिन्याः प्रियप्राप्तये तपश्चरितुं निश्चितम्। श्रूयते पुरा भगवत्या पार्वत्या शिव-प्राप्तये एवमेवाचरितमासीत्। आशा किल आत्मवञ्चनैव। मुग्धा वराकी कमलिनी।

सा किल उद्यन्तं भगवन्तं भास्वन्तं स्थिर-दृष्ट्या पश्यन्ती तस्यास्तगमनपर्यन्तं तथैव तपस्तेपे। रात्रौ च निरुद्धेन्द्रिय-ग्रामा संकुचिताङ्गीभूत्वा उदवासात्मकं तपस्तेपे। एवमेव चक्रारपङ्क्तिक्रमेण बहूनि दिनान्यतीतानि। तपस्तु निर्बाधं प्रचलतिस्म। क्व पेलवतमं तस्या वपुः ? क्व चेदं दुश्चरं तपः ? पर्यवसाने निदाव-प्रचण्ड-चण्डांशु-प्रखर-कर-शुष्क-देह-पञ्जरा पपात सा कमा = कमलिनी पुष्करिणी-नीर-पूरे।

तस्मिन्नेव क्षणे स तरुण-भ्रमरः 'स्वजातिं स्वयूथं, गुरुजनं चानपेक्ष्य "तामेव कमा = कमलिनीं परिणेष्ये"— इति प्रतिज्ञाय तामानन्दवार्तां कथयितुमेव कमलिनी-समीपे पुष्करिणीमुपाययौ। परन्तु स कमा = कमलिनीं न ददर्श। तेन पुष्करिणी आमूलचूलं पर्यवेक्षिता। बहूनि प्रफुल्लानि कमलानि तत्रासन्; परन्तु कमा = कमलिनी तत्र नासीत्। तेन सर्वत्र तारस्वरेण कमा—कमा—कमा— इत्यसकृदाहूतम्। परन्तु सकृदपि प्रतिवचनं नोपलब्धम्। स च कमा = कमलिन्याः शून्य-शिथिलं च वृन्तमभितः साक्रोशं बभ्राम। अत्रान्तरे सोऽपि स्वस्मिन् शैथिल्यं शक्तिपातं चान्वभूत्। तस्य पक्षद्वयमकस्मादेव निरुद्धगति बभूव। मुखं च व्यात्तम्। सहसा तद्वपुरपि पुष्करिणी-सलिले पपात। पुष्करिणी-नीर-तरंगान्दोलितस्तद्देहस्तरङ्गवाहितः सन् क्वचिद् दूरकोणे निभृतं निपतितेन कमलिनी-देहेन सह सममिलत्। परं तु कदा ? उभयोः प्राण-प्रयाणोत्तरम् !

"अयथाकृतः प्रणय एवमेव दुःखाकरोति।"

ज्यौतिषशास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते ?

सिद्धान्तमार्त्तण्डः श्रीबलदेव मिश्रः, ज्यौतिषाचार्यः

[अवशिष्टांशः]

श्रूयते ज्यौतिषफलिते आयुर्वेदे च किञ्चिद् गुरु-कीलकं भवति यदुद्धरणे गुरव एव समर्थाः। अत्र विषये या गाथा मया गणकतरङ्गिण्यामुपलब्धास्ता उदीर्यन्ते।

"अयं (परमसुखोपाध्यायः) फलितपण्डितः फलितग्रन्थरसिको लघुपाराशर्यास्त्रिकोणकेन्द्रनेताराविल्यादि-श्लोकस्य वास्तवान्वय-ज्ञानार्थं कर्णाटकदेशादागतस्यातिवृद्धस्य ज्यौतिषशास्त्रकुशलस्यैकपुत्रां पत्नीं, तत्पुत्राय स्वर्णैककटकदानेन सन्तोष्य, तत्पुत्राध्यापनसमये तत्पत्नीकृपया प्रच्छन्नरूपेण-स्थितः। निजपुत्राध्यापनसमये द्रागन्वयकृतो वृद्ध-पण्डितस्य तच्छ्लोकविषये यद्यपि कृतबहुपरिश्रमो दत्त बहुमूल्यस्वर्णैककटकस्तस्मिन् समयेऽभिप्रायं नाजानत्; तथापि पञ्चगङ्गास्थले गङ्गायां निमज्जतोऽस्य वृद्धपण्डितस्य मुखात् "यदि तच्छ्लोकस्य वास्तवमन्वयं भवान् न करिष्यति तर्हि भवतः काशिवासफलं नष्टं भविष्यती" ति शपथेन ज्ञात्वा मुमुदे।"

"एवं बांसबरैलीप्रान्तादागतं कमपि पण्डितं स्वगेहे निमन्त्र्य रत्नभूषितां बहुमूल्यां स्वर्णमुद्रिकां च दत्त्वा, पश्चात्तद्देशं च गत्वा वस्त्रादिना तत्कुटुम्बं च संतोष्य, "तत्कालमिन्दुसहितो द्विरसांशकोयं" इति वराहमिहिरकृत-बृहज्जातकश्लोकेनानुपातद्वयेन प्रसवकालज्ञानं कथं भव-तीति ज्ञातवान्"।

एतेनेदं स्फुटं यद् ये खलु फलितशास्त्र-मर्मज्ञाः वस्तुतो ग्रन्थकृदभिप्रायं जानन्ति ते तदभिप्रायं सर्वेभ्यो न कथयन्ति, तावतापि फलकथनाय क्लेशोऽनुभूयते लोकैः। एवं सुर-क्षितापि विद्या गोप्यत्वेन कार्श्यमुपगता, विरलैरेव महानु-भावैर्यथार्थतोऽवगतेदानीमिति मन्तुं शक्यते।

४—वास्तवफलकथनाय सूक्ष्मं गणितमपेक्षितम्। केवल-मायुष आनयनार्थं केशवदैवज्ञेन या जातकपद्धतिर्निर्मिता तत्र यद्गणितं तस्य साधनाय षण्मासकालोऽपेक्षितः। एवं सर्वस्मिन् फलितविषये सूक्ष्मज्ञानस्यावश्यकता। तच्च सूक्ष्मज्ञानं सूक्ष्मगणितसाध्यं परन्तु तथाविधं कष्टसाध्यं गणितं न केनापि क्रियतेऽतो यथार्थफलं न लभ्यते।

५—फलकथनं गणिताधीनमतो गणितज्ञा एव यथार्थ-फलकथने समर्था भवेयुः। परन्त्विदानीं भारते वर्षे गणि-तानभिज्ञा एव फलितज्यौतिषस्य व्यवसायं कुर्वन्ति। ये गणितज्यौतिषज्ञाः; ते फलिते उपेक्षां कुर्वन्ति, ते तत्र श्रमं न कुर्वन्ति। तेषां मते फलितग्रन्थः सरलस्तत्र श्रमस्याना-वश्यकता! बहवः फलितज्यौतिषं विश्वसन्त्यपि न। अधि-कारिजनानामुपेक्षयापि फले विसंवादो दृश्यते।

एष तु आनन्दस्य विषयः यदिदानीं पाश्चात्यविद्या-विदो बहवो भारतीया फलितज्यौतिषाध्ययनाय यतमाना दृश्यन्ते स्वदेशभाषायां चानेके ग्रन्था निर्मिता दृश्यन्ते।

६—फलकथने न केवलं शास्त्रस्य; किन्तु शास्त्र-युक्तिमवलम्ब्यानुभवस्य विशेषतः प्रयोजनम्।

उक्तमत्र वराहमिहिराचार्येण—

सत्त्वं रजस्तमो वा त्र्यंशांशे यस्य भास्करस्तादृक्।
बलिनः सदृशी मूर्त्तिर्बुद्ध्वा वा जातिकुलदेशान्॥

अर्थात् कस्यापि जातकस्य स्वरूपवर्णने न केवलं शास्त्रोक्तप्रवचनं कार्यं; किन्तु जातिकुलदेशानाधारीकृत्य वर्णनं समुचितम्। कश्मीरदेशप्रभवस्य वर्णो यदि ग्रहस्व-रूपतः कृष्णः समागच्छति, तदा तत्र कथनीयं, यतस्तस्मिन् देशे प्रायो गौराङ्गा एव भवन्ति। एवं कर्णाटकदेशोत्पन्नस्य वर्णो यदि गौरः समागच्छति; तदा तत्र तत्र वक्तव्यं यत-स्तद्देशीयाः प्रायः कृष्णवर्णा एव भवन्ति। एवं जातेस्तथा कुलस्यानुसारं स्वरूपमूह्यम्।

अस्त्यत्र विषये प्रसिद्धा जनश्रुतिर्यत् केनापि स्वमुष्टा-वेकां मुद्रिकां निधाय कश्चिद् गणकः पृष्टोऽभूद् यत्तस्य मुष्टौ किमस्ति? गणकेन गणनां विधाय निर्दिष्टं यत्तद्वस्तु गोलाकारं धातुमयं मध्ये सरन्ध्रं च। परन्तु प्रष्ट्रा पुनरपि स उक्तो यद्वस्तुनो नामनिर्देशः करणीयः। केवलं वस्तुनो वर्णनं नाभीष्टम्। तदा तेनोत्तरं दत्तं यत्तद्वस्तु पेषणयन्त्रम् (चक्की)। गणकेनेदं न विचारितं यद् पेषणयन्त्रं मुष्टौ स्थाप-यितुं कथं शक्यते। एतेनेदं निर्गलितं यत्फलादेशो न केवलं सर्वं गणनामात्रेणैव सिद्ध्यति किन्तु तत्र बुद्धेरनुभवस्य च

विशेषतः प्रयोजनम् । उक्तमपि नीतिशास्त्रे—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥

विचार्यतां यत्पञ्चमभाववशतः सन्तानस्य विद्यायाश्च विचारो भवति । पञ्चमभावः सर्वथा पुष्टश्चेत्तदा सन्तानस्य वृद्धिः विद्याया अपि वृद्धिः । परं बहुधा दृश्यते यत्सन्तान-सौभाग्यान्विता जनाः विद्यारहितास्सन्ति । प्रकृष्टविद्वांसश्च सन्तानरहिता दृश्यन्ते तदत्र विनिगमकः कः प्रकारः । एवं दशमभावात् पितुः सुखस्य राज्यस्य च विचारो भवति । यदि दशमभावः साधुस्तदा पितुः सौख्यं राज्यसुखं च । परञ्च प्रायो जातकः राज्यसुखं पितुः परोक्ष एवानुभवति तदात्र विनिगमकः प्रकारः कः ? एवं फलितज्यौतिषे विशिष्टबुद्धेरावश्यकता । उक्तञ्चात्र विसंवादे स्वयं वराहमिहिरेण बृहज्जातके—

"यस्मिन्योगे पूर्णमायुः प्रदिष्ट
तस्मिन्प्रोक्तं चक्रवर्त्तित्वमन्यैः ।
प्रत्यक्षोऽयं तेषु दोषः परोऽपि-
जीवत्यायुः पूर्णमर्थैर्विनापि ॥"

शकुनमपि भविष्यसूचकमित्यत्रापि वराहेण युक्तिर्दत्ता —

"श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य
पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति पुरुषं खलु लक्षणज्ञाः ॥"

अर्थात् श्रान्तस्थितौ यानप्राप्त्या, बुभुक्षितावस्थायां भोजनप्राप्त्या, एवं विभिन्नावश्यकतायां तत्तदुपकरणप्राप्तौ यथा भाग्यवतामनुमानं भवति अर्थाद्भाग्यवन्त एव तानुपकरणानि यथासमयं प्राप्नुवन्ति । एवं भिन्न-भिन्न शकुनवशतः भिन्न-भिन्नं फलं भवति तत्रागम एव प्रमाणम् । धर्मनिष्ठा भगवद्भक्ता ऋषिकल्पा एव गणका फलादेशकरणाय वस्तुतः समर्थाः । यतः—

"ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति" तेषां प्रवचनं कदापि नान्यथा भवितुं शक्नोति यतस्ते मिथ्याभिया सत्यमेव फलकथनं कुर्वन्ति ।

वराहमिहिरेणाप्यत्र विषये उक्तम्—

"अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचि-
दासादयेदनिलवेगवशेन पारम् ।
न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य-
गच्छेत्कदाचिदनृषिर्मनसापि पारम् ॥"

अर्थादनृषिः फलकथने समर्थो न भवति ।

यथा शकुनेन, प्रश्नेन, कुण्डलीदर्शनेन, स्वरूपदर्शनेन, हस्तरेखया च फलादेशः क्रियते, तथैवाकाशस्थविशिष्टघटनाया-अवलोकनं कृत्वा संहिताशास्त्रेण फलादेशो भवति । तादृशपरीक्षकस्यावलोकनपरस्य दैवचिन्तकस्य प्रशंसा च वराहमिहिरेण कृता—

न तत्सहस्रं करिणां वाजिनां च चतुर्गुणम् ।
करोति देशकालज्ञो यथैको दैवचिन्तकः ॥
न तथेच्छति भूपतेः पिता जननी वा स्वजनोऽथवा सुहृत्
स्वयशोऽभिविवृद्धये यथा हितमाप्तः सबलस्य दैववित् ॥

परञ्चेदानीं न तथाविधा आकाशनिरीक्षका गणका दृश्यन्ते । न च तादृशे कर्मणि प्रयोक्तारः श्रीमन्तो राजानो दृश्यन्ते, ये तान् तथाविधेषु कार्येषु नियोजयेयुः । अतो वर्षफलकथनमपि यथावन्न भवति ।

उपसंहारः

उपसंहारे तु इदमेव कथनं वरीवर्त्ति यत्प्रतिपादितकारणैरेव गणकानां फलकथने विसंवादो भवति । यदि तानि कारणानि दूरीकृतानि भवन्ति सच्छास्त्रदृष्ट्या धार्मिकेण पुरुषेण यद्यादेशः कृतो भवेत्तदा साधुफलं घटत एव ।

ज्यौतिषशास्त्रे प्रगाढस्नेहैर्महामतिमद्भिः पुरुषैस्तथा यत्नो विधेयो येनार्गलास्वरूपेण स्थितानां बाधकानां कारणानामपाकरणं भवेदेतदेवाशंसनम् ।

प्रिय-दिनेश-शुभागम-सङ्गमान्
मुदमुदञ्चति चञ्चल-लोचना ।
बत ! तथापि न दोहद-शोभना
"कमलिनी मलिनी कमलाकरे"
—नन्दलाल शर्म्मणः

राधा-माधव-विलासः

[विहारी-पद्यैः कृतसम्वादं खण्डकाव्यं]

प्रणेता—कवि हरिनाथशास्त्री दर्शनाचार्यः

आगच्छत्यनुदिनमिह कृष्णो भीषयते कुत एत्य ।
सस्वेदं कम्पं जनयत्यधिकं हृदयं हरिरेत्य ॥ ३३ ॥

देवर-रागवती निहता कुसुमेन तनावधिहासम् ।
हर्षोद्गत-शोफं शोचन्ती हसिता सखी निराशम् ॥३४॥

चिरजीवित्वमुपेहि सुकण्टक ! विद्धयन्नपि मम पादम् ।
धृत्वोरसि विरुजं कृतवान् प्रिय एत्यचिरान्मम पादम् ।३५।

कालीतीर-तमालमहीरुह-मिलितमालती-कुञ्जे ।
वारय घर्मघटीं पथिकालिकलित-ललित-ध्वनिपुञ्जे ।३६।

दृष्ट्वा सुभगममुं सविधेऽन्यजनेन गता न तमूचे ।
नयनयुगेन विहस्य शिरसि चोरसि दधती करमूचे ॥३७॥

विन्दुर्मिषेण हरिं प्रणता परिधाय वसनमभिजाता ।
गमयन्ती भवनं हरिमभिका दृशमुत्क्षिप्य सुयाता ॥३८॥

अन्योन्यं पश्यन्ननुकं हृदयं पणयन्ननुवेलम् ।
मदनमनुं जपतां कम्पिततनुतां दधतौ प्रतिवेलम् ॥३९॥

कालिन्दीनीरे न विशति तीरे विलसति शुचिरदना ।
घर्षति पादतलं प्रोञ्छत्यङ्गानि मुखं मुखमदना ॥ ४० ॥

साभिलाषनयनेन निपीय हरिं घुंघुट-पट-मध्ये ।
स्वच्छायां संयोज्य हरौ क्षणमितो ययौ गृहमध्ये ।४१।

किमु रुणत्सि मार्गं त्रपसे नहि यामि गृहं व्रजगोप ।
गोरसमिच्छसि नहि गोरसमिह कृष्णकलासु न गोप ।४२।

गच्छति सर्वमुखं क्षणमेषा आगच्छति पुनरेत्य ।
तिष्ठति दिग् बोधक सूचीव सुदृष्टिस्तत्तनुमेत्य ॥ ४३ ॥

भित्वा गुरुसङ्घं सुरसैषा केन पथेह समेत्य ।
प्रतिगच्छति दृष्टिर्दृष्ट्या मिलिताप्तजनान्परिहृत्य ॥४४॥

कारो वरन डरावनो कत आवत इहि गेह ।
कै वा लख्यो सखी लखै लगै थरहरी देह ॥३३॥

देवर फूल हनै जु शिशु उठे हरषि अंग फूलि ।
हँसी करत औषधि सखि नु देह ददोरन भूलि ॥३४॥

इहि कांटे मो पांय लगि लीनी मरत जिवाय ।
प्रीति जनावत भीति सो मीतजु काढ्यौ आय ॥३५॥

घाम घरीक निवारिए कलित ललित अलि पुञ्ज ।
जमुना तीर तमाल तरु मिलत मालती कुञ्ज ॥३६॥

हरखि न बोली लखि ललन निरखि अमिल संग साथ ।
आँखिन ही में हँसि धर्यो शीश हिये पर हाथ ॥३७॥

न्हाइ पहिरि पट उठि कियो बेंदी मिस पर नाम ।
दृग चलाय घर को चली विदा कियो घनश्याम ॥३८

चितवत जित वतहित हिये किये तिरीछे नैन ।
भींजे तन दोऊ कँपै क्यों हू जप निवरै न ॥३९॥

मुँह धोवति एडी घसति हँसति अनंगवति तीर ।
धसति न इन्दीवरनयनि कालिन्दी के नीर ॥४०॥

चितई ललचौंहें चखनि डटि घूँघुट पट मांह ।
छल से चली छुवाय के छनक छबीली छांह ॥४१॥

लाज गहौ वे काज कत घेरि रहे घर जांहि ।
गोरस चाहत फिरत हौ गोरस चाहत नांहि ॥४२॥

सबही ते समुहाति छन चलति सबन दै पीठि ।
वाही तन ठहराति यह किवलनुमा लौं दीठि ॥४३॥

खरी भीर हूं भेदिकै कित हू ह्वै इत आय ।
फिरै दीठि जुरि दीठि सों सबकी दीठि बचाय ॥४४॥

पञ्चाङ्गविषये सम्मतिः

दैवज्ञकेसरी श्रीसीताराम झा ज्यौतिषाचार्यः

सौरवैशाखीय-सुप्रभाते दैवज्ञशिरोमणीनां श्रीदाऊजी दीक्षितमहोदयानां "पञ्चाङ्गे इतिकर्तव्यता' शीर्षकं सुलेखमनुमादयन्नहमपि यथाबुद्धि पाठकानां पुरस्तात् स्वमतं समुपस्थापयामि।

आकाशे ये ग्रहा नक्षत्रराशयश्च दृश्यन्ते, तेषु केचित् सुधारश्मयः, केचिद् विषरश्मयः, केचिदुभय-रश्मयश्च सन्ति। तेषां संयोगवियोगाभ्यामेव देश-विशेषेषु कालविशेषेषु च सुभिक्ष-दुर्भिक्षादिकं जायते। यदा सुधारश्मीनां प्राबल्यं तदा सुभिक्षं,' नैरुज्यञ्च, यदा विषरश्मीनां प्राबल्यं तदा दुर्भिक्षं रोगबाहुल्यं च यदा च मिश्ररश्मीनां प्राबल्यं तदा फलसाम्यं जायते, इतीदानीन्तनैर्विज्ञानविद्भिरपि स्वीक्रियते।

तत्र केषां केषां ग्रहाणां, ग्रहनक्षत्राणां वा संयोगे कीदृशं फलं भवतीति तपोनिष्ठैः प्राचीनमहर्षिभिः प्रत्यक्षं परीक्ष्य पुनः पुनरनुभूय च लोकोपकाराय विलि-ख्य यत् सुरक्षितं तदेव ज्यौतिषशास्त्रमित्युच्यते (ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रबिम्बान्यधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्)।

तच्च ज्यौतिषं द्विविधम्। वासनात्मकं व्यवहारा-त्मकञ्च। तत्रापि यद् वासनात्मकं तत् सूक्ष्मं स्थिरं वास्तवं सर्वदैकरूपम्। यच्च व्यवहारात्मकं तत् स्थूलं प्रतिक्षणं चलमचिरस्थायि च भवति।

सूक्ष्ममानस्य दुर्गमत्वात् सर्वेऽपि व्यवहाराः स्थू-लमानेनैव भवन्तीति बालिशा अपि जानन्त्येव।

वैज्ञानिकैः प्राचीनाचार्यैर्या ग्रहसाधनपद्धत्यो विनिर्मितास्तास्ताः स्थूलमानेनैव। अत एव काले-काले तासां संशोधनम्, परिवर्धनं, परिवर्तनं च तत्त्वविद्भिः कृतं, क्रियते च।

यथा पूर्वरचितसूर्यसिद्धान्त-ग्रन्थे शिथिलतां याते पुनः सूर्यसिद्धान्तस्य रचना जातेति वर्तमान-सूर्यसिद्धा-न्तस्थ-सूर्यांशपुरुषवाक्येन—

"शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत् पूर्वं प्राह भास्करः।
युगानां परिवर्तेन कालभेदोऽत्र केवलः॥
तत्तद्गतिवशान्नित्यं यथादृक्तुल्यतां ग्रहाः।
प्रयान्ति तत्प्रवक्ष्यामि स्फुटीकरणमादरात्॥"

इत्यादिना स्फुटमेवावगम्यते—

कालान्तरे तत्रापि शैथिल्यमवलोक्य भारत-भूषणेन भास्कराचार्येण स्वकाले ग्रन्थान्तरं रचयता—

"यात्राविवाहोत्सवजातकादौ-
खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम्।
स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां-
स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद् या॥"

इति स्पष्टमेवोक्तम्।

कालान्तरेण भास्कररचितग्रन्थेऽपि शिथिलतां प्राप्ते गणेशदैवज्ञादिभिरपि स्वस्वकाले ग्रहलाघवादीनां ग्रन्थानां रचना कृता। तत्र च "इतीमे यान्ति दृक्तुल्य-तां, सिद्धैस्तैरिह धर्मपर्वनयसत्कार्यादिकं ह्यादिशेत्।" इत्येवादिष्टम्।

केशवदैवज्ञादिभिस्तु—

"यन्त्रैः स्पष्टतरोऽत्र जन्मसमयो वेद्योऽथ खेटाः स्फुटाः, यत् पक्षे हि घटन्त" इति स्पष्टमेवोपदिष्टं यद् यस्मिन् समये ग्रहा येन प्रकारेण साधिता दृग्-गणितैक्यं गच्छन्ति तेनैव प्रकारेण स्फुटाः कार्यास्तत एव तिथिनक्षत्रादीनां साधनं, जन्मपत्र-वर्षफलानयनं च कर्तव्यमिति।

इदानीमपि बहुभिस्तत्त्वज्ञैः समुपलब्धसंस्कारद्वारा दृग्गणितैक्य-सिद्धाः ग्रहा गृह्यन्ते।

अत एव यया पद्धत्या साधितेषु ग्रहेषु दृग्गणि-तैक्यं भवेत्, अथवा यत्पद्धतिसाधितग्रहैः शास्त्रोक्तं फलं संघटेत; सैव पद्धतिः प्राचीनाऽर्वाचीना वा स्वदे-शीया विदेशीया वा सादरं ग्राह्येति मदीया सम्मति-रित्यलं पल्लवितेन प्राज्ञेषु।

विविध-वार्ताः

[अस्मिन् स्तम्भे राजनीति-समाज-विज्ञान-पुरातत्त्व सम्बन्धिनो महत्वपूर्णाः समाचाराः, समालोचनाः, विचाराश्च सङ्कलय्य प्रकाशिता भविष्यन्ति । लेखकैरत्र-स्तम्भे सङ्क्षिप्ताः, सारगर्भाः समाचाराः विचाराश्च प्रकाशनाय प्रेषणीयाः—सम्पादकः ।]

अस्माकं स्वाधीनता-प्रश्नः

पञ्चाशद्वत्सरेभ्यः समुत्थितोऽयं स्वाधीनता-प्रश्नः साम्प्रतं समाधानोन्मुख इव प्रतीयते । अतएव भारतीय-राजनीति-रङ्गमञ्चे मासत्रयं यावत् 'स्वाधीनता-दानं' नामाभिनयो महता समारम्भेण सम्पन्नः । परमेतेन किमपीष्टं न सम्पन्नम् । प्रत्युत विशिष्टमनिष्टमापतितम् । विचारणीयम्—

भारतवर्षे आँग्लशासनस्य मूलं भेदनीतिरेव । तयैव ते सर्वदा विजयन्ते । साम्प्रतमपि ब्रिटिश-मन्त्रिमण्डलस्यागमनं केवलं तस्या एव भेदनीतेः सुदृढीकरणायाभूत् । स्वाधीनता-दान-वार्ता प्रचलिता, परं हिन्दू-यवनानां विरोधेन सा कियन्तं कालं यावत् स्थगिता । ये भारतीयाः स्वाधीनतायै प्रयतमानाः शासन-मार्गे कण्टका आसन्; ते विधान परिषदो निर्वाचने सँल्लग्नाः सन्ति । देशे शान्तिः सञ्जाता । शासन-सूत्रं स्व-हस्ते समागतम् । स्थाने-स्थाने हिन्दू-यवन-सङ्घर्षः संरम्भेण-प्रचलति । प्रान्तीया अधिकारिणो मन्त्रिणश्च तस्य शमनाय विचेष्टमानाः सन्ति । शान्तिमापन्नं स्वाधीनतान्दोलनम् । शासनमार्गो निष्कण्टकः सम्वृत्तः ।

इत्येव फलम्, एष एव निर्गलितार्थस्तेषां समागमनस्य । या हिन्दूयवन-वैमनस्य-वल्लीदानीं यावत् भूतपूर्वैर्मन्त्रिभिः सिञ्चिता, चर्चिल-एमरीत्याख्यैः क्रूरतम-कूटराजनीतिज्ञैर्दत्त-दोहदा साम्प्रतं पुष्पिता, फलिता च । अत्रागतेन मन्त्रि-मण्डलेन द्वयोरपि महान् मतभेदः प्रत्यक्षपक्षपातेनाऽपि प्रसभं दृढीकृतः । इदानीं द्वयोरैक्यं प्रयत्नशतेनापि दुःशकम् । यावत्तयोरैक्यं न स्यात्तावत् कथं स्वाधीनतादानं स्यात् महते रक्तपाताय, विनाशाय चेति कार्य्यकारणभावं पुरस्कृत्य न जाने कियन्तं कालं यावद्रक्तशोषणं विधास्यन्ति वैदेशिका वणिज इति न ज्ञातुं शक्यते । हन्त !

"धृतराष्ट्र-सुतेन दुस्त्यजा—
श्रिरमास्वाद्य नरेन्द्र-सम्पदः"

× × × ×

एवमसाफल्येन नास्माभिर्निराशैर्भाव्यम् । प्रत्युत सोत्साहैः स्वाधीनतान्दोलनं सञ्चालनीयम्; साम्प्रतं युद्धोत्तरकाले ब्रिटिशशासने न तादृशं सामर्थ्यमस्ति । येन तत् जागरूकाणां प्राणत्यागपूर्वकं स्वाधीनतायै कृत-सङ्कल्पानां चत्वारिंशत् कोटिमितानां भारतीयानामुपरि निरङ्कुशं नग्न-ताण्डवं विधातुं प्रभवेत् । महासमरात् प्राक् ब्रिटिशराज्यस्य यादृशः प्रभावो मानवसमाजे समभूत्, तादृशः प्रभावः साम्प्रतं सत्यपि विजये नास्ति । प्रथमश्रेणीस्थं ब्रिटिशराज्यं साम्प्रतं द्वितीयश्रेण्यां परिगण्यते । यदि तद्धस्तात् भारतमपगतं स्यात् तदा तु एतेषामांग्लानां तृतीयश्रेण्यामपि स्थानं न भविष्यति । अत इमे यावच्छक्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि भारतं परित्यक्तुं न वाञ्छन्ति । परमेनं निगरितुमपि न शक्नुवन्ति ।

यत एतेषां चिरशत्रवो रूस-देशीया नैतेषामभिवृद्धिं कामयन्ते । तेन सह युद्धमन्तरा विश्वशान्तिः सर्वथैवाशक्या । तस्मिन् युद्धे भारतस्यैव सर्वाधिकं महत्वं वर्वर्ति । अतएव भारताराधनं नितरामावश्यकम् । तत एव मनसा प्रयतन्तोऽपि कर्मणा कर्तुं न क्षमन्ते स्वाधीनतादानं ब्रिटिश-कूट-नीतिज्ञाः । समयातिपातमाचरन्ति ।

अस्माकं दुर्भाग्यश्रेयेन पारस्परिकः कलहस्तेषां कूटनीति-कुशलानां महते लाभाय कल्पत इति सौभाग्यमेव तेषाम् ।

अचिरादेव भारतीया भारतशासनं प्रसभं ग्रहीष्यन्तीति नास्त्यत्र मनागपि सन्देहः । परमिदानीमेकवारं पुनरपि सुमहान् त्यागः कर्तव्यो भविष्यति ।

× × × ×

यथा मध्यकालीन-शासन-समिति-निर्माणं जिना-राष्ट्र-महासभयोर्वैमत्येन स्थगितम्, तथैव विधानपरिषदपि स्वल्पावस्थायामेव विनष्टा भविष्यति, तत्राल्पसंख्यं जिना-दलं 'शेषं कोपेन पूरयेत्'–इति नियमानुसारं महान्तमुत्पातमुत्थापयिष्यन्ति, येन परिषत् प्रसवकाल एव प्रलयं यास्यति । तदनन्तरं यदि साम्राज्यलोलुपा साम्राज्यवादिनः प्रज्ञापराधं विधास्यन्ति चेत् भारतेऽपि स्वाधीनतान्दोलनम्,

प्रलयकालीना घोरा विनाश-स्थितिः समुत्पद्येत; यया विचलितमाँग्लशासनं भारतात् पलायनपरमेव स्यात्।

भारतीया राष्ट्रनेतारोऽपि साम्प्रतमेव चिरं कारावास-कष्टमनुभूय समुत्तीर्णाः कमपि कालं प्रतीक्षमाणाः राज-नीति-विनोदेन कालं यापयन्ति। समागते काले ते नूनं प्रह-रिष्यन्ति। पूर्वकालीनान्दोलनेभ्यः सर्वथा भिन्नमिदमा-न्दोलनं परमाणु-विस्फोटमिव महोत्पातं विधास्यति।

अस्माकं भारतीयैं राष्ट्र-नायकैर्मध्यकालीन-शासन-सञ्चालनमस्वीकृत्य, ब्रिटिश-कूटनीतिज्ञेभ्यः समीचीनमुत्तरं दत्तमिति सर्वेऽपि भारतीयाः सुसन्तुष्टाः सन्ति।

× × × ×

वैज्ञानिक-सन्तति-समस्या

स्वतन्त्रदेशेषु बुद्धिमन्तो वैज्ञानिकाः प्रखरतर-प्रतिभा-प्रसूतैराश्चर्यकरैराविष्कारैर्न केवलं मानवदेशानां संहाराय प्रयतन्ते, परं मानव-समाजस्य विनाशायापि कृतोद्यमाः समालोक्यन्ते। एतेषामाविष्कारेण महान् समाज-विप्लवो धर्म-विप्लवश्च समुपस्थित एव संसारे।

कियतः कालात् श्रूयमो यत् वैज्ञानिक-प्रणाल्याः, गर्भाधान-प्रयत्नो विधीयते वैज्ञानिकैः। सर्वप्रथमं गो-विषये गवेषणा सञ्जाता। कृत्रिमया गवा सह महोक्षस्य मैथुनं कारयित्वा गर्भस्थान-सन्नद्धे चर्मणि तस्य वीर्यं गृह्यते। तच्च पुनर्नलिकायन्त्रेण गवां गर्भाशये पात्यते। तेन च वत्सोत्पत्तिः सञ्जायते। एकस्य वृषभस्यैककालनिर्ग-लितेन शुक्रेण प्रायः षष्टिसंख्यकानां गवां गर्भाधानं क्रियते।

अनयैव रीत्या मानवेष्वपि सफलः प्रयोगः सञ्जातः। अमरीका-देशे इयमप्राकृतिकी गर्भाधान-प्रथा महिलासमाजे प्रचलतीति साम्प्रतमेव न्यायालयादयं समाचारः समुपलब्धः।

कश्चन सैनिक ऊनविंशतिमासानन्तरं गृहान् प्रतिनि-वृत्तः पत्न्याः क्रोडे क्रीडन्तं शिशुमेकं दृष्ट्वा चकितो न्या-यालयेऽभियोगमकरोत् यदयं जारजातः शिशुर्न मदीयः, अतोऽहं पत्न्या सह सम्बन्धं विच्छेत्तुमिच्छामीति।

तस्य पत्नी वदति—यन्नाहं व्यभिचारिणी, मया वैज्ञा-निक-प्रणाल्या गर्भाधानं कारयित्वा प्रसवः कृत इत्ययमस्यो-त्तराधिकारी न्याय्यश्च पुत्र इति।

एवमेव नगरद्वये-ईदृश एवाभियोगो न्यायालये समा-गतः। एकत्र तु न्यायाधीशेन वैज्ञानिक-प्रणाल्या प्रसूतस्य पुत्रस्य पुत्रत्वं स्वीकृतम्। अन्येन तु अस्याः प्रणाल्या महती निन्दा कृता।

एतेन प्रतीयते यदियं प्रणाली महता वेगेन प्रचलि-ष्यति। क्लीबानां पतीनां पत्न्यो व्यभिचारमन्तरा पुत्र-सुखानुभवं कुर्वन्त्विति तासां मनोरथ-पूरणाय वैज्ञानिकैरय-माविष्कारो विहितः। वैज्ञानिका यस्य कस्यापि पुंसो वीर्यं गृहीत्वा निरीक्षण-परीक्षणानन्तरं काच-नलिकायामवस्थाप्य हिमान्यां स्थापयन्ति। एवं द्वादश दिवसानि यावत् शुक्र-मविकृतमवतिष्ठते।

वैज्ञानिकाः, स्त्रीणां गर्भाधान-समये शुक्रदातुर्नाम नैव प्रकाशयन्ति। यतस्तत्परिचये जाते कदाचित्तयोः प्रेम-सम्बन्धः स्यादिति। ते वदन्ति यत् वयं कुलीनानां शिक्षि-तानां स्वस्थानाञ्च मनुष्याणां शुक्रं गृह्णीमः।

अनया गवेषणया पाश्चात्यपत्राणि, पाश्चात्यधर्माचार्याः पादरी-संज्ञाः क्षुब्धा रुष्टाश्च सन्ति। ते वदन्ति यत् शुक्र-विक्रयः, तेन चान्यासु स्त्रीषु गर्भाधानम्, समाजस्य कृते परं लज्जाकरं घृणितम्, अमानुषञ्च कर्म। एतेन महान् विप्लवः सम्भाव्यते। समाजे अयमपि प्रश्नः समुत्थितो विद्यते यत् आँग्लशुक्रेण रूसदेशीय-नार्यां समुत्पन्नः पुत्रः किं आँग्लो वा रूश्यो वा भविष्यति? बहवस्तु वदन्ति यत् परमाणवस्त्रमिव, अयमपि समाज-विध्वंसक आविष्कारो निरोद्धव्य इति।

आँग्ला वा अमरीका-वणिजो वा स्वदेशे नियमेन वरं निरोत्स्यन्ति कुप्रणालीमिमाम्, परं अनुकरण-परायणे पा-श्चात्य-संस्कृति-संस्कृते विवेक-विकले भारतीय-समाजे नैतिक-पतनधिया द्रव्योपार्जनबुद्ध्या वा भारते प्रणालीमिमां प्रोत्साहयिष्यन्ति, तदा तु महान् धर्म-विप्लवः स्यात्। अत्र तु एकस्यामेव ब्राह्मणजातौ शतशो भेदाः सन्ति। पुत्रो-त्पादनन्तु जीवनस्य सर्वोत्कृष्टं मुख्यं लक्ष्यम्। पुत्रोत्पाद-नाय न जाने हिन्दूसमाजे कियन्त उपायाः प्रकाराश्च प्रचर-न्ति। बहवः साधवः, सन्न्यासिनः, तान्त्रिकाः, दैवज्ञाः, भिषजः, वैदिकाः, कर्मकुशलाः, भूतप्रेतादिविद्याविदः पुत्रो-त्पादनमिच्छन्तीनां स्त्रीणां तदिच्छतां पुरुषाणाञ्च कथं-कथं धनशोषणं कुर्वन्ति, व्ययं वा कारयन्तीति नाविदितं केषा-

मपि । बहूनां जीविकाभूतोऽयं व्यवसायः । पुत्रोत्पादन-धिया भारतीय-समाजे गुप्तव्यभिचारस्य कियान् महान् प्रचार इत्यपि नाविदितं विदित-वेदितव्यानाम् । यतो भारते पुंनाम्नो नरकात् त्रातुः पुत्रस्य सर्वाधिका आवश्यकता । सरल-सरलममुं प्रकारं भारतीयाः पुरुषा नार्यश्च नूनं सोत्साहं स्वीकरिष्यन्ति । उक्तमेव च देवीभागवते—

"येन केनाप्युपायेन पुत्रस्य जननं चरेत् ।"

तेषु येषु केषुचिदुपायेषु सभ्यतमोऽयमुपायो यदि भारते प्रचलिष्यति तदा घोरतरा वर्ण—सङ्करता प्रसरीसृता स्यादिति प्रथमत एव सावधानैर्भाव्यं धर्मधुरीणैर्धर्माचार्यैः पण्डितैश्च ।

× × ×

परमाणुशक्तेः सदुपयोगो दुरुपयोगो वा

भारतस्य सर्वोन्तिमैर्दार्शनिकैर्नैयायिकैः परमाणुवादस्याविष्कारस्तु कृतः, परन्ते परमाणुं निरवयवं मत्वा तस्य सूक्ष्मतम-गवेषणा-गाम्भीर्ये न समवतीर्णाः । साम्प्रतिका वैज्ञानिकास्तु तस्यापि विस्फोटं कृत्वा अकाल एव महान्तं प्रलयकालं समुपस्थापयितुं प्रवृत्ताः प्रतीयन्ते । तेषामन्वेषणे तु परमाणूनामपि वीजं भवति । प्रत्येकस्य तत्त्वस्य सर्वतः सूक्ष्मः कणः परमाणुः—'ऐटम' इत्याख्यायते । प्रत्येकस्य परमाणोरन्तरा तस्य तत्त्वस्य वीजं भवति, यस्य तत्त्वस्य परमाणुर्भवति । स च वीजो विद्युत्कणेन विद्युत्कणैर्वा निर्मितो भवति । तस्य चाभित अन्ये विद्युत्कणाः परिधिरूपेण चक्राकारं भ्रमन्ति । शब्दान्तरेण—एतेषां विद्युत्कणानां घन-विन्यासमात्रं परमाणुशब्देनोच्यते । वैज्ञानिकानां कथनं विद्यते यत् कस्यापि रासायनिक-तत्त्वस्य वैशिष्ट्यं, तस्यैव परमाणुवीजस्य घनविद्युत्कणानां च विन्यासविशेष एवावलम्बितं भवति । तेषामेव कणानां विद्युद्विघटन-द्वारा या शक्तिरुत्पद्यते, तयैव शक्त्या संहार-कार्यं सृष्टि-कार्यञ्च कर्तुं शक्यते । एवं परमाणुवीजेषु विपुलः शक्ति-भाण्डारः सन्तिष्ठते; यस्य सदुपयोगेन विविधमुत्पादनं विनाशश्च कर्तुं शक्यते ।

वर्तमान-वैज्ञानिकाः परमाणुगतं द्विविधं शक्तिसञ्चारं स्वीकुर्वन्ति । तत्रैको निष्क्रियः केन्द्रस्थः proton = प्रोटोन-इत्याख्यः । अपरः सक्रियः परिधिस्थः आवर्तनशीलः Neutron = न्यूट्रोन-इति कथ्यते ।

नवीन-वैज्ञानिकानां ज्ञानमिदं प्राचीन-शास्त्रीयज्ञानानुरूपमेव प्रतिभाति । सांख्यमते निर्गुण-पुरुष-संयोगमात्रेण प्रकृतिर्यदा रजते, तदैव सृष्टिविकाशो भवति । तत् 'प्रोटोन' इत्याख्यं वीजं निष्क्रियं पुरुषसंज्ञम्, न्यूट्रोन-इत्याख्यं सक्रियमावर्तनशीलञ्च प्रकृतिसंज्ञम् ।

परमाणुवीजम्, न्यूट्रानसंज्ञं-यदा विघटितं भवति, तदा ततः शक्तिरुत्पद्यते, वीजविघटकं न्यूट्रानञ्च समुत्पद्यते । एवमेव एकस्मात् वीजादुत्पन्नं न्यूट्रानमन्यं वीजं प्रताडयति, तदपि नूतनं न्यूट्रानमुत्पाद्यान्यं वीजं विघटयति एवमेव परमाण्वस्त्रे एषा क्रिया तीव्रगत्या प्रचलति, येन-विस्फोटः सञ्जायते । यदि क्रमशः समुत्पद्यमानानां न्यूट्रानानामधिका संख्या न्यूनीकृतास्यात्तदा तच्छक्तेः सृष्टिकार्यं वीजानां मन्थरतां स्थायितां च लभमानं यन्त्राणां सञ्चालनोपयुक्तं स्यात् । इत्येतदर्थं क्रियते प्रयत्नस्तैः । अचिरादेव तेषां वैज्ञानिकानां साफल्यं प्रत्यक्षीकरिष्याम इति सम्भाव्यते ।

साम्प्रतं जयप्राण (जापान) देशे अस्य प्रयोगो वारद्वयं कृतः । तेन च महान् जनसंहार अनायासेनैव सम्पादितः । 'विकिनी' द्वीपे तृतीयवारमस्य प्रयोगः सञ्जातः, परं स न सफलतामाप्तः । इदानीं समुद्रगर्भे तस्य परीक्षार्थं चतुर्थः प्रयोगः कृतः । अस्य प्रयोगपरीक्षणे—कोटिशो धनस्य विनाशः सम्पन्नः ।

अमरीकन-राष्ट्रपतिः-ट्रूमेन-नामा वारं वारं स्वव्याख्यानेषु सगर्वं परमाणु-शक्तेः सामर्थ्यं बहुधा समुपवर्णयति । रूसदेशीयान् अन्यान् दुर्बलदेशान् भीषयितुञ्च तस्य परीक्षणं प्रचारञ्च महताटोपेन करोति । एकतस्तु परमाणुनियन्त्रणसमितिः कार्यं करोति, येन युद्धेष्वस्य संहारात्मकः प्रयोगो माभूदिति । अपरतश्च अमरीकावासिनः शतशः परमाण्वस्त्रान् निर्माय निभृतं स्थापयन्ति । अवलोकनीयम्, यदस्याः परमाणुशक्तेः सदुपयोगो दुरुपयोगो वा भवतीति ।

लेखकानां स्वच्छन्दता ।

जगन्नाथ शास्त्री होशिंगः, साहित्याचार्यः ।

अद्य विषयं यमधिकृत्य सुरसरस्वती-सुप्रभातावसरे लेखनीं व्यापारयितुमुद्यता वयं, स किल न कश्चिदन्यः शास्त्रबहिर्मुखः; किन्तु शब्दशास्त्रोक्तादेशशरणीकरणरूप एव । विद्वत्कर्णगह्वरेषु तप्ततैलबिन्दुक्षारणमिव सुतरामसह्यकोटौ प्रविशेदसाधूनामाहोस्विदशुद्धानां शब्दानां प्रयोगविन्यासः । अपशब्दितं श्रीमद्भिरिति कैश्चिदन्ये विगृहीताश्चेत्तदा ससम्भ्रमं ते प्रतिवदेयुः-किमहो ! स्वच्छन्दमुच्छलन्ती सर्वथा सर्वदा च स्वातन्त्र्येण विहरन्ती देवी वाक् व्याकरणेन पराजिता तन्नियमपराधीनता-शृङ्खलायां निगडिता तिष्ठेत् किमु ? नैव, कदापि न सम्भवत्येवमिति । सत्यं, श्रीमतां वचनं पूर्णतः सत्यम् । भाषा न जातुचिदपि परतन्त्रा । किञ्च स्वतन्त्रैव । तथापि विचार्यतां किञ्चित्—यदि प्रत्येकस्य विदुषः पुरश्चेतसि-विचारधाराऽनर्गलमेतादृश्येव तरङ्गिता स्यात्तर्हि सौशब्दनियामकस्य शब्दशास्त्रस्य मूलमेवोच्छिन्नं स्यात् । अथ च रमणीयशब्दार्थप्रतिपादकानां साहित्यादिशास्त्राणां नियमानां च्युतिसंस्कृत्यादिदोषरूपाणां हेयताप्युपादेयतापक्षे प्रविशन्ती सर्वेषामक्षिविषयिणी स्यात् । एवं च लेखकेच्छामात्रविषयिण्यां वाचि जातायां हतभाग्या तपस्विनी भिक्षुकीव विकृतरूपवसना सैव देवी सरस्वती सर्वेषामनादरपात्रतां विभृयादिति निरंकुशतानिरर्गलताद्यपल्लवप्रशान्तयेऽन्ततोगत्वा वर्तमानसमये पाणिन्यनुशासनमवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्यापतति । महाकविश्रीकालिदासादीनां कथा तु साधारणानामस्मादृशां वाचामविषयैव, न तत्र किञ्चिद्वयं वक्तुं प्रभवामः ।

सम्प्रति हि गतानुगतिकन्यायेनानेकैः प्रयुक्तानां द्वित्राणामुदाहृतिरूपाणां शब्दानां विचारः प्रस्तूयते; यथा—'मोऽनुस्वार' इति शास्त्रबलेन हल्परकत्व एव मान्तपदस्यानुस्वारविधानादच्परकत्वे मानाभावात् तथा क्वचन-क्वचन दृश्यमानः प्रयोगोऽस्मच्चेतसि संशयमुत्पादयति, अथ च कुत्रचिद्वाक्यान्ते समुपलभ्यमानोऽनुस्वारप्रयोगो वैरस्यं जनयति । अपदान्तस्थयोर्मकारयोर्झल्परकत्वेऽनुस्वारत्वं 'नश्चापदान्तस्य झलि'ति शास्त्रमुद्घोषयति । अनुस्वारस्य परसवर्णताऽऽपाद्यते शास्त्रेण यम्-परकत्व एव, तथाचैतत्सूत्रम्—'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति ।

एतेनेदमेवायातम्—पदान्ते वर्तमानो मकारो हलि पर एवानुस्वारतां भजति । अपदान्तस्थौ नकार-मकारौ झलि लभेते अनुस्वारस्य रूपताम् । ययि चानुऽस्वार एव परसवर्णतामुपगच्छति । एवं चाऽन्तःस्थोष्मसंज्ञकेषु वर्णेष्वष्टसु-"यरलवषसह-" रूपेषु परेषु सत्सु न कदाचिदपि पदान्तापदान्तयोर्वर्तमानो मकारो मकारतारूपेण पूर्वोक्ताष्टवर्णान्तर्गतैकवर्णसाहचर्यं लब्धुं शक्नोति । तत् कथं दन्तोष्ठ्येन वकारेण सह संयुज्येत मकारः "सम्वत्-स्वयम्वरा" दिषु ? "स्वयंवर" शब्दे मकारविशिष्टो वकारःसङ्कुचन्निव यदा-कदा दृग्गोचरतामेति, परं "संवत्" शब्दे निर्भयं विहरन् वकारेण सह मकारो बहुत्र महद्भिः संमानितोऽप्यस्मच्चेतसि सोऽरुन्तुद इव स्थित इति ।

महीयांसो विद्वांसः ! सन्तोषमुत्पादयदुत्तरं श्रीमतां नूनं सर्वानुपकरिष्यतीति मन्यमान आशासानश्चा नयैव विधया सुरसरस्वती-समुपासनं किञ्चिदपि स्यादिति सम्प्रति लेखनी-व्यापाराद्विरन्तुमीहामहे-इति शिवम् ।

ज्योतिष दर्शनम् ।

लेखकौ:—
डाक्टर राखालदास रायः—एम० बी०, डी० पी०, एच्
श्रीराजमोहन उपाध्यायः, ज्यौतिषाचार्यश्च
'विश्वपञ्चाङ्ग'—सहायक—सम्पादकः

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

पूर्वलेखे प्रतिपादितं यत् जगति विश्लेषण-सम्बन्धेन देश-काल-पात्रेति त्रयो भेदाः जायन्ते । न हि संसारे भेदत्रयं विहाय चतुर्थो भेदः कल्पयितुं शक्यते ।

प्रकृतौ तु सगुणब्रह्मणः प्रवृत्तिशक्ति-साहाय्येन व्योमादि-पञ्चतत्वानां समाहारेण च षड्भेदा भवन्ति । एवमुभयो-र्विश्लेषणेन द्वादश भेदा जायन्ते । त इमे ज्योतिःशास्त्रे द्वादशराशय—इत्युच्यन्ते ।

शास्त्रे ब्रह्माण्ड-पिण्डयोरैक्यं निर्दिष्टमस्ति । एतावता सुस्पष्टं भवति यत् यावन्तः पदार्थाः ब्रह्माण्डे सन्ति, तावन्तः सूक्ष्मतमरूपेण पिण्डेऽपि निवेशिताः सन्ति । यद्यपि शक्तेर्भेदा अनन्ताः सन्ति, तथापि पिण्डे दशेन्द्रि-याणां प्रत्यक्षमवलोकनात् दशभेदानामेव ज्ञानं समीचीनम् । दशभेदानां क्रियाफलन्तु नवभिर्द्वारैः प्रत्यक्षीक्रियते । यतो हि पिण्डाण्डे नवद्वाराणि सन्ति । एभिर्नवभी रन्ध्रैः सत्वरजस्तमःस्वरूपायाः शक्तेः क्रियाफलं प्रत्यक्षी भवति । अतः ९ × ३ = २७–सप्तविंशति भेदा भवन्ति, ते च भेदा ज्योतिःशास्त्रे सप्तविंशतिनक्षत्राख्यया प्रसिद्धाः सन्ति । इमे त्रिगुणात्मशक्तेर्विभिन्न-भेदरूपाः । परन्तु शक्तित्रयस्य अविभक्ता या अवस्था, तस्याः फलं अभिजिन्नक्षत्रनामकं अष्टाविंशतिसंख्यकम् ।

अतएवाष्टाविंशतिभानां शास्त्रे विभिन्नमानानि प्रदर्शितानि सन्ति । स एव ज्यौतिषे सूक्ष्मनक्षत्रकालः कथ्यते । अनेनैव कालेन फलविमर्शो भवति । यथा चोक्तम् भास्कराचार्येण—

स्थूलं कृतं भानयनं यदेतत्-
ज्योतिर्विदां सद्व्यवहारहेतोः ।
सूक्ष्मं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
विवाहयात्रादिफलप्रसिद्ध्यै ॥—इति ।

अभिजिन्नक्षत्रस्य धातुगतार्थस्तु-अभिलाषाया जयो यत्र-इति अभिजित् । अर्थात् निर्गुणे ब्रह्मणि 'स अकामयत्' इति वर्णिताया जगत् सिसृक्षाया अत्रैव पूर्णत्वम् । उक्तञ्च रुद्रयामलतन्त्रे—

अभिजित्तारका सूक्ष्मा सन्धिकाललया जया ।
कुम्भकाक्रान्तहृदया ग्रह-चक्र-पुरोगमा ॥
नक्षत्र-मण्डलं ग्राम-मध्यस्था स्थितिषोडशी ।
आशामयी सूक्ष्मकला तरुणानन्दनिर्भरा ॥
अस्या आद्या भागसंस्था ब्रह्मरूपी रजोगुणा ।
अस्या शेषा कालरूपा तमोगुणलयप्रिया ॥
चन्द्रो ब्रह्मा शिवः सूर्यो महामाया तदुत्तरा ।
आत्रेयी परमाशक्तिः सुषुम्नान्तरगामिनी ॥
मध्यस्था ब्रह्म-शिवयो विधिशास्त्रस्य सिद्धिदा ।
महाविष्णुर्महामाया चन्द्रतारा-स्वरूपिणी ॥

वयं सर्वे भूस्थाः प्रकृतेः पूर्णविकाशेनोत्पन्नाः । अतोऽ-स्माकं समक्षे अभिजित्तारकास्थानं भवति । अस्माकं स्थिति-स्थानं तु प्रकृतेः पूर्णविकाशान्तविन्दुः । अस्योभयपार्श्वे-नक्षत्रद्वयं वर्त्तते । एकत श्लेषा, अपरतश्च मघा । श्लेषाया धातुगतार्थ आलिङ्गनम्, अर्थात् पूर्ण-विकाशावस्था । मघा-या धात्वार्थो महान्. पूज्यतमः, परमात्मा, परं ब्रह्म । श्लेषान्ते निवृत्तिशक्तेरारम्भः ।

चक्रे यत्रकुत्रापि श्लेषान्तं विन्दुं प्रकल्प्य, अभिजित्-पर्यंतं क्रम-व्युत्क्रम-गणनया प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुभयोर्भागा लभ्य-न्ते । श्लेषान्त-विन्दुतो व्युत्क्रम-गणनया त्रिंशदंशपर्यन्तो-भागः पूर्णो विकसितः कालः । अतस्तदेव प्रकृतिरूपि-णश्चन्द्रस्य क्षेत्रम् ।

तस्मादेव विन्दोः सकाशात् क्रमगणनया त्रिंशदंश पर्यन्तभागस्तु प्रकृतेराश्रयभूतस्य ब्रह्मरूपिणो भगवत आदि-

त्यस्य क्षेत्रमिति जानन्त्येव ज्योतिःशास्त्र-मर्मज्ञाः । प्रकृति-ब्रह्मणोरुभयपार्श्वे पञ्चतत्वानां विकाशलयाधीनानि दश-क्षेत्राणि सन्ति । अनया रीत्या राशिचक्रप्रतिष्ठानं तथा राशिस्वामि-निरूपणञ्च प्रत्यक्षं जायते ।

द्वादशराशिचक्रोपरि त्रिगुणात्मिकायाः शक्तेर्लीला-प्रभावः परिलक्ष्यते । प्रत्येकशक्तेस्तुल्यत्वात् द्वादशारे विभागक्रमेण १२० पर्यन्तं एकगुण भोगकालो जायते ।

श्लेषान्त-विन्दौ तु निवृत्तिशक्तेरारम्भः, अस्मात् स्थाना-दारभ्य १२० पर्यन्तं स्थानं तमोगुणाधीनम् । तदन्ते पुनः सृष्टेरारम्भः । अतस्तत्रस्थो नक्षत्रो 'मूल' इत्यभिधीयते । तच्च रजोगुणक्रियारम्भस्थानम् । अस्मात् १२० पर्यन्तभा-गस्तु रजोगुणाधीनः । स च रेवत्यन्तविन्दुः । तस्मादा-रम्य श्लेषान्तो भागः सत्वगुणाधीनः ।

सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मण उपरि प्रकृतिदत्ते आवरणे अतिस्व-च्छत्वात् प्रथम-सृष्टो जीवो 'देव' इत्यभिधः । स्वर्गलोका-त्मकश्च । स्थित्यारम्भे मध्यमावरणे मानवादीनां जन्ममर-णाधीना जीवानां च सृष्टिः । स च मर्त्यलोकः । लया-रम्भे पूर्णविकसिताया प्रकृतेर्ध्वंसारम्भ इति स ध्वस्तलोकः पाताललोको वा ।

अतएव जीवानां त्रिकालफलज्ञानं गतजन्मफलज्ञानं वा मघादिचक्रज्ञानेन सिंहादिचक्रज्ञानेन स्फुटं भवति । एष्य-ज्जन्मफलज्ञानं मूलादिचक्रज्ञानेन धनुरादिचक्रज्ञानेन वा भवति । वर्तमान-लौकिक-फलज्ञानार्थं अश्विन्यादि-चक्र-ज्ञानं मेषादिचक्रज्ञानं वाऽवश्यकम् । यथाह पाराशरः—

"सिंहात् मेषाच्च चापाच्च नक्षत्रक्रम ईरितः ।

अतो ज्यौतिषशास्त्रे वर्तमानफलज्ञानाय आचार्यैर्मेषा-दिगणना शास्त्रे निगदिता । एवं ज्योतिःशास्त्रेण त्रिकाल-फलज्ञानं सुगमम् ।

भूवासिनां फलज्ञानाय शास्त्रे या मेषादि-निरयन-गणना प्रतिपादिता वर्तते, तत्रापि अद्भुतं रहस्यमस्ति ।

दक्षप्रजापति-यज्ञे विध्वस्ते शिवः समाधिस्थोऽभवत् । वतश्च सृष्टेः पुनर्विकाशाय हिमतनया गौरी शङ्कराराधनमक-रोत् । तत्तपःप्रभावेण शिवस्य हृदि " स अकामयत, "-इति श्रुतिपादिताऽकाङ्क्षा समुदभवत् । अत एव काम-शक्तेर्विकाशोऽभवत् ।—अस्याः कथायाः चमत्कारकारि रहस्यं विदाङ्कुर्वन्तु विज्ञाः—

हृदि विद्यमानः कामस्तैजसरूपेण बहिर्बभूव । तदेतत् क्रोधाग्निना कामदहनमित्युच्यते कविवरैः । अत्र ज्योतिः-शास्त्रस्य ज्योतिषा सम्बन्धात्—अग्निपुञ्जस्य भौमाधिकारि-त्वात्, मेवस्य च बह्नेर्वाहनत्वात् प्रथमो मेषराशिः । यतो हि अग्निना रूप-लावण्यादीनां बोधो भवतीति न्यायवेदा-न्तादिशास्त्रेषु प्रसिद्धम् ।

कामदहनान्तरं शङ्कर अधोदृशा गौरीमपश्यत् । तद्दर्श-नेन तस्य हृदि सिसृक्षा समुत्पन्ना । अत्र शास्त्रे द्वितीयो वृष-राशिः वृषादिषु प्रजननफलो पशुधर्म एव समालोक्यते । अत्रेदमप्यवधेयम् यत् कामाधिपो भृगुरेव वृषराशेरधिपः ।

गौरीं दृष्ट्वा सम्मिलनाकाङ्क्षा, वार्तालापेच्छा च लोभ रूप-वायु-गुणाधीना । अतोऽस्य राशेर्युग्मं मिथुनञ्चेति नाम । वाक्स्फुरणात् तदधिपो बुधः । मिथुनफलं तु जगतः सृष्टिः ।

उत्पन्नस्य जीवस्य पालनं पोषणञ्च मातृस्नेहेनैव जायते । अत्र स्नेह-मायादिगुणयुक्तं जलतत्त्वम् । जीव-विज्ञानशास्त्रे (Zoology) कर्कट एवैकमात्रमेतादृशो जीवः, यः स्वशरीरेण सन्तान-पोषणं करोति, यदा कर्कटस्य सन्ततिर्भवति, तदा तस्य माता प्रसवानन्तरं म्रियते । तस्या मातुरेव मृतशरीर-भक्षणेन सद्यः प्रसूतो बालः स्वं पुष्णाति । पशुजगति कर्कटं विहाय नान्यो जन्तुरेतादृशो विद्यते, यः स्वसन्तति-पोषणायैतादृशं महत्त्यागं करोति । अत एवास्य राशेः कर्कट इति नाम । अत्र मातृत्वस्य पूर्णविकाशो लक्ष्यते, अतएवास्य स्वामी जगज्जनन्याः प्रकृतेः स्वरूपश्चन्द्रमाः ।

सृष्टिजीवस्य विकाशस्तु पुनरग्नितत्त्व एव भवति । अहङ्काररूपस्य पशुभावस्य पूर्णो विकाशः पशुराज एव भवति । अतोऽस्य राशेः सिंह इति नामाख्यायते । अस्य पशुराजस्य सिंहस्य स्वामी ग्रहराजो भगवान् भास्कर उपयुक्त एवाहङ्कारतत्त्वस्य ।

वाक्चातुर्यस्य पूर्णत्वं सर्वविधनिकृष्टाकाङ्क्षाया विकाशस्थानं क्षितितत्त्वमेव । पारलौकिक ज्ञानस्याङ्कुरोत्पत्ति रपि क्षितावेवेति भविष्यत्सृष्टिरुपादानरूपः कन्या-राशिः । अस्याधिपो बुधः । कन्याराशिर्बुधस्योच्चस्थानं, निकृष्ट कामवासनाया विकाशत्वात् शुक्रस्य नीचस्थानञ्च । भविष्यति पारलौकिकं जीवनञ्चास्तीत्यस्य द्योतकोऽयमपि षष्ठः कन्या-राशिः ।

—[क्रमशः]

को वेदानुद्धरिष्यति ?

श्रीलालचन्द्र शर्म्मा, आयुर्वेदाचार्यः

[द्वितीयाङ्कतोऽनुवृत्तः]

किं सत्यमेवोपलभ्यमानयोश्चरकसुश्रुतयोरनार्षत्वं वाग्भटस्य सम्मतमासीत्—इति किञ्चित् सञ्चिन्त्य समाप्यतेऽसौ लेखः—सोऽसौ वाग्भटः स्वग्रन्थस्याष्टाङ्ग-हृदयस्याऽऽरम्भे—

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।
तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नाति-संक्षेप-विस्तरम् ।

इति सार्द्धश्लोक-द्वयेन अत्रिपुत्रं 'आत्रेयपुनर्वसु' आयुर्वेदोपदेशकं सुप्रसिद्धं महर्षिं तच्छिष्यत्वेन चाग्निवेशं सुस्पष्टं संस्मरन्, तत्तन्त्रसारमादायाऽष्टाङ्ग हृदयस्य निर्माणं च स्वीकुर्वन् तथा च सर्वत्रापि अध्यायानां प्रारम्भे "इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः" इत्युपन्यस्यति–अथ चात्र "स्म" प्रयोगं कृत्वा वाग्भट-महोदयेनात्रेयादीनामायुर्वेदोपदेशस्याऽग्निवेशादिकान्प्रति साक्षात्त्वं स्वीकृतं अतएव च हेतोस्तेन अग्निवेशादीनामेव च तन्त्रेभ्य एव सारतराणां विषयाणां सञ्चयः कृतः स्वग्रन्थे नान्यतस्तेषामार्षत्वात् ।

अन्यच्च—अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च
त्रीणि दन्तनखैः सह ।
धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह ।

अत्र हि–*"त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थ्नां सह दन्तनखेन"*
(च० शा० अ० ७)

इति चरकपाठं साक्षादुद्धार वाग्भटः । अत्रैव च *"निजगादात्रिनन्दनः"* अत्रिनन्दनस्य धन्वन्तरेश्च सनामग्राहं स्मरणं कृतवान् इति ।

अथ च पदे पदे वर्त्तमानयोरेव चरकसुश्रुतयोरविकलान् श्लोकान् विन्यस्यन्, अथवा तद्भावभावितमनुवादं कुर्वन्, अन्ते च

"यदि चरकमधीते तद्ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदित-गदानां नाममात्रेऽपि वाह्यः ।
अथ चरक-विहीनः प्रक्रियायामखिन्नः
किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ।

इत्यन्तेन चरकसुश्रुतयोरध्ययनार्थं "वराकः" पदेन साग्रहं प्रेरयन् परान् प्रत्यक्षमवलोक्यते । तत्कथं मन्येत विश्वस्येत वाऽस्माभिः "वाग्भटोसौ लभ्यमान-चरक सुश्रुतयोरनार्षवचोबहुलत्वं प्रत्यपादयदिति ।

इत्यभिधाय वयमपि ब्रूमो यत् इत्येवमिह सति नाना प्रमाणञ्च-संप्लवे कृतं सुप्रसिद्धमतविरोधेन, कृतं चार्य-भक्ति-भञ्जन-वृथा-प्रयत्न-संरम्भेणेति ।

अभिमतम्

आयुर्वेद-प्रकाशः ।

सारस्वत-कुलावतंस-श्रीमन्माधवोपाध्याय विरचितः । वैद्यवाचस्पति–श्रीगुलराजमिश्रायुर्वेदाचार्यविरचितयार्थ-विद्योतिनीसमाख्यया संस्कृतव्याख्यया सञ्चिप्तार्थ-प्रकाशिनी-हिन्दीटीकया च समुल्लसितः । मूल्यम्—रूप्यकचतुष्टम् ।

आयुर्वेदशास्त्रस्य प्राचीनोऽयं मूलग्रन्थो मोहमय्यां श्रीमद्भिर्यादवजी त्रिविक्रमजीमहोदयैरायुर्वेदग्रन्थमालायां प्रकाशितो वैद्यसमाजे महतीं प्रतिष्ठामलभत । रसग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यमिदमेव यदस्मिन् माधवपण्डितेन प्रायः

समनुभूतानामेव प्रयोगाणां विशेषत उल्लेखः कृतः । प्रथममेव प्रतिज्ञायामुल्लिखति माधवः—

अध्यापयन्ति यदि दर्शयितुं त्तमन्ते-
सूतेन्द्रकर्म गुरवोगुरवस्त एव ।
शिष्यास्त एव रचयन्ति पुरो गुरूणां-
शेषाः पुनस्तदुभयाभिनयं भजन्ते ॥

एतदतिरिक्तं ग्रन्थोऽयं प्रौढतमः, पाण्डित्यपूर्णश्च । अतोऽस्य विस्तृता टीका नितरामपेक्षितासीत् । आयुर्वेदे कुत्रचित् ग्रन्थ-ग्रन्थयोऽपि भवन्ति । तदेतट्टीकाकर्त्रा स्वगुरूणां श्रीमतां भारत-प्रथित-यशसां गोवर्धनशर्म्म-छांगाणी-महोदयानां तत्त्वावधानेन साहाय्येन च प्रस्फोटिताः सन्ति । टीका सुविस्तृता स्फीततरा सरला सुखावगमा च विद्यते । वैद्यानां कृते महानुपकारकोऽयं प्राचीनग्रन्थः पठनीयो मननीयश्च विद्यते ।

× × ×

ग्रहलाघवीयं पञ्चाङ्गम् ।

—❀❀❀❀❀—

पूर्वं मोहमयीस्थ निर्णयसागर-यन्त्रालयतो ग्रहलाघवीयं पञ्चाङ्गं प्रकाशमायातिस्म । परं कियद्भ्यो वर्षेभ्यस्तद् ग्रहलाघवीयां पद्धतिं विहायान्यया गणितपद्धत्या प्रकाश्यत इति कैश्चन ज्योतिर्विद्भिर्विशुद्धग्रहलाघव-सरण्या निर्मितं प्रकाशितञ्च पञ्चाङ्गमिदं समालोचनार्थं समुपागतम् । तद् वयमस्य प्रणेतॄन् प्रकाशकांश्च धन्यवादान् वितरन्तस्तेषामुद्योगमिमं साधु मन्यामहे ।

अस्य प्रणेता मोहमयीस्थ-शुद्धग्रहलाघव-पञ्चाङ्ग-समितेर्महामन्त्री ज्योतिःशास्त्रमार्त्तण्डः गणककेशरी हरिशङ्कर जोशी नडियादकरो विद्यते । मूल्यम्–।) काशी–महाराष्ट्र-मोहमयीस्थ-विदुषां समर्थनमपि लब्धमस्ति पञ्चाङ्गेन ।

× + +

काञ्चन पत्रिकाः

वैदिक धर्मः

श्रीमद्भिः सातवलेकर-महोदयैः सम्पादितः स्वाध्यायमण्डलेन (औंध, जि० सतारा) प्रकाशितः सुचिरादेव वैदिकविषयेषु महत्वपूर्णां गवेषणां विदधानो महतीं वैदिक-वाङ्मय-सेवां वितनोति । कदाचित्त्वस्य लेखा नितरां मननीयाः सङ्ग्राह्याश्च भवन्ति । पत्रमिदं प्राचीन-वैदिक-गवेषणापरं संस्कृत-विदुषां नितरामुपकार-कारकम् । वार्षिक मूल्य ४)

श्रीस्वाध्यायः

शिमलाशैलस्थ–सोलनराजधान्याः स्वाध्यायसदनात् प्रकाशमेति । अस्य संस्थापकाः श्रीमदमृतवाग्भवाचार्याः, सम्पादकाः-श्रीहरदेवशर्म्मत्रिपाठिनो ज्योतिर्विदः, स०सम्पादकाश्च-पं० भवानीशङ्कर त्रिवेदाः काव्यतीर्थाः सन्ति । मूल्यं सार्द्धमुद्रात्रयं वार्षिकम् ।

त्रैमासिकमिदं पत्रं वस्तुतः स्वाध्याय-प्रणयिनां कृते महदुपकारकम् । पत्र-सञ्चालका राष्ट्र-भक्ताः परिष्कृतबुद्धयः, अन्वेषणशीलाश्च सन्तीति प्रतीयते । अस्य साहित्याङ्कोलब्धः अस्मिन्नङ्के 'एक कविता' शिरस्को लेखः शोभनतरः । अत्र प्रायः सर्वेऽपि लेखाः पठनीयाः, उपयुक्ताः, वस्तुत अध्येतव्याश्च सन्ति । प्रसिद्धैर्मननशीलैर्विद्वल्लेखकैर्लिखिता लेखा एवात्र प्रकाश्यन्ते । ज्योतिर्विज्ञान-विषयेऽप्यत्र विशिष्टा महत्वपूर्णा च सामग्री तिष्ठति । वस्तुतो वयमस्य कृते वाक्यद्वयेनैव स्वीयं हार्दं प्रकटयामः—

"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम्"

'सिद्धान्तः'

—साप्ताहिकं धर्मसङ्घस्य पत्रम् । सम्पादकाः श्रीगङ्गाशङ्कर मिश्राः, श्रीदुर्गादत्तत्रिपाठिनश्च । साम्प्रतं धर्मसङ्घः, धर्मप्रचाराय सुदृढं प्रयतत इति सर्वविदितमेव । तस्येदं पत्रं युक्तितर्क-शास्त्रानुकूलैर्धार्मिकलेखैरलङ्कृतं

सम्पादकीयम्

श्रीशङ्करतर्करत्न-महोदयानां कैलाशवासः

एतज्ज्ञात्वा परं कष्टमनुभवामो यद् वाराणसेय-विद्वत् समाजस्य परिगणितेष्ववशिष्टेषु प्राचीनविद्वद्रत्नेषु तार्किक-शिरोमणयः श्रीश्रीशङ्करतर्करत्न-महाशयाः, विगत मासे कैलाशवासमन्वभवन्निति। इमे गौतमावताराणां विद्वन्मूर्द्धन्यानां प्रातःस्मरणीय-चरणानां महामहोपाध्याय–*राखालदास*-न्यायरत्न-महोदयानां शिष्येष्वन्यतमाः परमपावनचरिता हिन्दूविश्वविद्यालयस्य न्यायविभागे प्रधानाध्यापका आसन्। न्यायशास्त्रस्यानुमानखण्डे, तत्रापि व्याप्तिवादेऽद्वितीया भारतेऽभूवन्। एतेषां शास्त्राभ्यसनव्यसनमेवैकमात्रमभूत्। "क्षणादूर्ध्वंमतार्किकः"––इति नियमानुसारं तर्कशास्त्रानुशीलनमन्तरा नान्यत्कार्यमेतेषामासीत्। सार्वजनीनकार्येषु, व्यावहारिकविषयेषु च नैतेषां स्वल्पतरोऽपि सम्बन्ध आसीत्। शास्त्रविचारेऽपि नासीदेतेषां समकोटिकः कश्चन नैयायिक इति विद्वत्सभास्वपि नैतेषां शास्त्र-विचारो विंशतिवर्षात् कुत्रापि दृष्टः। एतत् पूर्वन्तु विद्वत्सभासु प्राचीनैर्महाविद्वद्भिः सह बहुशः शास्त्रार्थ एतेषां लेखकेन दृष्टपूर्वः।

साम्प्रतमिमे विद्वत्समाजस्य पूज्या माननीयाश्चासन्। सरल-हृदयानां प्राचीनविद्वदादर्शभूतानामेतेषां तर्कशास्त्र धुरीणानां निधनेनापूरणीया महती हानिः सञ्जाता संस्कृत-समाजस्येति वयं भृशं दुःखितास्तत्कुटुम्बिभिः समं दुःखानुभवं कुर्मः।

× × ×

मननीयं भवति मनीषिणाम्। श्रीमतां पूज्यकरपात्रिस्वामिनामपि लेखा अत्र पठनीया भवन्ति।

'*धर्मदूतम्*'––काशी-सारनाथस्थ-बौद्धसंघस्य मुखपत्रं चिरकालात् प्रचलति। बौद्ध-साहित्य-परिचयाभिलाषिणां हिन्दीभाषिणां कृते पत्रमिदं समीचीनम्।

सर्वेषामेतेषां सहयोगिनां समुन्नतिं कामयामहे।

× × ×

संस्कृतभाषा-प्रचारोपायाः

अस्माकं केचन सुहृदः संस्कृतभाषां राष्ट्रभाषां विधातुकामाः प्रबलं प्रचारं कुर्वन्ति। ये संस्कृतं राष्ट्रभाषां नेच्छन्ति तेषामुपरि वाग्बाण-वर्षणं लेखनी-लगुड-प्रहारञ्च स्वच्छन्दमाचरन्ति। परमाश्चर्यन्त्विदमेव यत्ते प्रत्यहं सञ्जायमानस्य संस्कृतभाषावमानस्य ह्रासस्य च निरोधाय, तत्प्रचाराय च किमपि क्रियात्मकमुपाय-प्रदर्शनं तदाचरणं वा न कुर्वन्ति।

वयन्त्वभिलषामो यत् सर्वेऽपि संस्कृतज्ञाः स्वार्थसङ्कोचादिकं परिहृत्य, सङ्घीभूय च सरल-सरलां संस्कृत-शिक्षासरणिं निर्माय तस्याः प्रचाराय प्रयतन्तामिति। एतादृशी संस्कृत-शिक्षा सरणिर्निर्मातव्या, यया ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः, वैश्याः, शूद्राः, नार्यः, कुमार्यः, आँग्लाः, यवनाः, अन्येऽपि संस्कृतभाषा-प्रणयिनः, स्वल्पेन कालेन, स्वल्पतरेण च परिश्रमेण संस्कृतभाषायां व्युत्पन्ना भवेयुः।

आँग्लभाषा-प्रचार-परिमर्द्दावसरे "संस्कृतं कठिना भाषा, संस्कृते सूत्र-रटनं भवति, तस्याः पठनं क्लिष्टतरम्"––इत्यादि भूयान् प्रचारः सञ्जातः। मानवसमाजे सैव मिथ्या धारणा सर्वदा जागर्तितराम्। वस्तुतो विचारे वैदेशिकांग्लभाषाया पठनमुच्चारणं रटनं संस्कृतादपि महत्क्लिष्टं विद्यते। भारतीयानां कृते हिन्दी-जननी स्वाभाविकी संस्कृतावाक् न तथा कठिना। संस्कृतज्ञा एव न तथा प्रयतन्ते यथा सर्वेऽपि तां पठितुं प्रभवेयुः। केवलं "स्त्री-शूद्रौ नाधीयाताम्"––इत्येव रटन्ति। एकत इमे रटन्ति वराकाः, अपरतश्च स्त्रियः शूद्रा अन्त्यजा अपि आँग्लभाषां ज्ञानं विज्ञानञ्चाधीत्य ब्राह्मणानेव शिक्षयन्ति बहुषु विद्यालयेषु।

अन्यच्च कारणं वैदेशिक-शासनम्, यदस्या नामापि विनाशयितुं प्रवृत्तमस्ति। परं साम्प्रतं तु जनप्रतिनिधि-शासनमस्ति। अत्र तेषां सहयोग आन्दोलनादि द्वारा सुशकः। तेऽपि भारतीयाः, भारतीय-संस्कृति-पक्षपातिनश्च सन्ति। तेषामपि विद्यते सुरभारती-प्रणयः। परन्तेऽस्माकमालस्यं दुर्व्यवस्थाञ्च दर्शंदर्शं न विश्वसन्ति, न च पण्डितानां गौरवं मन्यन्ते। यदि संस्कृतविद्वांसः सत्येन हृदयेन, त्यागेन, प्रेम्णा च संस्कृतप्रचाराय सन्नद्धा भविष्यन्ति, तदा सर्वेपि तेषां सहायका भविष्यन्ति।

एतादृश-पुस्तकानां निर्माणं यदि कैश्चन विद्वद्भिः कृतं स्यात्तदा तत्सूचना सुप्रभाते प्रदेया ।

× × ×

संस्कृत-भाषायां प्राथमिक-शिक्षणम्

कस्यापि वाङ्मयस्याध्ययनं प्रारम्भिकशिक्षाधीनमेव । यतस्तदेव मूलभूतं शिक्षणम् । यदा भारते हिन्दीभाषाया आँग्लभाषायाः वा प्रचारो नासीत्, तदा तु संस्कृतस्य प्रारम्भिकं शिक्षणं सर्वसाधारणमासीत् । स्वल्पेनैव परिश्रमेणाध्येतारो व्युत्पन्नाः संस्कृतभाषा-व्याकरणस्य, साहित्यस्य च पण्डिताः भवन्तिस्म । भारतीयैर्गणकैरपि शुष्कतमस्य गणितशास्त्रस्यापि ग्रन्थाः पद्यबद्धा एव विरचिताः । आयुर्वेदेऽप्ययमेव मार्गः । एतेनैव प्रतीयते यत् व्याकरण-काव्य-कोश-छन्दसामध्ययनं सर्वसाधारणमभूत् । साम्प्रतिका वैदिकाः, ज्योतिर्विदो वैद्याश्च संस्कृतज्ञान-विरहिता एव भवन्ति । तेषामिदमज्ञानं भूषणत्वेन परिगण्यते । एतेषान्त्वियं शोचनीया दशा विद्यत एव; परं व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्र-दर्शनादिविषयाणां पण्डिता अपि संस्कृतभाषणे, लेखने, व्यवहरणे च दुर्बलाः, भीता इव च विलोक्यन्ते ।

एतस्य प्रधानं कारणं अत्यावश्यक-प्राथमिक-शिक्षणाभाव एव । अाधुनापि मद्रप्रान्ते यत्किमपि महाराष्ट्रप्रान्ते च प्राचीना प्रारम्भिक-शिक्षण-पद्धतिः प्रचलति, यया लघु-कौमुदी-रटनमन्तरा पञ्चकाव्यानामध्ययेनैव सम्यक् तया संस्कृत-भाषण-प्रगल्भा भवन्ति छात्राः । प्राचीनाः पण्डिताः सारस्वतं चन्द्रिकां वा अवश्यं पठन्तिस्म ।

अद्यत्वे विचित्रैव परिस्थितिः । शास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्णाः स्वाधीतग्रन्थानभिज्ञाः, संस्कृतभाषण-लेखन-शून्याः, प्राथमिकच्छात्रानध्यापयितुमप्यसमर्थाः पण्डिताः प्रचुरं प्रतीयन्ते । साम्प्रतं लघुकौमुदीमारभ्य संस्कृतपठनं प्रारभ्यते । सापि पाठशालाध्यापकैरुत्कृष्टग्रन्थ-पाठनदत्तावधानैरुपेक्षाबुद्ध्या पाठ्यते । कैश्चन पाठितुमपि न शक्यते । तैः पाठिता अपि छात्राणां हृदयाङ्गमा न भवति, अतस्ते जीवनपर्यन्तं लघु-ज्ञान-शून्या एव सन्तिष्ठन्ते । उपरितनग्रन्थानां तु कथैव का ।

अस्य तु स्पष्टतरं कारणं वर्तमान-परीक्षा-पद्धतिरेव । साम्प्रतिकं संस्कृताध्ययनं विशुद्ध-परीक्षोत्तारमात्रसारं भवति । यथाकथमपि प्रतिशतं त्रयस्त्रिंशदङ्कावाप्तिरेव परमः पुरुषार्थः । अतएव संस्कृत-पाण्डित्यं प्रत्यहं ह्रासमेवाप्नोति ।

अपरं कारणं प्राथमिक-शिक्षा-विरहः । यदि प्राथमिकी संस्कृत-शिक्षा-प्रणाली सुदृढा, उपयुक्ततरा, शोभना च भवेत्तदा-एतद्दौर्बल्यं सर्वथा व्यपगतं स्यात् । इत्येतदर्थं संस्कृत-पाठ्य-निर्द्धारण-समित्या, शिक्षामन्त्रि-निर्मितया, डा० भगवान्दास-कमेटीत्यभिधया विशेषतोऽवधानदानमाचरणीयम् । प्रत्युत एतदर्थं संस्कृतस्य प्राथमिक-शिक्षा निर्माणाय तद्विशेषज्ञानां काचन उपसमितिः स्थापनीया । भारतवर्षे पूर्व-प्रचलितायाः प्रारम्भिकशिक्षा-प्रणाल्या गवेषणं विधाय साम्प्रतिकीञ्च प्रारम्भिकशिक्षा-पद्धतिमालोच्य लघु-कौमुदीपठनात् प्राक् वर्षद्वयं यावत् पाठनीया प्राथमिकी शिक्षा-पद्धतिर्निर्मातव्या । प्रारम्भिक-शिक्षणमन्तरा संस्कृतस्योच्चैः शिक्षणं व्यर्थमेव । आमूलपरिवर्तनमन्तरा केवलं पाठ्य-पुस्तकानां परिवर्तनेन किमपि न सेत्स्यति ।

× × ×

हिन्दू-विश्व-विद्यालये हिन्दी विरोधः

हिन्दू-विश्व-विद्यालयस्य स्थापनं हिन्दु-संस्कृति-रक्षायै, हिन्दीभाषाप्रचाराय, हिन्दूसमाजस्योपकृत्यै च समभूत् । एतस्य जीवितादर्शभूताः देशपूज्या महर्षय इव महामान्याः मालवीय-महोदया भारतीयानां भाग्येनेदानीमपि जीवन्ति । परमेतेषां वार्धक्येनासमर्थतया तत्स्थानीयाः साम्प्रतिका विश्वविद्यालय-सञ्चालकाः श्रीराधाकृष्णन्-महोदया अपि भारतीय-संस्कृतेर्जगन्मान्या विद्वांसः सन्ति । परन्ते हिन्दीभाषानभिज्ञा अपि हिन्दीविरोधिनश्च सन्ति । ते हिन्दीं प्रान्तीयां भाषां मन्यन्ते ।

अस्मिन् वत्सरे लखनऊ-विश्वविद्यालयेन तु हिन्दीभाषैवाध्यापनभाषात्वेनाङ्गीकृता । अपरेष्वपि विश्वविद्यालयेषु तथैव यत्नः प्रचलति । नागपुरविश्वविद्यालयेनाप्येवमेव कृतम् । परमत्र हिन्दूसंस्कृति-केन्द्रे हिन्दूविश्वविद्यालये हिन्दीभाषाया इमामसहनीयामुपेक्षां दर्शं दर्शं सर्वेऽपि हिन्दी-ज्ञा नितरामसन्तुष्टाः सन्ति । हिन्दूविश्वविद्यालयस्य प्रधानद्वारेऽपि आँग्लभाषाया एव प्राधान्यम् । एतस्य

विरोधस्तु महात्मना गांधिमहोदयेनापि रजतजयन्ती-भाषणावसरे कृत आसीत्। साम्प्रतमपि नागरी-प्रचारिणी-सभा-प्रधानैः श्रीरामनारायणमिश्र-महोदयैरयं विरोधः स्मारितो विद्यते। अत्र विषये नागरीप्रचारिणी सभा, छात्राश्च विरुद्धाः सन्ति।

अस्य कारणन्तु प्राय इदमेव यच्छ्रीमतां राधाकृष्णन् महोदयानां कार्यकाले हिन्दू-विश्व-विद्यालये मद्रप्रान्तीयाध्यापकानां प्राचुर्यं वरीवर्त्ति। रिक्तस्थानेषु प्रायो मद्रप्रान्तीया एव गृह्यन्ते। त एव हिन्दीभाषा-विरोधं कुर्वन्ति। तेषामेवाभिमतं प्रदर्श्य कुलपतयो हिन्दीभाषां विरुन्धन्ति।

वयं न मद्रप्रान्तीयानां विरोधिनः, ते सुखमागच्छन्तु। परं हिन्दीभाषामपि पठन्तु। ये खलु भारतीयाः फ्रान्स-शर्मण्य-जयप्राणादिदेशेषु विद्याध्ययनं कुर्वन्ति, ते प्रथमं तत्तद्देशीयभाषां सोत्साहं पठन्ति। तत्रत्यास्तु-आँग्ल-भाषामपि न जानन्ति। यदि ते विदेशेषु वैदेशिकीमस्वाभाविकीञ्च भाषामध्येतुं प्रयतन्ते तदा ते किं न स्वल्पेष्वेव दिवसेषु सरलसरलां भारतीयां भाषां पठन्ति। एष तेषां दुराग्रहो निर्मूलनीय एव।

नेदानीं केऽपि हिन्दीभाषा-प्रणयिनः स्वमातृभाषाया अवमाननां दृष्ट्वा तूर्ष्णीं स्थातुं प्रभविष्यन्ति। भारतीय-सिविल-सर्विस-परीक्षायां वैदेशिका अपि भारतीयं शासनं विधातुं हिन्दुस्तानी-भाषां पठन्ति। तथैव प्रान्तीया अध्यापका अपि नियमेन हिन्दीभाषां पठन्त्विति-महान्दोलनं सञ्चालनीयम्।

× × ×

संस्कृतज्ञानामध्यापनकला-शिक्षणम्।

ये आचार्य-शास्त्रि-तीर्थादिपरीक्षोत्तीर्णाः कुत्रापि संस्कृत-विद्यालये, आँग्लविद्यालये वा नवीनाध्यापका भवन्ति, ते पाठनप्रणाल्याः सम्यग्ज्ञानमन्तरा पाठयितुं न प्रभवन्ति, विशेषतश्च प्राथमिकच्छात्राणां पाठने तु नितान्तमनभिज्ञा भवन्ति। वस्तुतस्ते यथाकथमपि परीक्षोत्तीर्णा भवन्ति, अधीतान् ग्रन्थान् विस्मरन्ति। यस्य ग्रन्थस्य स्वयमेव ज्ञानं न भवति, तेषां पाठनं कथंकारं स्यात्? तदुपरि पाठनप्रणालीमपि तेन जानन्तीति-तेषामध्यापन प्रकार-परिचयः, मनोविज्ञानशास्त्रस्य च परिचयो नितान्तमावश्यक एव। हिन्दीमिडिलपरीक्षोत्तीर्णानाम्, आँग्लभाषायाः कलाकुमार (B.A.)--परीक्षोत्तीर्णानाञ्च कृते प्रतिप्रान्तं ट्रेनिंग-स्कूल-कालेजादिनाम्ना प्रसिद्धाः शिक्षणालया राजकीया विद्यन्ते। तथैव संस्कृतज्ञानां कृतेऽपि नितरामावश्यकमिदम्। मन्यामहे नात्र, कस्यापि विरोधः स्यात्। अस्माभिस्तु शिक्षामन्त्रिभिः सह प्रत्यक्ष-वार्तालापे प्रस्तावोऽयं संस्थापित आसीत्। तैरस्य प्रस्तावस्यौचित्यमपि स्वीकृतमासीत्। परमिदानीं वयं पुनरपि शिक्षाधिकृतां ध्यानमत्राकर्षामः।

शासनाधिकारिणः प्राय एवंविधेषु कार्येषु द्रव्याभावं पुरस्कृत्य समयातिपातमाचरन्ति। परमत्रापि विषये निवेदनमस्माकं यत् काशीस्थराजकीय-महाविद्यालये पोस्टाचार्य-कक्षा विद्यते, यस्यामष्टादशच्छात्रेभ्यः प्रतिमासं विंशतिमुद्राणां वृत्तयः सन्ति। एवं गवेषण-विभागोऽपि विद्यते, यत्र साधोलाल-वृत्तिं लभन्ते छात्राः स्वाधीत-विषयेष्वन्वेषणं विधातुम्। परमिदं द्वयमपि व्यर्थमेव प्रतीयते साम्प्रतम्। यतस्तत्र नास्ति कापि पठन-पाठन-व्यवस्था, न तत्र कोऽप्यध्यापकः। एवमेव प्रचलति केषाञ्चन ब्राह्मणानां साहाय्य प्रदानरूपेण। नियमाभावात् यदैव तत्रस्थश्छात्रोऽन्यत्र ततोऽधिकां वृत्तिं लभते तदैव सर्वं विहाय गच्छति। तत्र-स्थिता अपि ते न स्वाधीतग्रन्थानामभ्यासं कुर्वन्ति, अन्वेषणस्य तु प्रणालीमपि न जानन्ति, न किमप्युपकुर्वन्ति कमपि। अतस्तद्धनं शिक्षणकला-विद्यालये वृत्तिरूपेण प्रदातव्यम्। एवं तस्य सदुपयोगोऽपि भवेत्।

अन्यच्च—संस्कृत-परीक्षाशुल्कादपि प्रतिवत्सरं सहस्रशो मुद्रा अवशिष्यन्ते। तस्यैव द्रव्यस्यात्र विनियोगः कर्तव्यः। एवं सर्वं सुसम्पन्नं स्यात्। अयोग्यैरध्यापकैरध्यापिता अधीयाना अपि तादृशी एव स्युः। न हि सर्वेऽप्यध्यापका अध्यापन-समर्था भवन्ति। उक्तमपि कालिदासेन—

> श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
> सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता।
> यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां
> धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव॥

× × ×

वास्तविकं दानम्

आजमगढ़मण्डस्थ-खुरासनग्रामवास्तव्यैः कालिकान्तास्थ-प्रसिद्ध—व्यापारिभिर्धार्मिकैश्च-श्रीमद्गयादीनजायसवालमहाशयैः परमधार्मिकैः स्वग्रामे जायसवालविद्यालयः, रुग्णालयः (हास्पिटल) संस्थापितो विद्यते। तत्रैव च श्रीमतां सुप्रसिद्धव्यापारिणां श्रीमन्नूमन्नूलालखत्री-महाशयानां प्रेरणया श्रीलक्ष्मीनारायण-मन्दिरमपि संस्थापितं महता समारोहेण । साम्प्रतं ते कमपि महायज्ञं विधातुं कृतसङ्कल्पाः सन्ति । वयमेतेषां धार्मिकीं प्रवृत्तिमालोक्य नितरां प्रसीदामः । अभिलषामश्च यदेते महान्तं ज्ञानयज्ञं कृत्वा महतीं धर्मसेवां, देशसेवां, ब्राह्मणसेवाञ्च विदधतु; येनाकल्पमेतेषां यशः पुण्यञ्च स्थिरं स्यात् ।

साम्प्रतकाले संस्कृत-शिक्षायाः, संस्कृत-शिक्षितानां विदुषाञ्च जीविकोपार्जनोपायाभावाद् दयनीया दुरवस्था विद्यते । प्रत्यहं विरोधिभिश्च भगवान् सनातनोधर्मः ह्रासमानीयते । शतशः संस्कृत-पाठशाला देशकालात्मज्ञानरहितान् छात्रान् प्रसूयन्ते । तेन न कोऽप्युपकारः, पठताम्, पाठयताम्, जनतायाः, देशस्य च भवति । परीक्षामुत्तीर्णाऽपि छात्रा न तादृशीं व्युत्पत्तिं लभन्ते । अतः सुप्रभातेन नवीन-संस्कृत-शिक्षणालयस्य (ट्रेनिंग कालेज) प्रस्तावः कृतो विद्यते । यत्र आचार्यादि-परीक्षोत्तीर्णानां विदुषां वर्षद्वयं वर्षत्रयं वा वास्तविकं देशकालानुरूपञ्चाध्ययनं स्यात्तेषां जीविकाप्रश्नश्च समाहितो भवेदिति । तदत्र महति ज्ञानयज्ञे यदि श्रीमतां श्रीगयादीन-महाशयानां ध्यानं स्यात्तदा वास्तविकं महत्कार्यं सम्पद्येत ।

साम्प्रतं धार्मिका धनदातारो गड्डलिकाप्रवाहेण स्वल्पकाल-स्थायिषु देशकालानुपयुक्तेषु कार्येषु धनं व्ययीकुर्वन्ति । वैदेशिका धनिकास्तु देश-समाज-धर्म-प्रचारकार्येषु महत्सु धनं ददति ।

मन्ये, श्रीमन्तो दातारो दत्तावधाना विचारं करिष्यन्तीति । अन्येऽपि दातारो दापयितारश्चात्र दत्तावधाना भवन्त्विति ।

\+ \+ \+

पञ्चाङ्ग–विषये

अस्मिन्नङ्के पञ्चाङ्ग-विषये श्रीसीतारामझा महोदयेन स्वीया विचाराः प्रकटीकृताः सन्ति । तत्रास्माकं किमपि वक्तव्यमस्ति ।

माननीय-लेखकस्य विचारा दैवज्ञप्रवराणां माननीया भविष्यन्ति नवेति त एव जानन्तु, स्वीयमभिमतञ्च प्रकटयन्तु । परमस्माकमत्र वक्तव्यमिदमेवास्ति यत् केतकर-प्रभृतिभिरर्वाचीनैः पञ्चाङ्गकर्तृभिर्यस्य मार्गस्यान्वेषणं कृतम्, स मार्गो धर्मशास्त्रेण निरयन–ज्यौतिषशास्त्रेण चानुमोदितो ऽस्ति न वा ? किमन्यत् एभिः पञ्चाङ्गैः प्राप्तास्तिथयः, "बाणवृद्धिरसक्षयः" इत्यादिप्राक्तनवचनानां विरोधन्तु नाचरन्ति—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यतस्तत्पञ्चाङ्गानुसारेण 'सप्तवृद्धिर्दशक्षयः ?–इति नियमः प्राप्नोति । अतस्तेन प्राचीन-नियमोल्लङ्घनं धर्मशास्त्रातिक्रमश्च भवति, एवं सदसत् फलज्ञानञ्च सम्यङ् न भवति, यतः प्राणिनां धर्मेणाधर्मेण वा शुभाशुभकर्माणि सृज्यन्ते । तद् द्वारैव च प्राणिनः शुभाशुभ-फलं-सुखदुःखात्मकं लभन्ते । अस्यामवस्थायां धर्मस्य प्राचीन–वचनानाञ्च संरक्षणेनैव रव्यादिग्रहैः शुभाशुभं सम्यक् फलं लब्धुं शक्यते ।

एतदतिरिक्तं माननीयेन लेखक-महाभागेन चलैरेव ग्रहैः फलविचारः स्वीक्रियते; ये वस्तुतः फलादेशे सर्वथानुपयुक्ताः सन्ति । यतः फलितशास्त्रे, सृष्ट्यारम्भकालीनाः ग्रहा यत्रावर्तन्त, तमेव विन्दुं स्वीकृत्य सृष्ट्यादितः सृष्ट्यन्तं तैरेवाचलैर्ग्रहैः फलकथनस्य निर्देशः कृतः । अन्यथा प्रत्यहं चलैर्ग्रहैः फलकथनेन फलेऽपि चलत्वं वैषम्यञ्च भविष्यति । अस्यामवस्थायां जन्मकालतो वर्ष-मास-दिनादिफलस्य निश्चयः प्रत्यहचल–ग्रहाणां स्वीकारेण न सम्यग् भविष्यति । अतः पुनरप्येतत् सर्वमालोच्य माननीयेन लेखकेन विचाराः प्रकटनीयाः—*श्रीदाऊजी दीक्षितः, सम्पादकः ।*

आवश्यक-सूचना

'सुप्रभातम्' हि नाम षष्ठाङ्कतः "सुप्रभातम्—लिमिटेड" नामक-व्यापार-संस्थया स्वाधिकारे गृहीतं स्यात् ।

इयं संस्था—एकलक्षात्मक-मूलधनेन संस्कृत-हिन्दी-साप्ताहिक-दैनिक-मासिक-त्रैमासिक-पत्राणाम्, संस्कृत-हिन्दी-प्राचीनपुस्तकानां सम्पादनं प्रकाशनं नवीन-पाठ्य-पुस्तकानां निर्माणं प्रकाशनं सम्पादनं मुद्रणञ्च विधास्यति ।

सर्वप्रथमं संस्कृत-मुद्रण—परस्य बृहत्तरस्य सुप्रभात-यन्त्रालयस्य संस्थापनं, बीजसंस्कारसंस्कृतस्य धर्मकर्मोपयोगिनो विशुद्ध-"राष्ट्रिय-पञ्चाङ्गस्य" प्रकाशनञ्च भविष्यति ।

साम्प्रतं भिक्षावृत्तिं विहाय प्रचुरधन-समृद्धया संस्थया सञ्चाल्य-मानस्य सुप्रभातस्य निर्बाधं यथासमयञ्च प्रकाशनं स्यात् ।

सुप्रभात—प्रणयिभिरस्य प्रचारे ग्रहणे च निःशङ्कं प्रयतनीयम् ।

एम० ए०-इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

वैशाखः, २००३ वैक्रमाब्दः

सुप्रभातम्

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम् ।

संस्कृत-मासिक-पत्रम् ।

तिमिरततिमुदस्यद्, भेदतारा विलुम्पद्,
नयदधिसुरभाषाभापि जागर्तिभावम् ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम्
विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः "सुप्रभातम्"

प्रधान-सम्पादकः—

श्रीकेदारनाथ शर्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—

रामलाल शास्त्री, सारस्वतः

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभातम्, बनारस सिटी

वार्षिकम्मूल्यम् ४)   छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च ३)

लेख-सूची ।

आवश्यक-सूचना

१—ग्राहकाः सूचनां पठित्वापि मुद्राद्वयस्यैव धनादेशं प्रेषयन्ति। पुनरपि विज्ञापयामस्तान् यत्ते मुद्रात्रयं प्रहिण्वन्तु।

२—यैर्मुद्राद्वयं प्रेषितम्, तैरपि एकामुद्रा पुनः प्रेषणीया।

३—प्राचीनैर्ग्राहकैरेव मुद्राद्वयं प्रेषणीयम्। लेखनीयञ्चयत् "प्राचीनोऽहम्"—इति।

४—एकवर्षं यावत् ग्राहकत्वं स्वीकुर्वद्भिः प्रथमाङ्कत एव ग्राहकत्वमुररीकर्तव्यम्। मध्ये यस्मात् कस्मादपि मासान् ग्राहकत्वं न भविष्यति। —व्यवस्थापकः

सुप्रभात-सम्पादन-समितिः।

१—महामहोपाध्याय श्रीनारायण शास्त्री खिस्ते,
२—दाऊजी दीक्षितः, दैवज्ञशिरोमणिः
३—गोपाल शास्त्री, दर्शनकेशरी
४—देवीनारायण एडवोकेट, विद्यासागरः
५—केदारनाथ शर्म्मा सारस्वतः (संयोजकः)

नियमाः

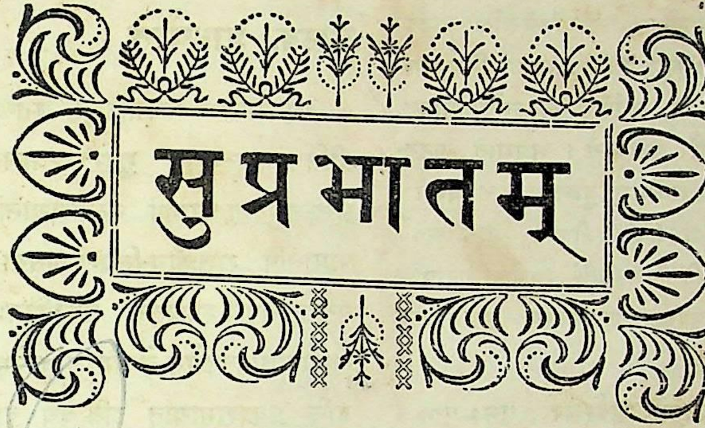
१—'सुप्रभातम्' प्रतिसौरमासस्यावसाने—आङ्गलमासस्य पञ्चदशतारिकायां प्रकाशमेष्यति।

२—ग्राहकैर्धनादेश (मनिआर्डर) द्वारा मूल्यं प्रहेयम्; वी० पी० प्रेषणे ग्राहकाणामेव व्ययाधिक्यं भवति।

३—सुप्रभातस्य पृष्ठसंख्या राजकीय-नियमानुसारं नियन्त्रितास्ति। एकमपि पत्रमधिकं मुद्रितुं न शक्यते। अतः लेखकैः, समाचार-प्रेषकैश्च स्वल्पतरमेव लेखनीयम्। कवितास्तु प्रायो न प्रेषणीयाः। निर्द्धारितानामेव कवीनां कविताः प्रकाश्येरन्।

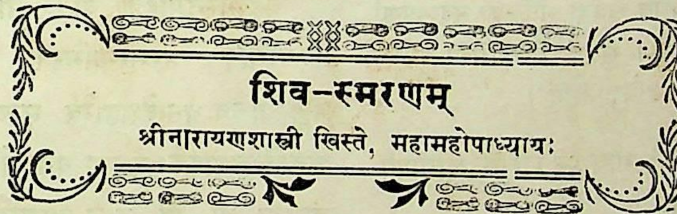
४—लेखकैर्लेखाः सुस्पष्टाक्षरैरेव लेख्याः, अस्पष्टाक्षराः, सन्धिविच्छेद-विरामादिरहिता लेखा न कदाचिदपि प्रकाशनीयाः स्युः।

५—सर्वविधोऽपि पत्रव्यवहारः—'सुप्रभातम्', बनारस सिटी, इत्यनेन सङ्केतेन विधेयः।

❀ संस्कृत-मासिक-पत्रम् ❀

त्रयोदशाऽब्दे } सौर वैशाखः, २००३ विक्रमाब्दाः { द्वितीया संख्या

शिव-स्मरणम्

श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते, महामहोपाध्यायः

[१]

सौभाग्यं वः क्रियासुः शिवपदकमलादुच्छलन्तः परागा
ये रागाद्वीतरागैरपि मुनिनिवहैर्भालभूषाः क्रियन्ते ॥
यत्स्पर्शादेव सद्यः स्फुरति मतिमतामात्मतत्त्वप्रकाशः
संविद्वीचिस्फुरत्ता प्रतिपलममला जृम्भते यत्प्रसादात् ॥

[२]

पादाङ्गुष्ठः स शम्भोर्हरतु मम मनोध्वान्तमुद्यत्प्रकाशो
निर्लक्ष्मा पूर्णचन्द्रोऽपचयतदितरोपाधिहीनः स्वतन्त्रः ॥
यः स्पर्शादेव भक्तालिकतटलिखितां दुर्लिपिं मार्जयित्वा
शैवीं मुद्रां विनिद्रां सपदि वितनुते स्फारसंवित्प्रचाराम् ॥

[३]

एकत्र व्यालबालप्रकरविवलनैः फूत्कृतैश्चोग्ररूपा-
व-यत्रालक्तकाङ्कौ मणिगणघटितैर्नूपुरैर्दिव्यरूपौ ॥
सङ्घीभूयापतद्भिर्नरसुरदनुजाऽऽनम्रमौलिस्थमाल्यै—
स्तुल्यं सम्पूज्यमानौ शिवगुरु-चरणौ मूर्ध्नि मे सर्वदा स्ताम् ॥

शुभाशंसनानि ।

अकस्मादेव सुप्रभातमालोक्य, तदीयाँल्लेखाँश्च दृष्ट्वा नितान्तं सन्तोषमावहामि । सुप्रभातस्य भाषा निर्मलतर-सलिलमिव स्वच्छा मधुरा च वर्तते । तदन्तर्गता भावाः, तलस्थ-वस्तु-जातवत् सुस्पष्टं प्रतीयन्ते । सुप्रभाते पठन-सामग्री महत्वपूर्णा मौलिकी सर्वेषामुपयुक्ततरा च विद्यते । संस्कृतविद्वद्भिश्छात्रैश्चास्य ग्राहकतां स्वीकृत्य स्वीयं सर्वाङ्गीणमभ्युदयमापादनीयमिति—अस्माकं प्रबलोऽभिलाषः । अहमस्य जीवन-पूर्णस्य सत्यप्रकाश-प्रसारकस्य सुप्रभातस्य दैनन्दिनमभ्युदयं कामये ।

—काशीरामईस्सरः, एम० ए०

× × × ×

सुदीर्घकालात् प्रियतरस्य सुप्रभातस्य दर्शनोत्कण्ठा-आसीत् । अकस्मादेव तदवलोक्य मानसमानन्दमहासागरस्य कल्लोलेषु नितरामनर्तत । अस्यान्तरङ्गं यथा मौलिक-सामग्र्या परिपूर्णं वर्तते, तथैव सर्वदा मौलिका महत्वपूर्णा सामग्री स्थास्यति—इत्याशासे.। सुदृढं विश्वसिमि यदनेन सुभातेन भारतस्य सुप्रभातं भविष्यतीति ।

सीताबल्डी, नागपुरम्, (सी० पी०) — गोवर्द्धन शर्म्मा छांगाणी भिषककेशरी, प्राणाचार्यः,

× × × ×

अवलोक्य सुप्रभातं, समुपगतं वाढमाशासे ।
अचिरेण सुप्रभातं, सुरभारत्याः पुनर्भावि ॥ १ ॥
असमाध्यवसायेन, प्रतिबन्धं धुन्वती शश्वत् ।
श्लाघ्या न किं निकामं, बुधैः पुनस्तत्प्रबन्धकृत् समितिः ।२।

इति निवेदयते—

संस्कृत-कालेज, मुजफ्फरपुरम् — विद्वद्वशँव्वदो—वदरीनाथः, [साहित्य-शिरोमणिः]

× × × ×

सम्पादकीयम्

पाठकः प्रार्थ्यन्ते ।

सुप्रभातस्य प्रथमोऽङ्कः; साम्प्रतकालीन-नियन्त्रण-नीतिपरवशत्वात्, मुद्रणयन्त्रालयानां प्राचुर्य्येऽपि संस्कृतमुद्रण-पराणां यन्त्रालयानां दुर्लभतया, कर्गज-प्राप्तावपि राजकीय-नियन्त्रणतया च कथं कथमपि यन्त्रालयद्वये शीघ्रतया प्रकाशितः । तत्रापि पत्रनिः-सारणाज्ञाऽलाभेन लेखमाला-रूपेण प्रकाशितो न यथा-रुचि प्रकाशमायात इति वयं पाठकेभ्यः क्षमाप्रार्थनं कुर्मः । अयमङ्कोऽपि यन्त्रालय-शैथिल्येन बिलम्बेन प्रकाशितः । तृतीयोऽङ्को यथासमयं प्रकाशितः स्यादित्याशास्महे । शनैः शनैः सुव्यवस्थिततया प्रकाशनं सम्पादनञ्च स्यादिति पाठकैरत्र नोद्वेगः कर्तव्यः ।

बहुभिरनुग्राहकैः वी० पी०-द्वारा पत्र-प्रेषणाज्ञा प्रदत्तासीत्, परमस्माभिस्तत्र प्रपञ्चबाहुल्यात् व्यय-बाहुल्याच्च धनादेशद्वारैव मूल्यप्रेषणे सौकर्यममानि। अतस्तैरनुग्राहकैः कृपया धनादेशेन मूल्यं प्रेषणीयम् । अथवा वी० पी०-द्वारा प्रेषणायैव पत्रं प्रहेयम् ।

कल्याण-करणं भाति सुप्रभातं मनोहरम् ।
किमर्थं क्रियते स्वापस्त्वया भारत ! सम्प्रतम् ॥ १ ॥
उत्थायाऽबोध—तन्द्रायाः परित्यागो विधीयताम् ।
प्रक्षाल्यतां वपुः सर्वं ज्ञान-निर्मल-वारिणा ॥ २ ॥
स्मरणं क्रियतां भक्त्या भवानी-विश्वनाथयोः ।
आरभ्यतां प्रयत्नेन कार्यमात्मसमृद्धये ॥ ३ ॥

जुव्वल-राज्यम्, शिमला — श्रीतारादत्तः, राजज्यौतिषी राज—कुमार—गुरुः

अस्माभिः प्राचीनग्राहकनामावलीमनुसृत्य प्रायः सर्वेषां ग्राहकाणां सविधि पत्रं प्रेषितम् । अयमङ्कश्च प्रहीयते, परमिदानीं तैः कृपया सूचनीयं यत्तेषां को विचारः ? तृतीयाङ्क—प्रकाशनात् पूर्वमेव तैः सूचना प्रेषणीया । तूष्णीं न स्थातव्यम् ।

पत्रस्य वार्षिकम्मूल्य महर्घतया छात्रेभ्यो मुद्राद्वयमेवासीत्; परमिदानीं व्ययाधिक्येन मुद्रात्रयं निर्द्धारितम् । यतः सर्वासां वस्तूनां त्रिगुणं द्विगुणञ्च मूल्यमस्ति । प्रथमन्तु प्रचारदृष्ट्या धनिकेभ्यो धनमाहृत्य एकयैव मुद्रया सुप्रभातं दीयतेस्म । अतएव तस्य सञ्चालनं दुष्करमभूत् । इदानीन्तु भिक्षावृत्याऽस्य सञ्चालनं न क्रियते । अपरं यदि पूर्णं मूल्यं तदधिकारिभिर्दीयेत तदापि पत्रस्य हानिर्न स्यात् । परं महान्तोऽपि, समर्था अपि, छात्र मूल्येनैव पत्रं गृह्णन्ति—इति पत्रस्यार्थिकी हानिरसह्या भवति ।

एतदव्यवधेयम्—यत् केचन ग्राहकाः द्वितीयाङ्कतः, केचन चतुर्थाङ्कतः, पञ्चमाङ्कतो वा ग्राहकत्वमभिलषन्ति, तदपि नेष्टमस्माकम् । यस्मिन् कस्मिन् वा मासे ग्राहकत्वं स्वीकुर्यात् ग्राहकः, परन्तस्य प्रथमवर्षस्य प्रथमाङ्कत एव ग्राहकत्वं स्यात् । तत एव सुव्यवस्था भवेत् ।

पाठकैरस्य प्रचारायापि प्रबलः प्रयत्नो विधेयः, यतः प्रचारमन्तरा पत्राणां तत्रापि संस्कृतपत्राणां स्थितिरशक्यैवेति सौहार्देन वा, सुप्रभातप्रणयेन वा, सुरभारती—प्रचिचारयिषया वा नैतद्विस्मर्तव्यम् ।

× × × ×

संस्कृतज्ञानां जीविकाप्रश्नः ।

अद्यत्वे संस्कृतभाषाया एव नहि; तदुपजीव्यस्य पण्डितसमाजस्य, तदाश्रितायाः प्राचीनार्यसंस्कृतेः, तन्मूलकस्य च धर्मस्य जीवन-मरण-प्रश्नः प्राधान्येनास्माकं सम्मुखमवतिष्ठते । वयञ्च कर्णेषु तैलमापूर्य समाजस्य खरतरानपि प्रहारान् शिरो नमयित्वा निभृतं मर्षयन्तः, क्षुद्रतमस्वार्थाय महत्तमं परमार्थं परित्यजन्तः, परस्परमेव घुरघुरायमाणाः यथाकथमपि क्षीणा इव, रीणा इव, भीता इव, सङ्कुचिता इव, कृतापराधा इव, क्षुद्रतम-धनलाभाय दीन-दीनाः, वपुषा पीना अपि स्वाभिमान-लेश-हीनाः, समाजेन समुपेक्षिता-इव, धर्मेण समभिशप्ता इव, राष्ट्रेण बहिष्कृता इव, अन्तःसार-शून्याः, गत-जीवना इव कृच्छ्रेण कालमतिवाहयामः ।

× × × ×

गतः स समयो यत्रैकस्य भारतीय-नृपतेराश्रयेण शतशो विद्वांसो गृहे स्थिताः, शास्त्रचिन्ता-निमग्नाः, बाह्यचिन्ता-विरहिताः, समाजस्य राष्ट्रस्य च कल्याणकामनाम्, धर्मव्यवस्थाम् सम्पादयन्तः, स्वीयमाध्यात्मिकं बलं वर्द्धयन्तः, पूर्वजानां ज्ञान-विज्ञान-सम्पत्तिं विस्तारयन्तः, लोकोपकाराय नवनवाविष्कारानाविष्कुर्वन्तः, देशस्य, जनतायाः, राज्ञाञ्च न केवलं माननीयाः; प्रत्युत परमात्मस्वरूपेण पूजनीयाश्चाभवन् । तदानीं नासीद्वैदेशिकानां सम्बन्धः, नाऽप्यन्यसंस्कृतेर्गन्धः ! राज्येषु गुरु-पुरोहित-वैद्य-सांवत्सरिक-दैवज्ञ-शिक्षक-न्यायाधीश-अमात्यादि-विविधपदेषु संस्कृतविद्वांस एवाधिकृता आसन् । आँग्ल-शासन-प्रवेशात् प्राक् एषैव व्यवस्था समवर्तत ।

× × × ×

परमद्यत्वे भारतीय-हिन्दूराज्येषु यत्रकुत्रापि कश्चन राजपण्डितः कथंकथमपि समुच्छ्वसति । तत्र तु सर्वत्रैव आँग्लशिक्षा-दीक्षितानां कृषिविज्ञान-शल्यविज्ञान-खनिज

विज्ञान-स्थापत्य-कला—कौशल-भूगर्भ—तडित्—तर्कादि-विज्ञानविदां वैदेशिक-डाक्टर-परीक्षोत्तीर्णानां वर्तते आवश्यकता। न्यायालयेषु, कार्यालयेषु चाङ्गलभाषामयेषु पाश्चात्यशिक्षा-शिक्षितानामेवावश्यकत्वं विद्यते। तत्र संस्कृतज्ञानां को नामोपयोगः ? तत्र कः पृच्छति संस्कृतज्ञान् ? ब्रिटिशराज्ये तु अजागल-स्तनायमानानामेतेषां दर्शनमेव परिहरन्ति शासकाः। धर्मश्रद्धावतां धनिकानां धनानि च धूम्रयानादिद्वारा सुलभे यात्राप्रसङ्गे तत्तत्तीर्थ-भिक्षुकेषु वितीर्यन्ते, मन्दिर-धर्मशाला-हाईस्कूल-कालेज-प्रभृतिनिर्माणेषु, आँग्लभाषाध्ययनार्थं वृत्तिप्रदानादिकार्येषु वा व्ययीभवन्ति। ततोऽप्यवशिष्टं धनं धर्माचार्याणां महामण्डलेश्वराणां धर्मगुरूणां प्रचुरतर-विलास-प्रसाधन-विषयेषु, विविधमठनिर्माण—कुम्भ-समारोहादिषु व्ययीभवति। अथापि यदवशिष्यते धनम्, तत् धूर्तैः, धर्मव्यापारिभिः, नेतृत्वाभिलाषिभिः, वचन-रचनाचतुरैः, यज्ञ-याग-सभा-सम्मेलन-समारोहेषु विविध-विद्यालयाश्रमादिषु वा गृह्यते। तत्रापि वराकाः पण्डिताः तेषामेव चाटुकाराः सन्तः कथंकथमपि प्रविश्य भूयसीं दक्षिणां लभमाना एव स्वीयं परं सौभाग्यं मन्यन्ते। हन्त !!

× × × ×

एवं राजनीतौ, समाजसङ्घटने, धर्मव्यवस्थाविधौ, शिक्षाक्षेत्रे, साहित्य-सेवायां, जनतानुरञ्जने, व्यवहारे, व्यापारे, व्यवसाये—कुत्रापि संस्कृतज्ञानां चञ्चुप्रवेशो नास्ति। केवलं प्रत्यहं क्रमशः क्षीयमाणेषु धनाभावेन कथंकथमपि परिचाल्यमानेषु केषुचन विद्यालयेषु स्वल्पतमधनलाभेन जीवनयापनमन्तरा नान्या गतिर्विद्यते संस्कृतज्ञानाम्। कियतः कालात् पूर्वमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृताध्यापकपदेषु संस्कृतविदुषां स्थानमासीत्तदपि साम्प्रतं संस्कृतभाषायां एम० ए०—परीक्षोत्तीर्णा एव लभन्ते। एवं सर्वतः समवरुद्ध—संसरणस्य संस्कृतस्य प्रचाराय प्रयतमानैः प्रथमं संस्कृतज्ञानां जीविकाप्रश्नः समाधेयः। जीविकां विना संस्कृत-प्रचाराायान्दोलनं वा प्रयत्नो वा सर्वमपि निष्फलमेव स्यादिति भर्तृहरेः सूक्तं समालोचनीयम्—

लज्जा, स्नेहः, स्वरमधुरता, बुद्धयो, यौवनश्रीः,
कान्तासङ्गः, स्वजनममता, दुःखहानिर्विलासः।
धर्मः, शास्त्रं, सुरगुरुमतिः, शौचमाचारचिन्ता,
पूर्णे सर्वे जठर—पिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति ॥

× × ×

संस्कृत—परीक्षा—प्रचारः

श्रूयते अहमदाबाद्-नगरे गुजरात-संस्कृतएसोशियेशन-संस्थापनं सञ्जातम्। मध्यप्रान्तेऽपि संस्कृतस्य स्वतन्त्र परीक्षा-स्थापनं कियद्भ्यो वर्षेभ्यः सञ्जातम्। दक्षिणदेशेऽपि प्रचलति प्रयत्नः। कराची-नगरेऽपि सिन्धसंस्कृत-एशोसिएशन-संस्था संस्थापिता वर्तते। एतज्ज्ञात्वा परां प्रीतिं प्रकटयन्तोऽपि वयं किञ्चिदसंतोषं प्रकटयामः। प्रथमतस्तु एतस्मिन् महानसन्तोषः। संस्कृत-संस्थासु—आँग्लशब्द योजना नितरामरुन्तुदा भाति। संस्कृतभाषायां नास्ति शब्ददारिद्रयम्, नचापि शब्देषु भावदारिद्र्यम्। तत्किमिति 'एशोसियेशन' शब्दः संस्कृत-संस्थासु विनियोज्यते संस्कृतैरप्यसंस्कृतः। विहारप्रान्ते तु सर्वत्र विहारोत्कलसंस्कृत-समिति-शब्दो व्यवह्रियते। अत्रापि स एव शब्दः प्रयोक्तव्यः। इदानीन्तु आँग्लभाषाविदोऽपि-भारताँदाग्लान्, आँग्लसभ्यताम्, आँग्लशिक्षाम्, आंग्लसंस्कृतिम् बहिष्कर्तुं सन्ति प्रयताः। गंतुञ्च संति ते सन्नद्धाः। वयं संस्कृतास्तु तेषां संस्कृति-सभ्यता-व्यवहाराणां प्रारम्भत एव बहिष्कर्तारः स्मः। तदेतत्सर्वथा परित्याज्यम्।

अपरञ्च भयमेतद् विद्यते यत् कलिकान्ता-संस्कृत परीक्षावत् दुर्व्यवस्था मा भवतु। तत्रेदानीं बहवो व्यवसायिनः केवलं प्रश्नपत्र-विक्रयेण, द्रव्यं गृहीत्वा उत्तीर्णताभारं प्रथम-द्वितीय-श्रेण्यामुत्तीर्णता-निश्चयञ्च प्रथममेव कृत्वा विपुलं धनमर्जयन्ति। शतशश्छात्राः धनं दत्वा उपाधि-क्रयं

कुर्वन्ति । अस्मिन् व्यापारे 'एशोशिएसन'—सदस्याः, कार्यालयाधिकृताः, लेखकाश्च सम्मिलिताः सन्ति । एवमेव नवस्थापितेषु 'एशोशिएशन'—नाम्नीषु संस्थासु न भवेत् । इदानीं पठन-पाठन-व्यवस्था विगतप्राया विद्यते, केवलं कथमपि परीक्षामुत्तीर्योपाधिप्राप्तिरेव छात्राणां मुख्यं ध्येयमस्ति । विचारणीयमेतत् ।

× × × ×

वाराणस्यां खिष्टधर्मशिक्षणम् ।

काशीस्थ-आर्यछात्रावासनिवासिभिः, वाग्वर्द्धिनी-परिषदश्च मन्त्रिभिः श्रीस्वामिरामानन्दसरस्वतिमहोदयैः सूचितम्—यद् "वाराणस्या नातिदूरे (बड़ागाँव-समीपे) खिष्ट धर्मानुयायिनां कश्चन विद्यते—उपदेशकमहाविद्यालयः, यत्र खिष्टधर्मावलम्बिनो हिन्दव एव, भारतीयेषु हिन्दुषु खिष्टधर्म प्रचाराय शिक्ष्यन्ते, सज्जीक्रियन्ते । तत्र ईशवीयधर्मेतरेषां प्रवेशो निषिद्धः । यदि अन्तस्थ एव कश्चित्तद्रहस्यं बहिः प्रकाशयेत्, तदा सः प्राणैरपि वियुज्यते । एका संघटनापीदृशी साम्प्रतमेव घटिता ।"—इति ।

समाचारममुं समाकर्ण्य लज्जतेतरां चेतः । हन्त ! भोः हन्त ! सनातनधर्म-प्रधान-केन्द्रभूतायां धर्मप्राणैर्बहुभिः सनातनधर्म-नेतृभिः समलंकृतायां वाराणस्यामेकोऽपि हिन्दू-धर्म-प्रचारकः कश्चन उपदेशक—महाविद्यालयो नास्ति । अस्माकं दण्डेनैवास्माकं शिरोभेदनं भवति । आस्माकीना मनुष्याः, आस्माकीनं धनम्, आस्माकीना धर्मभूमिः, अस्यां वैदेशिकैर्विधर्मिभिरस्माकं समूलोच्छेदाय सन्नह्यते, सज्जीभूयते च । अस्माकं सनातनधर्मिणां समाचारमवलोकयन्तु—भारतधर्ममहामण्डलं सनातनधर्मनाम्ना धार्मिक-प्रजाभ्यः कोटिशो धनं गृहीत्वा न जाने कुत्र व्ययीकृतवान्? तद्भवन भित्तौ हिन्दूधर्म-विश्वविद्यालयस्य, उपदेशकमहा विद्यालयस्य, अन्यासां च बह्वीनां संस्थानां स्थूलानि फलकानि लम्बन्ते । परमन्तः केवलं कार्यालयानां चित्राणां प्रदर्शन-मेवास्ति । अन्या अपि सनातनधर्मस्य हिन्दूधर्मस्य महत्यः संस्थाः सन्ति, याः स्वसमालोचकानामुपरि सलगुडप्रहारमापतन्ति । भाषणैः, प्रचारणैः, जनता-प्रतारणैश्च केवलं केषाञ्चन स्वपृष्ठगानां पोषणं, धनशोषणं, विज्ञापन-पुस्तकादि-प्रकाशनञ्च कृत्वा दातॄणां नेत्रेषु धूलिप्रक्षेपं कुर्वन्ति । वास्तविकी धर्मसेवा तु न कुत्रापि केनापि कृता-इति निशङ्कं वक्तुं प्रभवामः ।

एकसहस्रवर्षाणि यावत् नृशंसं साम्राज्यं कृत्वापि यवनैर्यावन्तो हिन्दवो यवनधर्मे न प्रवेशिताः, ततोऽप्यधिका हिन्दवः खिष्टीयैः सार्द्धशतसम्वत्सराणां राज्यकाले खिष्टमतानुयायिनो विहिताः । साम्प्रतमपि त्रिवांकुरराज्ये, सन्थालपरगना—मण्डले, ब्रह्मदेशे, कूर्माचलप्रान्ते, मध्य-प्रान्तस्थ—पर्वतारण्यप्रदेशेषु तद्देशवासिनः कोटिशो हिन्दवः खिष्टमतानुयायिभिरुपदेशकैः स्वधर्मे गृहीताः, गृह्यन्ते च । यथा अद्य अस्माकमुपेक्षया आलस्येन, अभिमानेन, स्वार्थान्धतया च कोटिशो हिन्दवो यवनधर्ममालम्ब्य—जिना नवाबछतारी-प्रभृतयः—पाकिस्तानाय भीषयन्ति, तथा कियत् कालानन्तर-मीशवीयानामपि महती संख्या, पवित्रतमां भारतभुवं खण्डितुं बद्धपरिकरा आर्याणां विनाशाय प्रभविष्यति ।

अतो वयं प्रार्थयामो धर्मव्यवसायिनो धर्मधौरेयाँश्च यत्ते स्थाने स्थाने हिन्दूधर्मोपदेशक-विद्यालयान् संस्थाप्य स्वीयान् प्रचारकान् सज्जीकुर्वन्तु । यतस्ते विधर्मिभ्यः स्वधर्मरक्षां विधातुं सन्नद्धाः भवन्तु । विधर्मप्रविष्टानां हिन्दूनां पुनः स्वधर्मप्रवेशाय च प्रयतन्ताम् । 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।' 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।'—इत्यादि गीतावाक्यं केवलं पाठायैव वा, आचरणायापि वा ।

× × × ×

वैद्य-गोवर्द्धनशर्म्माणः ।

इदानीं भारतवर्षे ये परिगणनीया वैद्याः सन्ति पञ्चषा वृद्धास्तेषु नागपुर-निवासिनो भिषक्केशरिणः प्राणाचार्या विद्यावयोवृद्धाः श्रीगोबर्द्धनशर्म्माण अपि स्वीयं स्थानमास्थापयन्ति । इमे मार्मिकाः, अधीत विविधशास्त्राः, सम्पादित—विविधायुर्वेदग्रन्थाः, विहितायुर्वेद-सेवाश्च सन्ति ।

स्वनामानुसारमिमे वस्तुत एव गोबर्द्धनाः सन्ति । एतेषां गृहे न जाने कियत्यो गावो वत्साः बलीवर्दाश्च सन्ति । गो-सेवायां निरतौ दम्पती सर्वदा गोबर्द्धनमेव कुरुतः । बहवश्छात्राश्च समध्यापिता एतैर्योग्यतराः विद्वद्वैद्याश्च सम्वृत्ताः ।

हिन्दू-विश्व-विद्यालयीय—आयुर्वेदाचार्यस्यान्तिम-परीक्षायां मौखिकपरीक्षार्थमागतानामेतेषां शुभाभिनन्दनं कृतवद्भिः श्रीकाशीपण्डितसभा-वैद्यसभा-सुप्रभातसङ्घ-सदस्यैर्यत् गुणग्राहकत्वं प्रकटीकृतं तद् वयं सोल्लासमभिनन्दयामः। प्रार्थयामश्च काशी-विश्वेश्वरमेतेषां विज्ञान-विदां सुदीर्घं जीवनम्।

समाचार-पत्रेषु-वृत्तमिममवलोक्य नितरां सन्तुष्टमन्तःकरणेन यत्पाटलिपुत्रनगरे विहारप्रन्तीय-अर्थसचिवानां श्रीअनुग्रहनारायणसिंह-महोदयानां सभापतित्वे तत्रत्यैर्वैद्यैश्छागाणी-महोदयानां गुणाभिनन्दनं विहितमिति।

× × × ×

कृतज्ञता-प्रकाशः।

सुप्रभातस्य पुनः प्रकाशनाय भारतशासकाज्ञां प्राप्तुं कृतपरिश्रमाणां श्रीमतां श्रीप्रकाश [बार-एट-ला, एम० एल० ए०] महोदयानां कृतज्ञताप्रकाशनं पूर्वमेव कृतमासीत्। एतदतिरिक्तम्, ग्राहकवृद्धौ कृतोद्योगानां कर्गजप्राप्तौ च कृत-भूरिपरिश्रमाणां सुप्रभातप्रणयिनां प्रयागस्थ-प्रभातमिश्र-साहित्यरत्न-महाशयानामपि महान्तमुपकारं बिभृमः। एवमेव जयपुरस्थ-खेतडी-ग्रामवासिनां आयुर्वेदाचार्य—नन्दलालशास्त्रिणां सुप्रभातस्य सहजप्रणयिनां कृतज्ञताभरमुररीकुर्मः, यैर्विविधाः ग्राहकाः पत्रस्य सम्पादिताः सम्पाद्यन्ते च।

× × × ×

उत्तिष्ठत ! जाग्रत !!

संस्कृतभाषायाः प्रचाराय, देशकालसमाजोपयोगिता-सम्पादनाय, शिक्षा-परिष्काराय, जनताया हृदयेषु संस्कृत-प्रणय-प्रवणता-प्रवेशाय, विश्व-वाङ्मयजगति संस्कृत-भाषा-गौरव-प्रख्यापनाय च बहुकर्तव्यमस्ति संस्कृत-प्रणयिनाम्। यदा कदाचित् सभामञ्चेषु लम्बायमानैः साङ्गहारैर्भाषणैः, प्रस्तावैः, कियद् वर्षानन्तरं केषाञ्चन विदुषां सम्मेलनैः, पत्रादिप्रकाशनैर्वा न कदाचिदपि न संस्कृतोन्नति-कार्यं सेत्स्यतीति निश्चितमेव।

अस्माकमनैक्येन, परस्परमीर्ष्याबाहुल्येन, आलस्येन, उद्यमराहित्येन, केवलं परदोषालोचनेन च सङ्ग्रन्थनमसम्भवं भवति। उक्तञ्चाभियुक्तैः—

सिंहानां महदालस्यं सर्पाणाञ्च महद्भयम्।
ब्राह्मणानामनेकत्वं तेनेदं ध्रियते जगत्॥

अस्मिन् युगे "सङ्घशक्तिः कलौ युगे"—इति प्राचीनानां वचनमेव सफलं भवतीति प्रत्यहं प्रत्यक्षञ्चावलोक्यते। सङ्घशक्त्यैव राष्ट्रमहासभया (कांग्रेस) साफल्यं लब्धम्। श्रमजीविनः सङ्घशक्त्यैव स्वीयं सौविध्यं सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। हिन्दीभाषा-सम्मेलनेन सङ्घशक्त्यैव हिन्दी राष्ट्रभाषा पदमारोपिता। यदि कुत्रापि हिन्द्री-भाषाया अपमानं नैयून्यं वा भवति तदा भारतवर्षस्य सर्वाण्यपि हिन्दी-पत्राणि, सर्वेऽपि हिन्दी-हितैषिणः, सर्वा अपि हिन्दी संस्थाः, एकस्वरेण कार्यं कुर्वन्ति, आन्दोलनं सञ्चालयन्ति, विरोधं कुर्वन्ति, साफल्यञ्च लभन्ते। एवमेव साम्प्रतं सर्वत्रैव संवशक्तेः प्रबलता, सफलता च समालोक्यते। अस्माकमेव पूर्वजानां सिद्धान्तमुररीकृत्य-आधुनिका सफला भवन्ति, वयं च विशृङ्खलतामापद्य स्वार्थं विनाशयामः।

× × ×

तद् यदि किमपि कर्तव्यञ्चेत् एका महती संघशक्तिः सम्पादनीया। अद्य संस्कृतज्ञानां का नाम संस्था-एतादृशी वर्तते, या संस्कृतभाषायाः कृते किमपि करोति। राजकीयाधिकारिणो यथेच्छं संस्कृत-शिक्षा-सञ्चालनं कुर्वन्ति, विश्व-विद्यालयेभ्यः संस्कृतभाषाया

अपसारणं क्रियते, महत्यपि दुर्भिक्षे, महामहर्घतायाञ्च संस्कृताध्यापकानां वेतन-व्यवस्था सैव पुरातनी प्रचलति । संस्कृतभाषाप्रसाराय नवीन-वाङ्मय-निर्माणं न भवति ?—इत्यादयो बहवो महत्वपूर्णा विषया संस्कृतज्ञानां नितरामावश्यकाः । परं तेषां कृते कः किं करोति ? का नाम संस्कृतसंस्था महत्वपूर्णेषु विषयेषु-आन्दोलनं करोति ? अधिकारिणां वा ध्यानमाकर्षति ? संस्कृत-शिक्षा-विषये केन किं क्रियते ? कीदृशं परिवर्तनमपेक्षते ? परिवर्तने निखिल-भारतीय-विदुषां का सम्मतिः ?—संस्कृतज्ञानां जीविका-प्रश्नः कथं समाधीयेत ? संस्कृतविदुषां निर्धनता कथं दूरीकृता भवेत् ? जनतायां संस्कृतोपेक्षणे सति संस्कृतं पठतां छात्राणां पठनेन किं फलं स्यात् ? संस्कृतपाठशालादि-व्याजेन धनमर्जयतां कथं नियन्त्रणं स्यात् ? संस्कृतज्ञाः निर्जीवाः, व्यवहारानभिज्ञाः, पदे पदे तिरस्कृताः कथं भवन्ति ? समाजकार्येषु देशकार्येषु वा कथं संस्कृतभाषाया उपयोगः स्यात् ?—इत्यादिकं विविधं विचारणीयमस्ति । तत्कोऽत्र विचारयति ?

× × ×

एतत्कार्यं तु संस्कृतज्ञानामेव विद्यते ? अन्यः किमर्थमस्माकं कृते व्यर्थपरिश्रमं करिष्यति । इत्येतदर्थं संस्कृतज्ञानां प्रबलतरो महान् सङ्घ अपेक्षते । सङ्घ-शक्ति-सम्पादनाय च पत्राणि व्याख्यानानि चाधुनिक-साधनानि । उभयमपि संस्कृत-संसारे नास्ति ।

पुराकाले वाराणसीतः 'सुप्रभातम्' नाम पत्रं प्रचलतिस्म । संस्कृत-साहित्य- समाज-नामकं विदुषां सुदृढं सङ्गठनञ्चासीत् । तदानीं द्वयोरान्दोलनेन संस्कृत-क्षेत्रे महत्कार्यमनुष्ठितमभूत् । सुप्रभातानन्तरमेव सूर्योदयः, उद्योतः, सहस्रांशुः, मधुरवाणी, संस्कृत-रत्नाकरः इत्येतेषां, 'संस्कृतम्' साप्ताहिक-पत्रस्य च प्रादुर्भावः समभूत् । सुप्रभातानन्तरमपि ज्योतिष्मती, अमरभारती-भारतश्रीः—इत्यादि-पत्राणि निःसृतानि । एवमेव विविध-संस्कृत-संस्थानामपि संस्थापनमभूत् । परमिदानीं द्वित्राण्येव पत्राणि प्रचलन्ति । संस्थाश्च शिथिलाः सन्ति ।

संस्कृत-साहित्य-समाजेन वाराणस्यां या जागर्तिः समुत्पादिता, तया च काशीस्थ-विदुषां मण्डले महज्जीवन सञ्चारितम् । ब्राह्मणमहासम्मेलनम्, सनातन-धर्म-पण्डित-सभा, अन्यानि च सङ्गठनान्यभूवन् । तेनैव च महदान्दोलनेन काशीस्थ-राजकीय-संस्कृत-परीक्षास्वपि महत् परिवर्तनमभूत् ।

परमिदानीं कतिपयवर्षानन्तरं संसारस्य महत्परिवर्तनं जातम् । एतदभ्यन्तरे यज्जातं तद्विश्वेतिहासे न कदाचिद् बभूव । परिर्तमानं जगत् पूर्वस्मात् स्थानात् महदग्रे वरीवर्त्ति । सर्वत्रैव विचित्रा स्थितिः समालोक्यते । अस्माकं देशोऽपि पूर्वकालात् किमपि विशिष्टतरं स्थानमासाद्य सन्तिष्ठते । अस्माभिरपि संस्कृतज्ञैर्विशिष्टमेव स्थानमासादनीयम् । नोचेदस्माकमस्तित्वमपि विनष्टं स्यादिति नातिशयोक्तम् ।

× × ×

आन्दोलन-कालोऽयम् । स्वाधिकारप्राप्तये ये कृत-सङ्कल्पाः, बद्ध-परिकराः, विविध-कष्टान् मर्षयित्वाऽपि सुदृढं प्रयतमानाः सन्ति, त एव जीविष्यन्ति, तेषामेव जीवनाधिकारः, त एव जीवितुं योग्याश्च । अतो वै वयं संस्कृतज्ञेषु सुदृढं जीवनमाधातुम्, स्वाधिकारानवाप्तुम्, स्वीयं गौरवं रक्षितुम्, स्वञ्च परिरक्षितुम्, कार्यक्षेत्रे सानुरोधम्, साग्रहम्, सोत्साहम्, सोल्लासञ्च समाह्वयामः । अयमेव समयो जीवन-मरण-प्रश्न-समाधानस्य । अवतरन्तु कार्यक्षेत्रे, तरन्तु विपन्नदीम्, उत्तरन्तु अवमान-महोदधेः परं पारम्, एतदेव कर्तव्यं सुप्र-

भातस्य, एतदेव लक्ष्यम्, ध्येयश्चेति सुप्रभातप्रणयिनोऽपि दुर्गति-महानिशा-सुप्रभाताय सर्वथा सन्नद्धाः भवन्तु। प्रचारयन्तु च प्रतिपाठशालम्, प्रतिशिक्षणालयम्, प्रतिग्रामम्, प्रतिनगरम्, प्रतिखर्वटम्, प्रति संस्कृत-प्रणयिनं सुप्रभात-सन्देशम्।

× × × ×

मिसमेयो-देशे व्यभिचारः।

कियतः कालात् पूर्वं मिसमेयोनाम्नी महिला, 'मदरइण्डिया'-पुस्तक-द्वारा स्वदेशे भारतीयान् पुरुषान् वर्बरान्, पाषाणपूजकान्, असभ्यान्, व्यभिचारिणः, दुराचारिणश्च प्रख्यापितवती। भारतीयार्यललना-समाजेऽपि व्यभिचारारोपं कृतवतीति सर्वप्रसिद्धमेतत्। साम्प्रतमेव अप्रेल-मासस्य षोडशे दिवसे ब्रिटिश-पार्लमेन्ट-महासभायां श्रमजीवि-सदस्येन आई० सी० सेफिंगटन-महाशयेन यद् वक्तव्यं दत्तम्, तदवलोकनीयमेवास्ति। स वदतिः—

"'मैरिज-गाइडेन्स' नाम्नी सभा स्वविवरणे प्रकटीकरोति यत् ब्रिटेन-देशे २० वर्ष-वयसो न्यूनावस्थायां यावतीनां कुमारीणां विवाहो भवति, तासु प्रतिशतं चत्वारिंशत् कुमार्यो गर्भिण्यो भवन्ति। २० वर्षवयस्कानां कुमारीणां विवाहानन्तरं यदि चत्वारः पुत्राः भवन्ति, तेष्वेकः प्रथमो जार-जातो भवति, यतः स विवाहात् प्रागेव गर्भे समागच्छति"—इति।

एतस्य भाषणानन्तरं महासभायां महान् क्षोभः, कोलाहलश्च समुदभवत्। अथापि पाश्चात्याः सभ्य-शिरोमणयो गण्यन्ते। अस्माकं देशीयाश्च नवयुवकास्तेषामेव सभ्यतानुकरणे स्वीयं गौरवं मन्यन्ते। हन्त !!!

× × ×

क्षमाप्रार्थनम्।

सुप्रभातस्य प्रथमसंख्यायां सुप्रभात-सुषमा' इति शिरस्का कविता प्रकाशितासीत्। तत्रास्माकं प्रियसुहृदां श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेताल-महाशयानां विद्यते काचन विप्रतिपत्तिः। तदुत्तररूपेण तैरपि किञ्चित् प्रकाशनाय प्रेषितमासीत्। परमत्र विषये वयं वेताल-महाभागान् स-क्षमाप्रार्थनं विज्ञापयामो यत्तस्याः कविताया मुद्रणावसरे विविधकार्यव्यग्रैरस्माभिरभिधेयार्थमात्र-विश्रान्त-धिषणैर्व्यङ्ग्यार्थो नावगतः। अतोऽयं सम्पादकापराध एव; न लेखकापराधः। यदि भवतां कवितामिदानीं बुद्ध्वा प्रकाशयिष्यामस्तदा तत्प्रत्युत्तररूपेण पुनरपि पूर्वलेखकस्य कविता-प्रकाशनमत्यावश्यकं स्यादिति सौमनस्य-सौहार्द-स्नेह-प्रचाराय प्रवर्तितं सुप्रभातं कलह-क्षेत्रं भविष्यतीति श्रीमन्तो मर्षयन्तु। साम्प्रतं व्यक्तिगताक्षेप-पूर्णाः कविताः कदापि न प्रकाश्येरन्।

× × ×

वृद्ध-विवाहः।

समाचार-पत्र-द्वारा समाचार-वाहकैश्च समधिगतं यत प्रान्तीय-संस्कृत-पाठशाला-निरीक्षकैः पञ्चषपुत्रेषु सत्स्वपि पुनः पाणिपीडनं विहितमिति। वयन्तु तेषां वर्धापनमभिनन्दनञ्च—कुर्महे। एष तु तेषां परम-पुमर्थ-परिचयः। भारतीय-आयुर्विज्ञान-दृष्ट्या तु पुनर्यौवन-महौषधमिति भारतप्रसिद्ध-वैद्यैः स्वर्गीय त्र्यम्बकशास्त्रिमहोदयैः क्रियासमभिहारेण प्रत्यक्षमेव प्रदर्शितम्। परिणतवयसां विवाहस्तु प्रकृतौ पेलवतां मार्दवं औदार्यं शान्तिञ्च ददाति। तत्रापि ते न वृद्धाः प्रतीयन्ते, जीवज्जनकाश्चेति सर्वथा युक्ततरमेवेदम्। परन्तु विशंतिवर्ष-देशीयस्य स्वात्मजस्यापि पाणि-पीडनं सत्वरमेव तैः कारयितव्यम्। एतत् किञ्चित् मनसि सङ्कोचमादधाति।

× × ×

राधा-माधव-विलासः ।

(काव्यम्)

विहारी पद्यैः कृत-संवादम् ।

प्रणेता—कवि हरिनाथशास्त्री, दर्शनाचार्यः

(क्रमशः)

रस-राशं रमयन् शरदो
निशि गोपवधूरनुगामी ।
गतिलाघवमवलम्ब्य
विभावयतीव सखा समगामी ॥११॥

आलोकयितुमिहेच्छसि वामन.
विरहदशामदसीयाम् ।
परिहर पदरवमनुसर,
मानुष-पदगतिमत्र मदीयाम् ॥ १२ ॥

कृष्णालीकवचोभिरलं नहि
वञ्चयितासि विमूढाम् ।
शोणतरं तव नयनयुगं वमतीव,
रतीमतिगूढाम् ॥ १३ ॥

नयनकोणमयि ते किमु शोणं,
बाले जातमवेहि ।
शोणतरं तव नयनयुगं,
प्रतिविम्बितमित्यवधेहि ॥ १४ ॥

गिलसि कलुषमिह किं शठ,
माधव, दूरमपेहि तवालम् ॥
तप्तजने परिहासकथा,
परितापकरी जहि जालम् ॥ १५ ॥

अन्योन्यस्य मनः सुभगाविह,
अन्योन्यं व्यतिराते ॥
स्वेद—सलिल—भर—रोमकुशा-
नादाय करव्यतिघाते ॥ १६ ॥

---

११ अनुगामी सहगामी तृतीयार्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । गोपवधूरिति कर्मप्रवचनीय-योगे द्वितीया । बहुवचनेन साहित्यस्य व्याप्तिर्व्यज्यते, तया सर्वासु सममनुरागः, तेन उत्तमनायकत्वमपि प्रतीयते ।

गोपिन संग निशि शरद की रमत रसिक रस रास ।
लहा छेह अतिगतिन की सब न लखे सब पास ॥

१२. पद-रव-परिहारेण गच्छन् तस्या मदुक्तां दशां प्रेक्ष्यसि । अन्यथा तवागमनज्ञानेन सञ्जातहर्षातिरेकायास्तस्या अविलम्बमेव सर्वमन्यथाभावि, अहो !तस्यास्त्वयि राग इति व्याजेन व्यज्यते ।

जौ वाकी तनकी दशा देखन चाहत आपु ।
तौ बलि नेकु निहारिये चलि औचक चुप चापु ॥

१३. हे कृष्ण !—श्यामवर्ण—तेन हृदयस्य मलिनता, तेन च सततापराधयोग्यता, तव मधुरवचोभिरियत्कालं विमूढामिदानीं तव ज्ञातमलिनभावां मां प्रसादयितुं वचोभिरलम् । नयनयुगं तव शोणतरमतिगूढां हृदयनिहितां रतीं रतिलक्ष्मीं रतिसम्पदं वमति इव ।

मोहि करत कत बावरी किये दुराव दुरै न ।
कहे देत रति रातके रंग निचुरत से नैन ॥

१४. अयि—इति कोमलालापे । बाले—इत्यनेन कोपस्यासम्भावना उक्ता । नायं कोपजनितशोणिमा, किन्तु तव शोणतर—नयनयुग—प्रतिविम्ब एषः—इत्यवधेहि ।

बाल कहा लाली भई लोयन कोयन माह ।
लाल तिहारे दृगन की परी दृगन मह छाँह ॥

१५. दुरै न निघाट घरौ दिये यह रावरी कुचाल ।
विख सी लागति है बुरी हँसी खिसि की लाल ॥

१६. अत्र मामकीनमपि व्रजभाषा—पद्यं द्रष्टव्यम् इत्युदाह्रियते ।

हाथ लिये ही हाथ दिये हिय दोऊ दुहुन को ।
पायो विजय अनङ्ग भंग करि धैर्य दुहुन को ॥
स्वेद-सलिल-रोमाञ्च-कुशा गहि दूलहिन दूलह !
कियो दान भरि भगति भूरि जगमग अति दूलह ॥

विहारीः—स्वेद-सलिल-रोमाञ्च-कुश गहि दुलहिन अरु नाथ ।
दियो हियो संग नाथ के हाथ दिये ही हाथ ॥

वदति न देवर कुमतमहो,
कुलजा कुलकलह—परीता ॥
पञ्जरगत शुक इव,
शुष्यति वृषदंशभयादतिभीता ॥ १७ ॥
कृत्वोन्निद्रमिवाक्षियुगं,
परमलसमिवालिशरीरम् ॥
परसौभाग्यमलम्भि,
सपत्नीभिरति–राग–गभीरम् ॥ १८ ॥

कापट–पाटवशील–जनेषु,
त्यजालि ! मुधा विश्रामम् ॥
जगति सपत्नीजन इह,
सफलं घोषयति प्रतियामम् ॥ १९ ॥
गता न शिशुता तत्तनुतः,
प्रक्रामति यौवनमङ्गे ॥
तत्सङ्गतिमवगम्य लसति,
देहद्युतिरधिकमलङ्गे ॥ २० ॥

१७. कहति न देवर की कुवत कुल तिय अधिक डेरात ।
पञ्जरगत मंजार ढिग सुकलौं सूखति जात ॥
१८. पार्‍यौ सोर सुहाग को इन बिन ही पिय नेह ।
उन दौंही अँखियाँ ककै कै अलसौंही देह ॥
२०. अत्रापि मामकीनं पद्यं व्याख्यानभूतम् । यथाः—
झलक्यो जोवन अङ्ग अङ्ग
झलकति शिशुताकी झाँई ।
दीपति देह दुहूँ मिलि राजै ताफत पट द्युति पाई ॥
विरचि मदन रससदन छबीलिहिं जगकी रुचि
उर वाई ।
कनक-कमल विद्रुम–नवपल्लव इन्दुकला सकुचाई॥
छुटी न शिशुता की झलक झलक्यो जोवन अङ्ग ।
दीपति देह दुहून मिलि दिपति ताफता रङ्ग ॥

महाकवि-त्रिविक्रमभट्टः

लेखकः—पुरुषोत्तम शर्मा गौडः, साहित्यशास्त्री.

काव्यं हि नाम नितान्तरमणीयतरं वस्तु, रोचकतया निरतिशयाल्हादजनकतया च । कथमस्य रुचिरत्वं न स्यात्, यस्य खलु स्वप्रकाशानन्दस्वरूपो ब्रह्मास्वाद-सहोदरश्च रस एवात्मा । अतएव रसिकाः सहृदया एव काव्यानन्दममन्दं विन्दन्ति, नेतरे । तदुक्तमभियुक्तैः—

'कवितारस-परिपाकं ह्यनुभवरसिको विजानाति ।'

एवं ,लोकोत्तरवर्णना-निपुण-कविकर्म-कर्तुः कवेरपि भूयान् भार इति नास्त्यत्र सन्देहलवोऽपि । उक्तमेव केनापि—

न स शब्दो न तच्छास्त्रं न स न्यायो न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्ग–महो भारो महान् कवेः ॥

अस्माकं संस्कृतवाङ्मये भूयांसो महाकवयो विचित्र-रचना-चातुरी-चमत्कृत-सचेतसः समभूवन् । तत्रैकस्य महाकवेस्त्रिविक्रम-भट्टस्य विषये गुरुजनमुखादाकर्णितं किमपि कौतुकात् सुप्रभात–पाठकानां पुरो विनिवेदयामि ।

महाकविरयं संस्कृतभाषायाः प्रौढतरेषु प्रथमश्रेणी-मुपगतेषु महाकविषु स्थानमासादयति स्वप्रौढिप्रकर्षेण चेतश्चमत्कारि-कविकर्मनैपुण्येन चेति नात्र काचन विप्रतिपत्तिः ।

महाकविरयं देवादित्यस्य पुत्रो दक्षिण-हैदराबाद प्रान्तान्तर्गत-मान्यखेटाधीश्वरस्य सभायाः प्रधानकविः, प्रमुखपण्डितश्चासीत् । स च मान्यखेटाधीश्वर इन्द्रराज-नृपतिः, ९१५ खिष्टाब्दे समभूदिति—बडोदाराज्यान्तर्गत-'नवसारी–' ग्रामे समुपलब्धेभ्यस्ताम्रपट्टेभ्यः समवसीयते; ये च राज्ञा इन्द्रराजेन स्वीय-राज्याभिषेक-समये ब्राह्मणेभ्यो वितीर्णा आसन् । तेषां दानपट्टानां लेखकोऽप्ययमेव देवादित्य-सूनुस्त्रिविक्रम इति निश्चितप्रायम् । त्रिविक्रमश्च स्वीय ग्रन्थे स्वपरिचयं ददन् विलिखतिः—

"तेषां वंशे प्रथित-यशसां श्रीधरस्यात्मजोऽभू-
द्देवादित्यः स्वमति-विकसद्-वेद-विद्या-विवेकः ।
उत्कल्लोलां दिशि दिशि जना कीर्ति-पीयूष-सिन्धुं
यस्याद्यापि श्रवण-पुटकैः कूणिताक्षाः पिबन्ति ॥
तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रैलोक्यास्तिलकायितम् ।
तस्मादस्मि सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः ।"
—इति ।

अयं महाकविः 'दमयन्तीकथा'ऽपरपर्यायं नलचम्पूरिति नामधेयं गद्य-पद्यमयं सभङ्गश्लेप-भङ्गि-तरङ्गितं प्रौढतमं काव्यं प्रणिनाय । अत्र सप्तत्रिंशदुत्तर-शतत्रयपरिमितानि गद्यपद्यानि वर्तन्ते ।

अस्माकं देशे विशिष्ट-महाकविनां विदुषाञ्च विषये माहात्म्य-विशेष-सूचकाः कथाः प्रायः संलभ्यन्ते । कालिदास-भारवि-श्रीहर्षादि-महाकवीनां विषयेऽपि श्रूयन्ते प्रचुराः प्रवादाः । तथैव त्रिविक्रमभट्ट-विषयेऽपि प्रसिद्धा किम्वदन्ती । यथा किल—

"अयं त्रिविक्रमोऽनधीतशास्त्रोऽविनीतो महामूर्खश्चासीत् । एकदा देवादित्ये कार्यवशाद्देशान्तरं गते कोऽपि महान् विद्वान् सान्यखेटाधीश्वरस्य सभायां समागत्य "राजन्! केनापि स्वसभा-पण्डितेन सह मम शास्त्रार्थं कारय, अन्यथा जयपत्रं देही" ति प्रोवाच । राज्ञा च देवादित्यस्य पुत्रोऽपि नूनं पण्डित एव भवेदिति विचार्य स आकारितः । असावपि तच्छ्रुत्वा विषण्ण-हृदयो वाग्देवीं प्रार्थयामास मान रक्षायै । सापि 'च ' यावत्ते पिता न समायाति तावत्त्वन्मुखे स्थास्यामि–" इति वरं ददौ । तेन च वरप्रभावेण प्रतिवादिनं पराजित्य गृहान् प्रति निवृत्तोऽसौ पितुरागमनात् प्राक् गद्यपद्यमयं चम्पूकाव्यं प्रणिनाय । सप्तमोछ्वास-परिसमाप्तावेव पितुरागमनेन सरस्वती निर्जगाम, अपूर्ण एवावतस्थे च सन्दर्भ"—इति ।

किम्वदन्तीयं निर्मूला, कल्पिता च प्रतिभाति । वस्तुतस्तु महाकविरयं बाल्यादेवाधीत-सविधि-सकल-साहित्य-शास्त्रस्तदङ्गशास्त्रश्च समवलोकित-निखिलदक्षिण-प्रान्तीय-भूभागः, राजोचिताचारविचार-व्यवहारकुशलः, समनुभूत-संसार-सारः, बहुश्रुतो बहुदर्शी परममार्मिको विद्वद्धुरीणश्चेति प्रतीयते ।

त्रिविक्रमभट्टः, महाकविं बाणभट्टं प्रायः समनुकरोति । बाणभट्टेन यथा शुकनासोपदेशः सम्बद्धस्तथैव चानेन कविना सालङ्कायनोपदेशः समुपवर्णितः । दैवयोगेन कादम्बरी खण्डिताऽतिष्ठत्तथैवेयमपि चम्पूरसम्पूर्णैवातिष्ठत् ।

प्रकृतिवर्णने सिद्धहस्तस्य महाकवेः—विविधवन-पर्वत-नदी-वृक्ष-चन्द्र-सूर्य-आकाश-नक्षत्रादीनां वर्णने, कुण्डिनपुर-विदर्भदेशादि-वर्णने च सर्वत्र प्रखरतरा मार्मिकी च प्रतिभा प्रतिभासते ।

लौकिकज्ञानेऽपि चास्य महाकवेः परं प्रावीण्यं प्रतिपदं प्रतीयते । बहवो लौकिका आभाणकाः कविना सरसतया यथायोग्यं संनिवेशिता नितरामानन्दयन्ति सचेतसां चेतांसि । यथा—

'इतो व्याघ्रः, इतस्तटी, 'हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्नावुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि । ' इत्यादयो बहव आभाणकाः समुपलभ्यन्ते । ' कार्नाटीमिव मुखरतां न प्रशंसन्ति सुधियः । ' इत्यादयो गूढदेशाचारा अपि वर्णिताः कविना । संगीतशास्त्रे, चित्रकलायाञ्चास्य प्रखर-पाण्डित्यं स्थाने स्थाने विद्योतते ।

'हरचरणसरोज'–शब्दः प्रत्युछ्वासमन्ते निवेशित इति हरचरणसरोजाङ्केयं प्रसिद्धा चम्पूः । कविश्चायं शैव इति प्रतीयते ।

एकवचन—बहुवचनयोः, स्त्रीलिङ्ग—पुल्लिङ्गयोरेकाधिकरण्यं बहुशः समावेश्य व्याकरणशास्त्रे परमं पाटवं प्रकटीकृतं तत्र तत्र त्रिविक्रमेण ।

अलङ्कारेषु च भ्रान्तिमदलङ्कार एव प्रियतरः कवेः । साहित्यदर्पणादिलक्षण–ग्रन्थेषु अत्रालङ्कारे त्रिविक्रमस्यैवोदाहरणानि लभ्यन्ते ।

सभङ्गश्लेषे तु संस्कृत–साहित्येऽद्वितीय एवायं कवि-कुलचूडामणिः । प्रथममेव कविः स्वग्रन्थे लिखतिः—

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेष—विशेषतः ।
नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः—इति ।

यद्यपि भङ्गश्लेषवशात् श्रवणसमनन्तरमेव सद्यो रसास्वाद–प्रतिबन्धकता भवति, तथापि कवेरस्य श्लेषोऽपि सरल–सरसतया सद्य एव मदयति सहृदय–मानसानि । नैतादृशः प्रौढतरः सरसश्लेषकविरन्यः समालोक्यते संस्कृत–साहित्य–संसारे ।

संस्कृते केषाञ्चन महाकवीनामैकैकयानुपमोपमया यथोपनामानि दीपशिखाकालिदास-आतपत्रभारवि-घण्टा माघ-तालरत्नाकरप्रभृतीनि प्रसिद्धानि, तथैवास्य "यमुना त्रिविक्रम" इति प्रसिद्धिः। भूतले यत्रतत्राऽस्थानेऽपि गङ्गा यमुना-सङ्गमवर्णनं कृतं दृश्यते कविभिः। परन्तु आकाशे गङ्गा-यमुना-सङ्गमं कुर्वता कविना कल्पनाशक्तेर्महान् परिचयः प्रदत्तः। यथा—

उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभा-पाण्डुतायां
गतवति च निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य।
जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये
सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनञ्च॥

अस्मिन् काव्ये तद्धितप्रयोगाणां बाहुल्येन 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः' इतीयं लोकोक्तिः सर्वथा सङ्गच्छते।

नैषधकारो महाकविः श्रीहर्षो नलचम्प्वां त्रिविक्रमस्य काव्यरचनावैचित्रीमालोक्यैव रभसवशात् महदद्भुतं महा-काव्यं प्रणिनाय। इमामेव दमयन्तीकथां तत्तत्स्थाने परिव-र्धयन्, परिष्कुर्वन्, स्वीयां वाग्वैदग्धीं प्रदर्शयन्, नलचम्पू-मेवापूपुरदिति मन्तव्यम्। यत्र यत्र त्रिविक्रमस्य न्यूनत्व-मासीत् तत्र तत्र रचना-परिपाटी-पाटवेनोत्कृष्टतरं चकार। यथा हंस-नलसमागमे, तस्य दौत्ये, दमयन्ती-हंस-समा-गमे च त्रिविक्रमस्य किमपि क्षतिपूरणमकार्षीदिति मन्या-महे। नलस्य दौत्यमपि सविशेषचमत्कारमरीरचदिति च। अस्तु।

त्रिविक्रम-भट्टोऽयं स्वीयया एकयैव चम्पूरचनया भारतीय-कवि-समाजे प्रकृष्टतरमासनं लभते-इति निःशंसयं वक्तुं पारयामः।

मदालसा-चम्पू-कर्ता यमुना-त्रिविक्रम एव, अन्यो वेति सन्देहास्पदमेव। तदेतदग्रे विचारयिष्यामः।

भारते भारती भातु पण्डिताः सन्तु मण्डिताः।
संस्कृताः सन्तु सन्तुष्टाः सुप्रभातोदये पुनः॥

लीला—पद्यम्

(१)

श्रीधाने द्यावितानेस्फुरितमणिगणाकारताराप्रतानेः,
पर्य्याय-द्योतमान-द्युमणि-शशि-महादीप-जाग्रत्प्रकाशे,
मन्द्रं मन्द्रं मृदङ्गे ध्वनति जलनिधेरन्तरङ्गे तरङ्गे
लोके लोकोत्सुकेऽस्मिन् जयति पटुनटो विश्व-रङ्गस्थलस्य।

(२)

ध्रियते धरणिरितीव ध्रियतेऽखर्वेण निर्गुणं ब्रह्म
ब्राह्मी तदा सदाशय-महिता मे निर्गुणा जयतु।

(३)

स जयति रतिमिव नगपतितनयाम्प्रणयागताम्पराभूय
तपसा भृशं कृशान्तां कान्तां विदधान ईशानः।

(४)

लघुनैव लघु क्रियते यावज्जगतो महत्काम्यम्
पारावारोऽपारो न्यपायि यन् कुम्भ-सम्भवेनैव।

(५)

निर्दोषे मयि रोषं विधाय जोषं स्थितः किमसि?
तज्जयति पारदृश्वा चौर्य्यकलाया नगरपालम्!

(६)

पिब गरलं मधुरं तद्, विश वह्नौ शीतलस्सोऽपि
प्रेम-पथे चल-चरणं, गाधे मा धेहि, मा धेहि।

(७)

प्राग् यस्या वचनेन चारु-रचनेनाधानि हैमो मृग-
स्तामन्तःपुरतो न किन्तु पुरतो निष्कास्य निष्कारणम्।
निर्मायाप्रतिमां तदीय-प्रतिमां यज्ञे यशश्चिन्वतां
मर्य्यादापुरुषोत्तमस्य पुरुषैर्मा स्त्रैणता वर्ण्यताम्।

—श्री जानकीवल्लभ शास्त्रिणः
साहित्य—वेदान्ताचार्यस्य,

पारसीक-धर्म-तत्त्वम् । ×

सम्पादकः

भारतवर्षे स्वल्पतमाः पारसीका निवसन्ति । स्वल्पतमा अपि ते परम-सभ्याः, सुसंस्कृताः, सुशिक्षिताः, सुसंघटिताश्च सन्ति । व्यापार-क्षेत्रे तु भारतवर्षे प्रधानेयं पारसीक-जातिरिति प्रचुरतरधन-शालिनी दानशीला च विद्यते । न केवलं भारते; निखिल-भूमण्डले लौहव्यापारे प्रधानः श्रीमान् ताता पारसीक एव । भारतीय-राष्ट्रमहासभा-संस्थापकः प्रथमो भारतनेता दादाभाई नौरोजी पारसीक एवासीत् । मोहमयी प्रान्ते कराची-नगरे च पारसीकानां प्राधान्यं विद्यते । अस्मिन् पारसीक-समाजे स्त्रीषु वेश्यावृत्तिः, पुरुषेषु च याचकवृत्तिः सर्वथा निषिद्धैवेति परमं महत्त्वम्। एतेषां समाजे सुरक्षिता धनकोषा विद्यन्ते। यदि कश्चन पुरुषो दरिद्रो भवति, तदा धनकोषात्तस्मै व्यापाराय धनं दीयते, यदि काचन स्त्री दरिद्रा स्यात्तदा तत एव कोषात्तस्यै धनं दीयते, येन सा गर्हितां कामपि वृत्तिं न समाचरेदिति। व्यापारशीलेयं जातिः, भारताद् बहिरपि अफ्रीका-अबीसीनिया-फ्रान्स-अमरिका-जावा-सुमात्रादि-देशेषु विपुलं व्यापारं करोति ।

भारतीयानामिव पारसीकानामपि धर्मः प्राचीनतम इति नैकप्रमाणैः सिद्धप्रायमेव । अस्माकं ऋग्वेदवत् 'जिन्दा अवेस्ता' नामको धर्मग्रन्थो नितरां प्राचीन इति प्रसिद्धम् । 'जरथुस्त्र' नामा प्रथमो विद्वान् ग्रन्थमेनं प्रणिनाय । एतेषां सभ्यता संस्कृतिश्चापि आर्याणामिव दृश्यते । इमे कटिभागे यज्ञोपवीतं धारयन्ति । अग्निहोत्रिणामिवैतेषां अग्निशाला स्थापनम्, हवन-पूजनादिकञ्च भवति। समानैव सभ्यता संवदति परस्परं पारसीकानामार्याणाञ्चेति ऐतिह्यविदामत्र प्राय ऐकमत्यमेव ।

यदा खिष्टस्याष्टमे शतके (8th Sentury A.D.) पारसीकाः स्वदेशात् भारतभुवं समवतीर्णाः 'सञ्जाणबन्दर' नाम्नि समुद्रतटे, तदा तत्र यादवराणानाम्नो नरपतेः सभायां निवासाज्ञां लब्धुं समुपस्थिताः । तत्र च पारसीक-धर्मविषये राज्ञा पृष्टेषु तेषु तेषां धर्मगुरुः-दस्तूर नैर्योसंग धवले नामा संस्कृतभाषायां षोडश श्लोकान् निर्माय स्वधर्मतत्त्वं प्रख्यापयामास ।

भारतवर्षे निवासस्थानमुपलभ्य पारसीकैः स्ववेशं विहाय भारतीयो वेशः स्वीकृतः । पूर्वं तेषां विवाह-संस्कारः प्रातःकाले भवतिस्म, परं भारतीय-देशाचारमनुसृत्य रात्रावेव विवाहक्रिया सम्पाद्यते ।

यादवराणा-समक्षं पठितेषु षोडशश्लोकेषु समुपलब्धा अष्टौ श्लोका अत्र समुद्ध्रियन्ते । एतेषामवलोकनेन स्फुटं प्रतीयते यद् भारतीयैरार्यैः सह तेषां कियत् साम्यं विद्यते । इमे श्लोका यत्रकुत्राप्यशुद्धा विद्यन्ते, परं यथोपलब्धा एव प्रकाश्यन्ते । पाठकैरवधेयम् ।

[१]

सूर्यं ध्यायन्ति ये वै हुतवहमनिलं भूमिमाकाशमाद्यम्,
तोयेशं पञ्चतत्वं त्रिभुवन-सदनं न्यासमन्त्रैस्त्रिसन्ध्यम् ।
श्रीहोर्मिज्दं सुरेशं बहुगुणगरिमाणं तमेवं कृपालुम् ।
गौराः धीराः सुवीरा बहुबल-निलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[२]

स्नाने ध्याने सुपाठे हुतवह-हवने भोजने माल्य-मौत्रे
शास्त्रोक्तं सप्तमौनं विदधति नृवराः सर्वदाः सर्वदा ये ।
नानाधूपैः, सुपुष्पैर्वरफल-बहुलैः पूजयन्तीह धेनूः
गौराः धीराः सुवीरा बहुवल-निलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

[३]

रम्यं वस्त्रं पवित्रं कवच-गुणमयं कञ्चुकं नित्यमङ्गे
युक्तामूर्णां सकुस्तीसहिमुख-समता-बन्धनां चैव कट्याम् ।
मूर्द्धानं वस्त्रगुप्तं पट-युगल-तले रक्षणं कुर्वतो ये
गौराः धीराः सुवीरा बहुबल-निलयास्ते वयं पारसीकाः॥

[४]

यन्माङ्गल्ये विवाहे कथित-शुभदिने सुस्वरं गीत-वाद्यम्,
श्रीखण्डं चन्दनाद्यं वपुषि युवतयो धारयन्तीह येषाम् ।
स्वाचाराद्ये पवित्रा बहुगुण-निधयो रम्य-शास्त्रार्थ-युक्ताः
गौराः धीराः सुवीरा बहुबल-निलयास्ते वयं पारसीकाः ॥

× इमे श्लोकाः मोहमयीस्थ-सुप्रसिद्धविदुषां प्रथित-यशसां महोपाध्याय पं० रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्रिणां कृपया समुपलब्धा आसन् । अतस्तेषां महान्तमुपकारमुररीकुर्मः ।—सम्पादकः

[५]

येषां गेहे सुरम्यं मधुर-रसमयं चान्नदानादि नित्यम्
कासारं कूप-वापी-जलपुल-रचनं दानमेभिः प्रकारैः ।
वस्त्राद्यं द्रव्यदानं सुददति गुणवद्भ्यः सदा ब्राह्मणेभ्यो
गौराः धीराः सुवीरा बहुबल-निलयास्ते वयं पारसीकाः ।।

[६]

यादृग् हर्षौ विषादः सुखमसुखमहो ज्ञानमौने च यादृक्
धर्माधर्मौ च यादृक् मल-विमल-कुले यादृगारोग्य-रोगौ ।
ऊर्ध्वाधस्तौ च यादृक् द्युति-तिमिरमयौ सृष्टि-संहारकारौ
येषामुक्तौ मतौ द्वौ नर-विधि-पुरुषौ ते वयं पारसीकाः ।।

[७]

गोमूत्रैर्मन्त्रपूतैः शिरमुख-नमिताः स्त्री-पयःपान-शुद्धाः
ब्राह्यान्तःस्नानमुक्तं तदनु परिवृता मध्यदेशे च मुद्रा ।
मुद्रावाह्यं न निद्रा जपनवमनसा साधु पूजादिकार्यम्
येषां मार्गे हि तत्त्वं सततमभयदं ते वयं पारसीकाः ।।

[८]

काष्टैः षण्मासशुष्कैरगुरुमलयजैः काष्ठ-कर्पूर-धूपैः,
होमः स्यात् पञ्चकालं प्रतिदिनमुदितैरत्रैर्मन्त्रयुक्तैः ।
निर्वाणाग्निस्तु सूर्यावृत-घन-रुचिरैर्ना युगान्तेऽपि येषां
सत्यन्यायैकनिष्ठा न च युवतिरतास्ते वयं पारसीकाः ।।

संस्कृत-भाषा

श्रीगोपालशास्त्री, दर्शनकेसरी, साहित्याचार्यः

अनादि निधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।।

इयं संस्कृतभाषा सृष्टितोऽपि पूर्वां वेदरूपेणाविर्भूता । अस्यामेव भाषायां देवाः स्वीयं व्यवहारं चालयन्ति । तत एवेयं ब्रह्मदेवेन सर्वप्रथमं पूर्ण-सृष्टि-विकाशावसरे सनक-सनन्दन-सनातनादिषु पूर्णप्रज्ञेषु महर्षिषु भाषारूपेण सञ्चारिता । अस्या व्युत्पत्तिबलादेवायमभिप्रायो द्योत्यते । तथाहि-संस्कृतभाषा नाम संस्कृता परिमार्जिता, परिष्कृता वा भाषा-वाक्-इति । परिष्कृततयैवेयमुच्यते—अतः संस्कृता, संस्कारं प्राप्ता—इति कथ्यते । अस्या एव विकृतं रूपं यद्धि प्राकृतजनैरभिधीयतेस्म, तद्धि प्राकृतभाषेतिशब्देनाभिधीयते ।

पूर्वस्मिन् काले या हि भाषा सभ्य-समाजे शुद्धरूपतो व्यवह्रियतेस्म, यस्यां भाषायां जनाः परस्परं लेखपत्रादिव्यवहारं कुर्वन्तिस्म, यस्याञ्च स्थिरसाहित्यं सूत्र-संग्रहोऽप्युपयोगिज्ञान-सन्निवेशो भवतिस्म; सैव हि संस्कृतभाषा, समीचीनभाषा, आर्याणां मातृभाषा, स्थिरभाषा, परिष्कृता भाषा, देवभाषा, अनादिभाषेत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । इयन्तु अनार्याणां पद्धतिर्यत् पूर्वमसभ्याः पुरुषा अभूवन्, पश्चात् शनैः शनैः सभ्यत्वमवाप्ता—इति । नेयमार्याणां विचार-परम्परा । आर्याणान्तु वेदत आरभ्य धर्मशास्त्रेतिहास-पुराणकाव्यं यावत् सर्वाण्येव शास्त्राणि-एकस्वरेण पूर्व-पूर्वपुरुषाणां सभ्यानां सृष्टिर्भवति । पश्चाच्छनैः शनैः ह्रसिताः, असभ्याः, वर्णसङ्कर-वृत्तिसङ्कर-आश्रमसंकरादिभावेन वर्बरा मानवा भवन्ति, यतश्च सृष्टेरुच्छेदो जायत-इति सङ्गिरन्ते । उदयनाचार्येणोक्तम्-

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।
ह्रास-दर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ।।

अतश्चेयं सृष्टेरादौ समुद्भूतानां दिव्यानां मानवानां सुसंस्कृतभाषा, अमरभाषा, अविकृता भाषा-इत्यादि नाम्नाऽभिधीयते । अतएवेयं न विकारं गतवती । पूर्वत इदानीं यावदविच्छिन्न-परम्परेयं भाषा विद्यते ।

अस्या लौकिक-वैदिक-भेदेन द्वैविध्यम् । तत्र कियतां शब्दस्वरूपाणां भेदो दृश्यते, नान्यः कोऽप्यन्यादृशो भेदः । स चापि भेदो नगण्य एव । यतो हि इयमुभयात्मिकाऽपि व्याकरण-नियमैर्नियन्त्रिताद्यावधि-एकरूपेणैव तिष्ठति । प्राकृतजनेषु व्यवह्रियमाणा प्राकृतभाषा अस्या एव द्वितीयं रूपम् । सा च कालभेदात् देश-भेदतश्च विविध रूपाणि बिभ्रती, हिमालयतः प्रसृता मूले विशुद्ध-सलिलापि मध्ये मध्ये सहायक-नदीभिर्विवर्द्धितजला, समुद्र-सन्निधौ तु

कलुषप्रचारजला, अन्यदृशेव संजाता गङ्गेव, प्राकृत-पाली-मागधी-अवधी-पैशाची--शौरसेनी-सौराष्ट्री-महाराष्ट्री,नागरी--त्यादिभेदेन नामबाहुल्यमासाद्य स्वकीयमूलशुद्धस्वरूपात्मक-संस्कृतस्वरूपतोऽन्यादृशा, तत्तत्कालिक-जनप्रिया, तत्तद्देशस्थ-जनप्रयोग-सरला, मूल-रूपतश्च्युतस्वरूपा, देशान्तरीय-भाषा-सम्मिश्रणतश्च नानारूपेण विकृता सम्भूय तिष्ठति । यतश्च साधारणजनानां परिचय एव न भवति यदिमाः सर्वा अपि देशभाषाः, मूले एक स्वरूपा एवासन्निति । किन्त्वासां भाषाणां मूलं शुद्धं स्थिरं स्वरूपं संस्कृतं यथा पूर्वं मूले-आदिकाले-आसीत्, तत् तथैवाद्यापि विद्यते । नाममात्रेणैवास्यास्तस्मिन् स्वरूपे लौकिक-वैदिक रूपेण भेदोऽयं नगण्य एवास्तीति बहूनां जनानान्तु सन्देहो विद्यते यदियं संस्कृतभाषा कस्मिंश्चिदपि काले जनैर्भाष्यमाणा व्यवह्रियमाणा वा नासीदिति ।

अत्रेदमेव वक्तव्यं विद्यते यदीयं कदापि काले जनैर्भाष्यमाणा नासीत्तदा अस्या पाणिनिमुनिकृतं भाषा-शब्देनाभिधानं कथं सङ्गच्छते । पश्यन्तु, पाणिनिर्हि—भाषायां सदवसश्रुवः ३ । २ । १०८, शरव्यशिश्वीति भाषायाम् ४ । १ । ६२, प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्, ७ । २ । ८८ ।—इति सूत्राणि पठति । प्रत्यये भाषायां नित्यम्-इति वार्तिकमपि वररुचिर्विरचयति । यदि लोके व्यवहृतेयं न स्यात्तर्हि लौकिकभाषा लोके व्यवह्रियमाणा भाषा-इति संज्ञैवास्याः कथं सङ्गता स्यात् । अतश्चाकामैरपि तैः प्रतेतव्यं भवति यदियं संस्कृता वाक्, सभ्या, सभ्यजनोचिता भाषा, संस्कृतमानवेषु, सभ्येष्वार्येषु, नूनं व्यवहृता आसीदिति । अतएवेमौ महावैय्याकरणौ पाणिनि-वररुची महर्षी भाषाशब्देनैव संस्कृत भाषाया बोधं कारयतः ।

वाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डे हनूमन्मुखेन वाल्मीकि महर्षिरपि—

> अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ।
> वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥
> यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
> रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥

इति पद्यद्वयेन संस्कृतो मानुषीं वाचं सर्वद्विजाति वाच्याञ्च स्वीकरोति । श्रीहर्षस्तु विश्वबोध्यामेवेमां संस्कृत भाषां प्राक्तने काले स्वीकरोति । तथाहि—

> अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
> दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥

इत्यतोऽपि संस्कृता चासौ भाषा संस्कृतभाषा-इति व्युत्पत्त्या सूच्यते । यतश्च या हि भाषा व्यवह्रियमाणाऽपि शुद्धा, परिष्कृता, संस्कार-सम्पन्ना भाषा विज्ञानानुकूलास्ति । सैव संस्कृतभाषेत्युच्यते—इति विशिष्ट-गुण-महिम्नैवेयमद्यापि सृष्टेः सुचिरे काले व्यतीतेऽपि निजं प्राचीनं रूपं नैव विजहौ । एतस्या एव द्वितीयं रूपं प्राकृतं पूर्वोक्त-प्रकारतो विगुणतामापद्य, आपद्य, देशभेदतो विविधरूपतां गतमस्ति । इत्यनेन संस्कृत-व्याकरणस्यापि महती अनुकम्पा ज्ञेया, यद्बलादियं स्वस्वरूपे एव नियंत्रिताऽद्यावधि निजरूपमविजहती तथैव तिष्ठति—इति ।

को वेदानुद्धरिष्यति ?

लेखकः—श्रीलालचन्द्र शर्म्मा, आयुर्वेदाचार्यः
अर्जुन-आयुर्वेद-विद्यालय—प्रधानाध्यापकः

परःसहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः सर्वतो हि अनर्थपरम्परापरिप्लुतेऽपि, अधुना च पाश्चात्य-चिकित्सा पद्धतिपदाक्रान्तेऽपि, पतितपावने पवित्रतमेऽपि आयुर्वेदे, सकलेऽपि, सकल-प्रतिपादित-प्रतिपाद्य-विषय-समन्विते-ऽपि, व्याधि-विकल-समस्त-संसार-सन्ताप-संशमन-सामर्थ्य-सम्पन्नेऽपि, सुकर-सुलभ-सुन्दर-चारु-चिकित्सा चन्द्रिका-चन्द्रित-सकलबुधजनान्तः करणेऽपि, भारतीय-दर्शनानुरूप-भव्यभावना-संभृतेऽपि, यः खलु अखिलस्यापि विश्वस्य सम्मिलिता संयुक्ता च सम्पत्तिः, परञ्च अखिलेनापि विश्वेन प्रमादवशात् विस्मृतत्वात् केवलं भारतवर्षीय-विद्वज्जनेन संरक्षितः स्यात्, निखिलस्यापि लोकस्य चिकित्सा-सरणि-स्रोतसां एको मूलभूतो महामहिममहितोऽमृतरस-स्राव-स्रवणो विस्रवणः, यश्च धर्मद्वारावहितैः, व्यपगत-भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह-मानैः,

ब्रह्मपरैः, आप्तैः, कर्मविद्भिरव्याहत-सत्त्वबुद्धि-प्रचारैः, पूर्वैः, पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुभिर्दृष्ट्वा उपदिष्टः। यश्च आयुष्याणि अनायुष्याणि च द्रव्य-गुण-कर्माणि वेदयति अतएव च हेतोर्यस्य "आयुर्वेद" इति संज्ञा, यश्च अथर्ववेदस्योपवेदः, येनोपकृतोऽयं लोकस्तं सबहुमानं अवलोकयन्नवलोक्यतेऽधुनापि—इति।

हा हन्त ! भोः ! तस्मिन् आयुर्वेदे प्रजापालन तत्परस्य प्रजापतेः शिरसीव भस्म प्रक्षेपं, सकल-लोकाल्हादके चन्द्रमसीव थूत्कारं, पाश्चात्य-वाग्जालच्छलोच्छलित-चित्तानां, वाचालवाग्-वागुराऽवपतितमनोमृगाणां, बौद्धिकदासता-दोष-दूषितान्तःकरणानां जनानां को नाम भारतीयताभिमानी सुखं शृणुयात् प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षं कृतान् अधिक्षेप-सहितान् आक्षेपान् ? इति।

प्रत्यक्षं एकः कथयति—"अवैज्ञानिकोऽयं आयुर्वेदः" (पं० जवाहिरलाल नेहरू), अपरश्च (गणनाथ सेनः, प्रत्यक्षशारीरोपोद्घाते) "सेयं चरकसंहिता साक्षात् अग्निवेशतन्त्रम्—एवेति न युज्यते वक्तुम्" तथा "न चास्याः (वर्त्तमान-सुश्रुत-संहितायाः) प्राचीन-सौश्रुत-तन्त्राद् अभेदः कथमपि सम्भाव्यः" अथ च वाग्भटमपि स्व-स्वरं स्वरं मेलयन्तं पश्यन् तस्य सुप्रसिद्धं श्लोकमुद्धरति—"वाग्भटश्च लभ्यमान-चरक-सुश्रुतयोरनार्षवचोबहुलत्वं प्रतिपादयन्नाह—

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरक-सुश्रुतौ ॥
भेलाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम्।

तदेतद् अरुणदत्तो (वाग्भट-टीकाकारः) व्याचक्षाण उपसंहरति—"अतश्चरक-सुश्रुतवद् 'अनार्षं, अपीदं (अष्टाङ्गहृदयम्) गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव इति। प्रतिसंस्कृतत्वं च लभ्यमान-सुश्रुत-संहिताया डल्लन-चक्रपाण्यादिभिः अनुमन्यते सुस्पष्टया गिरा इत्येवमिदं सति नानाप्रमाणसंप्लवे कृतं सुप्रसिद्धमत-विरोधेन, कृतं च वृथाऽऽर्षभक्ति संरम्भेण।" तदग्रे च यथा—"शारीरे सुश्रुतः श्रेष्ठः इत्येवं योऽसौ प्राचीनः प्रवादः......इदानीं तु "शारीरे सुश्रुतो नष्टः,, इत्येव युज्यते विलपितुम्"—इत्यादि-बहुत्र बहु आश्चर्यजातम् दृश्यते।

अन्यच्च—यद्यपि अहं आयुर्वेदानभिज्ञः; तथापि भवतां नियोगं शिरसि निधाय निवेदयामि किञ्चित् इत्यादि प्रस्तावनां प्रस्तूय भाषितुं आरभते यत्—"वैद्यैः डाक्टराणां सरणिरनुसरणीया, "विटामिन"—विषये वैज्ञानिकं विज्ञानं विज्ञेयम्, तेषामनुकरणं करणीयं, तद्वत् नवा नवा गवेषणा गवेषणीयाः, क्रिमीणां (रोग हेतूनां ?) आक्रमण-निरोधाय बद्धपरिकरैर्भाव्यम्, तथा विधातव्यं यथा कोऽपि रुग्ण एव न स्यात्, संग्रन्थनं कृत्वा प्रस्तावाः स्वीकृत्य शासक-समीपे प्रेषणीयाः, नवीनाः पेटेण्टयोगाः अनुसन्धातव्याः, निघण्टुरपि तादृश एव निर्मातव्यः, क्वाथादि-निर्माणस्य "बखेड़े को" परित्यज्य तादृश्य एव औषधयः प्रस्तुतीकृत्य रक्षणीया" इत्यादि बहुलं श्रूयते च।

अहह !! अयि भोः ! कीदृशोऽसौ बुद्धेर्विपर्यासः, दुर्दैवस्य दुर्विलसितम्, भारतभाग्यस्य दुर्भाग्यम्, आयुर्वेदादृष्टस्य दुर्विपाकः, ये खलु श्रद्धालवः श्रोतारः आयुर्वेदस्य पवित्रयशःश्रवणाय समुत्कण्ठिता भूत्वा सम्मेलनेषु सम्मिलिता भवन्ति तेषामेवाग्रे कीदृशोऽसौ संशयोत्पादक-पदानां प्रयोगः ? स्पष्टमेव निन्दागर्भा स्तुतिः,अधीरवत् धीराणां धैर्यस्य अपवादः, असिद्धान्तानां सिद्धान्ताभासानां वा सिद्धान्तत्वेन उपन्यासः, परप्रवृत्तौ प्रवर्त्तनस्य प्रतारणापरा प्रवृत्तिः, वाक्यच्छलावृतो विकृतो व्यापारः, चापल्य-पूर्णा चपलता, स्वाज्ञानस्य च निस्त्रपं प्रदर्शनम्—इत्यलमति-कटु-कल्पना-कल्पित-

कटु-वाक्यावलिज्वालावलीढ-हृदयोद्भूत-धूम-धूसरत्वेन व्याधिपीडितपीडोत्पीडन-संलग्नस्य शान्तस्य वैद्य-समूहस्य मनसामिति ।

अथ तृतीय आक्षेपः । तत्र वर्त्तमानौ चरक-सुश्रुतौ अनार्षौ-इति आक्षेप-संक्षेपः । अतस्तस्य प्रत्याक्षेपोऽपि संक्षेपेणैव विधीयते । तत् शृणुत श्रोतारः ! आक्षेपसमर्थकः श्लोकस्तु "ऋषिप्रणीते" इत्यादिः-आक्षेपक-मुखेनैवोद्धृतपूर्वः, तस्य अरुणदत्तव्याख्यातो व्याख्या उद्धृयते तावत् श्रुत्वा च तां सत्य आक्षेपोऽसत्यो वेति-निर्णयकरणे भवन्त एव प्रमाणम्—सेयं व्याख्या-"ननु किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीतमेव तंत्रमध्येतव्यमित्याशंक्याह— ऋषिप्रणीते इति–यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिः ततः चरक-सुश्रुताख्यौ हित्वा भेड (ल) जातुकर्णादि-मुनिप्रणीतानि (तंत्राणि) किमिति न पठ्यन्ते सर्वेणैव वैद्यवृन्देन । अपितु सुभाषितप्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते न तथा भेडादयः । तस्मात् स्थितं एतत् सुभाषितं ग्राह्यं नतु मुनीप्रणीतमेव तंत्रम् । अतः चरकसुश्रुतवत् अनार्षमपि—इदं गुणवत्त्वात् मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव ।—वा. उ. तं. ४० श्लो. ५३ । [क्रमशः]

संस्कृतस्य प्रचारोऽैक स्वरूपरक्षा

लेखकः—विश्वनाथ शास्त्री, वेदतीर्थः

सृष्टेः सूक्ष्मतत्त्वविद्भिः प्राचीनैरर्वाचीनैश्च बुधैः सर्वथा विविच्य निर्धारितं यदेतस्य समस्तजगतः सर्वादितमा सृष्टिरस्या एव भारत-वसुन्धरायाः पावनप्राङ्गणाद् विधिना प्रारेभे । इत एव च कालक्रमेण विवर्धमानं विश्वमिदमेतादृशरूपे परिणतं विद्यते । नहि वाचं विना कश्चन व्यवहारः प्रवर्तते, अतस्तदानीन्तनं व्यवहारं प्रवर्तयितुं या वाक् विधिना विन्ययोजि, सैव निखिलवाङ्मयजननी विश्वभारती, संस्कृत वाणीति ।

ये चाधुनिका पुरातत्वविदो वैज्ञानिकाः सन्ति तेऽपीदं प्रमाणयन्तितमां यत् यावन्ति भाषापुस्तकानि पुरातन लिपयश्चाद्ययावदुपलब्धास्तेषु वेदपुस्तकानि किल प्राचीनतमानि सन्ति, ततश्चापि सिद्ध्यति यद् वैदिकभाषैव सर्वभाषासु प्राक्कालिकी—इति

वयमार्या वेदाननादीन् शास्त्राणि च महर्षिप्रणीतानि-सुतरां मन्यामहे । एवं सति वेदशास्त्राणां रचना-प्रचारकाले तेषां भाषा संस्कृतं न खलु भारतवर्षेऽपितु अखण्डभूमण्डले प्रथितमासीदिति स्वीकरणीयमेव भविष्यति, यतो हि वेदशास्त्राणां निर्माणं लोक-कल्याणार्थमेव । यथेदानीन्तना यत्रत्याश्च विपश्चितो यानि साहित्यानि सृजन्ति; तदानीन्तनानां तत्रत्यानां लोकानां हितबुद्ध्यैव, अतस्तस्मिन् समये सर्वसाधारणी जनताव्यवहार-परिणता या भाषा भवति तस्यामेव तत्कालीनानि साहित्यानि सन्निबध्यन्ते । एतेनापीदमेव निश्चेतुं शक्यते, यत् पुरा संस्कृतमेव सर्वेषां जनपदानां वाणी-आसीदिति ।

दूरदर्शिणां समदर्शिणां च महर्षीणां भेदबुद्धि-विरहितानि सकललोकहित-साधकानि च कृत्यानि भवन्ति । अतश्च लौकैरविदितायां तदैकदेशविदितायां वा भाषायां ते नैव किञ्चिल्लिखितुं वक्तुं वा अशक्नुवन् ।

यथा भारतभूमावेव प्रादुर्भूताः क्षत्रियाद्यार्यजातय एव भूमण्डलस्य नाना–भूभागेषु कृताधिवासाः शनैः शनैरार्य संस्कृतीनां लोपात्, तदुपदेशकानां विदुषां ब्राह्मणानां चासङ्गमादनार्यत्वं भजन्ते । तथैव तासां भाषापि पूर्व-संस्काराभ्रष्टत्वादुच्चारणादिबहुविधदोषभेदैश्चिरं विक्रियमाणा नानारूपा विरूपा बभूव । चिरकालाद् विकृतासु तासु भाषासु बहुशः शब्दसाम्यं साम्प्रतमपि विलोक्यत एव ।

हिन्दीभाषायाः सम्बन्धे तु किमपि वाच्यमेव नास्ति । तद्भव—तत्समशब्द-समूहसंभूता हिन्दीभाषा संस्कृत-तनया खलु । भोजविक्रमादित्यादिराजकालस्य संस्कृतेतिवृत्तं सर्वं विदुषां विदितम् । एतत्समग्र-समालोचनेन संस्कृतस्य

सर्वभाषादिमत्वं विश्वव्यापकत्वं भारतभारतीत्वं च निर्विवादं सेत्स्यति। एवं सति संस्कृतभाषाभ्यवहरणे तदध्ययने च कस्याश्चन जातेरनधिकारचर्चा नितरां निरस्ता। तत्र समेषां समोऽधिकार इति युक्तियुक्तं मतमवधेयम्। एवं जगद्दृष्ट्या किञ्चिद् विचार्य, भारतदृष्ट्या संस्कृतसम्बन्धे किञ्चिद् विचार्यताम्। कश्चिद्देशो वा काचिज्जातिर्वा लोकोत्तम स्वचरित्र-प्रभावेणैव जगति गौरवपदं प्राप्नोतीति सर्वतन्त्र-सिद्धान्तः। भारतीया आर्यजातिरपि चतुर्दिग्गतिशालिभिर्निजदिव्यचरित्रैरेव क्षितिचक्रवालस्य निखिलमानवानां गुरुत्वं समासाद्य भारतं गुरुधामत्वं प्रापयत्। कस्यापि देशस्य जातेर्वा गौरवचिन्हप्रकाशकानि, तच्चरित्रस्मारकानि च साधनानि तत्साहित्यान्येव भवन्ति। येषां रक्षण प्रचारेण च देशजात्योश्चरितगौरवं नितरामेधमानमक्षुण्णं च तिष्ठति। एतद्विपरीतं जातीय-साहित्यस्यानादरेण वैमुख्येन ह्रासेन च जातीयचरित्राणां हानिः, चरित्रहानौ स्वरूपनाश एव, स्वरूपनाशे स्वाभिमानपदच्युतिः, ततश्च लोके तिरस्कारः, पारतन्त्र्यं, परानुकरणं, पराभवः, दरिद्रतादिकं च जायते। एतद्रहस्यविदो लोकव्यवहारपटवो मानवाः स्वप्राणपणैः, स्वजातीय-साहित्यानि संरक्षन्तः, तेषां प्रचाराद्यभिवृद्धये च सततं प्रयतन्ते।

इमं सिद्धान्तं पुरस्कृत्य भारतीयार्यजातेर्वर्तमानदशा विचार-प्रवृत्तौ, अयमेव निष्कर्षो निःसरिष्यति यद् भारते भारत-सर्वस्व-रूपस्य संस्कृत-साहित्यस्य समादरविरहात्प्रचाराभावाच्चैव भारतस्येयं दुर्दशाऽभूत्। एतन्निवृत्तये पूर्व गौरवलाभाय च भारतीयानां हृदये स्वपूर्व-चरित्राणां दृढा स्मृतिः सत्वरं सम्यक् च भवितव्या। एतदर्थं संस्कृत साहित्यस्य व्यापकः प्रचारः सर्वथैवापेक्षितो वर्तते। यतश्चाबाल-वृद्धा भारतीया निजातीतमहापराक्रम-गाथां स्मारं स्मारं भूरि भूरि-समुत्साहिताः स्वोद्धाराय च बद्धपरिकराः भवेयुः। एतस्मिन् विषये स्वदेशहितैषिभिः स्व-संस्कृति प्रेमिभिः संस्कृतस्नेहिभिश्च सर्वैरेव स्त्री-पुंभिर्झटिति ध्यानं दातव्यं तदुपयुक्तकार्याणि च कर्तव्यानि।

संस्कृतसाहित्यस्योपयोगिता-विषये किं वाच्यमस्ति। संसारे नह्यताद्दृशाः केचन ज्ञान-विज्ञानविषयाः सन्ति, ये संस्कृतसाहित्ये न भवेयुः, यत् क्वापि नास्ति तदत्रास्ति, यदत्रास्ति तदतिरिक्तं त्रिलोके क्वापि नास्ति। अस्य जगतो यानि ज्ञानविज्ञान-शिल्पानि साम्प्रतं विलोक्य वयं भारतीया आश्चर्य-चकिता भवामः, तानि अस्माकमेव शास्त्र-विभूतेः फलानि। दुर्भाग्योपहता वयं तेषां वेदशास्त्राणां समादरं न कुर्मः, परन्तु विदेशीयैः तानि समाद्रियन्ते।

किमस्माकं कृते लज्जाकरमिदं वृत्तं न विद्यते।
"सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति" ॥—मनुः

संस्कृतज्ञाः, संसारे किं कर्तुं न पारयन्ति। यत् कश्चिदपि कर्तुं न पारयति तदपि कर्तुं संस्कृतज्ञाः प्रभवन्ति।

एवं सत्यपि गौरवगुम्फिते सर्वशक्तिसमन्विते विशेषज्ञानविज्ञान-शिल्पकलानिधौ संस्कृते, तस्य वर्तमानदशा नितरां शोचनीया वर्तते।

एतस्याभ्युदयाय संस्कृतविदां विदुषां तद् विद्यालयानां तत् पाठनविधौ तत्पाठ्य-क्रमस्य सर्वथा विशेषतश्च तत्सेवकानां पण्डितानां व्यवहारस्य–सर्वथा सुधारोऽपेक्षितोऽस्ति। एतद् विना नैवास्य समुन्नतिर्भवितुं शक्नोति। तदर्थं समस्ते संस्कृत-समाजे जागरणं सम्पादनीयम्।

एतस्य पुण्यकृत्यस्य सिद्धये संस्कृतविदां संस्कृत-विद्यालयानां तत्सञ्चालकानां संस्कृतशिक्षाधिकारिणां संस्कृताध्यापकानां संस्कृतच्छात्राणां संस्कृतप्रेमिणां च अखिलभारतीयनां सुदृढं कार्यक्षमं संघटनमत्यावश्यकं विद्यते। एतस्य महत्तमकृत्यस्य सफलतायै सर्वैरेव स्वसंस्कृति-प्रेमिभिर्भारतस्यातीतगौरवाभिमानिभिः सर्वविधबुधैरुदारधिया सोत्साहं प्रयतितव्यमित्येवाभ्यर्थना मम।

संस्कृत-रक्षणेनैव भारतीयसंस्कृते रक्षणं भविष्यति, संस्कृतस्य प्रचारेणैव भारतीयानां हृदि-स्वरूपज्ञानं भविष्यति, भारतस्य स्वरूप-रक्षणं पूर्वगौरवप्राप्तिश्च भारतस्य वास्तविकः समुद्धारः। क्रियाकालोऽयं समाह्वयति संस्कृतसेवकान्। ते उत्तिष्ठन्तु स्वकर्मणा जगदीश्वरं सन्तोष्य संस्कृतभारत्या भूयोऽपि भारतं मण्डयन्तु। भगवतो भूतभावनास्यानुग्रहतः सुप्रभातमिदं पुनः संस्कृत-सरस्वत्याः सत्य-सुप्रभातायालंभवेदिति।

पञ्चाङ्गे-इतिकर्तव्यता

लेखकः—दाऊजी दीक्षितः, दैवज्ञ-शिरोमणिः

तिथि-नक्षत्र-योग-वार-करणानि पञ्चाङ्गानि । एतेषां पञ्चानामपि साधनं सूर्य-चन्द्र-ग्रहाधीनम्। अतः पञ्चाङ्गे सूर्य-चन्द्रौ भौमादि-पञ्च ताराग्रहाश्च स्पष्टाः, मिश्रमानकालिकाः, क्वचिदौदयिकाः, दैनन्दिनीयाः, क्वचिच्च सप्ताहान्तरीयाः विलिखिता दृश्यन्ते । यतस्तेषामुदयास्तौ, नक्षत्रचारः राशिचारश्च धर्मकृत्ये फलादेशे च परमोपयोगिनः ।

फलादेशे स्पष्टग्रह-साधनस्य परमावश्यकता इति भास्कराचार्यवचनेनापि स्फुटं प्रतीयते । यथाः—

ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते।
नूनं लग्नबलाश्रितः पुनरयं तत्स्पष्टखेटाश्रयम् ॥
एवम्—संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः ।
तत्संस्कृत-ग्रहेभ्यः कर्तव्यौ निर्णयादेशौ ॥

इति ब्रह्मगुप्तवचनेन च आदेशे स्पष्टग्रहा एवापेक्षिता—इति सुस्पष्टमेव ।

अथेदानीं प्रचलितेषु बहुविधेषु मान्येषु पञ्चाङ्गेषु—एकस्थानीया यद्यपि औदयिका भिन्ना भिन्ना ग्रहा विलिखिता दृश्यन्ते । सौर—मकरन्द-ग्रहलाघव-विशुद्धमार्ग-प्रवर्त्तितेषु पञ्चाङ्गेषु येषां यत्र विश्वासस्ते तत्सम्प्रदायानुसारेण स्वीयं गणितादिकं कुर्वन्ति, धर्मकृत्यादिकञ्चाचरन्ति । परन्तु सत्यमेकमेव, विशेषतो गणितस्य सत्यत्वे नास्ति द्वैविध्यम् । तेन सत्यान्वेषणमावश्यकम् ।

अस्माभिरेका सत्यान्वेषणयुक्तिर्विदुषां पुरस्तात् प्रस्तूयते । फलादेशः स्पष्ट-ग्रहाधीनः, अतो यः फलादेशः, येन स्पष्ट-ग्रहेण साधुर्भवति स एव वास्तवः स्पष्टग्रहः । तेन च शुद्धां काञ्चिज्जन्मकुण्डलीमादाय शास्त्रोक्तदिशा फलकथने येन स्पष्टग्रहेण सह सादृश्यं भजते, स स्पष्टः स्वीकर्तव्यः । अत्रापि काठिन्यं विद्यत एव बहुभिः कारणैः, तथापि यदि दैवज्ञ-प्रवराणामत्रैकमत्यं स्यात्तदा—अनयाऽपि दिशा शुद्धमार्ग-निर्णयः कर्तुं शक्यते । अन्यथा काचन रीतिः स्पष्टग्रह-ज्ञानाय भवतु, परन्तु स्पष्टग्रहज्ञानन्तु सुतरामावश्यकमेव । तदभावस्तु कलङ्क एव ज्योतिर्विज्ञानस्य । तेनैतद्दोषपरिशोध-नाय कोऽपि समीचीनः पन्था नितरामन्वेषणीयः ।

तिथि-नक्षत्र-योग-साधनेऽपि—एवमेव विसंवादो विद्यते । यतः सिद्धान्तग्रन्थरीत्या करणग्रन्थरीत्या वा साधिताः एव तिथि-नक्षत्र-योगाः धर्मकृत्यार्हाः, नान्यमतसिद्धाः । किन्तु फलादेशाय भिन्नाः ग्रहा अपेक्षिताः, एवं न कुत्रापि दृश्यते । फलादेशे तु स्पष्टग्रहाणामेवापेक्षा । तथाच यत्र फलादेशे सम्यक्फल-वदनमेव प्रत्यक्षं तत्र कस्यचिद् वचनस्य युक्तेर्वा नापेक्षा । तेनेयं सुगमा रीतिः स्पष्टग्रहज्ञानाय, प्राचीनग्रन्थवचन-संरक्षणाय च ।

यद्येकस्यामेव कुण्डल्यां—एतेन प्रकारेण वास्तवग्रह निश्चये काचिद् विप्रतिपत्तिर्भवेत्तदा—एकस्यां कुण्डल्यां शुद्धस्य ग्रहस्य दशकुण्डलीषु फल-प्रत्यक्षता साधु समव-लोकनीया । यद्येकस्यां कुण्डल्यामेकेन स्पष्टग्रहेण फलस्य प्रत्यक्षता; अन्यस्यां द्वितीयप्रकारसिद्धेन स्पष्टग्रहेण फलस्या-प्रत्यक्षता स्यात्तदाऽयमपि मार्गः सदोष एव स्यात्। परमेवं नहि सम्भाव्यते, तेनैषा युक्तिर्दैवज्ञैः परीक्षणीया, एष प्रस्तावश्च विचारणीयः । मन्ये, दैवज्ञ-प्रवरा नूनमत्र स्वीयान् विचारान् प्रकटीकरिष्यन्तीति ।

महिषशतकम् ।

[प्राचीनं विनोदमयं श्लिष्ट-काव्यम्]

सानन्दं महिषीशतं रमयसे मूर्धाभिषेकोऽन्वहं
त्वं वालव्यजनावधूतिमसकृत्प्राप्नोषि शृङ्गान्वितः।
किंच स्वां प्रकृतिं न मुञ्चसि तृणप्रायं जगत्पश्यसि
स्वस्ति श्रीमहिषेन्द्र ! तेऽस्तु नियतं राजा त्वमेवासि नः ॥

धात्र्युत्सङ्गतले विमुञ्चसि मुहुर्विण्मूत्रमस्तत्रयं
धत्सेनाप्यपलालमास्यमनिशं स्नेहेन संबध्यसे ॥
शङ्खव्यापि पयः पिबस्यनुदिनं तस्मादिदं सम्मुखे
वत्स श्रीमहिषेन्द्र ! बालकमिव त्वां वीक्ष्य नन्दाम्यहम् ॥

उल्लेखान् विविधान् करोषि च पदन्यासस्तवान्यादृशः
पद्यालोकनदत्तदृष्टिरपि च प्रायः प्रबन्धे स्थितः ॥
कोशाधारतया स्थितश्च रसिकप्राये स्थले सादर-
स्तेन श्रीमहिषाधिराज ! सुकविं त्वामेव मन्यामहे ॥
कर्षं कर्षमहर्निशं वसुमतीं क्लिश्नासि किं कासर !
त्वं सभ्योऽसि सनातने नृपसभास्थाने सुखेनावस ॥
न ज्ञानं न च मेऽस्ति कौशलमिति व्यर्थां मतिं मा कृथा-
स्त्वत्तो मूढतमा भवन्ति हि इमे त्वं तेषु वाचस्पतिः ॥
मूढाः केचिदुपाश्रयन्ति धनिकान् क्लिश्यन्तु नश्यन्तु वा
यो मामाश्रयते तमेव बिभृयामात्मप्रयासैरपि ॥
मष्टान्नैकवदान्य ! सैरभपते ! हुंभारवव्याजतो
घण्टाघोषपुरःसरं कलयसे सम्यक् प्रतिज्ञामिव ॥

प्रेषकः—बटुकनाथ शास्त्री, खिस्ते

महत्वाकाङ्क्षा ।

लेखकः—श्री अनन्तराम शास्त्री वेतालः, साहित्याचार्यः

[१]

इदं सान्द्रानन्दं सुदिनमुपयातं, यदिह सु-
प्रभातं पश्यामः पुनरुदयमानं क्षितितले ।
चिरं दुर्दैवेनाऽहह ! विबुधवाचोऽत्र समया-
नुकूल्याभावोऽद्यावधि किल महारात्रिरभवत् ।

[२]

समागच्छ भ्रातः ! सरसमिह ते स्वागतमिदं,
प्रियं पश्यन्तस्त्वां मुदितहृदयास्ते सहृदयाः ।
प्रियैः पद्यैर्हृद्यैः कविनिकषगद्यैश्च मधुरैः
सुधीन्द्राणां वृन्दं गमय परमानन्दपदवीम् ।

[३]

पुरीं काशीमेतां सततमभिरक्षन्ति चतुरा
गणा भूतप्रेतप्रभृतय उदाराः पशुपतेः ।
इहत्यं तद्रूपं कविकुलमिहैवाऽभ्युदित ! सु-
प्रभात ! त्वामद्याभिलषति महत्त्वं गमयितुम् ।

[४]

भ्रमन्मोहावर्ते समयपरिवर्तेन, सह सु-
प्रभातेनैतच्च स्पृहयति महत्त्वाय महते ।
सुधीर्वा दुर्धीर्वा जगति सुकविर्वा कुपदभाक्
कविर्वा सर्वोऽपि प्रथयति महत्त्वाभिलषितम् ।

[५]

जडः प्राज्ञः, क्षुद्रो विधृतमहिमा वाऽदिमवया
युवा प्रौढो वृद्धोऽप्यहह ! महदाकांक्षति पदम्
समुन्नेतुं सर्वान् विलसति महत्तायुगमिदं
वयं सर्वेषामप्यतनुमहिमेच्छां वितनुमः ।

[६]

महत्त्वं रक्षन्तो यदिह न महान्तोऽपि विरम-
न्त्युदात्ताकाङ्क्षातः, स किल महतां कोऽपि महिमा ।
ध्रुवं सर्वोऽप्युर्वीवलयनिलयो लब्धमहिमा
महत्त्वाकाङ्क्षायां प्रवहति महीयानपि जनः ।

[७]

अहो ! साहित्याब्धिर्वहति खलु दैवज्ञधिषण-
स्तथा विद्यासिन्धुर्यदवयवतां दर्शन-हरिः ।
यदीयं सर्वस्वं जयति स हि सारस्वतसुधी-
र्महत्त्वं तत्पत्रं जगति सरसत्वं च लभताम्

[८]

उदारमतिदैववित्कविमृगेन्द्र-'वेताल'-सद्-
'विनायक'—सुधीतनूजनि 'रनन्तरामा'ऽभिधः ।
इदं कविसुधाकरो गुरुपदाब्जपुष्पन्धयः
कवित्वचषकात्मनाऽचिनुत सुप्रभातामृतम् ॥

आर्यसभ्यता-सदाचारः

लेखकः—श्रीदेवीनारायणः एडवोकेट, विद्यासागरः.

अद्यत्वे नवीनतम-भौतिक-विज्ञान-सम्पन्नाः पाश्चात्या अमरीका-देशवासिनश्च सभ्यम्मन्याः मिसमेयो-आरचर-सदृशाः समुद्घोषयन्ति यत् "भारतीयाः, असभ्याः, पतिताः, भ्रष्टाश्चरित्रहीनाः, सर्प-वृक्ष-पाषाणादि-पूजकाश्च सन्ति"—इति । परमेतत्तेषां मौर्ख्यम्, अज्ञानम्, स्वार्थान्धत्वञ्च। वस्तुतस्तु—इमे विनाशसाधन-सम्पन्नाः पाश्चात्याः, सर्वथा सर्वदा च—

"असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम ।"

इति मोहमयीं प्रमादमदिरां पिवन्तः परस्परं विगृह्यमाणाः, विनाशोन्मुखाः, परामसभ्यतामाचरन्तः सदाचारविरहिता पञ्चतां प्राप्ताः, प्राप्स्यन्ति च ।

अस्माकं भारतीया जाति-धर्म-समाज-संग्रन्थन-परिपाटी तूत्तरोत्तरं पुष्टिमेव प्राप्नोति । वयं स्वसभ्यतां सदाचारञ्च पालयन्तो न जाने कियद्भ्यो वर्षेभ्यस्तथैव तिष्ठामः, स्थास्यामश्च ।

हिन्दूधर्मस्य चतुर्धा प्रसारणमस्ति । यथा :—

वेदाः, स्मृतिः, सदाचारः, स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥
—याज्ञवल्क्यः

भारतवर्षस्य सभ्यता, धर्मजिज्ञासा, सदाचारिता च सूक्ष्मतमा तथा संसारस्य सर्वासां सभ्यतानां मूर्ध्नि तिष्ठति। यथा—यथाह भगवान् मनुः—

सरस्वती-दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् ॥

एतेन मानवसभ्यता सर्वप्रथमं भारतवर्षे प्रादुर्बभूव, ततश्च समस्तेऽपि भूमण्डले प्रसृतेति निर्विवादमेव ।

भारतीय-ब्रिटिशन्यायालयेषु संस्कृतधर्मशास्त्रस्य 'हिन्दूला'—इति नामास्ति । तत्र आधुनिक-'हिन्दूला'-शास्त्रेऽपि भारतीयसदाचारस्य (Custumकष्टम्—इत्याख्यस्य) महत्ता वर्तते । 'हिन्दूला'-शास्त्रे सदाचारस्य चतुर्विधं लक्षणमस्ति । यथा—(१) प्राचीनत्वम्, (२) स्थिरत्वम्, (३) न्याययुक्तिसिद्धत्वम्, (४) अविच्छिन्नत्वञ्च । भारते-ब्रिटिशउच्चन्यायालयानां (हाईकोर्ट), महान्यायालयानाञ्च (प्रीवीकाउन्सिल) सदाचारविषयेष्वनेके निर्णयाः सन्ति । त एव निर्णयाः (रूलिंग) 'हिन्दूला'—शास्त्रस्य प्रधानाङ्गानि सन्ति । ते तु ब्रिटिश—भारतेऽवश्यमेव माननीया प्रामाणिकाश्च गण्यन्ते । तेषां सदाचार-सम्बन्धिनिर्णयानां सहस्रशो ग्रन्थाः मुद्रिताः प्रचलिताश्च सन्ति ।

भारतीयायुर्वेद-प्रधानाचार्येण चरकाचार्येण कानिचित् सूत्राणि नितरामुपादेयानि सदाचार-सम्बन्धे-लिखितानि, तानि च भारतीयां सभ्यतां डिण्डिमघोषेण घोषयन्ति । एतानि चास्माभिः कण्ठे करणीयानि, व्यवहारतश्च समाचरणीयानि:—

"देव-गो-ब्राह्मण-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्यानर्चयेत् । अग्निमनुचरेत् । ओषधीः प्रशस्ता धारयेत् । द्वौ कालावुपस्पृशेत् । मलायतनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात् । त्रिपक्षस्य केश-श्मश्रु-रोम-नखान् संहारयेत् । नियतमनुपहतवासाः, सुमनाः सुगन्धिः स्यात् । साधुवेशः, प्रसाधितकेशः, मूर्द्ध-श्रोत्र-पाद-तैल-नित्यः, धूमपः, स्मितपूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कर्त्ता, वलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितॄणां पिण्डदः स्यात् । काले हित-मित-मधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्षुः, फलेनेर्षुः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, श्रीमान्, ह्रीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिः, विद्याभिजनवयोवृद्ध-सिद्धाचार्याणामुपासिता, सर्वप्राणिषु साधुभूतः स्यात् । क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंधः, सामप्रधानः, पर-परुषवचन-सहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, राग-द्वेष-हेतूनां हन्ता स्यात् । [४६ पृष्ठस्यान्ते]

अभिमतम्

निरुक्तम्

यास्कमुनिप्रणीतस्य निरुक्तस्य पञ्चनदीयशास्त्रि-परीक्षा-पाठ्यांशमात्रस्य हिन्दूसभा-संस्कृत-महाविद्यालय-प्रधानाचार्येण पण्डितरत्न-मिहिरचन्द्रपुष्करणाशास्त्रि-निर्मिता पुष्करणाख्या व्याख्या। मूल्यम्-मुद्राचतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्-पुरुषार्थग्रन्थमाला-कार्यालयः, अमृतसरः,

वैदिक-वाङ्मये निरुक्तस्य महत्वपूर्णं स्थानं वर्तते। पञ्चनदीय-संस्कृत-परीक्षासु निरुक्तस्य कियानंशः पाठ्यत्वेन निर्द्धारितः। तस्य शास्त्रिमहाशयैः विशदा छात्रोपयुक्ता च व्याख्या निर्मिता। व्याख्या-विषये किमपि वक्तव्यं नास्ति। यतः श्रीमन्तः शास्त्रिणः सुप्रसिद्धाः, मार्मिकाः, विविधशास्त्र-व्युत्पन्नाश्च विद्वांसः सन्ति। परःशता छात्राश्च तैः समध्यापिता इति परीक्षार्थिनां कृते शास्त्रिणां व्याख्या सुतरां व्युत्पादयित्री, पठनीया, संग्राह्या च विद्यते। भूमिकायां शास्त्रिभिर्विचारणीय-विषयाणां या विवेचना कृता, सा तु नितरामुपयोगिनी गभीर-पाण्डित्य-प्रकाशिनी च विद्यते। अन्येऽपि उपयुक्ताः विषयाः पुस्तके सन्निवेशिताः सन्तीति ते पुस्तकस्य महत्वं परिवर्द्धयन्ति कर्गजस्य। मुद्रणस्य महर्घतां दुर्लभत्वञ्च दृष्ट्वा मूल्यमधिकं नास्ति। अनया व्याख्यया विदुषां छात्राणाञ्च महानुपकारः सिद्ध्येदिति मन्यामहे। —सम्पादकः

[४५ पृष्ठस्य शेषांशः]

"नानृतं ब्रूयात्। नान्यस्वमाददीत। नान्यस्त्रियमभिलषेत्। नान्यश्रियं न वैरं रोचयेत्। न कुर्यात् पापम्। न पापेऽपि पापी स्यात्। नान्यदोषान् ब्रूयात्। नान्यरहस्यमागमयेत्। नाधार्मिकैर्नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत। नोच्चैर्हसेत्। न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्। नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्। न हुं कुर्यात्। न पापवृत्तान् स्त्री-भृत्यान् भजेत। नोत्तमैर्विरुद्ध्येत। नावरानुपासीत। कलिं नारभेत। [क्रमशः]

क्या विवाह संस्कार में नियोग की प्रतिज्ञा योग्य है ?

इति नामिका एका हिन्दीमयी लघुपुस्तिका पण्डित श्रीपाद दामोदर सातवलेकर-महोदयैर्लिखिता, तेनैव सम्पादिता च।

पुस्तिकेयमतिपरिश्रमेण जगत्कल्याण-कामनया आर्य्यसमाजपण्डितानां तत्रापि प्रियरत्न-आर्य-महोदयस्य सार्वदेशिक-आर्य्य-प्रतिनिधिसभा देहली-इति संस्थायाश्च विवेक-शैथिल्यं प्रकटयति। ऋग्वेदे 'देवकामा' इत्येव पाठोऽस्ति, न तु देवृकामा इति विषयं, तथा स्वामिदयानन्द सरस्वतिमहोदयेन संस्कारविधिनाम्नि पुस्तके नियोगविधानं परिहृतं, तत्तु अग्रेतनैस्तदानीन्तनैश्चार्य्यसमाज पण्डितैः स्वामिपरोक्षे सन्निवेशितम्—इति च विषयं विवृण्वती। सर्वानपि विदुषो हठदुराग्रहं विहाय सत्यपक्षमादिशति। तथा आर्य्यपण्डितान् 'बुद्धेः फलमनाग्रहः, इति सदुपदेशं दिशति संस्कारविधितो देवृकामा इति पाठं तथा नियोगविधानत्यागञ्चादिशति इत्येतावानेवास्य विषयः। महाविदुषा लेखकेन स्वविषयप्रतिपादने न किञ्चिदपहृतमिति पुस्तक-पठनेनैवाशु प्रकाशते। अहमपि समालोचकपदासीनो भूत्वा सार्वदेशिक आर्यप्रतिनिधिसभासदस्याननुरुणध्मि यत् श्रीपाद दामोदर सातवलेकर-महोदयानुरोधं सावधानं श्रुत्वा-प्रस्तावादिकं कुर्वन्तु। नो चेत् "एकोऽपि वेदविद् धर्मम् यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः। स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः"। इति मनूक्तेरार्य्यसमाजपक्षगा अपि विद्वांसः सभाप्रस्तावं तिरस्करिष्यन्ति। वयं तटस्था विद्वांसस्तु इमां लघुपुस्तिकां पठित्वैव सातवलेकरमहोदय पक्षं समर्थयामः।

—श्रीगोपालशास्त्री दर्शनकेशरी।

संस्कृत-समाचारः

श्री छांगाणी-अभिनन्दन-समारोहः ।

वैशाख-शुक्ल-त्रयोदश्यां सोमवासरे [२०-४-४६] श्रीमदर्जुन-आयुर्वेद-महाविद्यालये, सायं षड्वादने, श्री काशी-पण्डितसभा-सुप्रभात-संघ--श्रीकाशी-वैद्यसभानां सम्मिलितमधिवेशनम्, अखिल-भारतीय-आयुर्वेद-महामण्डल-भूतपूर्व-सभापतीनां प्रथितयशसामायुर्वेद-सेवकानां नागपुर-निवासिनां प्राणाचार्य-भिषक्केसरी-श्रीगोवर्द्धनशर्म--छांगाणी--महोदयानामभिनन्दनाय, काशीस्थ-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालय-(गवर्नमेन्ट संस्कृत-कालेज)-प्रधानाध्यक्षाणां माननीय-डा० मङ्गल-देव शास्त्री, एम० ए० डी० फिल०--महोदयानां सभापतित्वे समभवत् ।

सुप्रभात-सम्पादकैः श्रीमतां छांगाणी-महोदयानां प्रदत्ते परिचये, सदस्यपतीनामाज्ञया गद्यमयमभिनन्दनं सुप्रभात-सम्पादकैः पठितम्, सुप्रभात-संघस्य च सरस-पद्यमयमभिनन्दनं महामहोपाध्याय-श्रीनारायणशास्त्रि-खिस्तेमहोदयैः पठितम्. 'आयुर्वेद-महोपाध्यायो' पाधि सहितं काशी-पण्डित-सभा-मानपत्रञ्च दर्शनकेसरि-श्रीगोपालशास्त्रिभिः पठितम् । ततश्च छांगाणी-महोदयैः कृतज्ञता-सूचकं भाषणं विहितम् । तदनन्तरं वैद्यानां-कर्तव्यं काशीस्थ-विद्वत्समाजस्य च कर्तव्यमधिकृत्य सभापतिमहोदयैः सरस-संस्कृत-भाषणं कृतम् । धन्य-वादानन्तरं सभाविसर्जनमभूत् ।

सभाकार्यजातं संस्कृतभाषायामेवाभूत् । श्रीमन्माध्व-सम्प्रदायाचार्याणां सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र-श्रीदामोदरलाल-शास्त्रिणां पद्यमय्यः शुभाशिषः, वाराणसेय-व्यापारि-मण्डलप्रधान-सभापतेः के० एस० सुन्दरम्-महाशयस्य शुभाशंसनञ्च पठितम् । उपस्थितेषु प्रतिष्ठित-विद्वत्सु, काशी-पण्डितसभा-मन्त्रिणः श्रीदाऊजी दीक्षिताः, श्री सीताराम झा-दैवज्ञमार्तण्डाः, श्रीदेवीनारायण एडवो-केट—प्रभृतयो विद्वांसः, श्रीदुर्गादत्तशास्त्रिणो वैद्याः, श्रीनागेश्वर-भारती-श्रीरामशङ्करमालवीय-श्रीशिवनाथ-शास्त्रि-श्रीहरिदासशास्त्रि-श्रीलालचन्द्रशर्म्म-वैद्यप्रभृतयः प्रसिद्धाः वैद्यप्रवराश्च समुपस्थिता आसन् ।

अस्मिन्नवसरे छाँगाणी-महोदयैः एकोत्तरं मुद्राशतं दत्त्वा सुप्रभातस्य संरक्षकत्वमपि स्वीकृतम् ।

× × ×

श्रीमतां भिषक्केसरि-प्राणाचार्य-विद्यावाचस्पतीत्यादि-विरुदाङ्कितानां भूतपूर्व-निखिल-भारतवर्षीयायुर्वेदमहा-मण्डलाध्यक्षाणां श्रीगोवर्धनशर्म्मछांगाणी-महोदयानां

अभिनन्दनम्

पीयूषपूर्णकलशं कलयन् करेण
लोकोपकारकरणाय कृतावतारः ।
यः प्रादुरास जलधेः करुणार्द्रनेत्रो
धन्वन्तरिर्हरिरसौ भवतोऽस्तु भूत्यै ॥१॥

दिगन्तर-विसृत्वरस्फुरदमन्दसीताचल-
प्रभासहचरीभवद्विमलकीर्तिपूराञ्चित ! ॥
प्रमोद-परिवर्द्धन ! प्रथितवैद्य-गोवर्द्धन !
त्वदीयमभिन्दनं वितनुमो वयं सादरम् ॥ २ ॥

अगदङ्कार-समाजधीश्वर ! पीयूष-पाणिता-प्रथित ! ॥
छांगाणी-कुलभूषण ! गोवर्द्धन ! वर्द्धसे दिष्ट्या ॥ ३ ॥

गदभीति-हारिता तव विदिता लोके तु युक्तैव ॥
भिषजां केसरिणः किल नाम श्रुत्वा गदाः पलायन्ते ॥४॥

प्राणाचार्य-पदाङ्कित ! पवनजयी भासि सांख्ययोगज्ञः ॥
किंवा विद्यावाचस्पतिनाऽगम्यं धरातले शास्त्रम् ॥

'आयुर्वेद-महोपाध्याय'-पदव्याऽनया नवया ।
समलंकृत्य भवन्तं सन्तुष्यति सुप्रभात-संघोऽयम् ॥ ६ ॥

सुप्रभात-कार्यालयः
काशी, वैशाखः २००३

इति भवतां शुभैषिणः
सुप्रभात-संघ-सदस्याः

अखिल-भारतीय-पञ्चविंशायुर्वेद-सम्मेलन-सभापतीनाम्,
भिषक्केशरि-श्रीगोवर्द्धनशर्म्म-छांगाणी-महोदयानाम्
शुभाभिनन्दनम् ।

मान्यवर्याः !

साम्प्रतं सर्वतः समाप्लुतायामस्यां भारतावनौ, शनैः शनैः सङ्कोचमञ्चन्त्याम् क्षीण-क्षीणायां भगवत्यां सुरभारत्यां विलुलितायाम्, निर्दयं विलुण्ठ्यमानायां भारतीय-विज्ञान-सम्पत्त्याम्, श्रीमत्सदृशैरेव मर्मज्ञैः प्रकाण्ड-पण्डितैरस्याः सुरभारत्याः, भारतीय-विज्ञान-सम्पत्तेश्च गौरवं सर्व्वथा समेधमानमालोक्यते ।

श्रद्धेयाः !

श्रीमद्भिर्निखिलभारतीय—आयुर्वेदमहामण्डल-पत्रिका-सम्पादन—विविधायुर्वेदागम-ग्रन्थसम्पादन-भाषान्तरकरण—प्रकाशनादिभिः, परःशतच्छात्राध्यापनैः, विविध-संस्थानां साहाय्यप्रदानैः, शारीरिकमार्थिकञ्च क्लेशजातमविगणय्यापि यद्भारतीयायुर्विज्ञान-सेवाकार्यजातं कृतं तदभूतपूर्वमुत्साहजनकञ्च ।

श्रीमतां गौरवपूर्णमादरणीयञ्चायुर्वेद-सेवाकार्यमालोकमालोकं मध्यप्रान्तीयैः राजपूतानाप्रान्तीयैश्च प्रान्तीय-वैद्यसम्मेलनस्य प्रधानपदे विनियुज्य कृतज्ञता-प्रकाशनं कृतम्, तत्तेषामुचितमेवासीत्; निखिलभारतीयायुर्वेद-सम्मेलनस्य अहमदावादस्थ-पञ्चविंशतितमाधिवेशने श्रीमतां समुचित-समादरणद्वारा निखिलभारतीयैश्चिकित्सकैर्यद् गौरवं विहितं तेन काशीस्थविदुषामपि ध्रियते महान् संतोषः प्रमोदश्च ।

आर्याः !

किम्बहुना, श्रीमत्सदृशानामेव भिषक्प्रवराणां प्रचण्ड-पाण्डित्य-गौरवेण सम्प्रति भारतभूरियं, भारतीयो वैद्यसमाजः, काशीस्था विद्वन्मण्डली चात्मानं बहुमन्यमाना, आयुर्विज्ञानविषये स्वात्मानं गौरवास्पदं मन्यते ।

इत्येवं सर्वतोऽपि प्रसृतयशःसौरभाणां सनातनधर्म-मर्यादा-संरक्षण-बद्धपरिकराणां सततमायुर्वेदसेवा-सन्नद्धानां श्रीमतां शुभं स्वागतं विदधतीयं काशीस्था सुरसरस्वतीसेवन-बद्धपरिकरा विद्वत्प्रतिनिधिभूता श्रीकाशी-पण्डित-सभा, काशीस्था वैद्यसभा च, 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति' । इति श्रीमद्भगवदनुशासनं स्मारं स्मारं श्रीमत्करकमल इदं शुभाभिनन्दन-पत्रं समर्पयति, आशास्ते च यच्छ्रीमन्तोऽपि पद्यस्योत्तरार्द्धं संस्मरन्तोऽवश्यमिदं 'प्रदीप्तकिरणाय सहस्रभानवे' दीपप्रदानवदकिञ्चित्करमपि स्वीकृत्येमं विद्वत्समाजं वैद्यसमाजञ्चानुगृहीष्यन्तीति ।

वाराणसी
वैशाखः, २००३

श्रीमतां शुभाभिलाषिणः—
श्रीकाशी पण्डितसभा-श्रीकाशी वैद्यसभा
सदस्याश्च.

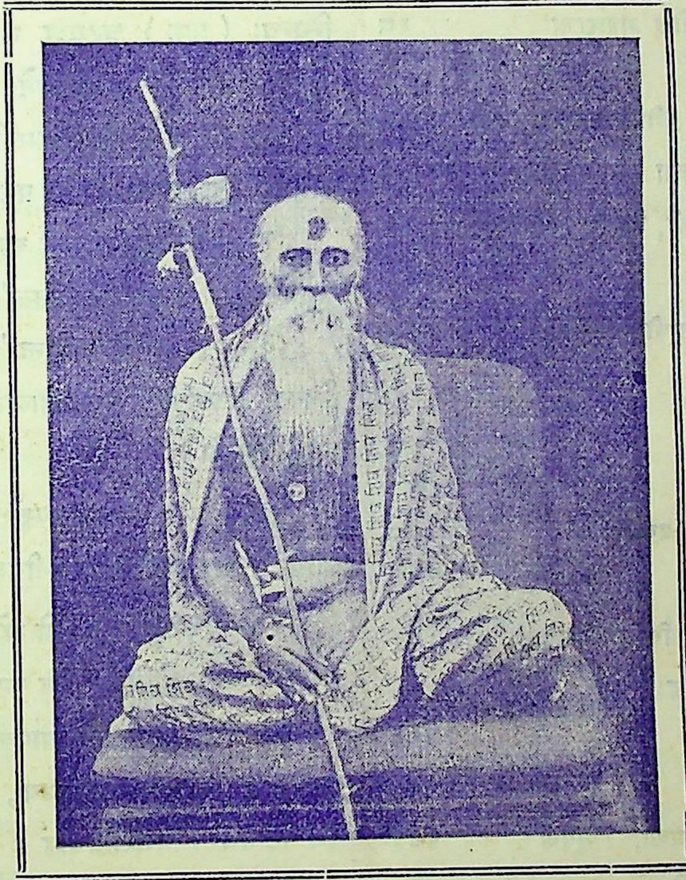
एम्० ए०-इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती यंत्रालये कारयाम् मुद्रितम्।

त्रयोदशाब्दे] सौर-श्रावणः, २००३ वैक्रमाब्दाः [पञ्चम-संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

श्रीद्वारकापीठाधीश्वराः जगद्गुरवः श्रीशङ्कराचार्याः
श्री ११०८ राजराजेश्वरस्वामिपादाः

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभातम्, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [अगस्त, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

—०—

आवश्यक-सूचना

१—सुप्रभातस्य पञ्चमोऽङ्को महता विलम्बेन, त्वरया च मुद्रितः। अत्र यन्त्रालयस्यैव कृपा कारणम्। तत् त्वरया यत्र कुत्रापि काश्चनाशुद्धयः शोधन-सम्बन्धिन्यः (प्रूफ) त्रुटयश्च सञ्जाताः । तासु काश्चन पाठकानां सौकर्याय प्रकाश्यन्ते—क्रपया क्षन्तव्यम् ।

(१)—९९ पृष्ठे तुलसीदास-चित्रस्याधः [१००पृष्ठतः] इत्यत्र [९८ पृष्ठतः] इति पठनीयम् ।

(२)—९९ पृष्ठे 'तुलसी स्मृतिः' इति लेखे १६ पङ्क्तौ 'भुवनतलम्'-इत्यत्र 'भुवनतल' मिति पठनीयम् ।

(३)—१०० पृष्ठे 'जकोन्दा' इति लेखस्य परिचयात्मिका टिप्पणी स्थानाभावात् सम्पादकीये स्तम्भे अन्ते द्रष्टव्या ।

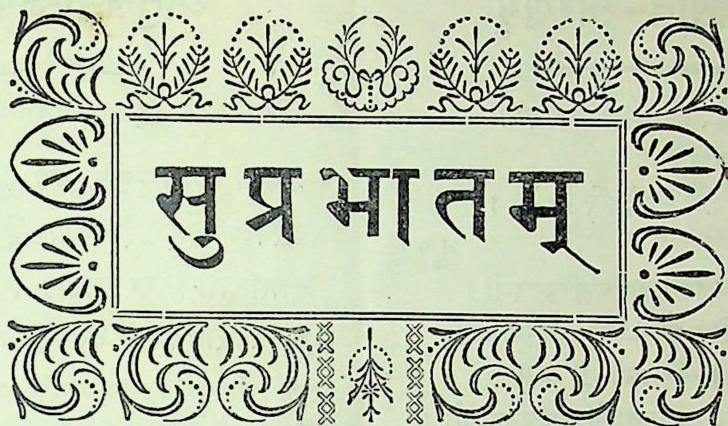
(४)—१०१ पृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ 'सेवा-सम्पादनदस्ये' ति स्थाने 'सम्पादनमस्येति' पठनीयम् ।

(५)—१११पृष्ठे १८ तमे श्लोके 'विज्ञापन-कोविदा' इत्यत्र 'विज्ञान-कोविदा' इति पठनीयम ।

२—येषां पाठशालाध्यापकानां सविधे सुप्रभातं गच्छेत् तैः 'संस्कृताध्यापकेभ्यः, इति शिरस्को लेखो नूनं पठनीयः। विमर्शनीयश्च ।

३—सुप्रभातस्य षष्ठोऽङ्कः पञ्चदश-दिवसाभ्यन्तर एव प्रकाशितः स्यादिति यन्त्रालयाधिकारिभिः प्रतिज्ञातम् । सप्तमाङ्कतो मुद्रणप्रबन्धः स्वाधीन एव स्यात् । तत एव च यथा समयमुद्रणमपि भविष्यतीति पाठकैः ग्राहकैश्चायं कियानपि काल-विलम्बः सोढव्यः, क्षन्तव्यश्चेति—

—प्रकाशकः

तिमिरततिमुदस्यद्, भेदतारा विलुम्पद्, नयदधिसुरभाणाभापि जागर्तिभावम्।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम् विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः "सुप्रभातम्"

त्रयोदशाऽब्दे } सौर-श्रावणः, २००३ विक्रमाब्दाः { पञ्चम-संख्या

लीला-पद्मम्

श्री जानकीवल्लभ शास्त्री, साहित्य-वेदान्ताचार्यः

(१)

ज्योत्स्ना-स्नाते निशीथे,
किसलय-शयिते मर्मरे स्निग्ध-सान्द्रे,
चान्द्रम्पीयूषमाचामति
चटुल-चलच्चञ्चु-चञ्चच्चकोरे;
वेल्लत्कल्लोल-लीला-कलकल-कलिते
यमुने काम्य-कूले,
मन्दं-मन्दं कदम्बं स्पृशति
मधुमये माधवीये समीरे;
'क्किङ्क्कि' क्किङ्किणीनां,
कन-कन-रणनं कङ्कण-द्वन्द्व-वन्धि
श्रावं-श्रावं विरावं
चल-चरण-मिलन्मञ्जु-मञ्जीर-जातम्,
लीला-शीलालि-लोलत्करतल-
कलितोत्ताल-तालं, स-हास्यं,
लास्यं श्रीराधिकाया-
स्तिरयतु दुरितं मानसं मानवानाम्।

(२)

आसीद्दासीकृतेन्दु-
र्वदन-सदनयाऽमन्द-नन्दच्छ्रिया या
यस्याः कस्यापि वश्या
गुण-गण-गणना नाभवद्वागिम-वृन्दे
स-व्याजं प्रीतिभाजा
रहसि परिहृता साऽच्युतेनोग्रबाधा
राधाऽगाधार्णवे हा,
विषम-विषमये मज्जितुं सज्जतेऽद्य।

श्रीदक्षिणामूर्ति-स्मरणम्

लेखकाः—श्री १०८ गोडबोले महाराजाः
(हमीर रागः)
वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ।
ध्रु०

यः कदर्यवेषधृगुदारो । विरक्तोऽर्धाङ्गीकृतदारो ।
विषभुक् सुधाकराधारो । वासोऽन्नाद्यधिदेवीडपटो-
यो भिक्षार्थमटन् । वंदे तम० ॥ १ ॥

जडसमा यस्य भाति चर्या । पदनताखिजगद्गुरुवर्याः ।
अवेद्यो बौद्धिकचातुर्या । कुक्कुरत्वमाप्तं वेदैरपि
गत्वा यन्निकटं ॥ वंदे—तम० ॥२॥

क्षमालुः क्षपितभेदकीलो । निःस्पृहो दीनोद्धृतिशीलो ।
मौनतोऽपि विद्बोधनलीलो । वसति गुरुरपीशोऽखिलजगतां
तरुमाहृत्य वटम् ॥ वंदे—तम० ॥३॥

यस्य करुणाऽनुपमैश्वर्या । संस्तुतिः परमतपश्चर्या ।
साष्टविधसत्वमुदाश्चर्या । अरमनुगृण्हाति यस्तद्व्रतम्
नरमिह निष्कपटम् ॥ वंदे—तम० ॥४॥

ऊर्ध्वरेतस्कं जितमदनम् । विरक्तं चित्स्मशानसदनम् ।
रूपमानंदि स्मितवदनम् । आच्छाद्यात्मानं निदर्शयति
भिल्ल्यासक्त-विटम् ॥ वंदे—तम० ॥५॥

लभते परमपदं योगी । विविदिषुर्विद्यामथ भोगी ।
स्वार्थमपि चानार्तिं रोगी । ध्यात्वा यं संधृतचित्पुस्तकमणि-
स्रगङ्कृतघटम् ॥ वंदे—तम० ॥६॥

अधरीकृत्य जगदशेषं । भाति यत्परवपुर्विशेषम् ।
व्यक्तनिखिलात्मशक्तिवेषम् । धृतसृणिपाशसुमेष्विक्षुधनु-
र्व्याप्यसुधाब्धितटम् ॥ वंदे—तम० ॥ ७ ॥

जयति तच्छिवाद्यवनिपालम् । स्त्रीपुमाकृति शास्त्यपि कालम् ।
स्मृतमणोर्दहति पाशजालम् । अनहंकृत्यपि सर्वानुग्रहदक्ष-
मनुपमघटम् ॥ वंदे—तम ॥८॥

यस्याऽव्यक्तरूपमननम् । योगिनामपि क्लेशजननम् ।
अतस्त्यक्त्वाऽक्षवृत्तिहननम् । राघुर्नष्टजनिस्मृतिर्विहरति
यन्नामैव रटन् ॥ वंदे—तम० ॥९॥

वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ॥

श्रीतुलसी-जयन्ती

मानस-राजहंसः श्रीविजयानन्दत्रिपाठी

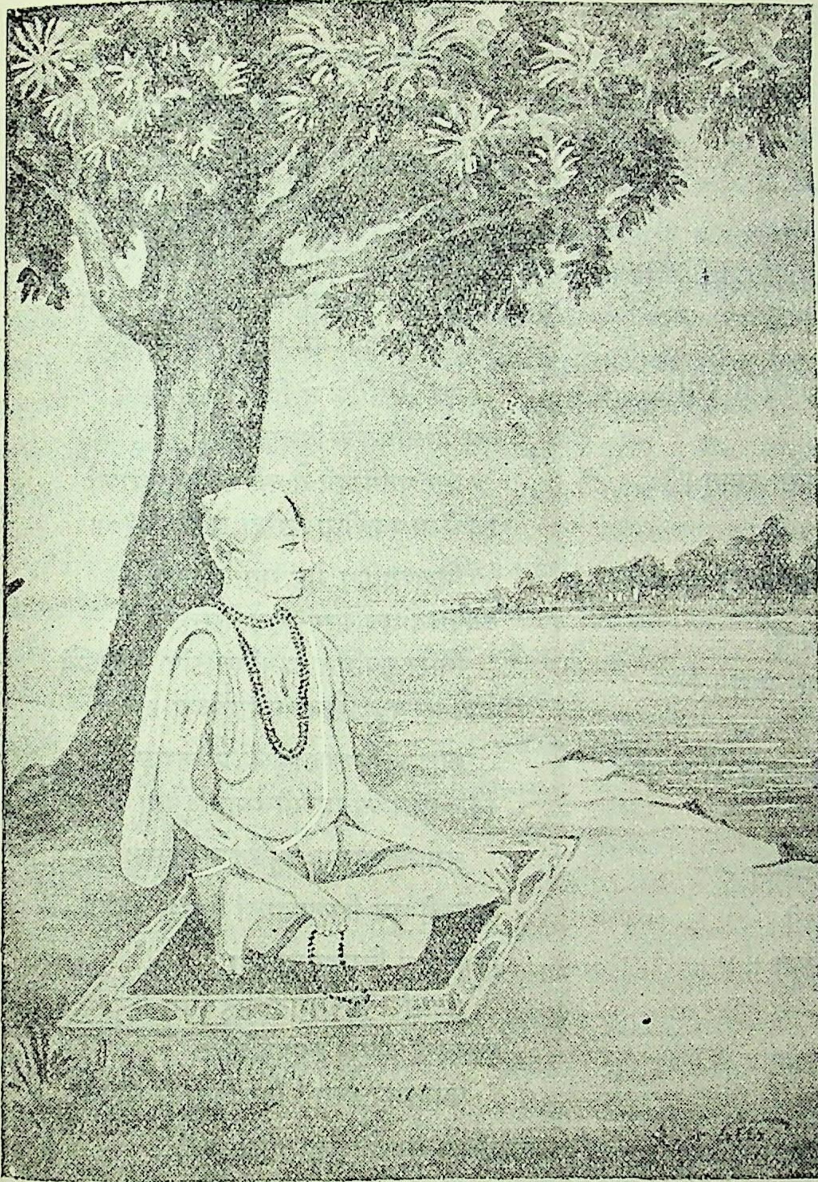
श्रावणी सप्तमी पुण्या पुण्यं राजापुरं पुरम् ,
यस्मिन्नाविर्बभूवादिकविर्लोकहिताय वै
तुलसीदास-रूपेण कृतवान् ग्रन्थमद्भुतम् ,
मानसं रामचरितं येन रामः प्रसीदति ॥

श्रीमत्कविकुलचूडामणि-भक्ताग्रगण्य-श्रीगोस्वामि-तुलसीदासस्य परिचय-प्रदानं हिन्दीभाषाभाषिभ्यो ऽन्येभ्यश्चासाम्प्रतमिव प्रतिभाति । यतस्तस्य दिगन्तव्यापिनी कीर्तिर्न केवलं भारते वर्षे; किन्तु निखिलेऽपि भूमण्डले प्रथिता विद्यते, परन्तु कृतेषु प्रतिकर्तव्यमिति न्यायात् तस्य गुण-सङ्कीर्तनम् , तत्कृत-ग्रन्थानामध्ययनम् , तस्य स्मृतेः स्थापनम् , तस्य जन्मोत्सव-सम्पादनञ्चास्मद्विधैस्तदुपकृतैरवश्यमेव करणीयम् ।

प्राचीन-हिन्दीकविभिस्तत्समकालीनैः श्रीनाभाजी महात्मभिर्यच्छ्रीमन्तो गोस्वामिपादाः साक्षात् प्राचेतसावतारत्वेनोपवर्णिताः, समादृताश्च तत्कथमप्यत्युक्तिरिति वक्तुं न शक्यते । तस्य वेदेऽचला श्रद्धा, काव्येऽलौकिकी प्रतिभा, योगे महती निपुणता, शास्त्रे सारग्राहिणी शक्तिः, उपासने दृढा निष्ठा, धर्मसंस्थापने तीव्राभिरुचिः, लोकश्रेयसेऽवितथा चेष्टा, संस्कृतेऽतीवानुरक्तिरित्येते गुणास्तस्यर्षिसुलभस्वभावं द्योतयन्ति ।

यद्यपि श्रीमद्भिर्गोस्वामिपादैः सत्यपि संस्कृत-पद्य-रचना-सामर्थ्ये स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनामुपकाराय लोकभाषायामेव ग्रन्था निर्मिताः, येषु श्रीमद्रामचरितमानसस्यासमुद्रान्तं प्रचारस्तस्य महाकवेर्लोकोत्तरमहिम्नि प्रमाणम् ; तथापि श्रीरघुनाथगाथाया असंस्कृतभाषायां निर्माणे योऽन्तस्तापोऽनुभूतस्तैर्महात्मभिस्तेनैव तेषां संस्कृतभाषायां प्रगाढोऽनुरागो लक्ष्यते । यथा—

राम सुकीरति भनित भदेसा
असमंजस अस मोहि अँदेसा ।
भाषा-भनित-भोरि मति मोरी
हँसिबे जोग हँसे नहिं खोरी ।

[१०० पृष्ठतः]

तत्परितापोपशमाय मङ्गलकामनया वा प्रारम्भे, मध्ये, अवसाने चातीव मनोहराः श्लोकाः सन्निवेशिताः सन्ति। नानापुराण-निगमागम-काव्य-नाटकादि-संस्कृतोदधिं स्व-बुद्धिमन्दरेणोन्मथ्य या रामायणी सुधा तैः प्रकटीकृता, सा दैवीवागनभिज्ञानां श्रेयसे लोकभाषा-प्रपायां स्थापिता, रसज्ञास्तद्द्वारा संस्कृत-साहित्यस्य रसमश्नुवन्त्विति।

एतादृशां महात्मनां कृते विहितः श्रद्धाञ्जलिर्देशस्य सुप्रभाताय भूयादित्यभ्यर्थये।

तुलसी-स्मृतिः

निरुपम-भक्ति-विलासो
वाणी-लतिका-विकास-मधुमासः।
सुयशःपुञ्ज-निवास-
स्तुलसीदासश्चिरं जयति।

श्रीरामचरितमानस—
माश्रयतामखिल-पापहरम्।
यस्मादुद्गतममलं
तुलसी-शैलं तमेकमाकलये।

यवन-दवानल-कीलै-
राकुलिते निगम-कानने परितः।
स[ञ्ज]ीवनाय तस्य
प्रावीवहदेष भक्ति-धुनीम्।

अभिरामा राम-कथा
कामारि-नुता वितीर्ण-नत-कामा।
यद्वाग्विलसित-धामाऽ-
प्यापामरसुहृधार भुवनतन्त्रम्।

अप्राकृत-वाङ्मूला
स्मृति-पल्लविता पुराण-पुष्पमयी
तुलसी-परिमल-शुद्धा
जयतितरां रामभक्ति-कल्पलता।

शतशः कवयन्तु परे
वयन्तु वाक्-तन्तुजालमविरामम्
तुलसी-वाङ्मय-समता
न मता मम ताभिरन्य-भङ्गीभिः।

पातक-पर्वत-भञ्जन-
कुलिशायित-रामनाम-परिपूता।
धूताऽहिता समन्तात्
तुलसीदासस्य भारती जयति॥

भाषास्तु लौकिकी वा-
प्यलौकिकी भक्ति-सरसा चेत्।
भावोऽप्यलौकिश्चेत्
विजितं मन्ये कवित्वेन।

बटुकनाथशास्त्री खिस्ते

जकोन्दा ।

लेखिका—सौभाग्यवती विदुषी क्षमा राव

चमत्कर्तु कामा पतिं पुण्यशीला
जकोन्दास्य सायं गता शिल्पशालाम् ।
निलीयोपविष्टा बहिर्जोपमेकं
प्रचिक्षेप वातायनान्तः शिरीषम् ॥ १ ॥

अलब्धोत्तारा मन्दमुत्थाय तन्वी
'विनोदाय कुत्रापि गूढः पतिः स्यात् ।'
इति स्मेरवक्त्राऽतिशल्लोलनेत्रा
सकम्पाग्रपादाञ्चिताकुञ्चिताङ्घ्री ॥ २ ॥

स्थिता द्वारि किञ्चित् प्रकोष्ठस्य पत्युः
पुरावत् प्रिया स्यामिति ध्यानमग्ना ।
अभूद्दर्पणेऽन्तर्निजं वीक्ष्य विम्बं
कर-स्वस्तिक-च्छन्न--वक्षोज-वक्त्रा ॥ ३ ॥

क्षणादुन्मुखी सा दृशं यावदन्त-
न्यधात्तावदासीन्नु पातालमग्ना ।
वभौ नैव यत् साश्रु-विस्फारिताक्षी
हृतालाप-शक्तिर्विधातव्य-मूढा ॥ ४ ॥

तथाहि प्रियं सा ददर्शाङ्कलग्नां
भुजग्रन्थि-बद्धामुपासीनमन्याम् ।
पुरस्तस्य गुर्वी शिलामूर्तिरेका
विरेजेऽन्तिके नव्य-कान्ता-प्रतीका ॥५॥

निशम्य प्रगल्भा निजक्षोभमीषद्
विकारं न कञ्चिद् बहिर्दर्शयन्ती ।
विवेश प्रकोष्ठं लसद्दिव्यमालाऽऽ-
कुलेन्दिन्दिरशालिः शनैरिन्दिरेव ॥६॥

प्रिया श्लेषबन्धाद् विमुक्ताय पत्ये
झटित्युद्गताय स्रजं सा व्यतारीत् ॥
ततश्चान्धकारात् परामङ्गनां ता-
मनालोकयन्तीव नाथं जगाद ॥७॥

विधातुः प्रयत्नानुरूप-स्वरूपं
विलोक्याद्भुतं नाथ ! पाषाणमूर्तेः ॥
कियन्नाम तद्रूप-संवादि-शीलं
भवेद् विम्बभूतस्त्रिया इत्यचिन्त्यम् ॥८॥

स्वतन्वा परस्त्रीं तिरोधाप्य तूर्णं
बधूं सान्त्वयिष्यन् पुरःपाणिरासीत् ।
निवृत्य क्षणात् सा पराग्ञ्चितास्या
बभूवाऽथ धृष्टः स तामित्युवाच ॥९॥

क्व नैसर्गिकं ते प्रिये ! कान्तरूपं
क्व निर्जीवमूर्तेरविज्ञात-बध्वाः ।
क्व पातिव्रती ते क्व लीलाऽपरासां
स्वकीया स्वकीया परोढा परोढा ॥१०॥

निशम्याऽथ गेहं गता भूषणानि
व्यपास्याभवन्नित्य-कार्य-प्रसक्ता ।
निशि स्वमिनाऽभ्यर्थिताऽपि स्वमञ्चे
जहौ कन्ययाऽशेत यामद्वयञ्च ॥११॥

अथ क्षोभजालाकुलात्मान्तरङ्गा
निज-स्वास्थ्य-गाम्भीर्यभावादुपेता
तमोनीलवासाः स्फुरद्घर्वरान्तः
स्रवन्ती द्रुतं शिल्पशालां विवेश ॥१२॥

विधृत्य तं विग्रहमुग्रहस्ता
तद्भ्रंश-विभ्रंशित-बाहुयुग्मा ॥
शरावती वोद्धु-श्चण्डविचिः
पपात हा हन्त ! विरूपिताङ्गी ॥१३॥

कदाचिद् गवाक्षे सुदृश्यास्य-पद्मां
विलोक्याङ्गणात्तामृजुर्बाल-कन्या ।
कराभ्यामुपादाय चुम्बस्व मां मा-
मिति प्रार्थयामास वृत्तानभिज्ञा ॥ १४ ॥

स्थितां सन्निधौ बालिकामुद्भुजां ता-
मभूदक्षमा चुम्बितुं मन्दभाग्या
गलद्वाष्प-दृग्भ्यां पिवन्ती तु वत्सां
कथञ्चिद् विविक्तं व्यधादात्मचित्तम् ॥ १५ ॥

× × ×

संस्कृताध्यापकेभ्यः—

अयि मान्याः पण्डितपादाः !

सादरं सप्रणयञ्च श्रीमत्सेवायां समुपसर्पति सुर-सरस्वती-सुप्रभातमिव सुप्रभातम्। सुरभारती-समाश्रयभूतान् श्रीमत एव द्वारीकृत्य संस्कृत-सेवा-सम्पादनमस्य समुचितं सुशकञ्च। यदि भवन्त एव सुप्रभातं नानुग्रहीष्यन्ति, नावलोकयिष्यन्ति, न पठिष्यन्ति, न श्रोष्यन्ति—तदा निष्फल एवारम्भः स्यादस्माकम्। कथंकारञ्च संस्कृतसेवा सुविहिता स्यादिति भवन्त एव रहसि मनः समाधाय भृशं विमृशन्तु।

परं सङ्ग्रन्थन-युगेऽप्यस्मिन् भवन्तः संस्कृत-सभा सम्मेलनादिकं मदिरागारमिव परिहरन्ति, अस्पृश्यानिव च पत्रादीन् समवलोकयन्ति। पत्रमालोक्यैव भवन्तो वदिष्यन्ति यत् "अहो! धनार्जनाय विहितोऽयं प्रपञ्चः। किमेतेनास्माकं स्यात्। व्यर्थसमयव्ययोऽस्य पठने। तत्रापि वार्षिकं मूल्यं दत्त्वाऽस्य व्यर्थपत्रस्य ग्रहणं सर्वथानुचितम्। मध्ये समवरुद्धं न प्रचलति सुप्रभातम्। पण्डितान् भर्त्सयति। सुधारपक्षमालम्बते।"—इत्यादि।

हन्त भोः पुरोभागिनः! रहसि विचारयन्तु, किमेकया मुद्रया तादृशं पत्रं प्रचलितुं शक्नोतिस्म? प्रचारधिया-अर्द्ध मूल्येन दीयतेस्म। कियती सम्पत्तिः समर्पिता तदानीं भवद्भिः सुप्रभाताय। संस्कृतभाषा-समुन्नत्यै, संस्कृत-विदुषामभ्युदयाय, तत्प्रतिष्ठायै, गौरवाय, राजसम्मानाय, धनप्राप्त्यै, स्वीयं समयं व्ययीकृत्य सपरिश्रमं सचिन्तं प्रयतमानं सुप्रभातं भवतामसहयोगम्, औदासीन्यम्, तिरस्कारम्, परीवादम्, मात्सर्यम्, अपमानञ्च सादरं विषह्य स्व-सञ्चालनार्थं धनप्रदानोदाराणां धनिकानां मोहान्तानां मण्डलेश्वराणाञ्च चाटुकारितां विधाय भवत एव जागरणाय, भवज्जीवनभूताया सुरभारत्याश्च समभ्युदयाय यदि सुस्पष्टमालोचनं विदधाति, तदा किमुद्विजन्ते भवन्तः?

क्षाम्यन्तु विद्वांसः, विदुषामेष स्वभावो यत् परकृतं समीचीनतरमपि कार्यं ते नाभिनन्दन्ति। परप्रदर्शितं श्रेयस्करमपि पन्थानं नानुगच्छन्ति। हितानि, परिणाम-सुखानि, परवचांसि नाकलयन्ति। पथ्यं हितमपि न शृण्वन्ति। एतेन स्वीयां गौरवहानिं मन्यन्ते। सङ्कोचमञ्चन्ति। स्वयञ्च किमपि कर्तुं न प्रभवन्ति। रूप्यकद्वयदातुः कस्यापि श्रेष्ठिनः सविधे सन्ध्यावन्दनादिकृत्यमपि परित्यज्य याममेकं तिष्ठन्ति, स्वीयां निन्दामपि शृण्वन्ति, परं तस्य संस्कृत-पत्रस्य पठने समयहानिं प्रतिष्ठाहानिं च मन्यन्ते; यत्तेषां वेतनवृद्ध्यै प्रबलं प्रयतते, यत् संस्कृतप्रचारोपायान् प्रदर्शयति, यत् संस्कृतज्ञानां जीविकाक्षेत्र-परिवर्द्धनाय जनतामुत्तेजयति, शासकैः सह युद्ध्यति, यत्संस्कृत शिक्षा-समुद्धाराय, तत्राधिकधनव्ययाय च शासकानुद्बोधयति, यत् संस्कृत-शिक्षा-प्रसाराय घोरतरमान्दोलनं सञ्चालयति, यद् विदुषां गौरव-सम्मान-परिवर्द्धनाय प्रबलं परिश्राम्यति च। अहो व्यामोहः! नैष दोषो युष्माकम्। एतद्धि दौर्भाग्यविजृम्भितं भगवत्या भारत्याः, भगवतः सनातनधर्मस्य च।

अयि मात्सर्य-मग्न-मनसः! व्यर्थमेवैतत् सर्वम्। सङ्घशक्ति-कालोऽयम्। अद्यापि जागृत! शुष्काभिमानं परित्यज्य सौहार्दं सम्पादयत! पश्यत! सङ्घशक्त्या निम्नश्रेणीस्थाः श्रमजीविनोऽपि विपुलविस्तृतमनन्तशक्तिसम्पन्नं साम्राज्यमप्युद्वेल्लयन्ति, शासकानां मानभङ्गं क्षणात् कुर्वन्ति। यूयमपि राग-द्वेष-मात्सर्य-वृथाभिमान-परवादादि-कलिधर्मान् दूरीकृत्य पतनोन्मुखं धर्मं समाजञ्च रक्षन्तु। स्वमनःकल्पितं वशिष्ठ-वामदेवत्वं स्वगृहे स्थापयन्तु। समाजे, राष्ट्रे, धर्मे, जनतासु च नास्ति भवतां गौरव-स्थानम्। भवतां लोभमस्थिरतां विवेक-विकलतामाकलय्य प्रबलसनातनधर्मावलम्बिनोऽपि, भक्ता अपि भवतष्ठ टकादासादिशब्दैराक्रोशन्ति। शनैः शनैर्नीचैर्गच्छन्ति भवन्तः। नायं व्यर्थदम्भस्यावसरः!

साम्प्रतं न्यूनतोऽपि सहानुभूतिमेव स्थापयन्तु स्वोन्नतिकार्येषु। पत्राणि, भाषणानि, आन्दोलनानि, स्वाधिकार-संरक्षणाय प्रयतनम्--इत्यादीन्येवाधुनिक-युगे समुन्नतिसाधनानि सन्ति। यदि केचन तदर्थं प्रयताः सन्ति, तदा तैः सह सौहार्दम्, स्नेहम्, स्वल्पतमोऽपि सहयोग-इति तु कर्तव्यमेव श्रीमताम्। यदि आन्दोलन-कारिणो दैववशात् सफला भविष्यन्ति चेत् सर्वेऽपि संस्कृतज्ञास्तत्फलभाजो

भविष्यन्ति । यदि भवन्तो विविध-व्याज-प्रदर्शनद्वारा दूरे स्थास्यन्ति, तदापि सुप्रभातस्य का नाम हानिः स्यात् ? तस्य क्षेत्रं विपुलतरमस्ति ।

संस्कृत-प्रणयिन आँग्लाध्यापकाश्छात्राः, आर्यसामाजिकाः, कांग्रेस-मतावलम्बिनो महाशयाः सत्यपि सिद्धान्त-विरोधे केवलं संस्कृतोन्नतिधिया सुप्रभात-साहाय्ये सर्वथा सर्वदा बद्ध-परिकराः सन्ति । परं येषां जीवनं संस्कृतेनैव, येषामभ्युदयाय प्रवृत्तं सुप्रभातम्, ते यूयमुदासीनाः सन्ति चेत् कस्यैषा हानिरिति काल एव कथयिष्यति ।

यदि भवतां हृदय-कुटीर-कोणे प्रस्फुरति स्वावमानवह्नेः निर्वाणोन्मुखः स्फुलिङ्गस्तदा मूल्यमन्तरापि दीयमानं सुप्रभातं पठन्तु, छात्रांश्च पठने प्रेरयन्तु, स्वविद्यालयेष्वस्य समानयनाय प्रयतन्ताम् । स्वीयान् विचारान् प्रेषयन्तु । सत्परामर्शं ददतु । अस्माकं परिश्रमं सफलयन्तु । सङ्घशक्ति-सम्पादनद्वारा स्वयञ्च सफला भवन्तु ।

केषाञ्चन मनसि खटखटायते यत् पत्रं प्रचलिष्यति न वा ? पूर्वमपि बहुवारमवरुद्धमिति । तत्कारणमिदमेवासीत् यदधिक-संख्यायां संस्कृतज्ञाः सुप्रभातं पठन्तु, ते निर्धनाः भवन्ति, प्रायः एषा क्षतिपूर्तिः संस्कृतप्रणयिभ्यो धनिकेभ्यः विहिता स्यादिति एकयैव मुद्रया दीयतेस्म । परमस्यां नीतौ सञ्चालकानां शक्तिर्धनार्जन एव व्ययीभवतिस्म । पत्र-संपादनं समये तत्प्रकाशनञ्च दुष्करमभूत् । तदानीं केचन संपादने, अन्ये च धनार्जने संलग्ना आसन् । परं तेषु केचन दिवङ्गताः, केचन स्वकुटुम्बचिन्ता-संलग्ना इति पत्रस्यावरोधः सञ्जातः ।

अस्मिन् महामहर्घता-समये दुष्करमेतत् साहसम् । अतः पत्रमिदं व्यापारदृष्ट्या सञ्चालितं कैश्चन संस्कृत-प्रणयिभिः ।

एतद् विज्ञाय भवतां मनसि सन्तोषो भवतु यदिदानीं सुप्रभातम्; एकलक्षमूलधन-संस्थापितया महत्या प्रकाशन-संस्थया स्वायत्तीकृतम्, अचिरादेव स्वकीय-यन्त्रालयात् प्रकाश्यमानं न कदापि निरुद्धं स्यात् । अत्रापि केचन मुद्राचतुष्टयं त्रयञ्चेति मूल्य—द्वयं दृष्ट्वा छात्रमूल्येनैव जिघृक्षवो भविष्यन्ति-इत्यनुमिनुमः । तेषां कृते वयं मुद्रात्रयेणैव दातुं प्रयताः स्मः । यन्मूल्यं पुस्तकालयानां कृते तदेव संस्कृताध्यापकानां कृतेऽपि भविष्यति । यत इमेऽपि वराकाः संस्कृतस्य जङ्गम-पुस्तकालया एव सन्ति । पूर्वमपि बहवो विद्वांसश्छात्रमूल्येनैव गृह्णन्तिस्म छात्रनाम्ना, पुत्रनाम्ना वा । इदानीन्तु वयं सुस्पष्टतया क्षतिं बोढुं समुद्युक्ताः स्मः । यतः सुप्रभात-पत्र-द्वारा न वयं धनार्जनमभिलषामः । तदर्थं यंत्रालय-पुस्तक-पञ्चाङ्गादि-प्रकाशनानि सन्त्येव । अथापि ये मुद्रा त्रयमपि दातुं नेच्छन्ति, तेभ्यो विना मूल्यं वितरिष्यामः ।

मन्ये विद्वांसः, अस्माकं कटुसत्यमालोच्य क्षमाप्रदानं करिष्यन्ति । एतन्न विस्मर्तव्यं तैः—

"कटुकस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ।"

किमधिकम् । पुनरपि प्रार्थयामः—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै—
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्धया ।
तस्यैव गण्डयुग-मण्डन-हानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकच-पद्मवने वसन्ति ।

गीतम्

नैष सामयिको विलापः !
शोक-शय्या-सन्निषण्णः—
हन्त ! कथमेवं विषण्णः ?
ब्रूहि, रोदिषि रे, कथम् ?
कथमीदृशस्ते तरुण-तापः ?
नैष सामयिको विलापः !

हा ! शिशौ त्वयि या कृताशा,
सत्यमेव वृथा गता सा,
पुत्र, सम्प्रति यत्त्वमेवम्—
भवसि शोषित-शाप-पापः !
नैष सामयिको विलापः !

त्वादृशां जन्मापि लोके—
कथमभून्नाहं विलोके,
मुञ्चतस्तरुणे वयसि तव—
लोचने यदि चञ्चलापः !
नैष सामयिको विलापः ?

—रामनाथ पाठकः 'प्रणयी'
साहित्यायुर्वेद-व्याकरणाचार्यः

भारत-विजय-नाटकम् ।

प्रणेता—
महामहोपाध्यायः श्रीमथुराप्रसाद दीक्षितः

[प्रथमोऽङ्कः]

तृतीयाङ्कतोऽनुवृत्तम्

वैदेशिकवैद्यः[1]—(मनसि) अस्त्येनं स्वायत्तीकर्त्तुमयमवसरः ।

(प्रकाशम्)—बङ्गप्रान्ते मम स्थित्यर्थं किञ्चित्स्थानं प्रदेयम् । यत्र गृहं निर्माय स्थास्यामि । मम व्यापाररक्षार्थं साहाय्यं च देयम् । अहमपि यथावसरं ते साहाय्यं करिष्ये ।

भारतराजः—अवश्यमेव ते व्यापारसाहाय्यं करिष्यामि, यदभिलषसि तत्कथय ।

वैदेशिकवैद्यः—इदं तावद्भवेत् :—

न विक्रयं मामतिरिच्य वाससः
प्रजासु कश्चिच्चरितुं समीहताम् ।
न राजलाभो मम विक्रय-क्रये
भवेत्क्वचित्किञ्चिदपीति पालयेः ॥८॥

भारतराजः—अस्तु । निश्चीयतामेतत् , न त्वामतिरिच्य कश्चिदपि वसनविक्रेता भविष्यति ।

(इति स्वमुद्रयाऽङ्कितं विधाय प्रमाणपत्रं ददाति । स पत्रं गृहीत्वा निष्क्रामति ।)

पटीक्षेपः

(ततः प्रविशति पटं विक्रेतुं क्रेतुं च कश्चित्तन्तुवायः, श्रेष्ठिनौ च)

श्रेष्ठी—तन्तुवाय ! किमस्य पटस्य मूल्यम् ।

तन्तुवायः—विंशत्यधिकं शतम् ।

श्रेष्ठी—नहि नहि किञ्चिदधिकमेतत् । शतं मूल्यं गृह्णीष्व ।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः । स राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रं दर्शयित्वा श्रेष्ठिनौ तन्तुवायं च भर्त्सयति) ।

गौराङ्गः—तन्तुवाय ! पश्य राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रम् । न त्वं विक्रेतुं प्रभुः ।

तन्तु०—किमहमेनं पटं कुर्याम् ।

गौराङ्गः—इमं पटं मह्यं देहि । अहमेनं पटं विक्रेष्ये । गृह्णीष्व इमाः पञ्चाशन्मुद्राः ।

(इति पञ्चाशन्मुद्रा ददाति) ।

तन्तु०—(साश्चर्यमिव पश्यन्) किमिदं विधीयते ? कथमेतेन मम कुटुम्बस्य भरण-पोषणे भविष्यतः । षण्मासैः कथमपि रात्रिंदिवपरिश्रमेण निष्पादितोऽयं पटः ।

गौराङ्गः—इमा मुद्रा गृह्णीष्व, नाहं किमपि जानामि, मौनमास्ताम् , गच्छ, अपरं पटं च निर्माय मत्समीप एवानय ।

युष्मत्कुटुम्बरक्षायै न प्रतिज्ञां करोम्यहम् ।
कथं रक्षा भवेदेतत् त्वं जानीहि व्रजाधुना ॥ ९ ॥

(स मुद्रा न गृह्णाति । अथापरस्तन्तुवायः पटविक्रयार्थं प्रविश्य पटक्रयार्थं श्रेष्ठिनं लक्षयति) ।

तन्तु०—श्रेष्ठिन् , गृहाण पटम् ।

श्रेष्ठी—(भ्रूसंज्ञया) अयं गृह्णातु । नाहं ग्रहीतुं शक्नोमि ।

१—अग्निदग्धायाः शाहजहाँकुमारिकाया औषधं गेवरियल्बाऊटनेन विहितम् । सर थामस रो-महोदयेन विहितमित्यपरे । आरोग्यं जातम् । पुनर्वङ्गाधिपतेः शाहजहाँ राजकुमार-शुजापत्न्या अपि औषधमनेनैव कृतम् । आरोग्यं च प्राप्तम् । पुनः फर्रुखशियर-सम्राज आरोग्यं सर्जनविलियम हेमिल्टन्-द्वारा जातम् ।

तन्तु०--कस्मात् ?

श्रेष्ठी—अस्य समीपे राज्ञः प्रमाणपत्रम्। अयमेव ग्रहीष्यति नापरः।

गौराङ्गः--इत आगच्छ। (तन्तुवायमाह्वयति, प्रमाणपत्रं दर्शयति, पटं च गृह्णाति)।

गृहाणेमाश्चत्वारिंशन्मुद्राः। (इति मुद्रा ददाति)

तन्तु०—महाराज ! किमिदं विधीयते ? किमयमेव न्यायः ?

गौराङ्गः--गच्छ, नाहं न्यायमन्यायं वा जानामि। यन्मया निश्चीयते दीयते च तदेव मूल्यम्। (उभौ-तद्दत्तमेव मूल्यं गृह्णीतः)

उभौ तन्तुवायौ। नावामतः परं पटं निर्मास्यावः। (इत्युक्त्वा गच्छतः)।

गौराङ्गः—(अनुचरमुद्दिश्य) एताभ्यां बहवो मुद्रा ग्रहीष्ये। अनिर्वचनीयमेतत्पटयोः सौन्दर्यम्। अतिसूक्ष्मतरोऽयं पटः। पश्य पञ्चपैरपि पटलैः परिवेष्टितमपटमेव प्रतीयतेऽङ्गम्। आः कथमेतत्समक्षमस्मद्देशीयानां पटानां विक्रयो भविष्यति ? इति हतमस्मद्देशीयं वाणिज्यम्। (पुनर्विचिन्त्य)।

एतत्सूक्ष्मपटस्य निर्मितिविधेरुन्मूलनेऽहं क्षमो
निर्मातॄनपि दण्डताडनपरस्तान् मोचयिष्याम्यतः।
कौशल्यं ह्रियतामधस्तदधिकं वाणिज्यमभ्युन्नतं
देशस्यास्य समुन्नतिः क्षितितले क्षिप्रं समाधीयताम्॥

दौवारिकः-(प्रविश्य) (सलाम करता हुआ)

(१) जय हो

गौराङ्गः—सत्वरं त्रिचतुरांस्तन्तुवायान् समानय।

अनुचरः—जो हुकुम। (२) (बहिर्गत्वा चतुरस्तन्तुवायान् समानीय प्रविशति)।

(१) जयतु २ देवः। (२) यद् देव आज्ञापयति।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानुद्दिश्य) भोः ! निर्मितान् पटान् मह्यं दत्त।

तन्तुवायः—न वयमयोग्यमूल्यत्वात् पटान् निर्मामः।

गौराङ्गः--अस्तु शोभनं पटं निर्माय मह्यं दत्त। योग्यं मूल्यं भविष्यति। इमा गृहाण मुद्राः। (इति पञ्चदश मुद्रा ददाति, ते न गृह्णन्ति। हठात्तेषां वसने निबध्य गलहस्तेन तान् निष्काशयति)।

तन्तु०--(द्वारि स्थिताः) महाराज ! न वयं शतमूल्यं पटं पञ्चदशभिरेव मुद्राभिर्निर्मास्यामः।

गौराङ्गः—(साक्षेपम्) क इमे कोलाहलं कुर्वन्ति। (द्वारि गत्वा सामर्षम्, कशया तांस्ताडयति) गच्छत, अपरं शोभनं पटं निर्माय समानयत। (ते गच्छन्ति)।

गौराङ्गः----(अनुचरमुद्दिश्य) भोः ! अपराँस्त्रिचतुरांस्तन्तुवायानानय।

(अनुचरो निर्गत्य, चतुरस्तन्तुवायानानीय) महाराज ! एते समागताः।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानभिलक्ष्य) निर्मितान् कौशेयपटान् मह्यं दत्त।

तन्तु०--न वयं पटान्निर्मामः।

गौराङ्गः--मिथ्यैतत्, यूयं पटान् निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे विक्रीणीध्वे।

तन्तु०—यदि मिथ्या भवेदत्र न स्वर्गः स्यात्कदाचन।
सर्वपापैश्च लिप्येम यद्यसत्यं भवेदिदम्॥११॥

गौराङ्गः—नाहमिदं जानामि। जिह्वयैव तदुक्तम्, जिह्वयैवेदमुच्यते। इति सर्वं मम प्रलम्भार्थं मिथ्यैव। (सर्वान् कशया ताडितुं भर्त्सयति)।

सर्वे०—न वयं निमर्मामः (बद्धहस्तपुटाः कम्पते।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः स्यात् ?

सर्वे—अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति।

गौराङ्गः—युज्येत चैवम्।

(सर्वे तन्तुवायाः—स्वं स्वमङ्गुष्ठं कर्तयन्ति)

यथा युष्माकं प्रत्ययः स्यात्तथैव विधास्यामः।

अतः परं कृपि करिष्यामः।

गौराङ्गः—तथास्तु। युक्तं जातम्।(इति वदन्निष्क्रान्तः सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः) (ततः प्रविशति भारतमाता सखीसहिता, सर्वे तन्तुवाया वेदनया खिन्ना भारतमातरं प्रणम्य निर्गच्छन्ति)।

भारतमाता—हा हा किं मम पुत्रकेषु विहितं !

हा प्रत्ययात् किं कृतम् ?

हा देशस्य दशा किमस्य

भविता व्यापारनाशो गतः।

हा दीनानपि वित्त-लोलुपतया

निघ्नन्त्यमी मत्सुतान्—

सर्वे मे प्रलयँ गताः सुतनया

निर्वीरसूरस्म्यहम् ॥१२॥

(स्वकीयमुरस्ताडयति)।

ने० सखी—(गृह्णती) १ कित इस समय बंगाल को निमित्ती अपनी छाती को पिटत छेऊ। तिमे वीर को जन्मावने वाली हउ। तिमले नई रघु नहुष सगर हरुको पैदा करेउ। तिलक लाजपतिराय जवाहरलाल गांधी हरुको उत्पन्न गरने छउ। यही दास खुदीराम सुभाषचन्द अब्बुलकलाम आजाद वगैरह वीर तिमेर हेरू सुपुत्र होने छन।

भार०—हला ! कथं त्वयैतदवगतम्।

एते सुपुत्रा ममौरसा भविष्यन्ति ?

ने० सखी—(२) जोतिषशास्त्र का बल वाट हमीले जान्दा छन। सूर्यसिद्धान्त-परासर-जैमिनी-सूत्र वगैरह हमले संपूर्ण जोतिषशास्त्र पढ़ेम।

भार०—तव वचनप्रत्ययादाश्वसिताऽस्मि।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः)

(सखी सहिता भारतमाता अन्तर्हिता तिष्ठति)।

गौराङ्गः—(इतस्ततोऽवलोक्य) दौवारिक ! कथमद्यापि न ते पटं निर्मायानीतवन्तः। तान् सत्वरं समानयत।

दौवा०—(३) जो हुकुम। (आहितमूल्याँस्तांस्तन्तुवायानानयति)।

गौराङ्गः—(सक्रोधम्) कथं न कौशेयपटा निर्मायानीताः ?

तन्तु०—न वयं पञ्चदशभिर्मुद्राभिनिर्मातुं पारयामः। गृहाण स्वकीया मुद्राः।

गौराङ्गः—चक्रवृद्ध्या त्रिगुणिता ददत।

तन्तु०—न वयं तावतीर्दातुं पारयामः।

गौराङ्गः—(कशया सर्वांस्ताडयति)।

तन्तु०—(बद्धाञ्जलिपुटाः) महाराज ! एतत्प्रतिनिधित्वेन समस्तान्यपि मम वस्तूनि गृहाण।

गौराङ्गः—कियन्मूल्यं वो वस्तूनाम्।

एकस्तन्तु०—विंशतिर्मम वस्तूनां मूल्यम्।

अपरे—पञ्चविंशतिरस्माकं वस्तूनां मूल्यम्।

गौराङ्गः—अन्यत्।

तन्तु०—इमाः स्वकीया मुद्रा गृहाण (इति सर्वे गृहीतधनं ददति)

---

(१) सं०—किन्तु इदानीं बङ्गदेशस्य कृते आत्मनो वक्षस्थलं ताडयसि। भवती वीरप्रसविनी। युष्माभिरेव रघु-नहुष-सगर-प्रभृतय उत्पादिताः। उत्पादयिष्यन्ते च तिलक-लाजपति-जवाहिरलाल गाँधी प्रभृतयः। इहैव दासखुदीरामसुभाषचन्द्राब्बुलकलामाजादादयो वीरा युष्माकं सुपुत्रा भविष्यन्ति।

(२) ज्यौतिषशास्त्रबलेन वयं जानीमः। सूर्यसिद्धान्त-पराशर—जैमिनीसूत्रप्रभृतिकमस्माभिः संपूर्णं ज्यौतिषशास्त्रं पठितम्।

(३) यद्देव आज्ञापयति।

गौराङ्गः—दौवारिक ! एषां गृहं गत्वा सर्वाण्यप्येषां वस्तूनि गृहाण ।

दौवारिकः—एवमेव करिष्यामि ।

गौराङ्गः—(तन्तुवायानभिलक्ष्य) चक्रवृद्ध्या संजातमपरमवशिष्टं धनं दत्त ।

तन्तुः—नातः परं दातुं शक्नुमः । अतः परं किञ्चिदपि नास्माकं सविधे ।

गौराङ्गः—(कशया ताँस्ताडयति) अवशिष्टं धनं दत्त । यूयं पटान्निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे दत्थ ।

तन्तु०—न वयं पटान्निर्मामः ।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः ?

तन्तु०—(परस्परमभिलक्ष्य) अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति ।

गौराङ्गः—एतद् युज्यते । (सर्वे स्वं स्वमङ्गुष्ठं छित्वा निर्गच्छन्ति) ।

व्यापारसंपदः सर्वाः समूलोन्मूलिता हठात् ।
भारतीयानिमान् सर्वानथ दासान्विदध्महे ॥१३॥

(निर्गच्छति सानुचरो गौराङ्गः) (पुनर्भारतमाता, उपेत्य, इतस्ततोऽवलोक्य च) ।

भार०—हलासखि !

हा हा मयैव विहितः प्रथमापराधो
यत्प्रत्ययादिह सुखेन निवासितोऽसौ ।
तस्यैतदेव फलमस्ति परं प्रपन्ना-
यस्मान्मदीयतनया विपदं प्रयान्ति ॥१४॥

(इति दुःखादुच्छ्वसिति)

पटाक्षेपः ।

अहो विरक्तानां व्यामोहः !

शङ्कराचार्याणां दुर्व्यवस्था

[गतज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनसभापतित्वं विधातुं समागताः शारदापीठाधीश्वराः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थ-स्वामिमहोदयास्तत्प्रसङ्गेन वाराणसीं समागमन । अत्र तेषां भूयान् समादरः समजनि । विद्वद्भिर्हस्ताक्षराण्यपि कृतानि । एवमेव पूर्वं श्रीमतां शारदापीठाधीश्वराणां श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि-अभिनन्दनादिकमभूत् हस्ताक्षराणि च । अनयोर्द्वयोरप्याचार्ययोः शारदापीठाधिकाराय न्यायालये व्यवहारः प्रचलति । अत्र कैश्चन हिन्दी-गुर्जर-संस्कृतभाषापत्रैः-उभयत्र हस्ताक्षरं कृतवतां काशीस्थ-विदुषां महती निन्दा कृता । अन्यैरपि गुर्जर-देशीयैस्तत् पक्षपातिभिः सनातनधर्मावलम्बिभिः पण्डितैश्च । सुप्रभातेनापि द्वयोरभिनन्दनं कृतम् । तदपि तेषां कोपभाजनमभूत् । इत्ययं विषयः सुप्रभातस्यानभिमतोऽपि विवशतया विशदीक्रियते—सम्पादकः] ।

भारतवर्षे शाङ्कर-वैष्णव-भागवत-रामानुज-माध्व-निम्बार्क-वल्लभ-रामानन्दादि-विविध-साम्प्रदायिकानां यत्रतत्राचार्यपीठाः सन्ति । प्रायः सर्वत्र पीठेषु तत्तत्साम्प्रदायिकैः स्वमर्यादानुकूलं पीठानां संरक्षणं क्रियते । तत्राचार्य-परम्परा नियमिता नियन्त्रिता च प्रचलति । परं सर्वतः प्राचीनानां महत्वपूर्णानाञ्च श्रीशङ्कराचार्य-पीठानां महती दुरवस्था समालोक्यते ।

प्रधानतः श्रीमद्भगवत्पादैर्भाष्यकारैश्चत्वार एव पीठाश्चतुर्दिक्षु संस्थापिता आसन् । तेषु मैसूरराज्याधीनस्य श्रृङ्गेरी-पीठस्याचार्य-परम्परा, मर्यादा चाक्षुण्णा नियमिता च प्रचलति । उत्तराम्नाय-वदरिकाश्रमस्थ-जोशीमठस्य-परम्परा परःशतेभ्यो वर्षेभ्यो विच्छिन्ना टेहरी-गढवालराज्याधीना विद्यते । पूर्वाम्नाय-जगन्नाथपुरीस्थ-गोवर्द्धनमठस्य व्यवस्थाऽपि ब्रह्मीभूतानां श्रीमन्मधुसूदनतीर्थस्वामिनां कैवल्यानन्तरं विकृतप्रायैवासीत् । परं श्रीमद्भिर्भारतीकृष्ण-

तीर्थस्वामिभिस्तत्राक्रमणं विधाय तस्योद्धारः कृतः, परं न जाने ते तत्र कथं न तिष्ठन्ति। इतस्ततः परिभ्रमन्ति। कमपि खरे-महाशयं शिष्यं विधाय तत्र नियोक्तुमिच्छन्ति। अपरे च काशीस्थाः श्रीपुरुषोत्तमतीर्थस्वामिनस्तत्र स्वाधिकाराय बद्धपरिकराः श्रूयन्ते। श्रूयते च तत्र स्वामिनां किमपि गुप्ताभियोगादिकं प्रचलति, येन तद्विषये यतस्ततो निन्दैव भवति श्रीमदाचार्यपीठस्य।

एवं जोशीमठ-परम्परां पुनः प्रवर्त्तितुं भारतधर्म-महामण्डलेन श्रीमन्तो ब्रह्मानन्द-स्वामिपादाः प्रथमशङ्कराचार्यत्वेन नियुक्ताः। परन्तेऽपीतस्तत आहिण्डमाना अस्थिराः, टेहरी-राज्येनानङ्गीकृता एवेति समाकर्णयामः।

एवं पश्चिमाम्नाय-द्वारकापुरीस्थ-शारदामठेऽपि कियतः कालात् महान् विवादः प्रचलति। तस्य पीठस्य व्यवस्था बडोदरा-राज्याधीना विद्यते। बडोदरा-नरेश्वराश्च समाज-सुधार-पक्षपातिनः सन्ति। अतस्तैः सह तत्कालीन-पीठाधीश्वराणां श्रीमन्माधवतीर्थ-स्वामिनां धार्मिको विवादः संवृत्तः, येन ते बडोदरा-राज्यं परित्यज्य डाकोर-नाम्नि स्थाने स्वीयमावासमकल्पयन्। ब्रह्मीभूतेषु तेषु तच्छिष्याः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-स्वामिनस्तदुत्तराधिकाराय प्रायतन्त। परं राज्येन तत्र विविधभाषा-विशारदा महाविद्वांसः श्रीशान्त्यानन्दस्वामिनः संस्थापिताः, इतश्च धार्मिकजनतया श्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनः शारदापीठाधिकृतत्वेन स्वीकृताः। बडोदरा-राज्येन सह तेषां न्यायालयेऽभियोगश्च प्रचलितः। नडियाद-न्यायालये पराजिताः श्रीराजराजेश्वरस्वामिनो मोहमयीस्थ उच्चन्यायालये प्रार्थनां कृत्वा तत्राभियोगं चालयन्तिस्म धार्मिकजनता-प्रदत्तेन धनेन। एतदभ्यन्तरं ब्रह्मीभूतेषु श्रीशान्त्यानन्द-महोदयेषु तत्र श्रीचन्द्रशेखराश्रमस्वामिनो नियुक्ताः, तेषु च ब्रह्मीभूतेषु वर्तमानाः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्द-तीर्थ-स्वामिनः साम्प्रतमभिषिक्ताः।

श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनश्च मोहमयी-न्यायालयात् पराजिताः। एवमिदानीं यावत् बहुभ्यो वर्षेभ्यः जनतासु, भारतवर्षे यत्रतत्र धार्मिक-समारोहेषु, वाराणस्याञ्च श्रीराजराजेश्वराश्रम-स्वामिन एव तत्पीठाधीश्वरत्वेन सुचिरं प्रसिद्धाः सन्मानिताश्चाभवन्। काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुवारं ते समभिनन्दिताः, स्वीयैः हस्ताक्षरैश्च तेषामाचार्यत्वं स्वीकृतम्। परं न्यायालयस्तद्-विपरीत एवाभूत्।

एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनावसरे सभापतित्वेन निमन्त्रिताः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थमहोदया वाराणस्यां समागताः। एतेषां विद्वत्ता भाषण-पाटवं नववयस्कतां महोत्साहताञ्चालोक्य, तेषाञ्च वृद्धस्वामिनां न्यायालयात् पराजयं समाकर्ण्य काशीस्थैर्विद्वद्भिरेतेषां पीठाधिपतित्वमुररीकृतम्, सादरञ्च समभिनन्दिता इमे।

विषयममुमवलम्ब्य वृद्धस्वामिपक्षपातिभिः कैश्चन पण्डितैरेतेषां विरोधः कृतः, तत्पक्षपातिभिः पत्रैश्च काशीस्थ-पण्डितानां टकादासादिशब्दैर्महती भर्त्सना सम्पादिता। अस्माकमपि मित्रैः क्रूरतमैः शब्दैरस्माकं सुप्रभातस्य च निन्दा कृता। बहवो लेखाः प्रकाशनार्थं समागताश्च सन्ति।

अत्रास्माकं किमपि स्वल्पतरं वक्तव्यमस्ति। यत् काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुशः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनामभिनन्दनं विहितम्, विधातुं प्रयताश्च सन्ति। ते सदाचाराः, तपस्विनः, वयोवृद्धाः, पूजार्हाः, जनता-शङ्कराचार्याः सन्त्येव। नात्र कस्यापि वैमत्यम्। परमिदानीन्ते जराजर्जरिताः सञ्जाताः। न्यायालयश्च तेषां विपक्षः। यदि ते प्रीवी-कौन्सिल-न्यायालये गमिष्यन्ति, तदा तत्रापि वर्षचतुष्टयं पञ्चकं वा लगिष्यति। तावत्तेषां जीवनं स्थास्यति न वेति सन्देह एव।

शारदापीठे गायकवाड-नरेश्वराः कमप्याचार्यं स्थापयिष्यन्त्येव। जनताया बहुमतमुभयपक्षे भविष्यति। यतस्तत्र नियामक एव कश्चन नास्ति। एवं विवादस्य कलहस्य चोपशमः कदापि न भविष्यति। प्रत्युत शङ्कराचार्याणां विषये जनतायाः श्रद्धा-विघात एव स्यात्। जनता-श्रोत्राणि साम्प्रतं राजनीति-दुन्दुभिनादेन पूर्णानि साधारणधर्मस्य वार्तामपि श्रोतुं न समर्थानि, का कथा शङ्कराचार्याणाम्?

यदि धर्मदृष्ट्या विलोक्यते चेत् सर्वस्वत्यागिनो दण्डिनः, स्वामिनः, आचार्याश्च परस्परं कलहायमानाः पङ्कप्रक्षेपं कुर्वन्ति, केवलं सिंहासनैषणया विधर्मिभ्यो वैदेशिकेभ्यश्च न्याय-भिक्षामटन्तो जनताधनं न्यायालयादिषु दुर्व्ययीकुर्वन्ति।

देश-काल-समाज-प्रताडिताः, पठनपाठनमन्तरा नान्यत् कार्यं कर्तुं क्षमाः, ऋजुबुद्धयः, स्वकुटुम्ब-पोषण-भार-भुग्नाः राकाः पण्डितास्तु भवद्भिर्दशभिः पञ्चभिर्वा मुद्राभिः हस्ताक्षराणि कारयित्वा-आजीवनं स्वायत्तीक्रियन्ते, बन्धकीक्रियन्ते, स्वार्थहानिमालोक्य तिरस्क्रियन्ते च । अधार्मिकाः, मर्यादाभञ्जकाः, अर्थलोलुपाः, अप्रामाणिकाश्च गण्यन्ते ।

परमस्माकं धर्माचार्याणां, त्यक्तैषणात्रयाणां, धृतदण्डानां शिखा-सूत्रपरित्यागिनां कामिनी-काञ्चनदर्शनमपि परिहरतां विरक्तानां का दशा वर्वर्ति—इत्यपि विचारणीयं परोपदेशकुशलैस्तत्पिण्डपूरिव-तुण्डैः । हन्त भोः ! एतेषां विरक्तानां सर्वाऽपि चर्या राज्ञामिव दृश्यते । यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठान--निष्ठादि--विविध--लम्बायमान-विशेषणावच्छिन्ना आचार्यपादाः, न्यायालय-(कचहरी) धनालय-(बैंक)-कार्यालय-(आफिस)-भूमि-भवनादिव्यवहारनिष्ठाः समालोक्यन्ते । परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्याः सोपधानतूलिका-समलंकृत-सिंहासनाधिष्ठिता दृश्यन्ते, भिक्षाटनोचिताः कौपीनधारिणः कौशेयाम्बर-परिवृताः द्वारपाल-चारण-वन्दि-भृत्यामात्यादि-राजोचिताचार-विचार-व्यवहार-परायणाः सन्ति, कामिनी-काञ्चन-परित्याग-कृतप्रतिज्ञा अहर्निशं तासु तेषु च आपादमस्तकं निमग्नाः समालोक्यन्ते। किमेतत् विरक्तधर्मोचितम् ? भगवद्भाष्यकार-निबद्ध-मर्यादानुकूलम् ? वेदशास्त्र-विहित-यतिधर्मानुरूपं वा ?

हन्तभोः ! त्यक्तैषणात्रया धर्माचार्याः सिंहासनाधिरोहणाय किं किं न कुर्वन्ति ?

सर्वप्रथमं विदेशिशासकानां विधर्मिन्यायाधीशानां शरणं गत्वा स्वीयं न्यायं कारयन्ति । को न जानाति मूर्खोऽपि यत् न्यायालये सत्यस्य स्वप्नमेव नास्ति । असत्यमन्तरा, कपटं विना ब्रिटिश-न्यायालयेभ्यो विजयः कथमपि नास्ति । अस्माकं न्यायाधीशाः धर्माचार्याः स्वीयं न्यायमन्येभ्यो वाञ्छन्तीति किं न हृदयं विदीर्य्यते सनातनधर्माभिमानिनाम् !!

एत एव धर्माचार्याः समधिक-धन-तृष्णया पीठात् पीठान्तरम्, सम्प्रदायात् सम्प्रदायान्तरम्, आचार्यादाचार्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति । सिंहासनाधिकारम् राजपुत्रा इव दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते । न वयं तेषां नामोद्घाटनं कुर्मः । परं प्रायः सर्वेऽपि जानन्ति । किमेतदेव विरक्तानां कर्तव्यम् ? तत्र किं दृष्टिनिक्षेपः क्रियते समालोचकैः शङ्कराचार्य-भक्तैः, पत्रैर्वा !

एवं वस्तुतो विनष्टा पीठानां मर्यादा । जनताऽपि विद्यते प्रबुद्धा । एतत्सर्वमुपद्रवमालोच्य न केऽपि श्रद्धया समवलोकयन्त्याचार्यान् । आसन् पुरा वाराणस्यां पूज्यचरणाः दण्डिनः स्वामि-विशुद्धानन्दपादाः, प्रत्यहं सहस्रशो धनं तेषां पार्श्वे समागच्छति स्म । प्रत्यहञ्च ते तद्धनं विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो याचकेभ्यश्च वितीर्य, अशौवस्तिका रात्रौ शेरते स्म । साम्प्रतमपि सन्ति सनातनजनतायाः परमश्रद्धा-भाजनभूताः पूज्यपादाः कृष्णबोधाश्रमस्वामिनः, श्रीकरपात्रि-स्वामिनश्च येषां चरणेषु लक्षशो धनानि लुण्ठन्ति, परन्ते कौपीनमात्रपरिच्छदाः केवलं ब्राह्मणेभ्य एव भिक्षां गृह्णन्ति । एतल्लक्षणं विरक्तानाम्, एष आदर्शो भगवच्छङ्करपादानाम्, एतदेव स्वरूपं दण्डिनाम् । तथापि तेषां विषये जनता क्षोद-क्षेमं करोत्येव । सत्स्वेतादृशेषु विरक्तेषु गृहस्थेभ्योऽप्यधिकं रक्तानां आदर्श-पतितानाम्, त्यागतपःस्वाध्यायरहितानाम्, भोगैषिणां धर्माचार्याणां तु कथैव का ?

एवं सत्यपि पीठ-विप्लवे काशीस्थैर्विद्वद्भिरभियोगरहस्यादि-प्रपञ्चानभिज्ञैः, श्रीधर्मसङ्घस्य, वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्य, भारतधर्म-महामण्डलस्य, अन्येषाञ्च प्रोफेसरदुरकाल-प्रभृति-सनातनधर्मस्तम्भत्वेन प्रसिद्धानां व्यक्तीनां प्रामाण्येन स्वनगरे समागतानां श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिनामभिनन्दनं यदि दण्डित्वेन, आश्रमगौरवेण, संस्कृत-विद्वत्त्वेन कृतं चेत् किं नामात्याचरितम् ? एभिः संस्थाभिरेव पूर्वं श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि सम्मानना विहिताऽसीत् । एतेषां परिवर्तनेनैव वस्तुतः पण्डितानां मतपरिवर्तनं सम्भाव्यते । अतः पण्डितानामुपरि भयङ्कराक्रमणकारिभिः प्रथमं तत्तत्संस्था-सञ्चालकाः प्रष्टव्याः, भर्त्सनीयाश्च ।

तथापि श्रीकाशी-पण्डित-सभा, यया श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां बहुशोऽभिनन्दनं कृतम्, सा तु तटस्थैवासीदत्राभिनन्दन-संप्लवे । सा तु श्रीमद्राजराजेश्वर-पक्षपातिन्येव आपि ।

सुप्रभातेन यदभिनन्दनं द्वयोरपि विहितम्, तत्केवलं संस्कृत-पक्षपातेनैव । धार्मिकेषु साम्प्रदायिकेषु च विषयेषु सुप्रभातं सदा ताटस्थ्यमेवावलम्बत इति विदितमेव

वेष्टितम्, प्रशस्ततर-राजपथैरलङ्कृतं समालोक्यते। येषु राजपथेषु त्रि-चतस्रो वृषभ-शकट्यः सहैव गन्तुं शक्नुवन्ति। पञ्चषा वर्तुलमुखाः कुक्कुटाण्डसमुखा वा कूपाः समुपलब्धाः। जनतास्नानाय पाषाणकुट्टिम-सोपान-निर्मिता वाप्यः, विस्तृताः, स्वच्छाः पवन-पूरिता गृहाः, एकस्यामेव सरलपङ्क्तौ विनिर्मिता दृश्यन्ते। गृहाणां प्रधानद्वाराणि राजमार्गोपरि सन्ति। गृहाङ्गणे चतुर्दिक्षु प्रकोष्ठाः सन्ति। केषुचन गृहेषु वातायनानि कूपाश्च वर्तन्ते। सर्वेऽपि गृहाः सुपक्वेष्टिका रचिताः सन्ति। इष्टिकानां लौहवर्णत्वाद् गृहाणां लौहदुर्ग इति संज्ञा विद्यते। अत्रत्यो निवासिनो यव-गोधूम-कार्पासस्य कृषिं कुर्वन्तिस्म। ते वृषभ-कच्छप-सूकर-हरिण-आवि-मांसासिन आसन्निति पुरातत्व-विदां कथनम्। सचक्राः शकट्यः, अश्वयानानि, रथाश्चासन्।

अत्र शवानां दाहप्रथा अभूत्। अत्रत्यानां व्यापार अफगानिस्तान-तुर्कस्तान-ग्रीस-देशवासिभिः सहासीत्। सूत्रनिर्माण-वस्त्रवयन-कला, ताम्र-पित्तल-यसद-धातूनां-भाण्ड-निर्माण-कला, मृत्तिका-वस्तुनिर्माण-कला चेति व्यापार साधनान्यासन्। एतेषां विचित्र-निर्माणकलायाः प्रभावोऽद्यापि विलोक्यते।

भूमेरुपासना, पशुपक्षिमूर्त्तिधारिणां देवनामुपासना, लिङ्गपूजा-इत्येतेषां प्रचलनमासीत्। पद्मासन-बन्धेन स्थितानां मूर्तीनां लाभेन ज्ञायते-यद् योगाभ्यासस्यापि परिचिता आसन्नत्रत्याः।

मिश्रसभ्यतायाः, अस्याश्च सभ्यतायाः समकालिकत्वमनुमीयते पुरातत्त्वज्ञैः। यतः द्वयोरपि मुद्रा-साम्यं विद्यते। एषा सभ्यता-'सिन्धुसभ्यता'नाम्ना व्यवह्रियते। पश्चात्यानां-पुरातत्वविदां हाल-बुली-चाइल्ड-प्रभृतीनां मतेन सर्वप्रथमं सिन्धुदेशे सभ्यतायाः प्रादुर्भावः समभूत्। केषाञ्चिन्मते-अत्रत्या द्रविड़ा आसन्। अपरेषां मतेन गुर्जर-महाराष्ट्र-अन्तर्वेद-देशीयानां पूर्वजा आसन्निमे।

यावत्तत्रत्या लिपिः पुरातत्त्वज्ञैर्न पठ्यते तावदत्रविषये किमप्यव्यभिचार्यनुमानं कर्तुं न युज्यते। एतदेव वक्तुं शक्यते यदिमानि चिह्नानि सर्वतः प्राचीनानि, पाश्चात्यविदुषां सिद्धान्तं खण्डयन्ति, भारतीय-सभ्यतायाश्च प्राचीनतमतामुद्घोषयन्तीति।

तक्षशिला—विश्वविद्यालयः

पाश्चात्याः पुरातत्त्वविदो वदन्ति यत्प्राचीनभारतीयाः खिष्टजन्मनः किञ्चित् पूर्वमेव सभ्याः सञ्जाताः। तेषामिदं मतं 'मोहन-जो-दडो' स्थानमेव खण्डयति। अपरमपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं तक्षशिला-विश्वविद्यालयस्य भग्नावशेषं वरीवर्त्ति, पञ्चापप्रान्ते रावलपिण्डी-नगरात् षटक्रोश-दूरे दक्षिण-पूर्वस्यां दिशि सिंधु-वितस्ता-नद्योर्मध्यवर्ति 'ढेरीवसान'—नामा ग्रामो विद्यते, यः साम्प्रतं 'तक्षशिला'-नाम्ना प्रसिद्धः। तस्य नातिदूरे धूमगन्त्री-स्थानमपि विद्यते 'टैक्सिल' इति ख्यातम्।

एतदपि भूगर्भ-विद्याविशारदैः कियद्भ्यो हायनेभ्यः पूर्वमन्विष्टमासीत्। रामायणप्रमाणानुसारं रामेण देशोऽयं भरताय विसृष्ट आसीत्। तत्पुत्रस्य तक्षराजस्य नाम्ना तक्षशिलेति प्रसिद्धा राजधान्यासीत्। तत्रैव भारतस्य सर्वप्राचीनो विश्वविद्यालय समवर्तत। अत्र समस्तभारतवर्षस्य छात्राः समागत्य पठन्तिस्म। सिकन्दराख्यस्य नृपतेर्भारताक्रमणकाले तक्षशिला-नरेश्वरस्तेन सन्धाय, तत्साहाय्यञ्चकारेति-प्रसिद्धम्। भगवतो बुद्धस्य जन्मनः प्रागेवायं विश्वविद्यालयः परं प्रसिद्ध आसीत्। अस्मिन् विद्यालये वेद-वेदाङ्ग-दर्शन-व्यवहारशास्त्र-राजनीति--अर्थशास्त्र-संगीतशास्त्र-आयुर्वेद-धनुर्वेदादीनां शिक्षा प्रदीयतेस्म।

चाणक्य-पाणिनि-जीवक-चरक-प्रभृतय आचार्या अस्यैव विद्यालयस्य स्नातका आसन्। विन्दुसारेण भारतसम्राजा युवराजोऽशोकः प्रथमं तक्षशिलायामेव शासकत्वेन नियुक्त आसीत्।

पुरातत्त्व-विभागेनास्य यदा खननं कारितम् तदा षट्क्रोशायामे तक्षशिलानगरस्य भग्नावशिष्टं समुपलब्धम्। अत्रापि विशाल-विस्तृता राजमार्गाः, प्रसादाः, छात्रालयाः, आपणाः साम्प्रतमपि भारतस्यातीतं गौरवं स्मारयन्ति। एतद् विषये पुनः कदापि निवेदयिष्यामः।

× × × × × ×

मरौ जल-प्रवाहः

महाकविना कालिदासेन रघुदिग्विजये लिखितम्--

'मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्वाच्चकार सः ॥'

का नाम सा शक्तिः ? यया मरुपृष्ठानि प्रोद्भूत-सलिलान्यभूवन्नित्यविज्ञाय भारतीयैः केवलं कविकल्पना चातुर्यमेवावोधि । परमिदानीन्तनैर्वैज्ञानिकैर्बुद्धिशक्त्या मरुपृष्ठानि प्रत्यक्षमुदम्भांसि क्रियन्ते । आरब्यदेश सविधे 'सहारा' नामको महान् भूभागः सहस्रशो हायनेभ्यः प्रसिद्धो विद्यते, ऋग्वेदेऽप्यश्विनी-कुमार-सूक्ते भुज्युनाम्नो नरपतेर्जलयानैर्मरुभूमावाक्रमणं वर्णितम् । कदाचिदियमेव सा मरुभूमिस्तदानीं कालात् प्रसिद्धाऽस्ति । केनापि फ्रांसदेशीयेनाध्यापकेन 'समानिन' नाम्ना तस्य धन्वदेशस्याधस्ताद् द्वयजलाशयस्यान्वेषणं विहितम् । एतत् परिणामस्वरूपमस्यां भूमौ ५०० उद्यानानि निर्मापयितुं शक्यन्ते । अस्या ऊषरभूमेः स्वरूपमेव परिवर्तितं स्यात् । अनादिकालादियमूषरा भूमिः कतिपयैरेव वर्षैः शस्य-श्यामला, जनधनसमाकीर्णा च भविष्यति ।

अस्माकं संस्कृताध्यापकास्तु प्राचीनैराचार्यैराविष्कृतानप्याविष्कारान् धर्म-लोप-बुद्ध्या स्वीकर्तुमपि बिभ्यति । अतएव ते शासकाः, वयञ्च दासाः ।

—'द्विरेफः'

संस्कृत-समाचाराः ।

राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग-प्रकाशन योजनम् ।

एतत्तु विदितचरमेव श्रीमतां यत् सुभात-कार्यालय इदानीं "सुप्रभात-लिमिटेड"-नाम्ना व्यापार-संस्था-रूपेण परिणतः । दीपावली-दिने सुप्रभात-यन्त्रालयोद्घाटनमपि भविष्यति । इयञ्च संस्था सर्वप्रथमं "राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग"-नाम्ना धर्मकर्मोपयुक्तं वीजसंस्कार-संस्कृतं विशुद्धंपञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यति । तस्य निर्माणमपि प्रारब्धम् । अत्र विषये काशीस्थ-ज्योतिर्विदां विदुषां पाश्चात्य-गणितज्ञानाञ्च विचार-सभा, भाद्रशुक्ल-द्वादश्यां रवौ सायं पञ्चवादने मारवाड़ी-संस्कृत-महाविद्यालये सम्पन्ना । सभापतेरासनं हिन्दूविश्व-विद्यालयीय-धर्मविज्ञान-विभागाध्यक्षैर्महामहोपाध्याय-चिन्नस्वामिशास्त्रिभिः समलङ्कृतमासीत् ।

प्रारम्भे सभोपक्रमं कुर्वता सुप्रभात-सम्पादकेन-धार्मिककार्येषु सामाजिक-राष्ट्रियकार्येषु च विदुषां शैथिल्यम-कर्मण्यताञ्च प्रदर्शयद्भिरुक्तम्, यत्

"हिन्दू-समाजे अस्माकं नियन्त्रणं नास्ति, धर्मक्षेत्रेऽपि शनैः शनैरन्येषामेव प्रभावो वर्द्धते । वयञ्च केवलं धर्माजीवा एव सञ्जाताः । जनता न श्रद्दधतेऽस्मासु । वयमात्मना सह स्व-विज्ञानम्, स्वधर्मम्, शास्त्रञ्च सदैव कलङ्कितम्, असत्यम्, अश्रद्धेयं सम्पादयामः । वाराणसी हि नाम विश्वभूमण्डले सनातनधर्मकेन्द्रभूता । पञ्चाङ्गमपि धर्मस्य मूलम् । परं वाराणस्यामपि धर्मकर्मोपयोगिनां पञ्चाङ्गानां प्रामाण्यं नास्ति । विदेशीय-पञ्चाङ्गानुसारमत्र पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति । पञ्चाङ्गेष्वैक्यं नास्ति । अस्य-प्रवादस्य दूरीकरणाय विशुद्धस्य राष्ट्रियपञ्चाङ्गस्य प्रकाशनमपेक्षते 'सुप्रभातं लिमिटेड'–द्वारा सञ्चालितः सुप्रभात कार्यालयः । तदत्र विषये विमृशन्तु विद्वांसः ।" –इति

अस्यैव विशदं विवरणं कुर्वद्भिः श्रीकेदारदत्तज्यौतिषाचार्य-महोदयैः (हिन्दूविश्व-विद्यालये ज्यौतिषाध्यापकैः) पञ्चाङ्गानां स्थौल्यं वैषम्यञ्च सोदाहरणं प्रदर्शितम् । तदनन्तरमत्र विषये क्रमशः दैवज्ञकेशरी सीतारामझा–सरस्वतीभवनस्थ–सिद्धान्तमार्तण्ड–श्रीबलदेव मिश्र-श्रीमधुकान्तझा-महोदयानाम्, विश्वपञ्चाङ्ग-सहसम्पादक-राजमोहनउपाध्यायानाम्, ज्यौतिषमार्तण्ड-

रामानन्दमिश्र–हिन्दू-विश्व-विद्यालयाध्यापक-श्रीविन्ध्येश्वरी-प्रसाद–महोदयानाम्. स्वर्गीयश्रीबापूदेवशास्त्रि (सी० आई० ई०)-तनूजन्मनां श्रीगणपतिदेवशास्त्रिणाम्, डा० राखाल-दासराय-महोदयानाम्, हिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक–श्रीबाबूलालत्रिपाठी-एम० ए०-महोदयानाम्, बनारस-मेथमेटिक्स–एशोशियशन–सञ्चालकानां प्रोफेसर-चण्डीप्रसाद-महोदयानाञ्च भाषणानि समभूवन्।

अन्ते च पञ्चाङ्गनिर्माणसमितिरेका सङ्ग्रथिताऽभूत्। यस्या इमे सदस्याः सन्ति—श्रीदाऊजी दीक्षिताः, श्री सीताराम-झा-शास्त्रिणः, श्रीबलदेवमिश्राः, श्रीगणपतिदेव शास्त्रिणः, श्रीपद्माकरद्विवेदाः, श्रीकेदारदत्तज्योतिर्विदः, डा० राखालदासरायाः, श्रीचण्डीप्रसादाः, श्रीराजमोहन उपाध्यायाश्च (संयोजकाः)।

समुपस्थितेषु विशिष्ट-विद्वत्सु श्रीकाशीराम एम० ए०-महामहोपाध्याय-नारायणशास्त्रिखिस्ते-श्रीगोपालशास्त्रीदर्शन-केसरि-श्रीश्रीनिवासशाह-प्रभृतय आसन्।

श्रीकेदारनाथशर्म्मभिः प्रदत्ते धन्यवादे सभाविसर्जनमभूत्।

× × ×

आवश्यकता

एकस्य गणित-फलित-ज्यौतिषाचार्य-परीक्षोत्तीर्णस्य, तत्समयोग्यस्य, संस्कृत-हिन्दी-निबन्धादिलेखनसमर्थस्य ज्योतिर्विद आवश्यकताऽस्ति। वेतनं योग्यतानुसारम्। पत्र व्यवहार सङ्केतः—

श्रीस्वाध्याय-सम्पादकः, श्रीस्वाध्याय-सदनम्, पो० सोलन, जि० शिमला, (पंजाब)।

× × ×

अभिनन्दनम्

गत २५, ८, ४६ दिने सायं बम्बईस्थमाधवबागस्थाने श्रीमनुभाई चं० पण्ड्या–सोलीसिटरमहोदयानामध्यक्षतायां भारतीय विद्याभवनाध्यापक–सुप्रसिद्धलेखक–श्रीशास्त्रिरेवाशङ्करमेघजी–पुरोहितस्य श्रीशारदापीठाधीश्वरजगद्गुरुशङ्कराचार्य-श्रीमद्राज-राजेश्वराश्रमस्वामिमहाराजेभ्यः 'पण्डितमार्तण्ड' इत्युपाधिप्राप्त्युपलक्षेऽभिनन्दनसभाऽभूत्।

सभायां बहवो मान्या जना उपस्थिता आसन्।

मङ्गलाचार-सङ्गीतानन्तरं सभापतिमहोदयैः श्रीशास्त्रिभ्यः "पण्डित-मार्त्तण्ड" इतिपदवी, तथा हरिशङ्करशास्त्रिभ्यश्च ज्यौतिषाचार्य-पदवी समर्पिता।

अन्ते सद्गृहस्थैनैकेन पं० रेवाशंकरशास्त्रिणे समर्पितैका रत्नमञ्जूषा। प्रायः ५० संस्थाभिः पुष्पहाराः समर्पिताः। एतस्मिन् प्रसङ्गे समुपस्थितैः श्रीमहेश्वरानन्दमण्डलेश्वरस्वामिभिः श्रीशास्त्रिणे समर्पितायां "पण्डितमार्तण्ड" पदव्यां हर्षः प्रकटीकृतः साशीर्वचनम्। —देवकृष्णदवे, बम्बई

* * *

कृतज्ञता-प्रकाशः

विगतमासे मिर्जापुरस्थ-विजयपुर-राज्याधिपतिभिः श्रीमद्धी-राजा-वेणीमाधवसिंह-महोदयैः सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृतमिति तेभ्यः साधुवादान् धन्यवादांश्च वितरामः। इमे स्वयं संस्कृतज्ञाः, संस्कृतविदुषां प्रणयिनश्च सन्ति। प्राय एतेषां समयः संस्कृत–पुस्तकानामध्ययने संस्कृत-विदुषां सत्सङ्गे च व्यत्येति। एतेषां संस्कृत–प्रणयं वयं सानन्दमभिनन्दामः।

मिर्जापुरस्थ-प्रसिद्धव्यापारिभिर्वदान्यवरैः श्रीप्रयागदास-महोदयैः (बड़कू–सावेति विख्यातैः) सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृतम्। इमे परमधार्मिकाः सदाचार–परायणाः संस्कृत-प्रणयिनश्च सन्ति। सुप्रभातमेतेषां महतीं कृतज्ञतामुररीकरोति-आशीर्वादान् धन्यवादांश्च वितरति।

मिर्जापुरे सुप्रभात-प्रचारे परं प्रेमाणं वितरद्भिः तत्रत्य-प्रधान-विद्वद्भिर्महोत्साहैः श्रीशिवशङ्करत्रिपाठी ज्यौतिषाचार्य-महोदयैः सनातनधर्म-संस्कृत-पाठशाला-प्रधानाध्यापकैस्तथा-बाबा–पण्डितेति प्रसिद्धैः श्रीमद्भिर्महत् साहाय्यं समनुष्ठितम्। एतेषां महान्तमुपकार-भारं बिभृमः।

'सन्मार्ग'—कार्यालयः समये समये चित्र-फलक (ब्लाक) प्रदानेन सुप्रभातमुपकरोतीति वयं 'सन्मार्ग' कार्यालस्य कृतज्ञतां वहन्तो धन्यवादान् दद्मः।

—सम्पादकः

स्वागतम्

मधुरवाणी

यदा सुप्रभातस्य पुनर्जन्माभूत् तदा नासीदस्माकं सम्यक् परिचयः संस्कृत-पत्राणां यत् कानि पत्राणि साम्प्रतं प्रचलन्तीति। विगतमासे समालोक्य सरस-स्नेह-सम्भृत-स्वान्ताम्, संस्कृत-ज्ञानामकर्मण्यतया नितान्ततान्ताम्, यन्त्रालयादि-पराधीनतया क्लान्तामपि गाम्भीर्यगौरवादिगुणैः शान्तां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलन-कान्तां मधुर-वाणीं मधुरवाणीं सानन्दं समुच्छ्वसितमस्माभिः। अस्या लेख-सौष्ठवम्, भाषा-सौन्दर्यम्, भाव-गाम्भीर्यञ्चावलोक्य, सम्पादकानां सुरभारती-समृद्धौ चानवरत-प्रवणतामवगत्यास्माकमपि समुदभून्महानुत्साहः। पत्रिकायां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य चतुर्थाधिवेशन-विवरणं तत्सभापतीनां भाषणञ्च मननीयमेव सुरभारती-प्रणयिभिः। अस्माभिस्तु प्रथममेवावलोकितोऽयं मधुरवाणी-सम्पादकानां श्लाघ्यतरः प्रयत्नः। सङ्ग्रन्थनमन्तरा नास्मिन् युगे गतिरन्या। परं सहैव 'विहङ्गम'-महोदस्य 'विहङ्गम-विहारं' दर्श दर्श संस्कृत-विदुषां विषये दुनोतितरां चेतः। 'विहङ्गम'-महाशयेनास्माकं हृदयेनामन्त्र्येव लिखितम्। साधु, स्पष्टतरम्, यथार्थञ्च तत्। संस्कृत-पण्डितानामालस्यमसहयोगमाकर्मण्यतामसमर्थताञ्चालोक्य महोत्साहा अपि हतोत्साहाः जायन्ते। अस्तु।

अत्र युगमाङ्के शिन्त्रे-शिवरामशास्त्रिणां देवतासंभोग-वर्णनमनुचितमिति शीर्षको लेखः प्रौढतरो युक्तियुक्तो विवेचन-पुरस्सरं लिखितो लेखकस्य प्रौढिमानं प्रकटयति। नैषधकारस्य श्रीहर्षस्य काव्यालोचनमपि गभीरया दृशा विहितं मदयति मानसं सहृदयानाम्।

मधुरवाणी-सम्पादकैः सुप्रभातालोचने यदौदार्यं सहृद-यत्वञ्च प्रकटीकृतं तत्तेषां महत्वमेव व्यनक्ति। वयं तेषां कृतज्ञताभारमुररीकुर्मः। तेषां सरसमसृणा सालङ्कारा प्रसन्न-मधुरा संस्कृतलेखन-सरणिः स्पृहणीया, रमणीया च विद्यते। वयमस्याः प्रियसख्या उत्तरोत्तरमभिवृद्धिमुत्तर भारते चाधिकां प्रसृतिं कामयामहे। उत्तरभारतीयैः संस्कृत-प्रणयिभिश्छात्रैश्च भाषा-लेख-सौष्ठवाय मधुरवाणी नूनं ग्रहीतव्या, मननीया च। वार्षिकं मूल्यम्-मुद्राचतुष्टयम्। 'मधुर-वाणी'-कार्यालयः, १६६८ वेलगाँव—इतिसङ्केतेन लभ्या। वयमस्याः सहर्षं स्वागतं कुर्मः।

× × ×

संस्कृतरत्नाकरः

अस्मिन्नेव मासे संस्कृत-रत्नाकरस्यापि दर्शनं जातमित्यहो सौभाग्य-परम्परा सुप्रभातस्य। अस्माकमुत्तरभारते प्राचीन तममुत्कृष्टतरञ्च संस्कृतपत्रमिदम्। अस्य सञ्चालकाः श्रीमन्तो-गिरिधरशर्म्म-चतुर्वेद-महोदयाः, सम्पादकाश्च श्रीमन्तो भट्ट मथुरानाथशास्त्रिणो निखिल-भारतीया विद्वांसः, सुरसरस्वती-प्रणयिनश्च सन्तीति पत्रस्यास्य महद् गौरवं वर्वर्ति। सम्पादन-दृष्ट्याऽपि रत्नाकरो रत्नाकर एव। इदमपि पत्रं न केवलं पत्र-मात्रम्; प्रत्युत संस्कृत-समाज-जागरणपरं संस्था-स्वरूपम्। अत्र सम्पादकीया विचारा गभीराः प्रौढतराः सर्वथा देशकालोप-युक्ताः संस्कृतज्ञानां मननीया भवन्ति। वयन्तु संस्कृते आदर्श-पत्ररूपेणास्य महत्वं गौरवञ्च मन्यामहे।

वर्तमान-युद्धजन्य-दुष्परिस्थितिवशात् पत्रमिदं षण्मा-सानन्तरं प्रकाशितम्। एतस्मिन् दीर्घतरे समये ग्राहकैर्व्याकुली-कृताः सम्पादकाः क्षुब्धा इव, व्याकुला इव चाङ्कमेनं प्रकाशित-वन्त इति तेषां लेखैः प्रतीयते। अस्यामेव व्याकुलतायां सुप्रभा-तेऽपि क्षोभलेशस्तेषां दृश्यते-प्रेषण—प्रवन्धादौ। परमत्र तैः स्वकार्यालय-व्यवस्था सम्पादनीया। नवीनास्तु भ्रमन्त्येव। परं प्राचीनैस्तु मर्यादा-संरक्षणं विधेयम्। पत्रस्य मूल्यम्-मुद्रा-त्रयम्। 'खूंटेंटों का रास्ता, जयपुर' इति सङ्केतेन लभ्यते। श्रीमद्भिश्चतुर्वेद—महोदयैरतोऽवकाशग्रहणं कृतमिति केवलं भट्ट-महोदयानामुपरि महान् भारो रत्नाकरस्य। रत्नाकरस्य भारोऽपि मथुरानाथेनैव वोढव्यः। वयमस्य श्रद्धेयस्य चिरजीवित्व-मुत्तरोत्तरमुत्कर्षञ्च कामयामहे। सादरं स्वागतञ्चास्य कुर्महे।

× × ×

संस्कृतम्

अष्टोत्तरशतश्लोकात्मिका, अनुष्टुप्छन्दोवद्धा लघ्वी-पुस्तिका क्षीरपुरी-वासिना साहित्यशिरोमणि—कर्णवीरनागेश्वर रावनिर्मिता, चतुराणक-मूल्या, तत एव च लभ्या। अस्यां संस्कृतभाषाया महत्वम्, केषाञ्चन संस्कृत-विदुषां संस्कृत-प्रणयिनां तत्पक्षपातिनाञ्च वर्णनं विद्यते। अत्राप्रसिद्धाना-मपि लेखकाभिमतानां केषाञ्चन वर्णना दृश्यते। लेखकः संस्कृत—प्रचार-परायणो महोत्साहश्चाग्रेऽप्येतादृश-लघुपुस्ति-कानां प्रकाशनं विधास्यतीति सुरभारती-प्रेमाणमस्य सर्वथा-भिनन्दामः। प्राप्तिस्थानम् संस्कृत-साहित्य-प्रचारसभा, चीराला, गुन्टूर, (मद्रास)। —सम्पादकः

× × ×

सम्पादकीयम्

महात्मा तुलसीदासः

श्रवणशुक्ल-सप्तम्यां महात्मनस्तुलसीदासस्य निर्वाण-दिवसः प्रायो हिन्दीभाषाभाषिप्रान्तेषु महता समारम्भेण समुत्साहेन, भक्त्या, श्रद्धया, प्रेम्णा च हिन्दी-साहित्यानुरागिभिः सम्पाद्यते । हिन्दीपत्राण्यपि तस्य महामहिमशालिनो भक्तप्रवरस्य महाकवेः सङ्कीर्तनेन कलेवरं पात्रयन्ति । वयमपि तस्य श्रद्धेय-चरणयोर्भक्तिपुष्पाञ्जलिं समर्पयन्तः स्वात्मानं पुनीमहे । तुलसीदास-विषये किमपि कथनं प्रदीप्तकिरणाय सहस्रभानवे दीपदानमिव वर्तते । तथापि प्रेमावेशेन वयं संस्कृतविदुषोऽस्य महान्तमुपकारं न विस्मर्तुं प्रभवामः । दुर्दान्तैर्विधर्मभिर्यवनैराक्रान्ते समुत्पीडिते च हिन्दू-समाजे, प्रायः शोषमुपगच्छति वैदिक-विज्ञान-पारावारे, विधर्मिवलाहकैराच्छाद्यमाने भारतीय-धर्मदिवाकरे, शैव-वैष्णव-शाक्तादि-विविध-साम्प्रदायिकता-विष-मूर्छिते धर्माचार्याणां निकुरम्बे, राग-द्वेष-मात्सर्य-लोभादि-कलिधर्मैरापादमस्तकं व्याप्ते भारतीय-विद्वत्समाजे, किंकर्तव्यता-विमूढायां पथ-भ्रष्टायां व्याकुलायाञ्च जनतायां, निखिल-निगमागम-पुराण-काव्य-नाटकादि-विविध-शास्त्र-मर्मज्ञेन, परमकारुणिकेन, भक्त-प्रवरेण महात्मना तुलसीदासेन देशस्य, धर्मस्य, समाजस्य, जातेश्च यदुपकृतं सद्युपकारभार आकल्पं हिन्दूजात्या विस्मर्तुं न शक्यते ।

यदि तुलसीदासस्य हृदये धर्मरक्षायाः सुदृढोऽभिनिवेशः, श्रीमद्रामचरणयोश्च निरुपमा भक्तिर्नाभविष्यत्तदा तस्य रामचरितमानसस्याापामर-साधारणम्, आबाल-वृद्ध-वनितम्, आ समुद्रोपकण्ठं प्रचारोऽपि नाभविष्यत् ।

तदानीं काले संस्कृत-विदुषां देश-धर्म-समाज-शास्त्ररक्षायै यद् वास्तविकं कर्तव्यमासीत्तन् महात्मना तुलसीदासेन कृतम् । परं संस्कृतज्ञाः 'भाखा-भाखा-' इति व्याहरन्तस्तस्य महत्त्वं न गणयन्ति । यदि तुलसीदासः संस्कृतभाषायामेव रामचरितमानसं प्राणेष्यत् तदा तेन स्त्री-शूद्रादीनां न कोऽप्युपकारोऽभविष्यत् । न च संस्कृतसमाजे तस्य भूयान् समादरोऽभविष्यत् । नापि तस्योद्देशोऽप्यसेत्स्यत ।

अतो देश-कालानुकूलया भाषया देशकालोपयोगि कार्यं कुर्वता भगवता तुलसीदासेन, उपदेशकस्य, नेतुः, धर्माचार्यस्य, विदुषश्चानुरूपमेव कार्यं सम्पादितम् ।

कविदृष्ट्याऽपि कालिदासादनन्तरं तुलसीदासस्यैव स्थानं वर्वर्ति भारते । वैदेशिकैरपि सबहुमानमस्य कवेरध्ययनं कृतम् । संस्कृतविद्भिरपि-आदर्श-महापुरुषस्यास्य सम्मानं विधेयमिति ।

× × ×

राजकीय-संस्कृत-परीक्षा-समितिः

वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयाधीना काचन शिक्षा-विभाग-नियन्त्रिता समितिर्विद्यते या परीक्षापाठ्य-निर्धारणं परीक्षक-निर्धारणञ्च करोति । साच "बोर्ड ऑफ संस्कृत-स्टडीज, यू० पी०" इति नाम्ना प्रसिद्धा । तस्यां समितौ शिक्षासचिव-निर्वाचिताः सदस्याः सन्तिष्ठन्ते । अत्र केचन सदस्याः भिन्न २ विश्वविद्यालयेभ्यो गृह्यन्ते, केचन स्वातन्त्र्येणाधिकारिणां विशिष्टाधिकारेण च । एतेषां सदस्यानां महदुत्तरदायित्वं भवति । तेषां सदाचारो निष्पक्षता च सर्वाधिकाऽपेक्षते । परमिदानीन्तन-समितौ कश्चनेदृशः सदस्योऽपि विद्यते येन विद्यालयीय-नियमविरुद्धमधिकारिणां प्रवञ्चनं कृतमासीत् । तत्कालीन-परिषदध्यक्षैः, परीक्षाध्यक्षैश्च महामहोपाध्याय—गोपीनाथकविराज-महोदयैस्तद्विरुद्धविज्ञापन—प्रकाशन-द्वारा तस्य महाशयस्य परीक्षा-दापनं परीक्षकत्वञ्च विनिरुद्धमासीत् । परमिदानीं स एव पण्डितः परमप्रामाणिके सदस्यपदे प्रतिष्ठित इति गुप्तपत्रद्वारा वयं केनापि सूचिताः शिक्षा—सञ्चालकेभ्यो निवेदनं कुर्मो यत्ते तस्यान्वेषणं विदधतु । तस्य पुनः प्रामाणिकत्वे च सन्तोषजनकं प्रमाणमुपस्थापयन्तु । एतादृशैः सदस्यैः समितेर्महती गौरवहानिः सम्भाव्यते । संस्कृत जनतायाञ्च महानसन्तोषः प्रादुर्भवेदिति । किं प्रान्ते न तादृशा योग्याः सदस्याः सन्ति ? यदसौ दूषितः सदस्यस्तत्र संस्थापितः । मन्ये, अधिकारिणः सत्वरमस्य प्रतिक्रियां विधास्यन्तीति ।

× × ×

राष्ट्रिय-पञ्चाङ्गम् ।

सुप्रभात-कार्यालयः सुप्रभात-यन्त्रालयात् सर्वप्रथमं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यतीति तदर्थमेका विचारसभा समभूत् । केचन-निमन्त्रिता अपि पञ्चाङ्ग-व्यवसायिनो नाऽत्र सम्मिलिताः । अत्रविषये केषाञ्चन मनसि मिथ्याधारणाऽपि

पदमादधाति यत् कीदृशमिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं स्यादिति। केचन रुष्टा अपि सन्ति । वयमत्र सुस्पष्टं निवेदयामो यत् पञ्चाङ्गेषु परस्पर-विरोधो विद्यते । स्थूलया दृष्ट्या व्यापार-बुद्ध्या वा पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति ।

एतदपि वदन्ति दैवज्ञा यत् स्थूलमानतो ग्रहसाधनेन सम्यक् फलादेशो न भवति । केचन वदन्ति यत् स्थूल-मानतो ग्रहसाधनेनैव धर्मकर्मोपयोगिता भवति पञ्चाङ्गस्य। तदिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गमुभयदृष्ट्या निर्मितं भविष्यति । येन कस्यापि वैमत्यं न स्यात् ।

अन्यच्च-पञ्चाङ्गं नाम प्रायः सर्वेषामेव हिन्दू-पारसी-जैन-यवनादीनां ब्राह्मणेभ्य आरभ्य सर्वव्यवसायिनामुपयुक्त वस्तु । आप्रासादादापर्णशालमस्य प्रचार आवश्यकता च । परमिदानीं पञ्चाङ्गानि प्रायः संस्कृतज्ञानामेवोपकारकाणि प्रकाश्यन्ते । न सर्वसाधारणैर्नापि सर्वसाम्प्रदायिकैर्वा तदुप-योगः कर्तुं पार्यते । सर्वेषां पृथक् पृथक् साम्प्रदायिकं पञ्चाङ्गं प्रकाश्यते ।

वाराणसीतः ईदृशं पञ्चाङ्गमपेक्षते यत् स्थूलदृशां सूक्ष्म दृशां दैवज्ञानाम्, धर्मकर्ममात्रार्थिनाम्, तत्तत्साम्प्रदायिका-नाम्, विभिन्नधर्मिणामपि-उपकार-जनकं स्यादिति नाऽत्र कस्यापि विरोधः स्यात् । व्यापारिभिः केवलं गड्डलिका-प्रवाहेण विशुद्धव्यापारिक-बुद्ध्या यत् क्रियते तत् सुप्रभा-तेनान्वेषणं विधाय सर्वलोकोपकारिता-सम्पादन-द्वारा क्रियते। अयमेव विशेषः । नात्र कैश्चन रुष्टैर्भाव्यम् । यावच्छक्यं विदुषामधिकाधिकं समर्थनं लब्ध्वैव पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं भवि-ष्यति । यद्यपि पञ्चाङ्गस्य सर्वाङ्गीणता-सम्पादनं शनैः शनैः पञ्चषवर्षेषु भविष्यति । तथाप्यस्यां दिशि प्रथमः प्रयासः समालोकनीयः समालोचन-चतुरैः । अस्य प्रकाशनं संस्कृतभाषातिरिक्तमन्यास्वपि भाषासु भविष्यति । अत-एवाऽस्य राष्ट्रियत्वमपि स्यात् । अथापि ये प्रकृत्यैव मत्सराः, निन्दकाः, परकार्य-विघातप्रियास्ते के न जानीमहे ?

× × ×

महान् शोकावसरः

वाराणसीतः सुयोग्याः, प्रौढतरा आदर्श-पण्डिताः शनैः शनैः परलोकं प्रयान्ति-इत्येष शोक-शङ्कुरविषह्यां वेदनामातनोति चेतसि । विगताङ्के न्याय-धुरन्धराणां श्रीशङ्करतर्करत्न-महोदयानां शोकसमाचारः प्रकाशित एव । अस्मिन्मासे द्वयोः पुनः शोक-सम्वाद अश्रूयत। राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य ज्यौतिषाध्यापकाः पण्डित उमाकान्त-झा-महोदयास्तथा साहित्यशास्त्राध्यापकाः श्री-विद्याविलासशुक्ल-साहित्य-व्याकरणाचार्याः परलोकं प्रस्थिताः। श्रीविद्याविलासशुक्ल—महाशयाः पूज्यचरण-गोस्वामि-दामोदरलालशास्त्रिणां शिष्याः व्याकरण-साहित्यन्यायेषु समं व्युत्पन्नाः योग्यतमा अध्यापका आसन्। संस्कृत-विदुषामाकरेऽस्मिन् काशीक्षेत्रे काव्यप्रकाश-रस-गङ्गाधर-व्यक्तिविवेकादि-ग्रन्थानां पाठनक्षमा द्वित्रा एव विद्वांसः सन्ति । अग्रे च परीक्षा-पिशाचिनी-ग्रस्ताश्छात्राः केवलमङ्कलाभायैव पठन्ति । परीक्ष्यग्रन्थानां सम्यग् ज्ञानं सर्वथा विलुप्तमेव । एतस्मिन्नवसरे प्रौढपण्डितानामभावो सविशेषं व्याकुलयति मानसम् । तद् वयमनयोः सद्गतिं कामयन्तो भृशं विद्यूयामहे ।

× × ×

सुप्रभातम्-लिमिटेड

सुप्रभातं विगत-वर्षेषु बहुधारं प्रचलितमवरुद्धञ्च। तस्य कारणं धनाभावो ग्राहकाभावश्चासीत् । उभयोरन्योन्या-श्रयत्वात्कार्यसञ्चालनं न भवतिस्म । इदानीं सुप्रभातस्य पुनः प्रकाशनावसरे कैश्चिन्मित्रैरवधारितं यत् सुप्रभातपत्रस्य प्रकाशनं तदुद्देश्यपूर्त्तये भवतु; परं तस्य सञ्चालनं कयापि संघटितया प्रकाशन-संस्थया विधेयम् । येन पत्रस्यापि सुव्य-वस्था सुसम्पादनं दीर्घजीवनञ्च स्यात् । अर्थाभावोऽप्यन्तरायं न कुर्यादिति 'सुप्रभातम्-लिमिटेड' नाम्ना महती व्यापार-संस्था संघटिता । सा च राजकीय-सम्मिलित-व्यापारसंस्था-नियमानुसारं युक्तप्रान्ते राजेष्टिता च । अस्या मूलधन-मेकलक्षमितमिदानीं विद्यते । तच्चैकैकशतस्य सहस्रभागेषु विभक्तं स्यात् । इयं संस्था सुप्रभातपत्रस्य सञ्चालनम् संस्कृतमुद्रणपरस्य यन्त्रालयस्य सञ्चालनम्, विशुद्धराष्ट्रिय पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं विधास्यति साम्प्रतमेव । एतदनन्तरं संस्कृतपुस्तकानां विशुद्धतरं मनोहरं प्रकाशनम्, हिन्दी-संस्कृत-मासिक-साप्ताहिक-पत्राणां सञ्चालनमपि विधास्यति ।

संस्कृत-संसारे सर्वं प्रथमैवेयमीदृशी सम्मिलित-व्या-पारसंस्था वरीवर्त्ति । यद्यपि नेयं संस्था सर्वसाधारणी ; केवलं सञ्चालक-समित्या स्वीकृता एवास्यां भागं ग्रहीतुं शक्नु-

वन्ति । परं संस्कृत-संसारे नूतनाया अस्याः वयं सादरं हार्दिकं स्वागतं कुर्मः । अभिलषामश्चास्या उत्तरोत्तरां समुन्नतिम् । योरपदेशे तु सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु सहयोगिन्यो व्यापारसंस्था एव कार्यं कुर्वन्ति । भारतीया अपि साम्प्रतमत्र—अस्यां दिशि दत्तावधानाः सन्ति । परं संस्कृतज्ञास्तु पारस्परिकाऽविश्वास-राग-द्वं षादि-मलीमस-चित्ताः नेदृशव्यापारेषु प्रवर्त्तन्ते । येन तेषां दुर्गता परिस्थितिः शोभनाभवेत् । औदार्यं हृदि स्यात् । स्वाभिमान-संरक्षणं स्यात् । साम्प्रतं संस्कृताध्ययनं हृदय-परिष्काराय, ज्ञानवृद्धये, लोकसेवायै, धर्माय च कर्तव्यम् । एतेनाजीविकानिर्वाहो वन्ध्यापुत्रानुन्धानमेव ।

× × ×

हिन्दूविश्व-विद्यालये पण्डित-नियुक्तिः

विगते वत्सरे हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृत-विभागे, जयपुर-संस्कृत-विद्यालये प्रधानाध्यापकपद-प्रतिष्ठितानां श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणां मीमांसाध्यापकस्थानम्, दिवंगतानां श्रीशङ्करतर्करत्नमहाशयानाञ्च न्यायाध्यापक-पदं रिक्तमासीत् । अत्र क्रमशः श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-षणङ्ग-महाशयानाम्, श्रीवामाचरणतर्काचार्य महोदयानां च नियोगोऽस्मिन्नेव मासे सञ्जात इति वयं परं प्रसन्नतामनुभवामः । उभावपि स्व-स्व-विषये सर्वथा योग्यतमाविति न कस्यापि वैमत्य-लेशोऽपि । अत्र निर्वाचकास्तदधिकारिणो योग्यगुण-पक्षपातेन सर्वथा धन्यवादार्हाः सन्ति ।

श्रीमतां महामान्य-मालवीय-महोदयानां सञ्चालनकालेऽपि प्रथमं योग्यतमानामध्यापकानामन्वेषणं संस्थापनञ्च भवतिस्म; परं शैथिल्यमुपगतेषु तेषु दल-बद्धता-पक्षपातादिपरैः कैश्चनचाटुकारैरत्र संस्कृत-विभागे विचित्रैव परिस्थितिः सम्पादितासीत् । माननीय-मालवीय-सदृश-महापुरुषाणामनुग्रहस्य महान् दुरुपयोगः समभूत् । तेऽपि जराजीर्णाश्चाटुप्रियाः समभूवन् । अतएव संस्कृत-विभागे पारस्परिक-कलह-क्षोभ-घात-प्रतिघातादि-विविधोपद्रवाः प्रचलन्तिस्मेति न तिरोहितं तत्त्वविदाम् । इयं महती भारतीया पवित्र-संस्था रागद्वेष-मलीमसा नाद्यापि महर्षिकल्पानां मालवीय-महोदयानां महनीयं लक्ष्यं पूरयितुं प्राभवत् । प्रत्युत समालोचनीया, विचारणीया, नातिविश्वनीया चाभूत् । परं श्रीमतां राधाकृष्णन्-महोदयानां कार्यकाले किञ्चिदिव सुव्यवस्थिता समालोक्यते । यद्यपि भस्माच्छन्न इवानलः पारस्परिको विरोधो वर्तत एव । तथापि तस्य प्रखरता प्रचण्डता वा शान्तिमुपगता विद्यते ।

तद् वयं विद्वद्वरेण्यमध्यापकद्वयमपि निवेदयामो यत्ते संस्कृतविद्यालयीयाभ्यन्तरिक-राजनीति-वातावरणेनात्मानं संगोप्य योग्यतम-सच्छात्र-सम्पादनेन हिन्दूविश्व-विद्यालयस्य वास्तविकीं सेवां विधाय तस्योद्देश्य-पूरण-प्रवणा भवन्तु । मुग्ध-मत्स्या इव धीवराणां जाले मा पतन्त्विति ।

× × ×

लेखकेभ्यो निवेदनम्

लेखकैर्महत्वपूर्णा लेखाः प्रहीयन्ते । परमक्षराणि सुवाच्यानि न भवन्ति । यन्त्रालयीयाक्षर-संयोजकानां सौकर्याय तस्य सुस्पष्टा प्रतिलिपिः सुतरामपेक्षते । अस्मादेव कारणात् बहवो लेखा न प्रकाशयितुं शक्यन्ते, विलम्बेन च प्रकाश्यन्ते इति लेखका अत्र विषये दत्तावधाना भवन्तु । विलम्बश्च क्षाम्यन्तु । क्रमशः प्रकाशनीया दीर्घ-कलेवराः लेखाः सम्पूर्णा एव प्रेषणीयाः । नोचेन्न प्रकाशमायास्यन्ति ।

अयमङ्को महता कष्टेनास्माभिः सम्पादितः । बहवो लेखा आवश्यका अपि न मुद्रिताः । तल्लेखकैः क्षन्तव्यम् ।

× × ×

ग्राहकाः प्रार्थ्यन्ते

अस्याङ्कस्य प्रकाशने यथा कष्टानुभवोऽस्माभिः कृतः,स तु वचनपथादतीत एव । सर्वस्य मूलकारणं पराधीनतैव । "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" । कृतेऽपि शतशः प्रयत्ने, पूर्वं प्रदत्तेऽपि मुद्रण-व्यये साम्प्रतं यन्त्रालयाधिकारिणः किमपि न शृण्वन्ति । यथेच्छमाचरन्ति । मासिकपत्राणां मुद्रणमपि राजकीय-नियमानुसारमेकस्मिन्नेव मुद्रणालये भवितुमर्हति । अन्यस्मिन् मुद्रणालय-मुद्रापणे पुना राजकीयाज्ञाप्राप्तिरावश्यकी भवति । अतएव विवशतया तस्मिन्नेव यन्त्रालये मुद्रापणमावश्यकं भवति । इति महता बिलम्बेन मुद्रितोऽयमङ्कः । अग्रिमाङ्कप्रकाशनं त्वरयैव विधास्यन्ति-यन्त्रालयीया इति तैः प्रतिज्ञातम् । एतदभ्यन्तरे सुप्रभात-यन्त्रालयोऽपि कार्यारम्भं विधास्यति । तदैव यथासमयमस्य प्रकाशनं भविष्यति । इति ग्राहकैः किञ्चित् कालं क्षन्तव्यम् ।

× × ×

हिन्दी सेवक-मण्डलम्

श्रीनागरी-प्रचारिणी-सभा-संस्थापकैः साम्प्रतञ्च तत् प्रधानमन्त्रिभिः 'श्रीरामनारायणमिश्र-महोदयैरयं प्रस्तावः कृतो यत् यथा श्रीगोखले-महोदयैः पूना नगरे, श्रीलाला लाजपतराय-महोदयैश्च लवपुर-नगरे लोक-सेवक-समिति-संस्थापनद्वारा राजनैतिक-सामाजिक-क्षेत्रे कार्यं कर्तुमिच्छतां युवकानां कृते आकर्षणं कृतमासीत तथैव हिन्दी-संसारे कार्यक्षेत्रं चिकीर्षूणां युवकानां कृते हिन्दी-सेवक-मण्डल-स्थापनमपि विधेयम्। प्रस्तावोऽयं नागरी प्रचारिणी-सभया सहर्षं स्वीकृतः।

अस्य मण्डलस्यैकं केन्द्रं वाराणस्याम्, अपरञ्च हरद्वारस्थ-सत्यज्ञान-निकेतने भविष्यति। प्रधानकार्यालयः प्रायस्तत्रैव स्थास्यति। एतत्स्थानं परिव्राजकवर्य-श्री सत्यदेवस्वामिनामौदार्येण सभया लब्धम्। नागरी-प्रचारिणी-सभयाऽत्र स्थाने पश्चिम-भारतीय-हिन्दी-प्रचार-केन्द्रं संस्थापितमस्ति। अस्य सर्वोऽपि सञ्चालनभारः श्रीमद्भिः-मिश्रमहोदयैः स्वीकृतः। तत्रैवास्य मण्डलस्य प्रधान स्थानं भविष्यति।

अत्र मण्डले विद्यापीठ-गुरुकुल-विश्वविद्यालयानां ते स्नातकाः कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, ये संस्कृतभाषायां प्रौढाः,आँग्लभाषायां उर्दूभाषायां वा व्युत्पन्नाः, कस्या अपि प्रान्तीयभाषायाः परिचिता भवेयुः। सुवक्तारः, सुलेखकाः, राष्ट्रियभावापन्नाः, साम्प्रदायिकता-दोषरहिताश्च भवेयुः।

ते यथारुचि प्रान्तेषु भ्रामं भ्रामं साक्षरता-प्रचारम्, एकलिपि-(देवनागरी)-विस्तारम्, प्राचीन-हिन्दी-वाङ्मयान्वेषणम्, राष्ट्रभाषा-विद्यालय-पुस्तकालय-वाचनालयादि स्थापनम्, हिन्दीभाषा-विरोधिकार्याणां विरोधम्, आक्षेपाणामुत्तरम्, तत्प्रचारायान्दोलनञ्च सम्पादयेयुः।

अत्र परमोत्साहिनाम्, त्याग-तपःस्वाध्यायशीलानाम्, स्वार्थरहितानाम्, देशभक्तानाम्, हिन्दी-साहित्यानुरागिणाम् निर्वाहमात्रं धनमभिलषताम् युवकानामावश्यकता विद्यते।

एष तेषां महानुद्योगः सर्वथा श्लाघनीयोऽनुकरणीयश्च संस्कृतज्ञानामपि। वयमिमं मिश्र-महोदयानां स्तुत्यमत्यावश्यकञ्च प्रयत्नमभिनन्दामः।

आशास्महे च हिन्दीसाहित्यानुरागिणो धनिका अत्र कार्ये मुक्तहस्तं धनसाहाय्यं विधास्यन्तीति।

× × ×

अपूरणीया क्षतिः

अवधप्रान्तीय-रायबरेली-मण्डलस्थ-खजूरग्राम-राजधानीश्वराः श्रीमन्तो महाराणा उमानाथसिंह-देव-महोदयाः कैलाशवासमवाप्ता इति समाचारोऽयं सनातनधर्मिणां संस्कृत ज्ञानाञ्च कृते नितरां हृदय-विदारको वर्तते। साम्प्रतकालीना, राजानो धनिकाश्च पाश्चात्य-संस्कृति-पिशाचिनी-ग्रस्ताः, आपादमस्तकं दुर्विलासिता-पङ्के निमग्नाः-स्वीय-धर्म-शास्त्र-संस्कृति-विमुखा विनाशोन्मुखाश्च समालोक्यन्ते। परमद्यापि केचनाङ्गुलिगणनीयाः प्राचीन संस्कृति-धर्म-पक्षपातिनो विदुषामाश्रयभूताः सन्ति। तेष्वस्माकं महाराणा-महोदयाः प्रसिद्धा आसन्। प्रतिवत्सरमेतेषां राजधान्यां शतशो विदुषां सम्मेलनं, शास्त्रचर्चा, धार्मिक-व्याख्यानानि च भवन्तिस्म, विदुषां यथेष्टः सत्कारोऽपि। एतेषां निधनेन वस्तुतोऽपूरणीया क्षतिः सञ्जाता संस्कृतपक्षपातिनाम्। इमे न केवलं संस्कृत-प्रियाः, प्रत्युत भारतीय-दर्शन-शास्त्राणां मर्मज्ञा आसन्।

वयमेतेषां कुमारैस्तथा पितृपदानुयायिभिर्वर्तमान महाराणा-शिवाम्बरसिंह-महोदयैः सह हार्दिकीं समवेदनामावेदयामः।

× × ×

ज़कोन्दा

ज़कोन्दा नाम्नी कविता सुप्रभातस्य पृष्ठे मुद्रितास्ति स्थानाभावात्तस्याः परिचयः कवयित्र्या लिखितोऽपि तत्र न प्रकाशितः। सच लेखिकायाः शब्दैरेवात्र प्रकाश्यते—"श्रूयते खलु "दनन्फ़ियो' नाम्ना प्रसिद्धिमान्, 'इटलि' देशजः कविराधुनिकः। तेन बहूनि नाटकानि रसालङ्कार-परिप्लुतानि प्रणीतानि। 'ज़कोन्दा' नाम नाटकमनल्पलोकोत्तर-गुण-विशिष्टतया सहृदय-हृदयन्यावर्जयतितराम्। तत्र चरमाङ्कस्य सामग्रीमुपजीव्य-उदाहरणरूपेण मया श्लोकानां पञ्चदशीयं समुप निबद्धा विदुषां मुदे भूयादित्याशास्यते"—इति

× × ×

एम० ए०—इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

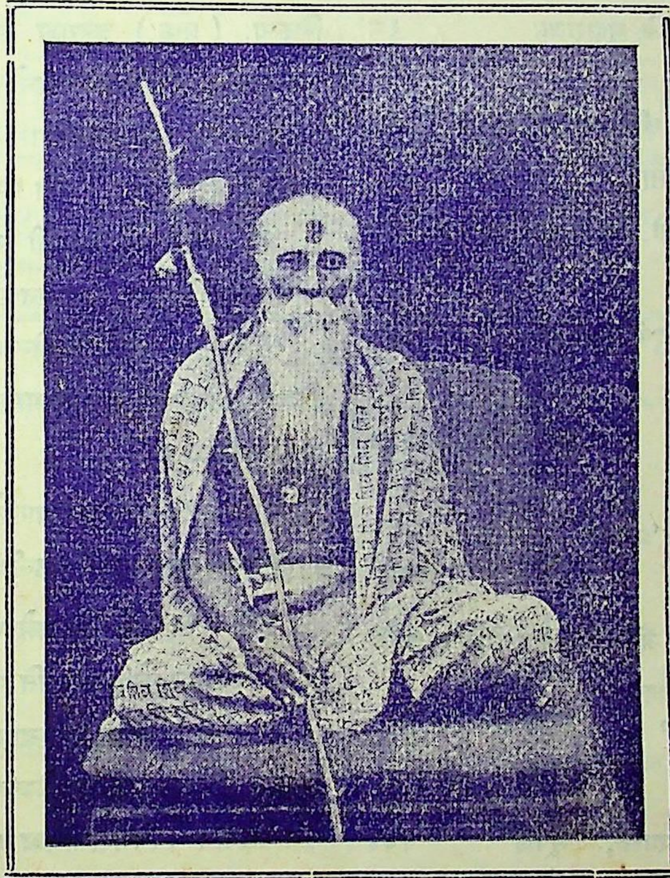
सम्पादकः—केदारनाथशर्म्मा सारस्वतः, प्रकाशकः—रामलालशास्त्री.

त्रयोदशाब्दे] सौर-श्रावणः, २००३ वैक्रमाब्दाः [पञ्चम-संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

श्रीद्वारकापीठाधीश्वराः जगद्गुरवः श्रीशङ्कराचार्याः

श्री ११०८ राजराजेश्वरस्वामिपादाः

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभातम्, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [अगस्त, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

—०—

आवश्यक-सूचना

१—सुप्रभातस्य पञ्चमोऽङ्को महता विलम्बेन, त्वरया च मुद्रितः। अत्र यन्त्रालयस्यैव कृपा कारणम्। तत त्वरया यत्र कुत्रापि काश्चनाशुद्धयः शोधन-सम्बन्धिन्यः (प्रूफ) त्रुटयश्च सञ्जाताः। तासु काचन पाठकानां सौकर्याय प्रकाश्यन्ते--कृपया क्षन्तव्यम्।

(१)—९९ पृष्ठे तुलसीदास-चित्रस्याधः [१००पृष्ठतः] इत्यत्र [९८ पृष्ठतः] इति पठनीयम्।

(२)—९९ पृष्ठे 'तुलसी स्मृतिः' इति लेखे १६ पङ्क्तौ 'भुवनतस्रम्'-इत्यत्र 'भुवनतल' मिति पठनीयम्।

(३)—१०० पृष्ठे 'जकोन्दा' इति लेखस्य परिचयात्मिका टिप्पणी स्थानाभावात् सम्पादकीये स्तम्भे अन्ते द्रष्टव्या।

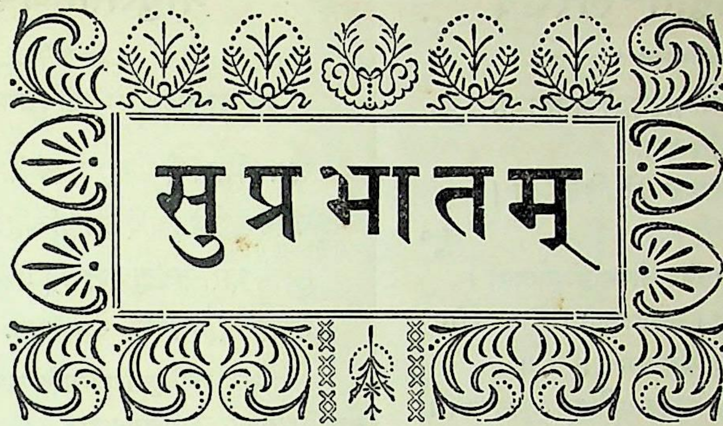
(४)—१०१ पृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ 'सेवा-सम्पादनदस्ये' ति स्थाने 'सम्पादनमस्येति' पठनीयम्।

(५)—१११पृष्ठे १८ तमे श्लोके 'विज्ञापन-कोविदा' इत्यत्र 'विज्ञान-कोविदा' इति पठनीयम्।

२--येषां पाठशालाध्यापकानां सविधे सुप्रभातं गच्छेत् तैः 'संस्कृताध्यापकेभ्यः, इति शिरस्को लेखो नूनं पठनीयः। विमर्शनीयश्च।

३--सुप्रभातस्य षष्ठोऽङ्कः पञ्चदश-दिवसाभ्यन्तर एव प्रकाशितः स्यादिति यन्त्रालयाधिकारिभिः प्रतिज्ञातम्। सप्तमाङ्कतो मुद्रणप्रबन्धः स्वाधीन एव स्यात्। तत एव च यथा समयमुद्रणमपि भविष्यतीति पाठकैः ग्राहकैश्चायं कियानपि काल-विलम्बः सोढव्यः, क्षन्तव्यश्चेति--

—प्रकाशकः

तिमिरततिमुदस्यद्, भेदतारा विलुम्पद्, नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिभावम्।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम् विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः "सुप्रभातम्"

त्रयोदशाऽब्दे } सौर-श्रावणः, २००३ विक्रमाब्दाः { पञ्चम-संख्या

लीला-पद्मम्

श्री जानकीवल्लभ शास्त्री, साहित्य-वेदान्ताचार्यः

(१)

ज्योत्स्ना-स्नाते निशीथे,
किसलय-शयिते मर्मरे स्निग्ध-सान्द्रे,
चान्द्रम्पीयूषमाचामति
चटुल-चलच्चञ्चु-चञ्चच्चकोरे;
वेल्लत्कल्लोल-लीला-कलकल-कलिते
यामुने काम्य-कूले,
मन्दं-मन्दं कदम्बं स्पृशति
मधुमये माधवीये समीरे;
'किङ्किङ्कि' ङ्किकिणीनां,
कन-कन-रणनं कङ्कण-द्वन्द्व-वन्धि
श्रावं-श्रावं विरावं
चल-चरण-मिलन्मञ्जु-मञ्जीर-जातम्,
लीला-शीलालि-लोलत्करतल-
कलितोत्ताल-तालं, स-हास्यं,
लास्यं श्रीराधिकाया-
स्तिरयतु दुरितं मानसं मानवानाम्।

(२)

आसीद्दासीकृतेन्दु-
र्वदन-सदनयाऽमन्द-नन्दच्छ्रिया या
यस्याः कस्यापि वश्या
गुण-गण-गणना नाभवद्वाग्मि-वृन्दे
स-व्याजं प्रीतिभाजा
रहसि परिहृता साऽच्युतेनोग्रबाधा
राधाऽगाधार्णवे हा,
विषम-विषमये मज्जितुं सज्जतेऽद्य।

श्रीदक्षिणामूर्ति-स्मरणम्

लेखकाः—श्री १०८ गोडबोले महाराजाः
(हमीर रागः)

वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ।
ध्रु०

यः कदर्यवेषधृगुदारो । विरक्तोऽर्धाङ्गीकृतदारो ।
विषभुक् सुधाकराधारो । वासोऽन्नाद्यधिदेवीडपटो-
यो भिक्षार्थमटन् । वंदे तम० ॥ १ ॥

जडसमा यस्य भाति चर्या । पदनताखिलजगद्गुरुवर्याः ।
अवेद्यो बौद्धिकचातुर्या । कुक्कुरत्वमाप्तं वेदैरपि
गत्वा यन्निकटं ॥ वंदे—तम० ॥२॥

क्षमालुः क्षपितभेदकीलो । निःस्पृहो दीनोद्धृतिशीलो ।
मौनतोऽपि विद्बोधनलीलो । वसति गुरुरपीशोऽखिलजगतां
तरुमाहृत्य वटम् ॥ वंदे—तम० ॥३॥

यस्य करुणाऽनुपमैश्वर्या । संस्तुतिः परमतपश्चर्या ।
साष्टविधसत्वमुदाश्चर्या । अरमनुगृण्हाति यस्तद्व्रतम्
नरमिह निष्कपटम् ॥ वंदे—तम० ॥४॥

ऊर्ध्वरेतस्कं जितमदनम् । विरक्तं चित्स्मशानसदनम् ।
रूपमानंदि स्मितवदनम् । अाच्छाद्यात्मानं निदर्शयति
भिल्ल्यासक्त-विटम् ॥ वंदे—तम० ॥५॥

लभते परमपदं योगी । विविदिषुर्विद्यामथ भोगी ।
स्वार्थमपि चानार्ति रोगी । ध्यात्वा यं संधृतचित्पुस्तकमणि-
स्रगक्षृतवटम् ॥ वंदे—तम० ॥६॥

अधरीकृत्य जगदशेषं । भाति यत्परवपुर्विशेषम् ।
व्यक्तनिखिलात्मशक्तिवेषम् । धृतसृणिपाशसुमेष्विक्षुधनु-
र्व्याप्यसुधाब्धितटम् ॥ वंदे—तम० ॥ ७ ॥

जयति तच्छिवाद्यवनिपालम् । स्त्रीपुमाकृति शास्त्यपि कालम् ।
स्मृतमणोर्दहति पाशजालम् । अनहंकृत्यपि सर्वानुग्रहदत्त-
मनुपमघटम् ॥ वंदे—तम ॥८॥

यस्याऽव्यक्तरूपमननम् । योगिनामपि क्लेशजननम् ।
अतस्त्यक्त्वाऽक्षवृत्तिहननम् । राघुर्नष्टजनिस्मृतिर्विहरति
यन्नामैव रटन् ॥ वंदे—तम० ॥९॥

वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ॥

श्रीतुलसी-जयन्ती

मानस-राजहंसः श्रीविजयानन्दत्रिपाठी

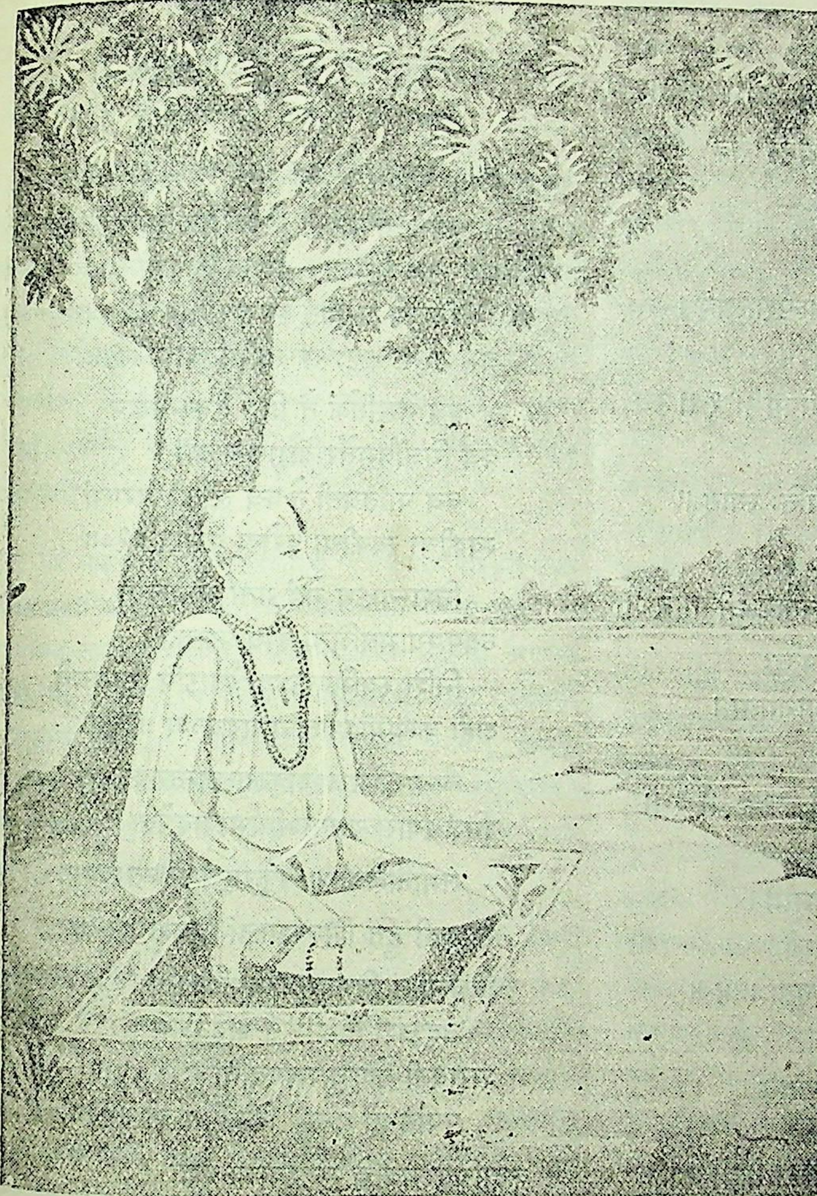
श्रावणी सप्तमी पुण्या पुण्यं राजापुरं पुरम् ,
यस्मिन्नाविर्बभूवादिकविर्लोकहिताय वै
तुलसीदास-रूपेण कृतवान् ग्रन्थमद्भुतम् ,
मानसं रामचरितं येन रामः प्रसीदति ॥

श्रीमत्कविकुलचूडामणि-भक्ताग्रगण्य-श्रीगोस्वामितुलसीदासस्य परिचय-प्रदानं हिन्दीभाषाभाषिभ्योऽन्येभ्यश्चासाम्प्रतमिव प्रतिभाति। यतस्तस्य दिगन्तव्यापिनी कीर्तिर्न केवलं भारते वर्षे; किन्तु निखिलेऽपि भूमण्डले प्रथिता विद्यते, परन्तु कृतेषु प्रतिकर्तव्यमिति न्यायात् तस्य गुण-सङ्कीर्तनम्, तत्कृत-ग्रन्थानामध्ययनम्, तस्य स्मृतेः स्थापनम्, तस्य जन्मोत्सव-सम्पादनञ्चास्मद्विधैस्तदुपकृतैरवश्यमेव करणीयम् ।

प्राचीन-हिन्दीकविभिस्तत्समकालीनैः श्रीनाभाजी महात्मभिर्यच्छ्रीमन्तो गोस्वामिपादाः साक्षात् प्राचेतसावतारत्वेनोपवर्णिताः, समादृताश्च तत्कथमप्यत्युक्तिरिति वक्तुं न शक्यते। तस्य वेदेऽचला श्रद्धा, काव्येऽलौकिकी प्रतिभा, योगे महती निपुणता, शास्त्रे सारग्राहिणी शक्तिः, उपासने दृढा निष्ठा, धर्मसंस्थापने तीव्राभिरुचिः, लोकश्रेयसेऽवितथा चेष्टा, संस्कृतेऽतीवानुरक्तिरित्येते गुणास्तस्यर्षिसुलभस्वभावं द्योतयन्ति ।

यद्यपि श्रीमद्भिर्गोस्वामिपादैः सत्यपि संस्कृत-पद्य-रचना-सामर्थ्ये स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनामुपकाराय लोकभाषायामेव ग्रन्था निर्मिताः, येषु श्रीमद्रामचरितमानसस्यासमुद्रान्तं प्रचारस्तस्य महाकवेर्लोकोत्तरमहिम्नि प्रमाणम्; तथापि श्रीरघुनाथगाथाया असंस्कृतभाषायां निर्माणे योऽन्तस्तापोऽनुभूतस्तैर्महात्मभिस्तेनैव तेषां संस्कृतभाषायां प्रगाढोऽनुरागो लक्ष्यते । यथा—

राम सुकीरति भनित भदेसा
असमंजस अस मोहि अँदेसा ।
भाषा-भनित-भोरि मति मोरी
हँसिवे जोग हँसे नहिं खोरी ।

[१०० पृष्ठतः]

तत्परितापोपशमाय मङ्गलकामनया वा प्रारम्भे, मध्ये, अवसाने चातीव मनोहराः श्लोकाः सन्निवेशिताः सन्ति। नानापुराण-निगमागम-काव्य-नाटकादि-संस्कृतोदधिं स्वबुद्धिमन्दरेणोन्मथ्य या रामायणी सुधा तैः प्रकटीकृता, सा दैवीवागनभिज्ञानां श्रेयसे लोकभाषा-प्रपायां स्थापिता, रसज्ञास्तद्द्वारा संस्कृत-साहित्यस्य रसमश्नुवन्त्विति।

एतादृशां महात्मनां कृते विहितः श्रद्धाञ्जलिर्देशस्य सुप्रभाताय भूयादित्यभ्यर्थये।

तुलसी-स्मृतिः

निरुपम-भक्ति-विलासो
वाणी-लतिका-विकास-मधुमासः।
सुयशःपुञ्ज-निवास-
स्तुलसीदासश्चिरं जयति।

श्रीरामचरितमानस—
माश्रयतामखिल-पापहरम्।
यस्मादुद्गतममलं
तुलसी-शैलं तमेकमाकलये।

यवन-दवानल-कीलै-
राकुलिते निगम-कानने परितः।
सञ्जीवनाय तस्य
प्रावीवहदेष भक्ति-धुनीम्।

अभिरामा राम-कथा
कामारि-नुता वितीर्ण-नत-कामा।
यद्वाग्विलसित-धामाऽ-
प्यापामरमुद्दधार भुवनतलम्।

अप्राकृत-वाङ्मूला
स्मृति-पल्लविता पुराण-पुष्पमयी
तुलसी-परिमल-शुद्धा
जयतितरां रामभक्ति-कल्पलता।

शतशः कवयन्तु परे
वयन्तु वाक्-तन्तुजालमविरामम्
तुलसी-वाङ्मय-समता
न मता मम ताभिरन्य-भङ्गीभिः।

पातक-पर्वत-भञ्जन-
कुलिशाश्रित-रामनाम-परिपूता।
धूताऽहिता समन्तात्
तुलसीदासस्य भारती जयति॥

भाषास्तु लौकिकी वा-
प्यलौकिकी भक्ति-सरसा चेत्।
भावोऽप्यलौकिश्चेत्
विजितं मन्ये कवित्वेन।

बटुकनाथशास्त्री खिस्ते

जकोन्दा ।

लेखिका—सौभाग्यवती विदुषी क्षमा राव

चमत्कर्तुकामा पतिं पुण्यशीला
जकोन्दास्य सायं गता शिल्पशालाम् ।
निलीयोपविष्टा बहिर्जोषमेकं
प्रचिक्षेप वातायनान्तः शिरीषम् ॥ १ ॥

अलब्धोत्तरा मन्दमुत्थाय तन्वी
'विनोदाय कुत्रापि गूढः पतिः स्यात् ।'
इति स्मेरवक्त्राऽविशल्लोलनेत्रा
सकम्पाग्रपादाञ्चिताकुञ्चिताङ्घ्री ॥ २ ॥

स्थिता द्वारि किञ्चित् प्रकोष्ठस्य पत्युः
पुरावत् प्रिया स्यामिति ध्यानमग्ना ।
अभूद्दर्पणेऽन्तर्निजं वीक्ष्य विम्बं
कर-स्वस्तिक-च्छन्न-वक्षोज-वक्त्रा ॥ ३ ॥

क्षणादुन्मुखी सा दृशां यावदन्त-
र्न्यधात्तावदासीन्नु पातालमग्ना ।
बभौ नैव यत् साश्रु-विस्फारिताक्षी
हृतालाप-शक्तिर्विधातव्य-मूढा ॥ ४ ॥

तथाहि प्रियं सा ददर्शाङ्कलग्नां
भुजग्रन्थि-बद्धामुपासीनमन्याम् ।
पुरस्तस्य गुर्वी शिलामूर्तिरेका
विरेजेऽन्तिके नव्य-कान्ता-प्रतीका ॥५॥

निशम्य प्रगल्भा निजक्षोभमीषद्
विकारं न कञ्चिद् बहिर्दर्शयन्ती ।
विवेश प्रकोष्ठं लसद्दिव्यमालाऽऽ-
कुलेन्दिन्दिशालिः शनैरिन्दिरेव ॥६॥

प्रिया श्लेषबन्धाद् विमुक्ताय पत्ये
झटित्युद्गताय स्रजं सा व्यतारीत् ॥
ततश्चान्धकारात् परामङ्गनां ता-
मनालोकयन्तीव नाथं जगाद ॥७॥

विधातुः प्रयत्नानुरूप-स्वरूपं
विलोक्याद्भुतं नाथ ! पाषाणमूर्तेः ॥
कियन्नाम तद्रूप-संवादि-शीलं
भवेद् विम्बभूतस्त्रिया इत्यचिन्त्यम् ॥८॥

स्वतन्वा परस्त्रीं तिरोधाप्य तूर्णं
बधूं सान्त्वयिष्यन् पुरःपाणिरासीत् ।
निवृत्य क्षणात् सा परागञ्चितास्या
बभूवाऽथ धृष्टः स तामित्युवाच ॥९॥

क्व नैसर्गिकं ते प्रिये ! कान्तरूपं
क्व निर्जीवमूर्तेरविज्ञात-बध्वाः ।
क्व पातिव्रती ते क्व लीलाऽपरासां
स्वकीया स्वकीया परोढा परोढा ॥१०॥

निशम्याऽथ गेहं गता भूषणानि
व्यपास्याभवन्नित्य-कार्य-प्रसक्ता ।
निशि स्वमिनाऽभ्यर्थिताऽपि स्वमञ्चे
जहौ कन्ययाऽशेत यामद्वयञ्च ॥११॥

अथ क्षोभजालाकुलात्मान्तरङ्गा
निज-स्वास्थ्य-गाम्भीर्यभावादुपेता
तमोनीलवासाः स्फुरद्घर्घरान्तः
स्रवन्ती द्रुतं शिल्पशालां विवेश ॥१२॥

विधृत्य तं विग्रहमुग्रहस्ता
तद्भ्रंश-विभ्रंशित-बाहुयुग्मा ॥
शरावती वोद्धु-श्चण्डविचिः
पपात हा हन्त ! विरूपिताङ्गी ॥१३॥

कदाचिद् गवाक्षे सुदृश्यास्य-पद्मां
विलोक्याङ्गणात्तामृजुर्बाल-कन्या ।
कराभ्यामुपादाय चुम्बस्व मां मा-
मिति प्रार्थयामास वृत्तानभिज्ञा ॥ १४ ॥

स्थितां सन्निधौ बालिकामुद्भुजां ता-
मभूदक्षमा चुम्बितुं मन्दभाग्या
गलद्वाष्प-दृग्भ्यां पिबन्ती तु वत्सां
कथञ्चिद् विविक्तं व्यधादात्मचित्तम् ॥ १५ ॥

× × ×

संस्कृताध्यापकेभ्यः—

अयि मान्याः परिडतपादाः !

सादरं सप्रणयञ्च श्रीमत्सेवायां समुपसर्पति सुर-सरस्वती-सुप्रभातमिव सुप्रभातम्। सुरभारती-समाश्रयभूतान् श्रीमत एव द्वारीकृत्य संस्कृत-सेवा-सम्पादनयस्य समुचितं सुशकञ्च। यदि भवन्त एव सुप्रभातं नानुग्रहीष्यन्ति, नावलोकयिष्यन्ति, न पठिष्यन्ति, न श्रोष्यन्ति—तदा निष्फल एवारम्भः स्यादस्माकम्। कथंकारञ्च संस्कृतसेवा सुविहिता स्यादिति भवन्त एव रहसि मनः समाधाय भृशं विमृशन्तु।

परं सङ्ग्रन्थन-युगेऽप्यस्मिन् भवन्तः संस्कृत-सभा सम्मेलनादिकं मदिरागारमिव परिहरन्ति, अस्पृश्यानिव च पत्रादीन् समवलोकयन्ति। पत्रमालोक्यैव भवन्तो वदिष्यन्ति यत् "अहो! धनार्जनाय विहितोऽयं प्रपञ्चः। किमेतेनास्माकं स्यात्। व्यर्थसमयव्ययोऽस्य पठने। तत्रादि वार्षिकं मूल्यं दत्वाऽस्य व्यर्थपत्रस्य ग्रहणं सर्वथानुचितम्। मध्ये समवरुद्धं न प्रचलति सुप्रभातम्। परिडतान् भर्त्सयति। सुधारपक्षमालम्बते।"—इत्यादि।

हन्त भोः पुरोभागिनः! रहसि विचारयन्तु, किमेकया मुद्रया तादृशं पत्रं प्रचलितुं शक्नोतिस्म? प्रचारधिया-अर्द्ध मूल्येन दीयतेस्म। कियती सम्पत्तिः समर्पिता तदानीं भवद्भिः सुप्रभाताय। संस्कृतभाषा-समुन्नत्यै, संस्कृत-विदुषामभ्युदयाय, तत्प्रतिष्ठायै, गौरवाय, राजसम्मानाय, धनप्राप्त्यै, स्वीयं समयं व्ययीकृत्य सपरिश्रमं सचिन्तं प्रयतमानं सुप्रभातं भवतामसहयोगम्, औदासीन्यम्, तिरस्कारम्, परीवादम्, मात्सर्यम्, अपमानञ्च सादरं विषह्य स्व-सञ्चालनार्थं धनप्रदानोदाराणां धनिकानां मोहान्तानां मण्डलेश्वराणाञ्च चाटुकारितां विधाय भवत एव जागरणाय, भवज्जीवनभूताया सुरभारत्याश्च समभ्युदयाय यदि सुस्पष्टमालोचनं विदधाति, तदा किमुद्विजन्ते भवन्तः?

क्षाम्यन्तु विद्वांसः, विदुषामेष स्वभावो यत् परकृतं समीचीनतरमपि कार्यं ते नाभिनन्दन्ति। परप्रदर्शितं श्रेयस्करमपि पन्थानं नानुगच्छन्ति। हितानि, परिणाम-सुखानि, परवचांसि नाकलयन्ति। पथ्यं हितमपि न शृण्वन्ति। एतेन स्वीयां गौरवहानिं मन्यन्ते। सङ्कोचमञ्चन्ति। स्वयञ्च किमपि कर्तुं न प्रभवन्ति। रूप्यकद्वयदातुः कस्यापि श्रेष्ठिनः सविधे सन्ध्यावन्दनादिकृत्यमपि परित्यज्य याममेकं तिष्ठन्ति, स्वीयां निन्दामपि शृण्वन्ति, परं तस्य संस्कृत-पत्रस्य पठने समयहानिं प्रतिष्ठाहानिं च मन्यन्ते; यत्तेषां वेतनवृद्ध्यै प्रबलं प्रयतते, यत् संस्कृतप्रचारोपायान् प्रदर्शयति, यत् संस्कृतज्ञानां जीविकाक्षेत्र-परिवर्द्धनाय जनतामुत्तेजयति, शासकैः सह युद्ध्यति, यत्संस्कृत शिक्षा-समुद्धाराय, तत्राधिकधनव्ययाय च शासकानुद्बोधयति, यत् संस्कृत-शिक्षा-प्रसाराय घोरतरमान्दोलनं सञ्चालयति, यद् विदुषां गौरव-सम्मान-परिवर्द्धनाय प्रबलं परिश्राम्यति च। अहो व्यामोहः! नैष दोषो युष्माकम्। एतद्धि दौर्भाग्यविजृम्भितं भगवत्या भारत्याः, भगवतः सनातनधर्मस्य च।

अयि मात्सर्य-मग्न-मनसः! व्यर्थमेवैतत् सर्वम्। सङ्घशक्ति-कालोऽयम्। अद्यापि जागृत! शुष्कमभिमानं परित्यज्य सौहार्दं सम्पादयत! पश्यत! सङ्घशक्त्या निम्नश्रेणीस्थाः श्रमजीविनोऽपि विपुलविस्तृतमनन्तशक्तिसम्पन्नं साम्राज्यमप्युद्वेल्लयन्ति, शासकानां मानभङ्गं क्षणात् कुर्वन्ति। यूयमपि राग-द्वेष-मात्सर्य-वृथाभिमान-परवादादि-कलिधर्मान् दूरीकृत्य परानोन्मुखं धर्मं समाजञ्च रक्षन्तु। स्वमनःकल्पितं वशिष्ठ-वामदेवत्वं स्वगृहे स्थापयन्तु। समाजे, राष्ट्रे, धर्मे, जनतासु च नास्ति भवतां गौरव-स्थानम्। भवतां लोभमस्थिरतां विवेक-विकलतामाकलय्य प्रबलसनातनधर्मावलम्बिनोऽपि, भक्ता अपि भवतश्च टकादासादिशब्दैराक्रोशन्ति। शनैः शनैर्नश्यन्ति भवन्तः। नायं व्यर्थदम्भस्यावसरः!

साम्प्रतं न्यूनतोऽपि सहानुभूतिमेव स्थापयन्तु स्वोन्नतिकार्येषु। पत्राणि, भाषणानि, आन्दोलनानि, स्वाधिकार-संरक्षणाय प्रयतनम्--इत्यादीन्येवाधुनिक-युगे समुन्नति-साधनानि सन्ति। यदि केचन तदर्थं प्रयताः सन्ति, तदा तैः सह सौहार्दम्, स्नेहम्, स्वल्पतमोऽपि सहयोग-इति तु कर्तव्यमेव श्रीमताम्। यदि आन्दोलन-कारिणो दैववशात् सफला भविष्यन्ति चेत् सर्वेऽपि संस्कृतज्ञास्तत्फलभाजो

भविष्यन्ति । यदि भवन्तो विविध-व्याज-प्रदर्शनद्वारा दूरे स्थास्यन्ति, तदापि सुप्रभातस्य का नाम हानिः स्यात् ? तस्य क्षेत्रं विपुलतरमस्ति ।

संस्कृत-प्रणयिन आँग्लाध्यापकाश्छात्राः, आर्यसामाजिकाः, कांग्रेस-मतावलम्बिनो महाशयाः सत्यपि सिद्धान्त-विरोधे केवलं संस्कृतोन्नतिधिया सुप्रभात-साहाय्ये सर्वथा सर्वदा बद्ध-परिकराः सन्ति । परं येषां जीवनं संस्कृतेनैव, येषामभ्युदयाय प्रवृत्तं सुप्रभातम्, ते यूयमुदासीनाः सन्ति चेत् कस्यैषा हानिरिति काल एव कथयिष्यति ।

यदि भवतां हृदय-कुटीर-कोणे प्रस्फुरति स्वावमानबह्नेः निर्वाणोन्मुखः स्फुलिङ्गस्तदा मूल्यमन्तरापि दीयमानं सुप्रभातं पठन्तु, छात्रांश्च पठने प्रेरयन्तु, स्वविद्यालयेष्वस्य समानयनाय प्रयतन्ताम् । स्वीयान् विचारान् प्रेषयन्तु । सत्परामर्शं ददतु । अस्माकं परिश्रमं सफलयन्तु । सङ्घशक्ति-सम्पादनद्वारा स्वयञ्च सफला भवन्तु ।

केषाञ्चन मनसि खटखटायते यत् पत्रं प्रचलिष्यति न वा ? पूर्वमपि बहुवारमवरुद्धमिति । तत्कारणमिदमेवासीत् यदधिक-संख्यायां संस्कृतज्ञाः सुप्रभातं पठन्तु, ते निर्धनाः भवन्ति, प्रायः एषा क्षतिपूर्त्तिः संस्कृतप्रणयिभ्यो धनिकेभ्यः विहिता स्यादिति एकयैव मुद्रया दीयतेस्म । परमस्यां नीतौ सञ्चालकानां शक्तिर्धनार्जन एव व्ययीभवतिस्म । पत्र-संपादनं समये तत्प्रकाशनञ्च दुष्करमभूत् । तदानीं केचन संपादने, अन्ये च धनार्जने संलग्ना आसन् । परं तेषु केचन दिवङ्गताः, केचन स्वकुटुम्बचिन्ता-संलग्ना इति पत्रस्यावरोधः सञ्जातः ।

अस्मिन् महामहर्घता-समये दुष्करमेतत् साहसम् । अतः पत्रमिदं व्यापारदृष्ट्या सञ्चालितं कैश्चन संस्कृत-प्रणयिभिः ।

एतद् विज्ञाय भवतां मनसि सन्तोषो भवतु यदिदानीं सुप्रभातम्; एकलक्षमूलधन-संस्थापितया महत्या प्रकाशन-संस्थया स्वायत्तीकृतम्, अचिरादेव स्वकीय-यन्त्रालयात् प्रकाश्यमानं न कदापि निरुद्धं स्यात् । अत्रापि केचन मुद्राचतुष्टयं त्रयञ्चेति मूल्य—द्वयं दृष्ट्वा छात्रमूल्येनैव जिघृक्षवो भविष्यन्ति-इत्यनुमिनुमः । तेषां कृते वयं मुद्रात्रयेणैव दातुं प्रयताः स्मः । यन्मूल्यं पुस्तकालयानां कृते तदेव संस्कृताध्यापकानां कृतेऽपि भविष्यति । यत इमेऽपि वराकाः संस्कृतस्य जङ्गम-पुस्तकालया एव सन्ति । पूर्वमपि बहवो विद्वांसश्छात्रमूल्येनैव गृह्णन्तिस्म छात्रनाम्ना, पुत्रनाम्ना वा । इदानीन्तु वयं सुस्पष्टतया क्षतिं बोद्धुं समुद्युक्ताः स्मः । यतः सुप्रभात-पत्र-द्वारा न वयं धनार्जनमभिलषामः । तदर्थं यंत्रालय-पुस्तक-पञ्चाङ्गादि-प्रकाशनानि सन्त्येव । अथापि ये मुद्रा त्रयमपि दातुं नेच्छन्ति, तेभ्यो विना मूल्यं वितरिष्यामः ।

मन्ये विद्वांसः, अस्माकं कटुसत्यमालोच्य क्षमाप्रदानं करिष्यन्ति । एतन्न विस्मर्त्तव्यं तैः—

"कटुकस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ।"

किमधिकम् । पुनरपि प्रार्थयामः—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै—
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुग-मण्डन-हानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकच-पद्मवने वसन्ति ।

गीतम्

नैष सामयिको विलापः !
शोक-शय्या-सन्निषण्णः—
हन्त ! कथमेवं विषण्णः ?
ब्रूहि, रोदिषि रे, कथम् ?
कथमीदृशास्ते तरुण-तापः ?
नैष सामयिको विलापः !
हा ! शिशौ त्वयि या कृताशा,
सत्यमेव वृथा गता सा,
पुत्र, सम्प्रति यस्त्वमेवम्—
भवसि शोषित-शाप-पापः !
नैष सामयिको विलापः !
त्वादृशां जन्मापि लोके—
कथमभून्नाहं विलोके,
मुञ्चतस्तरुणे वयसि तव—
लोचने यदि चञ्चलापः !
नैष सामयिको विलापः ?

—रामनाथ पाठकः 'प्रणयी'
साहित्यायुर्वेद-व्याकरणाचार्यः

भारत-विजय-नाटकम् ।

प्रणेता—
महामहोपाध्यायः श्रीमथुराप्रसाद दीक्षितः

[प्रथमोऽङ्कः]

तृतीयाङ्कतोऽनुवृत्तम्

वैदेशिकवैद्यः[१]—(मनसि) अस्त्येनं स्वायत्तीकर्त्तुमयमवसरः ।

(प्रकाशम्)—बङ्गप्रान्ते मम स्थित्यर्थं किञ्चित्स्थानं प्रदेयम् । यत्र गृहं निर्माय स्थास्यामि । मम व्यापाररक्षार्थं साहाय्यं च देयम् । अहमपि यथावसरं ते साहाय्यं करिष्ये ।

भारतराजः—अवश्यमेव ते व्यापारसाहाय्यं करिष्यामि, यदभिलषसि तत्कथय ।

वैदेशिकवैद्यः—इदं तावद्भवेत् :—

न विक्रयं मामतिरिच्य वाससः
प्रजासु कश्चिच्चरितुं समीहताम् ।
न राजलाभो मम विक्रय-क्रये
भवेत्क्वचित्किञ्चिदपीति पालयेः ॥८॥

भारतराजः—अस्तु । निश्चीयतामेतत् , न त्वामतिरिच्य कश्चिदपि वसनविक्रेता भविष्यति ।

(इति स्वमुद्रयाऽङ्कितं विधाय प्रमाणपत्रं ददाति । स पत्रं गृहीत्वा निष्क्रामति ।)

पटीक्षेपः

(ततः प्रविशति पटं विक्रेतुं क्रेतुं च कश्चित्तन्तुवायः, श्रेष्ठिनौ च)

श्रेष्ठी—तन्तुवाय ! किमस्य पटस्य मूल्यम् ।

तन्तुवायः—विंशत्यधिकं शतम् ।

श्रेष्ठी—नहि नहि किञ्चिदधिकमेतत् । शतं मूल्यं गृह्णीष्व ।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः । स राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रं दर्शयित्वा श्रेष्ठिनौ तन्तुवायं च भर्त्सयति) ।

गौराङ्गः—तन्तुवाय ! पश्य राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रम् । न त्वं विक्रेतुं प्रभुः ।

तन्तु०—किमहमेनं पटं कुर्याम् ।

गौराङ्गः—इमं पटं मह्यं देहि । अहमेनं पटं विक्रेष्ये । गृह्णीष्व इमाः पञ्चाशन्मुद्राः ।

(इति पञ्चाशन्मुद्रा ददाति) ।

तन्तु०—(साश्चर्यमिव पश्यन्) किमिदं विधीयते ? कथमेतेन मम कुटुम्बस्य भरण-पोषणे भविष्यतः । षण्मासैः कथमपि रात्रिंदिवपरिश्रमेण निष्पादितोऽयं पटः ।

गौराङ्गः—इमा मुद्रा गृह्णीष्व, नाहं किमपि जानामि, मौनमास्ताम् , गच्छ, अपरं पटं च निर्माय मत्समीप एवानय ।

युष्मत्कुटुम्बरक्षायै न प्रतिज्ञां करोम्यहम् ।
कथं रक्षा भवेदेतत् त्वं जानीहि व्रजाधुना ॥ ९ ॥

(स मुद्रा न गृह्णाति । अथापरस्तन्तुवायः पटविक्रयार्थं प्रविश्य पटक्रयार्थं श्रेष्ठिनं लक्षयति) ।

तन्तु०—श्रेष्ठिन् , गृहाण पटम् ।

श्रेष्ठी—(भ्रूसंज्ञया) अयं गृह्णातु । नाहं ग्रहीतुं शक्नोमि ।

१—अग्निदग्धायाः शाहजहाँकुमारिकाया औषधं गेवरियल्बाऊटनेन विहितम् । सर थामस रो-महोदयेन विहितमित्यपरे । आरोग्यं जातम् । पुनर्वङ्गाधिपतेः शाहजहाँ राजकुमार-शुजापत्न्या अपि औषधमनेनैव कृतम् । आरोग्यं च प्राप्तम् । पुनः फर्रुखशियर-सम्राज आरोग्यं सर्जनविलियम हेमिल्टन्–द्वारा जातम् ।

तन्तु०--कस्मात् ?

श्रेष्ठी—अस्य समीपे राज्ञः प्रमाणपत्रम्। अयमेव ग्रहीष्यति नापरः।

गौराङ्गः--इत आगच्छ। (तन्तुवायमाह्वयति, प्रमाणपत्रं दर्शयति, पटं च गृह्णाति)।

गृहाणेमाश्चत्वारिंशन्मुद्राः। (इति मुद्रा ददाति)

तन्तु०—महाराज! किमिदं विधीयते? किमयमेव न्यायः?

गौराङ्गः--गच्छ, नाहं न्यायमन्यायं वा जानामि। यन्मया निश्चीयते दीयते च तदेव मूल्यम्। (उभौ तद्दत्तमेव मूल्यं गृह्णीतः)

उभौ तन्तुवायौ। नावामतः परं पटं निर्मास्यावः। (इत्युक्त्वा गच्छतः)।

गौराङ्गः—(अनुचरमुद्दिश्य) एताभ्यां बहवो मुद्रा ग्रहीष्ये। अनिर्वचनीयमेतत्पटयोः सौन्दर्यम्। अतिसूक्ष्मतरोऽयं पटः। पश्य पञ्चषैरपि पटलैः परिवेष्टितमपटमेव प्रतीयतेऽङ्गम्। आः कथमेतत्समक्षमस्मद्देशीयानां पटानां विक्रयो भविष्यति? इति हतमस्मद्देशीयं वाणिज्यम्। (पुनर्विचिन्त्य)।

एतत्सूक्ष्मपटस्य निर्मितिविधेरुन्मूलनेऽहं क्षमो
निर्मातॄनपि दण्डताडनपरस्तान् मोचयिष्याम्यतः।
कौशल्यं ह्रियतामधस्तदधिकं वाणिज्यमप्युन्नतं
देशस्यास्य समुन्नतिः क्षितितले क्षिप्रं समाधीयताम्॥

दौवारिकः-(प्रविश्य) (सलाम करता हुआ)

(१) जय हो

गौराङ्गः—सत्वरं त्रिचतुरांस्तन्तुवायान् समानय।

अनुचरः—जो हुकुम। (२) (वहिर्गत्वा चतुरस्तन्तुवायान् समानीय प्रविशति)।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानुद्दिश्य) भोः! निर्मितान् पटान् मह्यं दत्त।

तन्तुवायः—न वयमयोग्यमूल्यत्वात् पटान् निर्मामः।

गौराङ्गः--अस्तु शोभनं पटं निर्माय मह्यं दत्त। योग्यं मूल्यं भविष्यति। इमा गृहाण मुद्राः। (इति पञ्चदश मुद्रा ददाति, ते न गृह्णन्ति। हठात्तेषां वसने निबध्य गलहस्तेन तान् निष्काशयति)।

तन्तु०--(द्वारि स्थिताः) महाराज! न वयं शतमूल्यं पटं पञ्चदशभिरेव मुद्राभिर्निर्मास्यामः।

गौराङ्गः—(साक्षेपम्) क इमे कोलाहलं कुर्वन्ति। (द्वारि गत्वा सामर्षम्, कशया तांस्ताडयति) गच्छत, अपरं शोभनं पटं निर्माय समानयत। (ते गच्छन्ति)।

गौराङ्गः----(अनुचरमुद्दिश्य) भोः! अपराँस्त्रिचतुरांस्तन्तुवायानानय।

(अनुचरो निर्गत्य, चतुरस्तन्तुवायानानीय) महाराज! एते समागताः।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानभिलक्ष्य) निर्मितान् कौशेयपटान् मह्यं दत्त।

तन्तु०—न वयं पटान्निर्मामः।

गौराङ्गः--मिथ्यैतत्, यूयं पटान् निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे विक्रीणीध्वे।

तन्तु०—यदि मिथ्या भवेदत्र न स्वर्गः स्यात्कदाचन।
सर्वपापैश्च लिप्येम यद्यसत्यं भवेदिदम्॥११॥

गौराङ्गः—नाहमिदं जानामि। जिह्वयैव तदुक्तम्, जिह्वयैवेदमुच्यते। इति सर्वं मम प्रलम्भार्थं मिथ्यैव। (सर्वान् कशया ताडितुं भर्त्सयति)।

सर्वे०—न वयं निमर्मामः (बद्धहस्तपुटाः कम्पते।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः स्यात्?

---

(१) जयतु २ देवः। (२) यद् देव आज्ञापयति।

सर्वे—अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति।

गौराङ्गः—युज्येत चैवम्।

(सर्वे तन्तुवायाः—स्वं स्वमङ्गुष्ठं कर्तयन्ति)

यथा युष्माकं प्रत्ययः स्यात्तथैव विधास्यामः।

अतः परं कृषिं करिष्यामः।

गौराङ्गः—तथास्तु। युक्तं जातम्।(इति वदन्निष्क्रान्तः सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः) (ततः प्रविशति भारतमाता सखीसहिता, सर्वे तन्तुवाया वेदनया खिन्ना भारतमातरं प्रणम्य निर्गच्छन्ति)।

भारतमाता—हा हा किं मम पुत्रकेषु विहितं !

हा प्रत्ययात् किं कृतम् ?

हा देशस्य दशा किमस्य
भविता व्यापारनाशो गतः।
हा दीनानपि वित्त-लोलुपतया
निघ्नन्त्यमी मत्सुतान्—
सर्वे मे प्रलयँ गताः सुतनया
निर्वीरसूरस्म्यहम् ॥१२॥

(स्वकीयमुरस्ताडयति)।

ने० सखी—(गृह्णती) १ कित इस समय बंगाल को निमित्ती अपनी छाती को पिटत छेऊ। तिमे वीर को जन्मावने वाली हउ। तिमले नईं रघु नहुष सगर हरुको पैदा करेउ। तिलक लाजपतिराय जवाहरलाल गांधी हरुको उत्पन्न गरने छउ। यही दास खुदीराम सुभाषचन्द अब्बुलकलाम आजाद वगैरह वीर तिमेर हेरू सुपुत्र होने छन।

(१) सं०—किन्नु इदानीं बङ्गदेशस्य कृते आत्मनो वक्षस्थलं ताडयसि। भवती वीरप्रसविनी। युष्माभिरेव रघु-नहुष-सगर-प्रभृतय उत्पादिताः। उत्पादयिष्यन्ते च तिलक-लाजपति-जवाहिरलाल गाँधी प्रभृतयः। इहैव दासखुदीरामसुभाषचन्द्राब्बुलकलामाजादादयो वीरा युष्माकं सुपुत्रा भविष्यन्ति।

भार०—हला ! कथं त्वयैतदवगतम्।

एते सुपुत्रा ममौरसा भविष्यन्ति ?

ने० सखी—(२) जोतिषशास्त्र का बल वाट हमीले जान्दा छन। सूर्यसिद्धान्त-परासर-जैमिनी-सूत्र वगैरह हमले संपूर्ण जोतिषशास्त्र पढ़ेम।

भार०—तव वचनप्रत्ययादाश्वसिताऽस्मि।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः)

(सखी सहिता भारतमाता अन्तर्हिता तिष्ठति)।

गौराङ्गः—(इतस्ततोऽवलोक्य) दौवारिक ! कथमद्यापि न ते पटं निर्मायानीतवन्तः। तान् सत्वरं समानयत।

दौवा०—(३) जो हुकुम। (आहितमूल्याँस्तांस्तन्तुवायानानयति)।

गौराङ्गः—(सक्रोधम्) कथं न कौशेयपटा निर्मायानीताः ?

तन्तु०—न वयं पञ्चदशभिर्मुद्राभिर्निर्मातुं पारयामः।

गृहाण स्वकीया मुद्राः।

गौराङ्गः—चक्रवृद्धया त्रिगुणिता ददत।

तन्तु०—न वयं तावतीर्दातुं पारयामः।

गौराङ्गः—(कशया सर्वांस्ताडयति)।

तन्तु०—(बद्धाञ्जलिपुटाः) महाराज ! एतत्प्रतिनिधित्वेन समस्तान्यपि मम वस्तूनि गृहाण।

गौराङ्गः—कियन्मूल्यं वो वस्तूनाम्।

एकस्तन्तु०—विंशतिर्मम वस्तूनां मूल्यम्।

अपरे—पञ्चविंशतिरस्माकं वस्तूनां मूल्यम्।

गौराङ्गः—अन्यत्।

तन्तु०—इमाः स्वकीया मुद्रा गृहाण (इति सर्वे गृहीतधनं ददति)

(२) ज्यौतिषशास्त्रबलेन वयं जानीमः। सूर्यसिद्धान्त-पराशर—जैमिनीसूत्रप्रभृतिकमस्माभिः संपूर्णं ज्यौतिषशास्त्रं पठितम्।

(३) यद्देव आज्ञापयति।

गौराङ्गः—दौवारिक ! एषां गृहं गत्वा सर्वाण्यप्येषां वस्तूनि गृहाण ।

दौवारिकः—एवमेव करिष्यामि ।

गौराङ्गः—(तन्तुवायानभिलक्ष्य) चक्रवृद्ध्या संजातमपरमवशिष्टं धनं दत्त ।

तन्तुः—नातः परं दातुं शक्नुमः । अतः परं किञ्चिदपि नास्माकं सविधे ।

गौराङ्गः—(कशया ताँस्ताडयति) अवशिष्टं धनं दत्त । यूयं पटान्निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे दत्थ ।

तन्तु०—न वयं पटान्निर्मामः ।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः ?

तन्तु०—(परस्परमभिलक्ष्य) अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति ।

गौराङ्गः—एतद् युज्यते । (सर्वे स्वं स्वमङ्गुष्ठं छित्वा निर्गच्छन्ति) ।

व्यापारसंपदः सर्वाः समूलोन्मूलिता हठात् ।
भारतीयानिमान् सर्वानथ दासान्विदध्महे ॥१३॥

(निर्गच्छति सानुचरो गौराङ्गः) (पुनर्भारतमाता, उपेत्य, इतस्ततोऽवलोक्य च) ।

भार०—हलासखि !

हा हा मयैव विहितः प्रथमापराधो
यत्प्रत्ययादिह सुखेन निवासितोऽसौ ।
तस्यैतदेव फलमस्ति परं प्रपन्ना-
यस्मान्मदीयतनया विपदं प्रयान्ति ॥१४॥

(इति दुःखादुच्छ्वसिति)

पटाक्षेपः ।

अहो विरक्तानां व्यामोहः !

शङ्कराचार्याणां दुर्व्यवस्था

[गतज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनसभापतित्वं विधातुं समागताः शारदापीठाधीश्वराः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थ-स्वामिमहोदयास्तत्प्रसङ्गेन वाराणसीं समागमन् । अत्र तेषां भूयान् समादरः समजनि । विद्वद्भिर्हस्ताक्षराण्यपि कृतानि । एवमेव पूर्वं श्रीमतां शारदापीठाधीश्वराणां श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि–अभिनन्दनादिकमभूत् हस्ताक्षराणि च । अनयोर्द्वयोरप्याचार्ययोः शारदापीठाधिकाराय न्यायालये व्यवहारः प्रचलति । अत्र कैश्चन हिन्दी-गुर्जर-संस्कृतभाषापत्रैः–उभयत्र हस्ताक्षरं कृतवतां काशीस्थ-विदुषां महती निन्दा कृता । अन्यैरपि गुर्जर-देशीयैस्तत् पक्षपातिभिः सनातनधर्मावलम्बिभिः पण्डितैश्च । सुप्रभातेनापि द्वयोरभिनन्दनं कृतम् । तदपि तेषां कोपभाजनमभूत् । इत्ययं विषयः सुप्रभातस्यानभिमतोऽपि विवशतया विशदीक्रियते—सम्पादकः] ।

भारतवर्षे शाङ्कर-वैष्णव-भागवत-रामानुज-माध्व-निम्बार्क-वल्लभ-रामानन्दादि-विविध-साम्प्रदायिकानां यत्रतत्राचार्यपीठाः सन्ति । प्रायः सर्वत्र पीठेषु तत्तत्साम्प्रदायिकैः स्वमर्यादानुकूलं पीठानां संरक्षणं क्रियते । तत्राचार्यपरम्परा नियमिता नियन्त्रिता च प्रचलति । परं सर्वतः प्राचीनानां महत्वपूर्णानाञ्च श्रीशङ्कराचार्य-पीठानां महती दुरवस्था समालोक्यते ।

प्रधानतः श्रीमद्भगवत्पादैर्भाष्यकारैश्चत्वार एव पीठाश्चतुर्दिक्षु संस्थापिता आसन् । तेषु मैसूरराज्याधीनस्य शृङ्गेरी-पीठस्याचार्य-परम्परा, मर्यादा चाक्षुण्णा नियमिता च प्रचलति । उत्तराम्नाय-वदरिकाश्रमस्थ-जोशीमठस्य-परम्परा परःशतेभ्यो वर्षेभ्यो विच्छिन्ना टेहरी-गढवालराज्याधीना विद्यते । पूर्वाम्नाय-जगन्नाथपुरीस्थ-गोवर्द्धनमठस्य व्यवस्थाऽपि ब्रह्मीभूतानां श्रीमन्मधुसूदनतीर्थस्वामिनां कैवल्यानन्तरं विकृतप्रायैवासीत् । परं श्रीमद्भिर्भारतीकृष्ण-

तीर्थस्वामिभिस्तत्राक्रमणं विधाय तस्योद्धारः कृतः, परं न जाने ते तत्र कथं न तिष्ठन्ति। इतस्ततः परिभ्रमन्ति। कमपि खरे-महाशयं शिष्यं विधाय तत्र नियोक्तुमिच्छन्ति। अपरे च काशीस्थाः श्रीपुरुषोत्तमतीर्थस्वामिनस्तत्र स्वाधिकाराय बद्धपरिकराः श्रूयन्ते। श्रूयते च तत्र स्वामिनां किमपि गुप्ताभियोगादिकं प्रचलति, येन तद्विषये यतस्ततो निन्दैव भवति श्रीमदाचार्यपीठस्य।

एवं जोशीमठ-परम्परां पुनः प्रवर्त्तितुं भारतधर्म-महामण्डलेन श्रीमन्तो ब्रह्मानन्द-स्वामिपादाः प्रथमशङ्कराचार्यत्वेन नियुक्ताः। परन्तेऽपीतस्तत आहिण्डमाना अस्थिराः, टेहरी-राज्येनानङ्गीकृता एवेति समाकर्णयामः।

एवं पश्चिमाम्नाय-द्वारकापुरीस्थ-शारदामठेऽपि कियतः कालात महान् विवादः प्रचलति। तस्य पीठस्य व्यवस्था बडोदरा-राज्याधीना विद्यते। बडोदरा-नरेश्वराश्च समाज-सुधार-पक्षपातिनः सन्ति। अतस्तैः सह तत्कालीन-पीठाधीश्वराणां श्रीमन्माधवतीर्थ-स्वामिनां धार्मिको विवादः संवृत्तः, येन ते बडोदरा-राज्यं परित्यज्य डाकोर-नाम्नि स्थाने स्वीयमावासमकल्पयन्। ब्रह्मीभूतेषु तेषु तच्छिष्याः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-स्वामिनस्तदुत्तराधिकाराय प्रायतन्त। परं राज्येन तत्र विविधभाषा-विशारदा महाविद्वांसः श्रीशान्त्यानन्दस्वामिनः संस्थापिताः, इतश्च धार्मिकजनतया श्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनः शारदापीठाधिकृतत्वेन स्वीकृताः। बडोदरा-राज्येन सह तेषां न्यायालयेऽभियोगश्च प्रचलितः। नडियाद-न्यायालये पराजिताः श्रीराजराजेश्वरस्वामिनो मोहमयीस्थ उच्चन्यायालये प्रार्थनां कृत्वा तत्राभियोगं चालयन्तिस्म धार्मिकजनता-प्रदत्तेन धनेन। एतदभ्यन्तरं ब्रह्मीभूतेषु श्रीशान्त्यानन्द-महोदयेषु तत्र श्रीचन्द्रशेखराश्रमस्वामिनो नियुक्ताः, तेषु च ब्रह्मीभूतेषु वर्तमानाः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्द-तीर्थ-स्वामिनः साम्प्रतमभिषिक्ताः।

श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनश्च मोहमयी-न्यायालयात् पराजिताः। एवमिदानीं यावत् बहुभ्यो वर्षेभ्यः जनतासु, भारतवर्षे यत्रतत्र धार्मिक-समारोहेषु, वाराणस्याञ्च श्रीराजराजेश्वराश्रम-स्वामिन एव तत्पीठाधीश्वरत्वेन सुचिरं प्रसिद्धाः सन्मानिताश्चाभवन्। काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुवारं ते समभिनन्दिताः, स्वीयैः हस्ताक्षरैश्च तेषामाचार्यत्वं स्वीकृतम्। परं न्यायालयस्तद्-विपक्ष एवाभूत्।

एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनावसरे सभापतित्वेन निमन्त्रिताः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थमहोदया वाराणस्यां समागताः। एतेषां विद्वत्त्वं भाषण-पाटवं नववयस्कतां महोत्साहताञ्चालोक्य, तेषाञ्च वृद्धस्वामिनां न्यायालयात् पराजयं समाकर्ण्य काशीस्थैर्विद्वद्भिरेतेषां पीठाधिपतित्वमुररीकृतम्, सादरञ्च समभिनन्दिता इमे।

विषयममुमवलम्ब्य वृद्धस्वामिपक्षपातिभिः कैश्चन पण्डितैरेतेषां विरोधः कृतः, तत्पक्षपातिभिः पत्रैश्च काशीस्थ-पण्डितानां टकादासादिशब्दैर्महती भर्त्सना सम्पादिता। अस्माकमपि मित्रैः क्रूरतमैः शब्दैरस्माकं सुप्रभातस्य च निन्दा कृता। बहवो लेखाः प्रकाशनार्थं समागताश्च सन्ति।

अत्रास्माकं किमपि स्वल्पतरं वक्तव्यमस्ति। यत् काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुशः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनामभिनन्दनं विहितम्, विधातुं प्रयताश्च सन्ति। ते सदाचाराः, तपस्विनः, वयोवृद्धाः, पूजार्हाः, जनता-शङ्कराचार्याः सन्त्येव। नात्र कस्यापि वैमत्यम्। परमिदानीन्ते जराजर्जरिताः सञ्जाताः। न्यायालयश्च तेषां विपक्षः। यदि ते प्रीवी-कौन्सिल-न्यायालये गमिष्यन्ति, तदा तत्रापि वर्ष चतुष्टयं पञ्चकं वा लगिष्यति। तावत्तेषां जीवनं स्थास्यति न वेति सन्देह एव।

शारदापीठे गायकवाड-नरेश्वराः कमप्याचार्यं स्थापयिष्यन्त्येव। जनताया बहुमतमुभयपक्षे भविष्यति। यतस्तत्र नियामक एव कश्चन नास्ति। एवं विवादस्य कलहस्य चोपशमः कदापि न भविष्यति। प्रत्युत शङ्कराचार्याणां विषये जनतायाः श्रद्धा-विघात एव स्यात्। जनता-श्रोत्राणि साम्प्रतं राजनीति-दुन्दुभिनादेन पूर्णानि साधारणधर्मस्य वार्तामपि श्रोतुं न समर्थानि, का कथा शङ्कराचार्याणाम्?

यदि धर्मदृष्ट्या विलोक्यते चेत् सर्वस्वत्यागिनो दण्डिनः, स्वामिनः, आचार्याश्च परस्परं कलहायमानाः पङ्कप्रक्षेपं कुर्वन्ति, केवलं सिंहासनैषणया विधर्मिभ्यो वैदेशिकेभ्यश्च न्याय-भिक्षामटन्तो जनताधनं न्यायालयादिषु दुर्व्ययीकुर्वन्ति।

देश-काल-समाज-प्रताडिताः, पठनपाठनमन्तरा नान्यत् कार्यं कर्तुं क्षमाः, ऋजुबुद्धयः, स्वकुटुम्ब-पोषण-भार-भुग्नाः वराकाः पण्डितास्तु भवद्भिर्दशभिः पञ्चभिर्वा मुद्राभिः हस्ताक्षराणि कारयित्वा-आजीवनं स्वायत्तीक्रियन्ते, बन्धकीक्रियन्ते, स्वार्थहानिमालोक्य तिरस्क्रियन्ते च । अधार्मिकाः, मर्यादाभञ्जकाः, अर्थलोलुपाः, अप्रामाणिकाश्च गण्यन्ते ।

परमस्माकं धर्माचार्याणां, त्यक्तैषणात्रयाणां, धृतदण्डानां शिखा-सूत्रपरित्यागिनां कामिनी-काञ्चनदर्शनमपि परिहरतां विरक्तानां का दशा वर्वर्ति—इत्यपि विचारणीयं परोपदेशकुशलैस्तत्पिण्डपूरित-तुण्डैः । हन्त भोः ! एतेषां विरक्तानां सर्वाऽपि चर्या राज्ञामिव दृश्यते । यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठान--निष्ठादि--विविध--लम्बायमान-विशेषणावच्छिन्ना आचार्यपादाः, न्यायालय-(कचहरी) धनालय-(बैंक)-कार्यालय-(आफिस)-भूमि-भवनादिव्यवहारनिष्ठाः समालोक्यन्ते । परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्याः सोपधानतूलिका-समलंकृत-सिंहासनाधिष्ठिता दृश्यन्ते, भिक्षाटनोचिताः कौपीनधारिणः कौशेयाम्बर-परिवृताः द्वारपाल-चारणवन्दि-भृत्यामात्यादि–राजोचिताचार-विचार–व्यवहार-परायणाः सन्ति, कामिनी-काञ्चन-परित्याग-कृतप्रतिज्ञा अहर्निशं तासु तेषु च आपादमस्तकं निमग्नाः समालोक्यन्ते। किमेतत् विरक्तधर्मोचितम् ? भगवद्भाष्यकार-निबद्ध-मर्यादानुकूलम् ? वेदशास्त्र-विहित-यतिधर्मानुरूपं वा ?

हन्तभोः ! त्यक्तैषणात्रया धर्माचार्याः सिंहासनाधिरोहणाय किं किं न कुर्वन्ति ?

सर्वप्रथमं विदेशिशासकानां विधर्मिन्यायाधीशानां शरणं गत्वा स्वीयं न्यायं कारयन्ति । को न जानाति मूर्खोऽपि यत् न्यायालये सत्यस्य स्वप्नमेव नास्ति । असत्यमन्तरा, कपटं विना ब्रिटिश-न्यायालयेभ्यो विजयः कथमपि नास्ति । अस्माकं न्यायाधीशाः धर्माचार्याः स्वीयं न्यायमन्येभ्यो वाञ्छन्तीति किं न हृदयं विदीर्यते सनातनधर्माभिमानिनाम् !!

एत एव धर्माचार्याः समधिक-धन-तृष्णया पीठात् पीठान्तरम्, सम्प्रदायात् सम्प्रदायान्तरम्, आचार्यादाचार्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति । सिंहासनाधिकारम् राजपुत्रा इव दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते । न वयं तेषां नामोद्घाटनं कुर्मः । परं प्रायः सर्वेऽपि जानन्ति । किमेतदेव विरक्तानां कर्तव्यम् ? तत्र किं दृष्टिनिक्षेपः क्रियते समालोचकैः शङ्कराचार्य-भक्तैः, पत्रैर्वा !

एवं वस्तुतो विनष्टा पीठानां मर्यादा । जनताऽपि विद्यते प्रबुद्धा । एतत्सर्वमुपद्रवमालोच्य न केऽपि श्रद्धया समवलोकयन्त्याचार्यान् । आसन् पुरा वाराणस्यां पूज्यचरणाः दण्डिनः स्वामि-विशुद्धानन्दपादाः, प्रत्यहं सहस्रशो धनं तेषां पार्श्वे समागच्छति स्म । प्रत्यहञ्च ते तद्धनं विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो याचकेभ्यश्च वितीर्य, अशौवस्तिका रात्रौ शेरते स्म । साम्प्रतमपि सन्ति सनातनजनतायाः परमश्रद्धा-भाजनभूताः पूज्यपादाः कृष्णबोधाश्रमस्वामिनः, श्रीकरपात्रि-स्वामिनश्च येषां चरणेषु लक्षशो धनानि लुण्ठन्ति, परन्ते कौपीनमात्रपरिच्छदाः केवलं ब्राह्मणेभ्य एव भिक्षां गृह्णन्ति । एतल्लक्षणं विरक्तानाम्, एष आदर्शो भगवच्छङ्करपादानाम्, एतदेव स्वरूपं दण्डिनाम् । तथापि तेषां विषये जनता क्षोद-क्षेमं करोत्येव । सत्स्वेतादृशेषु विरक्तेषु गृहस्थेभ्योऽप्यधिकं रक्तानां आदर्श-पतितानाम्, त्यागतपःस्वाध्यायरहितानाम्, भोगैषिणां धर्माचार्याणां तु कथैव का ?

एवं सत्यपि पीठ-विप्लवे काशीस्थैर्विद्वद्भिरभियोगरहस्यादि-प्रपञ्चानभिज्ञैः, श्रीधर्मसङ्घस्य, वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्य, भारतधर्म-महामण्डलस्य, अन्येषाञ्च प्रोफेसरदुरकाल-प्रभृति-सनातनधर्मस्तम्भत्वेन प्रसिद्धानां व्यक्तीनां प्रामाण्येन स्वनगरे समागतानां श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिनामभिनन्दनं यदि दण्डित्वेन, आश्रमगौरवेण, संस्कृत-विद्वत्त्वेन कृतं चेत् किं नामात्याचरितम् ? एभिः संस्थाभिरेव पूर्वं श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि सम्माननना विहिताऽसीत् । एतेषां परिवर्तनेनैव वस्तुतः पण्डितानां मतपरिवर्तनं सम्भाव्यते । अतः पण्डितानामुपरि भयङ्कराक्रमणकारिभिः प्रथमं तत्तत्संस्था-सञ्चालकाः प्रष्टव्याः, भर्त्सनीयाश्च ।

तथापि श्रीकाशी-पण्डित-सभा, यया श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां बहुशोऽभिनन्दनं कृतम्, सा तु तटस्थैवासीदत्राभिनन्दन-संप्लवे । सा तु श्रीमद्राजराजेश्वर-पक्षपातिन्येव ह्यापि ।

सुप्रभातेन यदभिनन्दनं द्वयोरपि विहितम्, तत्केवलं संस्कृत-पक्षपातेनैव । धार्मिकेषु साम्प्रदायिकेषु च विषयेषु सुप्रभातं सदा ताटस्थ्यमेवावलम्बत इति विदितमेव

पाठकानाम् । तस्य सर्वेष्वपि धर्मेषु, सम्प्रदायेषु, आचार्येषु च समैव श्रद्धा । तत् सर्वेषामेव प्राचीनां मर्यादामभिनन्दति । तस्य तु आर्य-संस्कृति-आर्यभाषा-आर्यवाङ्मय-संरक्षणे प्रचारणे चाभिनिवेशः । तस्य मतेन तु संस्कृत-विदुषां जागरेण संग्रन्थनेनैव च हिन्दूसमाजस्य सम्यक् शोधनं भवितुमर्हति । अतस्तस्य नास्ति कुत्रापि धर्माचार्यादिष्वभिनिवेशः । एष विषयस्तु तत्तत्साम्प्रदायिकैरेव निर्णेतव्यः । सुप्रभातन्तु संस्कृत-पक्षपातिनः यस्य कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य सम्माननं कर्तुमुद्युक्तमेव । तन्मते यथा श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनः प्राचीन-संस्कृति-संरक्षकत्वेनाभिमतास्तथैव श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिनोऽपि संस्कृत पक्षपातितया सभाजनीया एव ।

कैश्चन मित्रैरयमाक्षेपः कृतो यत् सुप्रभातेन प्रचुरतरं धनमुत्कोचरूपेण गृहीत्वाऽभिनन्दनं कृतमिति । अत्र तु तावेव स्वामिनौ प्रत्यक्षप्रमाणभूतौ, यत् प्राचीन-स्वामिना कियद्दत्तम् ? अभिनवस्वामिना वा कियत् प्रदत्तमिति । येन यद्दीयते तत्सादरं प्रकाश्यते । सुप्रभाताय यत्स्वामिभ्यां प्रदत्तं तत्तैः प्रकाशनीयम् । सुप्रभातं तु सुस्पष्ट-समालोचनायां प्रसिद्धमेव । अत एवाक्षेपादिना व्याकुलीभूय स्वीयं मतं स्पष्टीकर्तुं सुप्रभातेनानिच्छताप्यनभिमतेऽस्मिन् विषये महता कष्टेन लेखनीव्यापारं विधाय सुप्रभाते शङ्कराचार्याणां विषये सुस्पष्टमतप्रदर्शनं विहितम् । आचार्या भवन्त्वसन्तुष्टाः, न तेषां मिथ्याचाटुकारितां कर्तुं स्वप्नेऽपि समुद्यतं सुप्रभातम् । केवलं प्राचीन-परम्परा-परिरक्षणाय प्रयतेन सुप्रभातेन यतिलिङ्गधारिणामाश्रमगौरवेणाभिनन्दनं क्रियते ।

सुप्रभात-मतेन तु कश्चन वृद्धतमो विद्वान् विद्वद्भिः सुपरीक्ष्य सर्वसम्मत्या पीठेषु नियोक्तव्यः । परमेतत्तु विधर्मिणां वैदेशिकानां राज्ये दुष्करमेवेत्यहमहमिकया प्रवृत्तेषु सिंहासनैषणया व्याकुलेषु नास्ति विश्वासः सुप्रभातस्य ।

साम्प्रतममुं विषयमुपसंहरन्तो वयमिदमेव निवेदयामो यत्ते पीठमर्यादा-संरक्षणाय त्यागं कुर्वन्तु, शास्त्रानुशासने तिष्ठन्तु, स्वीयं सुदृढं सङ्ग्रन्थनं कृत्वा पीठानामुत्तराधिकारे सर्वेऽपि शङ्कराचार्याः सम्मिलिता भूत्वा कस्यापि योग्य-व्यक्तेर्निर्वाचनं विदधतु । अस्माकं जगद्गुरवो न्यायालये मा गच्छन्तु । मा च परस्परं रागद्वेषादिकं पङ्कप्रक्षेपादिकं वा विदधतु । सनातनधर्मक्षेत्रे सर्वमनियतम्, अनियन्त्रितम्, अव्यवस्थितञ्च । यस्य यतः स्वार्थसाधनं भवति, स तमेव सनातनधर्मं मनुते । साम्प्रतयुगे नैतद् धौर्त्यं प्रचलितुं शक्नोति ।

शारदापीठ-विषयेऽप्यस्माकमिदमेव वक्तव्यम् यत् पूज्यपादाः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-महोदयास्त्रिंशद्वर्षेभ्यः शारदा पीठाधिपतित्वेन बहुशो वाराणस्यां यत्रतत्र महासम्मेलनेषु सम्मानिताः समभिनन्दिताश्च सन्ति । वर्तमान-शङ्कराचार्येषु वयोवृद्धाः, तपोवृद्धाः, आचारवृद्धाश्च सन्ति । गुर्जरदेशीयाः प्रजास्तेष्वनुरक्ता विद्यन्ते । अतस्ते जनता-निर्वाचिताः शारदापीठाधीश्वराः भवन्तु । श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्था अपि राजशक्त्या सम्मानिताः नवयुवका अपि ज्ञानवृद्धाः परमोत्साहवन्तः, कर्तव्यपरायणाश्च सन्ति । अतस्तेऽपि शारदापीठाभिषिक्तत्वेन सम्माननीया एवेति नात्र परस्पर-विरोध-प्रदर्शनम्, मर्मोद्घाटनम्, पङ्कप्रक्षेपणं वा भवतु । प्राचीनाचार्या अभिनवाचार्येभ्य आशिषं दत्वा तथा प्रयतन्तां यथा शङ्कराचार्यपीठाधिकारो राज्ञां न्यायालयानां हस्ते न भवेत् !

केचन चाटुकाराः, कलहप्रियाः पत्राजीवनाश्च कलहं वर्द्धयन्ति धनार्जनाय । परं सुप्रभातं दुष्कृत्यमिदं विरुणद्धि । प्रार्थयते च धर्माचार्याणां चरणेषु यत्ते स्वकीय-नग्न-ताण्डव-प्रदर्शनेनान्धश्रद्धावतामस्माकं श्रद्धा-विघातं मा कुर्वन्तु । अस्माकं दृष्टावादर्शत्वेन तिष्ठन्तु । ततएव सनातनधर्म-मर्यादा स्थास्यति ।

उत्तेजना

कथं कीर ! त्वम्मौनमालम्बसे ?
निविडपिंजरे किन्त्वमवतिष्ठसे ?
संजागृता सर्वभूमिः समन्तात्
कथं, त्वां समुद्वेलयति, चिन्तसे ?

सन्त्रोटय त्वं हि पिहितान्कपाटान्
किमवलोक्य रुद्धः पुनर्लोकसे ।

सूर्यभूषण मिश्रः, शास्त्री 'भूषण'

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता

लेखकः—

श्रीभवानीप्रसाद-महाशयः

[कांगडी-गुरुकुले प्राकृतिकचिकित्साध्यापकः]

[पञ्चभूतात्मक-शरीरस्य तैरेव प्रकृतिभूतैः पञ्चतत्त्वैश्चिकित्सा, स्वास्थ्य-संरक्षणं वा समुचितम् । वैदिकयुगे प्राय एतस्य प्रचुराणि प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते । शनैः शनैः शतशश्चिकित्साप्रकाराः प्रादुर्भूताः, भवन्ति च । परं कियतः कालात् पाश्चात्यैस्तदनुकरणशीलैर्भारतीयैश्च साम्प्रतं प्राकृतिक-चिकित्सा-विषये किमप्यवधानदानं क्रियते । यत्रतत्र प्राकृतिक-चिकित्सा-केन्द्राणि, पुस्तकानि, साधनानि च प्रस्तुतानि सन्ति । साम्प्रतं महात्मा गान्धी प्राकृतिक-चिकित्सा-प्रणाली-प्रचारे संलग्नो दृश्यते । भारतीयानान्तु स्वाभाविक्येव प्रणालिरियम् । परं संस्कृत-वाङ्मये नास्ति कोऽपि प्रबन्धः, किमपि पुस्तकं वा । तदत्र विषये गुरुकुलस्थायुर्वेद-महाविद्यालये प्राकृतिक-चिकित्साध्यापकैः (Proffessor Of Naturopathy) महोत्साहैः श्री भवानीप्रसादमहाशयैः कोऽपि प्रथमः प्रयत्नः सम्पादितः । सुप्रभात-पाठकानां मनोविनोदाय तस्य प्रारम्भिकोंऽशः प्रकाश्यते । अत्र विषये वैद्यैरपि स्वीयमभिमतं प्रकटीकरणीयमिति—सम्पादकः]

उपोद्घातः

अथ प्रणम्य विश्वेशं सर्व-स्वास्थ्य-विधायकम् ।
सहज-स्वास्थ्य-शास्त्रस्य संहिताऽत्र वितन्यते ॥१॥

प्रशान्ताऽशेष-विघ्नाय दर्पसर्पापसारणात् ।
सत्यामृत-निधानाय स्व-प्रकाश-विकाशिने ॥२॥

संसार-व्यतिरेकाय हृतोत्सेकाय चेतसः ।
प्रशमामृतसेकाय विवेकाय नमोनमः ॥३॥

गीर्वाणवाण्यां विरल-प्रचार-
कदर्थितायामपि सुस्थिरायाम् ।
एतन्निबन्ध-ग्रथने स्थिरत्वं
स्वान्तःसुखं चैव ममात्र हेतुः ॥४॥

प्राकृतिक-चिकित्सायाः प्रादुर्भावः

सहज-स्वास्थ्यशास्त्रस्य वीजं वेदेषु दृश्यते ।
वैदिके वाङ्मये चापि तद्विचारः प्रवर्तते ॥५॥

१—प्रबन्ध-प्रारम्भे संसार-सञ्चालकं सर्वव्यापकं सर्व निमित्तकारणत्वेन स्वास्थ्यसम्पादकान्तःशक्तिरूपेण च सर्वदेहान्तर्विद्यमानं सर्वेषां स्वास्थ्यविधातारञ्चेति विश्वेशं शिष्टपरम्परागत-मङ्गलाचरणरीत्या प्रणमति ।

२—द्विविधा हि चिकित्सा—प्रचलितमिथ्योपचारमयी, युक्तियुक्तोपचारमयी प्राकृतिकी चेति । तयोर्विवेचन-साधन भूतां विवेकदेवतां प्रस्तौमि महाकविक्षेमेन्द्र-प्रणीत-दर्प दलन-ग्रन्थस्योद्धृतेन पद्येन ।

३—सोऽयं विवेकः विघ्नान् शमयति, दर्प-सर्पमपसारयति, सत्यरूपमभृतमस्मिन्नेव निहितं स्व-प्रकाशेन विकसति ।

४—सम्प्रति दुर्दैवात् स्वल्पप्रसरायामपि सुस्थिरायां देववाण्यामेतन्निबन्धबन्धने प्रतिपिपादयिषितस्य प्राकृत स्वास्थ्यसिद्धान्तसंग्रहस्य च स्थिरत्वं मनस्तोषश्च हेतुरिति ।

५—वैदिकयुगे ह्यार्याणां जीवनं प्राकृतिकमेवासीत् । पञ्चमहाभूतेषु पवनजलाग्निमृत्तिकास्तेषां प्रधानकार्यसाधन भूता अभवन् । एतैरेव तेषां सततं सम्पर्कोऽभूत् । एतैरेव तेषां कृषिः, स्वास्थ्यम्, धर्मकृत्यञ्चासाध्यत । तदानीं वैदिकयुगे नागरिकी सभ्यता नोदियाय । आधुनिक-सभ्यता संकुलं जीवनं तदा नानाविधरोगान्नोत्पादयामास । यदि कदाचिन्नैसर्गिका रोगाः समुद्भूताश्चेत्तदा ते स्वदेहघटक-महाभूतसाधनैः प्राकृतैरेवोपचारैरचिकित्स्यन्त । ततएव तैर्गीतासु वैदिकर्चासु सूर्याग्नि-पवनापः प्राचुर्येणास्तूयन्त । तेषां स्वास्थ्यसाधका गुणा अगीयन्त । संक्षेपतः पञ्चषा मन्त्रास्तद् गुणवर्णनपराः प्रदर्श्यन्ते । जलस्य यथा—

सहज-स्वाथ्य-विद्यायाः प्रकीर्णांशा हि कुत्रचित्।
आयुर्वेदस्य ग्रन्थेषु प्रत्नेषु चरकादिषु ॥६॥
पञ्चकर्माङ्गरूपेण वस्तिना वमनेन च।
स्वेदेन स्नेहनेनाऽपि निर्दिष्टाः सन्ति भूरिशः ॥७॥
कुरु-पाण्डु-सुतानां हि महायुद्धादनन्तरम्।
कलौ कराल-कालेऽस्मिन् भारते तिमिरावृते ॥८॥
विद्वत्सु भारतीयेषु निजज्ञानस्य वृद्धये।
आविष्काराय विज्ञाने विश्वस्य हितसाधके ॥९॥
प्राकृतानां पदार्थानां परीक्षण-निरीक्षणात्।
अनुशीलन-सद्रीतिं त्यक्तवत्सु च सर्वथा ॥१०॥
धन-धान्य-समृद्धेषु भोगासक्तिरतेषु च।
साधारण जने तावद् ज्ञान-विज्ञान-वञ्चिते ॥११॥
क्षुद्रकार्यपरे नित्यं प्रभुसेवा-परायणे।
प्राकृतस्वास्थ्य-शास्त्रे तद् वृद्धिं लेभे न भारते ॥१२॥

परं पाश्चात्य-भूखण्डे हरिवर्षेति संज्ञके।
महानुभाव-शीलानां प्रकृत्याः सन्निरीक्षणे—
निरतानां प्रतीच्यानां मानसेषु मनीषिणाम्।
प्राकृत-स्वास्थ्य-शास्त्रस्य प्रशस्तस्याङ्कुरा अपि ॥१४॥
इतरासां सुविद्यानां कलानामिव निश्चितम्।
प्रादुर्भूय समापेदुः स-पुष्प-फल-वृक्षताम् ॥१५॥
मनीषिणस्त एतस्य शास्त्रस्य प्रकृतस्य वै।
साक्षात् कृत-सुधर्माणो मन्त्रद्रष्टार एव च ॥१६॥
तस्य ते मर्मवेत्तारः कर्म्मकाण्डमुपादिशन्।
प्रचारं चास्य पाताले[1] महाद्वीपे प्रचक्रिरे ॥१७॥
हरिवर्ष-महाद्वीपे शर्मण्योर[2] विश्वविश्रुतः।
विज्ञापन कोविदा वीरा यत्र जन्मानि लेभिरे ॥१८॥

क्रमशः

(क) आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे। ऋक्, मं० १०, सू० ९, मं० १.

(ख) यो वः शिवतमो रसः। तस्य भा जयते हनः। उशतीरिव मातरः।—मं० २.

(ग) आप इद्वा उ भेषजी रायो अमीव चातनीः। आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्। ऋक्, मं० १०, सू० १३७, मं० ६.

(घ) अप्सु मे सोमोऽब्रवीत्, अन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्व शम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः। —सू० ९, मं० ६

पवनस्य यथा—

(क) आ वात वाहि भेषजं विवात वारि भद्रयः। त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे। १०, १३७, मं० ३.

(ख) वात आवातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे। प्रण आयूंषि तारिषत्। —१०, १८६, १.

अग्नेः, सूर्यस्य च यथा—

(क) अग्निर्हिमस्य भेषजम्। यजुः, २३, १०.

(ख) अग्निः कृणोतु भेषजम्।

(ग) हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय। [illegible]

(च) उद्यन्नादित्यः क्रमीन् तन्तु निमोचन् हन्तु रश्मिभिः

(ङ) सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु।

वेदेषु निहितं चिकित्सावीजमुत्तरकाले विकसितं दृश्यते। उपनिषद्ग्रन्थेषु उपवासस्य, आहारस्य च विधानानि वैशद्येन वर्णितानि।

७—साम्प्रतं प्राकृत-चिकित्सायां प्रयुज्यमानाः पञ्च-तत्त्वमया उपचाराः पाश्चात्यदेशेषु विगतशताब्द्यां यथा सविस्तरं प्रादुर्भूता, तथा प्राचीनग्रन्थेषु साकल्येन क्वापि न प्राप्यन्ते। तथापि तेषामुपचाराणां केचित् प्रकीर्णांशाः, खण्डखण्डरूपाः प्रक्रियाश्च स्वेदन-वमन-वस्ति-विध्यात्मकाः स्थूलरूपेण समुपवर्णिताः सन्ति। यथा वमनाय मदनफल क्वाथ-पानम्। तदार्त्तानामसह्यं भवति। नवीनैस्तु साधारण-लवण-मिश्रितस्य कवोष्णस्य शीतलस्य च जलस्य पात्रद्वयस्य प्रचुरमात्रायां पर्यायेण पानमनायासेनैव वमन-मावहति। वस्तिविधावपि चरकादिषु छागबलीवर्दादीनां मूत्राशय-चर्मनिर्मित-वस्तीनामौषधक्वाथ-पूरणेन गुदमार्गद्वारा मलाशयशोधनादिकं दुष्कर क्लेशजननं चेति साधारण-कवोष्णजलादिभिरुदरप्रक्षालन-क्रिया सुकरा समुद्भूता।

१—अमरीका
२—जर्मन इति प्रसिद्धः

विविध-वार्ताः

मोहन-जो-दडो

—०—

भारतवर्षे सभ्यताया विकाशश्चतुःसहस्रवर्षेभ्यः प्राङ् नासीदिति पाश्चात्यगवेषकाणामैतिहासिकविदुषां मतमासीत्। यतो भूगर्भाद् यानि चिह्नानि समुपलभ्यन्ते तानि चतुःसहस्रवर्षादधिकानि न सन्ति। परं पञ्जाबप्रान्तीय हरप्पा-स्थाने सिन्धुप्रान्तीय-'मोहन-जो-दडो' नाम्नि-स्थाने च भूगर्भान्नगराणामुद्धारो भारतीय-पुरातत्त्वविद्भिः कियत् कालात् पूर्वमेव कृतः। ततो यानि वस्तूनि, ये च लेखाः, याश्च मुद्राः समुपलब्धास्तदवलोक्य पुरातत्त्वविदां पूर्व-सिद्धान्तो भ्रमरूपेण परिणतः। तत्र या लिपिः समुपलब्धा सेदानीं यावन्न केनापि पठितुं शक्या। यावल्लिपिर्नज्ञायते तावत्तन्नगर-निर्माण-कालः केनापि न निर्णेतुं शक्यः। प्राच्याः पाश्चात्याश्च पुरातत्त्वविदस्तस्याः पठन-प्रयत्नं कुर्वन्ति। परमेतत्तु निर्णेतुं न शक्यते यद् भारते सभ्यता-प्रचारः कियत्सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमासीदिति।

एतत्स्थानं सिन्धुप्रान्ते 'लरकाना' मण्डले विद्यते। 'डोकरी'-नाम्नो धूम्रयानस्थितिस्थानात् (Station) क्रोशचतुष्टयदूरेऽस्ति हययानेनाऽत्र गन्तुं शक्यते। 'मोहन-जो-दडो' इत्यस्य सिन्धुभाषायां 'शव-कूटम्' इत्यर्थो भवति। भारतीय-पुरातत्व-विभागाध्यक्षः स्वर्गीय-राखालदास वन्द्योपाध्यायः १९२२ खिष्टाब्दे शवकूटस्यान्वेषणं विधातुं तत्र गतवान्। धूलिसमुद्रे पादचारेण विचरतस्तस्य पादे सहसा सर्पदंश इवाऽभवत्। अन्वेषणायां तदेकं पाषाणं रजोनिमग्नमासीत्। तत एव वन्द्योपाध्यायेन तस्या भूमेः खननं प्रारब्धम्। क्रमशस्तत्र प्राचीनकालीनं सम्पूर्णं नगरमिवादृश्यत।

मध्य एव स्वर्गतेषु तेषु तद्विभागाध्यक्षेण सिह्रीकनाम्ना यवन-पुरातत्वज्ञेन, ततश्च दीक्षितनाम्ना पुरातत्त्वाधिकारिणा खनन-क्रमोऽक्षुण्ण एव संस्थापितः। तयोर्नाम्ना तत्र विभाग-द्वयं विद्यते—सिह्रीक-विभागः, दीक्षित-विभागश्च।

दीक्षित-विभागे पुरातन-वस्तूनामुपलब्धिराधिक्येन संजाता। तत्र ईशाब्दारम्भतः २७०० पूर्वकालीनाः स्वर्ण-मुद्राः समुपलब्धाः। यत्र हरिण-धेनु-सिंह-महिष-व्याघ्र-चित्रकादि-पशूनां मूर्तयः समुपलभ्यन्ते। एवं नृत्यन्तीनां युवतीनां पाषाण-प्रतिमाः, क्षुद्रभाण्डानि च समुपलब्धानि। मृत्तिकानिर्मिता मणिकाः (मटके), बालकानां पानभाजनानि (गिलास), लताभिः पुष्पैश्च चित्रिता नेत्राञ्जन धान्यः (सुरमेदानी), विचित्रा घटाः, घट-पिधानानि (ढक्कन), पानपात्राणि (प्याले), जलप्रवाहार्थमावृता नलिकाः (पाइप) सद्योनिर्मिता इव समुपलब्धाः। एवं पाषाण-ताम्र-पित्तल-निर्मितानि पात्राणि, शस्त्राणि, खननोप-युक्तानि कृषिसाधन-शस्त्राणि च सन्ति। वर्तुलास्ताम्र मुद्राः, रमलोपयुक्ताः पाशकाः (पासे) ताम्रपित्तलनिर्मिताः स्थाल्यः दर्व्यश्च सन्ति। सर्वेभ्यः सुन्दर्यस्ताम्रपित्तल धातुमय्यो हण्डिकाः (हाँडी)।

बहुमूल्य-प्रस्तर-गुलिका-निर्मिता रुचिरा हाराः, ताम्रस्य चिक्कणाः स्वच्छा मुकुराः, विविधान्याभूषणानि, हस्तिदन्त निर्मिताः केश-प्रसाधिन्यः (कंघियाँ), ताम्रसूचिकाः (सूई) केश-संयमिन्यः सूचिकाः (हेयरपिन) प्रभृतयश्च प्राप्ताः सन्ति।

एतदतिरिक्तं बहुमूल्य-पाषाणानां मापकाः (बटखरे), पञ्चसहस्रवर्ष-पुरातनं गोधूमान्नमपि दृश्यते कृष्णवर्णतां गतम्।

बालकानां क्रीडनकानि (खिलौने), शकट्यः, कुक्कुट प्रभृतिपक्षिणां मूर्तयः, काष्ठपुत्तलिकाः, चतुरङ्ग-क्रीडा-साधन भूताः गुटिकाः, सूत्रनिर्माणयन्त्रञ्च लभ्यन्ते। फेनैरन्यैश्च साधनैर्यन्त्रनिर्मिता मानवानां पशुपक्षिणां मूर्तयश्च सन्ति। तासु स्त्रीणां केश-प्रसाधन-कला, वस्त्राभूषणपरिधानकला च रमणीया दृश्यते। पुरुषमूर्तयः काकपक्षधराः, स्त्री-प्रतिमाश्च वेणी-वाहिन्यः समालोक्यन्ते।

स्त्रीणामधोवस्त्रमुत्तरीयञ्च परिधानमासीदिति प्रतीयते। पुरुषाश्च धौतवस्त्रोपरि प्राचीनावीतं यज्ञोपवीतमिवोत्तरीयं वस्त्रं धारयन्तिस्म।

प्रस्तरनिर्मिताः क्षौर-कर्म-क्षुराः, वडिशाः, कुद्दालाः, असिधेनुकाः, ताम्रनिर्मिता चापाः, वाणाः, लोहकारोप-योगिशस्त्रकलापश्चापि समुपलभ्यते।

'मोहन-जो-दडो' स्थानं सुन्दरतरं नगरं प्राचीनपरि-

वेष्टितम्, प्रशस्ततर-राजपथैरलङ्कृतं समालोक्यते। येषु राजपथेषु त्रि-चतस्रो वृषभ-शकट्यः सहैव गन्तुं शक्नुवन्ति। पञ्चषा वर्तुलमुखाः कुक्कुटाण्डसममुखा वा कूपाः समुपलब्धाः। जनतास्नानाय पाषाणकुट्टिम-सोपान-निर्मिता वाप्यः, विस्तृताः, स्वच्छाः पवन-पूरिता गृहाः, एकस्यामेव सरलपङ्क्तौ विनिर्मिता दृश्यन्ते। गृहाणां प्रधानद्वाराणि राजमार्गोपरि सन्ति। गृहाङ्गणे चतुर्दिक्षु प्रकोष्ठाः सन्ति। केषुचन गृहेषु वातायनानि कूपाश्च वर्तन्ते। सर्वेऽपि गृहाः सुपक्वेष्टिका रचिताः सन्ति। इष्टिकानां लौहवर्णत्वाद् गृहाणां लौहदुर्ग इति संज्ञा विद्यते। अत्रत्यो निवासिनो यव-गोधूम-कार्पासस्य कृषिं कुर्वन्तिस्म। ते वृषभ-कच्छप-सूकर-हरिण-आवि-मांसासिन आसन्निति पुरातत्व-विदां कथनम्। सचक्राः शकट्यः, अश्वयानानि, रथाश्चासन्।

अत्र शवानां दाहप्रथा अभूत्। अत्रत्यानां व्यापार अफगानिस्तान-तुर्कस्तान-ग्रीस-देशवासिभिः सहासीत्। सूत्रनिर्माण-वस्त्रवयन-कला, ताम्र-पित्तल-यसद-धातूनां-भाण्ड-निर्माण-कला, मृत्तिका-वस्तुनिर्माण-कला चेति व्यापार साधनान्यासन्। एतेषां विचित्र-निर्माणकलायाः प्रभावोऽद्यापि विलोक्यते।

भूमेरुपासना, पशुपक्षिमूर्त्तिधारिणां देवनामुपासना, लिङ्गपूजा-इत्येतेषां प्रचलनमासीत्। पद्मासन-बन्धेन स्थितानां मूर्तीनां लाभेन ज्ञायते-यद् योगाभ्यासस्यापि परिचिता आसन्नत्रत्याः।

मिश्रसभ्यतायाः, अस्याश्च सभ्यतायाः समकालिकत्वमनुमीयते पुरातत्त्वज्ञैः। यतः द्वयोरपि मुद्रा-साम्यं विद्यते। एषा सभ्यता-'सिन्धुसभ्यता'नाम्ना व्यवह्रियते। पश्चात्यानां-पुरातत्वविदां हाल-बुली-चाइल्ड-प्रभृतीनां मतेन सर्वप्रथमं सिन्धुदेशे सभ्यतायाः प्रादुर्भावः समभूत्। केषाञ्चिन्मतेअत्रत्या द्रविड़ा आसन्। अपरेषां मतेन गुर्जर-महाराष्ट्र-अन्तर्वेद-देशीयानां पूर्वजा आसन्निमे।

यावत्तत्रत्या लिपिः पुरातत्त्वज्ञैर्न पठ्यते तावदत्रविषये किमप्यव्यभिचार्यनुमानं कर्तुं न युज्यते। एतदेव वक्तुं शक्यते यदिमानि चिह्नानि सर्वतः प्राचीनानि, पाश्चात्यविदुषां सिद्धान्तं खण्डयन्ति, भारतीय-सभ्यतायाश्च प्राचीनतमतामुद्घोषयन्तीति।

× × ×

तक्षशिला—विश्वविद्यालयः

पाश्चात्याः पुरातत्त्वविदो वदन्ति यत्प्राचीनभारतीयाः ख्रिष्टजन्मनः किञ्चित् पूर्वमेव सभ्याः सञ्जाताः। तेषामिदं मतं 'मोहन-जो-दड़ो' स्थानमेव खण्डयति। अपरमपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं तक्षशिला-विश्वविद्यालयस्य भग्नावशेषं वरीवर्त्ति, पञ्चापप्रान्ते रावलपिण्डी-नगरात् षटक्रोश-दूरे दक्षिण-पूर्वस्यां दिशि सिंधु-वितस्ता-नद्योर्मध्यवर्ति 'ढेरीवसान'—नामा ग्रामो विद्यते, यः साम्प्रतं 'तक्षशिला'-नाम्ना प्रसिद्धः। तस्य नातिदूरे धूमगन्त्री-स्थानमपि विद्यते 'टैक्सिल' इति ख्यातम्।

एतदपि भूगर्भ-विद्याविशारदैः कियद्भ्यो हायनेभ्यः पूर्वमन्विष्टमासीत्। रामायणप्रमाणानुसारं रामेण देशोऽयं भरताय विसृष्ट आसीत्। तत्पुत्रस्य तक्षराजस्य नाम्ना तक्षशिलेति प्रसिद्धा राजधान्यासीत्। तत्रैव भारतस्य सर्वप्राचीनो विश्वविद्यालय समवर्तत। अत्र समस्तभारतवर्षस्य छात्राः समागत्य पठन्तिस्म। सिकन्दराख्यस्य नृपतेर्भारताक्रमणकाले तक्षशिला-नरेश्वरस्तेन सन्धाय, तत्साहाय्यञ्चकारेति-प्रसिद्धम्। भगवतो बुद्धस्य जन्मनः प्रागेवायं विश्वविद्यालयः परं प्रसिद्ध आसीत्। अस्मिन् विद्यालये वेद-वेदाङ्ग-दर्शन-व्यवहारशास्त्र-राजनीति--अर्थशास्त्र-संगीतशास्त्र-आयुर्वेद-धनुर्वेदादीनां शिक्षा प्रदीयतेस्म।

चाणक्य-पाणिनि-जीवक-चरक-प्रभृतय आचार्या अस्यैव विद्यालयस्य स्नातका आसन्। विन्दुसारेण भारतसम्राजा युवराजोऽशोकः प्रथमं तक्षशिलायामेव शासकत्वेन नियुक्त आसीत्।

पुरातत्त्व-विभागेनास्य यदा खननं कारितम् तदा षटक्रोशायामे तक्षशिलानगरस्य भग्नावशिष्टं समुपलब्धम्। अत्रापि विशाल-विस्तृता राजमार्गाः, प्रसादाः, छात्रालयाः, आपणाः साम्पृतमपि भारतस्यातीतं गौरवं स्मारयन्ति। एतद् विषये पुनः कदापि निवेदयिष्यामः।

× × ×

मरौ जल-प्रवाहः

महाकविना कालिदासेन रघुदिग्विजये लिखितम्—
'मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुपूतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्वाच्चकार सः॥'

का नाम सा शक्तिः? यया मरुपृष्ठानि प्रोद्भूत-सलिलान्यभूवन्नित्यविज्ञाय भारतीयैः केवलं कविकल्पना चातुर्यमेवावोधि। परमिदानीन्तनैर्वैज्ञानिकैर्बुद्धिशक्त्या मरुपृष्ठानि प्रत्यक्षमुदम्भांसि क्रियन्ते। आरब्यदेश सविधे 'सहारा' नामको महान् भूभागः सहस्रशो हाय-नेभ्यः प्रसिद्धो विद्यते, ऋग्वेदेऽप्यश्विनी-कुमार-सूक्ते भुज्युनाम्नो नरपतेर्जलयानैर्मरुभूमावाक्रमणं वर्णितम्। कदाचिदियमेव सा मरुभूमिस्तदानीं कालात् प्रसिद्धाऽस्ति। केनापि फ्रांसदेशीयेनाध्यापकेन 'समानिन' नाम्ना तस्य धन्वदेशस्याधस्ताद् ह्रयजलाशयस्यान्वेषणं विहितम्। एतत् परिणामस्वरूपमस्यां भूमौ ५०० उद्यानानि निर्मापयितुं शक्यन्ते। अस्या ऊषरभूमेः स्वरूपमेव परिवर्तितं स्यात्। अनादिकालादियमूषरा भूमिः कतिपयैरेव वर्षैः शस्य-श्यामला, जनधनसमा-कीर्णा च भविष्यति।

अस्माकं संस्कृताध्यापकास्तु प्राचीनैराचार्यैरा-विष्कृतानप्याविष्कारान् धर्म-लोप-बुद्ध्या स्वीकर्तुमपि बिभ्यति। अतएव ते शासकाः, वयञ्च दासाः।

—'द्विरेफः'

संस्कृत-समाचाराः।

राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग-प्रकाशन योजनम्।

एतत्तु विदितचरमेव श्रीमतां यत् सुभात-कार्यालय इदानीं "सुप्रभात-लिमिटेड"-नाम्ना व्यापार-संस्था-रूपेण परिणतः। दीपावली-दिने सुप्रभात-यन्त्रालयोद्घाटन-मपि भविष्यति। इयञ्च संस्था सर्वप्रथमं "राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग"-नाम्ना धर्मकर्मोपयुक्तं वीजसंस्कार-संस्कृतं विशुद्धपञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यति। तस्य निर्माणमपि प्रारब्धम्। अत्र विषये काशीस्थ-ज्योतिर्विदां विदुषां पाश्चात्य-गणितज्ञानाञ्च विचार-सभा, भाद्रशुक्ल-द्वादश्यां रवौ सायं पञ्चवादने मारवाड़ी-संस्कृत-महाविद्यालये सम्पन्ना। सभापतेरासनं हिन्दूविश्व-विद्यालयीय-धर्मविज्ञान-विभागा-ध्यक्षैर्महामहोपाध्याय-चिन्नस्वामिशास्त्रिभिः समलङ्कृत-मासीत्।

प्रारम्भे सभोपक्रमं कुर्वता सुप्रभात-सम्पादकेन-धार्मिककार्येषु सामाजिक-राष्ट्रियकार्येषु च विदुषां शैथिल्यम-कर्मण्यताञ्च प्रदर्शयद्भिरुक्तम्, यत्

"हिन्दू-समाजे अस्माकं नियन्त्रणं नास्ति, धर्मक्षेत्रेऽपि शनैः शनैरन्येषामेव प्रभावो वर्द्धते। वयञ्च केवलं धर्मा-जीवा एव सञ्जाताः। जनता न श्रद्दधतेऽस्मासु। वय-मात्मना सह स्व-विज्ञानम्, स्वधर्मम्, शास्त्रञ्च सदैव कलङ्कितम्, असत्यम्, अश्रद्धेयं सम्पादयामः। वाराणसी हि नाम विश्वभूमण्डले सनातनधर्मकेन्द्रभूता। पञ्चाङ्गमपि धर्मस्य मूलम्। परं वाराणस्यामपि धर्मकर्मोपयोगिनां पञ्चाङ्गानां प्रामाण्यं नास्ति। विदेशीय-पञ्चाङ्गानुसार-मत्र पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति। पञ्चाङ्गेष्वैक्यं नास्ति। अस्य-प्रवादस्य दूरीकरणाय विशुद्धस्य राष्ट्रियपञ्चाङ्गस्य प्रकाश-नमपेक्षते 'सुप्रभातं लिमिटेड'—द्वारा सञ्चालितः सुप्रभात कार्यालयः। तदत्र विषये विमृशन्तु विद्वांसः।" —इति

अस्यैव विशदं विवरणं कुर्वद्भिः श्रीकेदारदत्तज्यौ-तिषाचार्य-महोदयैः (हिन्दूविश्व-विद्यालये ज्यौतिषा-ध्यापकैः) पञ्चाङ्गानां स्थौल्यं वैषम्यञ्च सोदाहरणं प्रदर्शितम्। तदनन्तरमत्र विषये क्रमशः दैवज्ञकेशरी सीतारामझा—सरस्वतीभवनस्थ—सिद्धान्तमार्तण्ड—श्रीबलदेव मिश्र-श्रीमधुकान्तझा-महोदयानाम्, विश्वपञ्चाङ्ग-सह-सम्पादक-राजमोहनउपाध्यायानाम्, ज्यौतिषमार्तण्ड-

रामानन्दमिश्र–हिन्दू-विश्व-विद्यालयाध्यापक-श्रीविन्ध्येश्वरी-प्रसाद–महोदयानाम् . स्वर्गीयश्रीबापूदेवशास्त्रि (सी० आई० ई०)-तनूजन्मनां श्रीगणपतिदेवशास्त्रिणाम्, डा० राखालदासराय-महोदयानाम्, हिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक–श्रीबाबूलालत्रिपाठी-एम० ए०-महोदयानाम्, बनारस-मेथमेटिक्स–एशोशियशन–सञ्चालकानां प्रोफेसर-चण्डीप्रसाद-महोदयानाञ्च भाषणानि समभूवन् ।

अन्ते च पञ्चाङ्गनिर्माणसमितिरेका सङ्ग्रथिताऽभूत् । अस्या इमे सदस्याः सन्ति—श्रीदाऊजी दीक्षिताः, श्रीसीताराम-झा-शास्त्रिणः, श्रीबलदेवमिश्राः, श्रीगणपतिदेव शास्त्रिणः, श्रीपद्माकरद्विवेदाः, श्रीकेदारदत्तज्योतिर्विदः, डा० राखालदासरायाः, श्रीचण्डीप्रसादाः, श्रीराजमोहन उपाध्यायाश्च (संयोजकाः) ।

समुपस्थितेषु विशिष्ट-विद्वत्सु श्रीकाशीराम एम० ए०-महामहोपाध्याय-नारायणशास्त्रिखिस्ते-श्रीगोपालशास्त्रीदर्शन-केसरि-श्रीश्रीनिवासशाह-प्रभृतय आसन् ।

श्रीकेदारनाथशर्म्मभिः प्रदत्ते धन्यवादे सभाविसर्जनमभूत् ।

× × ×

आवश्यकता

एकस्य गणित-फलित-ज्यौतिषाचार्य-परीक्षोत्तीर्णस्य, तत्समयोग्यस्य, संस्कृत-हिन्दी-निबन्धादिलेखनसमर्थस्य ज्योतिर्विद आवश्यकताऽस्ति । वेतनं योग्यतानुसारम् । पत्र व्यवहार सङ्केतः—

श्रीस्वाध्याय-सम्पादकः, श्रीस्वाध्याय-सदनम्, पो० सोलन, जि० शिमला, (पंजाब) ।

× × ×

अभिनन्दनम्

गत २५, ८, ४६ दिने सायं बम्बईस्थमाधववागस्थाने श्री-मनुभाई चं०पण्ड्या–सोलीसिटरमहोदयानामध्यक्षतायां भारतीय विद्याभवनाध्यापक–सुप्रसिद्धलेखक–श्रीशास्त्रिरेवाशङ्करमेघजी–पुरोहितस्य श्रीशारदापीठाधीश्वरजगद्गुरुशङ्कराचार्य-श्रीमद्राज-राजेश्वराश्रमस्वामिमहाराजेभ्यः'परिडतमार्तण्ड' इत्युपाधिप्राप्त्यु-पलक्षेऽभिनन्दनसभाऽभूत् ।

सभायां बहवो मान्या जना उपस्थिता आसन् ।

मङ्गलाचार-सङ्गीतानन्तरं सभापतिमहोदयैः श्रीशास्त्रिभ्यः "परिडत-मार्त्तण्ड" इतिपदवी, तथा हरिशङ्करशास्त्रिभ्यश्च ज्यौतिषाचार्य-पदवी समर्पिता ।

अन्ते सद्गृहस्थेनैकेन पं० रेवाशंकरशास्त्रिणे समर्पितैका रत्नमञ्जूषा । प्रायः ५० संस्थाभिः पुष्पहाराः समर्पिताः । एतस्मिन् प्रसङ्गे समुपस्थितैः श्रीमहेश्वरानन्दमण्डलेश्वरस्वामिभिः श्रीशास्त्रिणे समर्पितायां "परिडतमार्तण्ड" पदव्यां हर्षः प्रकटीकृतः साशीर्वचनम् । —देवकृष्णदवे, बम्बई

* * *

कृतज्ञता-प्रकाशः

विगतमासे मिर्जापुरस्थ-विजयपुर-राज्याधिपतिभिः श्रीमद्राजा-वेणीमाधवसिंह-महोदयैः सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृतमिति तेभ्यः साधुवादान् धन्यवादांश्च वितरामः । इमे स्वयं संस्कृतज्ञाः, संस्कृतविदुषां प्रणयिनश्च सन्ति । प्राय एतेषां समयः संस्कृत–पुस्तकानामध्ययने संस्कृत-विदुषां सत्सङ्गे च व्यत्येति । एतेषां संस्कृत–प्रणयं वयं सानन्दमभिनन्दामः ।

मिर्जापुरस्थ-प्रसिद्धव्यापारिभिर्वदान्यवरैः श्रीप्रयागदास-महोदयैः (बड़कू–सावेति विख्यातैः) सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृतम् । इमे परमधार्मिकाः सदाचार–परायणाः संस्कृत-प्रणयिनश्च सन्ति । सुप्रभातमेतेषां महतीं कृतज्ञतामुररीकरोति-आशीर्वादान् धन्यवादांश्च वितरति ।

मिर्जापुरे सुप्रभात-प्रचारे परं प्रेमाणं वितरद्भिः तत्रत्य-प्रधान-विद्वद्भिर्महोत्साहैः श्रीशिवशङ्करत्रिपाठी ज्यौतिषाचार्य-महोदयैः सनातनधर्म-संस्कृत-पाठशाला-प्रधानाध्यापकैस्तथा-बाबा–परिडतेति प्रसिद्धैः श्रीमद्भिर्महत् साहाय्यं समनुष्ठितम् । एतेषां महान्तमुपकार-भारं बिभृमः ।

'सन्मार्ग'—कार्यालयः समये समये चित्र-फलक (ब्लाक) प्रदानेन सुप्रभातमुपकरोतीति वयं 'सन्मार्ग' कार्यालस्य कृतज्ञतां वहन्तो धन्यवादान् दद्मः ।

—सम्पादकः

स्वागतम्

मधुरवाणी

यदा सुप्रभातस्य पुनर्जन्माभूत् तदा नासीदस्माकं सम्यक् परिचयः संस्कृत-पत्राणां यत् कानि पत्राणि साम्प्रतं प्रचलन्तीति। विगतमासे समालोक्य सरस-स्नेह-सम्भृत-स्वान्ताम्, संस्कृत-ज्ञानामकर्मण्यतया नितान्ततान्ताम्, यन्त्रालयादि-पराधीनतया क्लान्तामपि गाम्भीर्यगौरवादिगुणैः शान्तां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलन-कान्तां मधुर-वाणीं मधुरवाणीं सानन्दं समुच्छ्वसितमस्माभिः। अस्या लेख-सौष्ठवम्, भाषा-सौन्दर्यम्, भाव-गाम्भीर्यञ्चावलोक्य, सम्पादकानां सुरभारती-समृद्धौ चानवरत-प्रवणतामवगत्यास्माकमपि समुदभून्महानुत्साहः। पत्रिकायां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य चतुर्था-धिवेशन-विवरणं तत्सभापतीनां भाषणञ्च मननीयमेव सुर-भारती-प्रणयिभिः। अस्माभिस्तु प्रथममेवावलोकितोऽयं मधुरवाणी-सम्पादकानां श्लाघ्यतरः प्रयत्नः। सङ्ग्रन्थनमन्तरा नास्मिन् युगे गतिरन्या। परं सहैव 'विहङ्गम'-महोदस्य 'विहङ्गम-विहारं'दर्शं दर्शं संस्कृत-विदुषां विषये दुनोतितरां चेतः। 'विहङ्गम'-महाशयेनास्माकं हृदयेनामन्त्र्येव लिखितम्। साधु, स्पष्टतरम्, यथार्थञ्च तत्। संस्कृत-पण्डितानामालस्यमसह-योगमाकर्मण्यतामसमर्थताञ्चालोक्य महोत्साहा अपि हतोत्साहाः जायन्ते। अस्तु।

अत्र युग्माङ्के शिन्त्रे—शिवरामशास्त्रिणां देवतासंभोग-वर्णनमनुचितमिति शीर्षको लेखः प्रौढतरो युक्तियुक्तो विवेचन-पुरस्सरं लिखितो लेखकस्य प्रौढिमानं प्रकटयति। नैषधकारस्य श्रीहर्षस्य काव्यालोचनमपि गभीरया दृशा विहितं मदयति मानसं सहृदयानाम्।

मधुरवाणी-सम्पादकैः सुप्रभातालोचने यदौदार्यं सहृद-यत्वञ्च प्रकटीकृतं तत्तेषां महत्वमेव व्यनक्ति। वयं तेषां कृतज्ञताभारमुररीकुर्मः। तेषां सरसमसृणा सालङ्कारा प्रसन्न-मधुरा संस्कृतलेखन-सरणिः स्पृहणीया, रमणीया च विद्यते। वयमस्याः प्रियसख्या उत्तरोत्तरमभिवृद्धिमुत्तर भारते चाधिकां प्रसृतिं कामयामहे। उत्तरभारतीयैः संस्कृत-प्रणयिभिश्छात्रैश्च भाषा-लेख-सौष्ठवाय मधुरवाणी नूनं ग्रही तव्या, मननीया च। वार्षिकं मूल्यम्-मुद्राचतुष्टयम्। 'मधुर-वाणी'-कार्यालयः, १६९८ वेलगाँव—इतिसङ्केतेन लभ्या। वयमस्याः सहर्षं स्वागतं कुर्मः।

× × ×

संस्कृतरत्नाकरः

अस्मिन्नेव मासे संस्कृत-रत्नाकरस्यापि दर्शनं जातमित्यहो सौभाग्य-परम्परा सुप्रभातस्य। अस्माकमुत्तरभारते प्राचीन तममुत्कृष्टतरञ्च संस्कृतपत्रमिदम्। अस्य सञ्चालकाः श्रीमन्तो-गिरिधरशर्म्म-चतुर्वेद-महोदयाः, सम्पादकाश्च श्रीमन्तो भट्ट मथुरानाथशास्त्रिणो निखिल-भारतीया विद्वांसः, सुरसरस्वती-प्रणयिनश्च सन्तीति पत्रस्यास्य महद् गौरवं वर्वर्ति। सम्पादन-दृष्ट्याऽपि रत्नाकरो रत्नाकर एव। इदमपि पत्रं न केवलं पत्र-मात्रम्; प्रत्युत संस्कृत-समाज-जागरणपरं संस्था-स्वरूपम्। अत्र सम्पादकीया विचारा गभीराः प्रौढतराः सर्वथा देशकालोप-युक्ताः संस्कृतज्ञानां मननीया भवन्ति। वयन्तु संस्कृते आदर्श-पत्ररूपेणास्य महत्वं गौरवञ्च मन्यामहे।

वर्तमान-युद्धजन्य-दुष्परिस्थितिवशात् पत्रमिदं षण्मा-सानन्तरं प्रकाशितम्। एतस्मिन् दीर्घतरे समये ग्राहकैर्व्याकुली-कृताः सम्पादकाः क्षुब्धा इव, व्याकुला इव चाङ्कमेनं प्रकाशित-वन्त इति तेषां लेखैः प्रतीयते। अस्यामेव व्याकुलतायां सुप्रभा-तेऽपि क्षोभलेशस्तेषां दृश्यते-प्रेषण—प्रबन्धादौ। परमत्र तैः स्वकार्यालय-व्यवस्था सम्पादनीया। नवीनास्तु भ्रमन्त्येव। परं प्राचीनैस्तु मर्यादा-संरक्षणं विधेयम्। पत्रस्य मूल्यम्-मुद्रा-त्रयम्। 'खूंटेटों का रास्ता, जयपुर' इति सङ्केतेन लभ्यते। श्रीमद्भिश्चतुर्वेद—महोदयैरतोऽवकाशग्रहणं कृतमिति केवलं भट्ट-महोदयानामुपरि महान् भारो रत्नाकरस्य। रत्नाकरस्य भारोऽपि मथुरानाथैनैव बोढव्यः। वयमस्य श्रद्धेयस्य चिरजीवित्व-मुत्तरोत्तरमुत्कर्षञ्च कामयामहे। सादरं स्वागतञ्चास्य कुर्महे।

× × ×

संस्कृतम्

अष्टोत्तरशतश्लोकात्मिका, अनुष्टुप्छन्दोबद्धा लघ्वी-पुस्तिका क्षीरपुरी-वासिना साहित्यशिरोमणि—कर्णवीरनागेश्वर रावनिर्मिता, चतुराणक-मूल्या, तत एव च लभ्या। अस्यां संस्कृतभाषाया महत्वम्, केषाञ्चन संस्कृत-विदुषां संस्कृत-प्रणयिनां तत्पक्षपातिनाञ्च वर्णनं विद्यते। अत्राप्रसिद्धाना-मपि लेखकाभिमतानां केषाञ्चन वर्णना दृश्यते। लेखकः संस्कृत—प्रचार-परायणो महोत्साहश्चाग्रेऽप्येतादृश-लघुपुस्ति-कानां प्रकाशनं विधास्यतीति सुरभारती-प्रेमाणमस्य सर्वथा-भिनन्दामः। प्राप्तिस्थानम् संस्कृत-साहित्य-प्रचारसभा, चीराला, गुन्टूर, (मद्रास)। —*सम्पादकः*

× × ×

सम्पादकीयम्

महात्मा तुलसीदासः

श्रवणशुक्ल-सप्तम्यां महात्मनस्तुलसीदासस्य निर्वाण-दिवसः प्रायो हिन्दीभाषाभाषिप्रान्तेषु महता समारम्भेण समुत्साहेन, भक्त्या, श्रद्धया, प्रेम्णा च हिन्दी-साहित्यानुरागिभिः सम्पाद्यते। हिन्दीपत्राण्यपि तस्य महामहिमशालिनो भक्तप्रवरस्य महाकवेः सङ्कीर्तनेन कलेवरं पावयन्ति। वयमपि तस्य श्रद्धेय-चरणयोर्भक्तिपुष्पाञ्जलिं समर्पयन्तः स्वात्मानं पुनीमहे। तुलसीदास-विषये किमपि कथनं प्रदीप्तकिरणाय सहस्रभानवे दीपदानमिव वर्तते। तथापि प्रेमावेशेन वयं संस्कृतविदुषोऽस्य महान्तमुपकारं न विस्मर्त्तुं प्रभवामः। दुर्दान्तैर्विधमभिर्यवनैराक्रान्ते समुत्पीडिते च हिन्दू-समाजे, प्रायः शोषमुपगच्छति वैदिक-विज्ञान-पारावारे, विधर्मिवलाहकैराच्छाद्यमाने भारतीय-धर्मदिवाकरे, शैव-वैष्णव-शाक्तादि-विविध-साम्प्रदायिकता-विष-मूर्छिते धर्माचार्याणां निकुरम्बे, राग-द्वेष-मात्सर्य-लोभादि-कलिधर्मैरापादमस्तकं व्याप्ते भारतीय-विद्वत्समाजे, किंकर्तव्यता-विमूढायां पथ-भ्रष्टायां व्याकुलायाञ्च जनतायां, निखिल-निगमागम-पुराण-काव्य-नाटकादि-विविध-शास्त्र-मर्मज्ञेन, परमकारुणिकेन, भक्त-प्रवरेण महात्मना तुलसीदासेन देशस्य, धर्मस्य, समाजस्य, जातेश्च यदुपकृतं सद्युपकारभार आकल्पं हिन्दूजात्या विस्मर्त्तुं न शक्यते।

यदि तुलसीदासस्य हृदये धर्मरक्षायाः सुदृढोऽभिनिवेशः, श्रीमद्रामचरणयोश्च निरुपमा भक्तिर्नाभविष्यत्तदा तस्य रामचरितमानसरयापामार-साधारणम्, आबाल-वृद्ध-वनितम्, आ समुद्रोपकण्ठं प्रचारोऽपि नाभविष्यत्।

तदानीं काले संस्कृत-विदुषां देश-धर्म-समाज-शास्त्ररक्षायै यद् वास्तविकं कर्तव्यमासीत्तन् महात्मना तुलसीदासेन कृतम्। परं संस्कृतज्ञाः 'भाखा-भाखा-' इति व्याहरन्तस्तस्य महत्त्वं न गणयन्ति। यदि तुलसीदासः संस्कृतभाषायामेव रामचरितमानसं प्राणेष्यत् तदा तेन स्त्री-शूद्रादीनां न कोऽप्युपकारोऽभविष्यत्। न च संस्कृतसमाजे तस्य भूयान् समादरोऽभविष्यत्। नापि तस्योद्देशोऽप्यसेत्स्यत।

अतो देश-कालानुकूलया भाषया देशकालोपयोगि कार्यं कुर्वता भगवता तुलसीदासेन, उपदेशकस्य, नेतुः, धर्माचार्यस्य, विदुषश्चानुरूपमेव कार्यं सम्पादितम्।

कविदृष्ट्याऽपि कालिदासादनन्तरं तुलसीदासस्यैव स्थानं वर्वर्ति भारते। वैदेशिकैरपि सबहुमानमस्य कवेरध्ययनं कृतम्। संस्कृतविद्भिरपि-आदर्श-महापुरुषस्यास्य सम्मानं विधेयमिति।

× × ×

राजकीय-संस्कृत-परीक्षा-समितिः

वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयाधीना काचन शिक्षा-विभाग-नियन्त्रिता समितिर्विद्यते या परीक्षापाठ्य-निर्धारणं परीक्षक-निर्धारणञ्च करोति। साच "बोर्ड ऑफ संस्कृत-स्टडीज, यू० पी०" इति नाम्ना प्रसिद्धा। तस्यां समितौ शिक्षासचिव-निर्वाचिताः सदस्याः सन्तिष्ठन्ते। अत्र केचन सदस्याः भिन्न २ विश्वविद्यालयेभ्यो गृह्यन्ते, केचन स्वातन्त्र्येणाधिकारिणां विशिष्टाधिकारेण च। एतेषां सदस्यानां महदुत्तरदायित्वं भवति। तेषां सदाचारो निष्पक्षता च सर्वाधिकाऽपेक्षते। परमिदानीन्तन-समितौ कश्चनेदृशः सदस्योऽपि विद्यते येन विद्यालयीय-नियमविरुद्धमधिकारिणां प्रवञ्चनं कृतमासीत्। तत्कालीन-परिषदध्यक्षैः, परीक्षाध्यक्षैश्च महामहोपाध्याय–गोपीनाथकविराज-महोदयैस्तद्विरुद्धविज्ञापन–प्रकाशन-द्वारा तस्य महाशयस्य परीक्षा-दापनं परीक्षकत्वञ्च निनिरुद्धमासीत्। परमिदानीं स एव पण्डितः परमप्रामाणिके सदस्यपदे प्रतिष्ठित इति गुप्तपत्रद्वारा वयं केनापि सूचिताः शिक्षा—सञ्चालकेभ्यो निवेदनं कुर्मो यत्ते तस्यान्वेषणं विदधतु। तस्य पुनः प्रामाणिकत्वे च सन्तोषजनकं प्रमाणमुपस्थापयन्तु। एतादृशैः सदस्यैः समितेर्महती गौरवहानिः सम्भाव्यते। संस्कृत जनतायाञ्च महानसन्तोषः प्रादुर्भवेदिति। किं प्रान्ते न तादृशा योग्याः सदस्याः सन्ति ? यदसौ दूषितः सदस्यस्तत्र संस्थापितः। मन्ये, अधिकारिणः सत्वरमस्य प्रतिक्रियां विधास्यन्तीति।

× × ×

राष्ट्रिय–पञ्चाङ्गम्।

सुप्रभात-कार्यालयः सुप्रभात-यन्त्रालयात् सर्वप्रथमं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यतीति तदर्थमेका विचारसभा समभूत्। केचन-निमन्त्रिता अपि पञ्चाङ्ग-व्यवसायिनो नाऽत्र सम्मिलिताः। अत्रविषये केषाञ्चन मनसि मिथ्याधारणाऽपि

पदमादधाति यत् कीदृशमिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं स्यादिति। केचन रुष्टा अपि सन्ति । वयमत्र सुस्पष्टं निवेदयामो यत् पञ्चाङ्गेषु परस्पर-विरोधो विद्यते। स्थूलया दृष्ट्या व्यापार-बुद्ध्या वा पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति।

एतदपि वदन्ति दैवज्ञा यत् स्थूलमानतो ग्रहसाधनेन सम्यक् फलादेशो न भवति । केचन वदन्ति यत् स्थूल-मानतो ग्रहसाधनेनैव धर्मकर्मोपयोगिता भवति पञ्चाङ्गस्य। तदिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गमुभयदृष्ट्या निर्मितं भविष्यति। येन कस्यापि वैमत्यं न स्यात् ।

अन्यच्च-पञ्चाङ्गं नाम प्रायः सर्वेषामेव हिन्दू-पारसी-जैन-यवनादीनां ब्राह्मणेभ्य आरभ्य सर्वव्यवसायिनामुपयुक्त वस्तु। आप्रासादाद्दापर्णशालमस्य प्रचार आवश्यकता च। परमिदानीं पञ्चाङ्गानि प्रायः संस्कृतज्ञानामेवोपकारकाणि प्रकाश्यन्ते। न सर्वसाधारणैर्नापि सर्वसाम्प्रदायिकैर्वा तदुप-योगः कर्तुं पार्यते । सर्वेषां पृथक् पृथक् साम्प्रदायिकं पञ्चाङ्गं प्रकाश्यते।

वाराणसीतः ईदृशं पञ्चाङ्गमपेक्षते यत् स्थूलदृशां सूक्ष्म दृशां दैवज्ञानाम्, धर्मकर्ममात्रार्थिनाम्, तत्तत्साम्प्रदायिका-नाम्, विभिन्नधर्मिणामपि-उपकार-जनकं स्यादिति नाऽत्र कस्यापि विरोधः स्यात् । व्यापारिभिः केवलं गड्डलिका-प्रवाहेण विशुद्धव्यापारिक-बुद्ध्या यत् क्रियते तत् सुप्रभा-तेनान्वेषणं विधाय सर्वलोकोपकारिता-सम्पादन-द्वारा क्रियते। अयमेव विशेषः । नात्र कैश्चन रुष्टैर्भाव्यम्। यावच्छक्यं विदुषामधिकाधिकं समर्थनं लब्ध्वैव पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं भवि-ष्यति । यद्यपि पञ्चाङ्गस्य सर्वाङ्गीणता-सम्पादनं शनैः शनैः पञ्चषवर्षेषु भविष्यति । तथाप्यस्यां दिशि प्रथमः प्रयासः समालोकनीयः समालोचन-चतुरैः। अस्य प्रकाशनं संस्कृतभाषातिरिक्तमन्यास्वपि भाषासु भविष्यति । अत-एवाऽस्य राष्ट्रियत्वमपि स्यात्। अथापि ये प्रकृत्यैव मत्सराः, निन्दकाः, परकार्य-विघातप्रियास्ते के न जानीमहे ?

× × ×

महान् शोकावसरः

वाराणसीतः सुयोग्याः, प्रौढतरा आदर्श-पण्डिताः शनैः शनैः परलोकं प्रयान्ति-इत्येष शोक-शङ्कुरविषह्यां वेदनामातनोति चेतसि। विगताङ्के न्याय-धुरन्धराणां श्रीशङ्करतर्करत्न-महोदयानां शोकसमाचारः प्रकाशित एव। अस्मिन्मासे द्वयोः पुनः शोक-सम्वाद अश्रूयत। राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य ज्यौतिषाध्यापकाः पण्डित उमाकान्त-झा-महोदयास्तथा साहित्यशास्त्राध्यापकाः श्री-विद्याविलासशुक्ल-साहित्य-व्याकरणाचार्याः परलोकं प्रस्थिताः। श्रीविद्याविलासशुक्ल—महाशयाः पूज्यचरण-गोस्वामि-दामोदरलालशास्त्रिणां शिष्याः व्याकरण-साहित्यन्यायेषु समं व्युत्पन्नाः योग्यतमा अध्यापका आसन्। संस्कृत-विदुषामाकरेऽस्मिन् काशीक्षेत्रे काव्यप्रकाश-रस-गङ्गाधर-व्यक्तिविवेकादि-ग्रन्थानां पाठनक्षमा द्वित्रा एव विद्वांसः सन्ति । अग्रे च परीक्षा-पिशाचिनी-ग्रस्ताश्छात्राः केवलमङ्कलाभायैव पठन्ति । परीक्ष्यग्रन्थानां सम्यग् ज्ञानं सर्वथा विलुप्तमेव । एतस्मिन्नवसरे प्रौढपण्डितानामभावो सविशेषं व्याकुलयति मानसम्। तद् वयमनयोः सद्गतिं कामयन्तो भृशं विदूयामहे।

× × ×

सुप्रभातम्-लिमिटेड्

सुप्रभातं विगत-वर्षेषु बहुशः प्रचलितमवरुद्धञ्च। तस्य कारणं धनाभावो ग्राहकाभावश्चासीत्। उभयोरन्योन्या-श्रयत्वात्कार्यसञ्चालनं न भवतिस्म । इदानीं सुप्रभातस्य पुनः प्रकाशनावसरे कैश्चिन्मित्रैरवधारितं यत् सुप्रभातपत्रस्य प्रकाशनं तदुद्देश्यपूर्त्तये भवतु; परं तस्य सञ्चालनं कयापि संघटितया प्रकाशन-संस्थया विधेयम् । येन पत्रस्यापि सुव्य-वस्था सुसम्पादनं दीर्घजीवनञ्च स्यात्। अर्थाभावोऽप्यन्तरायं न कुर्यादिति 'सुप्रभातम्-लिमिटेड' नाम्ना महती व्यापार-संस्था संघटिता । सा च राजकीय-सम्मिलित-व्यापारसंस्था-नियमानुसारं युक्तप्रान्ते राजेष्टिता च। अस्या मूलधन-मेकलक्षमितमिदानीं विद्यते। तच्चैकैकशतस्य सहस्रभागेषु विभक्तं स्यात् । इयं संस्था सुप्रभातपत्रस्य सञ्चालनम्, संस्कृतमुद्रणपरस्य यन्त्रालयस्य सञ्चालनम्, विशुद्धराष्ट्रिय पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं विधास्यति साम्प्रतमेव । एतदनन्तरं संस्कृतपुस्तकानां विशुद्धतरं मनोहरं प्रकाशनम्, हिन्दी-संस्कृत-मासिक-साप्ताहिक-पत्राणां सञ्चालनमपि विधास्यति।

संस्कृत-संसारे सर्वं प्रथमैवेयमीदृशी सम्मिलित-व्या-पारसंस्था वरीवर्त्ति। यद्यपि नेयं संस्था सर्वसाधारणी; केवलं सञ्चालक-समित्या स्वीकृता एवास्यां भागं ग्रहीतुं शक्नु-

वन्ति । परं संस्कृत-संसारे नूतनाया अस्याः वयं सादरं हार्दिकं स्वागतं कुर्मः । अभिलषामश्चास्या उत्तरोत्तरां समुन्नतिम् । योरपदेशे तु सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु सहयोगिन्यो व्यापारसंस्था एव कार्यं कुर्वन्ति । भारतीया अपि साम्प्रतमत्र—अस्यां दिशि दत्तावधानाः सन्ति । परं संस्कृतज्ञास्तु पारस्परिकाऽविश्वास-राग-द्वेषादि-मलीमस-चित्ताः नेदृशव्यापारेषु प्रवर्त्तन्ते । येन तेषां दुर्गता परिस्थितिः शोभना-भवेत् । औदार्यं हृदि स्यात् । स्वाभिमान-संरक्षणं स्यात् । साम्प्रतं संस्कृताध्ययनं हृदय-परिष्काराय, ज्ञानवृद्धये, लोकसेवायै, धर्माय च कर्तव्यम् । एतेनाजीविकानिर्वाहो वन्ध्यापुत्रानुसन्धानमेव ।

× × ×

हिन्दूविश्व-विद्यालये पण्डित-नियुक्तिः

विगते वत्सरे हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृत-विभागे, जयपुर-संस्कृत-विद्यालये प्रधानाध्यापकपद-प्रतिष्ठितानां श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणां मीमांसाध्यापकस्थानम्, दिवंगतानां श्रीशङ्करतर्करत्नमहाशयानाञ्च न्यायाध्यापक-पदं रिक्तमासीत् । अत्र क्रमशः श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-षण्ङ्ग-महाशयानाम्, श्रीवामाचरणतर्काचार्यमहोदयानां च नियोगोऽस्मिन्नेव मासे सञ्जात इति वयं परं प्रसन्नतामनुभवामः । उभावपि स्व-स्व-विषये सर्वथा योग्यतमाविति न कस्यापि वैमत्य-लेशोऽपि । अत्र निर्वाचकास्तदधिकारिणो योग्यगुण-पक्षपातेन सर्वथा धन्यवादार्हाः सन्ति ।

श्रीमतां महामान्य-मालवीय-महोदयानां सञ्चालनकालेऽपि प्रथमं योग्यतमानामध्यापकानामन्वेषणं संस्थापनञ्च भवतिस्म; परं शैथिल्यमुपगतेषु तेषु दल-बद्धता-पक्षपातादिपरैः कैश्चनचाटुकारैरत्र संस्कृत-विभागे विचित्रैव परिस्थितिः सम्पादितासीत् । माननीय-मालवीय-सदृश-महापुरुषाणामनुग्रहस्य महान् दुरुपयोगः समभूत् । तेऽपि जराजीर्णाश्चाटुप्रियाः समभूवन् । अतएव संस्कृत-विभागे पारस्परिक-कलह-क्षोभ-घात-प्रतिघातादि-विविधोपद्रवाः प्रचलन्तिस्मेति न तिरोहितं तत्त्वविदाम् । इयं महती भारतीया पवित्र-संस्था रागद्वेष-मलीमसा नाद्यापि महर्षिकल्पानां मालवीय-महोदयानां महनीयं लक्ष्यं पूरयितुं प्राभवत् । प्रत्युत समालोचनीया, विचारणीया, नातिविश्वनीया चाभूत् । परं श्रीमतां राधाकृष्णन्-महोदयानां कार्यकाले किञ्चिदिव सुव्यवस्थितता समालोक्यते । यद्यपि भस्माच्छन्न इवानलः पारस्परिको विरोधो वर्तत एव । तथापि तस्य प्रखरता प्रचण्डता वा शान्तिमुपगता विद्यते ।

तद् वयं विद्वद्वरेण्यमध्यापकद्वयमपि निवेदयामो यत्ते संस्कृतविद्यालयीयाभ्यन्तरिक-राजनीति-वातावरणेनात्मानं संगोप्य योग्यतम-सच्छात्र-सम्पादनेन हिन्दूविश्व-विद्यालयस्य वास्तविकीं सेवां विधाय तस्योद्देश्य-पूरण-प्रवणा भवन्तु । मुग्ध-मत्स्या इव धीवराणां जाले मा पतन्त्विति ।

× × ×

लेखकेभ्यो निवेदनम्

लेखकैर्महत्वपूर्णा लेखाः प्रहीयन्ते । परमक्षराणि सुवाच्यानि न भवन्ति । यन्त्रालयीयाक्षर-संयोजकानां सौकर्याय तस्य सुस्पष्टा प्रतिलिपिः सुतरामपेक्षते । अस्मादेव कारणात् बहवो लेखा न प्रकाशयितुं शक्यन्ते, विलम्बेन च प्रकाश्यन्ते इति लेखका अत्र विषये दत्तावधाना भवन्तु । विलम्बश्च क्षाम्यन्तु । क्रमशः प्रकाशनीया दीर्घ-कलेवराः लेखाः सम्पूर्णा एव प्रेषणीयाः । नोचेन्न प्रकाशमायास्यन्ति । अयमङ्को महता कष्टेनास्माभिः सम्पादितः । बहवो लेखा आवश्यका अपि न मुद्रिताः । तल्लेखकैः क्षन्तव्यम् ।

× × ×

ग्राहकाः प्रार्थ्यन्ते

अस्याङ्कस्य प्रकाशने यथा कष्टानुभवोऽस्माभिः कृतः,स तु वचनपथादतीत एव । सर्वस्य मूलकारणं पराधीनतैव । "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" । कृतेऽपि शतशः प्रयत्ने, पूर्वं प्रदत्तेऽपि मुद्रण-व्यये साम्प्रतं यन्त्रालयाधिकारिणः किमपि न शृण्वन्ति । यथेच्छमाचरन्ति । मासिकपत्राणां मुद्रणमपि राजकीय-नियमानुसारमेकस्मिन्नेव मुद्रणालये भवितुमर्हति । अन्यस्मिन् मुद्रणालय-मुद्रापणे पुना राजकीयाज्ञाप्राप्तिरावश्यकी भवति । अतएव विवशतया तस्मिन्नेव यन्त्रालये मुद्रापणमावश्यकं भवति । इति महता बिलम्बेन मुद्रितोऽयमङ्कः । अग्रिमाङ्कप्रकाशनं त्वरयैव विधास्यन्ति-यन्त्रालयीया इति तैः प्रतिज्ञातम् । एतदभ्यन्तरे सुप्रभात-यन्त्रालयोऽपि कार्यारम्भं विधास्यति । तदैव यथासमयमस्य प्रकाशनं भविष्यति । इति ग्राहकैः किञ्चित् कालं क्षन्तव्यम् ।

× × ×

हिन्दी सेवक-मण्डलम्

श्रीनागरी-प्रचारिणी-सभा-संस्थापकैः साम्प्रतञ्च तत् प्रधानमन्त्रिभिः 'श्रीरामनारायणमिश्र-महोदयैरयं प्रस्तावः कृतो यत् यथा श्रीगोखले-महोदयैः पूना नगरे, श्रीलाला लाजपतराय-महोदयैश्च लवपुर-नगरे लोक-सेवक-समिति-संस्थापनद्वारा राजनैतिक-सामाजिक-क्षेत्रे कार्यं कर्तुमिच्छतां युवकानां कृते आकर्षणं कृतमासीत तथैव हिन्दी-संसारे कार्यक्षेत्रं चिकीर्षूणां युवकानां कृते हिन्दी-सेवक-मण्डल-स्थापनमपि विधेयम्। प्रस्तावोऽयं नागरी प्रचारिणी-सभया सहर्षं स्वीकृतः।

अस्य मण्डलस्यैकं केन्द्रं वाराणस्याम्, अपरञ्च हरद्वारस्थ-सत्यज्ञान-निकेतने भविष्यति। प्रधानकार्यालयः प्रायस्तत्रैव स्थास्यति। एतत्स्थानं परिव्राजकवर्य-श्री सत्यदेवस्वामिनामौदार्येण सभया लब्धम्। नागरी-प्रचारिणी-सभयाऽत्र स्थाने पश्चिम-भारतीय-हिन्दी-प्रचार-केन्द्रं संस्थापितमस्ति। अस्य सर्वोऽपि सञ्चालनभारः श्रीमद्भिर्मिश्रमहोदयैः स्वीकृतः। तत्रैवास्य मण्डलस्य प्रधान स्थानं भविष्यति।

अत्र मण्डले विद्यापीठ-गुरुकुल-विश्वविद्यालयानां ते स्नातकाः कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, ये संस्कृतभाषायां प्रौढाः, आँग्लभाषायां उर्दू भाषायां वा व्युत्पन्नाः, कस्या अपि प्रान्तीयभाषायाः परिचिता भवेयुः। सुवक्तारः, सुलेखकाः, राष्ट्रियभावापन्नाः, साम्प्रदायिकता-दोषरहिताश्च भवेयुः।

ते यथारुचि प्रान्तेषु भ्रामं भ्रामं साक्षरता-प्रचारम्, एकलिपि-(देवनागरी)-विस्तारम्, प्राचीन-हिन्दी-वाङ्मयान्वेषणम्, राष्ट्रभाषा-विद्यालय-पुस्तकालय-वाचनालयादि स्थापनम्, हिन्दीभाषा-विरोधिकार्याणां विरोधम्, आक्षेपाणामुत्तरम्, तत्प्रचारायान्दोलनञ्च सम्पादयेयुः।

अत्र परमोत्साहिनाम्, त्याग-तपःस्वाध्यायशीलानाम्, स्वार्थरहितानाम्, देशभक्तानाम्, हिन्दी-साहित्यानुरागिणाम् निर्वाहमात्रं धनमभिलषताम् युवकानामावश्यकता विद्यते।

एष तेषां महानुद्योगः सर्वथा श्लाघनीयोऽनुकरणीयश्च संस्कृतज्ञानामपि। वयमिमं मिश्र-महोदयानां स्तुत्यमत्यावश्यकञ्च प्रयत्नमभिनन्दामः।

आशास्महे च हिन्दीसाहित्यानुरागिणो धनिका अत्र कार्ये मुक्तहस्तं धनसाहाय्यं विधास्यन्तीति।

× × ×

अपूरणीया क्षतिः

अवधप्रान्तीय-रायबरेली-मण्डलस्थ-खजूरग्राम-राजधानीश्वराः श्रीमन्तो महाराणा उमानाथसिंह-देव-महोदयाः कैलाशवासमवाप्ता इति समाचारोऽयं सनातनधर्मिणां संस्कृत ज्ञानाञ्च कृते नितरां हृदय-विदारको वर्तते। साम्प्रतकालीना, राजानो धनिकाश्च पाश्चात्य-संस्कृति-पिशाचिनी-ग्रस्ताः, आपादमस्तकं दुर्विलासिता-पङ्के निमग्नाः-स्वीय-धर्म-शास्त्र-संस्कृति-विमुखा विनाशोन्मुखाश्च समालोक्यन्ते। परमद्यापि केचनाङ्गुलिगणनीयाः प्राचीन संस्कृति-धर्म-पक्षपातिनो विदुषामाश्रयभूताः सन्ति। तेष्वस्माकं महाराणा-महोदयाः प्रसिद्धा आसन्। प्रतिवत्सरमेतेषां राजधान्यां शतशो विदुषां सम्मेलनं, शास्त्रचर्चा, धार्मिक-व्याख्यानानि च भवन्तिस्म, विदुषां यथेष्टः सत्कारोऽपि। एतेषां निधनेन वस्तुतोऽपूरणीया क्षतिः [सञ्जाता संस्कृतपक्षपातिनाम्। इमे न केवलं संस्कृत-प्रियाः, प्रत्युत भारतीय-दर्शन-शास्त्राणां मर्मज्ञा आसन्।

वयमेतेषां कुमारैस्तथा पितृपदानुयायिभिर्वर्तमान महाराणा-शिवाम्बरसिंह-महोदयैः सह हार्दिकीं समवेदनामावेदयामः।

× × ×

ज़कोन्दा

ज़कोन्दा नाम्नी कविता सुप्रभातस्य पृष्ठे मुद्रितास्ति स्थानाभावात्तस्याः परिचयः कवयित्र्या लिखितोऽपि तत्र न प्रकाशितः। स च लेखिकायाः शब्दैरेवात्र प्रकाश्यते—"श्रूयते खलु "दनन्झियो" नाम्ना प्रसिद्धिमान्, 'इटलि' देशजः कविराधुनिकः। तेन बहूनि नाटकानि रसालङ्कार-परिप्लुतानि प्रणीतानि। 'ज़कोन्दा' नाम नाटकमनल्पलोकोत्तर-गुण-विशिष्टतया सहृदय-हृदयन्यावर्जयतितराम्। तत्र चरमाङ्कस्य सामग्रीमुपजीव्य-उदाहरणरूपेण मया श्लोकानां पञ्चदशीयं समुपनिबद्धा विदुषां मुदे भूयादित्याशास्यते"—इति

× × ×

एम० ए०—इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

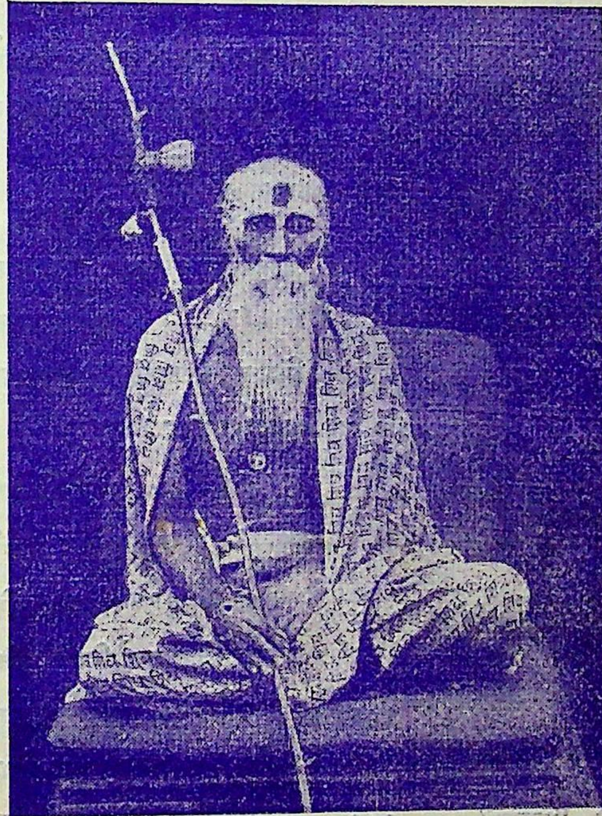
सम्पादकः—केदारनाथशर्म्मा सारस्वतः, प्रकाशकः—रामलालशास्त्री.

त्रयोदशाब्दे] सौर-श्रावणः, २००३ वैक्रमाब्दाः [पञ्चम-संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

श्रीद्वारकापीठाधीश्वराः जगद्गुरवः श्रीशङ्कराचार्याः
श्री ११०८ राजराजेश्वरस्वामिपादाः

प्राप्तिस्थानम्—

सुप्रभातम्, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [अगस्त, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

आवश्यक-सूचना

१—सुप्रभातस्य पञ्चमोऽङ्को महता विलम्बेन, त्वरया च मुद्रितः। अत्र यन्त्रालयस्यैव कृपा कारणम्। तत् त्वरया यत्र कुत्रापि काश्चनाशुद्धयः शोधन-सम्बन्धिन्यः (प्रूफ) त्रुटयश्च सञ्जाताः। तासु काचन पाठकानां सौकर्याय प्रकाश्यन्ते—कृपया क्षन्तव्यम्।

(१)—९९ पृष्ठे तुलसीदास-चित्रस्याधः [१००पृष्ठतः] इत्यत्र [९८ पृष्ठतः] इति पठनीयम्।

(२)—९९ पृष्ठे 'तुलसी स्मृतिः' इति लेखे १६ पङ्क्तौ 'भुवनतस्लम्'-इत्यत्र 'भुवनतल' मिति पठनीयम्।

(३)—१०० पृष्ठे 'जकोन्दा' इति लेखस्य परिचयात्मिका टिप्पणी स्थानाभावात् सम्पादकीये स्तम्भे अन्ते द्रष्टव्या।

(४)—१०१ पृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ 'सेवा-सम्पादनदस्ये' ति स्थाने 'सम्पादनमस्येति' पठनीयम्।

(५)—१११पृष्ठे १८ तमे श्लोके 'विज्ञापन-कोविदा' इत्यत्र 'विज्ञान-कोविदा' इति पठनीयम्।

२—येषां पाठशालाध्यापकानां सविधे सुप्रभातं गच्छेत् तैः 'संस्कृताध्यापकेभ्यः' इति शिरस्को लेखो नूनं पठनीयः। विमर्शनीयश्च।

३—सुप्रभातस्य षष्ठोऽङ्कः पञ्चदश-दिवसाभ्यन्तर एव प्रकाशितः स्यादिति यन्त्रालयाधिकारिभिः प्रतिज्ञातम्। सप्तमाङ्कतो मुद्रणप्रबन्धः स्वाधीन एव स्यात्। तत एव च यथा समयमुद्रणमपि भविष्यतीति पाठकैः ग्राहकैश्चायं कियानपि काल-विलम्बः सोढव्यः, क्षन्तव्यश्चेति—

—प्रकाशकः

सुप्रभातम्

तिमिरततिमुदस्यद्, भेदतारा विलुम्पद्, नयदधिसुरभाषाभाषि जागर्तिभावम् ।
विबुध-विहग-वादैराह्वयद् भाग्य-भानुम् विलसतु भुवनेऽस्मिन् सर्वतः "सुप्रभातम्"

त्रयोदशाऽब्दे } सौर-श्रावणः, २००३ विक्रमाब्दाः { पञ्चम-संख्या

लीला-पद्मम्

श्री जानकीवल्लभ शास्त्री, साहित्य-वेदान्ताचार्यः

(१)

ज्योत्स्ना-स्नाते निशीथे,
 किसलय-शयिते मर्मरे स्निग्ध-सान्द्रे,
चान्द्रम्पीयूषमाचामति
 चटुल-चलच्चञ्चु-चञ्चच्चकोरे;
वेल्लत्कल्लोल-लीला-कलकल-कलिते
 यामुने काम्य-कूले,
मन्दं-मन्दं कदम्बं स्पृशति
 मधुमये माधवीये समीरे;
'किङ्किङ्कि' ङ्किकिणीनां,
 कन-कन-रणनं कङ्कण-द्वन्द्व-वन्धि
श्रावं-श्रावं विरावं
 चल-चरण-मिलन्मञ्जु-मञ्जीर-जातम्,
लीला-शीलालि-लोलत्करतल-
 कलितोत्ताल-तालं, स-हास्यं,
लास्यं श्रीराधिकाया-
 स्तिरयतु दुरितं मानसं मानवानाम् ।

(२)

आसीद्दासीकृतेन्दु-
 र्वदन-सदनयाऽमन्द-नन्दच्छ्रिया या
यस्याः कस्यापि वश्या
 गुण-गण-गणना नाभवद्वाग्मि-वृन्दे
स-व्याजं प्रीतिभाजा
 रहसि परिहृता साऽच्युतेनोग्रबाधा
राधाऽगाधार्णवे हा,
 विषम-विषमये मज्जितुं सज्जतेऽद्य ।

श्रीदक्षिणामूर्ति-स्मरणम्

लेखकाः—श्री १०८ गोडबोले महाराजाः

(हमीर रागः)

वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ।
ध्रु०

यः कदर्यवेषधृगुदारो । विरक्तोऽर्धाङ्गीकृतदारो ।
विषभुक् सुधाकराधारो । वासोऽन्नाद्यधिदेवीडपटो-
यो भिक्षार्थमटन् । वंदे तम० ॥ १ ॥

जडसमा यस्य भाति चर्या । पदनताखिजगद्गुरुवर्याः ।
अवेद्यो बौद्धिकचातुर्या । कुक्कुरत्वमासं वेदैरपि
गत्वा यन्निकटं ॥ वंदे—तम० ॥२॥

क्षमालुः क्षपितभेदकीलो । निःस्पृहो दीनोद्धृतिशीलो ।
मौनतोऽपि विद्बोधनलीलो । वसति गुरुरपीशोऽखिलजगतां
तरुमाद्दृत्य वटम् ॥ वंदे—तम० ॥३॥

यस्य करुणाऽनुपमैश्वर्या । संस्तुतिः परमतपश्चर्या ।
साष्टविधसत्वमुदाश्चर्या । अरमनुगृह्णाति यस्तद्व्रतम्
नरमिह निष्कपटम् ॥ वंदे—तम० ॥४॥

ऊर्ध्वरेतस्कं जितमदनम् । विरक्तं चित्स्मशानसदनम् ।
रूपमानंदि स्मितवदनम् । आच्छाद्यात्मानं निदर्शयति
भिल्ल्यासक्त-विटम् ॥ वंदे—तम० ॥५॥

लभते परमपदं योगी । विविदिपुर्विद्यामथ भोगी ।
स्वार्थमपि चानार्तिं रोगी । ध्यात्वा यं संधृतचित्पुस्तकमणि-
स्रगमृतघटम् ॥ वंदे—तम० ॥६॥

अधरीकृत्य जगदशेषं । भाति यत्परवपुर्विशेषम् ।
व्यक्तनिखिलात्मशक्तिवेषम् । धृतसृणिपाशसुमेष्विक्षुधनु-
र्व्याप्यसुवाब्धितटम् ॥ वंदे—तम० ॥ ७ ॥

जयति तच्छिवाद्यवनिपालम् । स्त्रीपुमाकृति शास्त्यपि कालम् ।
स्मृतमणोर्दहति पाशजालम् । अनहंकृत्यपि सर्वानुग्रहदक्ष-
मनुपमघटम् ॥ वंदे—तम ॥८॥

यस्याऽव्यक्तरूपमननम् । योगिनामपि क्लेशजननम् ।
अतस्त्यक्त्वाऽक्षवृत्तिहननम् । राघुर्नष्टजनिस्मृतिर्विहरति
यन्नामैव रटन् ॥ वंदे—तम० ॥९॥

वंदे चित्रनटम् । तमहं वंदे चित्रनटम् ॥

श्रीतुलसी-जयन्ती

मानस-राजहंसः श्रीविजयानन्दत्रिपाठी

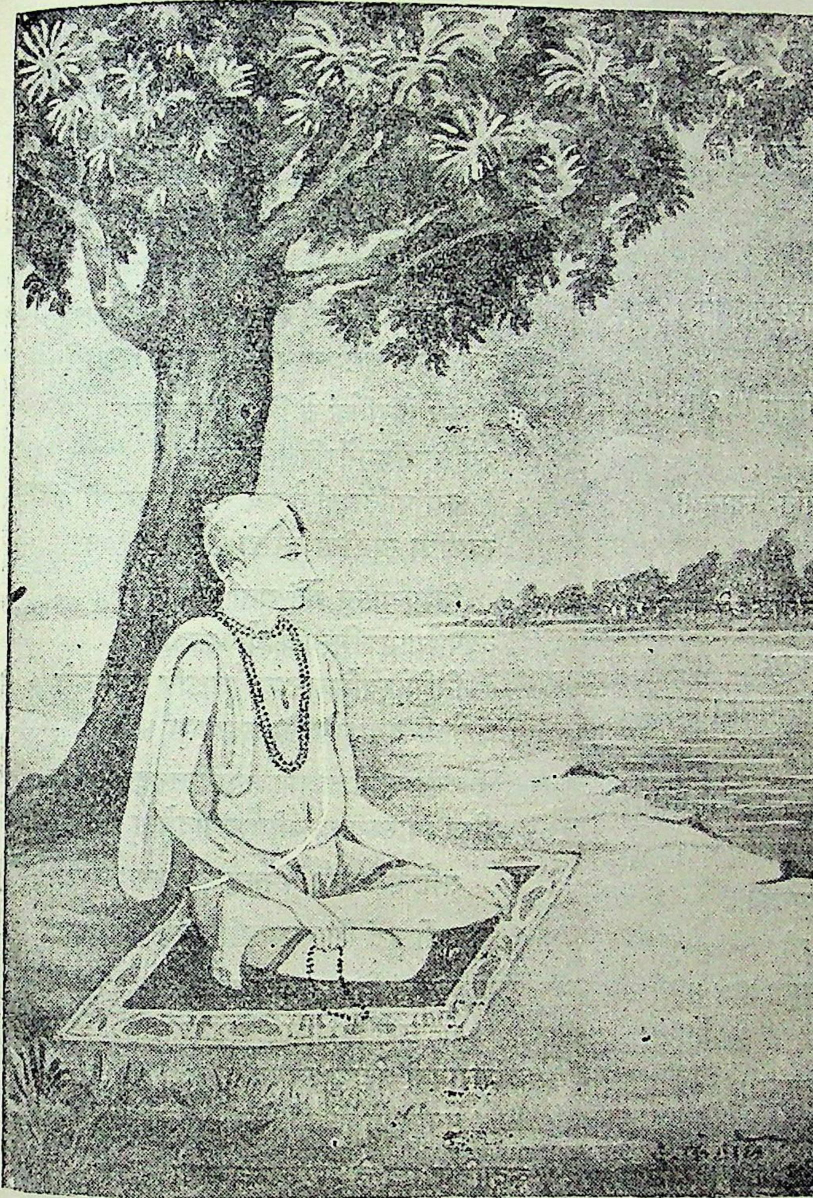
श्रावणी सप्तमी पुण्या पुण्यं राजापुरं पुरम् ,
यस्मिन्नाविर्बभूवादिकविर्लोकहिताय वै
तुलसीदास-रूपेण कृतवान् ग्रन्थमद्भुतम् ,
मानसं रामचरितं येन रामः प्रसीदति ॥

श्रीमत्कविकुलचूडामणि-भक्ताग्रगण्य-श्रीगोस्वामि-तुलसीदासस्य परिचय-प्रदानं हिन्दीभाषाभाषिभ्योऽन्येभ्यश्चासाम्प्रतमिव प्रतिभाति । यतस्तस्य दिगन्तव्यापिनी कीर्तिर्न केवलं भारते वर्षे; किन्तु निखिलेऽपि भूमण्डले प्रथिता विद्यते, परन्तु कृतेषु प्रतिकर्तव्यमिति न्यायात् तस्य गुण-सङ्कीर्तनम्, तत्कृत-ग्रन्थानामध्ययनम्, तस्य स्मृतेः स्थापनम्, तस्य जन्मोत्सव-सम्पादनञ्चास्मद्विधैस्तदुपकृतैरवश्यमेव करणीयम् ।

प्राचीन-हिन्दीकविभिस्तत्समकालीनैः श्रीनाभाजी महात्मभिर्यच्छ्रीमन्तो गोस्वामिपादाः साक्षात् प्राचेतसावतारत्वेनोपवर्णिताः, समादृताश्च तत्कथमप्यत्युक्तिरिति वक्तुं न शक्यते । तस्य वेदेऽचला श्रद्धा, काव्येऽलौकिकी प्रतिभा, योगे महती निपुणता, शास्त्रे सारग्राहिणी शक्तिः, उपासने दृढा निष्ठा, धर्मसंस्थापने तीव्राभिरुचिः, लोकश्रेयसेऽवितथा चेष्टा, संस्कृतेऽतीवानुरक्तिरित्येते गुणास्तस्यर्षिसुलभस्वभावं द्योतयन्ति ।

यद्यपि श्रीमद्भिर्गोस्वामिपादैः सत्यपि संस्कृत-पद्यरचना-सामर्थ्ये स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनामुपकाराय लोकभाषायामेव ग्रन्था निर्मिताः, येषु श्रीमद्रामचरितमानसस्यासमुद्रान्तं प्रचारस्तस्य महाकवेर्लोकोत्तरमहिम्नि प्रमाणम्; तथापि श्रीरघुनाथगाथाया असंस्कृतभाषायां निर्माणे योऽन्तस्तापोऽनुभूतस्तैर्महात्मभिस्तेनैव तेषां संस्कृतभाषायां प्रगाढोऽनुरागो लक्ष्यते । यथा—

राम सुकीरति भनित भदेसा
असमंजस अस मोहि अँदेसा ।
भाषा-भनित-भोरि मति मोरी
हँसिवे जोग हँसे नहिं खोरी ।

तुलसी-स्मृतिः

निरुपम-भक्ति-विलासो
वाणी-लतिका-विकास-मधुमासः ।
सुयशःपुञ्ज-निवास-
स्तुलसीदासश्चिरं जयति ।

श्रीरामचरितमानस—
माश्रयतामखिल-पापहरम् ।
यस्मादुद्गतममलं
तुलसी-शैलं तमेकमाकलये ।
यवन-दवानल-कीलै-
राकुलिते निगम-कानने परितः ।
सञ्जीवनाय तस्य
प्रावीवहदेष भक्ति-धुनीम् ।
अभिरामा राम-कथा
कामारि-नुता वितीर्ण-नत-कामा ।

यद्वाग्विलसित-धामाऽ-
प्यापामरमुद्धार भुवनतन्त्रम् ।

अप्राकृत-वाङ्मूला
स्मृति-पल्लविता पुराण-पुष्पमयी
तुलसी-परिमल-शुद्धा
जयतितरां रामभक्ति-कल्पलता ।

शतशः कवयन्तु परे
वयन्तु वाक्-तन्तुजालमविरामम्
तुलसी-वाङ्मय-समता
न मता मम ताभिरन्य-भङ्गीभिः ।
पातक-पर्वत-भञ्जन-
कुलिशायित-रामनाम-परिपूता ।
धूताऽहिता समन्तात्
तुलसीदासस्य भारती जयति ॥
भाषास्तु लौकिकी वा-
प्यलौकिकी भक्ति-सरसा चेत् ।
भावोऽप्यलौकिकश्चेत्
विजितं मन्ये कवित्वेन ।

बटुकनाथशास्त्री खिस्ते

[१०० पृष्ठतः]

तत्परितापोपशमाय मङ्गलकामनया वा प्रारम्भे, मध्ये, अवसाने चातीव मनोहराः श्लोकाः सन्निवेशिताः सन्ति। नानापुराण-निगमागम-काव्य-नाटकादि-संस्कृतोदधिं . स्वबुद्धिमन्दरेणोन्मथ्य या रामायणी सुधा तैः प्रकटीकृता, सा दैवीवागनभिज्ञानां श्रेयसे लोकभाषा-प्रपायां स्थापिता, रसज्ञास्तद्द्वारा संस्कृत-साहित्यस्य रसमश्नुवन्त्विति ।

एतादृशां महात्मनां कृते विहितः श्रद्धाञ्जलिर्देशस्य सुप्रभाताय भूयादित्यभ्यर्थये ।

जकोन्दा ।

लेखिका—सौभाग्यवती विदुषी क्षमा राव

चमत्कर्तुकामा पतिं पुण्यशीला
जकोन्दास्य सायं गता शिल्पशालाम् ।
निलीयोपविष्टा बहिर्ज्ञेपमेकं
प्रचिक्षेप वातायनान्तः शिरीषम् ॥ १ ॥

अलब्धोत्तरा मन्दमुत्थाय तन्वी
'विनोदाय कुत्रापि गूढः पतिः स्यात् ।'
इति स्मेरवक्त्राऽविशल्लोलनेत्रा
सकम्पाग्रपादाञ्चिताकुञ्चिताङ्घ्री ॥ २ ॥

स्थिता द्वारि किञ्चित् प्रकोष्ठस्य पत्युः
पुरावत् प्रिया स्यामिति ध्यानमग्ना ।
अभूद्दर्पणेऽन्तर्निजं वीक्ष्य विम्बं
कर-स्वस्तिक-च्छन्न-वक्षोज-वक्त्रा ॥ ३ ॥

क्षणादुन्मुखी सा दृशं यावदन्त-
र्न्यधात्तावदासीन्नु पातालमग्ना ।
वभौ नैव यत् साश्रु-विस्फारिताक्षी
हृतालाप-शक्तिर्विधातव्य-मूढा ॥ ४ ॥

तथाहि प्रियं सा ददर्शाङ्कलग्नां
भुजग्रन्थि-बद्धामुपासीनमन्याम् ।
पुरस्तस्य गुर्वी शिलामूर्तिरेका
विरेजेऽन्तिके नव्य-कान्ता-प्रतीका ॥५॥

निशम्य प्रगल्भा निजक्षोभमीषद्
विकारं न कञ्चिद् बहिर्दर्शयन्ती ।
विवेश प्रकोष्ठं लसद्दिव्यमालाऽऽ-
कुलेन्दिन्दिशालिः शनैरिन्दिरेव ॥६॥

प्रिया श्लेषबन्धाद् विमुक्ताय पत्ये
झटित्युद्गताय स्रजं सा व्यतारीत् ॥
ततश्चान्धकारात् परामङ्गनां ता-
मनालोकयन्तीव नाथं जगाद ॥७॥

विधातुः प्रयत्नानुरूप-स्वरूपं
विलोक्याद्भुतं नाथ ! पाषाणमूर्तेः ॥
कियन्नाम तद्रूप-संवादि-शीलं
भवेद् विम्बभूतस्त्रिया इत्यचिन्त्यम् ॥८॥

स्वतन्वा परस्त्रीं तिरोधाप्य तूर्णं
बधूं सान्त्वयिष्यन् पुरःपाणिरासीत् ।
निवृत्य क्षणात् सा परागञ्चितास्या
बभूवाऽथ धृष्टः स तामित्युवाच ॥९॥

दत्र नैसर्गिकं ते प्रिये ! कान्तरूपं
क्व निर्जीवमूर्तेरविज्ञात-बध्वाः ।
क्व पातिव्रती ते क्व लीलाऽपरासां
स्वकीया स्वकीया परोढा परोढा ॥१०॥

निशम्याऽथ गेहं गता भूषणानि
व्यपास्याभवन्नित्य-कार्य-प्रसक्ता ।
निशि स्वमिनाऽभ्यर्थिताऽपि स्वमञ्चे
जहौ कन्ययाऽशेत यामद्वयञ्च ॥११॥

अथ क्षोभजालाकुलात्मान्तरङ्गा
निज-स्वास्थ्य-गाम्भीर्यभावादुपेता
तमोनीलवासाः स्फुरद्घर्घरान्तः
स्रवन्ती द्रुतं शिल्पशालां विवेश ॥१२॥

विधृत्य तं विग्रहमुग्रहस्ता
तद्भ्रंश-विभ्रंशित-बाहुयुग्मा ॥
शरावती वोद्धु-श्चण्डविचिः
पपात हा हन्त ! विरूपिताङ्गी ॥१३॥

कदाचिद् गवाक्षे सुदृश्यास्य-पद्मां
विलोक्याङ्गणात्तामृजुर्बाल-कन्या ।
कराभ्यामुपादाय चुम्बस्व मां मा-
मिति प्रार्थयामास वृत्तानभिज्ञा ॥ १४ ॥

स्थितां सन्निधौ बालिकामुद्भुजां ता-
मभूदक्षमा चुम्बितुं मन्दभाग्या
गलद्बाष्प-दृग्भ्यां पिबन्ती तु वत्सां
कथञ्चिद् विविक्तं व्यधादात्मचित्तम् ॥ १५ ॥

× × ×

संस्कृताध्यापकेभ्यः—

अयि मान्याः पण्डितपादाः !

सादरं सप्रणयञ्च श्रीमत्सेवायां समुपसर्पति सुर-सरस्वती-सुप्रभातमिव सुप्रभातम्। सुरभारती-समाश्रयभूतान् श्रीमत एव द्वारीकृत्य संस्कृत-सेवा-सम्पादनयस्य समुचितं सुशकञ्च। यदि भवन्त एव सुप्रभातं नानुग्रहीष्यन्ति, नावलोकयिष्यन्ति, न पठिष्यन्ति, न श्रोष्यन्ति—तदा निष्फल एवारम्भः स्यादस्माकम्। कथंकारञ्च संस्कृतसेवा सुविहिता स्यादिति भवन्त एव रहसि मनः समाधाय भृशं विमृशन्तु।

परं सङ्ग्रन्थन-युगेऽप्यस्मिन् भवन्तः संस्कृत-सभा सम्मेलनादिकं मदिरागारमिव परिहरन्ति, अस्पृश्यानिव च पत्रादीन् समवलोकयन्ति। पत्रमालोक्यैव भवन्तो वदिष्यन्ति यत् "अहो! धनार्जनाय विहितोऽयं प्रपञ्चः। किमेतेनास्माकं स्यात्। व्यर्थसमयव्ययोऽस्य पठने। तत्रादि वार्षिकं मूल्यं दत्त्वाऽस्य व्यर्थपत्रस्य ग्रहणं सर्वथानुचितम्। मध्ये समवरुद्धं न प्रचलति सुप्रभातम्। पण्डितान् भर्त्सयति। सुधारपक्षमालम्बते।"—इत्यादि।

हन्त भोः पुरोभागिनः! रहसि विचारयन्तु, किमेकया मुद्रया तादृशं पत्रं प्रचलितुं शक्नोतिस्म? प्रचारधिया-अर्द्धमूल्येन दीयतेस्म। कियती सम्पत्तिः समर्पिता तदानीं भवद्भिः सुप्रभाताय। संस्कृतभाषा-समुन्नत्यै, संस्कृत-विदुषामभ्युदयाय, तत्प्रतिष्ठायै, गौरवाय, राजसम्मानाय, धनप्राप्त्यै, स्वीयं समयं व्ययीकृत्य सपरिश्रमं सचिन्तं प्रयतमानं सुप्रभातं भवतामसहयोगम्, औदासीन्यम्, तिरस्कारम्, परीवादम्, मात्सर्यम्, अपमानञ्च सादरं विषह्य स्व-सञ्चालनार्थं धनप्रदानोदाराणां धनिकानां मोहान्तानां मण्डलेश्वराणाञ्च चाटुकारितां विधाय भवत एव जागरणाय, भवज्जीवनभूताया सुरभारत्याश्च समभ्युदयाय यदि सुस्पष्टमालोचनं विदधाति, तदा किमुद्विजन्ते भवन्तः?

क्षाम्यन्तु विद्वांसः, विदुषामेष स्वभावो यत् परकृतं समीचीनतरमपि कार्यं ते नाभिनन्दन्ति। परप्रदर्शितं श्रेयस्करमपि पन्थानं नानुगच्छन्ति। हितानि, परिणाम-सुखानि, परवचांसि नाकलयन्ति। पथ्यं हितमपि न शृण्वन्ति। एतेन स्वीयां गौरवहानिं मन्यन्ते। सङ्कोचमञ्चन्ति। स्वयञ्च किमपि कर्तुं न प्रभवन्ति। रूप्यकद्वयदातुः कस्यापि श्रेष्ठिनः सविधे सन्ध्यावन्दनादिकृत्यमपि परित्यज्य याममेकं तिष्ठन्ति, स्वीयां निन्दामपि शृण्वन्ति, परं तस्य संस्कृत-पत्रस्य पठने समयहानिं प्रतिष्ठाहानिं च मन्यन्ते; यत्तेषां वेतनवृद्ध्यै प्रवलं प्रयतते, यत् संस्कृतप्रचारोपायान् प्रदर्शयति, यत् संस्कृतज्ञानां जीविकाक्षेत्र-परिवर्द्धनाय जनतामुत्तेजयति, शासकैः सह युद्ध्यति, यत्संस्कृत शिक्षा-समुद्धाराय, तत्राधिकधनव्ययाय च शासकानुद्बोधयति, यत् संस्कृत-शिक्षा-प्रसाराय घोरतरमान्दोलनं सञ्चालयति, यद् विदुषां गौरव-सम्मान-परिवर्द्धनाय प्रवलं परिश्राम्यति च। अहो व्यामोहः! नैष दोषो युष्माकम्। एतद्धि दौर्भाग्यविजृम्भितं भगवत्या भारत्याः, भगवतः सनातनधर्मस्य च।

अयि मात्सर्य-मग्न-मनसः! व्यर्थमेवैतत् सर्वम्। सङ्घशक्ति-कालोऽयम्। अद्यापि जागृत! शुष्कमभिमानं परित्यज्य सौहार्दं सम्पादयत! पश्यत! सङ्घशक्त्या निम्नश्रेणीस्थाः श्रमजीविनोऽपि विपुलविस्तृतमनन्तशक्तिसम्पन्नं साम्राज्यमप्युद्वेल्लयन्ति, शासकानां मानभङ्गं क्षणात् कुर्वन्ति। यूयमपि राग-द्वेष-मात्सर्य-वृथाभिमान-परवादादि-कलिधर्मान् दूरीकृत्य परानोन्मुखं धर्मं समाजञ्च रक्षन्तु। स्वमनःकल्पितं वशिष्ठ-वामदेवत्वं स्वगृहे स्थापयन्तु। समाजे, राष्ट्रे, धर्मे, जनतासु च नास्ति भवतां गौरव-स्थानम्। भवतां लोभमस्थिरतां विवेक-विकलतामाकलय्य प्रवलसनातनधर्मावलम्बिनोऽपि, भक्ता अपि भवतष्ट टकादासादिशब्दैराक्रोशन्ति। शनैः शनैर्नश्चैर्गच्छन्ति भवन्तः। नायं व्यर्थदम्भस्यावसरः!

साम्प्रतं न्यूनतोऽपि सहानुभूतिमेव स्थापयन्तु स्वोन्नतिकार्येषु। पत्राणि, भाषणानि, आन्दोलनानि, स्वाधिकार-संरक्षणाय प्रयतनम्—इत्यादीन्येवाधुनिक-युगे समुन्नतिसाधनानि सन्ति। यदि केचन तदर्थं प्रयताः सन्ति, तदा तैः सह सौहार्दम्, स्नेहम्, स्वल्पतमोऽपि सहयोग-इति तु कर्तव्यमेव श्रीमताम्। यदि आन्दोलन-कारिणो दैववशात् सफला भविष्यन्ति चेत् सर्वेऽपि संस्कृतज्ञास्तत्फलभाजो

भविष्यन्ति । यदि भवन्तो विविध-व्याज-प्रदर्शनद्वारा दूरे स्थास्यन्ति, तदापि सुप्रभातस्य का नाम हानिः स्यात् ? तस्य क्षेत्रं विपुलतरमस्ति ।

संस्कृत-प्रणयिन आँग्लाध्यापकाश्छात्राः, आर्यसामाजिकाः, कांग्रेस-मतावलम्बिनो महाशयाः सत्यपि सिद्धान्त-विरोधे केवलं संस्कृतोन्नतिधिया सुप्रभात-साहाय्ये सर्वथा सर्वदा बद्ध-परिकराः सन्ति । परं येषां जोवनं संस्कृतेनैव, येषामभ्युदयाय प्रवृत्तं सुप्रभातम्, ते यूयमुदासीनाः सन्ति चेत् कस्यैषा हानिरिति काल एव कथयिष्यति ।

यदि भवतां हृदय-कुटीर-कोणे प्रस्फुरति स्रावमानबह्नेः निर्वाणोन्मुखः स्फुलिङ्गस्तदा मूल्यमन्तरापि दीयमानं सुप्रभातं पठन्तु, छात्रांश्च पठने प्रेरयन्तु, स्वविद्यालयेष्वस्य समानयनाय प्रयतन्ताम् । स्वीयान् विचारान् प्रेषयन्तु । सत्परामर्शं ददतु । अस्माकं परिश्रमं सफलयन्तु । सङ्घशक्ति-सम्पादनद्वारा स्वयञ्च सफला भवन्तु ।

केषाञ्चन मनसि खटखटायते यत् पत्रं प्रचलिष्यति न वा ? पूर्वमपि बहुवारमवरुद्धमिति । तत्कारणमिदमेवासीत् यदधिक-संख्यायां संस्कृतज्ञाः सुप्रभातं पठन्तु, ते निर्धनाः भवन्ति, प्रायः एषा क्षतिपूर्त्तिः संस्कृतप्रणयिभ्यो धनिकेभ्यः विहिता स्यादिति एकयैव मुद्रया दीयतेस्म । परमस्यां नीतौ सञ्चालकानां शक्तिर्धनार्जन एव व्ययीभवतिस्म । पत्र-संपादनं समये तत्प्रकाशनञ्च दुष्करमभूत् । तदानीं केचन संपादने, अन्ये च धनार्जने संलग्ना आसन् । परं तेषु केचन दिवङ्गताः, केचन स्वकुटुम्बचिन्ता-संलग्ना इति पत्रस्यावरोधः सञ्जातः ।

अस्मिन् महामहर्घता-समये दुष्करमेतत् साहसम् । अतः पत्रमिदं व्यापारदृष्ट्या सञ्चालितं कैश्चन संस्कृत-प्रणयिभिः ।

एतद् विज्ञाय भवतां मनसि सन्तोषो भवतु यदिदानीं सुप्रभातम्; एकलक्षमूलधन-संस्थापितया महत्या प्रकाशन-संस्थया स्वायत्तीकृतम्, अचिरादेव स्वकीय-यन्त्रालयात् प्रकाश्यमानं न कदापि निरुद्धं स्यात् । अत्रापि केचन मुद्राचतुष्टयं त्रयञ्चेति मूल्य—द्वयं दृष्ट्वा छात्रमूल्येनैव जिघृक्षवो भविष्यन्ति-इत्यनुमिनुमः । तेषां कृते वयं मुद्रात्रयेणैव दातुं प्रयताः स्मः । यन्मूल्यं पुस्तकालयानां कृते तदेव संस्कृताध्यापकानां कृतेऽपि भविष्यति । यत इमेऽपि वराकाः संस्कृतस्य जङ्गम-पुस्तकालया एव सन्ति । पूर्वमपि बहवो विद्वांसश्छात्रमूल्येनैव गृह्णन्तिस्म छात्रनाम्ना, पुत्रनाम्ना वा । इदानीन्तु वयं सुस्पष्टतया क्षतिं बोढुं समुद्युक्ताः स्मः । यतः सुप्रभात-पत्र-द्वारा न वयं धनार्जनमभिलषामः । तदर्थं यंत्रालय-पुस्तक-पञ्चाङ्गादि-प्रकाशनानि सन्त्येव । अथापि ये मुद्रा त्रयमपि दातुं नेच्छन्ति, तेभ्यो विना मूल्यं वितरिष्यामः ।

मन्ये विद्वांसः, अस्माकं कटुसत्यमालोच्य क्षमाप्रदानं करिष्यन्ति । एतन्न विस्मर्त्तव्यं तैः—

"कटुकस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ।"

किमधिकम् । पुनरपि प्रार्थयामः—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैः—
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्धया ।
तस्यैव गण्डयुग-मण्डन-हानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकच-पद्मवने वसन्ति ।

गीतम्

नैष सामयिको विलापः !
शोक-शय्या-सन्निषण्णः—
हन्त ! कथमेवं विषण्णः ?
ब्रूहि, रोदिषि रे, कथम् ?
कथमीदृशस्ते तरुण-तापः ?
नैष सामयिको विलापः !
हा ! शिशौ त्वयि या कृताशा,
सत्यमेव वृथा गता सा,
पुत्र, सम्प्रति यत्त्वमेवम्—
भवसि शोषित-शाप-पापः !
नैष सामयिको विलापः !
त्वादृशां जन्मापि लोके—
कथमभून्नाहं विलोके,
मुञ्चतस्तरुणे वयसि तव—
लोचने यदि चञ्चलापः !
नैष सामयिको विलापः ?

—रामनाथ पाठकः 'प्रणयी'
साहित्यायुर्वेद-व्याकरणाचार्यः

भारत-विजय-नाटकम् ।

प्रणेता—

महामहोपाध्यायः श्रीमथुराप्रसाद दीक्षितः

[प्रथमोऽङ्कः]

तृतीयाङ्कतोऽनुवृत्तम्

वैदेशिकवैद्यः[1]—(मनसि) अस्त्येनं स्वायत्तीकर्त्तुमयमवसरः ।

(प्रकाशम्)—बङ्गप्रान्ते मम स्थित्यर्थं किञ्चित्स्थानं प्रदेयम् । यत्र गृहं निर्माय स्थास्यामि । मम व्यापाररक्षार्थं साहाय्यं च देयम् । अहमपि यथावसरं ते साहाय्यं करिष्ये ।

भारतराजः—अवश्यमेव ते व्यापारसाहाय्यं करिष्यामि, यदभिलषसि तत्कथय ।

वैदेशिकवैद्यः—इदं तावद्भवेत् :—

न विक्रयं मामतिरिच्य वाससः
प्रजासु कश्चिच्चरितुं समीहताम् ।
न राजलाभो मम विक्रय-क्रये
भवेत्क्वचित्किञ्चिदपीति पालयेः ॥८॥

भारतराजः—अस्तु । निश्चीयतामेतत्, न त्वामतिरिच्य कश्चिदपि वसनविक्रेता भविष्यति ।

(इति स्वमुद्रयाऽङ्कितं विधाय प्रमाणपत्रं ददाति । स पत्रं गृहीत्वा निष्क्रामति ।)

पटीक्षेपः

(ततः प्रविशति पटं विक्रेतुं क्रेतुं च कश्चित्तन्तुवायः, श्रेष्ठिनौ च)

श्रेष्ठी—तन्तुवाय ! किमस्य पटस्य मूल्यम् ।

तन्तुवायः—विंशत्यधिकं शतम् ।

श्रेष्ठी—नहि नहि किञ्चिदधिकमेतत् । शतं मूल्यं गृह्णीष्व ।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः । स राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रं दर्शयित्वा श्रेष्ठिनौ तन्तुवायं च भर्त्सयति) ।

गौराङ्गः—तन्तुवाय ! पश्य राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रम् । न त्वं विक्रेतुं प्रभुः ।

तन्तु०—किमहमेनं पटं कुर्याम् ।

गौराङ्गः—इमं पटं मह्यं देहि । अहमेनं पटं विक्रेष्ये । गृह्णीष्व इमाः पञ्चाशन्मुद्राः ।

(इति पञ्चाशन्मुद्रा ददाति) ।

तन्तु०—(साश्चर्यमिव पश्यन्) किमिदं विधीयते ? कथमेतेन मम कुटुम्बस्य भरण-पोषणे भविष्यतः । षण्मासैः कथमपि रात्रिंदिवपरिश्रमेण निष्पादितोऽयं पटः ।

गौराङ्गः—इमा मुद्रा गृह्णीष्व, नाहं किमपि जानामि, मौनमास्ताम्, गच्छ, अपरं पटं च निर्माय मत्समीप एवानय ।

युष्मत्कुटुम्बरक्षायै न प्रतिज्ञां करोम्यहम् ।
कथं रक्षा भवेदेतत् त्वं जानीहि व्रजाधुना ॥ ९ ॥

(स मुद्रा न गृह्णाति । अथापरस्तन्तुवायः पटविक्रयार्थं प्रविश्य पटक्रयार्थं श्रेष्ठिनं लक्षयति) ।

तन्तु०—श्रेष्ठिन्, गृहाण पटम् ।

श्रेष्ठी—(भ्रूसंज्ञया) अयं गृह्णातु । नाहं ग्रहीतुं शक्नोमि ।

१—अग्निदग्धायाः शाहजहाँकुमारिकाया औषधं गेवरियल्वाऊटनेन विहितम् । सर थामस रो-महोदयेन विहितमित्यपरे । आरोग्यं जातम् । पुनर्वङ्गाधिपतेः शाहजहाँ राजकुमार-शुजापत्न्या अपि औषधमनेनैव कृतम् । आरोग्यं च प्राप्तम् । पुनः फरुखशियर-सम्राज आरोग्यं सर्जनविलियम हेमिल्टन्-द्वारा जातम् ।

तन्तु०--कस्मात् ?

श्रेष्ठी—अस्य समीपे राज्ञः प्रमाणपत्रम्। अयमेव ग्रहीष्यति नापरः।

गौरङ्गः--इत आगच्छ। (तन्तुवायमाह्वयति, प्रमाणपत्रं दर्शयति, पटं च गृह्णाति)।

गृहाणेमाश्चत्वारिंशन्मुद्राः। (इति मुद्रा ददाति)

तन्तु०—महाराज ! किमिदं विधीयते ? किमयमेव न्यायः ?

गौराङ्गः--गच्छ, नाहं न्यायमन्यायं वा जानामि। यन्मया निश्चीयते दीयते च तदेव मूल्यम्। (उभौ-तद्दत्तमेव मूल्यं गृह्णीतः)

उभौ तन्तुवायौ। नावामतः परं पटं निर्मास्यावः। (इत्युक्त्वा गच्छतः)।

गौराङ्गः—(अनुचरमुद्दिश्य) एताभ्यां बहवो मुद्रा ग्रहीष्ये। अनिर्वचनीयमेतत्पटयोः सौन्दर्यम्। अतिसूक्ष्मतरोऽयं पटः। पश्य पञ्चषैरपि पटलैः परिवेष्टितमपटमेव प्रतीयतेऽङ्गम्। आः कथमेतत्समक्षमस्मद्देशीयानां पटानां विक्रयो भविष्यति ? इति हतमस्मद्देशीयं वाणिज्यम्। (पुनर्विचिन्त्य)।

एतत्सूक्ष्मपटस्य निर्मितिविधेरुन्मूलनेऽहं क्षमो
निर्मातॄनपि दण्डताडनपरस्तान् मोचयिष्याम्यतः।
कौशल्यं ह्रियतामधस्तदधिकं वाणिज्यमप्युन्नतं
देशस्यास्य समुन्नतिः क्षितितले क्षिप्रं समाधीयताम्॥

दौवारिकः-(प्रविश्य) (सलाम करता हुआ)

(१) जय हो

गौराङ्गः—सत्वरं त्रिचतुरांस्तन्तुवायान् समानय।

अनुचरः—जो हुकुम। (२) (बहिर्गत्वा चतुरस्तन्तुवायान् समानीय प्रविशति)।

(१) जयतु २ देवः। (२) यद् देव आज्ञापयति।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानुद्दिश्य) भोः ! निर्मितान् पटान् मह्यं दत्त।

तन्तुवायः—न वयमयोग्यमूल्यत्वात् पटान् निर्मामः।

गौराङ्गः--अस्तु शोभनं पटं निर्माय मह्यं दत्त। योग्यं मूल्यं भविष्यति। इमा गृहाण मुद्राः। (इति पञ्चदश मुद्रा ददाति, ते न गृह्णन्ति। हठात्तेषां वसने निबध्य गलहस्तेन तान् निष्काशयति)।

तन्तु०--(द्वारि स्थिताः) महाराज ! न वयं शतमूल्यं पटं पञ्चदशभिरेव मुद्राभिर्निर्मास्यामः।

गौराङ्गः—(साक्षेपम्) क इमे कोलाहलं कुर्वन्ति। (द्वारिगत्वा सामर्षम्, कशया तांस्ताडयति) गच्छत, अपरं शोभनं पटं निर्माय समानयत। (ते गच्छन्ति)।

गौराङ्गः----(अनुचरमुद्दिश्य) भोः ! अपराँस्त्रिचतुरांस्तन्तुवायानानय।

(अनुचरो निर्गत्य, चतुरस्तन्तुवायानानीय) महाराज ! एते समागताः।

गौराङ्गः--(तन्तुवायानभिलक्ष्य) निर्मितान् कौशेयपटान् मह्यं दत्त।

तन्तु०—न वयं पटान्निर्मामः।

गौराङ्गः--मिथ्यैतत्, यूयं पटान् निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे विक्रीणीध्वे।

तन्तु०—यदि मिथ्या भवेदत्र न स्वर्गः स्यात्कदाचन।
सर्वपापैश्च लिप्येम यद्यसत्यं भवेदिदम्॥११॥

गौराङ्गः—नाहमिदं जानामि। जिह्वयैव तदुक्तम्, जिह्वयैवेदमुच्यते। इति सर्वं मम प्रलम्भार्थं मिथ्यैव। (सर्वान् कशया ताडितुं भर्त्सयति)।

सर्वे०—न वयं निमर्मामः (बद्धहस्तपुटाः कम्पते।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः स्यात् ?

सर्वे—अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति।

गौराङ्गः—युज्येत चैवम्।

(सर्वे तन्तुवायाः—स्वं स्वमङ्गुष्ठं कर्तयन्ति)

यथा युष्माकं प्रत्ययः स्यात्तथैव विधास्यामः।

अतः परं कृषिं करिष्यामः।

गौराङ्गः—तथास्तु। युक्तं जातम्।(इति वदन्निष्क्रान्तः सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः) (ततः प्रविशति भारतमाता सखीसहिता, सर्वे तन्तुवाया वेदनया खिन्ना भारतमातरं प्रणम्य निर्गच्छन्ति)।

भारतमाता—हा हा किं मम पुत्रकेषु विहितं !

हा प्रत्ययात् किं कृतम् ?

हा देशस्य दशा किमस्य
भविता व्यापारनाशो गतः।
हा दीनानपि वित्त-लोलुपतया
निघ्नन्त्यमी मत्सुतान्—
सर्वे मे प्रलयँ गताः सुतनया
निर्वीरसूरस्म्यहम् ॥१२॥

(स्वकीयमुरस्ताडयति)।

ने० सखी—(गृह्णती) १ कित इस समय बंगाल को निमित्ती अपनी छाती को पिटत छेऊ। तिमे वीर को जन्मावने वाली हउ। तिमले नई रघु नहुष सगर हरुको पैदा करेउ। तिलक लाजपतिराय जवाहरलाल गांधी हरुको उत्पन्न गरने छउ। यही दास खुदीराम सुभाषचन्द अब्बुलकलाम आजाद वगैरह वीर तिमेर हेरू सुपुत्र होने छन।

भार०—हला ! कथं त्वयैतदवगतम्।

एते सुपुत्रा ममौरसा भविष्यन्ति ?

ने० सखी—(२) जोतिषशास्त्र का बल बाट हमीले जान्दा छन। सूर्यसिद्धान्त-परासर-जैमिनी-सूत्र वगैरह हमले संपूर्ण जोतिषशास्त्र पढ़ेम।

भार०—तव वचनप्रत्ययादाश्वसिताऽस्मि।

(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः)
(सखी सहिता भारतमाता अन्तर्हिता तिष्ठति)।

गौराङ्गः—(इतस्ततोऽवलोक्य) दौवारिक ! कथमद्यापि न ते पटं निर्मायानीतवन्तः। तान् सत्वरं समानयत।

दौवा०—(३) जो हुकुम। (ग्राहितमूल्याँस्तांस्तन्तुवायानानयति)।

गौराङ्गः—(सक्रोधम्) कथं न कौशेयपटा निर्मायानीताः?

तन्तु०—न वयं पञ्चदशभिर्मुद्राभिनिर्मातुं पारयामः। गृहाण स्वकीया मुद्राः।

गौराङ्गः—चक्रवृद्ध्या त्रिगुणिता ददत।

तन्तु०—न वयं तावतीर्दातुं पारयामः।

गौराङ्गः—(कशया सर्वांस्ताडयति)।

तन्तु०—(बद्धाञ्जलिपुटाः) महाराज ! एतत्प्रतिनिधित्वेन समस्तान्यपि मम वस्तूनि गृहाण।

गौराङ्गः—कियन्मूल्यं वो वस्तूनाम्।

एकस्तन्तु०—विंशतिर्मम वस्तूनां मूल्यम्।

अपरे—पञ्चविंशतिरस्माकं वस्तूनां मूल्यम्।

गौराङ्गः—अन्यत्।

तन्तु०—इमाः स्वकीया मुद्रा गृहाण (इति सर्वे गृहीतधनं ददति)

---

(१) सं०—किन्तु इदानीं बङ्गदेशस्य कृते आत्मनो वक्षस्थलं ताडयसि। भवती वीरप्रसविनी। युष्माभिरेव रघु-नहुष-सगर-प्रभृतय उत्पादिताः। उत्पादयिष्यन्ते च तिलक-लाजपति-जवाहिरलाल गाँधी प्रभृतयः। इहैव दासखुदीरामसुभाषचन्द्राब्वुलकलामाजादादयो वीरा युष्माकं सुपुत्रा भविष्यन्ति।

(२) ज्यौतिषशास्त्रबलेन वयं जानीमः। सूर्यसिद्धान्त-पराशर—जैमिनीसूत्रप्रभृतिकमस्माभिः संपूर्णं ज्यौतिषशास्त्रं पठितम्।

(३) यद्देव आज्ञापयति।

गौराङ्गः—दौवारिक ! एषां गृहं गत्वा सर्वाण्येषां वस्तूनि गृहाण ।

दौवारिकः—एवमेव करिष्यामि ।

गौराङ्गः—(तन्तुवायानभिलक्ष्य) चक्रवृद्ध्या संजातमपरमवशिष्टं धनं दत्त ।

तन्तुः—नातः परं दातुं शक्नुमः । अतः परं किञ्चिदपि नास्माकं सविधे ।

गौराङ्गः—(कशया ताँस्ताडयति) अवशिष्टं धनं दत्त । यूयं पटान्निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे दत्थ ।

तन्तु०—न वयं पटान्निर्मामः ।

गौराङ्गः—कथमत्र प्रत्ययः ?

तन्तु०—(परस्परमभिलक्ष्य) अस्माकमङ्गुष्ठच्छेदनेन तु प्रत्ययो भविष्यति ।

गौराङ्गः—एतद् युज्यते । (सर्वे स्वं स्वमङ्गुष्ठं छित्वा निर्गच्छन्ति) ।

व्यापारसंपदः सर्वाः समूलोन्मूलिता हठात् ।
भारतीयानिमान् सर्वानथ दासान्विदध्महे ॥१३॥

(निर्गच्छति सानुचरो गौराङ्गः) (पुनर्भारतमाता, उपेत्य, इतस्ततोऽवलोक्य च) ।

भार०—हलासखि !

हा हा मयैव विहितः प्रथमापराधो
यत्प्रत्ययादिह सुखेन निवासितोऽसौ ।
तस्यैतदेव फलमस्ति परं प्रपन्ना-
यस्मान्मदीयतनया विपदं प्रयान्ति ॥१४॥

(इति दुःखादुच्छ्वसिति)

पटाक्षेपः ।

अहो विरक्तानां व्यामोहः !

शङ्कराचार्याणां दुर्व्यवस्था

[गतज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनसभापतित्वं विधातुं समागताः शारदापीठाधीश्वराः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थ-स्वामिमहोदयास्तत्प्रसङ्गेन वाराणसीं समागमन । अत्र तेषां भूयान् समादरः समजनि । विद्वद्भिर्हस्ताक्षराण्यपि कृतानि । एवमेव पूर्वं श्रीमतां शारदापीठाधीश्वराणां श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि–अभिनन्दनादिकमभूत् हस्ताक्षराणि च । अनयोर्द्वयोरप्याचार्ययोः शारदापीठाधिकाराय न्यायालये व्यवहारः प्रचलति । अत्र कैश्चन हिन्दी-गुर्जर-संस्कृतभाषापत्रैः–उभयत्र हस्ताक्षरं कृतवतां काशीस्थविदुषां महती निन्दा कृता । अन्यैरपि गुर्जर-देशीयैस्तत् पक्षपातिभिः सनातनधर्मावलम्बिभिः पण्डितैश्च । सुप्रभातेनापि द्वयोरभिनन्दनं कृतम् । तदपि तेषां कोपभाजनमभूत् । इत्ययं विषयः सुप्रभातस्यानभिमतोऽपि विवशतया विशदीक्रियते—सम्पादकः] ।

भारतवर्षे शाङ्कर-वैष्णव-भागवत-रामानुज-माध्व-निम्बार्क-वल्लभ-रामानन्दादि-विविध-साम्प्रदायिकानां यत्रतत्राचार्यपीठाः सन्ति । प्रायः सर्वत्र पीठेषु तत्तत्साम्प्रदायिकैः स्वमर्यादानुकूलं पीठानां संरक्षणं क्रियते । तत्राचार्यपरम्परा नियमिता नियन्त्रिता च प्रचलति । परं सर्वतः प्राचीनानां महत्वपूर्णानाञ्च श्रीशङ्कराचार्य-पीठानां महती दुरवस्था समालोक्यते ।

प्रधानतः श्रीमद्भगवत्पादैर्भाष्यकारैश्चत्वार एव पीठाश्चतुर्दिक्षु संस्थापिता आसन् । तेषु मैसूरराज्याधीनस्य शृङ्गेरी-पीठस्याचार्य-परम्परा, मर्यादा चाक्षुण्णा नियमिता च प्रचलति । उत्तराम्नाय-बदरिकाश्रमस्थ-जोशीमठस्य-परम्परा परःशतेभ्यो वर्षेभ्यो विच्छिन्ना टेहरी-गढवालराज्याधीना विद्यते । पूर्वाम्नाय-जगन्नाथपुरीस्थ-गोवर्द्धनमठस्य व्यवस्थाऽपि ब्रह्मीभूतानां श्रीमन्मधुसूदनतीर्थस्वामिनां कैवल्यानन्तरं विकृतप्रायैवासीत् । परं श्रीमद्भिर्भारतीकृष्ण-

तीर्थस्वामिभिस्तत्राक्रमणं विधाय तस्योद्धारः कृतः, परं न जाने ते तत्र कथं न तिष्ठन्ति। इतस्ततः परिभ्रमन्ति। कमपि खरे-महाशयं शिष्यं विधाय तत्र नियोक्तुमिच्छन्ति। अपरे च काशीस्थाः श्रीपुरुषोत्तमतीर्थस्वामिनस्तत्र स्वाधिकाराय बद्धपरिकराः श्रूयन्ते। श्रूयते च तत्र स्वामिनां किमपि गुप्ताभियोगादिकं प्रचलति, येन तद्विषये यतस्ततो निन्दैव भवति श्रीमदाचार्यपीठस्य।

एवं जोशीमठ-परम्परां पुनः प्रवर्त्तितुं भारतधर्म-महामण्डलेन श्रीमन्तो ब्रह्मानन्द-स्वामिपादाः प्रथमशङ्कराचार्यत्वेन नियुक्ताः। परन्तेऽपीतस्ततः आहिण्डमाना अस्थिराः, टेहरी-राज्येनानङ्गीकृता एवेति समाकर्णयामः।

एवं पश्चिमाम्नाय-द्वारकापुरीस्थ-शारदामठेऽपि कियतः कालात महान् विवादः प्रचलति। तस्य पीठस्य व्यवस्था बडोदरा-राज्याधीना विद्यते। बडोदरा-नरेश्वराश्च समाज-सुधार-पक्षपातिनः सन्ति। अतस्तैः सह तत्कालीन-पीठाधीश्वराणां श्रीमन्माधवतीर्थ-स्वामिनां धार्मिको विवादः संवृत्तः, येन ते बडोदरा-राज्यं परित्यज्य डाकोर-नाम्नि स्थाने स्वीयमावासमकल्पयन्। ब्रह्मीभूतेषु तेषु तच्छिष्याः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-स्वामिनस्तदुत्तराधिकाराय प्रायतन्त। परं राज्येन तत्र विविधभाषा-विशारदा महाविद्वांसः श्रीशान्त्यानन्दस्वामिनः संस्थापिताः, इतश्च धार्मिकजनतया श्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनः शारदापीठाधिकृतत्वेन स्वीकृताः। बडोदरा-राज्येन सह तेषां न्यायालयेऽभियोगश्च प्रचलितः। नडियाद-न्यायालये पराजिताः श्रीराजराजेश्वरस्वामिनो मोहमयीस्थ उच्चन्यायालये प्रार्थनां कृत्वा तत्राभियोगं चालयन्तिस्म धार्मिकजनता-प्रदत्तेन धनेन। एतदभ्यन्तरं ब्रह्मीभूतेषु श्रीशान्त्यानन्द-महोदयेषु तत्र श्रीचन्द्रशेखराश्रमस्वामिनो नियुक्ताः, तेषु च ब्रह्मीभूतेषु वर्तमानाः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्द-तीर्थ-स्वामिनः साम्प्रतमभिषिक्ताः।

श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनश्च मोहमयी-न्यायालयात् पराजिताः। एवमिदानीं यावत् बहुभ्यो वर्षेभ्यः जनतासु, भारतवर्षे यत्रतत्र धार्मिक-समारोहेषु, वाराणस्याञ्च श्रीराजराजेश्वराश्रम-स्वामिन एव तत्पीठाधीश्वरत्वेन सुचिरं प्रसिद्धाः सन्मानिताश्चाभवन्। काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुवारं ते समभिनन्दिताः, स्वीयैः हस्ताक्षरैश्च तेषामाचार्यत्वं स्वीकृतम्। परं न्यायालयस्तद्-विपक्ष एवाभूत्।

एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठमासे धर्मसङ्घ-पञ्चममहाधिवेशनावसरे सभापतित्वेन निमन्त्रिताः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थमहोदया वाराणस्यां समागताः। एतेषां विद्वत्त्वं भाषण-पाटवं नववयस्कतां महोत्साहताञ्चालोक्य, तेषाञ्च वृद्धस्वामिनां न्यायालयात् पराजयं समाकर्ण्य काशीस्थैर्विद्वद्भिरेतेषां पीठाधिपतित्वमुररीकृतम्, सादरञ्च समभिनन्दिता इमे।

विषयमसुमवलम्ब्य वृद्धस्वामिपक्षपातिभिः कैश्चन पण्डितैरेतेषां विरोधः कृतः, तत्पक्षपातिभिः पत्रैश्च काशीस्थ-पण्डितानां टकादासादिशब्दैर्महती भर्त्सना सम्पादिता। अस्माकमपि मित्रैः क्रूरतमैः शब्दैरस्माकं सुप्रभातस्य च निन्दा कृता। बहवो लेखाः प्रकाशनार्थं समागताश्च सन्ति।

अत्रास्माकं किमपि स्वल्पतरं वक्तव्यमस्ति। यत् काशीस्थैर्विद्वद्भिर्बहुशः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनामभिनन्दनं विहितम्, विधातुं प्रयताश्च सन्ति। ते सदाचाराः, तपस्विनः, वयोवृद्धाः, पूजार्हाः, जनता-शङ्कराचार्याः सन्त्येव। नात्र कस्यापि वैमत्यम्। परमिदानीन्ते जराजर्जरिताः सञ्जाताः। न्यायालयश्च तेषां विपक्षः। यदि ते प्रीवी-कौन्सिल-न्यायालये गमिष्यन्ति, तदा तत्रापि वर्षचतुष्टयं पञ्चकं वा लगिष्यति। तावत्तेषां जीवनं स्थास्यति न वेति सन्देह एव।

शारदापीठे गायकवाड-नरेश्वराः कमप्याचार्यं स्थापयिष्यन्त्येव। जनताया बहुमतमुभयपक्षे भविष्यति। यतस्तत्र नियामक एव कश्चन नास्ति। एवं विवादस्य कलहस्य चोपशमः कदापि न भविष्यति। प्रत्युत शङ्कराचार्याणां विषये जनतायाः श्रद्धा-विघात एव स्यात्। जनता-श्रोत्राणि साम्प्रतं राजनीति-दुन्दुभिनादेन पूर्णानि साधारणधर्मस्य वार्तामपि श्रोतुं न समर्थानि, का कथा शङ्कराचार्याणाम्?

यदि धर्मदृष्ट्या विलोक्यते चेत् सर्वस्वत्यागिनो दण्डिनः, स्वामिनः, आचार्याश्च परस्परं कलहायमानाः पङ्कप्रक्षेपं कुर्वन्ति, केवलं सिंहासनैषणया विधर्मिभ्यो वैदेशिकेभ्यश्च न्याय-भिक्षामटन्तो जनताधनं न्यायालयादिषु दुर्व्ययीकुर्वन्ति।

देश-काल-समाज-प्रताडिताः, पठनपाठनमन्तरा नान्यत् कार्यं कर्तुं क्षमाः, ऋजुबुद्धयः, स्वकुटुम्ब-पोषण-भार-भुग्नाः वराकाः पण्डितास्तु भवद्भिर्दशभिः पञ्चभिर्वा मुद्राभिः हस्ताक्षराणि कारयित्वा-आजीवनं स्वायत्तीक्रियन्ते, बन्धकीक्रियन्ते, स्वार्थहानिमालोक्य तिरस्क्रियन्ते च। अधार्मिकाः, मर्यादाभञ्जकाः, अर्थलोलुपाः, अप्रामाणिकाश्च गण्यन्ते।

परमस्माकं धर्माचार्याणां, त्यक्तैषणात्रयाणां, धृतदण्डानां शिखा-सूत्रपरित्यागिनां कामिनी-काञ्चनदर्शनमपि परिहरतां विरक्तानां का दशा वर्वर्ति—इत्यपि विचारणीयं परोपदेशकुशलैस्तत्पिण्डपूरित-तुण्डैः। हन्त भोः! एतेषां विरक्तानां सर्वाऽपि चर्या राज्ञामिव दृश्यते। यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठान--निष्ठादि--विविध--लम्बायमान-विशेषणावच्छिन्ना आचार्यपादाः, न्यायालय-(कचहरी) धनालय-(बैंक)-कार्यालय-(आफिस)-भूमि-भवनादिव्यवहारनिष्ठाः समालोक्यन्ते। परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्याः सोपधान-तूलिका-समलंकृत-सिंहासनाधिष्ठिता दृश्यन्ते, भिक्षाटनोचिताः कौपीनधारिणः कौशेयाम्बर-परिवृताः द्वारपाल-चारण-वन्दि-भृत्यामात्यादि-राजोचिताचार-विचार-व्यवहार-परायणाः सन्ति, कामिनी-काञ्चन-परित्याग-कृतप्रतिज्ञा अहर्निशं तासु तेषु च आपादमस्तकं निमग्नाः समालोक्यन्ते। किमेतत् विरक्तधर्मोचितम्? भगवद्भाष्यकार-निबद्ध-मर्यादानुकूलम्? वेदशास्त्र-विहित-यतिधर्मानुरूपं वा?

हन्तभोः! त्यक्तैषणात्रया धर्माचार्याः सिंहासनाधिरोहणाय किं किं न कुर्वन्ति?

सर्वप्रथमं विदेशिशासकानां विधर्मिन्यायाधीशानां शरणं गत्वा स्वीयं न्यायं कारयन्ति। को न जानाति मूर्खोऽपि यत् न्यायालये सत्यस्य स्वप्नमेव नास्ति। असत्यमन्तरा, कपटं विना ब्रिटिश-न्यायालयेभ्यो विजयः कथमपि नास्ति। अस्माकं न्यायाधीशाः धर्माचार्याः स्वीयं न्यायमन्येभ्यो वाञ्छन्तीति किं न हृदयं विदीर्य्यते सनातनधर्माभिमानिनाम्!!

एत एव धर्माचार्याः समधिक-धन-तृष्णया पीठात् पीठान्तरम्, सम्प्रदायात् सम्प्रदायान्तरम्, आचार्यादाचार्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति। सिंहासनाधिकारम् राजपुत्रा इव दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते। न वयं तेषां नामोद्घाटनं कुर्मः। परं प्रायः सर्वेऽपि जानन्ति। किमेतदेव विरक्तानां कर्तव्यम्? तत्र किं दृष्टिनिक्षेपः क्रियते समालोचकैः शङ्कराचार्य-भक्तैः, पत्रैर्वा!

एवं वस्तुतो विनष्टा पीठानां मर्यादा। जनताऽपि विद्यते प्रबुद्धा। एतत्सर्वमुपद्रवमालोच्य न केऽपि श्रद्धया समवलोकयन्त्याचार्यान्। आसन् पुरा वाराणस्यां पूज्यचरणाः दण्डिनः स्वामि-विशुद्धानन्दपादाः, प्रत्यहं सहस्रशो धनं तेषां पार्श्वे समागच्छति स्म। प्रत्यहञ्च ते तद्धनं विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो याचकेभ्यश्च वितीर्य, अशौवस्तिका रात्रौ शेरते स्म। साम्प्रतमपि सन्ति सनातनजनतायाः परमश्रद्धा-भाजनभूताः पूज्यपादाः कृष्णबोधाश्रमस्वामिनः, श्रीकरपात्रि-स्वामिनश्च येषां चरणेषु लक्षशो धनानि लुण्ठन्ति, परन्ते कौपीनमात्रपरिच्छदाः केवलं ब्राह्मणेभ्य एव भिक्षां गृह्णन्ति। एतल्लक्षणं विरक्तानाम्, एष आदर्शो भगवच्छङ्करपादानाम्, एतदेव स्वरूपं दण्डिनाम्। तथापि तेषां विषये जनता क्षोद-क्षेमं करोत्येव। सत्स्वेतादृशेषु विरक्तेषु गृहस्थेभ्योऽप्यधिकं रक्तानां आदर्श-पतितानाम्, त्यागतपःस्वाध्यायरहितानाम्, भोगैषिणां धर्माचार्याणां तु कथैव का?

एवं सत्यपि पीठ-विप्लवे काशीस्थैर्विद्वद्भिरभियोगरहस्यादि-प्रपञ्चानभिज्ञैः, श्रीधर्मसङ्घस्य, वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्य, भारतधर्म-महामण्डलस्य, अन्येषाञ्च प्रोफेसर-दुरकाल-प्रभृति-सनातनधर्मस्तम्भत्वेन प्रसिद्धानां व्यक्तीनां प्रामाण्येन स्वनगरे समागतानां श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिनामभिनन्दनं यदि दण्डित्वेन, आश्रमगौरवेण, संस्कृत-विद्वत्त्वेन कृतं चेत् किं नामात्याचरितम्? एभिः संस्थाभिरेव पूर्वं श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिपादानामपि सम्मानना विहिताऽसीत्। एतेषां परिवर्तनेनैव वस्तुतः पण्डितानां मतपरिवर्तनं सम्भाव्यते। अतः पण्डितानामुपरि भयङ्कराक्रमणकारिभिः प्रथमं तत्तत्संस्था-सञ्चालकाः प्रष्टव्याः, भर्त्सनीयाश्च।

तथापि श्रीकाशी-पण्डित-सभा, यया श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां बहुशोऽभिनन्दनं कृतम्, सा तु तटस्थैवासीदत्राभिनन्दन-संप्लवे। सा तु श्रीमद्राजराजेश्वर-पक्षपातिन्येव आपि।

सुप्रभातेन यदभिनन्दनं द्वयोरपि विहितम्, तत्केवलं संस्कृत-पक्षपातेनैव। धार्मिकेषु साम्प्रदायिकेषु च विषयेषु सुप्रभातं सदा ताटस्थ्यमेवावलम्बत इति विदितमेव

पाठकानाम्। तस्य सर्वेष्वपि धर्मेषु, सम्प्रदायेषु, आचार्येषु च समैव श्रद्धा। तत् सर्वेषामेव प्राचीनां मर्यादामभिनन्दति। तस्य तु आर्य-संस्कृति-आर्यभाषा-आर्यवाङ्मय-संरक्षणे प्रचारणे चाभिनिवेशः। तस्य मतेन तु संस्कृतविदुषां जागरणेन संग्रन्थनेनैव च हिन्दूसमाजस्य सम्यक् शोधनं भवितुमर्हति। अतस्तस्य नास्ति कुत्रापि, धर्माचार्यादिष्वभिनिवेशः। एष विषयस्तु तत्तत्साम्प्रदायिकैरेव निर्णेतव्यः। सुप्रभातन्तु संस्कृत-पक्षपातिनः यस्य कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य सम्माननां कर्तुमुद्युक्तमेव। तन्मते यथा श्रीमद्राज राजेश्वराश्रमस्वामिनः प्राचीन-संस्कृति-संरक्षकत्वेनाभिमतास्तथैव श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिनोऽपि संस्कृत पक्षपातितया सभाजनीया एव।

केश्चन मित्रैरयमाक्षेपः कृतो यत् सुप्रभातेन प्रचुरतरं धनमुत्कोचरूपेण गृहीत्वाऽभिनन्दनं कृतमिति। अत्र तु तावेव स्वामिनौ प्रत्यक्षप्रमाणभूतौ, यत् प्राचीन-स्वामिना कियद्दत्तम्? अभिनवस्वामिना वा कियत् प्रदत्तमिति। येन गृह्यते तत्सादरं प्रकाश्यते। सुप्रभाताय यत्स्वामिभ्यां प्रदत्तं तत्तैः प्रकाशनीयम्। सुप्रभातं तु सुस्पष्ट-समालोचनायां प्रसिद्धमेव। अत एवाक्षेपादिना व्याकुलीभूय स्वीयं मतं स्पष्टीकर्तुं सुप्रभातेनानिच्छतापयनभिमतेऽस्मिन् विषये महता कष्टेन लेखनीव्यापारं विधाय सुप्रभाते शङ्कराचार्याणां विषये सुस्पष्टमतप्रदर्शनं विहितम्। आचार्या भवन्त्वसन्तुष्टाः, न तेषां मिथ्याचाटुकारितां कर्तुं स्वप्नेऽपि समुद्यतं सुप्रभातम्। केवलं प्राचीन-परम्परा-परिरक्षणाय प्रयतेन सुप्रभातेन यतिलिङ्गधारिणामाश्रमगौरवेणाभिनन्दनं क्रियते।

सुप्रभात-मतेन तु कश्चन वृद्धतमो विद्वान् विद्वद्भिः सुपरीक्ष्य सर्वसम्मत्या पीठेषु नियोक्तव्यः। परमेतत्तु विधर्मिणां वैदेशिकानां राज्ये दुष्करमेवेत्यहमहमिकया प्रवृत्तेषु सिंहासनैषणया व्याकुलेषु नास्ति विश्वासः सुप्रभातस्य।

साम्प्रतममुं विषयमुपसंहरन्तो वयमिदमेव निवेदयामो यत्ते पीठमर्यादा-संरक्षणाय त्यागं कुर्वन्तु, शास्त्रानुशासने तिष्ठन्तु, स्वीयं सुदृढं सङ्ग्रन्थनं कृत्वा पीठानामुत्तराधिकारे सर्वेऽपि शङ्कराचार्याः सम्मिलिता भूत्वा कस्यापि योग्य-व्यक्तेर्निर्वाचनं विदधतु। अस्माकं जगद्गुरवो न्यायालये मा गच्छन्तु। मा च परस्परं रागद्वेषादिकं पक्षप्रक्षेपादिकं वा विदधतु। सनातनधर्मक्षेत्रे सर्वमनियतम्, अनियन्त्रितम्, अव्यवस्थितञ्च। यस्य यतः स्वार्थसाधनं भवति, स तमेव सनातनधर्मं मनुते। साम्प्रतयुगे नैतद् धौर्त्यं प्रचलितुं शक्नोति।

शारदापीठ-विषयेऽप्यस्माकमिदमेव वक्तव्यम् यत् पूज्यपादाः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-महोदयास्त्रिंशद्वर्षेभ्यः शारदा पीठाधिपतित्वेन बहुशो वाराणस्यां यत्रतत्र महासम्मेलनेषु सम्मानिताः समभिनन्दिताश्च सन्ति। वर्तमान-शङ्कराचार्येषु वयोवृद्धाः, तपोवृद्धाः, आचारवृद्धाश्च सन्ति। गुर्जरदेशीयाः प्रजास्तेष्वनुरक्ता विद्यन्ते। अतस्ते जनता-निर्वाचिताः शारदापीठाधीश्वराः भवन्तु। श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्था अपि राजशक्त्या सम्मानिताः नवयुवका अपि ज्ञानवृद्धाः परमोत्साहवन्तः, कर्तव्यपरायणाश्च सन्ति। अतस्तेऽपि शारदापीठाभिषिक्तत्वेन सन्माननीया एवेति नात्र परस्पर-विरोध-प्रदर्शनम्, मर्मोद्घाटनम्, पङ्कप्रक्षेपणं वा भवतु। प्राचीनाचार्या अभिनवाचार्येभ्य आशिषं दत्वा तथा प्रयतन्तां यथा शङ्कराचार्यपीठाधिकारो राज्ञां न्यायालयानां हस्ते न भवेत्!

केचन चाटुकाराः, कलहप्रियाः पत्राजीवनाश्च कलहं वर्द्धयन्ति धनार्जनाय। परं सुप्रभातं दुष्कृत्यमिदं विरुणद्धि। प्रार्थयते च धर्माचार्याणां चरणेषु यत्ते स्वकीय-नग्न-ताण्डव-प्रदर्शनेनान्धश्रद्धावतामस्माकं श्रद्धा-विघातं मा कुर्वन्तु। अस्माकं दृष्टावादर्शत्वेन तिष्ठन्तु। ततएव सनातनधर्म-मर्यादा स्थास्यति।

उत्तेजना

कथं कीर! त्वम्मौनमालम्बसे?
निविडपिंजरे किन्त्वमवतिष्ठसे?
संजागृता सर्वभूमिः समन्तात्
कथं, त्वां समुद्वेलयति, चिन्तसे?
सन्त्रोटय त्वं हि पिहितान्कपाटान्
किमवलोक्य रुद्धः पुनर्लोकसे।

सूर्यभूषण मिश्रः, शास्त्री 'भूषण'

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता

लेखकः—

श्रीभवानीप्रसाद-महाशयः

[कांगडी-गुरुकुले प्राकृतिकचिकित्साध्यापकः]

[पञ्चभूतात्मक-शरीरस्य तैरेव प्रकृतिभूतैः पञ्चतत्त्वैश्चिकित्सा, स्वास्थ्य-संरक्षणं वा समुचितम् । वैदिकयुगे प्राय एतस्य प्रचुराणि प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते । शनैः शनैः शतशश्चिकित्साप्रकाराः प्रादुर्भूताः, भवन्ति च । परं कियतः कालात् पाश्चात्यैस्तदनुकरणशीलैर्भारतीयैश्च साम्प्रतं प्राकृतिक-चिकित्सा-विषये किमप्यवधानदानं क्रियते । यत्रतत्र प्राकृतिक-चिकित्सा-केन्द्राणि, पुस्तकानि, साधनानि च प्रस्तुतानि सन्ति । साम्प्रतं महात्मा गान्धी प्राकृतिक-चिकित्सा-प्रणाली-प्रचारे संलग्नो दृश्यते । भारतीयानान्तु स्वाभाविक्येव प्रणालिरियम् । परं संस्कृत-वाङ्मये नास्ति कोऽपि प्रबन्धः, किमपि पुस्तकं वा । तदत्र विषये गुरुकुलस्थायुर्वेद-महाविद्यालये प्राकृतिक-चिकित्साध्यापकैः (Proffessor Of Naturopathy) महोत्साहैः श्री भवानीप्रसादमहाशयैः कोऽपि प्रथमः प्रयत्नः सम्पादितः । सुप्रभात-पाठकानां मनोविनोदाय तस्य प्रारम्भिकोंऽशः प्रकाश्यते । अत्र विषये वैद्यैरपि स्वीयमभिमतं प्रकटीकरणीयमिति—सम्पादकः]

उपोद्घातः

अथ प्रणम्य विश्वेशं सर्व-स्वास्थ्य-विधायकम् ।
सहज-स्वास्थ्य-शास्त्रस्य संहिताऽत्र वितन्यते ॥१॥

प्रशान्ताऽशेष-विघ्नाय दर्पसर्पापसारणात् ।
सत्यामृत-निधानाय स्व-प्रकाश-विकाशिने ॥२॥

संसार-व्यतिरेकाय हृतोत्सेकाय चेतसः ।
प्रशमामृतसेकाय विवेकाय नमोनमः ॥३॥

गीर्वाणवाण्यां विरल-प्रचार-
कदर्थितायामपि सुस्थिरायाम् ।
एतन्निबन्ध-ग्रथने स्थिरत्वं
स्वान्तःसुखं चैव ममात्र हेतुः ॥४॥

प्राकृतिक-चिकित्सायाः प्रादुर्भावः

सहज-स्वास्थ्यशास्त्रस्य बीजं वेदेषु दृश्यते ।
वैदिके वाङ्मये चापि तद्विचारः प्रवर्तते ॥५॥

१—प्रबन्ध-प्रारम्भे संसार-सञ्चालकं सर्वव्यापकं सर्वं निमित्तकारणत्वेन स्वास्थ्यसम्पादकान्तःशक्तिरूपेण च सर्वदेहान्तर्विद्यमानं सर्वेषां स्वास्थ्यविधातारञ्चेति विश्वेशं शिष्टपरम्परागत-मङ्गलाचरणरीत्या प्रणमति ।

२—द्विविधा हि चिकित्सा—प्रचलितमिथ्योपचारमयी, युक्तियुक्तोपचारमयी प्राकृतिकी चेति । तयोर्विवेचन-साधन भूतां विवेकदेवतां प्रस्तौमि महाकविक्षेमेन्द्र-प्रणीत-दर्प दलन-ग्रन्थस्योद्धृतेन पद्येन ।

३—सोऽयं विवेकः विघ्नान् शमयति, दर्प-सर्पमपसारयति, सत्यरूपमप्यमृतमस्मिन्नेव निहितं स्व-प्रकाशेन विकसति ।

४—सम्प्रति दुर्दैवात् स्वल्पप्रसरायामपि सुस्थिरायां देववाण्यामेतन्निबन्धबन्धने प्रतिपिपादयिषितस्य प्राकृत स्वास्थ्यसिद्धान्तसंग्रहस्य च स्थिरत्वं मनस्तोषश्च हेतुरिति ।

५—वैदिकयुगे ह्यार्याणां जीवनं प्राकृतिकमेवासीत् । पञ्चमहाभूतेषु पवनजलाग्निमृत्तिकास्तेषां प्रधानकार्यसाधन भूता अभवन् । एतैरेव तेषां सततं सम्पर्कोऽभूत् । एतैरेव तेषां कृषिः, स्वास्थ्यम्, धर्मकृत्यञ्चासाध्यत । तदानीं वैदिकयुगे नागरिकी सभ्यता नोदियाय । आधुनिक-सभ्यता संकुलं जीवनं तदा नानाविधरोगान्नोत्पादयामास । यदि कदाचिन्नैसर्गिका रोगाः समुद्भूताश्चेत्तदा ते स्वदेहघटक-महाभूतसाधनैः प्राकृतैरेवोपचारैरचिकित्स्यन्त । ततएव तैर्गीतासु वैदिकर्चासु सूर्याग्नि-पवनापः प्राचुर्येणास्तूयन्त । तेषां स्वास्थ्यसाधका गुणा अगीयन्त । संक्षेपतः पञ्चषा मन्त्रास्तद् गुणवर्णनपराः प्रदर्श्यन्ते । जलस्य यथा—

सहज-स्वास्थ्य-विद्यायाः प्रकीर्णांशा हि कुत्रचित् ।
आयुर्वेदस्य ग्रन्थेषु प्रत्नेषु चरकादिषु ॥६॥
पञ्चकर्माङ्गरूपेण वस्तिना वमनेन च ।
स्वेदेन स्नेहनेनाऽपि निर्दिष्टाः सन्ति भूरिशः ॥७॥
कुरु-पाण्डु-सुतानां हि महायुद्धादनन्तरम् ।
कलौ कराल-कालेऽस्मिन् भारते तिमिरावृते ॥८॥
विद्वत्सु भारतीयेषु निजज्ञानस्य वृद्धये ।
आविष्काराय विज्ञाने विश्वस्य हितसाधके ॥९॥
प्राकृतानां पदार्थानां परीक्षण-निरीक्षणात् ।
अनुशीलन-सद्रीतिं त्यक्तवत्सु च सर्वथा ॥१०॥
धन-धान्य-समृद्धेषु भोगासक्तिरतेषु च ।
साधारण जने तावद् ज्ञान-विज्ञान-वञ्चिते ॥११॥
क्षुद्रकार्यपरे नित्यं प्रभुसेवा-परायणे ।
प्राकृतस्वास्थ्य-शास्त्रे तद् वृद्धिं लेभे न भारते ॥१२॥
परं पाश्चात्य-भूखण्डे हरिवर्षेति संज्ञके ।
महानुभाव-शीलानां प्रकृत्याः सन्निरीक्षणे—
निरतानां प्रतीच्यानां मानसेषु मनीषिणाम् ।
प्राकृत-स्वास्थ्य-शास्त्रस्य प्रशस्तस्याङ्कुरा अपि ॥१४॥
इतरासां सुविद्यानां कलानामिव निश्चितम् ।
प्रादुर्भूय समापेदुः स-पुष्प-फल-वृक्षताम् ॥१५॥
मनीषिणास्त एतस्य शास्त्रस्य प्रकृतस्य वै ।
साक्षात् कृत-सुधर्माणो मन्त्रद्रष्टार एव च ॥१६॥
तस्य ते मर्मवेत्तारः कर्म्मकाण्डमुपादिशन् ।
प्रचारं चास्य पाताले[१] महाद्वीपे प्रचक्रिरे ॥१७॥
हरिवर्ष-महाद्वीपे शर्मण्यो[२] विश्वविश्रुतः ।
विज्ञापन कोविदा वीरा यत्र जन्मानि लेभिरे ॥१८॥

क्रमशः

(क) आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । ऋक्, मं० १०, सू० ९, मं० १.

(ख) यो वः शिवतमो रसः । तस्य भा जयते हनः । उशतीरिव मातरः ।—मं० २.

(ग) आप इद्वा उ भेषजी रायो अमीव चातनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् । ऋक्, मं० १०, सू० १३७, मं० ६.

(घ) अप्सु मे सोमोऽब्रवीत्, अन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्व शम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः । —सू० ९, मं० ६

पवनस्य यथा—

(क) आ वात वाहि भेषजं विवात वारि भद्रयः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे । १०, १३७, मं० ३.

(ख) वात आवातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्रण आयूंषि तारिषत् । —१०, १८६, १.

अग्नेः, सूर्यस्य च यथा—

(क) अग्निर्हिमस्य भेषजम् । यजुः, २३, १०.

(ख) अग्निः कृणोतु भेषजम् ।

(ग) हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणञ्च नाशय । १, ५०, ११,

(च) उद्यन्नादित्यः कृमीन् तन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः

(ङ) सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु ।

वेदेषु निहितं चिकित्साबीजमुत्तरकाले विकसितं दृश्यते । उपनिषद्ग्रन्थेषु उपवासस्य, आहारस्य च विधानानि वैशद्येन वर्णितानि ।

७—साम्प्रतं प्राकृत-चिकित्सायां प्रयुज्यमानाः पञ्च-तत्त्वमया उपचाराः पाश्चात्यदेशेषु विगतशताब्द्यां यथा सविस्तरं प्रादुर्भूता, तथा प्राचीनग्रन्थेषु साकल्येन क्वापि न प्राप्यन्ते । तथापि तेषामुपचाराणां केचित् प्रकीर्णांशाः, खण्डखण्डरूपाः प्रक्रियाश्च स्वेदन-वमन-वस्ति-विध्यात्मकाः स्थूलरूपेण समुपवर्णिताः सन्ति । यथा वमनाय मदनफल क्वाथ-पानम् । तदार्त्तानामसह्यं भवति । नवीनैस्तु साधारण-लवण-मिश्रितस्य कवोष्णस्य शीतलस्य च जलस्य पात्रद्वयस्य प्रचुरमात्रायां पर्यायेण पानमनायासेनैव वमन-मावहति । वस्तिविधावपि चरकादिषु छागबलीवर्दादीनां मूत्राशय-चर्मनिर्मित-वस्तीनामौषधक्वाथ-पूरणेन गुदमार्गद्वारा मलाशयशोधनादिकं दुष्कर क्लेशजननं चेति साधारण-कवोष्णजलादिभिरुदरप्रक्षालन-क्रिया सुकरा समुद्भूता ।

१—अमरीका

२—जर्मन इति प्रसिद्धः

विविध-वार्ताः

मोहन-जो-दडो

—०—

भारतवर्षे सभ्यताया विकाशश्चतुःसहस्रवर्षेभ्यः प्राङ् नासीदिति पाश्चात्यगवेषकाणामैतिहासिकविदुषां मतमासीत्। यतो भूगर्भाद् यानि चिह्नानि समुपलभ्यन्ते तानि चतुःसहस्रवर्षादधिकानि न सन्ति। परं पञ्चापप्रान्तीय हरप्पा-स्थाने सिन्धुप्रान्तीय-'मोहन-जो-दडो' नाम्नि-स्थाने च भूगर्भान्नगराणामुद्धारो भारतीय-पुरातत्त्वविद्भिः कियत् कालात् पूर्वमेव कृतः। ततो यानि वस्तूनि, ये च लेखाः, याश्च मुद्राः समुपलब्धास्तदवलोक्य पुरातत्त्वविदां पूर्व-सिद्धान्तो भ्रमरूपेण परिणतः। तत्र या लिपिः समुपलब्धा सेदानीं यावन्न केनापि पठितुं शक्या। यावल्लिपिर्नज्ञायते तावत्तन्नगर-निर्माण-कालः केनापि न निर्णेतुं शक्यः। प्राच्याः पाश्चात्याश्च पुरातत्त्वविदस्तस्याः पठन-प्रयत्नं कुर्वन्ति। परमेतत्तु निर्णेतुं न शक्यते यद् भारते सभ्यता-प्रचारः कियत्सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमासीदिति।

एतत्स्थानं सिन्धुप्रान्ते 'लरकाना' मण्डले विद्यते। 'डोकरी'-नाम्नो धूम्रयानस्थितिस्थानात् (Station) क्रोशचतुष्टयदूरेऽस्ति हययानेनाऽत्र गन्तुं शक्यते। 'मोहन-जो-दडो' इत्यस्य सिन्धुभाषायां 'शव-कूटम्' इत्यर्थो भवति। भारतीय-पुरातत्व-विभागाध्यक्षः स्वर्गीय-राखालदास वन्द्योपाध्यायः १९२२ खिष्टाब्दे शवकूटस्यान्वेषणं विधातुं तत्र गतवान्। धूलिसमुद्रे पादचारेण विचरतस्तस्य पादे सहसा सर्पदंश इवाऽभवत्। अन्वेषणायां तदेकं पाषाणं रजोनिमग्नमासीत्। तत एव वन्द्योपाध्यायेन तस्या भूमेः खननं प्रारब्धम्। क्रमशस्तत्र प्राचीनकालीनं सम्पूर्णं नगरमिवादृश्यत।

मध्य एव स्वर्गतेषु तेषु तद्विभागाध्यक्षेण सिद्दीकनाम्ना यवन-पुरातत्त्वज्ञेन, ततश्च दीक्षितनाम्ना पुरातत्त्वाधिकारिणा खनन-क्रमोऽनुसृत एव संस्थापितः। तयोर्नाम्ना तत्र विभाग-द्वयं विद्यते—सिद्दीक-विभागः, दीक्षित-विभागश्च।

दीक्षित-विभागे पुरातन-वस्तूनामुपलब्धिराधिक्येन संजाता। तत्र ईशाब्दारम्भतः २७०० पूर्वकालीनाः स्वर्ण मुद्राः समुपलब्धाः। यत्र हरिण-धेनु-सिंह-महिष-व्याघ्र-चित्रकादि-पशूनां मूर्तयः समुपलभ्यन्ते। एवं नृत्यन्तीनां युवतीनां पाषाण-प्रतिमाः, मृद्भाण्डानि च समुपलब्धानि। मृत्तिकानिर्मिता मणिकाः (मटके), बालकानां पानभाजनानि (गिलास), लताभिः पुष्पैश्च चित्रिता नेत्राञ्जन धान्यः (सुरमेदानी), विचित्रा घटाः, घट-पिधानानि (ढक्कन), पानपात्राणि (प्याले), जलप्रवाहार्थमावृता नलिकाः (पाइप) सद्योनिर्मिता इव समुपलब्धाः। एवं पाषाण-ताम्र-पित्तल-निर्मितानि पात्राणि, शस्त्राणि, खननोपयुक्तानि कृषिसाधन-शस्त्राणि च सन्ति। वर्तुलास्ताम्र मुद्राः, रमलोपयुक्ताः पाशकाः (पासे) ताम्रपित्तलनिर्मिताः स्थाल्यः दर्व्यश्च सन्ति। सर्वेभ्यः सुन्दर्यस्ताम्रपित्तल धातुमय्यो हण्डिकाः (हाँडी)।

बहुमूल्य-प्रस्तर-गुलिका-निर्मिता रुचिरा हाराः, ताम्रस्य चिक्कणाः स्वच्छा मुकुराः, विविधान्याभूषणानि, हस्तिदन्त निर्मिताः केश-प्रसाधिन्यः (कंघियाँ), ताम्रसूचिकाः (सूई) केश-संयमिन्यः सूचिकाः (हेयरपिन) प्रभृतयश्च प्राप्ताः सन्ति।

एतदतिरिक्तं बहुमूल्य-पाषाणानां मापकाः (बटखरे), पञ्चसहस्रवर्ष-पुरातनं गोधूमान्नमपि दृश्यते कृष्णवर्णतां गतम्।

बालकानां क्रीडनकानि (खिलौने), शकट्यः, कुक्कुट प्रभृतिपक्षिणां मूर्तयः, काष्ठपुत्तलिकाः, चतुरङ्ग-क्रीडा-साधन भूताः गुटिकाः, सूत्रनिर्माणयन्त्रञ्च लभ्यन्ते। फेनैरन्यैश्च साधनैर्यन्त्रनिर्मिता मानवानां पशुपक्षिणां मूर्तयश्च सन्ति। तासु स्त्रीणां केश-प्रसाधन-कला, वस्त्राभूषणपरिधानकला च रमणीया दृश्यते। पुरुषमूर्तयः काकपक्षधराः, स्त्री-प्रतिमाश्च वेणी-वाहिन्यः समालोक्यन्ते।

स्त्रीणामधोवस्त्रमुत्तरीयञ्च परिधानमासीदिति प्रतीयते। पुरुषाश्च धौतवस्त्रोपरि प्राचीनावीतं यज्ञोपवीतमिवोत्तरीयं वस्त्रं धारयन्तिस्म।

प्रस्तरनिर्मिताः क्षौर-कर्म-क्षुराः, वडिशाः, कुद्दालाः, असिधेनुकाः, ताम्रनिर्मिता चापाः, वाणाः, लोहकारोपयोगिशस्त्रकलापश्चापि समुपलभ्यते।

'मोहन-जो-दडो' स्थानं सुन्दरतरं नगरं प्राचीनपरि-

वेष्टितम्, प्रशस्ततर-राजपथैरलङ्कृतं समालोक्यते। येषु राजपथेषु त्रि-चतस्रो वृषभ-शकट्यः सहैव गन्तुं शक्नुवन्ति। पञ्चपा वर्तुलमुखाः कुक्कुटाण्डसममुखा वा कूपाः समुपलब्धाः। जनतास्नानाय पाषाणकुट्टिम-सोपान-निर्मिता वाप्यः, विस्तृताः, स्वच्छाः पवन-पूरिता गृहाः, एकस्यामेव सरलपङ्क्तौ विनिर्मिता दृश्यन्ते। गृहाणां प्रधानद्वाराणि राजमार्गोपरि सन्ति। गृहाङ्गणे चतुर्दिक्षु प्रकोष्ठाः सन्ति। केषुचन गृहेषु वातायनानि कूपाश्च वर्तन्ते। सर्वेऽपि गृहाः सुपक्वेष्टिका रचिताः सन्ति। इष्टिकानां लौहवर्णत्वाद् गृहाणां लौहदुर्ग इति संज्ञा विद्यते। अत्रत्या निवासिनो यव-गोधूम-कार्पासस्य कृषिं कुर्वन्तिस्म। ते वृषभ-कच्छप-सूकर-हरिण-आवि-मांसाशिन आसन्निति पुरातत्व-विदां कथनम्। सचक्राः शकट्यः, अश्वयानानि, रथाश्चासन्।

अत्र शवानां दाहप्रथा अभूत्। अत्रत्यानां व्यापार अफगानिस्तान-तुर्किस्तान-ग्रीस-देशवासिभिः सहासीत्। सूत्रनिर्माण-वस्त्रवयन-कला, ताम्र-पित्तल-यसद-धातूनां-भाण्ड-निर्माण-कला, मृत्तिका-वस्तुनिर्माण-कला चेति व्यापार साधनान्यासन्। एतेषां विचित्र-निर्माणकलायाः प्रभावोऽद्यापि विलोक्यते।

भूमेरुपासना, पशुपक्षिमूर्त्तिधारिणां देवनामुपासना, लिङ्गपूजा-इत्येतेषां प्रचलनमासीत्। पद्मासन-बन्धेन स्थितानां मूर्तीनां लाभेन ज्ञायते-यद् योगाभ्यासस्यापि परिचिता आसन्नत्रत्याः।

मिश्रसभ्यतायाः, अस्याश्च सभ्यतायाः समकालिकत्वमनुमीयते पुरातत्त्वज्ञैः। यतः द्वयोरपि मुद्रा-साम्यं विद्यते। एषा सभ्यता-'सिन्धुसभ्यता'नाम्ना व्यवह्रियते। पश्चात्यानां-पुरातत्वविदां हाल-वुली-चाइल्ड-प्रभृतीनां मतेन सर्वप्रथमं सिन्धुदेशे सभ्यतायाः प्रादुर्भावः समभूत्। केषाञ्चिन्मतेऽत्रत्या द्रविड़ा आसन्। अपरेषां मतेन गुर्जर-महाराष्ट्र-अन्तर्वेद-देशीयानां पूर्वजा आसन्निमे।

यावत्तत्रत्या लिपिः पुरातत्त्वज्ञैर्न पठ्यते तावदत्रविषये किमप्यव्यभिचार्यनुमानं कर्तुं न युज्यते। एतदेव वक्तुं शक्यते यदिमानि चिह्नानि सर्वतः प्राचीनानि, पाश्चात्यविदुषां सिद्धान्तं खण्डयन्ति, भारतीय-सभ्यतायाश्च प्राचीनतमतामुद्घोषयन्तीति।

× × ×

तक्षशिला—विश्वविद्यालयः

पाश्चात्याः पुरातत्त्वविदो वदन्ति यत्प्राचीनभारतीयाः ख्रिष्टजन्मनः किञ्चित् पूर्वमेव सभ्याः सञ्जाताः। तेषामिदं मतं 'मोहन-जो-दड़ो' स्थानमेव खण्डयति। अपरमपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं तक्षशिला-विश्वविद्यालयस्य भग्नावशेषं वरीवर्त्ति, पञ्चापप्रान्ते रावलपिण्डी-नगरात् षटक्रोश-दूरे दक्षिण-पूर्वस्यां दिशि सिंधु-वितस्ता-नद्योर्मध्यवर्ति 'ढेरीवसान'—नामा ग्रामो विद्यते, यः साम्प्रतं 'तक्षशिला'-नाम्ना प्रसिद्धः। तस्य नातिदूरे धूमगन्त्री-स्थानमपि विद्यते 'टैक्सिल' इति ख्यातम्।

एतदपि भूगर्भ-विद्याविशारदैः कियद्भ्यो हायनेभ्यः पूर्वमन्विष्टमासीत्। रामायणप्रमाणानुसारं रामेण देशोऽयं भरताय विसृष्ट आसीत्। तत्पुत्रस्य तक्षराजस्य नाम्ना तक्षशिलेति प्रसिद्धा राजधान्यासीत्। तत्रैव भारतस्य सर्वप्राचीनो विश्वविद्यालय समवर्तत। अत्र समस्तभारतवर्षस्य छात्राः समागत्य पठन्तिस्म। सिकन्दराख्यस्य नृपतेर्भारताक्रमणकाले तक्षशिला-नरेश्वरस्तेन सन्धाय, तत्साहाय्यञ्चकारेति-प्रसिद्धम्। भगवतो बुद्धस्य जन्मनः प्रागेवायं विश्वविद्यालयः परं प्रसिद्ध आसीत्। अस्मिन् विद्यालये वेद-वेदाङ्ग-दर्शन-व्यवहारशास्त्र-राजनीति-अर्थशास्त्र-संगीतशास्त्र-आयुर्वेद-धनुर्वेदादीनां शिक्षा प्रदीयतेस्म।

चाणक्य-पाणिनि-जीवक-चरक-प्रभृतय आचार्या अस्यैव विद्यालयस्य स्नातका आसन्। विन्दुसारेण भारतसम्राजा युवराजोऽशोकः प्रथमं तक्षशिलायामेव शासकत्वेन नियुक्त आसीत्।

पुरातत्त्व-विभागेनास्य यदा खननं कारितम् तदा षट्क्रोशायामे तक्षशिलानगरस्य भग्नावशिष्टं समुपलब्धम्। अत्रापि विशाल-विस्तृता राजमार्गाः, प्रसादाः, छात्रालयाः, आपणाः साम्प्रतमपि भारतस्यातीतं गौरवं स्मारयन्ति। एतद् विषये पुनः कदापि निवेदयिष्यामः।

× × ×

मरौ जल-प्रवाहः

महाकविना कालिदासेन रघुदिग्विजये लिखितम्—

'मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुपूतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्वाच्चकार सः॥'

का नाम सा शक्तिः ? यया मरुपृष्ठानि प्रोद्भूत-सलिलान्यभूवन्नित्यविज्ञाय भारतीयैः केवलं कविकल्पना चातुर्यमेवाबोधि। परमिदानीन्तनैर्वैज्ञानिकैर्बुद्धिशक्त्या मरुपृष्ठानि प्रत्यक्षमुदम्भांसि क्रियन्ते। आरब्यदेश सविधे 'सहारा' नामको महान् भूभागः सहस्रशो हाय-नेभ्यः प्रसिद्धो विद्यते, ऋग्वेदेऽप्यश्विनी-कुमार-सूक्ते भुज्युनाम्नो नरपतेर्जलयानैर्मरुभूमावाक्रमणं वर्णितम्। कदाचिदियमेव सा मरुभूमिस्तदानीं कालात् प्रसिद्धाऽस्ति। केनापि फ्रांसदेशीयेनाध्यापकेन 'समानिन-' नाम्ना तस्य धन्वदेशस्याधस्ताद्वृहज्जलाशयस्यान्वेषणं विहितम्। एतत् परिणामस्वरूपमस्यां भूमौ ५०० उद्यानानि निर्मापयितुं शक्यन्ते। अस्या ऊषरभूमेः स्वरूपमेव परिवर्तितं स्यात्। अनादिकालादियमूषरा भूमिः कतिपयैरेव वर्षैः शस्य-श्यामला, जनधनसमा-कीर्णा च भविष्यति।

अस्माकं संस्कृताध्यापकास्तु प्राचीनैराचार्यैरा-विष्कृतानप्याविष्कारान् धर्म-लोप-बुद्ध्या स्वीकर्तुमपि बिभ्यति। अतएव ते शासकाः, वयञ्च दासाः।

—'द्विरेफः'

संस्कृत-समाचाराः।

राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग-प्रकाशन योजनम्।

एतत्तु विदितचरमेव श्रीमतां यत् सुभात-कार्यालय इदानीं "सुप्रभात-लिमिटेड"-नाम्ना व्यापार-संस्था-रूपेण परिणतः। दीपावली-दिने सुप्रभात-यन्त्रालयोद्घाटन-मपि भविष्यति। इयञ्च संस्था सर्वप्रथमं "राष्ट्रिय-पञ्चाङ्ग"-नाम्ना धर्मकर्मोपयुक्तं वीजसंस्कार-संस्कृतं विशुद्धपञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यति। तस्य निर्माणमपि प्रारब्धम्। अत्र विषये काशीस्थ-ज्योतिर्विदां विदुषां पाश्चात्य-गणितज्ञानाञ्च विचार-सभा, भाद्रशुक्ल-द्वादश्यां रवौ सायं पञ्चवादने मारवाड़ी-संस्कृत-महाविद्यालये सम्पन्ना। सभापतेरासनं हिन्दूविश्व-विद्यालयीय-धर्मविज्ञान-विभागा-ध्यक्षैर्महामहोपाध्याय-चिन्नस्वामिशास्त्रिभिः समलङ्कृत-मासीत्।

प्रारम्भे सभोपक्रमं कुर्वता सुप्रभात-सम्पादकेन-धार्मिककार्येषु सामाजिक-राष्ट्रियकार्येषु च विदुषां शैथिल्यम-कर्मण्यताञ्च प्रदर्शयद्भिरुक्तम्, यत्

"हिन्दू-समाजे अस्माकं नियन्त्रणं नास्ति, धर्मक्षेत्रेऽपि शनैः शनैरन्येषामेव प्रभावो वर्द्धते। वयञ्च केवलं धर्मा-जीवा एव सञ्जाताः। जनता न श्रद्दधतेऽस्मासु। वय-मात्मना सह स्व-विज्ञानम्, स्वधर्मम्, शास्त्रञ्च सदैव कलङ्कितम्, असत्यम्, अश्रद्धेयं सम्पादयामः। वाराणसी हि नाम विश्वभूमण्डले सनातनधर्मकेन्द्रभूता। पञ्चाङ्गमपि धर्मस्य मूलम्। परं वाराणस्यामपि धर्मकर्मोपयोगिनां पञ्चाङ्गानां प्रामाण्यं नास्ति। विदेशीय-पञ्चाङ्गानुसार-मत्र पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति। पञ्चाङ्गेष्वैक्यं नास्ति। अस्य-प्रवादस्य दूरीकरणाय विशुद्धस्य राष्ट्रियपञ्चाङ्गस्य प्रकाश-नमपेक्षते 'सुप्रभातं लिमिटेड'—द्वारा सञ्चालितः सुप्रभात कार्यालयः। तदत्र विषये विमृशन्तु विद्वांसः।" —इति

अस्यैव विशदं विवरणं कुर्वद्भिः श्रीकेदारदत्तज्यौ-तिषाचार्य-महोदयैः (हिन्दूविश्व-विद्यालये ज्यौतिषा-ध्यापकैः) पञ्चाङ्गानां स्थौल्यं वैषम्यञ्च सोदाहरणं प्रदर्शितम्। तदनन्तरमत्र विषये क्रमशः दैवज्ञकेशरी सीतारामझा—सरस्वतीभवनस्थ—सिद्धान्तमार्तण्ड—श्रीबलदेव मिश्र-श्रीमधुकान्तझा-महोदयानाम्, विश्वपञ्चाङ्ग-सह-सम्पादक-राजमोहनउपाध्यायानाम्, ज्यौतिषमार्तण्ड-

रामानन्दमिश्र–हिन्दू-विश्व-विद्यालयाध्यापक-श्रीविन्ध्येश्वरी-प्रसाद–महोदयानाम्. स्वर्गीयश्रीबापूदेवशास्त्रि (सी० आई० ई०)-तनूजन्मनां श्रीगणपतिदेवशास्त्रिणाम्, डा० राखाल-दासराय-महोदयानाम्, हिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक–श्रीबाबूलालत्रिपाठी-एम० ए०-महोदयानाम्, बनारस-मैथमैटिक्स–एशोशियशन–सञ्चालकानां प्रोफेसर-चण्डीप्रसाद-महोदयानाञ्च भाषणानि समभूवन्।

अन्ते च पञ्चाङ्गनिर्माणसमितिरेका सङ्ग्रथिताऽभूत्। यस्या इमे सदस्याः सन्ति––श्रीदाऊजी दीक्षिताः, श्री सीताराम-झा-शास्त्रिणः, श्रीबलदेवमिश्राः, श्रीगणपतिदेव शास्त्रिणः, श्रीपद्माकरद्विवेदाः, श्रीकेदारदत्तज्योतिर्विदः, डा० राखालदासरायाः, श्रीचण्डीप्रसादाः, श्रीराजमोहन उपाध्यायाश्च (संयोजकाः)।

समुपस्थितेषु विशिष्ट-विद्वत्सु श्रीकाशीराम एम० ए०-महामहोपाध्याय-नारायणशास्त्रिखिस्ते-श्रीगोपालशास्त्रीदर्शन-केसरि-श्रीश्रीनिवासशाह-प्रभृतय आसन्।

श्रीकेदारनाथशर्म्मभिः प्रदत्ते धन्यवादे सभाविसर्जन-मभूत्।

× × ×

आवश्यकता

एकस्य गणित-फलित-ज्योतिषाचार्य-परीक्षोत्तीर्णस्य, तत्समयोग्यस्य, संस्कृत-हिन्दी-निबन्धादिलेखनसमर्थस्य ज्योतिर्विद आवश्यकताऽस्ति। वेतनं योग्यतानुसारम्। पत्र व्यवहार सङ्केतः––

श्रीस्वाध्याय-सम्पादकः, श्रीस्वाध्याय-सदनम्, पो० सोलन, जि० शिमला, (पंजाब)।

× × ×

अभिनन्दनम्

गत २५, ८, ४६ दिने सायं बम्बईस्थमाधवबागस्थाने श्री-मनुभाई चं० पण्ड्या–सोलीसिटरमहोदयानामध्यक्षतायां भारतीय विद्याभवनाध्यापक–सुप्रसिद्धलेखक–श्रीशास्त्रिरेवाशङ्करमेघजी–पुरोहितस्य श्रीशारदापीठाधीश्वरजगद्गुरुशङ्कराचार्य-श्रीमद्राज-राजेश्वराश्रमस्वामिमहाराजेभ्यः ‘पण्डितमार्तण्ड’ इत्युपाधिप्राप्त्यु-पलक्षेऽभिनन्दनसभाऽभूत्।

सभायां बहवो मान्या जना उपस्थिता आसन्।

मङ्गलाचार-सङ्गीतानन्तरं सभापतिमहोदयैः श्रीशास्त्रिभ्यः “पण्डित-मार्त्तण्ड” इतिपदवी, तथा हरिशङ्करशास्त्रिभ्यश्च ज्यौतिषाचार्य-पदवी समर्पिता।

अन्ते सद्गृहस्थैनैकेन पं० रेवाशंकरशास्त्रिणे समर्पितैका रत्नमञ्जूषा। प्रायः ५० संस्थाभिः पुष्पहाराः समर्पिताः। एत-स्मिन् प्रसङ्गे समुपस्थितैः श्रीमहेश्वरानन्दमण्डलेश्वरस्वामिभिः श्रीशास्त्रिणे समर्पितायां “पण्डितमार्तण्ड” पदव्यां हर्षः प्रक टीकृतः साशीर्वचनम्। —देवकृष्णदवे, बम्बई

* * *

कृतज्ञता-प्रकाशः

विगतमासे मिर्जापुरस्थ-विजयपुर-राज्याधिपतिभिः श्रीमद्री-राजा-वेणीमाधवसिंह-महोदयैः सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृत-मिति तेभ्यः साधुवादान् धन्यवादांश्च वितरामः। इमे स्वयं संस्कृतज्ञाः, संस्कृतविदुषां प्रणयिनश्च सन्ति। प्राय एतेषां समयः संस्कृत–पुस्तकानामध्ययने संस्कृत-विदुषां सत्सङ्गे च व्यत्येति। एतेषां संस्कृत–प्रणयं वयं सानन्दमभिनन्दामः।

मिर्जापुरस्थ-प्रसिद्धव्यापारिभिर्वदान्यवरैः श्रीप्रयागदास-महोदयैः (बड़कू–साबेति विख्यातैः) सुप्रभातस्य संरक्षकत्वं स्वीकृतम्। इमे परमधार्मिकाः सदाचार–परायणाः संस्कृत-प्रणयिनश्च सन्ति। सुप्रभातमेतेषां महतीं कृतज्ञतामुररीक-रोति-आशीर्वादान् धन्यवादांश्च वितरति।

मिर्जापुरे सुप्रभात-प्रचारे परं प्रेमाणं वितरद्भिः तत्रत्य-प्रधान-विद्वद्भिर्महोत्साहैः श्रीशिवशङ्करत्रिपाठी ज्यौतिषाचार्य-महोदयैः सनातनधर्म-संस्कृत-पाठशाला-प्रधानाध्यापकैस्तथा-बाबा–पण्डितेति प्रसिद्धैः श्रीमद्भिर्महत् साहाय्यं समनुष्ठितम्। एतेषां महान्तमुपकार-भारं बिभृमः।

‘सन्मार्ग’—कार्यालयः समये समये चित्र-फलक (ब्लाक) प्रदानेन सुप्रभातमुपकरोतीति वयं ‘सन्मार्ग’ कार्यालस्य कृत-ज्ञतां वहन्तो धन्यवादान् दद्मः।

—सम्पादकः

स्वागतम्

मधुरवाणी

यदा सुप्रभातस्य पुनर्जन्माभूत् तदा नासीदस्माकं सम्यक् परिचयः संस्कृत-पत्राणां यत् कानि पत्राणि साम्प्रतं प्रचलन्तीति। विगतमासे समालोक्य सरस-स्नेह-सम्भृत-स्वान्ताम्, संस्कृत-ज्ञानामकर्मण्यतया नितान्ततान्ताम्, यन्त्रालयादि-पराधीनतया क्लान्तामपि गाम्भीर्यगौरवादिगुणैः शान्तां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलन-कान्तां मधुर-वाणीं मधुरवाणीं सानन्दं समुच्छ्वसितमस्माभिः। अस्या लेख-सौष्ठवम्, भाषा-सौन्दर्यम्, भाव-गाम्भीर्यञ्चावलोक्य, सम्पादकानां सुरभारती-समृद्धौ चानवरत-प्रवणतामवगत्यास्माकमपि समुदभून्महानुत्साहः। पत्रिकायां दक्षिणभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य चतुर्थाधिवेशन-विवरणं तत्सभापतीनां भाषणञ्च मननीयमेव सुरभारती-प्रणयिभिः। अस्माभिस्तु प्रथममेवावलोकितोऽयं मधुरवाणी-सम्पादकानां श्लाघ्यतरः प्रयत्नः। सङ्ग्रन्थनमन्तरा नास्मिन् युगे गतिरन्या। परं सहैव 'विहङ्गम'-महोदस्य 'विहङ्गम-विहारं' दर्शं दर्शं संस्कृत-विदुषां विषये दुनोतितरां चेतः। 'विहङ्गम'-महाशयेनास्माकं हृदयेनामन्त्र्येव लिखितम्। साधु, स्पष्टतरम्, यथार्थञ्च तत्। संस्कृत-पण्डितानामालस्यमसहयोगमाकर्मण्यतामसमर्थताञ्चालोक्य महोत्साहा अपि हतोत्साहाः जायन्ते। अस्तु।

अत्र युग्माङ्के शिन्त्रे-शिवरामशास्त्रिणां देवतासंभोग-वर्णनमनुचितमिति शीर्षको लेखः प्रौढतरो युक्तियुक्तो विवेचन-पुरस्सरं लिखितो लेखकस्य प्रौढिमानं प्रकटयति। नैषधकारस्य श्रीहर्षस्य काव्यालोचनमपि गभीरया दृशा विलिखितं मदयति मानसं सहृदयानाम्।

मधुरवाणी-सम्पादकैः सुप्रभातालोचने यदौदार्यं सहृदयत्वञ्च प्रकटीकृतं तत्तेषां महत्वमेव व्यनक्ति। वयं तेषां कृतज्ञताभारमुररीकुर्मः। तेषां सरसमसृणा सालङ्कारा प्रसन्न-मधुरा संस्कृतलेखन-सरणिः स्पृहणीया, रमणीया च विद्यते। वयमस्याः प्रियसख्या उत्तरोत्तरमभिवृद्धिमुत्तरभारते चाधिकां प्रवृत्तिं कामयामहे। उत्तरभारतीयैः संस्कृत-प्रणयिभिश्छात्रैश्च भाषा-लेख-सौष्ठवाय मधुरवाणी नूनं ग्रहीतव्या, मननीया च। वार्षिकं मूल्यम्-मुद्राचतुष्टयम्। 'मधुर-वाणी'-कार्यालयः, १६९८ वेलगाँव-इतिसङ्केतेन लभ्या। वयमस्याः सहर्षं स्वागतं कुर्मः।

× × ×

संस्कृतरत्नाकरः

अस्मिन्नेव मासे संस्कृत-रत्नाकरस्यापि दर्शनं जातमित्यहो सौभाग्य-परम्परा सुप्रभातस्य। अस्माकमुत्तरभारते प्राचीनतममुत्कृष्टतरञ्च संस्कृतपत्रमिदम्। अस्य सञ्चालकाः श्रीमन्तो गिरिधरशर्म्म-चतुर्वेद-महोदयाः, सम्पादकाश्च श्रीमन्तो भट्ट मथुरानाथशास्त्रिणो निखिल-भारतीया विद्वांसः, सुरसरस्वती-प्रणयिनश्च सन्तीति पत्रस्यास्य महद् गौरवं वर्वर्ति। सम्पादन-दृष्ट्याऽपि रत्नाकरो रत्नाकर एव। इदमपि पत्रं न केवलं पत्र-मात्रम्; प्रत्युत संस्कृत-समाज-जागरणपरं संस्था-स्वरूपम्। अत्र सम्पादकीया विचारा गभीराः प्रौढतराः सर्वथा देशकालोपयुक्ताः संस्कृतज्ञानां मननीया भवन्ति। वयन्तु संस्कृते आदर्श-पत्ररूपेणास्य महत्वं गौरवञ्च मन्यामहे।

वर्तमान-युद्धजन्य-दुष्परिस्थितिवशात् पत्रमिदं षण्मासानन्तरं प्रकाशितम्। एतस्मिन् दीर्घतरे समये ग्राहकैर्व्याकुलीकृताः सम्पादकाः क्षुब्धा इव, व्याकुला इव चाङ्कमेनं प्रकाशितवन्त इति तेषां लेखैः प्रतीयते। अस्यामेव व्याकुलतायां सुप्रभातेऽपि क्षोभलेशस्तेषां दृश्यते-प्रेषण-प्रबन्धादौ। परमत्र तैः स्वकार्यालय-व्यवस्था सम्पादनीया। नवीनास्तु भ्रमन्त्येव। परं प्राचीनैस्तु मर्यादा-संरक्षणं विधेयम्। पत्रस्य मूल्यम्-मुद्रात्रयम्। 'खूंटेंटों का रास्ता, जयपुर' इति सङ्केतेन लभ्यते। श्रीमद्भिश्चतुर्वेद-महोदयैरतोऽवकाशग्रहणं कृतमिति केवलं भट्टमहोदयानामुपरि महान् भारो रत्नाकरस्य। रत्नाकरस्य भारोऽपि मथुरानाथेनैव बोढव्यः। वयमस्य श्रद्धेयस्य चिरजीवित्वमुत्तरोत्तरमुत्कर्षञ्च कामयामहे। सादरं स्वागतञ्चास्य कुर्महे।

× × ×

संस्कृतम्

अष्टोत्तरशतश्लोकात्मिका, अनुष्टुप्छन्दोबद्धा लघ्वी-पुस्तिका क्षीरपुरी-वासिना साहित्यशिरोमणि-कर्णवीरनागेश्वररावनिर्मिता, चतुराणक-मूल्या, तत एव च लभ्या। अस्यां संस्कृतभाषाया महत्वम्, केषाञ्चन संस्कृत-विदुषां संस्कृत-प्रणयिनां तत्पक्षपातिनाञ्च वर्णनं विद्यते। अत्राप्रसिद्धानामपि लेखकाभिमतानां केषाञ्चन वर्णना दृश्यते। लेखकः संस्कृत-प्रचार-परायणो महोत्साहश्चाग्रेऽप्येतादृश-लघुपुस्तिकानां प्रकाशनं विधास्यतीति सुरभारती-प्रेमाणमस्य सर्वथाभिनन्दामः। प्राप्तिस्थानम् संस्कृत-साहित्य-प्रचारसभा, चीराला, गुन्टूर, (मद्रास)। —*सम्पादकः*

× × ×

सम्पादकीयम्

महात्मा तुलसीदासः

श्रवणशुक्ल-सप्तम्यां महात्मनस्तुलसीदासस्य निर्वाण-दिवसः प्रायो हिन्दीभाषाभाषिप्रान्तेषु महता समारम्भेण समुत्साहेन, भक्त्या, श्रद्धया, प्रेम्णा च हिन्दी-साहित्यानुरागिभिः सम्पाद्यते । हिन्दीपत्राण्यपि तस्य महामहिमशालिनो भक्त प्रवरस्य महाकवेः सङ्कीर्तनेन कलेवरं पावयन्ति । वयमपि तस्य श्रद्धेय-चरणयोर्भक्तिपुष्पाञ्जलिं समर्पयन्तः स्वात्मानं पुनीमहे । तुलसीदास-विषये किमपि कथनं प्रदीप्तकिरणाय सहस्रभानवे दीपदानमिव वर्तते । तथापि प्रेमावेशेन वयं संस्कृतविदुषोऽस्य महान्तमुपकारं न विस्मर्तुं प्रभवामः । दुर्दान्तैर्विधर्मभिर्यवनैराक्रान्ते समुत्पीडिते च हिन्दू-समाजे, प्रायः शोषमुपगच्छति वैदिक-विज्ञान-पारावारे, विधर्मिबलाहकैराच्छाद्यमाने भारतीय-धर्मदिवाकरे, शैव-वैष्णव-शाक्तादि-विविध-साम्प्रदायिकता-विष-मूर्छिते धर्माचार्याणां निकुरम्बे, राग-द्वेष-मात्सर्य-लोभादि-कलिधर्मैरापादमस्तकं व्याप्ते भारतीय-विद्वत्समाजे, किंकर्तव्यता-विमूढायां पथ-भ्रष्टायां व्याकुलायाञ्च जनतायां, निखिल-निगमागम-पुराण-काव्य-नाटकादि-विविध-शास्त्र-मर्मज्ञेन, परमकारुणिकेन, भक्त-प्रवरेण महात्मना तुलसीदासेन देशस्य, धर्मस्य, समाजस्य, जातेश्च यदुपकृतं सह्युपकारभार आकल्पं हिन्दूजात्या विस्मर्तुं न शक्यते ।

यदि तुलसीदासस्य हृदये धर्मरक्षायाः सुदृढोऽभिनिवेशः, श्रीमद्रामचरणयोश्च निरुपमा भक्तिर्नाभविष्यत्तदा तस्य रामचरितमानसस्यापामार-साधारणम्, आबाल-वृद्ध-वनितम्, आ समुद्रोपकण्ठं प्रचारोऽपि नाभविष्यत् ।

तदानीं काले संस्कृत-विदुषां देश-धर्म-समाज-शास्त्ररक्षायै यद् वास्तविकं कर्तव्यमासीत्तन् महात्मना तुलसीदासेन कृतम् । परं संस्कृतज्ञाः 'भाखा-भाखा-' इति व्याहरन्तस्तस्य महत्त्वं न गणयन्ति । यदि तुलसीदासः संस्कृतभाषायामेव रामचरितमानसं प्राणेष्यत् तदा तेन स्त्री-शूद्रादीनां न कोऽप्युपकारोऽभविष्यत् । न च संस्कृतसमाजे तस्य भूयान् समादरोऽभविष्यत् । नापि तस्योद्देशोऽप्यसेत्स्यत ।

अतो देश-कालानुकूलया भाषया देशकालोपयोगि कार्यं कुर्वता भगवता तुलसीदासेन, उपदेशकस्य, नेतुः, धर्माचार्यस्य, विदुषश्चानुरूपमेव कार्यं सम्पादितम् ।

कविदृष्ट्याऽपि कालिदासादनन्तरं तुलसीदासस्यैव स्थानं वर्वर्ति भारते । वैदेशिकैरपि सबहुमानमस्य कवेरध्ययनं कृतम् । संस्कृतविद्भिरपि-आदर्श-महापुरुषस्यास्य सम्मानं विधेयमिति ।

× × ×

राजकीय-संस्कृत-परीक्षा-समितिः

वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयाधीना काचन शिक्षा-विभाग-नियन्त्रिता समितिर्विद्यते या परीक्षापाठ्य-निर्धारणं परीक्षक-निर्धारणञ्च करोति । साच "बोर्ड ऑफ संस्कृत-स्टडीज, यू० पी०" इति नाम्ना प्रसिद्धा । तस्यां समितौ शिक्षासचिव-निर्वाचिताः सदस्याः सन्तिष्ठन्ते । अत्र केचन सदस्याः भिन्न २ विश्वविद्यालयेभ्यो गृह्यन्ते, केचन स्वातन्त्र्येणाधिकारिणां विशिष्टाधिकारेण च । एतेषां सदस्यानां महदुत्तरदायित्वं भवति । तेषां सदाचारो निष्पक्षता च सर्वाधिकाऽपेक्षते । परमिदानीन्तन-समितौ कश्चनेदृशः सदस्योऽपि विद्यते येन विद्यालयीय-नियमविरुद्धमधिकारिणां प्रवञ्चनं कृतमासीत् । तत्कालीन-परिषदध्यक्षैः, परीक्षाध्यक्षैश्च महामहोपाध्याय–गोपीनाथकविराज-महोदयैस्तद्विरुद्धविज्ञापन–प्रकाशन-द्वारा तस्य महाशयस्य परीक्षा-दापनं परीक्षकत्वञ्च विनिरुद्धमासीत् । परमिदानीं स एव पण्डितः परमप्रामाणिके सदस्यपदे प्रतिष्ठित इति गुप्तपत्रद्वारा वयं केनापि सूचिताः शिक्षा—सञ्चालकेभ्यो निवेदनं कुर्मो यत्ते तस्यान्वेषणं विदधतु । तस्य पुनः प्रामाणिकत्वे च सन्तोषजनकं प्रमाणमुपस्थापयन्तु । एतादृशैः सदस्यैः समितेर्महती गौरवहानिः सम्भाव्यते । संस्कृत जनतायाञ्च महानसन्तोषः प्रादुर्भवेदिति । किं प्रान्ते न तादृशा योग्याः सदस्याः सन्ति ? यदसौ दूषितः सदस्यस्तत्र संस्थापितः । मन्ये, अधिकारिणः सत्वरमस्य प्रतिक्रियां विधास्यन्तीति ।

× × ×

राष्ट्रिय–पञ्चाङ्गम् ।

सुप्रभात-कार्यालयः सुप्रभात-यन्त्रालयात् सर्वप्रथमं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं प्रकाशयिष्यतीति तदर्थमेका विचारसभा समभूत् । केचन-निमन्त्रिता अपि पञ्चाङ्ग-व्यवसायिनो नाऽत्र सम्मिलिताः । अत्रविषये केषाञ्चन मनसि मिथ्याधारणाऽपि

पदमादधाति यत् कीदृशमिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गं स्यादिति। केचन रुष्टा अपि सन्ति । वयमत्र सुस्पष्टं निवेदयामो यत् पञ्चाङ्गेषु परस्पर-विरोधो विद्यते । स्थूलया दृष्ट्या व्यापार-बुद्ध्या वा पञ्चाङ्ग-निर्माणं भवति ।

एतदपि वदन्ति दैवज्ञा यत् स्थूलमानतो ग्रहसाधनेन सम्यक् फलादेशो न भवति । केचन वदन्ति यत् स्थूल-मानतो ग्रहसाधनेनैव धर्मकर्मोपयोगिता भवति पञ्चाङ्गस्य। तदिदं राष्ट्रियं पञ्चाङ्गमुभयदृष्ट्या निर्मितं भविष्यति । येन कस्यापि वैमत्यं न स्यात् ।

अन्यच्च-पञ्चाङ्गं नाम प्रायः सर्वेषामेव हिन्दू-पारसी-जैन-यवनादीनां ब्राह्मणेभ्य आरभ्य सर्वव्यवसायिनामुपयुक्त वस्तु । आप्रासादादापर्णशालमस्य प्रचार आवश्यकता च । परमिदानीं पञ्चाङ्गानि प्रायः संस्कृतज्ञानामेवोपकारकाणि प्रकाश्यन्ते । न सर्वसाधारणैर्नापि सर्वसाम्प्रदायिकैर्वा तदुप-योगः कर्तुं पार्यते । सर्वेषां पृथक् पृथक् साम्प्रदायिकं पञ्चाङ्गं प्रकाश्यते ।

वाराणसीतः ईदृशं पञ्चाङ्गमपेक्षते-यत् स्थूलदृशां सूक्ष्म दृशां दैवज्ञानाम्, धर्मकर्ममात्रार्थिनाम्, तत्तत्साम्प्रदायिका-नाम्, विभिन्नधर्मिणामपि-उपकार-जनकं स्यादिति नाऽत्र कस्यापि विरोधः स्यात् । व्यापारिभिः केवलं गड्डलिका-प्रवाहेण विशुद्धव्यापारिक-बुद्ध्या यत् क्रियते तत् सुप्रभा-तेनान्वेषणं विधाय सर्वलोकोपकारिता-सम्पादन-द्वारा क्रियते। अयमेव विशेषः । नात्र कैश्चन-रुष्टैर्भाव्यम् । यावच्छक्यं विदुषामधिकाधिकं समर्थनं लब्ध्वैव पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं भवि-ष्यति । यद्यपि पञ्चाङ्गस्य सर्वाङ्गीणता-सम्पादनं शनैः शनैः पञ्चषवर्षेषु भविष्यति । तथाप्यस्यां दिशि प्रथमः प्रयासः समालोकनीयः समालोचन-चतुरैः । अस्य प्रकाशनं संस्कृतभाषातिरिक्तमन्यास्वपि भाषासु भविष्यति । अत-एवाऽस्य राष्ट्रियत्वमपि स्यात् । अथापि ये प्रकृत्यैव मत्सराः, निन्दकाः, परकार्य-विघातप्रियास्ते के न जानीमहे ?

× × ×

महान् शोकावसरः

वाराणसीतः सुयोग्याः, प्रौढतरा आदर्श-पण्डिताः शनैः शनैः परलोकं प्रयान्ति-इत्येष शोक-शङ्कुरविषह्यां वेदनामातनोति चेतसि । विगताङ्के न्याय-धुरन्धराणां-श्रीशङ्करतर्करत्न-महोदयानां शोकसमाचारः प्रकाशित एव । अस्मिन्मासे द्वयोः पुनः शोक-सम्वाद अश्रूयत। राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य ज्यौतिषाध्यापकाः पण्डित उमाकान्त-झा-महोदयास्तथा साहित्यशास्त्राध्यापकाः श्री-विद्याविलासशुक्ल-साहित्य-व्याकरणाचार्याः परलोकं प्रस्थिताः। श्रीविद्याविलासशुक्ल—महाशयाः पूज्यचरण-गोस्वामि-दामोदरलालशास्त्रिणां शिष्याः व्याकरण-साहित्यन्यायेषु समं व्युत्पन्नाः योग्यतमा अध्यापका आसन् । संस्कृत-विदुषामाकरेऽस्मिन् काशीक्षेत्रे काव्यप्रकाश-रस-गङ्गाधर-व्यक्तिविवेकादि-ग्रन्थानां पाठनक्षमाः द्वित्रा एव विद्वांसः सन्ति । अग्रे च परीक्षा-पिशाचिनी-ग्रस्ताश्छात्राः केवलमङ्कलाभायैव पठन्ति । परीक्ष्यग्रन्थानां सम्यग् ज्ञानं सर्वथा विलुप्तमेव । एतस्मिन्नवसरे प्रौढपण्डितानामभावो सविशेषं व्याकुलयति मानसम् । तद् वयमनयोः सद्गतिं कामयन्तो भृशं विदूयामहे ।

× × ×

सुप्रभातम्-लिमिटेड

सुप्रभातं विगत-वर्षेषु बहुधारं प्रचलितमवरुद्धञ्च। तस्य कारणं धनाभावो ग्राहकाभावश्चासीत् । उभयोरन्योन्या-श्रयत्वात्कार्यसञ्चालनं न भवतिस्म । इदानीं सुप्रभातस्य पुनः प्रकाशनावसरे कैश्चिन्मित्रैरवधारितं यत् सुप्रभातपत्रस्य प्रकाशनं तदुद्देश्यपूर्त्तये भवतु; परं तस्य सञ्चालनं कयापि संघटितया प्रकाशन-संस्थया विधेयम् । येन पत्रस्यापि सुव्य-वस्था सुसम्पादनं दीर्घजीवनञ्च स्यात् । अर्थाभावोऽप्यन्तरायं न कुर्यादिति 'सुप्रभातम्-लिमिटेड' नाम्ना महती व्यापार-संस्था संघटिता । सा च राजकीय-सम्मिलित-व्यापारसंस्था-नियमानुसारं युक्तप्रान्ते राजेष्टिता च । अस्या मूलधन-मेकलक्षमितमिदानीं विद्यते । तच्चैकैकशतस्य सहस्रभागेषु विभक्तं स्यात् । इयं संस्था सुप्रभातपत्रस्य सञ्चालनम्, संस्कृतमुद्रणपरस्य यन्त्रालयस्य सञ्चालनम्, विशुद्धराष्ट्रिय पञ्चाङ्ग-प्रकाशनं विधास्यति साम्प्रतमेव । एतदनन्तरं संस्कृतपुस्तकानां विशुद्धतरं मनोहरं प्रकाशनम्, हिन्दी-संस्कृत-मासिक-साप्ताहिक-पत्राणां सञ्चालनमपि विधास्यति ।

संस्कृत-संसारे सर्वं प्रथमैवेयमीदृशी सम्मिलित-व्या-पारसंस्था वरीवर्त्ति । यद्यपि नेयं संस्था सर्वसाधारणी; केवलं सञ्चालक-समित्या स्वीकृता एवास्यां भागं ग्रहीतुं शक्नु-

वन्ति । परं संस्कृत-संसारे नूतनायाः अस्याः वयं सादरं हार्दिकं स्वागतं कुर्मः । अभिलषामश्चास्या उत्तरोत्तरां समुन्नतिम् । योरपदेशे तु सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु सहयोगिन्यो व्यापारसंस्था एव कार्यं कुर्वन्ति । भारतीया अपि साम्प्रतमत्र–अस्यां दिशि दत्तावधानाः सन्ति । परं संस्कृतज्ञास्तु पारस्परिकाऽविश्वास-राग-द्वेषादि-मलीमस-चित्ताः नेदृशव्यापारेषु प्रवर्त्तन्ते । येन तेषां दुर्गता परिस्थितिः शोभनाभवेत् । औदार्यं हृदि स्यात् । स्वाभिमान-संरक्षणं स्यात् । साम्प्रतं संस्कृताध्ययनं हृदय-परिष्काराय, ज्ञानवृद्धये, लोकसेवायै, धर्माय च कर्तव्यम् । एतेनाजीविकानिर्वाहो वन्ध्यापुत्रानुन्धानमेव ।

× × ×

हिन्दूविश्व-विद्यालये पण्डित-नियुक्तिः

विगते वत्सरे हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृत-विभागे, जयपुर-संस्कृत-विद्यालये प्रधानाध्यापकपद-प्रतिष्ठितानां श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणां मीमांसाध्यापकस्थानम्, दिवंगतानां श्रीशङ्करतर्करत्नमहाशयानाञ्च न्यायाध्यापक-पदं रिक्तमासीत् । अत्र क्रमशः श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-पणङ्ग-महाशयानाम्, श्रीवामाचरणतर्काचार्य महोदयानां च नियोगोऽस्मिन्नेव मासे सञ्जात इति वयं परं प्रसन्नतामनुभवामः । उभावपि स्व-स्व-विषये सर्वथा योग्यतमाविति न कस्यापि वैमत्य-लेशोऽपि । अत्र निर्वाचकास्तदधिकारिणी योग्यगुण-पक्षपातेन सर्वथा धन्यवादार्हाः सन्ति ।

श्रीमतां महामान्य-मालवीय-महोदयानां सञ्चालनकालेऽपि प्रथमं योग्यतमानामध्यापकानामन्वेषणं संस्थापनञ्च भवतिस्म; परं शैथिल्यमुपगतेषु तेषु दल-बद्धता-पक्षपातादिपरैः कैश्चनचाटुकारैरत्र संस्कृत-विभागे विचित्रैव परिस्थितिः सम्पादितासीत् । माननीय-मालवीय-सदृश-महापुरुषाणामनुग्रहस्य महान् दुरुपयोगः समभूत् । तेऽपि जराजीर्णाश्चाटुप्रियाः समभूवन् । अतएव संस्कृत-विभागे पारस्परिक-कलह-क्षोभ-घात-प्रतिघातादि-विविधोपद्रवाः प्रचलन्तिस्मेति न तिरोहितं तत्त्वविदाम् । इयं महती भारतीया पवित्र-संस्था रागद्वेष-मलीमसा नाद्यापि महर्षिकल्पानां मालवीय-महोदयानां महनीयं लक्ष्यं पूरयितुं प्राभवत् । प्रत्युत समालोचनीया, विचारणीया, नातिविश्वसनीया चाभूत् । परं श्रीमतां राधाकृष्णन्-महोदयानां कार्यकाले किञ्चिदिव सुव्यवस्थिता समालोक्यते । यद्यपि भस्माच्छन्न इवानलः पारस्परिको विरोधो वर्तत एव । तथापि तस्य प्रखरता प्रचण्डता वा शान्तिमुपगता विद्यते ।

तद् वयं विद्वद्वरेण्यमध्यापकद्वयमपि निवेदयामो यत्ते संस्कृतविद्यालयीयाभ्यन्तरिक-राजनीति-वातावरणेनात्मानं संगोप्य योग्यतम-सच्छात्र-सम्पादनेन हिन्दूविश्व-विद्यालयस्य वास्तविकीं सेवां विधाय तस्योद्देश्य-पूरण-प्रवणा भवन्तु । मुग्ध-मत्स्या इव धीवराणां जाले मा पतन्त्विति ।

× × ×

लेखकेभ्यो निवेदनम्

लेखकैर्महत्त्वपूर्णा लेखाः प्रहीयन्ते । परमक्षराणि सुवाच्यानि न भवन्ति । यन्त्रालयीयाक्षर-संयोजकानां सौकर्याय तस्य सुस्पष्टा प्रतिलिपिः सुतरामपेक्षते । अस्मादेव कारणात् बहवो लेखा न प्रकाशयितुं शक्यन्ते, विलम्बेन च प्रकाश्यन्ते इति लेखका अत्र विषये दत्तावधाना भवन्तु । विलम्बश्च क्षाम्यन्तु । क्रमशः प्रकाशनीया दीर्घ-कलेवराः लेखाः सम्पूर्णा एव प्रेषणीयाः । नोचेन्न प्रकाशमायास्यन्ति ।

अयमङ्को महता कष्टेनास्माभिः सम्पादितः । बहवो लेखा आवश्यका अपि न मुद्रिताः । तल्लेखकैः क्षन्तव्यम् ।

× × ×

ग्राहकाः प्रार्थ्यन्ते

अस्याङ्कस्य प्रकाशने यथा कष्टानुभवोऽस्माभिः कृतः,स तु वचनपथादतीत एव । सर्वस्य मूलकारणं पराधीनतैव । "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" । कृतेऽपि शतशः प्रयत्ने, पूर्वं प्रदत्तेऽपि मुद्रण-व्यये साम्प्रतं यन्त्रालयाधिकारिणः किमपि न शृण्वन्ति । यथेच्छमाचरन्ति । मासिकपत्राणां मुद्रणमपि राजकीय-नियमानुसारमेकस्मिन्नेव मुद्रणालये भवितुमर्हति । अन्यस्मिन् मुद्रणालय-मुद्रापणे पुना राजकीयाज्ञाप्राप्तिरावश्यकी भवति । अतएव विवशतया तस्मिन्नेव यन्त्रालये मुद्रापणमावश्यकं भवति । इति महता विलम्बेन मुद्रितोऽयमङ्कः । अग्रिमाङ्कप्रकाशनं त्वरयैव विधास्यन्ति-यन्त्रालयीया इति तैः प्रतिज्ञातम् । एतदभ्यन्तरे सुप्रभात-यन्त्रालयोऽपि कार्यारम्भं विधास्यति । तदैव यथासमयमस्य प्रकाशनं भविष्यति । इति ग्राहकैः किञ्चित् कालं क्षन्तव्यम् ।

× × ×

हिन्दी सेवक-मण्डलम्

श्रीनागरी-प्रचारिणी-सभा-संस्थापकैः साम्प्रतञ्च तत् प्रधानमन्त्रिभिः श्रीरामनारायणमिश्र-महोदयैरयं प्रस्तावः कृतो यत् यथा श्रीगोखले-महोदयैः पूना नगरे, श्रीलाला लाजपतराय-महोदयैश्च लवपुर-नगरे लोक-सेवक-समिति-संस्थापनद्वारा राजनैतिक-सामाजिक-क्षेत्रे कार्यं कर्तुमिच्छतां युवकानां कृते आकर्षणं कृतमासीत तथैव हिन्दी-संसारे कार्यक्षेत्रं चिकीर्षूणां युवकानां कृते हिन्दी-सेवक-मण्डल-स्थापनमपि विधेयम्। प्रस्तावोऽयं नागरी प्रचारिणी-सभया सहर्षं स्वीकृतः।

अस्य मण्डलस्यैकं केन्द्रं वाराणस्याम्, अपरञ्च हरद्वारस्थ-सत्यज्ञान-निकेतने भविष्यति। प्रधानकार्यालयः प्रायस्तत्रैव स्थास्यति। एतत्स्थानं परिव्राजकवर्य-श्री सत्यदेवस्वामिनामौदार्येण सभया लब्धम्। नागरी-प्रचारिणी-सभयाऽत्र स्थाने पश्चिम-भारतीय-हिन्दी-प्रचार-केन्द्रं संस्थापितमस्ति। अस्य सर्वोऽपि सञ्चालनभारः श्रीमद्भिर्मिश्रमहोदयैः स्वीकृतः। तत्रैवास्य मण्डलस्य प्रधान स्थानं भविष्यति।

अत्र मण्डले विद्यापीठ-गुरुकुल-विश्वविद्यालयानां ते स्नातकाः कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, ये संस्कृतभाषायां प्रौढाः,आँग्लभाषायां उर्दू भाषायां वा व्युत्पन्नाः, कस्या अपि प्रान्तीयभाषायाः परिचिता भवेयुः। सुवक्तारः, सुलेखकाः, राष्ट्रियभावापन्नाः, साम्प्रदायिकता-दोषरहिताश्च भवेयुः।

ते यथारुचि प्रान्तेषु भ्रामं भ्रामं साक्षरता-प्रचारम्, एकलिपि-(देवनागरी)-विस्तारम्, प्राचीन-हिन्दी-वाङ्मयान्वेषणम्, राष्ट्रभाषा-विद्यालय-पुस्तकालय-वाचनालयादि स्थापनम्, हिन्दीभाषा-विरोधिकार्याणां विरोधम्, आक्षेपाणामुत्तरम्, तत्प्रचारायान्दोलनञ्च सम्पादयेयुः।

अत्र परमोत्साहिनाम्, त्याग-तपःस्वाध्यायशीलानाम्, स्वार्थरहितानाम्, देशभक्तानाम्, हिन्दी-साहित्यानुरागिणाम् निर्वाहमात्रं धनमभिलषताम् युवकानामावश्यकता विद्यते।

एष तेषां महानुद्योगः सर्वथा श्लाघनीयोऽनुकरणीयश्च संस्कृतज्ञानामपि। वयमिमं मिश्र-महोदयानां स्तुत्यमत्यावश्यकञ्च प्रयत्नमभिनन्दामः।

आशास्महे च हिन्दीसाहित्यानुरागिणो धनिका अत्र कार्यें मुक्तहस्तं धनसाहाय्यं विधास्यन्तीति।

× × ×

अपूरणीया क्षतिः

अवधप्रान्तीय-रायबरेली-मण्डलस्थ-खजूरग्राम-राजधानीश्वराः श्रीमन्तो महाराणा उमानाथसिंह-देव-महोदयाः कैलाशवासमवाप्ता इति समाचारोऽयं सनातनधर्मिणां संस्कृतज्ञानाञ्च कृते नितरां हृदय-विदारको वर्तते। साम्प्रतकालीना, राजानो धनिकाश्च पाश्चात्य-संस्कृति-पिशाचिनी-ग्रस्ताः, आपादमस्तकं दुर्विलासिता-पङ्के निमग्नाः-स्वीय-धर्म-शास्त्र-संस्कृति-विमुखा विनाशोन्मुखाश्च समालोक्यन्ते। परमद्यापि केचनाङ्गुलिगणनीयाः प्राचीन संस्कृति-धर्म-पक्षपातिनो विदुषामाश्रयभूताः सन्ति। तेष्वस्माकं महाराणा-महोदयाः प्रसिद्धा आसन्। प्रतिवत्सरमेतेषां राजधान्यां शतशो विदुषां सम्मेलनं, शास्त्रचर्चा, धार्मिक-व्याख्यानानि च भवन्तिस्म, विदुषां यथेष्टः सत्कारोऽपि। एतेषां निधनेन वस्तुतोऽपूरणीया क्षतिः सञ्जाता संस्कृतपक्षपातिनाम्। इमे न केवलं संस्कृत-प्रियाः, प्रत्युत भारतीय-दर्शन-शास्त्राणां मर्मज्ञा आसन्।

वयमेतेषां कुमारैस्तथा पितृपदानुयायिभिर्वर्तमान महाराणा-शिवाम्बरसिंह-महोदयैः सह हार्दिकीं समवेदनामावेदयामः।

× × ×

ज़कोन्दा

ज़कोन्दा नाम्नी कविता सुप्रभातस्य पृष्ठे मुद्रितास्ति स्थानाभावात्तस्याः परिचयः कवयित्र्या लिखितोऽपि तत्र न प्रकाशितः। सच लेखिकायाः शब्दैरेवात्र प्रकाश्यते—"श्रूयते खलु "दनन्झियो' नाम्ना प्रसिद्धिमान्, 'इटलि' देशजः कविराधुनिकः। तेन वहूनि नाटकानि रसालङ्कार-परिप्लुतानि प्रणीतानि। 'ज़कोन्दा' नाम नाटकमनल्पलोकोत्तर-गुण-विशिष्टतया सहृदय-हृदयन्यावर्जयतितराम्। तत्र चरमाङ्कस्य सामग्रीमुपजीव्य-उदाहरणरूपेण मया श्लोकानां पञ्चदशीयं समुपनिबद्धा विदुषां मुदे भूयादित्याशास्यते"—इति

× × ×

एम्० ए०-इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

सम्पादकः—केदारनाथशर्म्मा सारस्वतः, प्रकाशकः—रामलालशास्त्री.

संयुक्त—विहार-प्रान्तयोः शिक्षाविभागेन प्रान्तीय-स्कूल-कालेज-पुस्तकालय-पाठशालानां कृते स्वीकृतम् ।

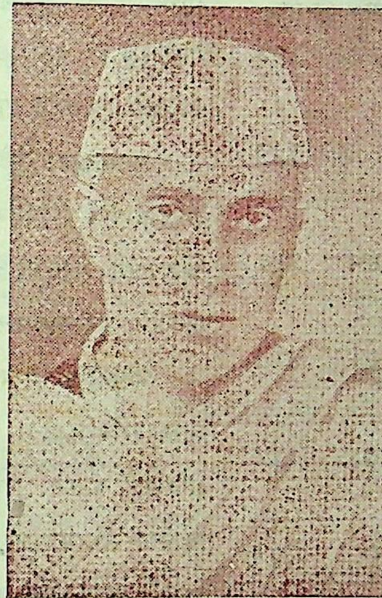
त्रयोदशाब्दे] सौर-भाद्रपदः, २००३ वैक्रमाब्दाः [षष्ठ-संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

भारत-राष्ट्रिय-मन्त्रिमण्डलस्य प्रधान-नायकः—

पण्डित जवाहरलाल नेहरू

सम्पादकः—

श्री केदारनाथशर्मा सारस्वतः ।

व्यवस्थापकः—

रामलाल शास्त्री—

प्राप्तिस्थानम्—सुप्रभात-कार्यालयः,

सुप्रभातम् - लिमिटेड, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [सेप्टेम्बर, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

पाठकेभ्यः प्रार्थनम्

अयं षष्ठोऽङ्कः पूर्वप्रकाशित-सूचनानुसारं सत्वरं प्रकाशनीय आसीत् । परं यन्त्रालय-परवशतया तदधिकारिणाञ्च प्रमादेन त्रासेन च महता कष्टेन च मासत्रयविलम्बेन प्रकाशित इति वयं शीघ्रतया सम्यक्तया संशोधनमपि कर्तुं न प्राभवामः, खिन्नचेतसा सम्यक् सम्पादनमपि नाद्यावधि कृतमस्माभिः ।

स्वीय-यन्त्रालय-साधन-सम्पादनमपि साम्प्रतकाले दुर्लभमेव । साम्प्रदायिक-परिस्थितिवशात् विदेशेषु यातायातयोरपि साहसं नासीत्तथापि कथंकथमपि सम्पादितैः साधनैरिदानीं सुप्रभातस्याक्षरयोजनादिकार्यं स्वाधीनतया प्रारब्धम् । शनैः शनैः द्वित्रमासेषु यथासमय-प्रकाशन व्यवस्था स्यादिति पाठकैर्दयालुभिर्मर्षणीयम् ।

सप्तमाङ्कतः सुप्रभात-सम्पादन-व्यवस्थायामपि शनैः शनैरावश्यकं परिवर्तनं परिवर्द्धनञ्च भविष्यति । साम्प्रदायिकोपद्रवाः, वस्तूनां दौर्लभ्यम् , महर्घता चेति विविधकारणान्यपि नवीनकार्य-सञ्चालने प्रतिबन्धकतामायान्ति ।

अस्माभिः प्रायः संस्कृतविद्यालयेषु संस्कृताध्यापकानाञ्च सविधे प्रायः सुप्रभातमादर्शरूपेण प्रहीयते । प्रायः प्रतिशतं पञ्चषा एवोत्तरं ददति । अन्ये तु पत्रोत्तरदानेऽपि कृपणाः मौनमेवालम्बन्ते । तैः कृपया शिष्टाचारपरम्परया किमपि श्वेतं कृष्णं वा समुत्तरणीयम् । संस्कृतज्ञानामनया परिस्थित्याऽपि वयं हतोत्साहा भवामः । तत्तैरिदानीं पत्रोत्तर-प्रदान-शिष्टता तु नूनं प्रदर्शनीया ।—सम्पादकः

सुप्रभात—सम्पादक-मण्डलम्

१—म० म० नारायणशास्त्री खिस्ते
२—पं० दाऊजी दीक्षितः, दैवज्ञशिरोमणिः,
३—श्रीगोपाल शास्त्री, दर्शनकेसरी
४—श्री देवीनारायण एडवोकेट
५—श्री केदारनाथशर्म्मा, सारस्वतः

सुप्रभातम्

त्रयोदशाऽब्दे } सौर-भाद्रपदः, २००३ विक्रमाब्दाः { षष्ठ-संख्या

गीतम्

मेघमल्लाररागः

जयति कविमुखकमलवासिनी शारदा । स्था०—

क्षीरहिमहीरनिभतनुविभाभर-विजित-हारहसहारघनसारशशिपारदा ।

कच्छपीवादिनी स्वच्छखगसादिनी विधिहृदयमादिनी विबुधमतिसारदा ।

अक्षगुणधारिणी तरुणजडतातिमिर-हारिणी हारिणी कौतुकविशारदा ॥

करकलितपुस्तका स्फुटमुकुटमस्तका शस्तकारुण्यकणसेवकविकारदा ॥१॥

जयति कविमुखकमलवासिनी शारदा । स्था०—

—संस्कृतगीतरत्नावली

श्री बदरीनाथ (झा) शर्मणः

संस्कृत-शिक्षा

महामहोपाध्याय—
पण्डितराज–श्रीगोपालशास्त्री, दर्शनकेसरी

सम्प्रति भारतीय-स्वातन्त्र्ययुगेऽस्मिन् सर्वत्रैव समाजे नूतनभावोद्रेकः परिलक्ष्यते । सर्वत एव जागरणध्वनिः संश्रूयते । कियानेव समयो गतः स्यात् यत् संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिभिरेतत्प्रान्तीयायव्यय—स्वीकृतिप्रस्ताव-प्रसङ्गतो निजभाषणे "अरबीभाषायाः संस्कृतभाषायाश्च सर्वथाऽभ्युदय कृतेऽहं सर्वदा प्रयतिष्ये" इत्यभिप्रायस्स्वीयः प्रकाशितः । यं श्रुत्वा एतत्प्रान्तीयेष्वरबीभाषाभिज्ञेषु संस्कृतज्ञेषु च महत्युत्साहवृद्धिर्विद्यते । अधुनैव च शिक्षामन्त्रिणो वाराणस्यां केनापि निमित्तेनागता आसन् तदा संस्कृतज्ञाः सर्वेऽपि तेषां स्वागतं द्विगुणितेनोत्साहेन कृतवन्तस्तदानीं शिक्षामन्त्रिणोऽपि काशिकराजकीय-संस्कृतपरीक्षापाठ्यपद्धति-परिवर्तनं प्रतिज्ञातवन्तः । अत्रविषये यावत् काशिकराजकीय-संस्कृतपरीक्षा-पाठ्य-पद्धति-परिवर्तनायोजनं भवति तावदहं शिक्षामन्त्रिणः पुरस्तात् विज्ञानां संस्कृतानुरागिणाञ्च पुरतः किञ्चित् विज्ञापयितुमिच्छामि । तच्चैवमेवं विद्यते यत् विदेशीयशासकानां संस्कृतभाषासु अरबीभाषासु च सार्द्धशताब्दीं समान एव प्रहार आसीत्; परन्तु तत्र राजनीतिनिपुणैर्मोहम्मदीयैस्सर्वतः सम्पादितम् तत्र विषये जागरूकैः स्वभाषायास्संरक्षणं यथावसरम् । संस्कृतज्ञैस्तु सर्वथा पाश्चात्य-पैशाचिक-राजनीतिज्ञानापरिचितैः सर्वदोपेक्षितमेव; येन संस्कृतभाषायाः शतमुखो ह्रासः संजातः । सम्प्रत्यपि इमे अरबीभाषाभाषिणामग्रे नगण्याः पाश्चात्य-पैशाचिकराजनीति-ज्ञानशून्यास्ततो बहिर्मुखा एव सन्ति । अरबीभाषाभाषिणस्तु स्वीयभाषायाः प्रचारस्य कृते सर्वथा सन्नद्धाः सन्ति । ते हि अरबीभाषाज्ञानेन सहैव तस्याः पाठ्यपद्धतौ देशकालोपयोगिनामितिहास भूगोलगणितादिविषयाणामपि पर्य्याप्तं ज्ञानं कारयन्ति । यतश्च अरबीभाषापरीक्षोत्तीर्णा मौलवीप्रभृतयो देशकालात्मविदो विद्वांसो भवन्ति । येन ते लोकव्यवहारमाधुनिकीं पाश्चात्यपैशाचिकीं राजनीतिञ्च सम्यग् विदन्ति । दृष्टान्तरूपतो मौलाना-अब्दुलकलाम-आजादमहाशय एव विद्यते । यो हि अरबीभाषायाः पारगो विद्वान् भूत्वा भारतीय-राष्ट्रियमहासभायाः प्रधानराष्ट्रपतिपदे समासीन आसीत् । तत्रैव संस्कृतभाषाया दिग्गजा महामहोपाध्याया विद्वांसस्तु सर्वतः सर्वथा सर्वदा राष्ट्रियमहासभाया नाम श्रुत्वापि नासिकाभ्रुवौ सङ्कोचयन्ति । अरबीभाषा-संस्कृत-भाषाभिज्ञयोर्मध्ये कियदन्तरं विद्यते—इति इदानीन्तनैर्बालैरप्यनायासेनैव साक्षात्कर्तुं पार्य्यते । एवं स्थितौ संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिभिः प्रतिज्ञातस्य संस्कृतारबीभाषयोः समानाभ्युदयस्य फलं अरबीभाषा-विदस्तु विद्वांसो मौलवीप्रभृतयः सम्यगुपभोक्ष्यन्ति । इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि ।

किन्तु अत्र संस्कृतभाषाविदामस्माकं पक्षे विवेचनीयं विद्यते । यत् शिक्षामन्त्रिभिः प्रतिज्ञातस्य संस्कृतभाषाभ्युदयस्य फलं किमस्माभिर्लब्धुं शक्यते ? मम तु सन्देहो विद्यते । यतो हि अत्र समाजे पश्चाद्दर्शिनामेव संख्या अधिका विद्यते । अत्र हि भूयांसो विद्वांसः कथयन्ति यत्—

"जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्"

"कलिरयमत्र तु दैनन्दिनं ह्रास एव भविष्यति, नास्ति किञ्चित्करणस्य प्रयोजनम् । यथाहि पूर्वं महान्तो विद्वांसोऽभूवन् तथेदानीं कथमपि कोऽपि भवितुं नार्हति । अतो हि यथा भगवान् चालयति तथैव चलनीयम्, कियानपि स्वीय उद्योगो न कर्तव्यः, जगदिदं अदृष्टनिबद्धं विद्यते, अदृष्टेनैव चाल्यमानाः सर्वे प्राणिनः पदमपि स्वतन्त्रतया गन्तुं नार्हन्ति । जीवोऽयं स्वप्रारब्धनिबद्धो यथा प्रारब्धं गमिष्यति । व्यर्थमेव पौरुषप्रयोगं मूर्खा नास्तिका एव कुर्वन्ति, तस्य च किमपि फलं न भवति । ईश्वरोपरि विश्वासं कृत्वा यथाप्राप्तेन सन्तोषं कृत्वा प्रारब्धमग्रे कृत्वा गन्तव्यम् । जगत्तु उत्तरोत्तरं कलिना ग्रस्यमानं विनाशोन्मुखं ह्रासपथे गच्छत्येवेत्यादि" किं किन्न कथयन्ति । तत्कथनस्य सर्वथेहानुवादः स्थानाभावात्समयाभावादसम्भव एवेति सुप्रभात-पाठकानां पुरतोऽहमन्यमपि पक्षमुपहर्तुमिच्छामि ।

किं भोः पश्यन्तु भवन्तः, किमयमेव ह्रासपक्षो यदि साधीयान् ? तर्हि भवन्तो वैयाकरणा यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति कथं सङ्गिरन्ते । पाणिनितोऽल्पज्ञस्य तदुत्तरभवस्य ह्रास-

क्रमेण तत्पश्चाज्जायमानस्य वररुचेः कात्यायनापरनाम्नो वार्तिककारस्य वचसि कथं ततोऽपि प्रामाण्यादरः। ततोऽप्युत्तरकालभवस्योभयापेक्षयाऽप्यल्पज्ञस्य पतञ्जलेर्वचसि च कथं प्रामाण्याग्रहः। इत्यहो! 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति विडम्बनामात्रमेव। अन्यच्चाश्वघोषकथितं बुद्धचरितनिबद्धमुत्तरोत्तरमभ्युदयसूचकं पद्यजातमपि मत्त प्रलाप एव प्रतिभाति। पश्यन्तु—

यद्राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा न चक्रतुर्वंशकरावृषी तौ।
तयोः सुतौ तौ च ससर्जतुस्तत् कालेन शुक्रश्च बृहस्पतिश्च॥
सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं वेदं पुनर्यं ददृशुर्न पूर्वे।
व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न यं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः॥
वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं चकार यन्न च्यवनो महर्षिः।
चिकित्सितं यन्न चकार चात्रिः पश्चात्तथात्रेय ऋषिर्जगाद॥
यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सूनुरवाप राजन्।
वेलां समुद्रे सगरो बबन्ध नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबन्धुः॥
आचार्य्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यैर्जनको जगाम।
ख्यातानि कर्माणि च तानि शौरेः शूरादयो येष्ववला बभूवुः
तस्मात्प्रमाणं न वयो न कालः
कश्चित् क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपेति लोके।
राज्ञामृषीणां च हितानि तानि
कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः।

इत्यादि दैनन्दिनं विकाशपक्षोऽपि संस्कृतशास्त्रेष्वेवास्ति।

सत्येवं संस्कृतज्ञेषु परस्परविवादे कथं संस्कृतभाषायाः सर्वथाऽभ्युदयः साधितः स्यादिति विमर्शनीयो विषयो विद्यते। मम दृष्टौ तु समायाति यद् यथाहि हितेच्छुर्मर्मज्ञश्चिकित्सको रोगिणो रोगं परिज्ञाय तमनादृत्यापृष्ट्वैव च तदीयरोगचिकित्सां करोति। तथैवात्रत्वे संस्कृतभाषाया अभ्युदयाभिलाषिभिः संस्कृतज्ञान् परस्परं विवदमानाननादृत्यापृष्ट्वैव च संस्कृत-पाठय-पद्धति-परिवर्तनरूपा संस्कृतज्ञाभ्युदयकरी संस्कृत-ह्रास-रोग-चिकित्सा विधातव्यैवेति। तत्र संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिणो यदि वस्तुतः संस्कृताभ्युदयमभिलषन्ति तर्हि तेषां प्रधानमिदमिदानीं कर्तव्यं विद्यते यत्ते स्वयं संस्कृतज्ञाः सन्ति; अतश्च साधिकारं तत्राभिनवानां ग्रन्थानां निवेशं कारयन्त एव शिक्षासुधारसमितिसम्पादितं संस्कृत-पाठय-पद्धतिविवरणमविलम्बितं स्वीकृत्यागामिनि एव वर्षे तत्परीक्षायां परिणमयन्तु इति। तत्समिति-सदस्याश्च देशकालात्मविज्ञानकरम् साम्प्रतिक-संस्कृत-पाठयपद्धतेरामूलचूडं परिवर्तनं कृत्वा नवीनां संस्कृत-पाठय-पद्धतिम् अतिप्राचीनार्षग्रन्थानां तथाऽधुनिकानां व्यावहारिकप्रवृत्तिजनकानां ग्रन्थानां च सन्निवेशं कृत्वा देशकालोपयोगिनीं विधायैव—शिक्षामन्त्रिपार्श्वे प्रेषयन्तु। समितिसदस्यानामिदमावश्यकं कर्तव्यं तैर्न विस्मर्तव्यम्। विशालां स्फारां दृष्टिं प्रवेशयन्तु। शताब्दी-द्वय-निर्मितानां ग्रन्थानामध्ययनाध्यापनमनादृत्य प्राचीनविद्वद्धुरीणाभ्यस्तां चतुरस्रां संस्कृतशिक्षापद्धतिमेव पुनः प्रतिष्ठापयन्तु। यतश्च पुनरप्याधुनिका विद्वांसः पूर्ववत्—

"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति"

इति मानवोक्तिं चरितार्थयन्तु। पुनश्च संस्कृतज्ञा विद्वांस इतिहास-भूगोल-राजशास्त्र-धर्मशास्त्रादिसर्वविषयाणां ज्ञानं कुर्वन्तः—

"इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि—
र्धौम्यो धर्मनृपस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य विश्वात्मन—
स्तद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री महान्माधवः"

इति प्राचीन-संस्कृतज्ञ-विद्वत्समाजवत् नवीन-संस्कृत-पाठय-पद्धतिजुषो विद्वांसश्चतुरस्रं पाण्डित्यं दधाना महान्तो विद्वांसो देशकालात्मविदो भवन्तः सर्वमपि राजनीति-समाज-नीति-धर्मनीति-सम्बद्धं व्यवहारं चालयितुं कारयितुं स्वयमपि कर्तुं च समर्था भवन्तु-इति। एतच्चाधुनिक-संस्कृतशिक्षा-पद्धतेरामूलचूलपरिवर्तनं विना नैव भवितुमर्हति।

पश्यन्तु बहुज्ञानामुक्तिम्—

"एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम्।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयात्परीक्षकः।

मल्लिनाथोऽपि चतुरस्रमेव पाण्डित्यं प्रशंसति—

"वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुराम्
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः"

इत्येवं पूर्वकाले संस्कृतज्ञाः सर्वज्ञा भवन्तिस्म। के जगति

विषयास्तैरनधीता आसन्। पश्यन्तु महाभारतम्—यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्। इत्येव हि व्यासदेवस्य पाण्डित्यं तद्वदेव वाल्मीकेरपि। पाण्डित्यबलेन श्रीविश्वनाथकविराजादयः सम्राजां सान्धिविग्रहिक पदमलङ्कृतवन्तः। यस्य संस्कृतसाहित्यस्य पाण्डित्यप्रकर्षतश्चाणक्यश्चन्द्रगुप्तस्य सामाज्यं प्रतिष्ठापितवान्। तस्यैव संस्कृतसाहित्यस्य पाण्डित्यमिदानीं "शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै रित्यादिपद्यानामर्थज्ञानमात्रे, पञ्चषानां समस्यानां परिपूरणे, क्वचित्-क्वचित् केषांचिदिभ्यानां प्रशस्तिवर्णने, क्वापि पाठशालायां सप्ताष्टानां व्याकरण-ग्रन्थानामध्यापनमात्रे परिसमाप्तम् भवति। इत्यहो कालमाहात्म्यम्? नाग्रे लेखनी प्रचलति। अद्यत्वे संस्कृतज्ञानां पाश्चात्यैः सर्वतः सर्वथा दयनीयदशाम्प्रापितानां दीनदीनामवस्थां दर्शं-दर्शं विदूयतेऽन्तःकरणम्। दृष्टावन्धकारो दण्डायते। नातःपरं किञ्चिल्लिखितुं शक्नोमि। केवलं शिक्षामन्त्रिणमनुरुणध्मि। यद्भवान् ब्राह्मणान् सावधानान् कर्तुमभिलषति चेत्संस्कृतपाठ्यपद्धतिं सर्वथा परिष्करोतु। संस्कृतशिक्षासुधारसमितिसदस्यानपि साग्रहमभ्यर्थये यन्निर्भयं भवन्तः तैलकार-बलीवर्दन्यायगां परिगणितेषु अर्वाचीनग्रन्थेषु वाभ्रम्यमाणां संस्कृतशिक्षापद्धतिम् आमूलचूडं परिवर्त्य झटित्येव संस्कृतज्ञानां विदुषां पन्थानं प्रशस्तं कुर्वन्तु इत्योम्—

शान्तिः ३

ज्योतिश्शास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते ?

दैवज्ञमार्त्तण्डः श्री केदारदत्तजोशी, ज्यौतिषाचार्यः (गणिते, फलिते च)
[प्रोफेसर—हिन्दू-विश्वविद्यालय, काशी]

प्राचीनकालादेव वेदाङ्ग-ज्योतिषस्त्रीण्यङ्गानि प्रचलितानि सन्ति तदुक्तं शास्त्रान्तरेषु—

सिद्धान्त-संहिता-होरा-रूपस्कन्ध-त्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षु ज्योतिश्शास्त्रमकल्मषम्॥

सिद्धान्त-संहिता-होरेतिक्रमेण होराक्रमाङ्कोऽन्तिमोऽस्ति। तथापि होरोत्पत्तिः प्रथममेव सिद्धा। मनुष्यः यं कञ्चिदपि वस्तुविशेषं दिदृक्षति सोऽप्रत्यक्षरूपेण तद्भविष्यत् फलस्य भावनां कृत्वा तत्स्वरूपाभिमुखो भवति। महर्षयो ग्रहैर्भाविफलानुभवं कृत्वा तन्मूलतत्त्वं सिद्धान्तं तदनन्तरं होराशास्त्रं जग्रन्थुः। तस्मात्कालादारभ्य वर्तमानसमयं यावद् होराशास्त्रं जगति प्रचलितं दृश्यते।

प्रकृतेर्नियमानुसारं ग्रहाणां प्रखररश्मिभिरेव चराचरस्य जगतः प्रत्येकस्य वस्तुन उत्पत्तिर्लयश्च सञ्जायते। इति तु न केवलं पुराणग्रन्थेभ्य एवापितु-आधुनिक-वैज्ञानिकानां सूक्ष्मवीक्षणयन्त्रैरपि प्रामाणिकतामागतम्। विविध देशभ्रमणेन तत्तद्देशस्थानामाकृत्याहार-व्यवहार-वेषभूषा भोजनादिभिरथ च तेषामन्नविशेषोत्पत्तेर्मानमवगम्य निश्चीयते यन्नूनमेव निखिलप्राकृतिकवस्तुषु ग्रहाणां प्रभावो नियमेन प्रभवति। अब्धिपूराणां लीला तु जनतायाः प्रत्यक्षमेव सत्यं वरीवर्ति। प्रत्येकस्य विज्ञानवेत्तुरिदमेव सम्मतम् यदब्धौ पूराणामुद्गमस्य चन्द्रमा एव हेतुः। ग्रहैरेव रुजमुत्पद्यते। चन्द्रमसैव (फायलेरिया) नाम्न रुज उत्पत्तिर्जायते। चन्द्रकलानामुपचयापचयानुसारमेव मार्जारचक्षुषोः पुत्तलिकाऽपि वर्द्धते क्षीयते च। सरस पदार्थेषु चन्द्रमाऽधिकं प्रभवति। यथैव ग्रहाः प्राकृतिकेषु वस्तुषु प्रभवन्ति तथैव नक्षत्राण्यपि। किन्तु तस्यातिसूक्ष्मत्वात् तद्वर्णनम् ज्योतिश्शास्त्रे विशदं नोपलभ्यते। किरणानां सम-तिर्यक् भावेन च स्रवणेन तथाच स्रवणमात्रायामल्पाधिक्यभावात् जगतो निखिलवस्तुषु भिन्नतायास्स्वाभाविकत्वमुपगम्यते। किरणैर्भाविनमेव तत्फलं यद्विविधं जायते तत्प्राक्तनाः महर्षयो दुरूहपरिश्रमेणानुभूय

लोकोपकाराय प्रचालितवन्तः । प्रतिक्षणं समयस्य गतेर्भिन्नत्वात् क्रमशो मनुष्येष्वपि परिवर्तनं समजनि। ते च शनैः-शनैस्तदनुभवस्य दुरुपयोगं कुर्वाणा अद्यत्वे तं विनाशाभिमुखीकृत्य विनाशसमुद्रतटे चानीतवन्तो दृश्यन्ते। तदस्तित्वनाशस्त्वधुना नातिदीर्घं वायुवेगं समीक्षते ।

अस्मिन् भारते वर्षे ज्योतिश्शास्त्रोद्देशः फलकथनाय वरीवर्ति । शुभाशुभफलप्राप्तौ ज्योतिश्शास्त्र-धर्मशास्त्रयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसम्बन्धादेव व्रतोपवासमुहूर्त्त-जातक ताजिकफल-प्रश्नफल-कृषि-व्यापारादि-कार्याणि धर्मशास्त्रानुसारं निर्मितैरेव पञ्चाङ्गैः संस्कृतानीति समुल्लेखाः प्राप्यन्ते । स्वरशास्त्रानुसारं फलादेश-कथने त्वतिसूक्ष्म-पञ्चाङ्गान्यपेक्षन्ते ।

अद्यत्वे तादृशस्य कस्यचिदप्यार्षसिद्धान्तस्यानुसारं विनिर्मितानां सूक्ष्माणामथ च शुद्धानां पञ्चाङ्गानां प्रायो निखिलेऽपि देशेऽभाव एव दरीदृश्यते । फलादेशाशुद्धिरित्येव हेतुः । पूर्वं तावदेषु पञ्चाङ्गेषु दृश्यादृश्ययोर्विवादो ऽस्ति। दुःखस्य तावदेष विषयो यद् दृश्यादृश्येषु पञ्चाङ्गेषु चापि परस्परं वैषम्यं वरीवर्ति । वर्तमानकालिकेषु केषुचित्पञ्चाङ्गेषु मिथुनराशेरेव शनिः प्रचलितोऽवलोक्यते। केषुचिच्च वृषराशेश्शनिः प्रचलति। अनेनान्तरेण फलादेशः कियत् सत्यं भवेत्तत्तु विचारणीयम्। सिद्धान्तकृद्भिरुक्तं यत्फलादेशेन निरयण-गणितानुसारमेव भवितव्यम्। फल वैषम्ये पञ्चाङ्गगणितस्य वैषम्यमेव हेतुः। अत्र तु वैषम्याधिकोल्लेख अनावश्यक एव। दिग्दर्शनमात्रेणैव कृतं स्यात्।

आर्षपरम्परानुसारं मार्तण्डमण्डलार्धोदयात्स्फुटेष्ट सावन-समये जन्म इति जन्मपत्रेषु संस्कारकालीनपत्रेषु वा लिख्यते। अतः सूर्योदयात् प्रसवसमयावधि उपनयन विवाहादि-संस्कारसमयावधि वा यो हि समयः स एवेष्ट समय इष्टकालपदवाच्यो भवति। शुद्धमिष्टमेव फलाफलस्य शुद्धतां बिभर्त्ति। लोकाः प्रायशो निर्धारितसमयमेव सार्द्ध द्विगुणीकृत्येष्टसमयं निर्धारयन्ति । इष्टकालेन तु सूर्य घटिकानुसारमेव भवितव्यम्। सूर्यघटिकायां तथाचाधुनिक घटिकायामेकक्षणतः पञ्चदशक्षणानामन्तरः प्रायशः सञ्जायते । सूर्यघटिकयैवेष्टकालो बोद्धव्य इति । सूर्य सिद्धान्तस्योत्तरार्द्धे ज्यौतिषोपनिषदध्याय वास्तविकेष्टकाल ज्ञानाय कपालयन्त्रस्य रचना कृता ।

साचैवं—*ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि ।*
षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥

अत्र तथाच्छिद्रं कार्यं यथाऽमलजलपूर्णे कुण्डे न्यस्तं सदहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारं मज्जति । यथा मलादिना प्रवेश छिद्राऽवरोधो न भवेत्, अतोऽमलाम्भसि कुण्डे न्यस्तमित्युक्तम्। इत्थं शुद्धयन्त्रेण कालज्ञानं कर्त्तव्यम्।

साम्प्रतं समयज्ञानाय निर्मितघटी (घण्टा) यन्त्रेषु चतुर्विंशति होरा (घंटा) मानं मापितमस्ति। ग्रहगणितादि-सिद्धान्तग्रन्थेषु षष्टिघटिकानां यन्मानं वर्णितमस्ति तासामपि २½ सार्धद्वयघटीभिरेका होरा भवतीत्यनुसृत्य चतुर्विंशतिहोरा अहोरात्रे भविष्यन्त्येवेति नात्र सन्देहः। अहोरात्रशब्दस्य पूर्वापरवर्णलोपात् अहोरात्र-शब्दस्यात्र होराशब्दो विकल्पको भवतीति वराहमिहिरः। तन्मुखोक्तं यथा—

होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके, वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात्;

अथ च 'राशेरर्धं होरा' इत्यभिप्रायेणाहोरात्रे द्वादश राशीनां समुदयात्तेषामर्धं चतुर्विंशतिर्भवति। अतएवाहोरात्रे चतुर्विंशति होरा भवन्तीति-अस्माकीनेषु शास्त्रेषु वर्णनमस्ति । एवमेव मूलं गृहीत्वा चतुर्विंशतिहोरा (Hour) अहोरात्रे मापिताः पाश्चात्यैः समयज्ञैः स्वीय-घटीयन्त्रेषु । आधुनिकघटिकाः देश-देशान्तरेषु सर्वत्र समानरूपेण प्रचलितास्सन्ति । आधुनिका ज्योतिर्विदो यद्यपि रेलवेघटिकासु कालसमीकरणसंस्कारं तथा देशान्तरसंस्कारं विधायेष्टकालज्ञानं कुर्वन्ति ; तथापि तत्र स्थूलतादोषः समापतत्येव। संस्कारमेनमपि नाखिलाः ज्योतिर्विदो विजानन्ति। कलिकत्तायां पञ्चवादनवेलायां जातस्य शिशोस्तात्कालिक-काशीतो देशान्तर संस्कार-दानानुसारं लग्ननिर्मातारो ज्योतिर्विदो न सुलभा इति । अत्रापि शुद्धलग्नपरिज्ञानमसम्भवमेव । किं पुनस्तत्तद्देशविशेष-गतेष्ट-परिज्ञानं सुकरं स्यात् । अतएव कपालयन्त्रावलम्बितां कूर्माचलीय-नयपाल-प्रभृति-पर्वत वासिनां ज्योतिर्विदां विचारे स्वल्प एव फलभेदो भवति।

अन्यच्च—प्राक्तनसंस्कारवशाज्जीवो यस्मिन्समये गर्भे समायाति तात्कालिकग्रहस्थितेः फलमपि तद्भावि जीवने समापतति। अतएव गर्भाधानमुहूर्तस्यैव विचार आद्याचार्यैः प्रथमं कृतोऽस्ति । गर्भाधानकालीनेष्टं स्वा-

धीनम्। तच्चैवं शुभमुहूर्त्तानुसारेण पुत्रकामनया कन्यका-कामनया वा कर्तव्यं भवति । तदुक्तं मुहूर्त्तग्रन्थेषुः--

स्वस्त्रीं प्राङ्क्लिष्टचतुष्कासम-दिन-विवर-श्राद्ध-तत्प्रागदिनानि
त्यक्त्वा मूलं तथान्त्ये वसु-कलि-जनिभाहानि पर्वाणि चर्तौ
याहीज्यार्केन्दुलग्नैर्विषम-
भलवगैरुद्गलैर्भोः सुतार्थिन् !
व्यस्तैरेतैरिहैवायुगहनि-
मुदितः कन्यकेच्छोः सुचन्द्रे ॥

अत्र विषमलग्ननवांशस्य गर्भाधानस्य फलं पुत्रोत्पत्यै भवतीत्युक्तम् । विषमलग्ननवांशौ किमपीष्टसमयाधीनौ भवतस्तदिष्टमन्वेष्टव्यम् । इदं गर्भाधानेष्टं स्थिरीकृत्यैव तद्वशेन शास्त्रोदितप्रणाल्या प्रसवेष्टज्ञानं सुशकम् । तच्चैवमुक्तमावन्तिकाचार्येण

तत्कालमिष्टसहितो द्विरसांशको य-
स्तत्तुल्यराशिसहिते पुरतः शशांके ।
यावानुदेति दिनरात्रिसमानभाग-
स्तावद्गते दिननिशोः प्रवदन्ति जन्म ॥

एवं प्रकारेण गर्भेष्टकालात्प्रसवेष्टकालो ज्ञातव्यः । प्रतीक्षितव्यश्चोक्तप्रकारेण प्रसवकालः । अमुमिष्टकालमवलम्ब्य प्रसवेष्टकालीन-दिनवारनक्षत्रयोगकरणादिभिः फलादेशोपयोग्युपकरण-समारम्भणेनावश्यमेव गणितागते काले प्रसवो भविष्यति । दैवाद्यदि तत्र गणनात्रुटिवशादन्यस्मादपि वा कारणादन्तरमापतेत् तदापि तत्र स्वल्पमेवान्तरं लप्स्यते । गर्भेष्टात्प्रसवेष्टं यथातथमायाति चेदस्मादधिका सूक्ष्मा शुद्धा चेष्ट साधनप्रणाली नान्या भवितुमर्हति । गर्भेष्टं च स्वाधीनमत एव प्रसवेष्टमपि स्वाधीनं सम्भवति । प्रसवकालेऽपि पूर्वं जलप्रस्रावो भवति पश्चाद्बाल उत्पद्यते । अत्र जलप्लावकाल एव शुद्धेष्टकालः ; नतु बालस्य भूम्यवतरणकालः ।

उक्तञ्चः—*उत्तमं जलप्लावः स्यात् मध्यमश्चांगदर्शनम् ।*
अधमं पृष्ठाख्यातं यथा गर्भाच्च्युतिर्भवेत् ॥

मध्यमोऽपीष्टकालोऽग्राह्यः । उत्तमोऽपीष्टकालः कपाल यन्त्र-द्वारा ग्राह्यः । अथवा 'दिनं खरामैरधिक' मित्यादि वराह मिहिराचार्योक्तप्रकारेण चेष्टं ग्राह्यम् । सैव घटी तस्याः षष्ठिलवो पलस्तस्य षष्ठांशो असुरित्येतादृशसूक्ष्मावयवरूपो घटी-पलात्मकः काल इष्टसंज्ञको भवति । स ग्राह्यः । तस्मादेव सूक्ष्मेष्ट कालाल्लग्नं विधाय जातकगतसूतिकाध्यायोक्तप्रकारेण लक्षणानि विचारणीयानि । अनुलक्षणमिष्टं परिज्ञाय जातकस्य शुभाशुभं विनिर्देश्यम् । तानि च यथा-तत्रादावेव पितुः सन्निधावसन्निधौ चाजात इत्याह वराहमिहिराचार्यः—

पितुर्जातः परोक्षस्य लग्नमिन्दावपश्यति ।
विदेशस्थस्य चरभे मध्याद् भ्रष्टे दिवाकरे ॥

इन्दौ चन्द्रे लग्नमपश्यति सति पितुः परोक्षस्य जनकस्यासन्निधौ जात इति वाच्यम् । एवमेव सर्पवेष्टितं जन्म, नाल वेष्टितं जन्म, जारजातं जन्म, पितृबन्धनयोगः, उदकमध्ये प्रसवयोगः, पोतगत-प्रसवादयो योगाश्चैवं सूतिकाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । यदि लभ्यन्ते लक्षणानि तदा पूर्वागतमिष्टं शुद्धमन्यथेष्टे संस्कारान्तरं कृत्वा अनुलक्षणमिष्टं परिज्ञाय जातकस्य शुभाशुभं विनिर्दिशेत् । यस्मिंल्लग्ने निगदितान्युपर्युक्तानि लक्षणानि संघटन्ते । तत्कालीन-लग्नार्काभ्यां ग्रहगणितसिद्धान्तोक्त-रीत्या अभीष्टकालः साधनीयः । कृते साधनेऽवश्यमिष्टशुद्धिर्भविष्यति । तदनुसारं फलादेशे फललाभे न कश्चित्सन्देहः । अन्येऽपि सन्ति वहव उपाया गुलिक—प्राणपदादयो यैरुपायैरिष्टं शुद्धमस्तीति प्रतीतिर्भवति । ते सर्वेऽप्युपायास्सन्ति प्रयास साध्याः । प्रयासेन शोधनस्य प्रथाऽपि लुप्तप्राया सञ्जाता ।

यदीष्टकाले किञ्चिदप्यन्तरमायाति तेन त्रिविधग्रहाणां दशासु प्रत्येकस्त्ववर्षप्रमाणानुपातेन निश्चयमेव मासानां वर्षाणां वाऽन्तरमायाति । यदि जन्मपत्रिकाया मूलमेवाशुद्धं तदा युक्तियुक्तफलस्य प्राप्तिः सम्भाव्यते किम् ? [क्रमशः]

× × × ×

सूक्तम्

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं नहि निमित्तमुदारतायाः ।
वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-
र्लीलायितं पुनरमुद्र-समुद्रपानम् ॥

× × ×

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन् मानान्न हीयते ॥

आध्यात्मिकं स्पन्दनम् ।

लेखकः—श्रीदेवीनारायणः विद्यासागरः

एडवोकेट, शास्त्राचार्यः

योगविद्या हि भारतवर्षस्य परमा विद्या। निखिलेऽपि भू-मण्डले भारतीययोगविद्या-महत्वं सादरमामनन्ति वैज्ञानिका अपि विद्वांसः।

अस्माकं देशे शिव-कृष्ण-प्रभृतिमहतां देवानां महत्वं योगेनैव विद्यते। 'महायोगेश्वरो हरिः,' 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो' इत्यादि महायोगित्वेनैव कृष्णस्य महत्वं गीतायां बहुशः प्रतिपादितम्। महायोगी भगवान् शङ्कर एव हठयोग-राजयोग-विद्यायाः संसारे प्रथमः प्रवर्त्तकः। प्राचीनभारते मत्स्येन्द्रनाथ गोरक्षनाथ-प्रभृतयो योगिवर्य्याः प्रसिद्धा बभूवुः। साम्प्रतमपि केनापि रूपेण बहवो हठयोगक्रियां कुर्वन्त्येव। प्राणायाम-ध्यानादिकन्तु त्रैवर्णिकानां सन्ध्याकृत्यरूपेण दिवसे वारद्वयं सर्वेषामनिवार्यमेवास्ति। तदस्यैव सङ्क्षिप्ततमं रूपम् यदाधुनिकैस्तदनभिज्ञैस्तिरस्क्रियते—

योगशिखोपनिषदि उक्तम्ः—

"योऽपान-प्राणयोरैक्यं स्वरजोरेतसोस्तथा।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्म-परमात्मनोः॥
एवन्तु द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते।"

देवीभागवतेऽपि निर्दिष्टम्ः—

न योगो नभसः पृष्ठे न भूमौ न रसातले।
ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः॥
हकारः कीर्तितः सूर्यष्ठकारश्चन्द्र उच्यते।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगाद्धठयोगो निगद्यते॥

योगाभ्यासं कुर्वद्भिः प्रथमं हठयोग-क्रियायां पूर्णत्वं प्राप्तव्यम्।

'हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः।
न सिद्ध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः समभ्यसेत्॥

केवलं राजयोगसिद्धये हठयोग-क्रिया कर्त्तव्या। मत्स्येन्द्रनाथ-शावर-आनन्दभैरव-चौरङ्गी-मीननाथ-गोरक्षनाथ-भगवच्छङ्कराचार्यादयो महासिद्धाः कालदण्डं खण्डयित्वा हठयोगप्रभावतो ब्रह्माण्डे स्वच्छन्दतया विचरन्ति हि।

अनेके हठयोगच्छात्राश्चित्र-पुस्तकावलोकनं कृत्वा हठयोगाभ्यासं कुर्वन्ति। तेषां विनाशो निश्चित एव। गुरुं विना योगक्रिया कदापि न कर्तव्या। उक्तञ्च—

प्रशान्तचित्तस्य जितेन्द्रियस्य
गुणान्वितस्याऽऽगुरुसेविनश्च।
नूनं भवेद्योग-समस्तसिद्धि-
र्नात्येतरासक्तजनस्य कस्य॥
गुरुप्रसादाल्लभते योगमष्टाङ्गसंयुतम्।
शिवप्रसादाल्लभते योगसिद्धिं च शाश्वतीम्॥

सन्न्यासिनान्तु प्रधानमिदं कर्तव्यम्। योगानुष्ठानमेव सन्न्यासग्रहणफलम्। परमिदानीन्तु ते तद्विरुद्धमेव योगासक्ताः स्मयदूषिताः, प्रभवश्च परम्परागत-योगमार्गं परित्यज्य रागद्वेषाभियोगादिपराः दृश्यन्ते।

योगाभ्यासस्याग्निहोत्रापेक्षया श्रेष्ठत्वं नासिकेत-पुराणे प्रोक्तम्—

अग्निहोत्रमिदं तात ! संसारस्य तु बन्धनम्।
जन्म-मृत्यु-महामोहाः संसारे पततां ध्रुवम्॥
योगाभ्यासात् परं नास्ति संसारार्णव-तारणम्।
न कार्य्यमग्निहोत्रं तु योगाभ्यासं कुरु प्रभो !

कूर्मपुराणेऽपिः—

योगाग्निर्दहति क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम्।
प्रसन्नं जायते ज्ञानं ज्ञानान्निर्वाणमृच्छति॥

अत्रिसंहितायामपि—

योगात् संप्राप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम्।
योगः परं तपो ज्ञेयस्तस्माद् युक्तः समभ्यसेत्॥
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया।
गतिं गन्तुं द्विजाः शक्ता योगात् सम्प्राप्नुवन्ति माम्॥

इदानीन्तानाः बहवो बाह्याडम्बरमात्रेण योगिलिङ्गधारिणो किमप्यासनादिकं प्रदर्श्य परमपवित्रां योगक्रियां स्वोदरपूरण-व्यापाररूपेण परिणमन्ति। परमेष उपहास अन्यायो वा। उक्तञ्च—

न वेषधारणं सिद्धेः कारणं न च तत्कथा।
क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः॥

क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यात् अक्रियस्य कथं भवेत् ।
न शास्त्रपठनादेव योगसिद्धिः प्रजायते ॥

महर्षिभिर्योगायाष्टाङ्गानि निर्दिष्टानि । केचन "षडङ्गो योग" इति वदन्ति ।

पतञ्जलियोगसूत्रेः—

"यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि ।"—इत्याहाष्टाङ्गानि ।

गोरक्षपद्धत्यान्तु—

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वदन्ति षट् ॥

इति यम-नियमयोर्बाह्यसाधनमात्रं प्रदर्शितम् ।

आध्यात्मिक-स्पन्दनम्

योगाभ्यासे सर्वदैवाध्यात्मिक-स्पन्दनस्य प्राधान्यं विद्यते। उक्तं हि योगशास्त्रेः—

कार्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्यापकम्
स्पन्दश्चापि तथा जगत्सु विदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तथेयमाकृतिविशेषत्वादभूत् स्पन्दिनी
शब्दश्चोदभवत्तदा प्रणव इत्योङ्काररूपः शिवः ॥

योगाभ्यासिभिः सत्स्पन्दनधारणार्थं प्रचारार्थञ्च मनसा वाचा कर्मणा सत्कार्यं कर्तव्यम् । प्रायो योगाभ्यासरताः सिद्धगणा अत एव तीर्थस्थानेष्वेकान्त एव निवसन्ति । तैरेव महापुरुषैस्तपस्विभिश्च पुण्यक्षेत्राणि तीर्थ-स्थानानि च पवित्रीकृतानि, आध्यात्मिक-स्पन्दनैः प्लावितानि च । उक्तञ्च शुद्धितत्त्वेः—

प्रभावाददद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसः ।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

कैलाशशिखरस्थ-मानसतीरवासिभिः स्वामिप्रणवानन्दैः "आध्यात्मिक-स्पन्दन"—नाम्नि पुस्तके तीर्थानां स्पन्दनस्य तालिका प्रदत्ता । सा चेदृशीः—

१ कैलाशः—१०० प्रतिशतम्,
२ मानसरोवर—१०० ,,
३ गङ्गोत्री—७८ ,,
४ केदारनाथ—७५ ,,
५ बदरीनाथ—६६ ,,
६ रुद्रनाथ—६५ ,,
७ यमुनोत्री—६४ ,,
८ ओंकारनाथ ६४ ,,
९ आबू ६४ ,,
१० शेषनाग ५४ ,, (कश्मीरे)
११ श्रीशैल ५० ,, ,,
१२ अमरनाथ ५० ,, (कश्मीरे)
१३ शारदा ५५ ,, (कश्मीरे)
१४ पशुपतिनाथ ५० ,, (नेपाले)

ज्यौतिष-दर्शनम् ।

लेखकः—डा० राखालदास रायः, एम० बी०, डी० पी० एच०
श्री राजमोहन उपाध्यायः, ज्यौतिषाचार्यश्च

यथा संसार ऐहलौकिक-पारलौकिकेति द्विविधो भेदः श्रूयते, तथैव राशिचक्रेऽपि द्विविधो भेदः । मेषादिकन्यान्तमैहलौकिका राशयः सन्ति । तुलातो मीनान्तञ्च पारलौकिका राशयः सन्ति । विगते चतुर्थाङ्के—ऐहलौकिक जीवनस्य भेदविषया वर्णिता एव । तत्र च मेषादिषु पशुभावस्य पूर्णत्वं प्रत्यक्षमेव प्रतीयते ।

अथेदानीं पारलौकिक-जीवनस्य विचारस्तथा तुलादि षड्राशिसाफल्येन विकाशः समुपस्थाप्यते। पारलौकिक-जीवनस्य मूलाधारभूता विचारशक्तिरस्ति। ऐहिकपार-लौकिकयोर्मध्ये कः श्रेष्ठतम इत्ययं निर्णयो विचारबलेनैव लभ्यः। विचारस्य तुलनामूलत्वादस्य राशेस्तुलेति संज्ञा। अत इदं ज्ञायते यत्तुलायामुत्पन्ना विचारशक्तौ प्रबला भवन्ति। भोगात्मक-विचारमन्त्री शुक्रोऽस्य राशेः स्वामी।

विचारशक्तेर्विकाशानन्तरं पशुभावस्य निकृष्टता, पार-लौकिक-जीवनस्य चोत्कृष्टत्वमवलोक्य मनसि व्यामोहा-त्मिका क्षुब्धता जायते यन्मया बहुजीवनं वृथा यापितम्, मम का गतिर्भवितेत्यनुशोचन् वृश्चिकदंशनतुल्यं कष्टमनु-भवति, अतोऽस्य राशेर्वृश्चिक इति नामधेयम्। पारलौ-किक-जीवनस्य प्राप्तिः कथं स्यादित्यनुसन्धान-परायण इत-स्ततो धावति, तच्च रजोगुणक्रियाविकाशरूपमतो रजो-गुणशक्तेर्विकाशस्वामी भौमश्चास्याधिपतिः। अस्य फलञ्च नृणां बुद्धि-विचारशक्ति-युक्तकार्यदक्षता, शान्तिरहित उद्योगश्च।

'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'—इति न्यायेन वृश्चिकान्ते गुरोराविर्भावः। यतो गुरुं विना पार-लौकिकजीवन-प्रवेशो दुष्कर इति केवलमेकाग्रतैव तत्र प्रवेशद्वारम्। अतोऽस्य राशेर्नाम धनुरिति। यथा धनुर्धर एकाग्रतामुपगम्य शर-सन्धान-दक्षो भवति, तथैव विक्षिप्त-चित्तो वृश्चिकराश्युत्पन्नजीवो गुरुकृपयाएकाग्रतां लभते। अतोऽस्य राशेः फलमनुसन्धानपूर्ण-कार्य-दक्षत्वम्।

'अल्पा विद्या भयङ्करी'—अर्थात् गुरुकृपया धनुषि एकाग्रतां लक्ष्यवेधञ्चावगत्य शिक्षार्थिनः कृतकृत्यतां मन्यन्ते। अधीतस्य शास्त्रस्य परीक्षणमत्यावश्यकं भवति। अत एव दशमो राशिर्मकरनाम्ना विख्यातः। अयं दशमः कर्मराशिः, कर्मभूमावेव कर्मवीरस्य परीक्षा भवति। परीक्षको यदा परीक्षां करोति, तदा स यमरूपः प्रतीयते। अत-स्तस्य राशेः स्वामी शौरिः, यमः, शनिरिति कथ्यते। जीवभ्रमणरथस्य मनोदेहात्मकं चक्रद्वयं वर्तते। ज्यौतिषे-लग्न-चन्द्र-इति नाम निर्दिष्टमस्ति। भाग्यवशात् यस्य जन्मलग्नं मकरराशिर्भवति; स जीवः परीक्षायोग्यो भवतीति बोध्यम्। परीक्षायां यस्य देहो मनश्च यत् स्थानोपयुक्ते भवतः स; जीवः पुनः कर्माधीन-दशमक्षेत्रे जायते। पूर्वं व्याख्यातं यत् परीक्षा-समये परीक्षको यमराज इव प्रतीयते। परञ्च यदा स परीक्षायां योग्याङ्कं ददाति तदा छात्रैः संस्तूयते। अत एकादशराशेः स्वामी शनिर्धर्मराज नाम्ना शास्त्रे प्रसिद्धः। अतः शनैश्चरस्य धर्मराज-यमराज इति नामद्वयं साधु।

अत्रेदमवधेयम्—यद् यथा नदीजलं वायुना ताडितं तरङ्गाकुलं भवति परं घटस्थं जलं वायु—संघर्षरहितं निश्चलं भवति तथैव घट-कुम्भ-राश्युत्पन्नो लग्न-चन्द्र-युतो जीवश्चित्तस्थैर्यशाली मृदुभाषी च भवति। स्थिरचित्ते हि ब्रह्म प्रतिभासते। अतः स जीवो ब्रह्मज्ञान-लाभोपयुक्तो भवति।

संसारचक्रमुक्तो जीवः कारणसलिलरूपे ब्रह्मणि प्रविशति। गुरुरेव ब्रह्मस्वरूपः, स एवास्य मीनराशेरधि-पतिः। ब्रह्मभावस्थितस्य जीवस्य सर्वे दोषा लयं यान्ति। तस्य कायः प्रेमभावे परिवर्तते। अतोऽयं शुक्रस्योच्चराशिः। ब्रह्मभावोऽवाङ्मनसगोचरः। अतः सति ब्रह्मज्ञाने वाग-भावः। अत एवात्र वाक्पतेर्बुधस्य नीचैः स्थानम्। यस्य कस्यापि मीनराशेर्मीन-नवांशे लग्नचन्द्रयोः संस्थानं भवे-त्तदा तस्य मोक्षमादिशेत्।

इत्येवं द्वादशराशीनामुत्पत्तिस्तथा तेषां दोषाः व्याख्या-ताः। विभिन्नराशीनां गुण-दोषा स्वाष्टमस्थाने लयं प्राप्नु-वन्ति—इति प्रत्यक्षं दरीदृश्यते। यथा—

मेषस्य गुणः क्रोधः स्वाष्टमे वृश्चिके-अनुतापदशायां लय-मेति। वृषस्य गुणः कामः स्वाष्टमे धनुषि—एकाग्रतायां लीयते। मिथुनस्य गुणो लोभः स्वाष्टमे मकरे-संयमे लयः प्राप्नोति। कर्कटस्य गुणो मोहः स्वाष्टमे कुम्भे—चित्तस्थैर्ये—लीयते। सिंहस्य गुणोऽहङ्कारः स्वाष्टमे मीने-ब्रह्मज्ञानेविनश्यति। कन्याया गुणो मात्सर्यं स्वाष्टमे मेषे-क्रोधे शाम्यति। तुलायाः गुणो विचारः स्वाष्टमे वृषे-कामे क्षीयते। वृश्चिकस्य गुणो अनुशो-चना-स्वाष्टमे मिथुने-लोभे क्षयं याति। धनस्य गुणो-एकाग्रता स्वाष्टमे कर्कटे-मोहे विनश्यति। मकरस्य गुणः संयमः स्वाष्टमे सिंहे-अहङ्कारे विलीयते। कुम्भस्य गुणः चित्तस्थैर्यं स्वाष्टमे कन्यायां-मात्सर्ये क्षीयते। मीनस्य गुणः ब्रह्मज्ञानं स्वाष्टमे कन्यायां कुतर्के नश्यति।

अतएव ज्यौतिषशास्त्रे सर्वत्राचार्यैरष्टमं मृत्युस्थानमुदीरि-तम्। तस्येदमेव रहस्यम्।

इदानीं यावदस्माभिर्देशविचारः क्षेत्रविचारश्च कृतः । साम्प्रतं काल-विचारः प्रस्तूयते—

तत्र प्रथमं वामकेश्वरतन्त्रे सेतुबन्धाख्यटीकायाम् "लोके स्त्री-पुंसयोः सामरस्य-दशायां यथा ब्रह्मरन्ध्रस्थितः शुक्लविन्दुः काममन्दिरं प्रविष्टः शोणविन्दुनैकीभवति तदैव बाह्यान्तरमानन्दमात्रावशेषब्रह्मैव भासत इत्यनुभवसिद्धम् । श्रुतिरपि— "यथा प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । सुषुप्तिदशायामज्ञानवृत्तिरस्ति । सामरस्य-दशायां तु न साऽपि तिष्ठति । एवं सति तादृश-सामरस्यनिष्ठस्याऽऽनन्दात्मकत्वे सति गर्भोत्पादकत्वरूपसाधारणधर्मस्य सृष्टिप्राक्कालीन-शिव-शक्ति-सामरस्येऽपि दर्शनाल्लौकिकप्रक्रियाऽप्यूह्या । कामविन्दोः शोणविन्दुना सह परस्परानुप्रविष्टत्वे सति विस्पष्टत्वे विन्दुद्वयं विसर्गो हकारो विमर्शं इत्यादिसंज्ञा । इयं हकाररूपा शक्तिरेव च कलेत्युच्यते । सेयं कामकलेत्युच्यते । सैवं कालचक्रादौ स्थिता ।"—इति ।

कालस्त्वयमनन्तोऽखण्डरूपात्मकश्च । परञ्च सृष्टिज्ञाने तस्य सगुणब्रह्मकल्पनाधारे एव कालखण्डस्य प्रयोजनम् । तत् खण्डारम्भस्थानं सृष्ट्यारम्भे पूर्वोक्तकामकलाचक्रस्यादिमं विन्दुस्थानम् । अत्रेदमवधेयं यत् यथा कामकलाचक्रे विन्दुत्रयं दृश्यते । तथैव कालचक्रेऽपि भूतवर्तमानभविष्यदादयो त्रिविध-भेदाः सन्ति ।

अवाङ्मनसगोचरब्रह्मसत्तायां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा द्विविधा शक्तिः समुपलभ्यते । आधारशून्ये सति शक्तेर्विकाशो नैव जायते। क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमेति पञ्च आधाराः पूर्वं प्रतिपादिताः । ब्रह्माण्डे सन्त्यनन्ताः शक्तिभेदाः । परं दशभिरेवेन्द्रियैस्तेषां ग्रहणं भवति । आगमशास्त्रे त एव दश महाविद्यारूपेण व्याख्याताः । पञ्चतत्वानामुपरि दशविधशक्तिसंचारेण ५ × १० = ५० विकाशा जायन्ते । इमे भेदाः संस्कृतभाषायां पञ्चाशन्मातृकावर्णरूपाः सन्ति । तेषां पुनः प्रवृत्ति-निवृत्ति भेदेन ५० × २ = १०० भेदाः जगति कारण-शरीरे वर्तन्ते । कारणोपरि पुनर्दशविधशक्तेर्लीलाप्रभावेण १०० × १० = १००० मिता भेदा भवन्ति । ते च सूक्ष्मशरीरे सहस्रार पद्मनाम्ना शक्ति-विकाश-केन्द्र-स्वरूपाः सन्ति ।

कालज्ञाने मूलसूत्रम्—

नलिनीपत्र-संहत्या सूक्ष्म-सूची-विभेदने ।
दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञकः ।
अति सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो रघूद्वह ।

अत्र श्लोकोक्त-नलिनीदल-सूक्ष्म-शरीरे सूक्ष्मशरीरे सहस्रदल-कमलस्य एकैकं शक्तिकेन्द्र-रूप-दलं चास्ति । त्रिंशल्लवे त्रुटिरेका । त्रिंशत् त्रुटिभिरेका कलभा । त्रिंशत् कलाभिरेका काष्ठा, त्रिंशत् काष्ठाभिरेको निमेषः, अष्टनिमेषाणामेक अंशुः । एवं सूक्ष्म-काल-विभागः । उक्तञ्च प्रपञ्चसारे प्रथमपटले—

"यो हि सूक्ष्मान्तविन्दुः स एवस्थूलादिविन्दुः ।"

पूर्वोक्त-सूक्ष्म-देहस्थ-सहस्राधरोपरि पुनर्दशविधशक्ति सञ्चारेण स्थूले १०० × १० = १०००० —विकाशाः सम्भवन्ति । गुणदृष्ट्या शक्तेश्चतुर्विधा अवस्था भवति । त्रिगुणात्मिकावस्था । सत्वरजस्तमात्मिका एता एवावस्थाः शास्त्रे—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति । १०००० दशसहस्रविकाशोपरि चतुरवर्णां सञ्चारेण ४०००० मिता भेदा भवन्ति । स्वरोदयशास्त्रे एकैकगुणभोग काल एकैक दिनमुक्तम् । अतः४०००० सहस्रदिने ब्रह्मणः सृष्टिस्थितिलयाः पूर्णत्वमुपयान्ति । ब्रह्मकल्पेनैव सृष्टि-विकाश-लयाः भवन्ति । अत ४०००० दिने एककल्पपूर्त्तिर्भवति ।

क्षेत्र-विभागस्य सूक्ष्मतमांशा विकला इत्यभिधीयन्ते । ६० विकला = १कला, ६० कला = १ अंशः, ३६० अंशः = एकचक्रपूर्त्तिः । भगणो वा भोग इति कथ्यते ।

[क्रमशः]

"वेदामृतं पीयताम्"

शुद्धार्ष-प्रतिभा-प्रसून-महसा ज्ञानश्रियं हासयद्-
यत्सन्मौक्तिकधीषु जीवनरसं सञ्चारयद् राजते ।
सत्यान्वेषणतत्परागमगणे जीवातुरेवात्मन—
स्तद्दिव्यात्मगुणौजसैकममलं वेदामृतं पीयताम् ॥

—श्रीशैलेन्द्रपाठकः, (तराना)

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता ।

लेखकः—

श्री भवानी प्रसाद महाशयः

(क्रमागतः)

तत्रैव सर्वप्रथमं सिलीषा-प्रान्त-पर्वते ।
ग्रामे ह्यविवसन् बालः प्रसन्नतनुरित्यभूत् ॥१८॥
अष्टवर्षवया बालो नदी-शोभा-विमोहितः ।
मृगीं निभालयामास खञ्जां चरण-विक्षताम् ॥ १९ ॥
स्थितां मुहूर्त-पर्यन्तं जानुदघ्ने नदी-जले ।
मनोज्ञ-लोम-शोभाढ्यां सुनेत्रां नेत्रहारिणीम् ॥ २० ॥
तत्कारणस्य जिज्ञासा-तत्परो बाल-मानसः ।
अन्येद्युरपि तत्रैव प्रसन्नतनुराययौ ॥ २१ ॥
तत्रागत्य मृगीमेतां नियते समये स्थिताम् ।
ददर्श दर्शने दक्षः प्रकृत्याः पर्यवेक्षकः ॥ २२ ॥
सप्ताहानां त्रयं यावत् एवमेव तु सा मृगी ।
नियमेन जले तत्र तिष्ठन्ती तु शनैः शनैः ॥ २३ ॥
लभमाना स्वपादस्य स्वास्थ्यं द्वाविंशवासरे ।
पादनीरोगतां प्राप्य प्लुत्या मृगनिसर्गया ॥ २४ ॥
प्रद्रुता पूर्णवेगेन प्रसन्नतनुसम्मुखे ।
निविडं हि महारण्यसनायासं समाविशत् ॥ २५ ॥
अष्टवर्षायुषस्तस्य बालस्य हृदयेऽनया ।
प्रसन्नतनु-संज्ञस्य कृतं घटनया पदम् ॥ २६ ॥

पञ्चानां हि महाभूतानां तृतीयस्य वारिणः ।
सर्वश्रेष्ठगुणं स्वास्थ्य-कारितां हि विवेद सः ॥ २७ ॥
अष्टवर्षेष्वतीतेषु षोडशाब्दवया असौ ।
प्रसन्नतनुरिध्मार्थं वनात् काष्ठं समाहरन् ॥ २८ ॥
प्रचण्ड-हिमपातस्य घोरवात्या समाहतः ।
अन्धप्रायः पथभ्रष्टोऽन्विष्यन्निज-निकेतनम् ॥ २९ ॥
वात्या-वेगो यदा शान्तस्तदात्मानमधोमुखम् ।
पर्यस्तायास्तृणच्छाया अधस्तात् पतितं बत ॥ ३० ॥
प्रायः प्रपीडितास्तस्य चतस्रः पर्शुकास्तथा ।
प्रविष्टा विक्षता जाताश्च्युताः स्थानात् स्वकीयतः॥३१॥
अधस्तात् पतितश्छय्यां संस्मरन् हरिणीं स ताम् ।
मृगीकृत-चिकित्साया निरचैषीत् परीक्षणम् ॥ ३२ ॥
उद्धृतश्चात्मनस्तोय-चिकित्सा-तत्परोऽभवत् ।
हरिणीवज्जले स्थातुं नाशकद्भग्न-पर्शुकः ॥ ३३ ॥
न्यधात्तस्माज्जलेनार्द्रं क्षते प्रगुणितं परम् ।
शुष्कं शुष्कमिदं भूयो भूयस्तोयेन चार्द्रयत् ॥ ३४ ॥
एवं दिनेषु गच्छत्सु पीडाह्रासे क्रमेण हि ।
विक्षतांगो बलं लब्ध्वा पूर्णं स्वास्थ्यं स लब्धवान् ३५
इत्थं सभ्य-समाजात् स दूरापास्तो निरक्षरः ।
कृषीवलसुतो दीनो निजबुद्ध्या सुतीक्ष्णया ॥ ३६ ॥
प्रखरप्रभया युक्तः स्वानुभूति-बलेन च ।
अभूज्जल-चिकित्साया आद्याविष्कार-कारकः ॥ ३७ ॥
धारोष्णां गोपयः शाक-फलासेवन-देशिनीम् ।
प्रचारयन् यशो लेभे निसर्गाहार-पद्धतिम् ॥ ३८ ॥
आपश्चिकित्सकस्यास्य प्रसिद्धस्य निकेतनम् ।
आराज-रंकस्याबाल-वृद्धस्याखिलरोगिणः ॥ ३९ ॥
प्राप्य मानवसंघस्य शरण्यागारतां ध्रुवम् ।
प्राकृतस्वास्थ्य-सद्माख्यां यथार्थामाससाद तत् ॥ ४० ॥
परं प्राचीन-रूढौ तु सक्ता अन्ये चिकित्सकाः ।
नाविष्कारमिमं नूत्नं सहमाना असूयया ॥ ४१ ॥

१—सिलीशिया (Silesia) प्रान्ते ग्राफेनवर्ग (Grabenberg) इति प्रसिद्धायां पार्वत्य-ग्रामटिकायां १७९९ तमे खिष्टाब्दे, केर्षाचिन्मते १७९० तमे वत्सरे समुत्पन्नः ।

२—प्रेसनीट्ज़ेति (Presnitz) नामा । प्रसन्ना तनुरिति तस्य रूपान्तरम् ।

ईर्ष्याज्वाला-कवलिताः सर्वे तस्यापकारिणः ।
दूषणारोपणैस्तस्य कारार्थमभिसन्दधुः ॥ ४२ ॥
सत्यस्यासीज्जयोऽन्ते तु प्रसन्नतनुरप्यसौ ।
दोषावलि-विनिर्मुक्तः प्राप्तवान् निर्मलं यशः ॥ ४३ ॥
जलोपचार-मुख्यास्ति प्रसन्नतनुपद्धतिः ।
अतो जलचिकित्सेयं यथार्थैव निगद्यते ॥ ४४ ॥
ततश्च परमाचार्याः प्रणिधान-परायणाः ।
अनेके भावितात्मानः चिकित्सा--शास्त्र-पद्धतौ ॥ ४५ ॥
अस्यां विवर्द्धयामासुर्लंघनं वस्तिकर्म च ।
विज्ञान-सम्मतं पथ्यं मृत्तिकायाश्च लेपनम् ॥ ४६ ॥
चिकित्सां सूर्यकिरणैरुपचारञ्च विद्युता ।
नानासनानि व्यायामं विविधं चाङ्गमर्दनम् ।
देहमानस-विश्रामं वाष्पस्नानं तथैव च ।
सर्वं प्रधानभूतं हि प्राकृतं जीवनं तथा । ४८ ॥

× × × ×

जल-चिकित्साया विकासः ।

प्रसन्नतनुचिकित्सापद्धत्या औषध-कोषे (निघण्टौ) विष-बहुलवटिकाः, कटुतिक्त-क्वाथाः, कषायाश्च प्रवेशं न प्रापुः । प्रत्युत; चिकित्सा-सरणिः सा प्रत्यग्र-पार्वत्य-पवन-सेवन-समन्विता, अन्वर्थ-जीवनापरपर्याय-गिरिनिर्झरिणी-शीतल-स्वास्थ्य-प्रद-जलोपचारा, स्वच्छ-स्रोतःसलिल-पान-परायणा, सुस्वादु-फल-मूल-शाकाहारा, सतुष-समग्राङ्ग-गोधूमादिसाधारणान्नाहारपरा, वनविहारिणीनां नव-शष्प-परिपालितानां धेनूनां धारोष्ण-पयसश्च पथ्येन पर्युपेता । विपुल-व्यायाम-संयुक्ता चासीत् जीवनस्य नैसर्गिक्या सरलया संविधयाऽनया निसर्गत एवापगतरोगाणां रोगचिकित्सार्थिनां नानान्तिक-दूर-देशादागतानामाराजरङ्काणामाबालवृद्ध-वनितानां च स्वास्थ्य-सद्म-पदवीं प्राप प्रसन्नतनोर्वनान्तनिकेतनमचिरेणैव । नवाविष्कृत-प्राकृतिक-चिकित्सा-शिक्षार्थिनोऽपि बहुसंख्यका जनास्तं परिवेशयाम्बभूवुः । निरौषध-प्राकृतिक-जल-चिकित्सा-प्रणालीयमचिरादेव प्राप्तप्रचारा पितृभूम्यां शर्मन्-मह्यामेव श्रद्धाधनान् षट् पटुशिष्यानाचकर्ष । ते हि [1] भेषज-विक्रयी हानः (Hahn), तन्तुवायो [2] लुई काह्नेः (Luis Kuhne), शिल्पकारो [3] रिक्लिः (Rikli), पौरोहित्यकर्म्मा [4] क्नाइप् (Jather Knepp), भिषक् [5] लाह्मानः (Lahmann) शरीर-समुन्नतिकला-संस्थापकः टर्नवाटर-जानः(Juan Vater Juhn)इतीम आसन् । साक्षात्कृत-कर्म्माणस्ते सर्वे प्राकृतिक-चिकित्साया विस्तीर्णभूम्याः किमप्येकैकं क्षेत्रं स्वानुशीलनप्रयत्नेन समर्द्धयामासुः । एकस्तेषां जलोपाचारेण सह प्राकृतिक-पथ्य-प्रणालीं बहु मेने । अन्यो मृत्तिका-चिकित्सां । कश्चिद् वायु-चिकित्सां । कोऽपि सूर्य-रश्मि-चिकित्सां, अपरः प्रकाशचिकित्सां । अन्ये विद्युतदुपचारम्, अन्ये मानस-चिकित्सां व्यायाम-चिकित्सां चेत्येवं कमपि विशिष्टप्रकाशं चिकित्सापद्धतिमाविश्चक्रुः ।

एतेषु जलचिकित्सायाः परमोद्धारकः प्रबल प्रचारकस्तस्यां स्वास्थ्याभिनवविज्ञानाभिधायाः पद्धत्याः प्रादुर्भावकः श्रीलूईकोह्ने प्रधान पद-भाक । स शर्मण्य देशान्तर्गत-लेपजिक नगर निवासी । तस्यपद्यमयं पुण्यं चरितमग्रे लिखिष्यामि । [क्रमशः]

× × × ×

लीला-पद्मम्

(१)

यमुना-पुलिनाभिमुखं
श्रृङ्गाटक-सङ्गि-तुङ्ग-निलयस्य
अवतीर्य्य मन्द-मन्दं
प्रासादात्, काऽपि कमलिनी चलिता ।

(२)

कुरुते चरणन्यासं
सरणौ, कुतुकेन, चिन्तयन्तीति—
रमते जल-खेलायां
मनो निदाघस्य सान्ध्य-वेलायाम् ।

(३)

हरितः सम्प्रति परितः
पांश्ववगुण्ठनवृता, नवीनेयम्—
लोकं लोकं ललना
स्फुट-वदना सुस्मितं तनुते ।

(४)

नन्दन-वनेऽप्यलभ्यं
लब्ध्वा विकसित-शिरीष-सौरभ्यम्
अन्धो गन्धवहस्तां
चञ्चल-हस्तां पलायितः स्पृष्ट्वा ।

(५)

प्रतिपदमुन्मद-नयना
निरीक्षते साऽयनान्तराल-गता
रवि-कर-मृदितावयवा
सन्तप्ता पांसुला धरा कीदृक् ?

(६)

संसर्गज-दोष-गुणाः
भवन्ति, सम्यग् जनश्रुतिस्तावत्,
कालिन्दी-कूलस्थाः
कथमथ कृष्णास्तमाल-तरव इमे ।

(७)

तेजोमयस्य दाहक-वृत्ते-
श्श्यामा च शीतला यमुना
सूर्य्यस्यापि विचार्य्यं,
कथमात्मा नात्मजा बभूवेति ।

(८)

कल्लोल-ध्वनिरेषोऽध्वनि
यमुनायास्समाह्वयति सर्वम्
" किमु धरया सह तपसे,
विहरस्व तुषार-धारया सह मे ।"

(९)

एवं विचारयन्ती
गौरी शुक्लाम्बरा समेत्य तटम्
गङ्गेव साङ्गभङ्गि-
र्यमुना-सङ्गं मनाग् लेभे ।

संस्कृत-शिक्षोन्नतेः किमप्यौपयिकं कर्म

चन्द्रकिशोरपति त्रिपाठी, व्याकरणाचार्य्यः

जीवनस्योज्जीवनमेव शिक्षाया मुख्यं प्रयोजनम् । एवञ्च यया आधिभौतिक्य आधिदैविक्य आध्यात्मिक्यश्चोन्नतयः प्राप्ताः स्युः; सैवशिक्षा शिक्षापदव्यपदेश्या भवितुमर्हति । यद्यनया दृष्ट्या साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षाऽऽलोचनीया स्यात्; तदाऽस्य असफलता सपद्येव दृष्टिपथे पथिकायते । सा चापूर्णताऽसफलता वा वर्तमान-शिक्षासरणेरेव दुष्परिणामः । महर्घताया अस्मिन् सर्वग्रासिसमये विहाय पञ्चषपण्डितान् न कोऽप्येतादृशो विद्वानस्ति यस्य सपरिवारस्योदरपोषणमपि साधु सम्पद्येत । एवञ्च यत्र भोजनेऽपि सन्देहस्तत्रापरस्य कस्यापि भौतिक-सुखस्यानुसन्धानं नूनं शशशृङ्गायमाणमेव । तथा चान्नप्रधानेऽ-

स्मिन् युगे तेषामाध्यात्मिकाधिदैविकोन्नतेर्न काप्याशा, अत्रोदाहरणानि न परोक्षाणि। सार्वत्रिक्युन्नतिस्तु दूरे तिष्ठतु नाम, साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षासरणिस्तु तावती दूषिता जाता यदत्रत्वे यत् पठ्यते तदपि न ज्ञायते; तदा तस्य सारस्यस्य अविस्मरणीयस्य कथैव का? अद्यत्वे बहुविधाः शिक्षा अन्वेषणादन्यत्रापि प्रदीयन्ते, याभिः काप्युन्नतिः प्राप्यते; किन्तु संस्कृतशिक्षामन्तरा एतादृशी निरर्थिका तु कापि शिक्षैव नास्ति यया यत् पठ्यते तदपि न ज्ञायते, कथञ्चिद् ज्ञानमपि अस्तु नाम। परञ्च ये ग्रन्थाः पाठ्यन्ते शास्त्रि-आचार्यविभागे ते तु लोकत एतावन्तो बाह्याः सन्ति यत्र लीनास्ते न स्मरन्ति स्मरणीयमपि विषयम्। अद्यत्वे संस्कृतशिक्षा-संस्थासु सार्वत्रिक्येवेयं व्यवस्था दृश्यते, यदध्यापकः कमपि पाठमेकवारमेवाध्यापयति; अन्यस्मिन् दिने पुनरन्यः पाठः प्रचलति। यः पाठोऽध्यापितः; सोऽध्येतृभिर्बुद्धो न वेति प्रश्नो नोत्थाप्यते तैः। तत्राध्यापकानामपि न दोषस्तेषां समय एतावानेवावशिष्यते; यस्मिन् एते पाठनमात्रमेव कर्तुं प्रभवन्ति। यदि ते पाठनेन सह पाठश्रवण-लेखनेऽपि कुर्युस्तदा परिक्षापर्यन्तं पाठ एव न समाप्यते। अयं तु समग्रो दोषः संस्कृत-शिक्षा-सरणेरेव। दोषो यस्य कस्यापि वा भवेत्; किन्तु अनेनच्छात्राणां यादृशः सर्वतो विनाशो भवति तस्य स्मरणेनापि हृदयं विदीर्य्यते। व्याकरणन्यायात्मकस्य संस्कृतसाहित्यस्य दुरवबोधता सर्वविश्रुतैव। एकवारस्य श्रवणेनैव तस्य ग्रन्थियुता फक्किका सर्वस्य स्मृतिपथमापतेत्—इति त्वसम्भवि; किन्तु सर्वत्रापि विद्यालयेऽस्यैवासम्भवि वस्तुनः प्रचलनमस्ति-इत्यहो पतनस्य पराकाष्ठा!

एकतस्तु पठनवेलायामेव पाठोऽनवबुद्धो भवति, तत्रापि खण्डशः परीक्षादानेन सा दुरवस्थाऽऽयाति यत्त्रयदशवर्षाणि यावदनावृत्तोऽनालोचितश्च तिष्ठति। यदि मध्यमायाश्चतुर्थखण्डीयाश्छात्राः प्रथमखण्डस्य विषयं विस्मरन्ति; तदाऽऽचार्य्यसमाप्तौ तस्मिंस्तस्य लेशोऽपि कथमवशिष्येत? अवबुद्धोऽपि पाठो यदा नवदशवर्षानन्तरं विस्मरति तर्हि का तु कथानवबुद्धस्य पाठस्य। आचार्योत्तरं पूर्वमवबुद्धः पश्चात् विस्मृतोऽपि पाठः श्रमात् पुनरुज्जीवनार्हः कथञ्चिन्नाम, किन्तु यः पाठः पठनवेलायामेवानवबुद्धस्तस्य स्मरणस्य पुनः पठनमन्तरा क उपायः? अतएवाद्यत्वे ये आचार्य्या निस्सरन्ति ते द्वादशवर्षाणि पठित्वाऽपि आत्मानं तत्रैव पश्यन्ति यत्र ते द्वादशवर्षेभ्यः प्रागासन्। किमियं शिक्षापि शिक्षापदव्यपदेशार्हा? इदं पठनमपि पठनमेव? किमस्यैव नाम प्रगतिः? किमेषाऽपि दशाऽप्रतर्क्याऽक्षोभ्या च? किं शिक्षाया यन्मूलं प्रयोजनमुज्जीवनमस्ति तस्यैव हत्यायतन-प्रचलित-शिक्षया न भवति?

अनया शिक्षया यो दुष्परिणामोऽजनि स न तिरोहितः कस्यापि। संस्कृतशिक्षायाः केन्द्रीभूतायां काश्यामेव तेषां विद्वद्वरेण्यानां गतिविधिं पश्यन्तु ये संस्कृतशिक्षायाः सुधारस्य चर्चामपि श्रुत्वा कुप्यन्ति, गालीदानैरात्मतुष्टिं प्राप्नुवन्ति। किं तेऽपि स्व-बालकान् संस्कृतमेवाध्यापयन्ति? ईषत् काशीं विहायान्यस्थानेषु संस्कृतपाठशालायाः स्थितिं पश्यन्तु विद्यार्थिनामध्यापकानाञ्च समा संख्या दृश्यते। साम्प्रतं लेखकस्य पुरः गोरखपुर-बलिया-गाजीपुर-बनारस-मण्डलस्य ग्राम्याः संस्कृतविद्यालयाः, येषां संख्या काशीतः कतिगुणा अधिकाः सन्ति; वर्तन्ते, तत्रापि केवलं कालेजेषु एव अधीयानानां छात्राणां संख्याः पर्य्यालोच्य संस्कृतविद्याया महान् ह्रासकालः स्पष्टं प्रतीयते। सत्यमस्ति यत् कामाशामादाय संस्कृताध्ययने जनप्रवृत्तिः स्यात्? यदा तु आचार्योत्तरमपि संस्कृतभाषायामेकस्य पत्रस्य लेखनमपि न सम्भाव्यते, न च सम्भाव्यते भाषणेनाऽपि स्वाभिप्रायप्रकटनम्। पुनः काऽऽशा तच्छिक्षा-शिक्षितैः?

कथयिष्यन्ति केचन यद् वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत महाविद्यालयस्य 'क्विन्सकालेज'—पुष्टाचार्य्य-परीक्षा स्व-स्व-विषयस्य पुष्ट्यर्थं किमु न निर्धारिता? किन्तु तस्यापि गतिविधिं वीक्ष्य मदीयमुत्तरं नकारात्मकमेव भविष्यति। नाद्यावधि कस्यापि पठितविषयस्य पुष्ट्यर्थं प्रयतनमभूत्, न चाचार्य्यपरीक्षाभ्यन्तरे यासां शिक्षाणामावश्यकता स्वयमेव प्रिन्सिपल-महोदयेनानुभूयते तत्रापि प्रगतिरभूत्। इत्थमत्रापि वर्षत्रयं मुधैव याप्यते। सत्यन्त्विदमस्ति यत् आचार्य्यपरीक्षा द्वादशवर्षेभ्यः प्रागेव छात्रान् पातयति, किन्तु पुष्ट्याचार्य्य-परीक्षा नूनं तत्र वर्षत्रयं योजयति।

तत्रत्यस्य साधोःवालानुसन्धान-विभागस्य दशाप्येवमेव। एतावन्ति वर्षाणि व्यतीयुस्तेन विभागेन किमनुसंहितं मद्यावधि? प्रतिवर्षं मुद्राणां सहस्रं व्ययीकृत्यापि संस्कृतसमाजस्य किमुपकृतम्? किं तस्याधिकारिणः सन्तोषप्रदमुत्तरं दास्यन्ति?

मदीयस्त्वयं विचारो यत् पुष्टाचार्य्यानुसन्धान-विभागयोः परीक्षाविभागस्य च धनमादाय एकोऽध्यापकविद्यालयः

[१३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्]

पारसीक-धर्मतत्त्वम्

सङ्कलयिता—रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्री, पण्डितमार्त्तण्डः

[सुप्रभातस्य द्वितीयाङ्क उपयुक्त-शीर्षकेण केचन पारसीक धर्म-सम्बन्धिनः श्लोकाः प्रकाशिता आसन्। ते च प्रिय-वराणां पण्डितमार्त्तण्ड–रेवाशङ्कर मेघजीशास्त्रिणां सकाशात् समुपलब्धा आसन्। तत्राष्टौ श्लोकाः प्रकाशिताः। अवशिष्टा अष्टौ श्लोकाश्च साम्प्रतं तैः संप्रेषिताः पुनः प्रकाश्यन्ते। एतेन हिन्दू-परसी-धर्मयोः प्रचुरं सामञ्जस्यं प्रतीयते।

—सम्पादकः]

येषामेवाङ्गना या ऋतुसमय-दिनात् सप्तरात्रैर्भवेयुः
पूताः, सूताश्च मासे प्रसवन-दिनात् शुद्धदेहास्तथैव ॥
रम्याचारेण गौरा नवकनकनिभा वीर्यवन्तो बलिष्ठाः
पूतात्मानश्च नित्यं विकसितवदनास्ते वयं पारसीकाः ॥९॥

वेश्यास्त्रीभिर्न सङ्गः पितृषु शुचिमुखं श्राद्धमग्निश्च सेव्यः,
नो मांसं यज्ञबाह्यं नहि स्वपिति महीं जातपुष्पा च नारी।
वैवाह्या लग्नशुद्धिर्न च भवति शुचिर्भर्तृहीना पुरन्ध्री
येषामाचार इत्थं प्रतिदिनमुदितस्ते वयं पारसीकाः ॥१०॥

चत्वारिंशद्दिनानि प्रचरति न वधूः पाककार्ये प्रसूता
मौनाढ्या स्वल्पनिद्रा जपविधि-निरताः स्नान–सूर्यार्चनेषु।
नित्यं ध्यायन्ति चैवं मरुदनलधरातोयचन्द्रार्कयज्दान्
येषां वर्णे विदीनाः सततमभिमतास्ते वयं पारसीकाः ॥११॥

पानीयं व्योमचन्द्रौ हुतवहमनिलं भूमिमादित्यमेवं
श्रीहोर्मिज्दं च दातारमचलममलं चेतसा चिन्तयन्ति।
नित्यं ये न्यास-पाठं विदधति जयदं धर्मदं कर्म्मदं च
आहारे मौनभाजस्तनुशुचिकरणे ते वयं पारसीकाः ॥१२॥

उर्णामय्यां धृतां यामतिफलबहुलां जाह्नवी-तोय-तोल्यां?
योषाणां चैव पुंसां वनगुणरचितां हेमवर्णां सुरम्याम्।
योगाकारां विशालां गुरुजनवचनैर्मेखलां धारयन्ति—
शास्त्रोक्तां श्रोणिदेशे हृदि कवचमथो ते वयं पारसीकाः १३॥

प्रायश्चित्तं सदोषे विदधति दुरितक्षालनार्थं सगव्यम्
गोमूत्रं स्नानपूर्वं बहुतर-दिवसैः शुद्धिरेवं मनोज्ञा।
स्नानं नित्यं गुरूणां सुवचन-करणं कल्मषक्षालनार्थं
येषामाचार इत्थं प्रतिदिनमुदितस्ते वयं पारसीकाः ॥१४॥

पूर्वाचार्य-प्रबद्धैर्विरचित-रुचिरैर्मोक्षमार्ग-प्रदात्री
संस्कारैः संस्कृतानां विरचित-विधिना कथ्यते व्योमदा या
सर्वेषाञ्च त्रयाणां दहनवसुमती-भास्कराणाञ्च पूजा
शुद्धे रम्या च तस्याः प्रगदितमहिमास्ते वयं पारसीकाः ॥१५

श्री होर्मिज्दः सुखं वः सकलविजयकृत् पुत्रपौत्रादिवृद्ध्यै
दाता श्री आतशोऽयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यम्।
श्रीसूर्यः सानुकूलो बहुतरफलदो न्यासजाप्याय पञ्च
हे यूयं पारसीकाः! असुरविजयिनो यान्तु मान्यञ्च नित्यम्

'Training college' योज्यः। तत्राचार्य्योत्तरैर्मेधाविच्छात्रैः पठितविषयस्यार्षग्रन्थस्यैव पोषणपुरस्सरं लोकोपयोगिशिक्षायै यतितव्यम्। अनया रीत्या विद्यायाः संरक्षणं तु स्यादेव; योग्याध्यापकानामुपलब्ध्या भावि-छात्र-वर्गा अपि अन्येषां छात्राणां समक्षे न पश्चात्पदा भविष्यन्ति। अन्यथा अन्धेन नीयमाना यथान्धा ' इति लोकोक्तिं चरितार्थयन्त नामतोऽपि न स्थास्यन्ति। आशासे, शिक्षा-मन्त्रिणो संस्कृतज्ञानामस्माकं दशाः पर्य्यालोच्य सावधाना भविष्यन्ति।

को वेदाननुरक्ष्यति ?

श्री लालचन्द्र शर्म्मा, आयुर्वेदाचार्यः

[शेषांशः]

अथ खलु पण्डितजवाहरलाल–नेहरूं प्रति न किञ्चिदपि वक्तव्यमस्ति। स हि महाशयो महामहिमः, अमुकुटो भारतीय-जनता-हृदय-सम्राट्, भारतीय-पराधीनता-निगडोत्त्रोटन-तत्परः, महातपस्वी। अथ च

सर्व-सम्पत्सम्पन्ने कुले जातः, जन्मनः प्रभृति पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षितः, तत्संकृतौ पालितः, पोषितः, चिकित्सितः, राजनीतिक-कार्य-व्यापृतः, आयुर्वेदज्ञानभिज्ञश्च "अवैज्ञानिकोऽयमायुर्वेदः"--इति वदेत् चेत् न तस्य कोऽप्यपराधो दोषश्च। तथापि १५-२-४६ तमे दिवसे हिन्दू-विश्वविद्यालये भाषमाणेन तेन स्वीकृतमायुर्विज्ञानस्य वैज्ञानिकत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन। यद्येवं विधा अन्येऽपि कदाचिदेवं वदेयुः, भाषेरन् वा; तदा नते दोषभाजो न वाप्यपराधिनः। परन्तेषामेवंविधवादस्य प्रतिवादस्तु नितरामावश्यक एव। येनान्येऽपि गड्डलिकाप्रवाहेणैवं वक्तुं नोत्सहेयुः, भाषण-लेखन-स्वातन्त्र्यस्य च दुरुपयोगं मा कुर्वन्तु। यद्येवं कश्चित्स्वदेशीयः परदेशीयो वा तन्महत्वानभिज्ञो भाषणस्य लेखनस्य दुरुपयोगं कुर्यादपि, तदा न स सह्यः, क्षम्यो वा भवितुर्महतीति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसो वैद्याः।

सखेदं निवेद्यते यदधुना ईदृशी प्रणाली प्रचलिता; या आयुर्वेदीय-विचार-निर्मल-धारां मलिनयन्ती, डाक्टरी-वाटिकां सिञ्चन्ती, भारतीयमनोमत्स्यान् बल-पूर्वकं पश्चिमाभिमुखं प्रवाहयन्ती प्रबलवेगेन प्रवहति। तद् यथा--

आयुर्वेदीय-पत्रपत्रिकासु एलोपैथी-चिकित्सापद्धति-मनुसृत्य लेखा लिख्यन्ते, तत्पुस्तकानामनुवादाः पुस्तकाकारेण प्रकाश्य वैद्यानां शिरसि प्रसभमारोप्यन्ते; तान्येव च पुस्तकानि-आयुर्वेदविद्यालयेषु पाठ्यत्वेन सबलं सच्छलं साग्रहञ्च स्वीकृत्य स्वीकार्य वा भाविवैद्यानां विद्यार्थिनां कोमलहृदयेषु निवेश्यन्ते। भाषणेषु च--'वयमप्यायुर्वेदभक्ताः,' 'अस्माकमपि हृदयेषु जागर्ति श्रद्धा-आयुर्वेदे यथान्येषामित्यादि विविधवाक्यानि प्रयुज्य प्रारम्भे; पश्चात् वदन्ति यत् "आयुर्वेदे महती त्रुटिर्विद्यते, प्रतिसंस्कर्तृणामज्ञानात्-आयुर्वेदग्रन्थेषु विकृतिरायाता। प्रतिलेखक-मुद्रकादीनां प्रमादात् पाठव्यत्ययाश्च सञ्जाताः। भारतीयायुर्वेदेऽदो नास्ति, इदं नास्ति, एतन्नास्ति, नासौ विषयः पूर्णतां गतः, नाऽत्र विषये तेषां ज्ञानमासीत्"-इत्यादि।

इत्येवं यन्मनसि समायाति तद् बहुधा बहुशश्च स्वैरं विकथ्यते वाचालया निरर्गलया च वाचा यत्र तत्र सर्वत्र। आस्तामेषा कथा। श्रूयतामपरादपि—

अयिभोः ! सुविज्ञातायुर्वेदराद्धान्ता आयुर्वेदाराधकाः विद्वांसः ! शान्तेन दान्तेन च चेतसाऽवददतु भवन्तोऽवधानपूर्वकम्। निकष्यन्तेऽधुना विमर्श-निकषे पश्यतोहराणामलङ्कारा इवाक्षेपकाणामाक्षेपाः।

श्रीगणनाथसेन-महाशयो वदतिः—

"सेयं चरकसंहिता साक्षादग्निवेशतन्त्रमेव-इति न युज्यते वक्तुम्।" इति।

(१) प्रत्यध्यायान्ते—"अग्निवेशकृते तन्त्रे" इति लिखितम्।

(२) आदौ च—"इतिह स्माह भगवानात्रेयः" इति च। अस्य टीकायाम् चक्रपाणिरपि लिखति—

"अत्र 'स्माह' इति शब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिडर्थे 'लटः स्मे' इति लट्, न भूतानद्यतने परोक्षे, आत्रेयोपदेशस्याग्निवेशंप्रति अपरोक्षत्वात्।

--चरक, सूत्रस्थान, अ० १, सू० १.

(३) आरम्भतोऽन्तपर्यन्तं सर्वत्र-आत्रेयाग्निवेशयोः सम्वाद-परम्परा।

(४) सर्वस्मिन् तन्त्रे कुशल-वादकेन वाद्यमाना वीणेव मधुरतरतारमन्द्र-कल-काकली-कलिता एकैवाविसम्वादिनी वाणी आहिमालयादामहोदधि प्रवहमाणा पतितपावनी गङ्गेवार्ष-भावना-भावित-भावानुद्भावयन्ती श्रूयते, दृश्यते, अनुभूयते च।

(५) प्रतिसंस्कर्त्ता च स्वयं स्वीक्रियते—"तन्त्रस्य कर्ता प्रथमं अग्निवेशो यतोऽभवत् ।"

एवमिह सति नानाप्रमाणसंप्लवे सेयं चरक संहिता साक्षात् अग्निवेशतन्त्रमेवेति कथं न युज्यते वक्तुम्—इति स्वर्गीयः सेन-महोदय एव जानातु ।

अथ द्वितीय आक्षेपः सेन-महाशयस्य । स यथा—न चास्याः (वर्तमान—सुश्रुतसंहितायाः) प्राचीन-सौश्रुत तन्त्राद् वृद्धसुश्रुतापरपर्यायात् अभेदः कथमपि सम्भाव्य इति ।

अयमप्याक्षेपः ससारो निस्सारो वेति विचार्यते तावत् (१) प्रत्यध्यायं यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय—इति सुस्पष्टो निर्देशः ।

(२) चतुर्विधानि सूत्राणि सन्ति सुश्रुतसंहितायाम् । तानि यथाः—गुरुसूत्रम्, शिष्यसूत्रम्, स्वकीय-सूत्रम्, प्रतिसंस्कर्तृसूत्रञ्चेति ।

(३) नहि तावदस्यां सुश्रुत-संहितायामुपदिष्टानांमुपदेशानां भगवान् धन्वन्तरिरेव प्रथमोपदेष्टा । यतः स स्वयं कथयति—"इह खल्वायुर्वेदमष्टाङ्गं कृतवान् स्वयम्भूः"—इति कथयति । तथा तत्प्रतिसंस्कर्त्ता "स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्धि यः काशिपति प्रकाशितम्" —इति सुस्पष्टं वदति । एतेनैतदपि निःसन्देहं ज्ञायते यत् एष खलु ज्ञानराशिर्ब्रह्मसंहितातः समायातो वर्त्तते । तत्रापि च स्मृत्या एवोपलब्धः ; नतु अभूतपूर्वो निर्मित इति सुदृढो विश्वासः सर्वेषामपि नवीनानां पुरातनानाञ्च भारतीय-विदुषामित्यलं सुविज्ञात-ज्ञापनेन ।

(४) एषा च सुश्रुत-संहिता सूत्रस्थानादारभ्योत्तरतन्त्रपर्यन्तं सूत्रस्थानीय-तृतीयाध्यायोक्तानुक्रमणिकानुसारं सुव्यवस्थित-स्थानाध्यायादि-व्यवस्थया सुव्यवस्थिता, सप्ताङ्गैरुपेतापि शल्यतन्त्रप्रधाना, विधिविहित-क्षाराग्निकर्म-जलौका-शृंग-अलाबू-शिरावेधादि-विधाना, नानालङ्कारालङ्कृता, सर्वाङ्गसुन्दरी युवतिरिव वृद्धाप्यद्यापि विराजतेतराम् ।

(५) प्रतिसंस्कर्त्ता स्वयमेव प्रतिजानाति यत् यत्किञ्चिदप्यस्यां संहितायां लिखितं वर्ततेऽर्थजातं तत्सर्वमपि—

"ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः ।
धारयित्वा सुविमलं मतं परमसम्मतम् ॥
उक्ताहार-समाचारः इह प्रेत्य च मोदते ।"

(६) तथा च भगवान् धन्वन्तरिरपि तत्र तत्र सर्वत्र संहितायां "वत्स ! सुश्रुत !" इत्यादि सस्नेह-सम्बोधनैः सम्बोध्य सुश्रुतमध्यापयन् दरीदृश्यते ।

इत्येवं सत्सु नानाप्रमाणेषु वर्तमानायाः सुश्रुत-संहितायाः प्राचीन-सौश्रुततन्त्रात् कथंकारं भेदः सम्भाव्येत इति सावधानेन मनसा समालोचनीयं सुधीधौरेयैरिति प्रार्थये ।

कियल्लिखामः, कियदुत्तरयामः, कियत् खण्डयामः, कियच्च मण्डयामः भारतीय-स्वास्थ्य-सुधार-योजना निर्माणार्थं केन्द्रीय-शासक-मण्डल-द्वारा नियुक्ता 'भोर-समितिः, कथयति—

"भारतात् भारतीया चिकित्सापद्धतिस्तथैव निस्सारणीया यथा रूस-चीनादि-देशेभ्यस्तदीया चिकित्सा-पद्धतिर्निस्सारिता ।"

युक्तप्रान्तीय-स्वास्थ्य-मन्त्रिपदे प्रतिष्ठिता विजयलक्ष्मीर्वदति यत्

"ये भवन्तोऽद्य स्वदेशीय-चिकित्सां प्रशंसन्ति, ते भवन्तः कुतो न स्वसदन-समीप-समुत्पन्नानि 'जड़ी-बूटी'-नामानि औषधान्युत्पाद्य स्वीयां स्व-सम्बन्धिनाञ्च चिकित्सां कुर्वन्ति ।"—इति ।

एवमेव चान्येऽपि बहवो भारतीया अप्यभारतीया इवायुर्वेदविरोधिभावना-भावितान्तःकरणाः सञ्जाता इत्यत उपसंह्रियतेऽसौ लेखः पुनरुक्ति-पुरस्सरम्—

'को वेदानुद्धरिष्यति' ? इति

" अहो विरक्तानां व्यामोहः !"

अयि मान्याः सुप्रभात—सम्पादकाः !

सुप्रभातस्य पञ्चमेऽङ्के 'शङ्कराचार्याणां दुर्व्यवस्था' शीर्षकेण भवद्भिर्लगुडप्रहारेणेव सुधारपक्षमवलम्ब्य परा भूताः सर्वेऽपि शङ्कराचार्याः। स्वयं विदुषां स्पष्टतरं क्रूतमआ-लोचनं कुर्वताऽपि भवता 'वयं पञ्चोत्तरं शत' मिति न्यायेन काशीस्थ-पण्डितानां मानरक्षाऽपि महता चातुर्येण विहिता। श्रीकरपात्रि-कृष्णबोधाश्रम-स्वामिनां हार्दिक-पक्षपातिभिर्भव-द्भिरेतेषामादर्शदण्डित्वमपि प्रख्यापितम्। स्वयञ्च सम-दृष्टिना भवता, सर्वेऽपि शङ्कराचार्या एकस्यामेव कोटौ संस्थाप्य संमोचित आत्मा। हन्त ! लेखन-कौशलम् ! अहो सम्पादन-चातुरी-तुरी; यया बुद्धि-वेग्नः सहकारेण महान् बुद्ध्यावरणपटः प्रणीतः ! तदर्थं धन्यवादाः !

एतदस्माभिरपि निष्पक्षमूरीक्रियते यत् कियतः कालात् कैश्चन सिंहासनाधिरोहण-लोभेन महान् कूट-कपट- व्यवहारं कृत्वा मर्यादा-विघातो विहितः। यद् भवद्भिर्लिखितं यत्के-वलमेकलः शृङ्गेरीपीठ एव प्रचलति, तदपि भ्रमास्पदमेव। यथा श्रीशान्त्यानन्द-श्रीचन्द्रशेखराश्रम-श्रीमदभिनवसच्चिदा-नन्दतीर्थादिभिर्गायकवाडराज्यस्य प्रतिज्ञापत्रे हस्ताक्षराणि-कृत्वा तस्य दासता स्वीकृता, तथैव शृङ्गेरी-मठाधीश्वरेणा-ऽपि महिसूर-राज्यस्य दासता स्वीकृताऽस्ति। महिसूरराज्ये प्रचलितानामधार्मिकनियमानां तैः कदापि विरोधः कर्तुं न पार्यते। यद्येवमेव बडोदराशासकस्य प्रतिज्ञापत्रं स्वीकृत्य तद्दासतामकरिष्यत् श्रीराजराजेश्वराश्रमो वृद्धयतिस्तदा चन्द्र-शेखरसच्चिदानन्दतीर्थादीनां नामापि नाश्रोष्यत। गायकवाड़-नरेश्वरेण बहुधा प्रार्थिता अपि श्रीवृद्धतपस्विनो राजराजे-श्वराश्रमस्वामिनस्तस्य दासतां स्वीकर्तुं नोद्यताः। प्रत्युत त्रिंशद्वर्षेभ्यः केवलमेतदर्थमेव विवादं कुर्वन्ति यत् बडोदरा-नरेश्वरस्य नास्त्यधिकारः शङ्कराचार्य-प्रतिष्ठापने। मोह मयीस्थ-महान्यायालयेनाऽपि साम्प्रतमेव निर्णयः प्रदत्तो यत् 'बडोदराशासकस्य शङ्कराचार्य-निर्माणे नास्ति कोऽप्यधि-कारः। प्रजाया एवाधिकार' इति।

अतएवाभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थैर्जनता-बहुमत-लाभाय श्रीस्वामिकरपात्रिणां करग्रहणं कृतम्।

इतः श्रीकरपात्रिस्वामिनामपि स्वसभा-सम्मेलनादि-कार्यसञ्चालनार्थमेकः शिखण्डी पीठाधीश्वर अपेक्षते। चिरकालं यावज्ज्योतिष्पीठाधीश्वरेणैव गुरुणा कार्यं समचालयत् स्वामि-प्रवरः। साम्प्रतं तत उद्विग्न अभिनवमेवाग्रहीत्। स्व-स्व-स्वार्थसाधनाय द्वयोः सम्मेलनमभूत्।

यद् भवद्भिर्लिखितम्—"एते धर्माचार्याः समधिकधनतृष्णया पीठात् पीठान्तरम्, सम्प्रदायात् सम्प्रदायान्तरम्, आचार्यादा-चार्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति।"—इति सर्वथा सत्यमेव केषाञ्चन-वर्तमानाचार्याणां विषये संघटते। भारतीकृष्णतीर्थ-महोदयैः श्रीत्रिविक्रमतीर्थ-महोदयानां शिष्यत्वं विहाय पुरीस्थ-गोव-र्धनमठाधिकाराय तच्छिष्यत्वं स्वीकृतम्। श्रीमतामेवाभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थैरपि प्रथमं विष्णुस्वामिसम्प्रदायस्याभिनव-कृष्णानन्दतीर्थस्य शिष्यत्वं स्वीकृतम्। तदनु तं परित्यज्य प्रभासस्थ त्रिविक्रमतीर्थस्य गुरुपरम्परा स्वीकृता। ततश्च द्वारकापीठलोभेन मर्यादा-विरुद्धं तृतीयवारं शान्त्यानन्द-गुरु-परम्परा स्वीकृता।

एतदतिरिक्तमेभिश्चातुर्मास्यव्रतं विहाय स्वपितृ-पितृव्ययोः समीपे गमनं कृतम्। एतदपि विश्वस्तसूत्रेण ज्ञातमस्मा-भिर्यत् शान्त्यानन्द-चन्द्रशेखराश्रमवत् बड़ोदराधीश्वरेण सह प्रतिज्ञापत्रद्वारा समयं कृत्वा द्वारकापीठाधीश्वरत्वं प्राप्तवन्तः। किमेतत् सर्वं यतिधर्म्मानुरूपम् ? यद् भवद्भि-रुक्तं ततोऽप्यधिकं विधीयते दण्डधारिभिः सन्न्यासिभिः।

भवन्तो लिखन्ति यत्—"शङ्कराचार्यपीठाधिकारो राज्ञां न्यायालयानां वा हस्ते न भवेदिति"—इत्येत-दर्थमेव श्रीमद्भी राजराजेश्वराश्रमस्वामिभिस्त्रिंशद्वर्षेभ्यो-ऽभियोगः सञ्चाल्यते गायकवाड-नरेश्वरेण सार्द्धम् यत् शङ्कराचार्यनियुक्तौ नास्ति राज्ञोऽधिकारः। मोहमयी न्यायालयेनाऽपि तदनुकूलमेव निर्णीतम्। इदानीं शङ्करा-चार्य-निर्माणे सनातन-जनताया अधिकार एव स्वीकृतो न्यायालयेनाऽपि। अतएव व्याकुलाः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दस्वामिनो जनताया बहुमतमवाप्तुं सर्वत्र स्वीयं प्रचारं कुर्वन्ति। वस्तुतस्त्विमे बड़ोदरा-वेतन-भोगिनःकर्मकराः शङ्कराचार्याः सन्ति। नास्त्येतेषां तत्र कोऽप्यधिकारः।

इमे,एतेषां पूर्वाचार्याश्च बड़ौदा-राज्येन सह प्रतिज्ञाबद्धाः सन्ति यत् विधवाविवाहादि-राज्यसम्मत-विषयेषु विरोधं न विधास्यामः। नच राज्यानभिमतं-सनातनधर्म-प्रचारं

करिष्याम इति तस्य प्रतिज्ञापत्रस्य प्रतिलिपिरपि प्रहीयते सहैव सम्पादकानां भवतां सविधे।

अथापि धर्मसङ्घस्य धर्मधुरन्धराः सञ्चालकाः करपात्रिस्वामिनः, वर्णाश्रमस्वराजसंघ-स्वामिनः, भारतधर्ममहामण्डल प्रभृतयः सिद्धान्तहीनाः, दक्षिणा लाभ-लुब्धाः काशिकाः पण्डिताः यदि तस्यैवाभिनव-स्वामिनः पक्षपातं कुर्वन्ति, तदा कृतं सनातनधर्माभिमानेन। एतेन सुस्पष्टमेवेदं यदिमे सर्वेऽपि बडोदरा-राज्यानुकूला एव धार्मिकाः। तदा व्यर्थमेव धर्मश्रद्धावतां धनिनां धनानि, धूम्रयान-वाष्पयान-वायुयान-सभा-सम्मेलन—यन्त्रालय—पत्र प्रकाशनादि-स्वप्रचार-साधनेषु व्ययीकुर्वन्तः स्वार्थसाधन-निरता मिथ्या वासुदेवाः दाम्भिका एव सन्ति सनातनधर्मनेतारः। यद्येवं तदा आर्यसमाजेन, हिन्दूसभया वा किमपकृतम् धर्मस्य। एतत्सर्वं भोजनभट्टानां लीलायितमेवेति प्रतीयते।

भवन्तः काशिकपण्डितानां पक्षसबलस्य यद् वाक्कीलतां कुर्वन्ति, तदपि न हृदयेन। तत्रैवाङ्के भवन्तः पण्डितानां स्थितिमपि वर्णयन्ति यदिमे मुद्राद्वयलोभेन सर्वमप्यनर्थजातं ,कर्तुं सन्नद्धाः सन्तिष्ठन्ते। एष तु तेषां व्यवसाय एव। एतेषामियमनर्थ-परम्परा चिरप्ररूढा, प्रसिद्धा च भवद्भिः प्रयत्नशतेनाऽपि नापनेतुं न वा परिमाष्टुं शक्या।

महामण्डलादिसंस्थानां विषये किं बहु वदामः। प्रायः सर्वेऽपि जानन्ति तल्लीलाम्। वस्तुतस्तु सनातनधर्मक्षेत्रे न कोऽपि विद्यते नियामकः, नापि नियमः, न चापि नियम्यः। सर्वेऽपि तादृशा एव।

स्पष्टवादितायां सिद्धान्त-दृढतायां सुप्रसिद्धोऽपि भवान् करपात्रिस्वामिनां काशीस्थ-विदुषाञ्च संसर्गेण तस्मिन्नेव प्रवाहे पतित इत्यत्रापि न सन्देहः। भवतैव नैकवारं श्रीमतां राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां वाराणस्यामभिनन्दनं विहितम्। भवतामनुरोधेनैव च ते धर्मसङ्घ-यज्ञे वाराणस्यां समागताः, तत्रच भवतैव तेषां चिर-निवास-प्रबन्धः कृत आसीत्। सुप्रभात-कार्यालये च तेषामभ्यर्थनाऽपि कृता पण्डितसभा-सहकारेण। तथापि भवन्तस्तेषामाचार्यत्वे विप्रतिपन्नाः।

भवता परस्पर-प्रेम-प्रचाराय या व्यवस्था समादिष्टा, सा तु समीचीनैव; तथापि विचारणीयम् यत् त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं गुर्जरप्रान्तीयैरन्यप्रान्तीयैश्च सनातनधर्माभिमानिभिः सश्रद्धं धनं दत्त्वा यस्याचार्यत्वं संरक्षितं स्वीकृतञ्च। येन च केवलं गायकवाडनरेश्वरस्य निरङ्कुशतां मिथ्याधिकारञ्च निर्मूलयितुं प्रयतितम्, स वृद्धतपस्वी, न सिंहासनाधिरोहणाय यतते; प्रत्युत मर्यादा-संरक्षणायैव यतते। धर्माय यतते। विवशतया सामयिक-साधनानामुपयोगं करोति। न श्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनामाचार्येण सह विरोधः, तेषान्तु केवलमुच्छृङ्खलस्य धर्ममर्यादा-भञ्जकस्य बड़ोदरा-राज्येन सह विरोधः।

छत्रचामरादिराजोचिताचार-व्यवहार-परायणतां यद्विनिन्दन्ति भवन्तस्तन्मठाम्नायानुकूलमेव। आचार्यैर्देववत्, राजवद्वा व्यवहर्तव्यम्। तत्र प्रजाभ्यः करग्रहणमप्यादिष्टमाचार्याणाम्। तत्रापि द्वारकापीठाधीश्वराः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनो नितरां सरलाः, तपस्विनः, फलाहाराः, आडम्बरशून्याः, धनालय-कार्यालयादि-व्यापार-विरता अशौवस्तिका एवेति भवद्भिरपि शतशोऽनुभूतमेव।

अभिनवाचार्यास्तु स्वगृहमपि गच्छन्ति, पितृ-पितृव्यादीनामपि सम्बधं स्थापयन्ति। मूलबागलु-मठस्यापि .प्रबन्धं कुर्वन्ति। एतत् किं यतिधर्मानुरूपम्? एवं विचारणायान्तु श्रीमतां श्रद्धाभाजनभूताः करपात्रिस्वामिनो यत् कुर्वन्ति द्रव्यसंग्रहम्, प्रेस-पत्र-प्रकाशनादिकम्, सङ्घर्षम्, विविधयानैर्गमनागमनम्-किमेतदपि दण्डिधर्मान्तर्गतं मन्यन्ते भवन्तः?

किमधिकम्, कृपया पत्रमेतत् प्रकाश्य भवद्भिः स्वीया निरपेक्षता संरक्षणीया। पत्रेण सहैव बहूनि पत्राणि साधनानि च प्रहीयन्ते-शारदापीठ-विषये, तदप्यालोच्य पुनर्विचारणीयं सुधीधौरेयैः सम्पादकैरित्यलमतिप्रसङ्गेन।

१२५. गुलालबाड़ी, **बंबई**	भवतामेव— रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्री

[अस्मत् प्रियसुहृद्भिः शास्त्रिभिः प्रेषितं पत्रं प्रकाशितम्। एभिः पत्रेण सह बहूनि प्रमाणानि च प्रेषितानि। तत्सर्वमालोच्य पत्रस्यास्य विषये स्वीयमभिमतमग्रिमाङ्के प्रकाशयिष्यामः। वयं नात्र विवादमभिलषामः, परं विषयस्यास्य स्पष्टीकरणमपि वाञ्छामः—सम्पादकः]

शैव-वैष्णव-लीला ।

लेखकः--पण्डित दुण्ढिराज शास्त्री, न्यायाचार्यः, पुरातत्व-संग्रह-कर्ता

वैष्णवाः शैवाश्च परस्परतः स्वाभिमतदेवता-पक्षपातिनोऽन्यदेवतापह्नविनो-मिथो विवदन्ते । तत्रप्रथमतो वैष्णवाः शिवादिदेव-पूज्यचरण-कमलं निजनाथं। श्रीकृष्णं स्तुवन्ति—

श्रुतीनामुद्धर्ता सकल-धरणी-भार-वहनः
स्वभक्तानां त्राता बलिसदन-संरक्षण-करः ॥
प्रदाता सिद्धीनां कुशलकरणो देव-सुखदः
प्रहन्ता दुष्टानां जयति हरिरीशप्रियपदः ॥ १ ॥

ततः शैवाः स्वभिमतेश्वर-पूज्यपाद-हरिस्तुतिमाकर्ण्य व्याकुलितान्तःकरणाः परमेश्वरमकिञ्चित्करत्वाभिदन्ति

अहो मत्स्यः कूर्मो वनभुवि विहर्ता पशुरयं
छली मातुर्द्वेष्टाऽवनि-सुत-निहन्ता रणमुखे ॥
परस्त्रीणां हर्त्ता श्रुतिविहित-हिंसां विघटयन
परोत्कर्षासोढः कथमिह हरिः सेव्यचरणः ॥ २ ॥

एवं विष्णुमभिनिन्द्य स्वमनीषित-देवमीशं नमस्कुर्वन्ति

सुधाधारो भाले शिरसि सलिलं पापहरणं
वपुर्गौरं यस्य प्रवरनटनालम्बनकरम् ॥
यदर्धाङ्गे नारी-सकल-रमणी-रूपजननी
कथं वन्द्यो न स्याच्छिव शिव शिवो न त्रिजगताम् ॥३॥

अथ वैष्णवाः शैवोक्त-शिवस्तुतिमाकर्ण्य तं प्रत्यवयवतोऽभिनिन्दन्ति ।

कलङ्की यन्मौलौ तदनु निटिले कृच्छ्रसरणी
विषं कण्ठे घोरं विषधर-युतं बाहु-युगलम् ।
शिरोधारी हस्तः पितृवनभवं भस्म वपुषि
प्रभुर्नः श्रीमान्कथमिह जनानां पशुपतिः ॥ ४ ॥

तमेव देवं प्रत्यभिनिन्द्य स्वमतं देवं ततः स्तुवन्ति—

ललाटे कस्तूरी-तिलक-लुलितं वक्षसि मणि-
र्गले रम्या माला नयन-युगलं पद्मसदृशम् ।
श्रुतिद्वन्द्वं नानामणिगणलसत्कुण्डलयुतं
स लक्ष्मीशः शैवैर्न खलु परिहास्योऽखिलगुरुः ॥५॥

ततः शैवाः विष्णुं विनिन्द्य शिवं स्तुवन्ति—

घृतादीनां चौरः प्रथमवयसि स्त्रीवधकरः
सुहृद्गोपालानां तदनु जननी-भ्रातृ-वधकृत् ।
सरुक्मिण्याहर्ता शिवशिव परस्त्रीगतमनाः
कथं शास्त्रातीतो न खलु भवदीयो हरिरयम् ॥६॥

यदीया तन्वङ्गी जगति जगदम्बेति विदिता
यदीयः पुत्रोऽसौ सकलजनताविघ्नहरणः ।
यदीयं सन्धानं जगदुदरसम्पोषणकरं
तुलां को वा देवो व्रजति विभुनाऽनेन सहसा ॥७॥

ततो वैष्णवाः शिवं विनिन्द्य विष्णुं स्तुवन्ति-तथाहि—

पयोराशेर्वामा शिरसि विधृता येन तटिनी
श्रुतिप्रोक्तं ध्वंसं गमितमखिलं कर्म सरुषा ।
समुल्लङ्घ्याचारं विहितमधिकं ब्रह्महननं
न जानीमः कोऽयं वयमिति कुकर्मा पशुपतिः ॥ ८ ॥

धनुः शैवं भग्नं करविधृतिमात्रेण शिशुना
कपिर्भूत्वा रुद्रो भजति चरणौ यस्य दृढधीः ।
यदंघ्रिस्पृष्टोऽश्मा झटिति रमणीयं वपुरितः
स रामः किं वर्ण्यो दिशि विदिशि विस्फारितयशाः ॥९॥

एवं शैव-वैष्णव-प्रोक्त-शिव-विष्णु-स्तुति-निन्दे श्रुत्वाऽऽचार्या उत्तरयन्ति—

द्वयोर्भक्ताः यूयं शृणुत वचनं भो हितकरं
वृथा द्रोहं मोहं त्यजत भजत द्वौ समतया ।
तयोर्भेदं पश्यन्पतति नरके रौरव इति
श्रुतिस्मृत्योरुक्तं त्विह भवति दुःखी हतमतिः ॥१०॥

ततोऽवोचन्नित्यं हर कमलपाणे स्मरहर !
प्रभो काशीनाथ व्रजयुवतिभोगिन्पशुपते !
हरे शर्व श्रीश त्रिपुरहर विष्णो गिरिपते !
गदापाणे पायादनुचितविधानात् गिरिश ! नः ॥११॥

शोकाश्रुबिन्दवः

रामावनीश-रमणी-जननी-विभूषा-
दासीकृता गुणगणैर्निखिलैः सुरम्यैः,
लक्ष्मीश्वरस्य रमणी रमणीयशीला
हा हन्त ! हन्त ! सुरसद्म गताऽद्य नूनम् ॥१॥

छायातरोर्गमनमेत्य समित्रवर्गाः
छात्रा विदेह-नगरावनिजा हि खिन्नाः ।
संधीकृताश्च वत ! सम्प्रति शोकतप्ताः
दीनाननाः कथय कस्य पुरः प्रयान्तु ॥२॥

यस्या गुणौघ-गणना-निरताब्जयोनि-
ज्योतिर्गणस्य च मिषेण नभोऽभ्यभूषत् ।
मुक्तिं गताऽद्य जगतीं सहसा स्म विद्व-
द्वर्गैकगोचरपथे पथिकायमाना ॥३॥

यस्याः प्रयाणसमये महिलाजनानाम्
दीर्घाः कवोष्णविगलन्नयनाम्बुधाराः,
मुक्ताकलाप इव सम्प्रति शोभमाना,
तद्वक्षसि स्थिरतया नु विलोकयामि ॥४॥

यस्या विदेह-नगरी बुधवृन्दकाऽन्ते-
वासि-प्रवास-सदनाशन-वारि-दानात् ।
उत्फुल्ल-कीर्त्ति-लतिका जनताभिनन्द्या
सा किं समाश्रितवती परमं पदं तत् ॥५॥

के किम्वदन्ति कति वा किमहो रुदन्ति
किं शोककोकनदमद्य विकाशमेति
अन्तःपुरावनितले वरवज्रपातात्-
कोलाहलः कलयति प्रलय—प्रलापः ॥६॥

हा ! हन्त ! हन्त ! परितो विलपन्ति छात्रा
अन्तःपुरावनिगता महिलाश्च नूनम् ॥
अत्र स्थिता बुधजना वत ! भाग्यहीनाः,
मूकीभवन्त इव भान्ति सुचित्रकल्पाः ॥७॥

आत्मा तदीय उदितादितिनन्दनस्य
बिम्बं विभिद्य तमसःपरतामुपेत्य ।
जीवस्वभावमपहाय निजं स्वरूपम्-
नैर्वाणमद्य "जगदीश" पदं प्रयातु ॥८॥

—श्रीजगदीशचन्द्रमिश्रः "सुयशाः"

जयति विजयलक्ष्मीः

गीतिका—

चलति मन्दानिले सरसि सरसीरुहे
कनक-कुड्मल-मिलन्-मञ्जुकल-भाषिणी ।
जयति भुवि भारते यशसि नवभारती
नेहरू-विजय-साम्राज्यपददायिनी ॥
वसति वृन्दावने मञ्जु-सेवावने
चन्द्रमुख—चन्द्रिका-शरन्नवयामिनी ।
कलित-कुसुमाकरे राष्ट्रपति-नायके
गायति मुदा नभसि सित-हंस-गामिनी ॥
इन्दिरा लसित-सौभाग्य-कलयानया
मञ्जुकर-कञ्ज-कलिता कमलवासिनीं ।
क्षीरनिधि-तीरगा जनक-सदने यथा
मालती-विमल-वनमालया रञ्जिता ॥
लसति विजयाऽजया भारतश्रीर्वरा
लक्ष्म-लक्षणयुता विजयलक्ष्मीः शुभा ॥
—धरणीधरपाठकः, कविः

"यदर्थं ब्राह्मणी सूते तस्य कालोऽयमागतः।"

प्रेयांसो महीयांसश्च विद्वांसः!

त्यजत मोह-निद्राम्, भजत प्रबोधम्, उतिष्ठत, अवतरत कार्यक्षेत्रे। यदि स-सम्मानं जीवितव्यम्, यदि विद्यते धमनीषु आर्य-महर्षीणां क्षीणतरोऽपि शोणित-सञ्चारः। यदि जाजागरीति विदग्ध-हृदये धर्म-प्रेमा, यदि जाज्वलीति कुत्रापि हृदयकोणे स्वाभिमानवह्नेर्विस्फुलिङ्गः, यदि वरीवर्त्ति शास्त्रभयम्, ईश्वरभयं वा, यदि विद्यते आत्मनि ब्राह्मणत्वाभिमानः, यदि संस्मर्यते नवराष्ट्र-निर्माण-करिणाम्, अभिनव समाज-सङ्ग्रन्थन-करिणाम्, धर्ममर्यादा-संरक्षण-विचक्षणानाम्, कृष्ण-बुद्ध-चाणक्य-शङ्कराचार्यादीनां नेतॄणां सुचरितम्, कार्यकलापश्चेत्तर्हि सोत्साहं सोल्लासं साभिमानञ्च समवतरन्तु कार्यक्षेत्रे।

अद्यापि कोटिशो हिन्दूजनतानां हृदये वर्वर्ति भवतां कृते असीमा श्रद्धा, अनन्त-विश्वासः, अद्यापि भवतः प्रतीक्षन्ते नेतृत्वं भारतीयाः, अद्यापि विद्यते समयः समवतरणस्य।

भगवता श्रीकृष्णेन तत्कालीन-दुष्टानां कंस-जरासन्ध-शिशुपाल-कालयवनादीनां विनाशाय किं किं कर्तव्यमकर्तव्यं वा, का का कूटनीतिर्वा, किं किं वा कौशलं नाचरितम्। भगवता बुद्धेन वाष्पयान-जलयान-व्योमयान-तडित्सम्बाद-समाचारपत्र-निस्तन्त्रीक-विद्युद्वार्ता-प्रभृतिसाधनविरहितेऽपि काले न केवलं भारते; चीन-जयभाण-(जापान)-यवद्वीप-(जावा) सुमात्रा-कम्बोज-(कम्बोडिया)—सिंहल-(सिलोन) प्रभृतिदूरतम-देशेषु भीषणकष्टपरम्परामनुभूयापि महान् प्रचारः कृत आसीत्। नीतिनिपुणेन चाणक्येन ग्रीक-जातीयानामाक्रमणतो भारत-वसुन्धरां परिरक्षितुं कया कूटनीत्या नूतन-साम्राज्य-स्थापनं विहितम्, सेल्यूकस-नाम्नस्तच्छासकस्य कन्यापि चन्द्रगुप्ताय गृहीता। भगवता-शङ्कराचार्येण आसेतुहिमालयम्, आकामरूपादाकाश्मीरम् भ्रामं-भ्रामं कथं धर्मप्रचारं कृत इति नाविदितं कस्यापि।

सृष्टेरारभ्य महाभारतकालं यावत् शापानुग्रह-समर्थाः पण्डिता ब्राह्मणा एव राष्ट्रनियामकाः, राज्ञामप्याज्ञापकाः, धर्म-प्रतिष्ठापकाः, समाज-सञ्चालका-श्चासन्।

तदनन्तरं तादृश-त्याग-तपोविहीनैरपि ब्राह्मणैः नीतिशास्त्र-धर्मशास्त्रादीनां परश्शतान् ग्रन्थान् निर्माय स्वयञ्च तादृशमादर्शमाचरणञ्च विधाय राष्ट्र-समाज-धर्म-रक्षण-प्रयत्नः समयानुकूलो विहितः।

ततोऽपि भयङ्करे काले विदेशिभिर्दुर्दान्तैः यवना-पसदैः समाक्रान्ते भारत-भू-मण्डले तत्कालोचित-कर्तव्य-परायणैः—तुलसीदास-भूषण-रामदाससमर्थप्रभृतिभिर्विद्वद्भिरभिनव-साहित्यनिर्माण-द्वारा हिन्दूधर्म-रक्षायै-हिन्दू-राष्ट्र-रक्षणाय च श्लाघनीयः प्रयत्नो विहितः। तदानीन्तनैर्विद्वद्भिश्च तत्र कार्येषु यावच्छक्यं महत् कार्यमनुष्ठितम्। ब्राह्मणा विद्वांस एव परः सहस्रवर्षेभ्यो प्रधानामात्याः, न्यायधीशाः, राज्ञां गुरवः, राष्ट्र-समाज-व्यवस्था-सञ्चालका आसन्। आँग्ल शासनादारभ्य विदुषां पतनं प्रारब्धम्। सार्द्धशताब्द्यां वैदेशिकैः कूटनीतिज्ञैरस्माकं समूलोन्मूलनायालं साफल्यमासादितम्। अस्माकं बालकान्, अस्माकं पालकांश्चापि पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षा-संस्कृतिसंस्कृतान् विधाय अस्माकमेव विनाशाय सज्जितान् कृतवन्तः, अस्माभिः सह सुखेन सुचिरं निवसतो यवनान्

हिन्दूनां विनाशाय प्रोत्साह्य भारतीयं पवित्र-जीवनं नारकीय-यातनामयं कृतवन्तः । न केवलमस्माकमेव, प्रत्युत अस्मद्देशस्य, संस्कृतेः, धर्मस्य, अस्तित्वमेव विलोपयितुं कृतयत्नाश्च सन्ति ।

एष महान् दोषो विदुषामेव । स्वदेशीय-शिक्षा-दीक्षा-संस्कारादीनां नियन्त्रणं स्वदेशीया एव शिक्षकाः, आचार्याश्च कर्तुं प्रभवन्ति । एतदेव जीवितजातेर्जीवनम् । तदिदानीं भारतीय-नेतृणां कर्तुमकर्तुमन्यथा-कर्तुं समर्थानामस्माकं शिक्षणमपि वैदेशिकानां हस्ते तन्नियन्त्रितानां तादृशानामेवाधिकारिणां हस्ते वा विद्यते । ये जगतोऽपि शिक्षका भवितुमर्हास्ते विदेशिपरिचालित-क्षुद्रतम-शिक्षा-चक्रेऽहमहमिकया बम्भ्रम्यमाणा मरीम्रियन्ते । अहो विडम्बनम् ! किमिदमाश्चर्यम् !! इयमेव बुद्धिदास्यस्य चरमा सीमा ।

पुराकाले शिक्षायां राजनियन्त्रणं नासीत् । विद्वांसो महर्षयः स्वाश्रमेषु यथेच्छं देशोकालोपयोगिशिक्षा-सत्रं प्रवर्त्तयन्तिस्म । तत्र राज्ञां मनागपि हस्तक्षेपो नाभूत् । अतएव विविधविद्याविद्यारत्नैर्विद्योतमानः संस्कृत-वाङ्मय-महार्णवो भासते । अनियन्त्रितत्वात् शिक्षापद्धतर्भारतीय-गुरुकुलेषु दर्शन-आयुर्वेद-ज्यौतिष धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र-कामशास्त्र-न्याय- वैशेषिक-सांख्य-योग-पातञ्जल--मीमांसा-प्रभृतिविविध-नवनवाविष्कृत शास्त्राणां पठन-पाठनं भवतिस्म । सर्वोऽप्येष महर्षीणामनियन्त्रितशिक्षाप्रणालीसञ्चालनेन भवतिस्म । यदीदानीमपि स्वतन्त्रा शिक्षा स्यात्तदा किं न भवेदाधुनिकानां देशकालानुकूलानां विविधाभिनवशास्त्राणां प्रादुर्भावः ? परमिदानीमेकस्यैव कस्यापि स्थूलशास्त्रस्य दश पञ्च वा पुस्तकान्यधीत्य; आजीवनं तेष्वेव बुद्धिव्ययं कुर्वतां कूपमण्डूकानामिवास्माकं कथंकारं प्रतिभा-विस्फारः स्यात् ?

एतदन्यन्महदाश्चर्यंकरमसह्यञ्च विद्यते यत् संस्कृतभाषाध्ययनाय भारतीय-विद्यालयेषु पाश्चात्य-पण्डिताः सहस्राधिक-मासिक-वेतनेन समायान्ति । तत्रैव संस्कृतविद्वांसस्त्रिंशन्मुद्राभिः पाठयन्ति । भारतीय-दर्शन-साहित्य-संस्कृतीनामध्ययनाय विदेशीय-विद्यालयेषु गच्छन्ति भारतीयाश्छात्राः, तत आगत्य दर्शनसाहित्यादिविषयेष्वगाध-पाण्डित्यवतामपि विदुषामुपरि शासनं कुर्वन्ति, संस्कृत-शिक्षा-प्रणालीं निर्मान्ति । नास्ति भारतीय-संस्कृत विदुषामेको ऽपि विश्वविद्यालयो यत्र निखिलविश्वस्य जिज्ञासवश्छात्राः सविनयं समेत्य-भारतीयशास्त्राणामध्ययनं भारतीय-विद्वद्भ्यः कुर्वीरन् । किमतः परमपि दास्यं दौर्बल्यञ्च भवितुमर्हति । अस्माकं पूर्वजानाममूल्या ज्ञान-विज्ञान-सम्पत् वैदेशिकानां हस्ते विद्यते, वयञ्च मणि-विहीनाः सर्पा इव तन्मुखापेक्षिणस्तत्प्रदत्तैः कणैर्जीवनं यापयामः । कियद्दौर्भाग्यमस्माकं बुद्धिदासानाम् ? अपि नाम सह्या दुर्दशेयम् ?—किं कदापि विषयेऽस्मिन् स्वप्नेऽपिध्यान-प्रदानं कृतमस्माभिः ? अस्माकं देशे अस्माकं पैतृकसम्पत्तेरुपभोगः—अन्यैः क्रियते, वयञ्च तानेवोपजीवामः सादरमिति चरमा सीमा पतनस्य ।

एतदतिरिक्तं धर्मक्षेत्रेऽपि विदेशीया विधर्माणो यथेच्छं हिन्दुप्रजाः स्वधर्मे प्रवेशयन्ति, स्वच्छन्दं विलुण्ठन्ति, निर्दयमत्याचरन्ति, निष्करुणं व्यवहरन्ति, चतुर्दशकोटिमिता आर्य-नरनार्यो विधर्मे गताः, प्रत्यहञ्च गच्छन्ति । तत्र किमस्माभिः क्रियते ? अस्माकं धार्मिकं नेतृत्वमपि परेषां हस्ते समुपगतं विद्यते । हिन्दूसभा-कांग्रेस-आर्यसमाज-प्रभृतयः संस्थाः पण्डितानामसहयोगेनताननादृत्य यथेच्छं व्यवस्थां कुर्वन्ति । वयं तत्राप्युदासीनाः केवलं गालिप्रदानेनात्मानं सम्बोधयामः ।

सनातनधर्मक्षेत्रेऽपि न जाने कियन्तो धूर्त्ताः संस्कृत-

पाठशाला-सत्र-छात्रवृत्ति-व्याजेन लक्षशोऽर्जयित्वा दशमुद्राभिः पण्डितान् कर्मकररूपेण संस्थाप्य प्रभवन्ति, भवद्भिस्तत्र किं प्रतिविधीयते ? यत्रास्माकं देशेसहस्रशः पण्डिता वृत्तिकर्षिता इतस्ततो बुभुक्षा-पीडिता म्रियन्ते, तत्रैव लक्षशः सधर्मिणो विधर्मिणश्च हिन्दूजनता धनेनामन्दमानन्दं विन्दन्ति । एतदपि महद्दौर्भाग्य-दुर्विलसितम् ।

एवमेव न जाने किं किं भवति । अस्माकं भागधेयमन्येषां हस्ते विद्यते । सर्वतो विलुण्ठितास्तिरस्कृता बहिष्कृता एव भारतीय-धर्म-जाति-देश-नेतारः ।

तदिदानीं न दौर्बल्येन सारल्येन, मौनेन, आलस्येन केवलमौखिक-विरोधेन वा चिरप्ररूढाः प्रबलाः शत्रवो विजेतुं शक्याः । कूटनीतिज्ञैः सह कूटनीत्या वर्तितव्यम्, बलवद्भिः सह बलेन, निष्करुणैः सह निर्दयतया, मायाविभिः सह मायया, कापटिकैः सह कपटेन, सरलैः सह सारल्येन वर्तितव्यमस्माभिरपि । सुचिरादेव प्रबलतरपरहस्त-पतितां सम्पत्तिमानेतुं प्रबलतमः प्रयत्नो विधेयः । उक्तमेव नीतिशास्त्रज्ञैः—

"व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।"

अन्यच्च—

"मा जीवन् यः परावज्ञा-दुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननी-क्लेशकारिणः ॥"
"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद् वरं रजः ॥"
"काकोऽपि जीवति चिराय बलिञ्च भुङ्क्ते ।"

इत्यादि-नीतिशास्त्रानुसारं संग्रन्थनं विधाय कार्यक्षेत्रे समवरन्तु । कार्यक्षेत्रञ्च ५९ वर्षेभ्यः सञ्चलितया श्रीपण्डितसभया नवीनायोजनपुरस्सरं निर्मीयते । तत्र च समवेतैः सर्वैरपि भारतीय-विद्वद्भिरिदानीमन्तिमेऽपि काले सङ्घीभूय समुत्थातव्यमिति साग्रहं विनिवेदयामः । सा च योजनाऽग्रिमाङ्के प्रकाशिता स्यात् । ततः कर्तव्यनिर्देशं भूयः समाचरिष्यामः ।

सम्पादकः

सूचना

आश्विन-कार्तिकयोः संयुक्ताङ्को विंशतिदिवसाभ्यन्तर एव प्रकाशितो भविष्यति । मार्गशीर्षाङ्को मालवीयाङ्कः, पौषाङ्कश्च वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य (बनारस-गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज) सार्द्धशताब्दी समये वसन्तपञ्चम्याम्-प्रकाशितः स्यात् ।

—व्यवस्थापकः

एम० ए०-इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

Published by Ramlal Shastri for the Suprabhatam Ltd. Benares.

संयुक्त—विहार-प्रान्तयोः शिक्षाविभागेन प्रान्तीय-स्कूल-कालेज-पुस्तकालय-पाठशालानां कृते स्वीकृतम् ।

त्रयोदशाब्दे] सौर-भाद्रपदः, २००३ वैक्रमाब्दाः [षष्ठ-संख्या

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

भारत-राष्ट्रिय-मन्त्रिमण्डलस्य प्रधान-नायकः—

पण्डित जवाहरलाल नेहरू

सम्पादकः—

श्री केदारनाथशर्मा सारस्वतः ।

व्यवस्थापकः—

रामलाल शास्त्री—

प्राप्तिस्थानम्—सुप्रभात-कार्यालयः,

सुप्रभातम् - लिमिटेड, बनारस

वार्षिकम्मूल्यम्—४) [सेप्टेम्बर, १९४६] छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च—३)

लेख-सूची

पाठकेभ्यः प्रार्थनम्

अयं षष्ठोऽङ्कः पूर्वप्रकाशित-सूचनानुसारं सत्वरं प्रकाशनीय आसीत्। परं यन्त्रालय-परवशतया तदधिकारिणाञ्च प्रमादेन त्रासेन च महता कष्टेन च मासत्रयविलम्बेन प्रकाशित इति वयं शीघ्रतया सम्यक्तया संशोधनमपि कर्तुं न प्राभवामः, खिन्नचेतसा सम्यक् सम्पादनमपि नाद्यावधि कृतमस्माभिः।

स्वीय-यन्त्रालय-साधन-सम्पादनमपि साम्प्रतकाले दुर्लभमेव। साम्प्रदायिक-परिस्थितिवशात् विदेशेषु यातायातयोरपि साहसं नासीत्तथापि कथंकथमपि सम्पादितैः साधनैरिदानीं सुप्रभातस्याक्षरयोजनादिकार्यं स्वाधीनतया प्रारब्धम्। शनैः शनैः द्वित्रमासेषु यथासमय-प्रकाशन व्यवस्था स्यादिति पाठकैर्दयालुभिर्मर्षणीयम्।

सप्तमाङ्कतः सुप्रभात-सम्पादन-व्यवस्थायामपि शनैः शनैरावश्यकं परिवर्तनं परिवर्द्धनञ्च भविष्यति। साम्प्रदायिकोपद्रवाः, वस्तूनां दौर्लभ्यम्, महर्घता चेति विविधकारणान्यपि नवीनकार्य-सञ्चालने प्रतिबन्धकतामायान्ति।

अस्माभिः प्रायः संस्कृतविद्यालयेषु संस्कृताध्यापकानाञ्च सविधे प्रायः सुप्रभातमादर्शरूपेण प्रहीयते। प्रायः प्रतिशतं पञ्चषा एवोत्तरं ददति। अन्ये तु पत्रोत्तरदानेऽपि कृपणाः मौनमेवालम्बन्ते। तैः कृपया शिष्टाचारपरम्परया किमपि श्वेतं कृष्णं वा समुत्तरणीयम्। संस्कृतज्ञानामनया परिस्थित्याऽपि वयं हतोत्साहा भवामः। तत्तैरिदानीं पत्रोत्तर-प्रदान-शिष्टता तु नूनं प्रदर्शनीया।—सम्पादकः

सुप्रभात—सम्पादक-मण्डलम्

१—म० म० नारायणशास्त्री खिस्ते
२—पं० दाऊजी दीक्षितः, दैवज्ञशिरोमणिः,
३—श्रीगोपाल शास्त्री, दर्शनकेसरी
४—श्री देवीनारायण एडवोकेट
५—श्री केदारनाथशर्म्मा, सारस्वतः

सुप्रभातम्

त्रयोदशाऽब्दे } सौर-भाद्रपदः, २००३ विक्रमाब्दाः { षष्ठ-संख्या

गीतम्

मेघमल्लारराग:

जयति कविमुखकमलवासिनी शारदा । स्था०—

चीरहिमहीरनिभतनुविभाभर-विजित-हारहसहारघनसारशशिपारदा ।

कच्छपीवादिनी स्वच्छखगसादिनी विधिहृदयमादिनी विबुधमतिसारदा ।

अचगुणधारिणी तरुणजडतातिमिर-हारिणी हारिणी कौतुकविशारदा ॥

करकलितपुस्तका स्फुटमुकुटमस्तका शस्तकारुण्यकणसेवकविकारदा ॥१॥

जयति कविमुखकमलवासिनी शारदा । स्था०—

—संस्कृतगीतरत्नावली

श्री वदरीनाथ (झा) शर्मणः

संस्कृत-शिक्षा

महामहोपाध्यायक—
पण्डितराज—श्रीगोपालशास्त्री, दर्शनकेशरी

सम्प्रति भारतीय-स्वातन्त्र्ययुगेऽस्मिन् सर्वत्रैव समाजे नूतनभावोद्रेकः परिलक्ष्यते । सर्वत एव जागरणध्वनिः संश्रूयते । कियानेव समयो गतः स्यात् यत् संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिभिरेतत्प्रान्तीयायव्यय-—स्वीकृतिप्रस्ताव-प्रसङ्गतो निजभाषणे "अरबीभाषायाः संस्कृतभाषायाश्च सर्वथाऽभ्युदय कृतेऽहं सर्वदा प्रयतिष्ये"इत्यभिप्रायस्स्वीयः प्रकाशितः । यं श्रुत्वा एतत्प्रान्तीयेष्वरबीभाषाभिज्ञेषु संस्कृतज्ञेषु च महत्युत्सा-हवृद्धिर्विद्यते । अधुनैव च शिक्षामन्त्रिणो वाराणस्यां केनापि निमित्तेनागता आसन् तदा संस्कृतज्ञाः सर्वेऽपि तेषां स्वा-गतं द्विगुणितेनोत्साहेन कृतवन्तस्तत्रानीं शिक्षामन्त्रिणोऽपि काशिकराजकीय-संस्कृतपरीक्षापाठ्यपद्धति-परिवर्तनं प्रतिज्ञा-तवन्तः । अत्रविषये यावत् काशिकराजकीय-संस्कृतपरीक्षा-पाठ्य-पद्धति-परिवर्तनायोजनं भवति तावदहं शिक्षामन्त्रिणः पुरस्तात् विज्ञानां संस्कृतानुरागिणाञ्च पुरतः किञ्चित् विज्ञा-पयितुमिच्छामि । तच्चैवमेवं विद्यते यत् विदेशीयशासकानां संस्कृतभाषासु अरबीभाषासु च सार्द्धशताब्दीं समान एव प्रहार आसीत्; परन्तु तत्र राजनीतिनिपुणैर्मोहम्मदीयैस्सर्वतः सम्पादितम् तत्र विषये जागरूकैः स्वभाषायास्संरक्षणं यथा वसरम्। संस्कृतज्ञैस्तु सर्वथा पाश्चात्य-पैशाचिक-राजनीतिज्ञाना-परिचितैः सर्वदोपेक्षितमेव; येन संस्कृतभाषायाः शतमुखो ह्रासः संजातः । सम्प्रत्यपि इमे अरबीभाषाभाषिणामग्रे नगण्याः पाश्चात्य-पैशाचिकराजनीति-ज्ञानशून्यास्ततो बहि-र्मुखा एव सन्ति । अरबीभाषाभाषिणस्तु स्वीयभाषायाः प्रचारस्य कृते सर्वथा सन्नद्धाः सन्ति । ते हि अरबीभाषाज्ञा-नेन सहैव तस्याः पाठ्यपद्धतौ देशकालोपयोगिनामितिहास भूगोलगणितादिविषयाणामपि पर्य्याप्तं ज्ञानं कारयन्ति । यतश्च अरबीभाषापरीक्षोत्तीर्णा मौलवीप्रभृतयो देशका-लात्मविदो विद्वांसो भवन्ति । येन ते लोकव्यवहारमाधु-निकीं पाश्चात्यपैशाचिकीं राजनीतिञ्च सम्यग् विदन्ति । दृष्टान्तरूपतो मौलाना-अब्दुलकलाम-आजादमहाशय एव विद्यते । यो हि अरबीभाषायाः पारगो विद्वान् भूत्वा भारतीय-राष्ट्रियमहासभायाः प्रधानराष्ट्रपतिपदे समासीन आसीत् । तत्रैव संस्कृतभाषाया दिग्गजा महामहोपाध्याया विद्वांसस्तु सर्वतः सर्वथा सर्वदा राष्ट्रियमहासभाया नाम श्रुत्वापि नासिकाभ्रुवौ सङ्कोचयन्ति । अरबीभाषा-संस्कृत-भाषाभिज्ञयोर्मध्ये कियदन्तरं विद्यते—इति इदानीन्तनैर्वा-लैरप्यनायासेनैव साक्षात्कर्तुं पार्य्यते । एवं स्थितौ संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिभिः प्रतिज्ञातस्य संस्कृतारबी-भाषयोः समानाभ्युदयस्य फलं अरबीभाषा-विदस्तु विद्वांसो मौलवीप्रभृतयः सम्यगुपभोक्ष्यन्ति । इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि ।

किन्तु अत्र संस्कृतभाषाविदास्माकं पक्षे विवेचनीयं विद्यते । यत् शिक्षामन्त्रिभिः प्रतिज्ञातस्य संस्कृतभाषाभ्यु-दयस्य फलं किमस्माभिर्लब्धुं शक्यते ? मम तु सन्देहो विद्यते । यतो हि अत्र समाजे पश्चाद्दर्शिनामेव संख्या अधिका विद्यते । अत्र हि भूयांसो विद्वांसः कथयन्ति यत्—

"जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्"

"कलिरयमत्र तु दैनन्दिनं ह्रास एव भविष्यति, नास्ति किञ्चित्करणस्य प्रयोजनम् ।यथाहि पूर्वं महान्तो विद्वांसोऽभू-वन् तथेदानीं कथमपि कोऽपि भवितुं नार्हति । अतो हि यथा भगवान् चालयति तथैव चलनीयम्, कियानपि स्वीय उद्योगो न कर्तव्यः, जगदिदं अदृष्टनिबद्धं विद्यते, अदृष्टे-नैव चाल्यमानाः सर्वे प्राणिनः पदमपि स्वतन्त्रतया गन्तुं नार्हन्ति । जीवोऽयं स्वप्रारब्धनिबद्धो यथा प्रारब्धं गमिष्य ति । व्यर्थमेव पौरुषप्रयोगं मूर्खा नास्तिका एव कुर्वन्ति, तस्य च किमपि फलं न भवति। ईश्वरोपरि विश्वासं कृत्वा यथाप्राप्तेन सन्तोषं कृत्वा प्रारब्धमग्रे कृत्वा गन्तव्यम्। जगत्तु उत्तरोत्तरं कलिना ग्रस्यमानं विनाशोन्मुखं ह्रासपथे गच्छत्येवेत्यादि" किं किन्न कथयन्ति । तत्कथनस्य सर्वं-थेहानुवादः स्थानाभावात्समयाभावादसम्भव एवेति सुप्र-भात-पाठकानां पुरतोऽहमन्यमपि पक्षमुपहर्तुमिच्छामि ।

किं भोः पश्यन्तु भवन्तः, किमयमेव ह्रासपक्षो यदि साधी-यान्? तर्हि भवन्तो वैयाकरणा यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति कथं सङ्गिरन्ते । पाणिनितोऽल्पज्ञस्य तदुत्तरभवस्य ह्रास-

क्रमेण तत्पश्चाज्जायमानस्य वररुचेः कात्यायनापरनाम्नो वार्तिककारस्य वचसि कथं ततोऽपि प्रामाण्यादरः । ततोऽप्युत्तरकालभवस्योभयापेक्षयाऽप्यल्पज्ञस्य पतञ्जलेर्वचसि च कथं प्रामाण्याग्रहः । इत्यहो ! 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति विडम्बनामात्रमेव । अन्यच्चाश्वघोषकथितं बुद्धचरितनिबद्धमुत्तरोत्तरमभ्युदयसूचकं पद्यजातमपि सत्त प्रलाप एव प्रतिभाति । पश्यन्तु—

यद्राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा न चक्रतुर्वंशकरावृषी तौ।
तयोः सुतौ तौ च ससर्जतुस्तत् कालेन शुक्रश्च बृहस्पतिश्च ॥
सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं वेदं पुनर्यं ददृशुर्न पूर्वे ।
व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न यं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः॥
वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं चकार यन्न च्यवनो महर्षिः ।
चिकित्सितं यन्न चकार चात्रिः पश्चात्तथात्रेयऋषिर्जगाद ॥
यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सूनुरवाप राजन् ।
वेलां समुद्रे सगरो बबन्ध नैक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबन्धुः॥
आचार्य्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यैर्जनको जगाम।
ख्यातानि कर्माणि च तानि शौरेः शूरादयो येष्ववला बभूवुः
तस्मात्प्रमाणं न वयो न कालः
कश्चित् क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपेति लोके ।
राज्ञामृषीणां च हितानि तानि
कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः ।

इत्यादि दैनन्दिनं विकाशपद्योऽपि संस्कृतशास्त्रेष्वेवास्ति ।

सत्येवं संस्कृतज्ञेषु परस्परविवादे कथं संस्कृतभाषायाः सर्वथाऽभ्युदयः साधितः स्यादिति विमर्शनीयो विषयो विद्यते। मम दृष्टौ तु समायाति यद् यथाहि हितेच्छुर्मर्मज्ञश्चिकित्सको रोगिणो रोगं परिज्ञाय तमनादृत्यापृष्ट्वैव च तदीयरोगचिकित्सां करोति । तथैवाद्यत्वे संस्कृतभाषाया अभ्युदयाभिलाषिभिः संस्कृतज्ञान् परस्परं विवदमानाननादृत्यापृष्ट्वैव च संस्कृत-पाठय-पद्धति-परिवर्तनरूपा संस्कृतज्ञाभ्युदयकरी संस्कृत-ह्रास-रोग-चिकित्सा विधातव्यैवेति । तत्र संयुक्त-प्रान्तीय-शिक्षामन्त्रिणो यदि वस्तुतः संस्कृताभ्युदयमभिलषन्ति तर्हि तेषां प्रधानमिदमिदानीं कर्तव्यं विद्यते यत्ते स्वयं संस्कृतज्ञाः सन्ति; अतश्च साधिकारं तत्राभिनवानां ग्रन्थानां निवेशं कारयन्त एव शिक्षासुधारसमितिसम्पादितं संस्कृत-पाठय-पद्धतिविवरणमविलम्बितं स्वीकृत्यागामिनि एव वर्षे तत्परीक्षायां परिणमयन्तु इति । तत्समिति-सदस्याश्च देशकालात्मविज्ञानकरम् साम्प्रतिक-संस्कृत-पाठयपद्धतेरामूलचूडं परिवर्तनं कृत्वा नवीनां संस्कृत-पाठय-पद्धतिम् अतिप्राचीनार्षग्रन्थानां तथाऽधुनिकानां व्यावहारिकप्रवृत्तिजनकानां ग्रन्थानां च सन्निवेशं कृत्वा देशकालोपयोगिनीं विधायैव—शिक्षामन्त्रिपार्श्वे प्रेषयन्तु । समितिसदस्यानामिदमावश्यकं कर्तव्यं तैर्न विस्मर्तव्यम् । विशालां स्फारां दृष्टिं प्रवेशयन्तु । शताब्दी-द्वय-निर्मितानां ग्रन्थानामध्ययनाध्यापनमनादृत्य प्राचीनविद्वद्धुरीणाभ्यस्तां चतुरस्रां संस्कृतशिक्षापद्धतिमेव पुनः प्रतिष्ठापयन्तु । यतश्च पुनरप्याधुनिका विद्वांसः पूर्ववत्—

"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति"

इति मानवोक्तिं चरितार्थयन्तु । पुनश्च संस्कृतज्ञा विद्वांस इतिहास-भूगोल-राजशास्त्र-धर्मशास्त्रादिसर्वविषयाणां ज्ञानं कुर्वन्तः—

"इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिःशैव्यस्य मेधातिथि—
र्धौम्यो धर्मनृपस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य विश्वात्मन—
स्तद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री महान्माधवः"

इति प्राचीन-संस्कृतज्ञ-विद्वत्समाजवत् नवीन-संस्कृत-पाठय-पद्धतिजुषो विद्वांसश्चतुरस्रं पाण्डित्यं दधाना महान्तो विद्वांसो देशकालात्मविदो भवन्तः सर्वमपि राजनीति-समाज-नीति-धर्मनीति-सम्बद्धं व्यवहारं चालयितुं कारयितुं स्वयमपि कर्तुं च समर्था भवन्तु-इति । एतच्चाधुनिक-संस्कृतशिक्षा-पद्धतेरामूलचूलपरिवर्तनं विना नैव भवितुमर्हति ।

पश्यन्तु बहुज्ञानामुक्तिम्—

"एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयात्परीक्षकः ।

मल्लिनाथोऽपि चतुरस्रमेव पाण्डित्यं प्रशंसति—

"वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुराम्
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः"

इत्येवं पूर्वकाले संस्कृतज्ञाः सर्वज्ञा भवन्तिस्म । के जगति

विषयास्तैरनधीता आसन्। पश्यन्तु महाभारतम्—यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्। इत्येव हि व्यासदेवस्य पाण्डित्यं तद्वदेव वाल्मीकेरपि। पाण्डित्यबलेन श्रीविश्वनाथकविराजादयः सम्राजां सान्धिविग्रहिक पदमलङ्कृतवन्तः। यस्य संस्कृतसाहित्यस्य पाण्डित्यप्रकर्षतश्चाणक्यश्चन्द्रगुप्तस्य सामाज्यं प्रतिष्ठापितवान्। तस्यैव संस्कृतसाहित्यस्य पाण्डित्यमिदानीं "शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै रित्यादिपद्यानामर्थज्ञानमात्रे, पञ्चषाणां समस्यानां परिपूरणे, क्वचित्-क्वचित् केषांचिदिभ्यानां प्रशस्तिवर्णने, क्वापि पाठशालायां सप्ताष्टानां व्याकरण-ग्रन्थानामध्यापनमात्रे परिसमाप्तम् भवति। इत्यहो कालमाहात्यम्? नाग्रे लेखनी प्रचलति। अद्यत्वे संस्कृतज्ञानां पाश्चात्यैः सर्वतः सर्वथा दयनीयदशाम्प्रापितानां दीनदीनामवस्थां दर्शं-दर्शं विदूयतेऽन्तःकरणम्। दृष्टावन्धकारो दण्डायते। नातःपरं किञ्चिल्लिखितुं शक्नोमि। केवलं शिक्षामन्त्रिणमनुरुणध्मि। यद्भवान् ब्राह्मणान् सावधानान् कर्तुमभिलषति चेत्संस्कृतपाठ्यपद्धति सर्वथा परिष्करोतु। संस्कृतशिक्षासुधारसमितिसदस्यानपि साग्रहमभ्यर्थये यन्निर्भयं भवन्तः तैलकार-बलीवर्दन्यायगां परिगणितेषु अर्वाचीनग्रन्थेषु वाभ्रम्यमाणां संस्कृतशिक्षापद्धतिम् आमूलचूडं परिवर्त्य झटित्येव संस्कृतज्ञानां विदुषां पन्थानं प्रशस्तं कुर्वन्तु इत्योम्—

शान्तिः ३

ज्योतिश्शास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते?

दैवज्ञमार्त्तण्डः श्री केदारदत्तजोशी, ज्योतिषाचार्यः (गणिते, फलिते च)
[प्रोफेसर—हिंदू-विश्वविद्यालय, काशी]

प्राचीनकालादेव वेदाङ्ग-ज्योतिषस्त्रीण्यङ्गानि प्रचलितानि सन्ति तदुक्तं शास्त्रान्तरेषु—

सिद्धान्त-संहिता-होरा-रूपस्कन्ध-त्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षु ज्योतिश्शास्त्रमकल्मषम्॥

सिद्धान्त-संहिता-होरेतिक्रमेण होराक्रमाङ्कोऽन्तिमोऽस्ति। तथापि होरोत्पत्तिः प्रथममेव सिद्धा। मनुष्यः यं कञ्चिदपि वस्तुविशेषं दिदृक्षति सोऽप्रत्यक्षरूपेण तद्भविष्यत् फलस्य भावनां कृत्वा तत्स्वरूपाभिमुखो भवति। महर्षयो ग्रहैर्भाविफलानुभवं कृत्वा तन्मूलतत्त्वं सिद्धान्तं तदनन्तरं होराशास्त्रं जग्रन्थुः। तस्मात्कालादारभ्य वर्तमानसमयं यावद् होराशास्त्रं जगति प्रचलितं दृश्यते।

प्रकृतेर्नियमानुसारं ग्रहाणां प्रखररश्मिभिरेव चराचरस्य जगतः प्रत्येकस्य वस्तुन उत्पत्तिर्लयश्च सञ्जायते। इति तु न केवलं पुराणग्रन्थेभ्य एवापितु-आधुनिक-वैज्ञानिकानां सूक्ष्मवीक्षणयन्त्रैरपि प्रामाणिकतामागतम्। विविध देशभ्रमणेन तत्तद्देशस्थानामाकृत्याहार-व्यवहार-वेषभूषा भोजनादिभिरथ च तेषामन्नविशेषोत्पत्तेर्मानमवगम्य निश्चीयते यन्नूनमेव निखिलप्राकृतिकवस्तुषु ग्रहाणां प्रभावो नियमेन प्रभवति। अब्धिपूराणां लीला तु जनतायाः प्रत्यक्षमेव सत्यं वरीवर्ति। प्रत्येकस्य विज्ञानवेत्तुरिदमेव सम्मतम् यदब्धौ पूराणामुद्गमस्य चन्द्रमा एव हेतुः। ग्रहैरेव रुजमुत्पद्यते। चन्द्रमसैव (फायलेरिया) नाम्न रुज उत्पतिर्जायते। चन्द्रकलानामुपचयापचयानुसारमेव मार्जारचक्षुषोः पुत्तलिकाऽपि वर्द्धते क्षीयते च। सरस पदार्थेषु चन्द्रमाऽधिकं प्रभवति। यथैव ग्रहाः प्राकृतिकेषु वस्तुषु प्रभवन्ति तथैव नक्षत्राण्यपि। किन्तु तस्यातिसूक्ष्मत्वात् तद्वर्णनम् ज्योतिश्शास्त्रे विशदं नोपलभ्यते। किरणानां सम-तिर्यक् भावेन च स्रवणेन तथाच स्रवणमात्रायामल्पाधिक्यभावात् जगतो निखिलवस्तुषु भिन्नतायास्स्वाभाविकत्वमुपगम्यते। किरणैर्भाविनमेव तत्फलं यद्विविधं जायते तत्प्राक्तनाः महर्षयो दुरूहपरिश्रमेणानुभूय

लोकोपकाराय प्रचालितवन्तः । प्रतिक्षणं समयस्य गतेर्भिन्नत्वात् क्रमशो मनुष्येष्वपि परिवर्तनं समजनि । ते च शनैः-शनैस्तदनुभवस्य दुरुपयोगं कुर्वाणा अद्यत्वे तं विनाशाभिमुखीकृत्य विनाशसमुद्रतटे चानीतवन्तो दृश्यन्ते । तदस्तित्वनाशस्त्वधुना नातिदीर्घ वायुवेगं समीक्षते ।

अस्मिन् भारते वर्षे ज्योतिश्शास्त्रोद्देशः फलकथनाय वरीवर्ति । शुभाशुभफलप्राप्तौ ज्योतिश्शास्त्र-धर्मशास्त्रयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसम्बन्धादेव व्रतोपवासमुहूर्त्त-जातक ताजिकफल-प्रश्नफल-कृषि-व्यापारादि-कार्याणि धर्मशास्त्रानुसारं निर्मितैरेव पञ्चाङ्गैः संस्कृतानीति समुल्लेखाः प्राप्यन्ते । स्वरशास्त्रानुसारं फलादेश-कथने त्वतिसूक्ष्म-पञ्चाङ्गान्यपेक्षन्ते ।

अद्यत्वे तादृशस्य कस्यचिदप्यार्षसिद्धान्तस्यानुसारं विनिर्मितानां सूक्ष्माणामथ च शुद्धानां पञ्चाङ्गानां प्रायो निखिलेऽपि देशेऽभाव एव दरीदृश्यते । फलादेशाशुद्धावित्येव हेतुः । पूर्वं तावदेषु पञ्चाङ्गेषु दृश्यादृश्ययोर्विवादोऽस्ति । दुःखस्य तावदेष विषयो यद् दृश्यादृश्येषु पञ्चाङ्गेषु चापि परस्परं वैषम्यं वरीवर्ति । वर्तमानकालिकेषु केषुचित्पञ्चाङ्गेषु मिथुनराशेरेव शनिः प्रचलितोऽवलोक्यते । केषुचिच्च वृषराशेश्शनिः प्रचलति । अनेनान्तरेण फलादेशः कियत् सत्यं भवेत्तत्तु विचारणीयम् । सिद्धान्तकृद्भिरुक्तं यत्फलादेशेन निरयण-गणितानुसारमेव भवितव्यम् । फल वैषम्ये पञ्चाङ्गगणितस्य वैषम्यमेव हेतुः । अत्र तु वैषम्याधिकोल्लेख अनावश्यक एव । दिग्दर्शनमात्रेणैव कृतं स्यात् ।

आर्यपरम्परानुसारं मार्त्तण्डमण्डलार्धोदयात्स्फुटेष्ट सावन-समये जन्म इति जन्मपत्रेषु संस्कारकालीनपत्रेषु वा लिख्यते । अतः सूर्योदयात् प्रसवसमयावधि उपनयन विवाहादि-संस्कारसमयावधि वा यो हि समयः स एवेष्ट समय इष्टकालपदवाच्यो भवति । शुद्धमिष्टमेव फलाफलस्य शुद्धतां बिभर्ति । लोकाः प्रायशो निर्धारितसमयमेव सार्द्ध द्विगुणीकृत्येष्टसमयं निर्धारयन्ति । इष्टकालेन तु सूर्य घटिकानुसारमेव भवितव्यम् । सूर्यघटिकायां तथाचाधुनिक घटिकायामेकक्षणतः पञ्चदशक्षणानामन्तरः प्रायशः सञ्जायते । सूर्यघटिकयैवेष्टकालो बोद्धव्य इति । सूर्य सिद्धान्तस्योत्तरार्द्धे ज्यौतिषोपनिषदध्याय वास्तविकेष्टकाल ज्ञानाय कपालयन्त्रस्य रचना कृता ।

साचैवं—*ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि ।*
षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥

अत्र तथाच्छिद्रं कार्यं यथाऽमलजलपूर्णे कुण्डे न्यस्तं सदहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारं मज्जति । यथा मलादिना प्रवेश छिद्राऽवरोधो न भवेत्, अतोऽमलाम्भसि कुण्डे न्यस्तमित्युक्तम् । इत्थं शुद्धयन्त्रेण कालज्ञानं कर्त्तव्यम् ।

साम्प्रतं समयज्ञानाय निर्मितघटी (घण्टा) यन्त्रेषु चतुर्विंशति होरा (वंटा) मानं मापितमस्ति । ग्रहगणितादि-सिद्धान्तग्रन्थेषु षष्टिघटिकानां यन्मानं वर्णितमस्ति तासामपि २½ सार्धद्वयघटीभिरेका होरा भवतीत्यनुसृत्य चतुर्विंशतिहोरा अहोरात्रे भविष्यन्त्येवेति नात्र सन्देहः । अहोरात्रशब्दस्य पूर्वापरवर्णलोपात् अहोरात्र-शब्दस्थात्र होराशब्दो विकल्पको भवतीति वराहमिहिरः । तन्मुखोक्तं यथा—

होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके, वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात् ;

अथ च 'राशेरर्धं होरा' इत्यभिप्रायेणाहोरात्रे द्वादश राशीनां समुदयात्तेषामर्धं चतुर्विंशतिर्भवति । अतएवाहोरात्रे चतुर्विंशति होरा भवन्तीति-आस्माकीनेषु शास्त्रेषु वर्णनमस्ति । एवमेव मूलं गृहीत्वा चतुर्विंशतिहोरा (Hour) अहोरात्रे मापिताः पाश्चात्यैः समयज्ञैः स्वीय-घटीयन्त्रेषु । आधुनिकघटिकाः देश-देशान्तरेषु सर्वत्र समानरूपेण प्रचलितास्सन्ति । आधुनिका ज्योतिर्विदो यद्यपि रेलवेघटिकासु कालसमीकरणसंस्कारं तथा देशान्तरसंस्कारं विधायेष्टकालज्ञानं कुर्वन्ति ; तथापि तत्र स्थूलतादोषः समापतत्येव । संस्कारमेनमपि नाखिलाः ज्योतिर्विदो विजानन्ति । कलिकत्तायां पञ्चवादनवेलायां जातस्य शिशोस्तात्कालिक-काशीतो देशान्तर संस्कार-दानानुसारं लग्ननिर्मातारो ज्योतिर्विदो न सुलभा इति । अत्रापि शुद्धलग्नपरिज्ञानमसम्भवमेव । किं पुनस्तत्तद्देशविशेष-गतेष्ट-परिज्ञानं सुकरं स्यात् । अतएव कपालयन्त्रावलम्बिनां कूर्माचलीय-नयपाल-प्रभृति-पर्वत वासिनां ज्योतिर्विदां विचारे स्वल्प एव फलभेदो भवति ।

अन्यच्च—प्राक्तनसंस्कारवशाज्जीवो यस्मिन्समये गर्भे समायाति तात्कालिकग्रहस्थितेः फलमपि तद्भावि जीवने समापतति । अतएव गर्भाधानमुहूर्तस्यैव विचार आद्याचार्यैः प्रथमं कृतोऽस्ति । गर्भाधानकालीनेष्टं स्वा-

धीनम् । तच्चैवं शुभमुहूर्त्तानुसारेण पुत्रकामनया कन्यका-कामनया वा कर्तव्यं भवति । तदुक्तं मुहूर्त्तग्रन्थेषुः—

स्वस्त्रीं प्राङ्निट्चतुष्कासम-दिन-विवर-श्राद्ध-तत्प्रागदिनानि त्यक्त्वा मूलं तथान्त्ये वसु-कलि-जनिभाहानि पर्वाणि चर्तौ
याहीज्यार्केन्दुलग्नैर्विषम-
भलवगैरुद्दलैर्भौः सुतार्थिन् !
व्यस्तैरेतैरिहैवायुगहनि-
मुदितः कन्यकेच्छोः सुचन्द्रे ॥

अत्र विषमलग्ननवांशस्य गर्भाधानस्य फलं पुत्रोत्पत्यै भवतीत्युक्तम् । विषमलग्ननवांशौ किमपीष्टसमयाधीनौ भवतस्तदिष्टमन्वेष्टव्यम् । इदं गर्भाधानेष्टं स्थिरीकृत्यैव तद्वशेन शास्त्रोदितप्रणाल्या प्रसवेष्टज्ञानं सुशकम् । तच्चैवमुक्तमावन्तिकाचार्येण

तत्कालमिष्टसहितो द्विरसांशको य-
स्तत्तुल्यराशिसहिते पुरतः शशांके ।
यावानुदेति दिनरात्रिसमानभाग-
स्तावद्गते दिननिशोः प्रवदन्ति जन्म ॥

एवं प्रकारेण गर्भेष्टकालात्प्रसवेष्टकालो ज्ञातव्यः । प्रतीक्षितव्यश्चोक्तप्रकारेण प्रसवकालः । अमुमिष्टकालमवलम्ब्य प्रसवेष्टकालीन-दिनवारनक्षत्रयोगकरणादिभिः फलादेशोपयोग्युपकरण-समारम्भणेनावश्यमेव गणितागते काले प्रसवो भविष्यति । दैवाद्यदि तत्र गणनात्रुटिवशादन्यस्मादपि वा कारणादन्तरमापतेत् तदापि तत्र स्वल्पमेवान्तरं लप्स्यते । गर्भेष्टात्प्रसवेष्टं यथातथमायाति चेदस्मादधिका सूक्ष्मा शुद्धा चेष्ट साधनप्रणाली नान्या भवितुमर्हति । गर्भेष्टं च स्वाधीनमत एव प्रसवेष्टमपि स्वाधीनं सम्भवति । प्रसवकालेऽपि पूर्वं जलप्रस्रावो भवति पश्चाद्बाल उत्पद्यते । अत्र जलप्लावकाल एव शुद्धेष्टकालः ; नतु बालस्य भूम्यवतरणकालः ।

उक्तञ्चः—*उत्तमं जलप्लावः स्यात् मध्यमश्चांगदर्शनम् ।*
अधमं पृष्ठाख्यातं यथा गर्भाच्च्युतिर्भवेत् ॥

मध्यमोऽपीष्टकालोऽग्राह्यः । उत्तमोऽपीष्टकालः कपाल यन्त्र-द्वारा ग्राह्यः । अथवा 'दिनं खरामैरधिकं' मित्यादि वराह मिहिराचार्योक्तप्रकारेण चेष्टं ग्राह्यम् । सैव घटी तस्याः षष्टिलवो पलस्तस्य षष्ठांशो असुरित्येतादृशसूक्ष्मावयवरूपो घटी-पलास्वात्मकः काल इष्टसंज्ञको भवति । स ग्राह्यः । तस्मादेव सूक्ष्मेष्ट कालाल्लग्नं विधाय जातकगतसूतिकाध्यायोक्तप्रकारेण लक्षणानि विचारणीयानि । अनुलक्षणमिष्टं परिज्ञाय जातकस्य शुभाशुभं विनिर्देश्यम् । तानि च यथा-तत्रादावेव पितुः सन्निधावसन्निधौ चाजात इत्याह वराहमिहिराचार्यः—

पितुर्जातः परोक्षस्य लग्नमिन्दावपश्यति ।
विदेशस्थस्य चरभे मध्याद् भ्रष्टे दिवाकरे ॥

इन्दौ चन्द्रे लग्नमपश्यति सति पितुः परोक्षस्य जनकस्यासन्निधौ जात इति वाच्यम् । एवमेव सर्पवेष्टितं जन्म, नाल वेष्टितं जन्म, जारजातं जन्म, पितृबन्धनयोगः, उदकमध्ये प्रसवयोगः, पोतगत-प्रसवादयो योगाश्चैवं सूतिकाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । यदि लभ्यन्ते लक्षणानि तदा पूर्वागतमिष्टं शुद्धमन्यथेष्टे संस्कारान्तरं कृत्वा अनुलक्षणमिष्टं परिज्ञाय जातकस्य शुभाशुभं विनिर्दिशेत् । यस्मिंल्लग्ने निगदितान्युपर्युक्तानि लक्षणानि संघटन्ते । तत्कालीन-लग्नार्काभ्यां ग्रहगणितसिद्धान्तोक्त-रीत्या अभीष्टकालः साधनीयः । कृते साधनेऽवश्यमिष्टशुद्धिर्भविष्यति । तदनुसारं फलादेशे फललाभे न कश्चित्सन्देहः । अन्येऽपि सन्ति बहव उपाया गुलिक—प्राणपदादयो यैरुपायैरिष्टं शुद्धमस्तीति प्रतीतिर्भवति । ते सर्वेऽप्युपायास्सन्ति प्रयास साध्याः । प्रयासेन शोधनस्य प्रथाऽपि लुप्तप्राया सञ्जाता ।

यदीष्टकाले किञ्चिदप्यन्तरमायाति तेन विविधग्रहाणां दशासु प्रत्येकस्त्ववर्षप्रमाणानुपातेन निश्चयमेव मासानां वर्षाणां वाऽन्तरमायाति । यदि जन्मपत्रिकाया मूलमेवाशुद्धं तदा युक्तियुक्तफलस्य प्राप्तिः सम्भाव्यते किम् ? [क्रमशः]

× × × ×

सूक्तम्

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं नहि निमित्तमुदारतायाः ।
वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-
र्लीलायितं पुनरमुद्र-समुद्रपानम् ॥

× × ×

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्न मानान्न हीयते ॥

आध्यात्मिकं स्पन्दनम् ।

लेखकः—श्रीदेवीनारायणः विद्यासागरः
एडवोकेट, शास्त्राचार्यः

योगविद्या हि भारतवर्षस्य परमा विद्या । निखिलेऽपि भू-मण्डले भारतीययोगविद्या-महत्वं सादरमामनन्ति वैज्ञानिका अपि विद्वांसः ।

अस्माकं देशे शिव-कृष्ण-प्रभृतिमहतां देवानां महत्वं योगेनैव विद्यते । 'महायोगेश्वरो हरिः,' 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो' इत्यादि महायोगित्वेनैव कृष्णस्य महत्वं गीतायां बहुशः प्रतिपादितम् । महायोगी भगवान् शङ्कर एव हठयोग-राजयोग-विद्यायाः संसारे प्रथमः प्रवर्त्तकः । प्राचीनभारते मत्स्येन्द्रनाथ गोरक्षनाथ-प्रभृतयो योगिवर्य्याः प्रसिद्धा बभूवुः । साम्प्रतमपि केनापि रूपेण बहवो हठयोगक्रियां कुर्वन्त्येव । प्राणायाम-ध्यानादिकन्तु त्रैवर्णिकानां सन्ध्याकृत्यरूपेण दिवसे वारद्वयं सर्वेषामनिवार्यमेवास्ति । तदस्यैव सङ्क्षिप्ततमं रूपम् यदाधुनिकैस्तदनभिज्ञैस्तिरस्क्रियते—

योगशिखोपनिषदि उक्तम्:—

"योऽपान-प्राणयोरैक्यं स्वरजोरेतसोस्तथा ।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्म-परमात्मनोः ॥
एवन्तु द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते ।"

देवीभागवतेऽपि निर्दिष्टम्:—

न योगो नभसः पृष्ठे न भूमौ न रसातले ।
ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ॥
हकारः कीर्तितः सूर्यष्ठकारश्चन्द्र उच्यते ।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगाद्धठयोगो निगद्यते ॥

योगाभ्यासं कुर्वद्भिः प्रथमं हठयोग-क्रियायां पूर्णत्वं प्राप्तव्यम् ।

'हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः ।
न सिद्ध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः समभ्यसेत् ॥

केवलं राजयोगसिद्धये हठयोग-क्रिया कर्त्तव्या । मत्स्येन्द्र-नाथ-शावर-आनन्दभैरव-चौरङ्गी-मीननाथ-गोरक्षनाथ-भगवच्छङ्कराचार्यादयो महासिद्धाः कालदण्डं खण्डयित्वा हठयोगप्रभावतो ब्रह्माण्डे स्वच्छन्दतया विचरन्ति हि ।

अनेके हठयोगच्छात्राश्चित्र-पुस्तकावलोकनं कृत्वा हठयोगाभ्यासं कुर्वन्ति । तेषां विनाशो निश्चित एव । गुरुं विना योगक्रिया कदापि न कर्तव्या । उक्तञ्च—

प्रशान्तचित्तस्य जितेन्द्रियस्य
गुणान्वितस्याऽऽगुरुसेविनश्च ।
नूनं भवेद्योग-समस्तसिद्धि-
र्नान्येतरासक्तजनस्य कस्य ॥
गुरुप्रसादाल्लभते योगमष्टाङ्गसंयुतम् ।
शिवप्रसादाल्लभते योगसिद्धिं च शाश्वतीम् ॥

सन्न्यासिनान्तु प्रधानमिदं कर्तव्यम् । योगानुष्ठानमेव सन्न्यासग्रहणफलम् । परमिदानीन्तु ते तद्विरुद्धमेव योगासक्ताः स्मयदूषिताः, प्रभवश्च परम्परागत-योगमार्गं परित्यज्य रागद्वेषाभियोगादिपराः दृश्यन्ते ।

योगाभ्यासस्याग्निहोत्रापेक्षया श्रेष्ठत्वं नासिकेत-पुराणे प्रोक्तम्—

अग्निहोत्रमिदं तात ! संसारस्य तु बन्धनम् ।
जन्म-मृत्यु-महामोहाः संसारे पततां ध्रुवम् ॥
योगाभ्यासात् परं नास्ति संसारार्णव-तारणम् ।
न कार्य्यमग्निहोत्रं तु योगाभ्यासं कुरु प्रभो !

कूर्मपुराणेऽपिः—

योगाग्निर्दहति क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम् ।
प्रसन्नं जायते ज्ञानं ज्ञानान्निर्वाणमृच्छति ॥

अत्रिसंहितायामपि—

योगात् संप्राप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।
योगः परं तपो ज्ञेयस्तस्माद् युक्तः समभ्यसेत् ॥
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया ।
गतिं गन्तुं द्विजाः शक्ता योगात् सम्प्राप्नुवन्ति माम् ॥

इदानीन्तानाः बहवो बाह्याडम्बरमात्रेण योगिलिङ्गधारिणो किमप्यासनादिकं प्रदर्श्य परमपवित्रां योगक्रियां स्वोदरपूरण-व्यापाररूपेण परिणमन्ति । परमेष उपहास अन्यायो वा । उक्तञ्च—

न वेषधारणं सिद्धेः कारणं न च तत्कथा ।
क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः ॥

क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यात् अक्रियस्य कथं भवेत् ।
न शास्त्रपठनादेव योगसिद्धिः प्रजायते ॥

महर्षिभिर्योगायाष्टाङ्गानि निर्दिष्टानि । केचन "षडङ्गो योग" इति वदन्ति ।

पतञ्जलियोगसूत्रेः—

"यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारण-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि ।"—इत्याहाष्टाङ्गानि ।

गोरक्षपद्धत्यान्तु—

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वदन्ति षट् ॥

इति यम-नियमयोर्बाह्यसाधनमात्रं प्रदर्शितम् ।

आध्यात्मिक-स्पन्दनम्

योगाभ्यासे सर्वदैवाध्यात्मिक-स्पन्दनस्य प्राधान्यं विद्यते। उक्तं हि योगशास्त्रेः—

कार्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्यापकम्
स्पन्दश्चापि तथा जगत्सु विदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तथेयमाकृतिविशेषत्वादभूत् स्पन्दिनी
शब्दश्चोदभवत्तदा प्रणव इत्योङ्काररूपः शिवः ॥

योगाभ्यासिभिः सत्स्पन्दनधारणार्थं प्रचारार्थञ्च मनसा वाचा कर्मणा सत्कार्यं कर्तव्यम् । प्रायो योगाभ्यासरताः सिद्धगणा अत एव तीर्थस्थानेष्वेकान्त एव निवसन्ति । तैरेव महापुरुषैस्तपस्विभिश्च पुण्यक्षेत्राणि तीर्थ-स्थानानि च पवित्रीकृतानि, आध्यात्मिक-स्पन्दनैः प्लावितानि च । उक्तञ्च शुद्धितत्त्वेः—

प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसः ।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

कैलाशशिखरस्थ-मानसतीरवासिभिः स्वामिप्रणवानन्दैः "आध्यात्मिक-स्पन्दन"—नाम्नि पुस्तके तीर्थानां स्पन्दनस्य तालिका प्रदत्ता । सा चेदृशीः—

१ कैलाशः—१०० प्रतिशतम्,
२ मानसरोवर—१०० ,,
३ गङ्गोत्री—७८ ,,
४ केदारनाथ—७५ ,,
५ बदरीनाथ—६६ ,,
६ रुद्रनाथ—६५ ,,
७ यमुनोत्री—६४ ,,
८ ओंकारनाथ ६४ ,,
९ आबू ६४ ,,
१० शेषनाग ५४ ,, (कश्मीरे)
११ श्रीशैल ५० ,, ,,
१२ अमरनाथ ५० ,, (कश्मीरे)
१३ शारदा ५५ ,, (कश्मीरे)
१४ पशुपतिनाथ ५० ,, (नेपाले)

ज्यौतिष-दर्शनम् ।

लेखकः—डा० राखालदास रायः, एम० बी०, डी० पी-एच०
श्री राजमोहन उपाध्यायः, ज्यौतिषाचार्यश्च

यथा संसार ऐहलौकिक-पारलौकिकेति द्विविधो भेदः श्रूयते, तथैव राशिचक्रेऽपि द्विविधो भेदः । मेषादिकन्यान्तमैहलौकिका राशयः सन्ति । तुलातो मीनान्तञ्च पारलौकिका राशयः सन्ति । विगते चतुर्थाङ्के—ऐहलौकिक जीवनस्य भेदविषया वर्णिता एव । तत्र च मेषादिषु पशुभावस्य पूर्णत्वं प्रत्यक्षमेव प्रतीयते ।

अथेदानीं पारलौकिक-जीवनस्य विचारस्तथा तुलादि षड्राशिसाफल्येन विकाशः समुपस्थाप्यते। पारलौकिक-जीवनस्य मूलाधारभूता विचारशक्तिरस्ति। ऐहिकपारलौकिकयोर्मध्ये कः श्रेष्ठतम इत्ययं निर्णयो विचारबलेनैव लभ्यः। विचारस्य तुलनामूलत्वादस्य राशेस्तुलेति संज्ञा। अत इदं ज्ञायते यत्तुलायामुत्पन्ना विचारशक्तौ प्रबला भवन्ति। भोगात्मक-विचारमन्त्री शुक्रोऽस्य राशेः स्वामी।

विचारशक्तेर्विकाशानन्तरं पशुभावस्य निकृष्टता, पारलौकिक-जीवनस्य चोत्कृष्टत्वमवलोक्य मनसि व्यामोहात्मिका क्षुब्धता जायते यन्मया बहुजीवनं वृथा यापितम्, मम का गतिर्भवितेत्यनुशोचन् वृश्चिकदंशनतुल्यं कष्टमनुभवति, अतोऽस्य राशेर्वृश्चिक इति नामधेयम्। पारलौकिक-जीवनस्य प्राप्तिः कथं स्यादित्यनुसन्धान-परायण इतस्ततो धावति, तच्च रजोगुणक्रियाविकाशरूपमतो रजोगुणशक्तेर्विकाशस्वामी भौमश्चास्याधिपतिः। अस्य फलञ्च नृणां बुद्धि-विचारशक्ति-युक्तकार्यदक्षता. शान्तिरहित उद्योगश्च।

'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'—इति न्यायेन वृश्चिकान्ते गुरोराविर्भावः। यतो गुरुं विना पारलौकिकजीवन-प्रवेशो दुष्कर इति केवलमेकाग्रतैव तत्र प्रवेशद्वारम्। अतोऽस्य राशेर्नाम धनुरिति। यथा धनुर्धर एकाग्रतामुपगम्य शर-सन्धान-दक्षो भवति, तथैव विक्षिप्तचित्तो वृश्चिकराश्युत्पन्नजीवो गुरुकृपयाएकाग्रतां लभते। अतोऽस्य राशेः फलमनुसन्धानपूर्ण-कार्य-दक्षत्वम्।

'अल्पा विद्या भयङ्करी'—अर्थात् गुरुकृपया धनुषि एकाग्रतां लक्ष्यवेधञ्चावगत्य शिक्षार्थिनः कृतकृत्यतां मन्यन्ते। अधीतस्य शास्त्रस्य परीक्षणमत्यावश्यकं भवति। अत एव दशमो राशिर्मकरनाम्ना विख्यातः। अयं दशमः कर्मराशिः, कर्मभूमावेव कर्मवीरस्य परीक्षा भवति। परीक्षको यदा परीक्षां करोति, तदा स यमरूपः प्रतीयते। अतस्तस्य राशेः स्वामी शौरिः, यमः, शनिरिति कथ्यते। जीवभ्रमणरथस्य मनोदेहात्मकं चक्रद्वयं वर्तते। ज्यौतिषे-लग्न-चन्द्र-इति नाम निर्दिष्टमस्ति। भाग्यवशात् यस्य जन्मलग्नं मकरराशिर्भवति; स जीवः परीक्षायोग्यो भवतीति बोध्यम्। परीक्षायां यस्य देहो मनश्च यत् स्थानोपयुक्ते भवतः सः जीवः पुनः कर्माधीन-दशमक्षेत्रे जायते। पूर्वं व्याख्यातं यत् परीक्षा-समये परीक्षको यमराज इव प्रतीयते। परञ्च यदा स परीक्षायां योग्याङ्कं ददाति तदा छात्रैः संस्तूयते। अत एकादशराशेः स्वामी शनिर्धर्मराज नाम्ना शास्त्रे प्रसिद्धः। अतः शनैश्चरस्य धर्मराज-यमराज इति नामद्वयं साधु।

अत्रेदमवधेयम्—यद् यथा नदीजलं वायुना ताडितं तरङ्गाकुलं भवति परं घटस्थं जलं वायु—सङ्घर्षरहितं निश्चलं भवति तथैव घट-कुम्भ-राश्युत्पन्नो लग्न-चन्द्र-युतो जीवश्चित्तस्थैर्यशाली मृदुभाषी च भवति। स्थिरचित्ते हि ब्रह्म प्रतिभासते। अतः स जीवो ब्रह्मज्ञान-लाभोपयुक्तो भवति।

संसारचक्रमुक्तो जीवः कारणसलिलरूपे ब्रह्मणि प्रविशति। गुरुरेव ब्रह्मस्वरूपः, स एवास्य मीनराशेरधिपतिः। ब्रह्मभावस्थितस्य जीवस्य सर्वे दोषा लयं यान्ति। तस्य कायः प्रेमभावे परिवर्तते। अतोऽयं शुक्रस्योच्चराशिः। ब्रह्मभावोऽवाङ्मनसगोचरः। अतः सति ब्रह्मज्ञाने वागभावः। अत एवात्र वाक्पतेर्बुधस्य नीचैः स्थानम्। यस्य कस्यापि मीनराशेर्मीन-नवांशे लग्नचन्द्रयोः संस्थानं भवेत्तदा तस्य मोक्षमादिशेत्।

इत्येवं द्वादशराशीनामुत्पत्तिस्तथा तेषां दोषाः व्याख्याताः। विभिन्नराशीनां गुण-दोषा स्वाष्टमस्थाने लयं प्राप्नुवन्ति—इति प्रत्यक्षं दरीदृश्यते। यथा—

मेषस्य गुणः क्रोधः स्वाष्टमे वृश्चिके-अनुतापदशायां लयमेति। वृषस्य गुणः कामः स्वाष्टमे धनुषि—एकाग्रतायां लीयते। मिथुनस्य गुणो लोभः स्वाष्टमे मकरे-संयमे लयः प्राप्नोति। कर्कटस्य गुणो मोहः स्वाष्टमे कुम्भे—चित्तस्थैर्ये—लीयते। सिंहस्य गुणोऽहङ्कारः स्वाष्टमे मीने-ब्रह्मज्ञानेविनश्यति। कन्याया गुणो मात्सर्यं स्वाष्टमे मेषे-क्रोधे शाम्यति। तुलायाः गुणो विचारः स्वाष्टमे वृषे-कामे क्षीयते। वृश्चिकस्य गुणो अनुशोचना-स्वाष्टमे मिथुने-लोभे क्षयं याति। धनस्य गुणो-एकाग्रता स्वाष्टमे कर्कटे-मोहे विनश्यति। मकरस्य गुणः संयमः स्वाष्टमे सिंहे-अहङ्कारे विलीयते। कुम्भस्य गुणः चित्तस्थैर्यं स्वाष्टमे कन्यायां-मात्सर्ये क्षीयते। मीनस्य गुणः ब्रह्मज्ञानं स्वाष्टमे कन्यायां कुतर्के नश्यति।

अतएव ज्योतिषशास्त्रे सर्वत्राचार्यैरष्टमं मृत्युस्थानमुदीरितम्। तस्येदमेव रहस्यम्।

इदानीं यावदस्माभिर्देशविचारः क्षेत्रविचारश्च कृतः । साम्प्रतं काल-विचारः प्रस्तूयते—

तत्र प्रथमं वामकेश्वरतन्त्रे सेतुबन्धाख्यटीकायाम् "लोके स्त्री-पुंसयोः सामरस्य-दशायां यथा ब्रह्मरन्ध्रस्थितः शुक्लविन्दुः काममन्दिरं प्रविष्टः शोणविन्दुनैकीभवति तदैव बाह्यान्तरमानन्दमात्रात्त्रशेषब्रह्मैव भासत इत्यनुभवसिद्धम् । श्रुतिरपि— "यथा प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । सुषुप्तिदशायामज्ञानवृत्तिरस्ति । सामरस्य-दशायां तु न साऽपि तिष्ठति । एवं सति तादृश-सामरस्यनिष्ठस्याऽऽनन्दात्मकत्वे सति गर्भोत्पादकत्वरूपसाधारणधर्मस्य सृष्टिप्राक्कालीन-शिव-शक्ति-सामरस्येऽपि दर्शनाल्लौकिकप्रक्रियाऽयूह्या । कामविन्दोः शोणविन्दुना सह परस्परानुप्रविष्टत्वे सति विस्पष्टत्वे ·विन्दुद्वयं विसर्गो हकारो विमर्श इत्यादिसंज्ञा । इयं हकाररूपा शक्तिरेव च कलेत्युच्यते । सेयं कामकलेत्युच्यते । सैव कालचक्रादौ स्थिता ।"—इति ।

कालस्त्वयमनन्तोऽखण्डरूपात्मकश्च । परञ्च सृष्टिज्ञाने तस्य सगुणब्रह्मकल्पनाधारेणैव कालखण्डस्य प्रयोजनम् । तत् खण्डारम्भस्थानं सृष्ट्यारम्भे पूर्वोक्तकामकलाचक्रस्यादिमं विन्दुस्थानम् । अत्रेदमवधेयं यत् यथा कामकलाचक्रे विन्दुत्रयं दृश्यते । तथैव कालचक्रेऽपि भूतवर्तमानभविष्यदादयो त्रिविध-भेदाः सन्ति ।

अत्राङ्मनसगोचरब्रह्मसत्तायां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा द्विविधा शक्तिः समुपलभ्यते । आधारशून्ये सति शक्तेर्विकाशो नैव जायते । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमेति पञ्च आधाराः पूर्वं प्रतिपादिताः । ब्रह्माण्डे सन्त्यनन्ताः शक्तिभेदाः । परं दशभिरेवेन्द्रियैस्तेषां ग्रहणं भवति । आगमशास्त्रे त एव दश महाविद्यारूपेण व्याख्याताः । पञ्चतत्वानामुपरि दशविधशक्तिसंचारेण ५ × १० = ५० विकाशा जायन्ते । इमे भेदाः संस्कृतभाषायां पञ्चाशन्मातृकावर्णरूपाः सन्ति । तेषां पुनः प्रवृत्ति-निवृत्ति भेदेन ५० × २ = १०० भेदाः जगति कारण-शरीरे वर्तन्ते । कारणोपरि पुनर्दशविधशक्तेर्लीलाप्रभावेण १०० × १० = १००० मिता भेदा भवन्ति । ते च सूक्ष्मशरीरे सहस्रार पद्मनाम्ना शक्ति-विकाश-केन्द्र-स्वरूपाः सन्ति ।

कालज्ञाने मूलसूत्रम्—

नलिनीपत्र-संहत्या सूक्ष्म-सूची-विभेदने ।
दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञकः ।
अति सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो रघूद्वह ।

अत्र श्लोकोक्त-नलिनीदल-सूक्ष्म-शरीरे सूक्ष्मशरीरे सहस्रदल-कमलस्य एकैकं शक्तिकेन्द्र-रूप-दलं चास्ति । त्रिंशल्लवै त्रुटिरेका । त्रिंशत् त्रुटिभिरेका कलभा । त्रिंशत् कलाभिरेका काष्ठा, त्रिंशत् काष्ठाभिरेको निमेषः, अष्टनिमेषाणामेक अंशुः । एवं सूक्ष्म-काल-विभागः । उक्तञ्च प्रपञ्चसारे प्रथमपटले—

"यो हि सूक्ष्मान्तविन्दुः स एवस्थूलादिविन्दुः ।"

पूर्वोक्त-सूक्ष्म-देहस्थ-सहस्राधरोपरि पुनर्दशविधशक्ति सञ्चारेण स्थूले १०० × १० = १०००० —विकाशाः सम्भवन्ति । गुणदृष्ट्या शक्तेश्चतुर्विधा अवस्था भवति । त्रिगुणात्मिकावस्था । सत्वरजस्त मात्मिका एता एवावस्थाः शास्त्रे—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति । १०००० दशसहस्रविकाशोपरि चतुर्णां सञ्चारेण ४०००० मिता भेदा भवन्ति । स्वरोदयशास्त्रे एकैकगुणभोग काल एकैक दिनमुक्तम् । अतः ४०००० सहस्रदिने ब्रह्मणः सृष्टिस्थितिलयाः पूर्णत्वमुपयान्ति । ब्रह्मकल्पेनैव सृष्टि-विकाश-लयाः भवन्ति । अत ४०००० दिने एककल्पपूर्त्तिर्भवति ।

क्षेत्र-विभागस्य सूक्ष्मतमांशा विकला इत्यभिधीयन्ते । ६० विकला = १ कला, ६० कला = १ अंशः, ३६० अंशः = एकचक्रपूर्त्तिः । भगणो वा भोग इति कथ्यते ।

[क्रमशः]

"वेदामृतं पीयताम्"

शुद्धार्ष-प्रतिभा-प्रसून-महसा ज्ञानश्रियं हासयद्-
यत्सन्मौक्तिकधीषु जीवनरसं सञ्चारयद् राजते ।
सत्यान्वेषणतत्परागमगणे जीवातुरेवात्मन—
स्तद्दिव्यात्मगुणौजसैकममलं वेदामृतं पीयताम् ॥

—श्रीशैलेन्द्रपाठकः, (तराना)

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता ।

लेखकः—

श्री भवानी प्रसाद महाशयः

(क्रमागतः)

तत्रैव सर्वप्रथमं सिलीषा-प्रान्त-पर्वते ।
ग्रामे ह्यविवसन् बालः प्रसन्नतनुरित्यभूत् ॥१८॥
अष्टवर्षवया बालो नदी-शोभा-विमोहितः ।
मृगीं निभालयामास खञ्जां चरण-विक्षताम् ॥ १९ ॥
स्थितां मुहूर्त-पर्यन्तं जानुदघ्ने नदी-जले ।
मनोज्ञ-लोम-शोभाढ्यां सुनेत्रां नेत्रहारिणीम् ॥ २० ॥
तत्कारणस्य जिज्ञासा-तत्परो बाल-मानसः ।
अन्येद्युरपि तत्रैव प्रसन्नतनुराययौ ॥ २१ ॥
तत्रागत्य मृगीमेतां नियते समये स्थिताम् ।
ददर्श दर्शने दक्षः प्रकृत्याः पर्यवेक्षकः ॥ २२ ॥
सप्ताहानां त्रयं यावत् एवमेव तु सा मृगी ।
नियमेन जले तत्र तिष्ठन्ती तु शनैः शनैः ॥ २३ ॥
लभमाना स्वपादस्य स्वास्थ्यं द्वाविंशवासरे ।
पादनीरोगतां प्राप्य प्लुत्या मृगनिसर्गया ॥ २४ ॥
प्रद्रुता पूर्णवेगेन प्रसन्नतनुसम्मुखे ।
निविडं हि महारण्यमनायासं समाविशत् ॥ २५ ॥
अष्टवर्षायुषस्तस्य बालस्य हृदयेऽनया ।
प्रसन्नतनु-संज्ञस्य कृतं घटनया पदम् ॥ २६ ॥

१—सिलीशिया (Silesia) प्रान्ते ग्राफेनवर्ग (Grabenberg) इति प्रसिद्धायां पार्वत्य-ग्रामटिकायां १७९९ तमे खिष्टाब्दे, केषांचिन्मते १७९० तमे वत्सरे समुत्पन्नः ।

२—प्रेसनीट्ज़ेति (Presnitz) नामा । प्रसन्ना तनुरिति तस्य रूपान्तरम् ।

पञ्चानां हि महाभूतानां तृतीयस्य धारिणः ।
सर्वश्रेष्ठगुणं स्वास्थ्य-कारितां हि विवेद सः ॥ २७ ॥
अष्टवर्षेष्वतीतेषु षोडशाब्दवया असौ ।
प्रसन्नतनुरिध्मार्थं वनात् काष्ठं समाहरन् ॥ २८ ॥
प्रचण्ड-हिमपातस्य घोरवात्या समाहतः ।
अन्धप्रायः पथभ्रष्टोऽन्विष्यन्निज-निकेतनम् ॥ २९ ॥
वात्या-वेगो यदा शान्तस्तदात्मानमधोमुखम् ।
पर्यस्तायास्तृणच्छाया अधस्तात् पतितं वत ॥ ३० ॥
प्रायः प्रपीडितास्तस्य चतस्रः पर्शुकास्तथा ।
प्रविष्टा विक्षता जाताश्च्युताः स्थानात् स्वकीयतः ॥३१॥
अधस्तात् पतितश्छाय्यं संस्मरन् हरिणीं स ताम् ।
मृगीकृत-चिकित्साया निरचैषीत् परीक्षणम् ॥ ३२ ॥
उद्धृतश्चात्मनस्तोय-चिकित्सा-तत्परोऽभवत् ।
हरिणीवज्जले स्थातुं नाशकद्भग्न-पर्शुकः ॥ ३३ ॥
न्यधात्तस्माज्जलेनार्द्रं क्षते प्रगुणितं परम् ।
शुष्कं शुष्कमिदं भूयो भूयस्तोयेन चार्द्रयत् ॥ ३४ ॥
एवं दिनेषु गच्छत्सु पीडाह्रासे क्रमेण हि ।
विक्षतांगो बलं लब्ध्वा पूर्णं स्वास्थ्यं स लब्धवान् ३५
इत्थं सभ्य-समाजात् स दूरापास्तो निरक्षरः ।
कृषीवलसुतो दीनो निजबुद्ध्या सुतीक्ष्णया ॥ ३६ ॥
प्रखरप्रभया युक्तः स्वानुभूति-बलेन च ।
अभूज्जल-चिकित्साया आद्याविष्कार-कारकः ॥ ३७ ॥
धारोष्णं गोपयः शाक-फलासेवन-देशिनीम् ।
प्रचारयन् यशो लेभे निसर्गाहार-पद्धतिम् ॥ ३८ ॥
आपश्चिकित्सकस्यास्य प्रसिद्धस्य निकेतनम् ।
आराज-रंकस्याबाल-वृद्धस्याखिलरोगिणः ॥ ३९ ॥
प्राप्य मानवसंघस्य शरण्यागारतां ध्रुवम् ।
प्राकृतस्वास्थ्य-सद्माख्यां यथार्थामाससाद तत् ॥ ४० ॥
परं प्राचीन-रूढौ तु सक्ता अन्ये चिकित्सकाः ।
नाविष्कारमिमं नूत्नं सहमाना असूयया ॥ ४१ ॥

ईर्ष्याज्वाला-कवलिताः सर्वे तस्यापकारिणः ।
दूषणारोपणैस्तस्य कारार्थमभिसन्दधुः ॥ ४२ ॥
सत्यस्यासीज्जयोऽन्ते तु प्रसन्नतनुरप्यसौ ।
दोषावलि-विनिर्मुक्तः प्राप्तवान् निर्मलं यशः ॥ ४३ ॥
जलोपचार-मुख्यास्ति प्रसन्नतनुपद्धतिः ।
अतो जलचिकित्सेयं यथार्थैव निगद्यते ॥ ४४ ॥
ततश्च परमाचार्याः प्रणिधान-परायणाः ।
अनेके भावितात्मानः चिकित्सा--शास्त्र-पद्धतौ ॥ ४५ ॥
अस्यां विवर्द्धयामासुर्लघनं वस्तिकर्म च ।
विज्ञान-सम्मतं पथ्यं मृत्तिकायाश्च लेपनम् ॥ ४६ ॥
चिकित्सां सूर्यकिरणैरुपचारञ्च विद्युता ।
नानासनानि व्यायामं विविधं चाङ्गमर्दनम् ।
देहमानस-विश्रामं वाष्पस्नानं तथैव च ।
सर्वं प्रधानभूतं हि प्राकृतं जीवनं तथा । ४८ ॥

× × × ×

जल-चिकित्साया विकासः ।

प्रसन्नतनुचिकित्सापद्धत्या औषध-कोषे (निघण्टौ) विष-बहुलवटिकाः, कटुतिक्त-क्वाथाः, कषायाश्च प्रवेशं न प्रापुः । प्रत्युत; चिकित्सा-सरणिः सा प्रत्यग्र-पार्वत्य-पवन-सेवन-समन्विता, अन्वर्थ-जीवनापरपर्याय-गिरिनिर्झरिणी-शीतल-स्वास्थ्य-प्रद-जलोपचारा, स्वच्छ-स्रोतःसलिल-पान-परायणा, सुस्वादु-फल-मूल-शाकाहारा, सतुष-समग्राङ्ग-गोधूमादिसाधारणान्नाहारपरा, वनविहारिणीनां नव-शष्प-परिपालितानां धेनूनां धारोष्ण-पयसश्च पथ्येन पर्युपेता । विपुल-व्यायाम-संयुक्ता चासीत् जीवनस्य नैसर्गिक्या सरलया संविधयाऽनया निसर्गत एवापगतरोगाणां रोगचिकित्सार्थिनां नानान्तिक-दूर-देशादागतानामाराजरङ्काणमाबालवृद्ध-वनितानां च स्वास्थ्य-सद्म-पदवीं प्राप प्रसन्नतनोर्वनान्तनिकेतनमचिरेणैव । नवाविष्कृत-प्राकृतिक-चिकित्सा-शिक्षार्थिनोऽपि बहुसंख्यका जनास्तं परिवेशयाम्बभूवुः । निरौषध-प्राकृतिक-जल-चिकित्सा-प्रणालीयमचिरादेव प्राप्तप्रचारा पितृभूम्यां शर्मन-मह्यामेव श्रद्धाधनान् पट् पटुशिष्याना-चकर्ष । ते हि [1] भेषज-विक्रयी हानः (Hahn), तन्तुवायो लुई [2] काह्नेः (Luis Kuhne), शिल्पकारो [3] रिक्लिः (Rikli), पौरोहित्यकर्म्मा क्नाइप् [4] (Jather Knepp), भिषक् लाहमानः [5] (Lahmann) शरीर-समुन्नतिकला-संस्थापकः टर्नवाटर-जानः(Juan Vater Juhn) इतीम आसन् । साक्षात्कृत-कर्म्माणस्ते सर्वे प्राकृतिक-चिकित्साया विस्तीर्णभूम्याः किमप्येकैकं क्षेत्रं स्वानुशीलनप्रयत्नेन समर्द्धयामासुः । एकस्तेषां जलोपाचारेण सह प्राकृतिक-पथ्य-प्रणालीं बहु मेने । अन्यो मृत्तिका-चिकित्सां । कश्चिद् वायु-चिकित्सां । कोऽपि सूर्य-रश्मि-चिकित्सां, अपरः प्रकाशचिकित्सां । अन्ये विद्युतदुपचारम्, अन्ये मानस-चिकित्सां व्यायाम-चिकित्सां चेत्येवं कमपि विशिष्टप्रकाशं चिकित्सापद्धतिमाविश्चक्रुः ।

एतेषु जलचिकित्सायाः परमोद्धारकः प्रबल प्रचारकस्तस्यां स्वास्थ्याभिनवविज्ञानाभिधायाः पद्धत्याः प्रादुर्भावकः श्रीलूईकोह्ने प्रधान पद-भाक । स शर्मण्य देशान्तर्गत-लेपजिक नगर निवासी । तस्यपद्यमयं पुण्यं चरितमग्रे लिखिष्यामि । [क्रमशः]

× × × ×

लीला-पद्मम्

(१)

यमुना-पुलिनाभिमुखं
शृङ्गाटक-सङ्गि-तुङ्ग-निलयस्य
अवतीर्य्य मन्द-मन्दं
प्रासादात्, काऽपि कमलिनी चलिता।

(२)

कुरुते चरणन्यासं
सरणौ, कुतुकेन, चिन्तयन्तीति—
रमते जल-खेलायां
मनो निदाघस्य सान्ध्य-वेलायाम्।

(३)

हरितः सम्प्रति परितः
पांशवगुण्ठनवृता, नवीनेयम्—
लोकं लोकं ललना
स्फुट-वदना सुस्मितं तनुते।

(४)

नन्दन-वनेऽप्यलभ्यं
लब्ध्वा विकसित-शिरीष-सौरभ्यम्
अन्धो गन्धवहस्तां
चञ्चल-हस्तां पलायितः स्पृष्ट्वा।

(५)

प्रतिपदमुन्मद-नयना
निरीक्षते साऽयनान्तराल-गता
रवि-कर-मृदितावयवा
सन्तप्ता पांसुला धरा कीदृक्?

(६)

संसर्गज-दोष-गुणाः
भवन्ति, सम्यग् जनश्रुतिस्तावत्,
कालिन्दी-कूलस्थाः
कथमथ कृष्णास्तमाल-तरव इमे।

(७)

तेजोमयस्य दाहक-वृत्ते-
श्श्यामा च शीतला यमुना
सूर्य्यस्यापि विचार्य्यं,
कथमात्मा नात्मजा बभूवेति।

(८)

कल्लोल-ध्वनिरेषोऽध्वनि
यमुनायास्समाह्वयति सर्वम्
"किमु धरया सह तपसे,
विहरस्व तुषार-धारया सह मे।"

(९)

एवं विचारयन्ती
गौरी शुक्लाम्बरा समेत्य तटम्
गङ्गेव साङ्गभङ्गि-
र्यमुना-सङ्गं मनाग् लेभे।

संस्कृत-शिक्षोन्नतेः किमप्यौपयिकं कर्म

चन्द्रकिशोरपति त्रिपाठी, व्याकरणाचार्य्यः

जीवनस्योज्जीवनमेव शिक्षाया मुख्यं प्रयोजनम्। एवञ्च यया आधिभौतिक्य आधिदैविक्य आध्यात्मिक्यश्चोन्नतयः प्राप्ताः स्युः; सैवशिक्षा शिक्षापदव्यपदेश्या भवितुमर्हति। यद्यनया दृष्ट्या साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षाऽऽलोचनीया स्यात्; तदाऽस्य असफलता सपद्येव दृष्टिपथे पथिकायते। सा चापूर्णताऽसफलता वा वर्तमान-शिक्षासरणेरेव दुष्परिणामः। महर्घताया अस्मिन् सर्वग्रासिसमये विहाय पञ्चषपण्डितान् न कोऽप्येतादृशो विद्वानस्ति यस्य सपरिवारस्योदरपोषणमपि साधु सम्पद्येत। एवञ्च यत्र भोजनेऽपि सन्देहस्तत्रापरस्य कस्यापि भौतिक-सुखस्यानुसन्धानं नूनं शशशृङ्गायमाणमेव। तथा चान्नप्रधानेऽ-

स्मिन् युगे तेषामाध्यात्मिकाधिदैविकोन्नतेर्न काप्याशा, अत्रोदाहरणानि न परोक्षाणि। सार्वत्रिक्युन्नतिस्तु दूरे तिष्ठतु नाम, साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षासरणिस्तु तावती दूषिता जाता यदद्यत्वे यत् पठ्यते तदपि न ज्ञायते; तदा तस्य सारस्यस्य अविस्मरणीयस्य कथैव का ? अद्यत्वे बहुविधाः शिक्षा अन्वेषणादन्यत्रापि प्रदीयन्ते, याभिः काप्युन्नतिः प्राप्यते; किन्तु संस्कृतशिक्षामन्तरा एतादृशी निरर्थिका तु कापि शिक्षैव नास्ति यया यत् पठ्यते तदपि न ज्ञायते, कथञ्चिद् ज्ञानमपि अस्तु नाम। परञ्च ये ग्रन्थाः पाठ्यन्ते शास्त्रि-आचार्यविभागे ते तु लोकत एतावन्तो बाह्याः सन्ति यत्र लीनास्ते न स्मरन्ति स्मरणीयमपि विषयम्। अद्यत्वे संस्कृतशिक्षा-संस्थासु सार्वत्रिक्येवेयं व्यवस्था दृश्यते, यदध्यापकः कमपि पाठमेकवारमेवाध्यापयति, अन्यस्मिन् दिने पुनरन्यः पाठः प्रचलति। यः पाठोऽध्यापितः; सोऽध्येतृभिर्बुद्धो न वेति प्रश्नो नोत्थाप्यते तैः। तत्राध्यापकानामपि न दोषस्तेषां समय एतावानेवावशिष्यते; यस्मिन् एते पाठनमात्रमेव कर्तुं प्रभवन्ति। यदि ते पाठनेन सह पाठश्रवण-लेखनेऽपि कुर्युस्तदा परिक्षापर्यन्तं पाठ एव न समाप्यते। अयं तु समग्रो दोषः संस्कृत-शिक्षा-सरणेरेव। दोषो यस्य कस्यापि वा भवेत्; किन्तु अनेनच्छात्राणां यादृशः सर्वतो विनाशो भवति तस्य स्मरणेनापि हृदयं विदीर्यते। व्याकरणन्यायात्मकस्य संस्कृतसाहित्यस्य दुरवबोधता सर्वविश्रुतैव। एकवारस्य श्रवणेनैव तस्य ग्रन्थियुता फक्किका सर्वस्य स्मृतिपथमापतेत्—इति त्वसम्भवि; किन्तु सर्वत्रापि विद्यालयेऽस्यैवासम्भवि वस्तुनः प्रचलनमस्ति-इत्यहो पतनस्य पराकाष्ठा !

एकतस्तु पठनवेलायामेव पाठोऽनवबुद्धो भवति, तत्रापि खण्डशः परीक्षादानेन सा दुरवस्थाऽऽयाति यन्नवदशवर्षाणि यावदनावृत्तोऽनालोचितश्च तिष्ठति। यदि मध्यमायाश्चतुर्थखण्डीयाश्छात्राः प्रथमखण्डस्य विषयं विस्मरन्ति; तदाऽऽचार्यसमाप्तौ तस्मिंस्तस्य लेशोऽपि कथमवशिष्येत ? अवबुद्धोऽपि पाठो यदा नवदशवर्षानन्तरं विस्मरति तर्हि का तु कथानवबुद्धस्य पाठस्य। आचार्योत्तरं पूर्वमवबुद्धः पश्चात् विस्मृतोऽपि पाठः श्रमात् पुनरुज्जीवनार्हः कथञ्चिन्नाम, किन्तु यः पाठः पठनवेलायामेवानवबुद्धस्तस्य स्मरणस्य पुनः पठनमन्तरा क उपायः ? अतएवाद्यत्वे ये आचार्या निस्सरन्ति ते द्वादशवर्षाणि पठित्वाऽपि आत्मानं तत्रैव पश्यन्ति यत्र ते द्वादशवर्षेभ्यः प्रागासन्। किमियं शिक्षापि शिक्षापदव्यपदेशार्हा ? इदं पठनमपि पठनमेव ? किमस्यैव नाम प्रगतिः ? किमेषाऽपि दशाऽप्रतर्क्याऽक्षोभ्या च ? किं शिक्षाया यन्मूलं प्रयोजनमुज्जीवनमस्ति तस्यैव हत्याद्यतन-प्रचलिति-शक्षया न भवति ?

अनया शिक्षया यो दुष्परिणामोऽजनि स न तिरोहितः कस्यापि। संस्कृतशिक्षायाः केन्द्रीभूतायां काश्यामेव तेषां विद्वद्वरेण्यानां गतिविधिं पश्यन्तु ये संस्कृतशिक्षायाः सुधारस्य चर्चामपि श्रुत्वा कुप्यन्ति, गालीदानैरात्मतुष्टिं प्राप्नुवन्ति। किं तेऽपि स्व-बालकान् संस्कृतमेवाध्यापयन्ति ? ईषत् काशीं विहायान्यस्थानेषु संस्कृतपाठशालायाः स्थितिं पश्यन्तु विद्यार्थिनामध्यापकानाञ्च समा संख्या दृश्यते। साम्प्रतं लेखकस्य पुरः गोरखपुर-बलिया-गाजीपुर-बनारस-मण्डलस्य ग्राम्याः संस्कृतविद्यालयाः, येषां संख्या काशीतः कतिगुणा अधिकाः सन्ति; वर्तन्ते, तत्रापि केवलं कालेजेषु एव अधीयानानां छात्राणां संख्याः पर्यालोच्य संस्कृतविद्याया महान् ह्रासकालः स्पष्टं प्रतीयते। सत्यमस्ति यत् कामाशामादाय संस्कृताध्ययने जनप्रवृत्तिः स्यात् ? यदा तु आचार्योत्तरमपि संस्कृतभाषायामेकस्य पत्रस्य लेखनमपि न सम्भाव्यते, न च सम्भाव्यते भाषणेनाऽपि स्वाभिप्रायप्रकटनम्। पुनः काऽऽशा तच्छिक्षा-शिक्षितैः ?

कथयिष्यन्ति केचन यद् वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत महाविद्यालयस्य 'क्विन्सकालेज'—पुष्टाचार्य-परीक्षा स्व-स्व-विषयस्य पुष्टयर्थं किमु न निर्धारिता ? किन्तु तस्यापि गतिविधिं वीक्ष्य मदीयमुत्तरं नकारात्मकमेव भविष्यति। नाद्यावधि कस्यापि पठितविषयस्य पुष्टयर्थं प्रयतनमभूत्, न चाचार्यपरीक्षाभ्यन्तरे यासां शिक्षाणामावश्यकता स्वयमेव प्रिन्सिपल-महोदयेनानुभूयते तत्रापि प्रगतिरभूत्। इत्थमत्रापि वर्षत्रयं मुधैव याप्यते। सत्यन्त्विदमस्ति यत् आचार्यपरीक्षा द्वादशवर्षेभ्यः प्रागेव छात्रान् पातयति, किन्तु पुष्टयाचार्य-परीक्षा नूनं तत्र वर्षत्रयं योजयति।

तत्रत्यस्य साधोलालानुसन्धान-विभागस्य दशाप्येवमेव। एतावन्ति वर्षाणि व्यतीयुस्तेन विभागेन किमनुसंहित मद्यावधि ? प्रतिवर्षं मुद्राणां सहस्रं व्ययीकृत्यापि संस्कृतसमाजस्य किमुपकृतम् ? किं तस्याधिकारिणः सन्तोषप्रदमुत्तरं दास्यन्ति ?

मदीयस्त्वयं विचारो यत् पुष्टाचार्यानुसन्धान-विभागयोः परीक्षाविभागस्य च धनमादाय एकोऽध्यापकविद्यालयः

[१३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्]

पारसीक-धर्मतत्त्वम्

सङ्कलयिता—रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्री, पण्डितमार्त्तण्डः

[सुप्रभातस्य द्वितीयाङ्क उपयुक्त-शीर्षकेण केचन पारसीक धर्म-सम्बन्धिनः श्लोकाः प्रकाशिता आसन्। ते च प्रिय-वराणां पण्डितमार्त्तण्ड-रेवाशङ्कर मेघजीशास्त्रिणां सकाशात् समुपलब्धा आसन्। तत्राष्टौ श्लोकाः प्रकाशिताः। अवशिष्टा अष्टौ श्लोकाश्च साम्प्रतं तैः संप्रेषिताः पुनः प्रकाश्यन्ते। एतेन हिन्दू-परसी-धर्मयोः प्रचुरं सामञ्जस्यं प्रतीयते।

—सम्पादकः]

येषामेवाङ्गना या ऋतुसमय-दिनात् सप्तरात्रैर्भवेयुः
पूताः, सूताश्च मासे प्रसवन-दिनात् शुद्धदेहास्तथैव॥
रम्याचारेण गौरा नवकनकनिभा वीर्यवन्तो वलिष्ठाः
पूतात्मानश्च नित्यं विकसितवदनास्ते वयं पारसीकाः॥९॥

वेश्यास्त्रीभिर्न सङ्गः पितृषु शुचिमुखं श्राद्धमग्निश्च सेव्यः,
नो मांसं यज्ञबाह्यं नहि स्वपिति महीं जातपुष्पा च नारी।
वैवाह्या लग्नशुद्धिर्न च भवति शुचिर्भर्तृहीना पुरन्ध्री
येषामाचार इत्थं प्रतिदिनमुदितस्ते वयं पारसीकाः॥१०॥

चत्वारिंशद्दिनानि प्रचरति न बधूः पाककार्ये प्रसूता
मौनाढ्या स्वल्पनिद्रा जपविधि-निरताः स्नान-सूर्यार्चनेषु।
नित्यं ध्यायन्ति चैवं मरुदनलधरातोयचन्द्रार्कयज्दान्
येषां वर्णो विदीनाः सततमभिमतास्ते वयं पारसीकाः॥११॥

पानीयं व्योमचन्द्रौ हुतवहमनिलं भूमिमादित्यमेवं
श्रीहोर्मिज्दं च दातारमचलममलं चेतसा चिन्तयन्ति।
नित्यं ये न्यास-पाठं विदधति जयदं धर्मदं कर्म्मदं च
आहारे मौनभाजस्तनुशुचिकरणे ते वयं पारसीकाः॥१२॥

ऊर्णामय्यां धृतां यामतिफलबहुलां जाह्नवी-तोय-तोल्यां?
योषाणां चैव पुंसां वनगुणरचितां हेमवर्णां सुरम्याम्।
योगाकारां विशालां गुरुजनवचनैर्मेखलां धारयन्ति—
शास्त्रोक्तां श्रोणिदेशे हृदि कवचमथो ते वयं पारसीकाः १३॥

प्रायश्चित्तं सदोषे विदधति दुरितक्षालनार्थं सगव्यम्
गोमूत्रं स्नानपूर्वं बहुतर-दिवसैः शुद्धिरेवं मनोज्ञा।
स्नानं नित्यं गुरूणां सुवचन-करणं कल्मषक्षालनार्थं
येषामाचार इत्थं प्रतिदिनमुदितस्ते वयं पारसीकाः॥१४॥

पूर्वाचार्य-प्रबद्धैर्विरचित-रुचिरैर्मोक्षमार्ग-प्रदात्री
संस्कारैः संस्कृतानां विरचित-विधिना कथ्यते व्योमदा या
सर्वेषाञ्च त्रयाणां दहनवसुमती-भास्कराणाञ्च पूजा
शुद्धे रम्या च तस्याः प्रगदितमहिमास्ते वयं पारसीकाः॥१५

श्री होर्मिज्दः सुखं वः सकलविजयकृत् पुत्रपौत्रादिवृद्ध्यै
दाता श्री आतशोऽयं स भवतु भवतां पापनाशाय नित्यम्।
श्रीसूर्यः सानुकूलो बहुतरफलदो न्यासजाप्याय पञ्च
हे यूयं पारसीकाः! असुरविजयिनो यान्तु मान्यञ्च नित्यम्

'Training college' योज्यः। तत्राचार्योत्तरैर्मेधाधिच्छात्रैः पठितविषयस्यार्षग्रन्थस्यैव पोषणपुरस्सरं लोकोपयोगिशिक्षायै यतितव्यम्। अनया रीत्या विद्यायाः संरक्षणं तु स्यादेव; योग्याध्यापकानामुपलब्ध्या भावि-छात्र-वर्गा अपि अन्येषां छात्राणां समक्षे न पश्चात्पदा भविष्यन्ति। अन्यथा अन्धेन नीयमाना यथान्धा' इति लोकोक्तिं चरितार्थयन्त नामतोऽपि न स्थास्यन्ति। आशासे, शिक्षा-मन्त्रिणो संस्कृतज्ञानामस्माकं दशाः पर्य्यालोच्य सावधाना भविष्यन्ति।

को वेदान्नुरिष्यति?

- श्री लालचन्द्र शर्म्मा, आयुर्वेदाचार्यः

[शेषांशः]

अथ खलु पण्डितजवाहरलाल-नेहरूं प्रति न किञ्चिदपि वक्तव्यमस्ति। स हि महाशयो महामहिमः, अमुकुटो भारतीय-जनता-हृदय-सम्राट्, भारतीय-पराधीनता-निगडोत्त्रोटन-तत्परः, महातपस्वी। अथ च

सर्व-सम्पत्सम्पन्ने कुले जातः, जन्मनः प्रभृति पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षितः, तत्संकृतौ पालितः, पोषितः, चिकित्सितः, राजनीतिक-कार्य-व्यापृतः, आयुर्वेदानभिज्ञश्च "अवैज्ञानिकोऽयमायुर्वेदः"--इति वदेत् चेत् न तस्य कोऽप्यपराधो दोषश्च। तथापि १५-२-४६ तमे दिवसे हिन्दू-विश्वविद्यालये भाषमाणेन तेन स्वीकृतमायुर्विज्ञानस्य वैज्ञानिकत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन। यद्येवं विधा अन्येऽपि कदाचिदेवं वदेयुः, भाषेरन् वा; तदा नते दोषभाजो न वाप्यपराधिनः। परन्तेषामेवंविधवादस्य प्रतिवादस्तु नितरामावश्यक एव। येनान्येऽपि गड्डलिकाप्रवाहेणैवं वक्तुं नोत्सहेयुः, भाषण-लेखन-स्वातन्त्र्यस्य च दुरुपयोगं मा कुर्वन्तु। यद्येवं कश्चित्स्वदेशीयः परदेशीयो वा तन्महत्वानभिज्ञो भाषणस्य लेखनस्य दुरुपयोगं कुर्यादपि, तदा न स सह्यः, क्षम्यो वा भवितुर्महतीति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसो वैद्याः।

सखेदं निवेद्यते यदधुना ईदृशी प्रणाली प्रचलिता; या आयुर्वेदीय-विचार-निर्मल-धारां मलिनयन्ती, डाक्टरी-वाटिकां सिञ्चन्ती, भारतीयमनोमत्स्यान् बलपूर्वकं पश्चिमाभिमुखं प्रवाहयन्ती प्रबलवेगेन प्रवहति। तद् यथा--

आयुर्वेदीय-पत्रपत्रिकासु एलोपैथी-चिकित्सापद्धतिमनुसृत्य लेखा लिख्यन्ते, तत्पुस्तकानामनुवादाः पुस्तकाकारेण प्रकाश्य वैद्यानां शिरसि प्रसभमारोप्यन्ते; तान्येव च पुस्तकानि-आयुर्वेदविद्यालयेषु पाठ्यत्वेन सबलं सच्छलं साग्रहञ्च स्वीकृत्य स्वीकार्य वा भाविवैद्यानां विद्यार्थिनां कोमलहृदयेषु निवेश्यन्ते। भाषणेषु च--'वयमप्यायुर्वेदभक्ताः,' 'अस्माकमपि हृदयेषु जागर्ति श्रद्धा-आयुर्वेदे यथान्येषामित्यादि विविधवाक्यानि प्रयुज्य प्रारम्भे; पश्चात् वदन्ति यत् "आयुर्वेदे महती त्रुटिर्विद्यते, प्रतिसंस्कर्तॄणामज्ञानात्-आयुर्वेदग्रन्थेषु विकृतिरायाता। प्रतिलेखक-मुद्रकादीनां प्रमादात् पाठव्यत्ययाश्च सञ्जाताः। भारतीयायुर्वेदेऽदो नास्ति, इदं नास्ति, एतन्नास्ति, नासौ विषयः पूर्णतां गतः, नाऽत्र विषये तेषां ज्ञानमासीत्"--इत्यादि।

इत्येवं यन्मनसि समायाति तद् बहुधा बहुशश्च स्वैरं विकथ्यते वाचालया निरर्गलया च वाचा यत्र तत्र सर्वत्र। आस्तामेषा कथा। श्रूयतामपरादपि—

अयिभोः! सुविज्ञातायुर्वेदराद्धान्ता आयुर्वेदाराधकाः विद्वांसः! शान्तेन दान्तेन च चेतसाऽवददतु भवन्तोऽवधानपूर्वकम्। निकष्यन्तेऽधुना विमर्श-निकषे पश्यतोहराणामलङ्कारा इवाक्षेपकाणामाक्षेपाः।

श्रीगणनाथसेन-महाशयो वदति:—

"सेयं चरकसंहिता साक्षादग्निवेशतन्त्रमेव-इति न युज्यते वक्तुम्।" इति।

(१) प्रत्यध्यायान्ते—"अग्निवेशकृते तन्त्रे" इति लिखितम्।

(२) आदौ च—"इतिह स्माह भगवानात्रेयः" इति च। अस्य टीकायाम् चक्रपाणिरपि लिखति—

"अत्र 'स्माह' इति शब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिडर्थे 'लटः स्मे' इति लट्, न भूतानद्यतने परोक्षे, आत्रेयोपदेशस्याग्निवेशंप्रति अपरोक्षत्वात्।

--चरक, सूत्रस्थान, अ० १, सू० १.

(३) आरम्भतोऽन्तपर्यन्तं सर्वत्र-आत्रेयाग्निवेशयोः सम्वाद-परम्परा।

(४) सर्वस्मिन् तन्त्रे कुशल-वादकेन वाद्यमाना वीणेव मधुरतरतारमन्द्र-कल-काकली-कलिता एकैवाविसम्वादिनी वाणी आहिमालयादामहोदधि प्रवहमाणा पतितपावनी गङ्गेवार्ष-भावना-भावित-भावानुद्भावयन्ती श्रूयते, दृश्यते, अनुभूयते च।

(५) प्रतिसंस्कर्त्रा च स्वयं स्वीक्रियते—"तन्त्रस्य कर्ता प्रथमं अग्निवेशो यतोऽभवत्।"

एवमिह सति नानाप्रमाणसंप्लवे सेयं चरक संहिता साक्षात् अग्निवेशतन्त्रमेवेति कथं न युज्यते वक्तुम्—इति स्वर्गीयः सेन-महोदय एव जानातु।

अथ द्वितीय आक्षेपः सेन-महाशयस्य। स यथा—न चास्याः (वर्तमान-सुश्रुतसंहितायाः) प्राचीन-सौश्रुत तन्त्राद् •वृद्धसुश्रुतापरपर्यायात् अभेदः कथमपि सम्भाव्य इति।

अयमप्याक्षेपः ससारो निस्सारो वेति विचार्यते तावत् (१) प्रत्यध्यायं यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय—इति सुस्पष्टो निर्देशः।

(२) चतुर्विधानि सूत्राणि सन्ति सुश्रुतसंहितायाम्। तानि यथाः—गुरुसूत्रम्, शिष्यसूत्रम्, स्वकीय-सूत्रम्, प्रतिसंस्कर्तृसूत्रञ्चेति।

(३) नहि तावदस्यां सुश्रुत-संहितायामुपदिष्टानांमुपदेशानां भगवान् धन्वन्तरिरेव प्रथमोपदेष्टा। यतः स स्वयं कथयति—"इह खल्वायुर्वेदमष्टाङ्गं कृतवान् स्वयम्भूः"—इति कथयति। तथा तत्प्रतिसंस्कर्त्ता "स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्धि यः काशिपति प्रकाशितम्" —इति सुस्पष्टं वदति। एतेनैतदपि निःसन्देहं ज्ञायते यत् एष खलु ज्ञानराशिर्ब्रह्मसंहितातः समायातो वर्त्तते। तत्रापि च स्मृत्या एवोपलब्धः; नतु अभूतपूर्वो निर्मित इति सुदृढो विश्वासः सर्वेषामपि नवीनानां पुरातनानाञ्च भारतीय-विदुषामित्यलं सुविज्ञात-ज्ञापनेन।

(४) एषा च सुश्रुत-संहिता सूत्रस्थानादारभ्योत्तरतन्त्रपर्यन्तं सूत्रस्थानीय-तृतीयाध्यायोक्तानुक्रमणिकानुसारं सुव्यवस्थित-स्थानाध्यायादि-व्यवस्थया सुव्यवस्थिता, सप्ताङ्गैरुपेतापि शल्यतन्त्रप्रधाना, विधिविहित-क्षाराग्निकर्म-जलौका-शृंग-अलाबू-शिरावेधादि-विधाना, नानालङ्कारालङ्कृता, सर्वाङ्गसुन्दरी युवतिरिव वृद्धाप्यद्यापि विराजतेतराम्।

(५) प्रतिसंस्कर्त्ता स्वयमेव प्रतिजानाति यत् यत्किञ्चिदप्यस्यां संहितायां लिखितं वर्ततेऽर्थजातं तत्सर्वमपि—

"ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः।
धारयित्वा सुविमलं मतं परमसम्मतम्॥
उक्ताहार-समाचारः इह प्रेत्य च मोदते।"

(६) तथा च भगवान् धन्वन्तरिरपि तत्र तत्र सर्वत्र संहितायां "वत्स! सुश्रुत!" इत्यादि सस्नेह-सम्बोधनैः सम्बोध्य सुश्रुतमध्यापयन् दरीदृश्यते।

इत्येवं सत्सु नानाप्रमाणेषु वर्तमानायाः सुश्रुत-संहितायाः प्राचीन-सौश्रुततन्त्रात् कथंकारं भेदः सम्भाव्येत इति सावधानेन मनसा समालोचनीयं सुधीधौरेयैरिति प्रार्थये।

कियल्लिखामः, कियदुत्तरयामः, कियत् खण्डयामः, कियच्च मण्डयामः भारतीय-स्वास्थ्य-सुधार-योजना निर्माणार्थं केन्द्रीय-शासक-मण्डल-द्वारा नियुक्ता 'भोर-समितिः, कथयति—

"भारतात् भारतीया चिकित्सापद्धतिस्तथैव निस्सारणीया यथा रूस-चीनादि-देशेभ्यस्तदीया चिकित्सा-पद्धतिर्निस्सारिता।"

युक्तप्रान्तीय-स्वास्थ्य-मन्त्रिपदे प्रतिष्ठिता विजयलक्ष्मीर्वदति यत्

"ये भवन्तोऽद्य स्वदेशीय-चिकित्सां प्रशंसन्ति, ते भवन्तः कुतो न स्वसदन-समीप-समुत्पन्नानि 'जड़ी-बूटी'-नामानि औषधान्युत्पाद्य स्वीयां स्व-सम्बन्धिनाञ्च चिकित्सां कुर्वन्ति।"—इति।

एवमेव चान्येऽपि बहवो भारतीया अप्यभारतीया इवायुर्वेदविरोधिभावना-भावितान्तःकरणाः सञ्जाता इत्यत उपसंह्रियतेऽसौ लेखः पुनरुक्ति-पुरस्सरम्—

'को वेदानुद्धरिष्यति' ? इति

" अहो विरक्तानां व्यामोहः !"

अयि मान्याः सुप्रभात—सम्पादकाः !

सुप्रभातस्य पञ्चमेऽङ्के 'शङ्कराचार्याणां दुर्व्यवस्था' शीर्षकेण भवद्भिर्लगुडप्रहारेणेव सुधारपक्षमवलम्ब्य परा भूताः सर्वेऽपि शङ्कराचार्याः। स्वयं विदुषां स्पष्टतरं क्रूरतमञ्चा-लोचनं कुर्वताऽपि भवता 'वयं पञ्चोत्तरं शत' मिति न्यायेन काशीस्थ-पण्डितानां मानरक्षाऽपि महता चातुर्य्येण विहिता। श्रीकरपात्रि-कृष्णबोधाश्रम-स्वामिनां हार्दिक-पक्षपातिभिर्भव-द्भिरेतेषामादर्शदण्डित्वमपि प्रख्यापितम्। स्वयञ्च सम-दृष्टिना भवता ,सर्वेऽपि शङ्कराचार्या एकस्यामेव कोटौ संस्थाप्य संमोचित आत्मा। हन्त ! लेखन-कौशलम् ! अहो सम्पादन-चातुरी-तुरी ; यया बुद्धि-वेम्नः सहकारेण महान् बुद्ध्यावरणपटः प्रणीतः ! तदर्थं धन्यवादाः !

एतदस्माभिरपि निष्पक्षमूरीक्रियते यत् कियतः कालात् कैश्चन सिंहासनाधिरोहण-लोभेन महान् कूट-कपट- व्यवहारं कृत्वा मर्यादा-विघातो विहितः। यद् भवद्भिर्लिखितं यत्के-वलमेकलः शृङ्गेरीपीठ एव प्रचलति, तदपि भ्रमास्पदमेव। यथा श्रीशान्त्यानन्द-श्रीचन्द्रशेखराश्रम-श्रीमदभिनवसच्चिदा-नन्दतीर्थादिभिर्गायकवाडराज्यस्य प्रतिज्ञापत्रे हस्ताक्षराणि-कृत्वा तस्य दासता स्वीकृता, तथैव शृङ्गेरी-मठाधीश्वरेणा-ऽपि महिसूर-राज्यस्य दासता स्वीकृताऽस्ति। महिसूरराज्ये प्रचलितानामधार्मिकनियमानां तैः कदापि विरोधः कर्तुं न पार्यते। यद्येवमेव बडोदराशासकस्य प्रतिज्ञापत्रं स्वीकृत्य तद्दासतामकरिष्यत् श्रीराजराजेश्वराश्रमो वृद्धयतिस्तदा चन्द्र-शेखरसच्चिदानन्दतीर्थादीनां नामापि नाश्रोष्यत। गायकवाड़-नरेश्वरेण बहुधा प्रार्थिता अपि श्रीवृद्धतपस्विनो राजराजे-श्वराश्रमस्वामिनस्तस्य दासतां स्वीकर्तुं नोद्यताः। प्रत्युत त्रिंशद्वर्षेभ्यः केवलमेतदर्थमेव विवादं कुर्वन्ति यत् बडोदरा-नरेश्वरस्य नास्त्यधिकारः शङ्कराचार्य-प्रतिष्ठापने। मोह मयीस्थ-महान्यायालयेनाऽपि साम्प्रतमेव निर्णयः प्रदत्तो यत् 'बडोदराशासकस्य शङ्कराचार्य-निर्माणे नास्ति कोऽप्यधि-कारः। प्रजाया एवाधिकार' इति।

अतएवाभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थैर्जनता-बहुमत-लाभाय श्रीस्वामिकरपात्रिणां करग्रहणं कृतम्।

इतः श्रीकरपात्रिस्वामिनामपि स्वसभा-सम्मेलनादि-कार्यसञ्चालनार्थमेकः शिखण्डी पीठाधीश्वर अपेक्षते। चिरकालं यावज्ज्योतिष्पीठाधीश्वरेणैव गुरुणा कार्यं समचालयत् स्वामि-प्रवरः। साम्प्रतं तत उद्विग्न अभिनवमेवाग्रहीत्। स्व-स्व-स्वार्थसाधनाय द्वयोः सम्मेलनमभूत्।

यद् भवद्भिर्लिखितम्—"एते धर्माचार्याः समधिकधनतृष्णया पीठात् पीठान्तरम्, सम्प्रदायात् सम्प्रदायान्तरम्, आचार्यादा-चार्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति।"—इति सर्वथा सत्यमेव केषाञ्चन-वर्तमानाचार्याणां विषये संघटते। भारतीकृष्णतीर्थ-महोदयैः श्रीत्रिविक्रमतीर्थ-महोदयानां शिष्यत्वं विहाय पुरीस्थ-गोव-र्धनमठाधिकाराय तच्छिष्यत्वं स्वीकृतम्। श्रीमतामेवाभिनव-सच्चिदानन्दतीर्थैरपि प्रथमं विष्णुस्वामिसम्प्रदायस्याभिनव-कृष्णानन्दतीर्थस्य शिष्यत्वं स्वीकृतम्। तदनु तं परित्यज्य प्रभासस्थ त्रिविक्रमतीर्थस्य गुरुपरम्परा स्वीकृता। ततश्च द्वारकापीठलोभेन मर्यादा-विरुद्धं तृतीयवारं शान्त्यानन्द-गुरु-परम्परा स्वीकृता।

एतदतिरिक्तमेभिश्चातुर्मास्यव्रतं विहाय स्वपितृ-पितृव्ययोः समीपे गमनं कृतम्। एतदपि विश्वस्तसूत्रेण ज्ञातमस्मा-भिर्यत् शान्त्यानन्द-चन्द्रशेखराश्रमवत् बड़ोदराधीश्वरेण सह प्रतिज्ञापत्रद्वारा समयं कृत्वा द्वारकापीठाधीश्वरत्वं प्राप्तवन्तः। किमेतत् सर्वं यतिधर्म्मानुरूपम् ? यद् भवद्भि-रुक्तं ततोऽप्यधिकं विधीयते दण्डधारिभिः सन्न्यासिभिः।

भवन्तो लिखन्ति यत्—"शङ्कराचार्यपीठाधिकारो राज्ञां न्यायालयानां वा हस्ते न भवेदिति"—इत्येत-दर्थमेव श्रीमन्तो राजराजेश्वराश्रमस्वामिभिस्त्रिंशद्वर्षेभ्यो-ऽभियोगः सञ्चाल्यते गायकवाड-नरेश्वरेण सार्द्धम् यत् शङ्कराचार्यनियुक्तौ नास्ति राज्ञोऽधिकारः। मोहमयी न्यायालयेनाऽपि तदनुकूलमेव निर्णीतम्। इदानीं शङ्करा-चार्य-निर्माणे सनातन-जनताया अधिकार एव स्वीकृतो न्यायालयेनाऽपि। अतएव व्याकुलाः श्रीमदभिनव-सच्चिदानन्दस्वामिनो जनताया बहुमतमवाप्तुं सर्वत्र स्वीयं प्रचारं कुर्वन्ति। वस्तुतस्त्विमे बड़ोदरा-वेतन-भोगिनःकर्मकराः शङ्कराचार्याः सन्ति। नास्त्येतेषां तत्र कोऽप्यधिकारः।

इमे,एतेषां पूर्वाचार्याश्च बड़ौदा-राज्येन सह प्रतिज्ञाबद्धाः सन्ति यत् विधवाविवाहादि-राज्यसम्मत-विषयेषु विरोधं न विधास्यामः। नच राज्यानभिमतं-सनातनधर्म-प्रचारं

करिष्याम इति तस्य प्रतिज्ञापत्रस्य प्रतिलिपिरपि प्रहीयते सहैव सम्पादकानां भवतां सविधे ।

अथापि धर्मसङ्घस्य धर्मधुरन्धराः सञ्चालकाः करपात्रिस्वामिनः, वर्णाश्रमस्वराजसंघ-स्वामिनः, भारतधर्ममहामण्डल प्रभृतयः सिद्धान्तहीनाः, दक्षिणा लाभ-लुब्धाः काशिकाः पण्डिताः यदि तस्यैवाभिनव-स्वामिनः पक्षपातं कुर्वन्ति, तदा कृतं सनातनधर्माभिमानेन। एतेन सुस्पष्टमेवेदं यदिमे सर्वेऽपि बडोदरा-राज्यानुकूला एव धार्मिकाः। तदा व्यर्थमेव धर्मश्रद्धावतां धनिनां धनानि, धूम्रयान-वाष्पयान-वायुयान-सभा-सम्मेलन—यन्त्रालय—पत्र प्रकाशनादि-स्वप्रचार-साधनेषु व्ययीकुर्वन्तः स्वार्थसाधन-निरता मिथ्या वासुदेवाः दाम्भिका एव सन्ति सनातनधर्मनेतारः। यद्येवं तदा आर्यसमाजेन, हिन्दूसभया वा किमपकृतम् धर्मस्य। एतत्सर्वं भोजनभट्टानां लीलायितमेवेति प्रतीयते।

भवन्तः काशिकपण्डितानां पक्षमवलम्ब्य यद् वाक्कीलतां कुर्वन्ति, तदपि न हृदयेन। तत्रैवाङ्के भवन्तः पण्डितानां स्थितिमपि वर्णयन्ति यदिमे मुद्राद्वयलोभेन सर्वमप्यनर्थजातं ,कर्तुं सन्नद्धाः सन्तिष्ठन्ते। एष तु तेषां व्यवसाय एव। एतेषामियमनर्थ-परम्परा चिरप्ररूढा, प्रसिद्धा च भवद्भिः प्रयत्नशतेनाऽपि नापनेतुं न वा परिमार्ष्टुं शक्या।

महामण्डलादिसंस्थानां विषये किं बहु वदामः। प्रायः सर्वेऽपि जानन्ति तल्लीलाम्। वस्तुतस्तु सनातनधर्मक्षेत्रे न कोऽपि विद्यते नियासकः, नापि नियमः, न चापि नियम्यः।

सर्वेऽपि तादृशा एव।

स्पष्टवादितायां सिद्धान्त-दृढतायां सुप्रसिद्धोऽपि भवान् करपात्रिस्वामिनां काशीस्थ-विदुषाञ्च संसर्गेण तस्मिन्नेव प्रवाहे पतित इत्यत्रापि न सन्देहः। भवतैव नैकवारं श्रीमतां राजराजेश्वराश्रमस्वामिनां वाराणस्यामभिनन्दनं विहितम्। भवतामनुरोधेनैव च ते धर्मसङ्घ-यज्ञे वाराणस्यां समागताः, तत्रच भवतैव तेषां चिर-निवास-प्रबन्धः कृत आसीत्। सुप्रभात-कार्यालये च तेषामभ्यर्थनाऽपि कृता पण्डितसभासहकारेण। तथापि भवन्तस्तेषामाचार्यत्वे विप्रतिपन्नाः।

भवता परस्पर-प्रेम-प्रचाराय या व्यवस्था समादिष्टा, सा तु समीचीनैव; तथापि विचारणीयम् यत् त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं गुर्जरप्रान्तीयैरन्यप्रान्तीयैश्च सनातनधर्माभिमानिभिः सश्रद्धं धनं दत्त्वा यस्याचार्यत्वं संरक्षितं स्वीकृतञ्च। येन च केवलं गायकवाडनरेश्वरस्य निरङ्कुशतां मिथ्याधिकारञ्च निर्मूलयितुं प्रयतितम्, स वृद्धतपस्वी, न सिंहासनाधिरोहणाय यतते; प्रत्युत मर्यादा-संरक्षणायैव यतते। धर्माय यतते। विवशतया सामयिक-साधनानामुपयोगं करोति। न श्रीराजराजेश्वराश्रमस्वामिनामाचार्येण सह विरोधः, तेषान्तु केवलमुच्छृङ्खलस्य धर्ममर्यादा-भञ्जकस्य, बड़ोदराराज्येन सह विरोधः।

छत्रचामरादिराजोचिताचार-व्यवहार-परायणतां यद्विनिन्दन्ति भवन्तस्तन्मठाम्नायानुकूलमेव। आचार्यैर्देववत्, राजवद्वा व्यवहर्तव्यम्। तत्र प्रजाभ्यः करग्रहणमप्यादिष्टमाचार्याणाम्। तत्रापि द्वारकापीठाधीश्वराः श्रीमद्राजराजेश्वराश्रमस्वामिनो नितरां सरलाः, तपस्विनः, फलाहाराः, आडम्बरशून्याः, धनालय-कार्यालयादि-व्यापार-विरता अशौवस्तिका एवेति भवद्भिरपि शतशोऽनुभूतमेव।

अभिनवाचार्यास्तु स्वगृहमपि गच्छन्ति, पितृ-पितृव्यादीनामपि सम्बधं स्थापयन्ति। मूलबागलु-मठस्यापि प्रबन्धं कुर्वन्ति। एतत् किं यतिधर्मानुरूपम्? एवं विचारणायान्तु श्रीमतां श्रद्धाभाजनभूताः करपात्रिस्वामिनो यत् कुर्वन्ति द्रव्यसंग्रहम्, प्रेस-पत्र-प्रकाशनादिकम्, सङ्घर्षम्, विविधयानैर्गमनागमनम्-किमेतदपि दण्डिधर्मान्तर्गतं मन्यन्ते भवन्तः?

किमधिकम्, कृपया पत्रमेतत् प्रकाश्य भवद्भिः स्वीया निरपेक्षता संरक्षणीया। पत्रेण सहैव बहूनि पत्राणि साधनानि च प्रहीयन्ते-शारदापीठ-विषये, तदप्यालोच्य पुनर्विचारणीयं सुधीधौरेयैः सम्पादकैरित्यलमतिप्रसङ्गेन।

१२५, गुलालवाड़ी, **बंबई** } भवतामेव—
रेवाशङ्कर मेघजी शास्त्री

[अस्मत् प्रियसुहृद्भिः शास्त्रिभिः प्रेषितं पत्रं प्रकाशितम्। एभिः पत्रेण सह बहूनि प्रमाणानि च प्रेषितानि। तत्सर्वमालोच्य पत्रस्यास्य विषये स्वीयमभिमतमग्रिमाङ्के प्रकाशयिष्यामः। वयं नात्र विवादमभिलषामः, परं विषयस्यास्य स्पष्टीकरणमपि वाञ्छामः—सम्पादकः]

शैव-वैष्णव-लीला।

लेखकः--पण्डित दुण्ढिराज शास्त्री, न्यायाचार्यः, पुरातत्व-संग्रह-कर्ता

वैष्णवाः शैवाश्च परस्परतः स्वाभिमतदेवता-पक्षपातिनो-ऽन्यदेवतापक्षविनो-मिथो विवदन्ते। तत्रप्रथमतो वैष्णवाः शिवादिदेव-पूज्यचरण-कमलं निजनाथं श्रीकृष्णं स्तुवन्ति—

श्रुतीनामुद्धर्ता सकल-धरणी-भार-वहनः
स्वभक्तानां त्राता बलिसदन-संरक्षण-करः॥
प्रदाता सिद्धीनां कुशलकरणो देव-सुखदः
प्रहन्ता दुष्टानां जयति हरिरीशप्रियपदः॥ १॥

ततः शैवाः स्वभिमतेश्वर-पूज्यपाद-हरिस्तुतिमाकर्ण्य व्यकुलितान्तःकरणाः परमेश्वरमकिञ्चित्करत्वान्निदन्ति

अहो मत्स्यः कूर्मो वनभुवि विहर्ता पशुरयं
छली मातुर्द्वेष्टाऽवनि-सुत-निहन्ता रणमुखे॥
परस्त्रीणां हर्त्ता श्रुतिविहित-हिंसां विघटयन्
परोत्कर्षासोढः कथमिह हरिः सेव्यचरणः॥ २॥

एवं विष्णुमभिनिन्द्य स्वमनीषित-देवमीशं नमस्कुर्वन्ति

सुधाधारो भाले शिरसि सलिलं पापहरणं
वपुर्गौरं यस्य प्रवरनटनालम्बनकरम्॥
यदर्धाङ्गे नारी-सकल-रमणी-रूपजननी
कथं वन्द्यो न स्याच्छिव शिव शिवो न त्रिजगताम्॥३॥

अथ वैष्णवाः शैवोक्त-शिवस्तुतिमाकर्ण्य तं प्रत्यवयवतोऽभिनिन्दन्ति।

कलङ्की यन्मौलौ तदनु निटिले कृच्छ्रसरणी
विषं कण्ठे घोरं विषधर-युतं बाहु-युगलम्।
शिरोधारी हस्तः पितृवनभवं भस्म वपुषि
प्रभुर्नः श्रीमान्कथमिह जनानां पशुपतिः॥ ४॥

तमेव देवं प्रत्यभिनिन्द्य स्वमतं देवं ततः स्तुवन्ति—

ललाटे कस्तूरी-तिलक-लुलितं वक्षसि मणि-
र्गले रम्या माला नयन-युगलं पद्मसदृशम्।
श्रुतिद्वन्द्वं नानामणिगणलसत्कुण्डलयुतं
स लक्ष्मीशः शैवैर्न खलु परिहास्योऽखिलगुरुः॥५॥

ततः शैवाः विष्णुं विनिन्द्य शिवं स्तुवन्ति—

घृतादीनां चौरः प्रथमवयसि स्त्रीवधकरः
सुहृद्गोपालानां तदनु जननी-भ्रातृ-वधकृत्।
स्वरुक्मिण्याहर्ता शिवशिव परस्त्रीगतमनाः
कथं शास्त्रातीतो न खलु भवदीयो हरिरयम्॥६॥

यदीया तन्वङ्गी जगति जगदम्बेति विदिता
यदीयः पुत्रोऽसौ सकलजनताविघ्नहरणः।
यदीयं सन्धानं जगदुदरसम्पोषणकरं
तुलां को वा देवो व्रजति विभुनाऽनेन सहसा॥७॥

ततो वैष्णवाः शिवं विनिन्द्य विष्णुं स्तुवन्ति-तथाहि—

पयोराशेर्वामा शिरसि विधृता येन तटिनी
श्रुतिप्रोक्तं ध्वंसं गमितमखिलं कर्म सरुषा।
समुल्लङ्घ्याचारं विहितमधिकं ब्रह्महननं
न जानीमः कोऽयं वयमिति कुकर्मा पशुपतिः॥ ८॥

धनुः शैवं भग्नं करविधृतिमात्रेण शिशुना
कपिर्भूत्वा रुद्रो भजति चरणौ यस्य दृढधीः।
यदंघ्रिस्पृष्टोऽश्मा झटिति रमणीयं वपुरितः
स रामः किं वर्ण्यो दिशि विदिशि विस्फारितयशाः॥९॥

एवं शैव-वैष्णव-प्रोक्त-शिव-विष्णु-स्तुति-निन्दे श्रुत्वाऽऽचार्या उत्तरयन्ति—

द्वयोर्भक्ताः यूयं शृणुत वचनं भो हितकरं
वृथा द्रोहं मोहं त्यजत भजत द्वौ समतया।
तयोर्भेदं पश्यन्पतति नरके रौरव इति
श्रुतिस्मृत्योरुक्तं त्विह भवति दुःखी हतमतिः॥१०॥

ततोऽवोचन्नित्यं हर कमलपाणे स्मरहर !
प्रभो काशीनाथ व्रजयुवतिभोगिन्पशुपते !
हरे शर्व श्रीश त्रिपुरहर विष्णो गिरिपते !
गदापाणे पायादनुचितविधानात् गिरिश ! नः ॥११॥

शोकाश्रुबिन्दवः

रामावनीश-रमणी-जननी-विभूषा-
दासीकृता गुणगणैर्निखिलैः सुरम्यैः,
लक्ष्मीश्वरस्य रमणी रमणीयशीला
हा हन्त ! हन्त ! सुरसद्म गताऽद्य नूनम् ॥१॥

छायातरोर्गमनमेत्य समित्रवर्गाः
छात्रा विदेह-नगरावनिजा हि खिन्नाः ।
संघीकृताश्च वत ! सम्प्रति शोकतप्ताः
दीनाननाः कथय कस्य पुरः प्रयान्तु ॥२॥

यस्या गुणौघ-गणना-निरताब्जयोनि-
र्ज्योतिर्गणस्य च मिषेण नभोऽभ्यभूषत् ।
मुक्तिं गताऽद्य जगतीं सहसा स्म विद्व-
द्वागैकगोचरपथे पथिकायमाना ॥३॥

यस्याः प्रयाणसमये महिलाजनानाम्
दीर्घाः कवोष्णविगलन्नयनाम्बुधाराः,
मुक्ताकलाप इव सम्प्रति शोभमाना,
तद्वक्षसि स्थिरतया नु विलोकयामि ॥४॥

यस्या विदेह-नगरी-बुधवृन्दकाऽन्ते-
वासि-प्रवास-सदनाशन-वारि-दानात् ।
उत्फुल्ल-कीर्त्ति-लतिका जनताभिनन्द्या
सा किं समाश्रितवती परमं पदं तत् ॥५॥

के किम्वदन्ति कति वा किमहो रुदन्ति
किं शोककोकनदमद्य विकाशमेति
अन्तःपुरावनितले वरवज्रपातात्-
कोलाहलः कलयति प्रलय—प्रलापः ॥६॥

हा ! हन्त ! हन्त ! परितो विलपन्ति छात्रा
अन्तःपुरावनिगता महिलाश्च नूनम् ॥
अत्र स्थिता बुधजना वत ! भाग्यहीनाः,
मूकीभवन्त इव भान्ति सुचित्रकल्पाः ॥७॥

आत्मा तदीय उदितादितिनन्दनस्य
बिम्बं विभिद्य तमसःपरतामुपेत्य ।
जीवस्वभावमपहाय निजं स्वरूपम्-
नैर्वाणमद्य "जगदीश" पदं प्रयातु ॥८॥

—श्रीजगदीशचन्द्रमिश्रः "सुयशाः"

जयति विजयलक्ष्मीः

गीतिका—

चलति मन्दानिले सरसि सरसीरुहे
कनक-कुड्मल-मिलन्-मञ्जु-कल-भाषिणी ।
जयति भुवि भारते यशसि नवभारती
नेहरू-विजय-साम्राज्यपददायिनी ॥
वसति वृन्दावने मञ्जु-सेवावने
चन्द्रमुख—चन्द्रिका-शरन्नवयामिनी ।
कलित-कुसुमाकरे राष्ट्रपति-नायके
गायति मुदा नभसि सित-हंस-गामिनी ॥
इन्दिरा लसित-सौभाग्य-कलयानया
मञ्जुकर-कञ्ज-कलिता कमलवासिनी ।
क्षीरनिधि-तीरगा जनक-सदने यथा
मालती-विमल-वनमालया रञ्जिता ॥
लसति विजयाऽजया भारतश्रीर्वरा
लक्ष्म-लक्षणयुता विजयलक्ष्मीः शुभा ॥

—धरणीधरपाठकः; कविः

"यदर्थं ब्राह्मणी सूते तस्य कालोऽयमागतः ।"

प्रेयांसो महीयांसश्च विद्वांसः !

त्यजत मोह-निद्राम्, भजत प्रबोधम्, उतिष्ठत, अवतरत कार्यक्षेत्रे । यदि स-सम्मानं जीवितव्यम्, यदि विद्यते धमनीषु आर्य-महर्षीणां क्षीणतरोऽपि शोणित-सञ्चारः । यदि जाजागरीति विदग्ध-हृदये धर्म-प्रेमा, यदि जाज्वलीति कुत्रापि हृदयकोणे स्वाभिमानवह्नेर्विस्फुलिङ्गः, यदि वरीवर्त्ति शास्त्रभयम्, ईश्वरभयं वा, यदि विद्यते आत्मनि ब्राह्मणत्वाभिमानः, यदि संस्मर्यते नवराष्ट्र-निर्माण-करिणाम्, अभिनव समाज-सङ्ग्रन्थन-करिणाम्,धर्ममर्यादा-संरक्षण–विचक्षणानाम्, कृष्ण-बुद्ध-चाणक्य-शङ्कराचार्यादीनां नेतॄणां सुचरितम्, कार्यकलापश्चेत्तर्हि सोत्साहं सोल्लासं साभिमानञ्च समवतरन्तु कार्यक्षेत्रे ।

अद्यापि कोटिशो हिन्दूजनतानां हृदये वर्वर्ति भवतां कृते असीमा श्रद्धा, अनन्त-विश्वासः, अद्यापि भवतः प्रतीक्षन्ते नेतृत्वं भारतीयाः, अद्यापि विद्यते समयः समवतरणस्य ।

भगवता श्रीकृष्णेन तत्कालीन-दुष्टानां कंस-जरासन्ध-शिशुपाल-कालयवनादीनां विनाशाय किं किं कर्तव्यमकर्तव्यं वा, का का कूटनीतिर्वा, किं किं वा कौशलं नाचरितम् । भगवता बुद्धेन वाष्पयान-जलयान-व्योमयान-तडितसम्वाद--समाचारपत्र-निस्तन्त्रीक-विद्युद्वार्ता-प्रभृतिसाधनविरहितेऽपि काले न केवलं भारते; चीन-जयप्राण-(जापान)-यवद्वीप-(जावा) सुमात्रा-कम्ब्रोज-(कम्बोडिया)—सिंहल-(सिलोन) प्रभृतिदूरतम-देशेषु भीषणकष्टपरम्परामनुभूयापि महान् प्रचारः कृत आसीत् । नीतिनिपुणेन चाणक्येन ग्रीक-जातीयानामाक्रमणतो भारत-वसुन्धरां परिरक्षितुं कया कूटनीत्या नूतन-साम्राज्य-स्थापनं विहितम्, सेल्यूकस-नाम्नस्तच्छासकस्य कन्यापि चन्द्रगुप्ताय गृहीता। भगवता-शङ्कराचार्येण आसेतुहिमालयम्, आकामरूपादाकाश्मीरम् भ्रामं-भ्रामं कथं धर्मप्रचारं कृत इति नाविदितं कस्यापि ।

सृष्टेरारभ्य महाभारतकालं यावत् शापानुग्रह-समर्थाः पण्डिता ब्राह्मणा एव राष्ट्रनियामकाः, राज्ञामप्याज्ञापकाः, धर्म-प्रतिष्ठापकाः, समाज-सञ्चालका-आसन् ।

तदनन्तरं तादृश-त्याग-तपोविहीनैरपि ब्राह्मणैः नीतिशास्त्र-धर्मशास्त्रादीनां परश्शतान् ग्रन्थान् निर्माय स्वयञ्च तादृशमादर्शमाचरणञ्च विधाय राष्ट्र-समाज-धर्म-रक्षण-प्रयत्नः समयानुकूलो विहितः ।

ततोऽपि भयङ्करे काले विदेशिभिर्दुर्दान्तैः यवनापसदैः समाक्रान्ते भारत-भू-मण्डले तत्कालोचित-कर्तव्य-परायणैः–तुलसीदास-भूषण-रामदाससमर्थप्रभृतिभिर्विद्वद्भिरभिनव–साहित्यनिर्माण–द्वारा हिन्दूधर्म-रक्षायै-हिन्दू-राष्ट्र-रक्षणाय च श्लाघनीयः प्रयत्नो विहितः । तदानीन्तनैर्विद्वद्भिश्च तत्र कार्येषु यावच्छक्यं महत् कार्यमनुष्ठितम् । ब्राह्मणा विद्वांस एव परः सहस्रवर्षेभ्यो प्रधानामात्याः, न्यायधीशाः, राज्ञां गुरवः, राष्ट्र-समाज-व्यवस्था-सञ्चालका आसन् । आँग्ल शासनादारभ्य विदुषां पतनं प्रारब्धम् । सार्द्धशताब्द्यां वैदेशिकैः कूटनीतिज्ञैरस्माकं समूलोन्मूलनायालं साफल्यमासादितम् । अस्माकं बालकान्, अस्माकं पालकांश्चापि पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षा-संस्कृतिसंस्कृतान् विधाय अस्माकमेव विनाशाय सज्जितान् कृतवन्तः, अस्माभिः सह सुखेन सुचिरं निवसतो यवनान्

हिन्दूनां विनाशाय प्रोत्साह्य भारतीयं पवित्र-जीवनं नारकीय-यातनामयं कृतवन्तः । न केवलमस्माकमेव, प्रत्युत अस्मद्देशस्य, संस्कृतेः, धर्मस्य, अस्तित्वमेव विलोपयितुं कृतयत्नाश्च सन्ति ।

एष महान् दोषो विदुषामेव । स्वदेशीय-शिक्षा-दीक्षा-संस्कारादीनां नियन्त्रणं स्वदेशीया एव शिक्षकाः, आचार्याश्च कर्तुं प्रभवन्ति । एतदेव जीवितजातेर्जीवनम् । तदिदानीं भारतीय-नेतृणां कर्तुमकर्तुमन्यथा-कर्तुं समर्थानामस्माकं शिक्षणमपि वैदेशिकानां हस्ते तन्नियन्त्रितानां ताद्दशानामेवाधिकारिणां हस्ते वा विद्यते। ये जगतोऽपि शिक्षका भवितुमर्हास्ते विदेशिपरिचालित-क्षुद्रतम-शिक्षा-चक्रेऽहमहमिकया बम्भ्रम्यमाणा मरीम्रियन्ते। अहो विडम्बनम् ! किमिदमाश्चर्यम् !! इयमेव बुद्धिदास्यस्य चरमा सीमा ।

पुराकाले शिक्षायां राजनियन्त्रणं नासीत् । विद्वांसो महर्षयः स्वाश्रमेषु यथेच्छं देशोकालोपयोगिशिक्षा-सत्रं प्रवर्त्तयन्तिस्म । तत्र राज्ञां मनागपि हस्तक्षेपो नाभूत् । अतएव विविधविषयविद्यारत्नैर्विद्योतमानः संस्कृत-वाङ्मय-महार्णवो भासते । अनियन्त्रितत्वात् शिक्षापद्धतर्भारतीय-गुरुकुलेषु दर्शन-आयुर्वेद-ज्यौतिष धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र-कामशास्त्र-न्याय-वैशेषिक-सांख्य–योग–पातञ्जल–मीमांसा–प्रभृतिविविध-नवनवाविष्कृत शास्त्राणां पठन-पाठनं भवतिस्म । सर्वोऽप्येष महर्षीणामनियन्त्रितशिक्षाप्रणालीसञ्चालनेन भवतिस्म । यदीदानीमपि स्वतन्त्रा शिक्षा स्यात्तदा किं न भवेदाधुनिकानां देशकालानुकूलानां विविधाभिनवशास्त्राणां प्रादुर्भावः? परमिदानीमेकस्यैव कस्यापि स्थूलशास्त्रस्य दश पञ्च वा पुस्तकान्यधीत्य; आजीवनं तेष्वेव बुद्धिव्ययं कुर्वतां कूपमण्डूकानामिवास्माकं कथंकारं प्रतिभा-विस्फारः स्यात्?

एतदन्यन्महदाश्चर्यकरमसह्यञ्च विद्यते यत् संस्कृतभाषाध्ययनाय भारतीय-विद्यालयेषु पाश्चात्य-पण्डिताः सहस्राधिक-मासिक-वेतनेन समायान्ति। तत्रैव संस्कृतविद्वांसस्त्रिंशन्मुद्राभिः पाठयन्ति । भारतीय-दर्शन-साहित्य-संस्कृतीनामध्ययनाय विदेशीय-विद्यालयेषु गच्छन्ति भारतीयाश्छात्राः, तत आगत्य दर्शनसाहित्यादिविषयेष्वगाध-पाण्डित्यवतामपि विदुषामुपरि शासनं कुर्वन्ति, संस्कृत-शिक्षा-प्रणालीं निर्मान्ति । नास्ति भारतीय-संस्कृत विदुषामेको ऽपि विश्वविद्यालयो यत्र निखिलविश्वस्य जिज्ञासवश्छात्राः सविनयं समेत्य-भारतीयशास्त्राणामध्ययनं भारतीय-विद्वद्भ्यः कुर्वीरन् । किमतः परमपि दास्यं दौर्बल्यञ्च भवितुमर्हति । अस्माकं पूर्वजानाममूल्या ज्ञान-विज्ञान-सम्पत् वैदेशिकानां हस्ते विद्यते, वयञ्च मणि-विहीनाः सर्पा इव तन्मुखापेक्षिणस्तत्प्रदत्तैः कणैर्जीवनं यापयामः । कियद्दौर्भाग्यमस्माकं बुद्धिदासानाम् ? अपि नाम सह्या दुर्दशेयम् ?—किं कदापि विषयेऽस्मिन् स्वप्नेऽपिध्यान-प्रदानं कृतमस्माभिः ? अस्माकं देशे अस्माकं पैतृकसम्पत्तेरुपभोगः—अन्यैः क्रियते, वयञ्च तानेवोपजीवामः सादरमिति चरमा सीमा पतनस्य ।

एतदतिरिक्तं धर्मक्षेत्रेऽपि विदेशीया विधर्माणो यथेच्छं हिन्दुप्रजाः स्वधर्मे प्रवेशयन्ति, स्वच्छन्दं विलुण्ठन्ति, निर्दयमत्याचरन्ति, निष्करुणं व्यवहरन्ति, चतुर्दशकोटिमिता आर्य-नरनार्यो विधर्मे गताः, प्रत्यहञ्च गच्छन्ति । तत्र किमस्माभिः क्रियते ? अस्माकं धार्मिकं नेतृत्वमपि परेषां हस्ते समुपगतं विद्यते । हिन्दूसभा-कांग्रेस-आर्यसमाज-प्रभृतयः संस्थाः पण्डितानामसहयोगेनताननादृत्य यथेच्छं व्यवस्थां कुर्वन्ति। वयं तत्राप्युदासीनाः केवलं गालिप्रदानेनात्मानं सम्बोधयामः ।

सनातनधर्मक्षेत्रेऽपि न जाने कियन्तो धूर्त्ताः संस्कृत-

पाठशाला-सत्र-छात्रवृत्ति-व्याजेन लक्षशोऽर्जयित्वा दशमुद्राभिः पण्डितान् कर्मकररूपेण संस्थाप्य प्रभवन्ति, भवद्भिस्तत्र किं प्रतिविधीयते ? यत्रास्माकं देशेसहस्रशः पण्डिता वृत्तिकर्षिता इतस्ततो बुभुक्षा-पीडिता म्रियन्ते, तत्रैव लक्षशः सधर्मिणो विधर्मिणश्च हिन्दूजनता धनेनामन्दमानन्दं विन्दन्ति । एतदपि महद्दौर्भाग्य-दुर्विलसितम् ।

एवमेव न जाने किं किं भवति । अस्माकं भागधेयमन्येषां हस्ते विद्यते । सर्वतो विलुण्ठितास्तिरस्कृता बहिष्कृता एव भारतीय-धर्म-जाति-देश-नेतारः ।

तदिदानीं न दौर्बल्येन सारल्येन, मौनेन, आलस्येन केवलमौखिक-विरोधेन वा चिरप्ररूढाः प्रबलाः शत्रवो विजेतुं शक्याः । कूटनीतिज्ञैः सह कूटनीत्या वर्तितव्यम्, बलवद्भिः सह बलेन, निष्करुणैः सह निर्दयतया, मायाविभिः सह मायया, कापटिकैः सह कपटेन, सरलैः सह सारल्येन वर्तितव्यमस्माभिरपि । सुचिरादेव प्रबलतरपरहस्त-पतितां सम्पत्तिमानेतुं प्रबलतमः प्रयत्नो विधेयः । उक्तमेव नीतिशास्त्रज्ञैः—

"व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।"

अन्यच्च—

"मा जीवन् यः परावज्ञा-दुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननी-क्लेशकारिणः ॥"

"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद् वरं रजः ॥"

"काकोऽपि जीवति चिराय बलिञ्च भुङ्क्ते ।"

इत्यादि-नीतिशास्त्रानुसारं संग्रन्थनं विधाय कार्यक्षेत्रे समवरन्तु । कार्यक्षेत्रञ्च ५९ वर्षेभ्यः सञ्चलितया श्रीपण्डितसभया नवीनायोजनपुरस्सरं निर्मीयते । तत्र च समवेतैः सर्वैरपि भारतीय-विद्वद्भिरिदानीमन्तिमेऽपि काले सङ्घीभूय समुत्थातव्यमिति साग्रहं विनिवेदयामः । सा च योजनाऽग्रिमाङ्के प्रकाशिता स्यात् । ततः कर्तव्यनिर्देशं भूयः समाचरिष्यामः ।

सम्पादकः

सूचना

आश्विन-कार्तिकयोः संयुक्ताङ्को विंशतिदिवसाभ्यन्तर एव प्रकाशितो भविष्यति । मार्गशीर्षाङ्को मालवीयाङ्कः, पौषाङ्कश्च वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य (बनारस-गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज) सार्द्धशताब्दी समये वसन्तपञ्चम्याम्-प्रकाशितः स्यात् ।

—व्यवस्थापकः

एम० ए०—इत्युपाधिधारि श्रीराधाविनोद गोस्वामिना अमरभारती-यंत्रालये काश्याम् मुद्रितम्।

Published by Ramlal Shastri for the Suprabhatam Ltd. Benares.

संयुक्त-विहार-प्रान्तयोः शिक्षाविभागेन प्रान्तीय-स्कूल-कालेज-पुस्तकालय-पाठशालानां कृते स्वीकृतम् ।

त्रयोदशाब्दे]   सौर-आश्विन-कार्त्तिकौ, २००३ वैक्रमाब्दाः,   [सप्तमाष्टम-संख्ये

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

जगद्गुरु-बाबा श्री१०८ श्रीवैष्णवाचार्याः
तपोनिधि-गोकुलदास—महोदयाः ।

सम्पादकः—
श्रीकेदारनाथशर्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—
रामलाल शास्त्री

प्राप्तिस्थानम्—सुप्रभात-कार्यालयः, काशी ।

वार्षिकम्मूल्यम्—४)   [अक्टूबर-नवम्बर, १९४६ ई०]   छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च —३)

लेख-सूची

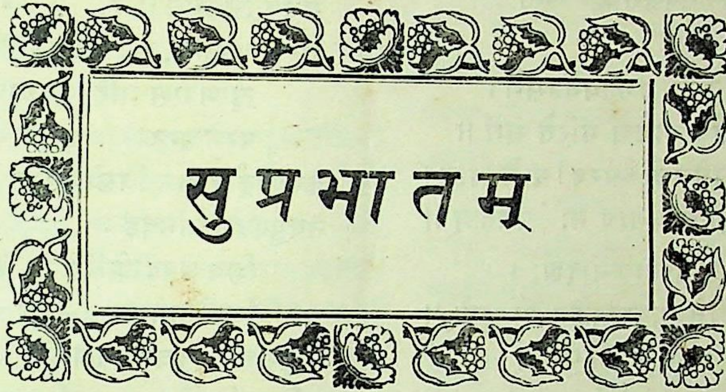
सूचना

नूतन-यन्त्रालय-साधन-सम्पादन-व्यग्रमानसैः कथमपि युग्माङ्कोऽयं श्रीमतां पाठकानां सेवायां समुपढौक्यते। अस्य मुद्रणं कथं जातमिति वक्तुं न शक्यते। अतोऽत्र मुद्रण-सौन्दर्य-प्रकाशन-वैशिष्ट्य-सम्पादन-स्वारस्यादिकं न मनागपि चिन्तनीयम्। शनैः शनैः सर्वं सुसम्पन्नं स्यात्। पुरातनात्तरैः पुरातनतरे मुद्रणालये कथमपि मुद्रितस्यास्य संशोधनमपि न समीचीनतया जातम्।—क्रमश इदानीं पुनरपि सर्वं सुसम्पन्नं स्यात्। विशिष्ट-विवरणं सम्पादकीये समालोकनीयम्।

व्यवस्थापकः

त्रयोदशाऽब्दे] सौर-आश्विन-कार्तिकौ, २००३, विक्रमाब्दाः [सप्तमाष्टम-संख्ये

गीतिः

सोरठरागः

जय गिरिजातनुज ! गणेश ! स्था०

खर्व लम्बोदर ! सहोदर शक्तिधर ! विघ्नेश !
दानमण्डित-गण्डयुग ! शशिखण्ड-पेशलकेश !

परशुधर मदहरण शुण्डादण्ड-रुचिरनिवेश !
गजवदन ! मतिसदन ! शैशवकेलिसुखितमहेश !

पकरदन विभाविभावित-मानहति-राकेश !
तिरय 'बदरीनाथ'-विपदं दलितविबुध-क्लेश !

—श्रीबदरीनाथ झा,

—०—

शक्ति-स्तवः

श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री, धर्माचार्यः ।

जयति जयति विश्वजननि ! निखिल-भुवन-पालिनी !
दुःख-दाह-दग्ध-देह—मधिवसामि बन्धगेह—
भवतु जननि ! सर्वदेह, भवतु मे सहायिनी ।१।
जयति०

इह निशाचराश्चरन्ति, जन्मभुवमुपद्रवन्ति ।
आर्यवृन्दमार्त्तयन्ति, विपदियं प्रमाथिनी ॥२॥
जयति०

दानव-दल-दमननीति—रतिभयं प्रचकरीति ।
जगति यदि तवास्ति प्रीति-रेतु सिंहवाहिनी ।३।
जयति०

स्वं स्वतन्त्रमस्तु धाम समयो बहुरतिजगाम ।
महिष-मर्द्दिनीति नाम सार्थयतु सनातनी ॥ ४ ॥
जयति०

—०—

श्रीदुर्गाद्वादशिका

—:❀:—

साहित्यवाचस्पतिः
महामहोपाध्यायः श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते

— —

आयाहि देवि दुर्गे ! दुर्गत-भक्तावनोत्सर्गे ।
ममता त्वमेव भर्गे दर्शय तामद्य भारते सर्गे ॥

जय जय हिमवत्तनये ! विनयेनाद्यैकमम्ब ! याचे त्वाम् ।
जडतां विधूय सद्यो द्रागुष्ठाप्ति वनाय नः पतताम् ॥

नास्ते सम्प्रति तादृग् भूयाद्योऽस्माकमादर्शः ।
वचसा तपसा महसा चरितेनात्युज्ज्वलेन यो धुर्यः ॥

स्वार्थापजाप-दुर्गत पाप-परा भूतचेतसां पुंसाम् ।
अहमहमिकैव सैका दलयति मर्माणि दारुणं दृष्टा ॥

सततं पण्डितमानी सर्वः शर्वायते गर्वात् ।
अहमम्ब ! मूढमानी शिष्यं मां शाधि गुरुरूपे ॥

कालकलानाकलितः सर्वगुरुर्यः शिवः साक्षात् ।
मातस्त्वमेव राजसि तस्य प्राणप्रदा शक्तिः ॥

अहमात्मना स्फुरन्तामोतप्रोतामिमामभितः ।
तावक-शक्ति-महत्तां सद्गुरुरूपां प्रपद्येऽहम् ॥

भित्त्वा भूतलमधुना व मद्या निर्गता असुराः ।
करवालवल्गनैस्तान् खण्डय हेकालिके ! त्वरितम् ॥

तारिणि ! तारय तूर्णं दानवरचिताद् भयाम्भोधेः ।
अभयं कुरुष्व मातर्हत्वा हत्वाऽसुरान् दृप्तान् ॥

राकाशशाङ्कवदने ! सुन्दरि ! सौन्दर्य-सारजीवातो !
मामक-मानस-मन्दिरमरमरमेह्येहि वत्सले मातः !

त्वदनुग्रह-शक्ति-विनाकृतमिदमधुना पतत् परितः ।
भारतमम्ब ! भवत्याः पाण्यवलम्बं समीहते त्वरितम् ॥

इत्थं यदेति पूर्वं कृतां प्रतिज्ञां त्वयैव हे दुर्गे !,
सम्प्रति किन्न स्मरसि त्वरसे कस्मान्नशूलमादाय ?

दुर्गाद्वादशिकेयं सद्गुरु-चरणे समर्प्यते प्रेम्णा ।
नारायणेन कविना कविकुलममता-मनोज्ञेन ॥

श्रीरामशास्त्रिगुरुवर-चरणकृपाप्राप्तकविशक्तेः ।
नारायणस्य रचना वचनादर्वाङ् मनो विशतु ॥

——

ललिताभ्यर्थनम्

श्रीबटुकनाथ शास्त्री खिस्ते, साहित्याचार्यः ।

मधुपालिलालितशरं, रसोल्लस—
त्तरचापशालि, मणिमालिकांचितम् ।
सृणिपाशधारि, हृदयापहारि तत्
परमेश्वरस्य कुतुकं भजामहे ॥ १ ॥

करुणार्द्र-लोचन-विलोकनैरलं
नवपुण्डरीकनिवहं वितन्वती ।
शिवदीपदीप्तिरिह काचिदन्तरे
विहरेत्तमःपटल-मेदुरे मम ॥ २ ॥

परिफुल्लनीपकवनान्तरोदिते
मणि-मन्दिरे किरण-पुंज-बंधुरे ।
स्थितमिन्दुवृन्द-सितिमाऽधिक-स्मितं
स्मर ! धाम कामशिव-संस्तुतं मनः ॥ ३ ॥

अवलम्बमम्ब ! सकलं विधूय यत्
भवतीमनन्तकरुणा—तरङ्गिणीम् ।
समुपाश्रयामि शिवकामिनीं ततः
परितापमापदुदयं च संहर ॥ ४ ॥

कलयन्ति केचन चिदात्मनः कला—
मपरे स्वरेण विदितामुपासते ।
परिपूर्ण-बोध-परमामृत प्रदां
शिवदेशिकाकृतिमुपास्महे वयम् ॥ ५ ॥

न नयं न चाऽपि विनयं भजाम्यहं
क्व न यन्त्रणाविरहितश्चराम्यहम् ?
सकलं कलङ्कमयमम्बिके ! परं
प्रणयं त्वदङ्घ्रिकमले श्रयाम्यहम् ॥ ६ ॥

अतिवेलमित्थमरुणारुणाकृतौ
विहरेर्मनो ! मम दिवानिशं कृतौ ।
सफलीभवेत्सकलमीहितं ततो
कुलकामधेनुरियमाश्रिता यतः ॥ ७ ॥

शिवसुन्दरी—चरण—भक्ति—माधुरी
मकरन्दबिन्दुनिकुरम्बवर्षिणी ।
इयमस्तु निस्तुलगुणोन्नतात्मना
कृतिरिष्टदा स्तवन-मञ्जभाषिणी ॥ ८ ॥

"इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्"

ऋ० सं० १-११३-१

महामहोपाध्याय-पं० चिन्नस्वामिशास्त्री
[प्रिन्सिपल—धर्मविज्ञान-विभाग, हि० वि० वि०]

—०—

महदिदं प्रमोदस्थानमस्माकं सुरगवीसमुपजीविनां यदिदं सुप्रभातं पत्रं पुनर्यथावदात्मानमाविर्भावयितुं प्रावर्त्ततेति। पूर्वं विषये रूपे च सर्वाङ्गसुन्दरमिदं यथासमयमाविर्भूय पाठकानां मनःप्रसादयदासीच्चिरम्। परं परिपोषक-परिलोपात् मध्ये कञ्चित् कालं घनघटाच्छादितमिव, दौर्भाग्य-वातूलावृतमिव यथा समयमुदेतुमनलंभवन्मनांसि विदुषामुद्विग्नान्यकरोत्। पुनरपि पारमैश्वरेण परमेण प्रसादेन प्रसादितं कुतोऽपि समुपलब्धसञ्जीवनं पुरेव, ततोऽप्यधिकतरगौरवगाम्भीर्यवैशद्यादिपरिष्कृतमेव वा बहिरात्मानं प्रकाशयितुमारेभ इति कियन्तमानन्दमुत्पादयति? समयेऽत्र सर्वोऽपि पत्रिकालोकस्संवृत्तः। पत्रिकयैवालोकते, पत्रिकैवालोकयति च। सति चैवमास्माकीना तादृशी यदि काचित् पत्रिका न स्यात्; आस्माकीनविषयविवेचनपरिशीलनपरिपोषणादिविधासु किं वा साधनमवलम्बेमहि? कथं वाऽऽधुनिकसभ्यजनसंसदि संसीदेम? कथंच वा तैरात्मसममवलोक्येमहि? अत आधुनिक-संग्रामसागरसन्निततूर्णामस्माकमनतिकर्कशया नातिमृदुव्या च कयाचित् पत्रिका-तरण्या भाव्यमवश्यम्। तदिदमुद्देश्यं साधु साधयितुमीष्टे सुप्रभातमिदमित्यास्माकीनस्सुदृढो विश्वासः। अद्यत्वे हि स्वरूपतः, विषय-गाम्भीर्येण, लेखन-परिपाट्या, पर्ण-सौष्ठवेन, भाषा-वैशद्येन च प्रायशस्सर्वा अपि संस्कृतपत्रिका अतिशेते सुप्रभातमित्यत्र मन्ये न कस्याऽपि विवादेन भाव्यम्। अस्स वैरपि संस्कृतज्ञैस्तदनुरागिभिर्वा साभिमानमस्मिन्नात्मीयताऽऽपादनीया उषसीव लोकैस्सर्वैः।

विषयमिममधिकृत्य सुप्रभातस्य गते पञ्चमेऽङ्के सम्पादक-महोदयैः "संस्कृताध्यापकेभ्यः" इति शीर्षकं गृहीत्वा स्वमतं किञ्चन प्राकाशि। तत्र तैः प्रकाशननीतिपथात् कियांश्चनाग्रे गतोऽध्वा। तेन च खेदोऽपि समजनि केषाञ्चिद्विदुषां मनसीति सत्यम्, परं तत् स्वार्थसत्यतां न मनागपि जहातीत्यपि विभावनीयम्। "यदर्थं ब्राह्मणी सूते तस्य कालोऽयमागतः।" केनाऽपि वचनीयेनावचनीयेन वा कारणकलापेनास्माकं विषयेऽत्र जोषंभावस्सर्वथाऽस्माकं, अस्मदवलम्बिन्यास्तपस्विन्यास्सुरभारत्याश्च महत्यै हानय एव कल्पते।

अयि, वयस्या विद्वद्वरेण्याः! जानीम एव वयम् यदयं कोलाहलस्यैव कालः, मिथ्याभूतमपि विषयं कञ्चनोपाददानः,बहुतरं कोलाहलं कुर्वन्, जनतादरपात्रीभूयाऽन्ततः प्राप्नोत्येव साफल्यं स्वोपात्ते कर्मणि इति प्रत्यहं करबदरवदवलोकयामो वयम्। यद्येवं किमर्थं तर्हि तूष्णीमास्महे सत्यैकस्वरूपे जगत्कल्याणैकनिलये प्राणपणेनाऽपि प्रसाधनीये कार्येऽभेद्यमौदासीन्यं भजन्तो नहि तत्रभवन्तः पश्यन्ति? बहवी आङ्गलभाषासंस्पर्शमात्रेण परस्सहस्राणि रूप्यकाणि वेतनं लभन्ते, सुखमेधन्ते च। वयन्तु चुलुकित-सर्वतन्त्रसारा अपि; वाचस्पतिसदृशवाग्विभवा अपि; अकुण्ठितलेखिन्यग्रभागा अपि; पञ्चविंशतयेऽपि रूप्यकाणामनर्हा इत्युद्घोयाष्महे इति दिङ्मात्रमिदम्। परश्शतानि कष्टान्युट्टङ्कितानि सम्पादक-महोदयैः। एतदास्माकीनस्यालसभावस्याऽपुरुषप्रयत्नभेद्यस्यैव चिरात् फलितं फलमिति किं बहूक्त्या।

तत्तद्भाषाभाषिणः; ते च ते च व्यवसायिनोऽस्मिन् परिवर्तिनि समये नैकविधैर्व्यापारैरात्मनस्समुन्नतये यतन्ते, प्राप्नुवन्ति च प्रयत्नानुरूपं स्वमनोरथतरोः फलम्। वयमेव च किञ्चिदपि कर्माऽकुर्वन्तो हस्तपिहितनेत्रास्सुखमास्महे। लब्धे चाऽवसरे परस्परगर्हासूयासमासादितमनस्तोषपरस्परा एव स्थातुमीमहे, न ततोऽधिकं किञ्चिदपि विधातुं वाञ्छामः।

अयि प्रेष्ठतमा विद्वन्मुकुटमणयः, यद्येवमेवेतोऽपि स्यामः,तर्हि भारतजीवातुरियं भारती कथं वाऽऽनात्मान मनुशोचेदस्मान्,निस्सत्वान्, निरुद्योगान्, निर्ममान्, आत्मघातैकहेतूनासाद्य। कथं च,वा न परिजिहासेद्चिरेणैवानेहसाऽस्मान्? अन्येषु सर्वेष्वपि स्वस्वाभि-

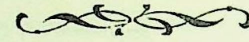
लाष-परिपूरणायेतस्ततो दिक्षु विदिक्षु च सर्वासु; न केवलं धरणौ, न च केवलं तरणौ, वयसां सरणावपि निश्शङ्कमुड्डयमानेषु, वयं शयने परिवर्तितुमपि नेच्छामः, स्थानाच्चलितुमपि न वाञ्छामः, विस्फार्याक्षि विलोकयितुमपि न मनः कुर्मो यदि, तर्हि को वाऽस्मान् गणयेत् ? को वा स्वगोष्ठीषु परिगणयेत् ? को वा स्वसदृशान् मन्वीत ? कथं वाऽस्माभिस्संलपितुं न जिह्रेतु ? सर्वमिदमस्माकं ह्रासकारणमास्माकीनमेव दर्शं दर्शं स्मारं स्मारं च विदीर्णचेतोभिरेव सुप्रभात-सम्पादकैः खेदातिशयाल्लिखितं यत्किञ्चिदपि। न तु दोषोद्घाटनधिया विगर्हणैकबुद्ध्या वा। अतस्तत्रान्यथाभावमुज्झित्वा, हितबुद्ध्यैव तत् गृह्णाना उत्तिष्ठेम, यतेमाह स्वोन्नत्यै, प्रेषयाम चेतस्ततो वक्तृवरान्, पातयेमाऽऽस्मीयां दुरवस्थां नेतृजनकर्णेषु, पुनः पुनः श्रावयेम च तां तेभ्यः, सञ्चिनुयाम तेषामनुकम्पामनुतापं वा। युगद्वयसन्धिरयम्। उत्थानस्याऽयं समुचितः कालः। यदिदानीमपि स्वपिमः, तर्हि गतो वयं निरवधये कालाय। गते नीरे न सेतुकरणं बुद्धिमतां बुद्धिमनुरञ्जयेत्। अतस्त्वरितमुत्थाय कर्तव्यकरणाय सज्जीभवामः।

न केवलं जागरयति, न च केवलं प्रेरयति, त्वरयत्यपि चास्मान् सुप्रभातमिदं स्वकर्तव्यविधौ। सन्नह्यति चात्मनः परिकरमस्माकं सर्वप्रकारमपि साह्यमाधातुमिति तदीयेन स्वेन कर्मणा च स्फुटमवगम्यते। अद्यत्वे चास्माकमाशयं तात्त्विकं वा स्वरूपं करणीयजातं प्राप्तव्यमर्थं वा यथातथमवबोधयितुमिदमेव सुप्रभाताख्यं ज्योतिरेकं पुनरुदितमस्माकं पुरतः। "इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्"। अतस्तदिदं यथावदुपयोज्य स्वकार्यं साधयेम यदि नोच्चभावम्, समानतां तु सर्वैस्सहाऽऽस्मानं प्रापयेम इति हार्दो भावः प्रणयिनां सुधियां पुरतः स्थापितः।

——

प्रान्तीय-शिक्षाधिकृता अवदधतु

श्री—महादेवशास्त्री, साहित्यशास्त्राचार्यः
[साहित्यविभागाध्यक्षः—हिन्दूविश्वविद्यालये]

गगनमध्यमारूढस्य भगवतो भास्करस्य सत्त्वे कः सन्दिहीत, को वा विकल्पेत हिमालयस्य शिखर-सहस्रसंच्छादित-विशालनभोऽवकाशस्य लोकोत्तरोत्तुङ्गत्वे, कश्च विमृशेत् प्रथित-पदार्थसार्थ-संभृतोदराया वसुन्धरायाः शश्वद् वर्चेय-रत्न-निचय-निचित-गर्भत्वे, को नु संशयीत विश्व-प्रसिद्धि-धुर्यतामासेदुषो हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य सर्वमान्यत्वे, कैरप्यनालोचनीये, मनसाऽप्यप्रधृष्ये तस्मिन् नैकया चर्चया नतरां नैजैर्गोष्ठीबन्धैनतमां स्वीयैर्मनोराज्यैः केचन न्यभान्त्सुरात्मपुस्तिकायां, न्यदीदृशन्नक्षरमालायां, प्राचीकटन् विद्यावतां पुरस्ताद् यन्न मामकीना मध्यमापरीक्षा समर्हति विश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षासमतुलामिति।

मान्या मनीषिणः, उद्घाट्य कर्णौ, विस्फार्य विलोचने, अवधान-दानेन शृणुत! निभालयत! किमिद शोभनम् ? उचितमेतद् चोद्यक्षमं वा? वक्तव्यमदः द्रौपदीकेशाकर्षणमिव भीष्मप्रभृतयो भवादृशा निमील्य नेत्रे, विनमय्य शिरांसि, तादृशं दुर्मर्षं दुर्विपाकं तूष्णीमुपेक्षेरन्, निवर्त्तेरन्नेव वास्मादपध्यानात्। तत्रापि प्रहार इव वैद्युतः क्षते क्षारमिव वा दुष्प्रसह्यं मुद्गोणं समर्थनमिव प्रतिभाति। नवम्बरमासस्य प्रथमतारिकायां निःसृतवति संयुक्त-प्रान्तीय-पाक्षिक-समाचारपत्रे 'राजकीय-संस्कृत-पाठशालिकायाः परीक्षा देशे सर्वोपरि मन्यन्ते' इति। नम्रतया किंचिद् वच्मि, किमीदृशं गड्डलिकाप्रवाहो वाचयति; हेत्वन्तरं वा ? न द्वितीयः, चिरं चिन्तयतामप्यनुपलम्भात्। प्रथमस्तु यथाकथंचित् प्रचलन्, कियन्तंचन कालं कोलाहलयन् सद्यो वारणीय एव नीतिविदांवरैर्धार्मिकधौरेयैश्च निर्भर्त्स्य निषिध्यमानत्वात्।

अपिच, सौभाग्याद्दौर्भाग्याद् वा भारतीय-सर्वप्रान्तीयसंस्कृत-परीक्षाणां प्रायः सर्वा नियमावल्यस्तत्तदा-

वश्यकक्कृत्य-संपिपादयिषया तत्तदधिकारिवर्यैः प्रहिताः सन्निदधते, न तासामेका अपि सावधानया दृशा वैयग्र्य-वैराग्येण मनसा पुनः पुनः प्रतिपत्रं प्रतिपंक्ति गवेषयमाणा अपि काशिकपाठशालिकापरीष्टि-प्राधान्यं कथमपि कथयितुमीहन्ते। न च सन्निकृष्टतमोऽपि विहारप्रान्तः पाठशालिकाचार्यं स्वीयायां मध्यमायामपि प्रवेष्टुमनुमन्यते, कथं प्रधानमङ्गीकुर्य्यात् ! पञ्चाम्बुप्रान्तीया तु परीक्षा साधीयसी, यदीयः शास्त्री, केवलया गौराङ्गगिरा समासादयितुमीष्टे बी० ए० (कलाकुमार) पदवीमथकरोम्। किंच समादरणीया अन्तर्वाणयः, किंचिदिव तौलिकदृशं दीयमानामत्र प्रार्थये तत्रभवद्भिः !

१—विश्वविद्यालयपरीक्षा दशमासान् आधिष्ठाय छात्रावासं, नियमेनाधीयानैः पार्यते; यदा परा त्रिचतुरैव तैः प्रवेशपत्रप्रेषणसमनन्तरभाविभिः।

२—एकत्र विशिष्टशिष्टा अध्यापका एवाध्यापयन्ति यदान्यत्र प्रथमामात्रपरीक्षितोऽपि क्वचिद् ग्रामादौ निवसन् समनुतिष्ठति पाठन-समारम्भम्।

३—एकस्यां शतद्वयाङ्कानां निपुणं निरीक्षणीयो निबन्धः, शताङ्कस्य वाक्परीक्षा च चूडान्तविद्यावद्भिः क्रियमाणा; परस्यां नामापि न श्रूयतेऽनयोराचार्य-पर्यवसानायाम्।

४—प्रतिशतं पञ्चसप्ततय उपस्थितय एकत्रावश्यमपेक्षिताः; परं परत्र बम्बईकलिकातादिनिष्ठा अप्युपस्थिता एव गण्यन्ते।

५—एकत्र सम्यगध्यापिता एवान्तेवासिनोऽधिक्रियन्तेऽन्यत्र परीक्षायन्त्रे साधु प्रचाल्यमाने वस्तुतो दृष्टिः।

६—एकत्र बोर्ड-फैकल्टी-सिंडीकेट-सिनेट-कौंसिल समितिभिः समवेत-प्राच्य-पाश्चात्य-देशविदेशनिर्देश्यभूयोविदद्भिः सुसंघटित-सुव्यवस्थिताभिग्रन्थनिर्धारण-परीक्षक-निर्वाचनाध्यापकनियोजन-कर्मकौशलम्; इतरत्र दयनीयसमितिभिः १५-१०-४६ मुद्रितमस्मार्गवर्णितविभूतिभिः कृत्यनैपुण्य-पटाक्षेपः।

स्वीयाया एव संस्थायाः प्राग् विश्रुतमाहात्म्यचरमसीमायाः साम्प्रतमनादृश्या अपि समालोचनानीरसतः विस्तरेणालम्। प्रकृतं विचारयामः।

विद्वदग्रेसराः संयुक्तप्रान्तीय-शासकमहोदयाः ! संस्कृतपरीक्षाया विश्वविद्यालयसंपर्कमनुभवन्त्याः, मान्यतां पुरस्कृत्य किञ्चिद् विचारयितुमारभन्ते भवन्तः, तदिदं कृपास्पदं भवताम्। तदर्थं तत्रभवद्भ्यो ददतः शतशो धन्यवादान् नैव तृप्तिं लभामहे। विशेषतो विज्ञाप्यं वरिवर्त्ति श्रीश्रीमतः शिक्षामात्यान्मनीषिमान्यानुपष्टभ्य यत् समितिरेका संघटिता परीक्षयोरुभयोः साम्य-संपादनार्थं गवर्नमेंटसंस्कृतमहाविद्यालये कतिपयानां विदुषाम्। परं वर्षं प्रायो व्यतीतं, न स्मरति संयोजकस्यात्मनोऽधिवेशनं चिकीर्षतः। प्रेरणयापि तदीयां वार्त्तां न कर्णेऽपि सन्निधापयति संयोजक-महोदयः। नियमावल्यामपि तदीय एव मनोहारिणि समये परीक्षयोर्वैषम्यविषमबीजमङ्कुरितं विलोक्यते तेषामेवाध्यक्ष्यपदमङ्कुर्वाणानां कृपाकटाक्षतो नियुक्तिसमाचारे विश्वविद्यालयस्य शास्त्राचार्याः चर्चयापि निवर्त्तिताः।

यदा देशस्य स्वीये शासने स्वस्मिन्प्रचलति संस्कृतसंख्यावन्तः समे संजिघटयिषिताः, तेषां बलं संविवर्द्धयिषितम्, परीक्षाश्रोभस्य एकस्मिन् सूत्रे संजिघृक्षिताः; तदा केयं कृतिः, क उद्देशः, कश्चारम्भः ? सम्भावनीयाः शिक्षामन्त्रिणः !

यदि न सपदि समीकर्त्तुं शक्यन्ते भारतस्य सर्वप्रान्तानां संस्कृतपरीक्षाः, यथा इंग्लिशपरीक्षाः यदि न प्रभूयते तत्संपादनक्षमं शिक्षाविशेषज्ञानां, सम्मेलनं सद्यो विधातुम्, यदि न समर्थ्यते कार्यान्तरव्यग्रतया तत्क्षणम् तदर्थं अवकाशं प्रदातुम्, इष्यते विदुषां सघटनम्, वाञ्छ्यते बलम्, काङ्क्ष्यते तेषां देशसेवा, ईह्यते विद्यान्तरवद् गीर्वाणवाण्या अपि समुन्नतपदाधिष्ठानम्, तदा सोपानमादिमं तदीयं द्वयोः काशीस्थपरीक्षयोः समानता-स्थापनं न विलम्बसहिष्णु सम्पाद्यमनवद्यम्। न वा कस्यापि दाक्षिण्यमनुरोधतो न्याय्यम्। येनैव समर्थेन श्रद्धेयेन च हस्तेन विद्यापीठस्य परीक्षा बी० ए० समकक्षतां नीता; तस्य कृते कियानयं संरम्भः। 'दधता किमु मन्दराचलं परमाणुः कमठेन दुर्धरः ?'

———

संस्कृतप्रचारश्च संस्कृतपण्डिताश्च ।

[सुप्रभातस्य सुपरामर्शः]

कविशिरोमणिः
भट्टमथुरानाथ शास्त्री,साहित्यवाचस्पतिः
'संस्कृत-रत्नाकर'–सम्पादकः,

"अस्माकमियं संस्कृतभाषा सर्वाभ्यः पुरातनी, सर्वासां जननी, देवानां भाषा, वेदोपनिषदां प्रसवित्री, आदौ मानवसभ्यतायाः पदाङ्कानियमेव दर्शितवती, गीतासदृशान्विश्वसाहित्यग्रन्थानियमेव प्रसूतवतीत्यादि संस्कृतस्य महत्वं निष्पक्षपाता राजनैतिक-चक्राद्बहिर्भूय साहित्यं सृजन्तः सर्वे वैदेशिक विद्वांसोऽपि स्वीकृतवन्तः । परं विजेतृजातिभुक्ताः सन्तः स्वीयामाङ्गलभाषां गौणीकृत्य संस्कृतभाषायाः प्रचारं ते कथं वा शक्नुयुः कर्तुम् ? सप्तसमुद्रपारात्समागत्य विदेशानां वशीकारो न नूनं सहजः। एतदर्थे गूढ-गूढतमा नीतयोऽङ्गीकर्तव्या भवन्ति । भाषा तत्साहित्यं च सर्वतः प्रधानं शासनस्याङ्गम् । अतएव न कोऽपि शासकः कां चद्वैदेशिकीं भाषां स्वाहस्तेन जातुचित्प्रचारयेन्नाम। तदिदं हि पर्वतसमानं स्थूलं सत्यम् ।

भारतस्य संस्कृतिरक्षार्थं सभ्यतायाः स्थिरीकारार्थं आर्याणां जीवितभूतस्य धर्मस्य जीवनार्थं च यदि सेयं संस्कृतभाषा मा भूत्सर्वस्मिन् भूमण्डले, अपितु केवलं भारत एव साहित्यभाषारूपेणाऽपि प्रचारयितुमिष्यते श्रीमद्भिस्तर्हि तत्प्रचाराय यत्नोऽपि श्रीमद्भिरेव कर्तव्यः स्यान्न राजमुखमवेक्षणीयं स्यात्। ये महाभागाः संस्कृतं राष्ट्रभाषां कर्तुं डिण्डिमसाघोषयन्ति यत् 'अस्यामेव शताब्द्यां संस्कृतं राष्ट्रभाषा भवेत्'इति बहूनि वर्षाण्यभिव्याप्य स्वीयं व्रतं गगने गुञ्जयन्ति तेषां समक्षमेव सेयं विंशी शताब्दी [सं०२०००] संपूर्णा, यस्या महोत्सवो भारतस्य स्थाने स्थाने समभवदिति विदितं सर्वैरपि । एतदुपर्यपि व्यतीतानि वर्षाण्यपि त्रीणि । अपि न विदितमिदं डिण्डिमघोषकाणाम् ? किन्तु अप्रियमपि सत्यं श्रोतुं यदि साहसं श्रीमतां तर्हि प्रत्यक्षमवेक्ष्यतां यत् उत्तरोत्तरं संस्कृतस्याध्ययनं लोकेषु प्रचारः परिचयश्च दिनं दिनं हीन एव। यस्याङ्काः ('आँकड़े') साम्प्रतमेवास्माकं ' 'शिक्षापरिष्कारकसमित्याम् ('कमीशन')" आगराविश्वविद्यालयस्य परीक्षाध्यक्ष (रजिस्ट्रार) पदमधितिष्ठद्भिरुपस्थापिताः सर्वेषामग्रतः ।

अस्तु, यदि वस्तुत एव संस्कृतस्य यावत्साध्यः प्रचारश्चेतसा कर्तुमिष्यते तर्हि पठन-पाठनयोः संस्कृतस्य प्रसारः प्रकामं प्रवर्द्धनीयः स्यात् । शिक्षाप्रसारश्च शिक्षोपयोगिपुस्तकानि विना न साम्प्रतं साध्यः। तत्रापि प्रथमामारभ्य मध्यमां यावद्ये किल वर्त्तमानयुगोपयोगिनः शिक्षणीयाः साधारण-विषयाः सन्ति तत्संबन्धिपुस्तकानां कृते तु संस्कृते शून्यतैव । कामं 'त्रिस्तनी कथावर्जम्' इति प्रतिपदं वर्जनीयतामभ्याच्छादयन्तु; परं न सम्प्रति पञ्चतन्त्रमात्रेण निरुह्यते मध्यमशिक्षा कार्यम् । भूगोलादिविषयः कश्चिद्देशभाषया पठ्यतेऽपि किन्तु मध्यमशिक्षामधिगच्छतो विद्यार्थिनो हृदये, वर्तमानयुगीयाविष्कारैः [विद्युद् रेडियो-वायुयानादिभिः] स्वत एव संप्ररूढः पश्चिमदेशप्रभावः कथं वा तावत्कालमंशतोऽपि निरोधनीयो यावत्कालं निजदेशस्य [भारतस्य] आध्यात्मिकं महत्त्वं नाङ्कितं भवति शिक्षार्थिनां हृदये । किन्तु क्व तादृक पुस्तकानि संस्कृतभाषायाम् ? शिक्षापरिष्कारं विमृशन्तीभिः सर्वाभिरेव समितिभिः निष्पक्षपातैरालोचकैश्च तदिदमेकमुखेन स्वीकृतम् । एतद्युगीयाः समालोचकाः संघोषयन्ति सर्वतः—वर्तमानकाले सर्वेऽपि शिक्षिताः स्वदेशस्योद्धाराय स्वातन्त्र्याय च प्राणान्पणीकृत्यापि प्रवर्तन्ते राष्ट्रीयकार्येषु,किन्तु संस्कृतज्ञास्तमेनं विषयं तथाऽऽकर्णयन्ति यथाऽन्यदेशीयं वृत्तं कौतुकविधया श्रु स्यात् । देशेन सह ममत्वं भवेदपि कथम् ? पञ्चतन्त्रमारभ्य भाष्यान्तपाठिनोऽपि भारतभुवो महत्त्वं तु न कुतश्चिदधिगच्छन्ति । पाठ्यरटनमन्तरा अन्यदध्ययनं हि न तेषामभ्यासारूढम् ।अपि तथ्यस्यास्य शक्यो नाम निह्नवः ?

तदेव किम्, स्वयं संस्कृतभाषैव भगवती नूनमन्धकारगर्भे पतिता। अतिप्रगल्भानामनुभवशालिनां मुखाद्वार्द्धके श्रुतम्—"संस्कृतभाषा साम्प्रतमस्माभिः किञ्चित्परिचिता" । हन्त ! या भाषा ईदृशी महती,

गभीरा, गुणशालिनी च, यां सर्वभाषाणां जननीम्, देवतानां गिरं वयमाचक्ष्महे तस्याः स्वरूपं महत्त्वं सामान्यं वृत्तान्तं च न केवलमधीयानो विद्यार्थ्येव, अपि तु बहवोऽध्यापका अपि न परिजानन्ति। वैदेशिकभाषाशिक्षितास्तां 'मृतभाषाम्' संगिरन्ते; वयं क्रोधाद्धक्ष्सि वल्गन्तोऽपि विवशाः शृणुमः। तदुत्तरे दुर्वचनमात्रं तु विवेकिनामालोचनां न शक्नोति समाधातुम्। हिन्दीभाषाशिक्षितानां कृते तद्भाषास्वरूपादिपरिचयाय, "हिन्दी भाषा क्या है?" "हिन्दीभाषा की उत्पत्ति" "हिन्दी का महत्त्व" इत्यादीन्यनेकानि पुस्तकानि। किन्तु वयं संस्कृतभाषाद्वारा नानाविषयान्पठन्तोऽपि हन्त स्वयं संस्कृतस्यैव स्वरूपादिकं न परिचिनुमः! अपि इदमपि तर्हि करद्वयेनाऽक्षिपिधानम्? सारमिदमेव यत्संस्कृतानुरागिभिर्यदि संस्कृतं जीवितमाकाङ्क्ष्यते तदा तदर्थे युगोचितानि शिक्षापुस्तकानि निर्मातव्यान्येव।

सुप्रभातस्य मन्त्रणा

त्रयोदशवर्षात्प्रक्रान्तं 'सुप्रभातम्' संस्कृतभाषाहिताय वर्तमानयुगमभिवीक्ष्य समुचितं सूचयति, समञ्जसं चेष्टते च। चतुर्थ्यां संख्यायां (पृ०९३) संस्कृतभाषाप्रचारोपायेषु सरलानां नवीनपुस्तकानां निर्माणमभिसूच्य–'एतादृशपुस्तकानां निर्माणं यदि कैश्चन विद्वद्भिः कृतं स्यात्तर्हि तत्सूचना सुप्रभाते देया" इत्यभिलिखता हितोचितमेकम् पूर्ववृत्तम् स्मारितम्। पुरा "संस्कृतरत्नाकरेणाऽपि" पत्रपाठकेभ्यो निवेदितमासीदेकम् कर्तव्यम्। आसीत्तस्मिन् समये संस्कृते "व्यावहारिकशब्दकोषस्याऽऽवश्यकतोद्घोषः"। यानि वस्तूनि प्राचीनकोषनिर्माणोत्तरम् प्रचलितानि तेषां नामानि [यथा ग्रामोफोन, तार, रेडियो, टेलिफोन इत्यादि] यदि सर्वपण्डितसम्मतानि स्थिरीकरणीयानि; तर्हि संस्कृतपत्रेषु बहुश्रुतपण्डितैर्नवीनाः प्रतिशब्दाः स्वस्वसम्मताः पूर्वम् सूच्येरन्। ततो यदि तदपेक्षया विशिष्टः शब्दो यद्यन्येन पण्डितेन सूच्यते तर्हि स संग्राह्यः, अन्यथा पूर्वपण्डितसूचितः शब्दः सर्वसम्मतया स्थिरीकरणीयः। एवं किल व्यावहारिशब्दाः सर्वसम्मता अञ्जसा स्थिरीक्रियेरन्। यथा ह्यद्यावधि "रेल" शकट्याः कृते केचन "धूमयानम् धूमशकटिः" इत्यादि, अन्ये "बाष्पयानम्, बाष्पशकटिः" इत्यादि, अपरे च रेलशकटिरित्येव प्रयुञ्जते। नवीनप्रविष्टाः सन्देहाकुला भवन्ति, तत एव सर्वतः सम्मतिरावश्यकी। किन्तु धीरगभीरैः पण्डितैः सर्वमिदमाकर्णितम्, न केनचित्किञ्चित्प्रस्तुतम्।

अस्तु, सुप्रभातस्य सोऽयम् सुपरामर्शः साम्प्रतम सर्वैरेव महतावधानेनाऽवधारयितव्यो नूनम्। स्वदेशिकैः प्रक्रान्तेऽस्मिन् स्वराज्यशासने संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वम् मा भूत्; परम् धर्मभाषात्वेन वा साहित्यभाषात्वेन वा येन केनापि वा रूपेण भारते समयोचितः प्रचारस्तु कर्तव्य एव। प्रचारश्च युगोचितैः शिक्षापुस्तकैर्विना न कथञ्चित् साध्यः। युगानुसारम् च स्वदेश-(भारत)-स्वभाषा-(संस्कृत) महत्वसूचकानि तादृक्पुस्तकानि संस्कृते सुतरामावश्यकानि यानि मध्यमपरीक्षायामनुशील्येरन्। तदिदं बहुधाऽखिलभारतीयेषु सम्मेलनेषु, अस्माकं शिक्षाविभागे च मुहुर्मुहुराघोषितं सर्वैरपि। तदनुसारं निम्ननिर्दिष्टानि पुस्तकानि निर्मापितान्यधिकारिभिः—

१—भारतवैभवम्-[आदिकालादारभ्य वर्तमान–कालपर्यन्तस्येतिहासस्य स्थूला रूपरेखा, आर्याणामयमेवादिदेशो न तु ते आगन्तुका-इति गवेषणा, ततो वर्तमानयुग–प्रचलिताभिः कथाभिः (गल्प, कहानी) भारतीयपूर्वपुरुषाणामतिशयसूचनम् येन स्वदेशस्य (भारतस्य) महिमा हृदयेऽङ्कितो भवेत्। कथानामासां वर्णिका (बानगी) रत्नाकरे प्रकाशिताभिर्लघुकथाभिः शक्येत परिज्ञातुम्। यथा चन्द्रहासः, पौरवराजस्य पौरुषम्, मातृसेवाबेदिकाया चिरसमरे द्वे बलिदाने, भारतध्वजः, सामन्त-संग्रामः, इत्यादि]

२—संस्कृतभाषा (आर्याणामादिभाषा)[संस्कृतस्य प्राचीना परिस्थितिः, स्वरूपम्, वैयाकरणकृता–संस्कृतिः, सा मूलभाषेतिपदेव्यशमर्हति न वेति विमर्शः साहित्यादिकृतं महत्त्वम्, इतरभाषापेक्षया विशेषाः, तत्प्रचारस्योपायाः, तत्सेवकानां कर्तव्यमित्यादि]

३—निबन्धविद्या (वर्तमानयुगे प्रचलितानां निबन्धानां शिक्षापुस्तकम्) [यत्र पूर्वम् रचनाविधिः

तदुपकरणानि, ततस्तदादर्शभूतानां निबन्धानां संकलनं तदुपयोगी संग्रहश्च।

४—व्युत्पत्तिविकासग्रन्थमाला [अस्यां पाठावलि 'रीडर' रूपेण मध्यमशिक्षोचितो नवीनसंग्रहः कतिपय-भागविभक्तः? अस्यैव भागेषु शिक्षोपयोगिकथा (कहानी) नां सग्रहः।

५—काव्यपरिचयः। पञ्चकाव्यातिरिक्तकाव्यानां तत्कवीनां च रचनाप्रकारादेः परिचयः। तुलनात्मकमालोचनम्। तत्र वर्णिकारूपेण 'काश्मीरक-महाकविर्बिह्लण स्तत्काव्यं च' इति पुस्तकं सज्जीभूतम्। अत्र कवेरितिवृत्तं तत्सामयिक इतिहासः, काव्यविषये शिलालेखादेरन्वेषणम्। विह्लणरचनायाः साहित्यानुगता समालोचना।

६—ऐतिहासिकानां मतम्, तस्यालोचनं चेत्यादि सर्वमपि शिक्षा-परीक्षोचितमुपकरणम्।

उपरिलिखितं ग्रन्थानां स्थूलस्वरूपमासूच्य सुभृशमाशासे यत्संपादक-महाभागो ग्रन्थानां वर्णविषये परिवर्तन-परिवर्धनादेर्वर्तमानयुगमनुसृत्य सूचनां दास्यति, समर्थानन्यांश्चैतद्विषये प्रेरयिष्यति येन 'पत्रे' प्रकाशनस्य फलं संपद्येत। यदि समुचिताः प्रकाशकाः अपि सपद्येरंस्तर्हि तत्प्रबन्धोऽपि प्रस्तूयेति।

——

गीतम्

मा विलोकय मेघं सखि हे! —मा०।

सायं रक्त मध्ये श्वेतं भीषण-चित्रमजस्रम्,
रचयति देहं गैति विचित्रं भाति विकल इव तथ्यम्।
एकाकी किल हृदयं होष्यति कथयति रूपमनेकम्,
विरहिजनानां सकलं लुण्ठति विध्यति मनसा प्राणम्।
सततमहो यश्चातकचित्तं बिन्दु-विरह-संतप्तम्,
कुरुते कान्ता-वृन्दं निखिलं विरहे धीरमधीरम्।
शिवधृतभूषणमहो कदाचित् गणयति नैव विशिष्टम्।
मा विलोकय मेघं सखि हे!

—उपेन्द्रनाथ झा, व्याकरण शास्त्री

—०—

गीति-युगलम्

—१—

व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्।
ये स्म रे, स्पृहयन्ति मह्यम्,
तेऽधुना द्रुह्यन्ति मह्यम्,
का कथा गरलस्य, सुधया—
मूर्च्छितावस्थां गतोऽहम्!
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!
दुर्लभा क्व नु मधुर-वाणी,
पश्य—बद्धावुभौ पाणी,
आत्मनो बान्धव-जनानाम्—
आविलैः व्यङ्ग्यैः क्षतोऽहम्!
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!
शोषितानामश्रु-मुक्ताः
अकथनीय-विषाद-मुक्ताः,
गीतिका-व्याजेन ग्रथ्नन्—
भारती-सेवा-रतोऽहम्!
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!

—२—

धिग्जीवनम्, जीवति नरः!
भुक्त्वैव कृतकृत्यः परम्—
शेते सुखेन निरन्तरम्,
भारं वहन्नप्यात्मना
यतते न हन्त! यथा खरः!
धिग्जीवनं जीवति नरः!
जित्वा चिरं चिन्तामयम्,
हित्वा स्व-परिवारान, स्वयं—
दास्यं दुरास्यं सेवते—
श्वैको यथाऽर्किञ्चित्करः!
धिग्जीवनम्, जीवति नरः!
चेतः प्रयातमधीनताम्,
धीर्यस्य याता हीनताम्,
चाटूक्ति-शुश्रूषण-विधौ—
सोऽयं परेषां तत्परः!
धिग् जीवनम् जीवति नरः!

—रामनाथ पाठकः, 'प्रणयी'

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता

—

(क्रमागता)

[हरद्वारसमीपस्थकाँगड़ीगुरुकुलविश्वविद्यालये प्राकृतिकचिकित्सोपाध्यापेन पण्डित—भवानीप्रसादेन प्रणीता]

—

जलचिकित्सायाः परमोद्धारकस्य स्वास्थ्याभिनवविज्ञाना' भिधायाः पद्धत्याः प्रादुर्भावकस्य शर्मण—देशान्तर्गतलैपजिक—नगर—निवासिनो महामुनेः श्रीलुईक्नेे महोदयस्यात्मचरितम्पद्यबद्धमधो वर्ण्यते ।

शार्मण्यो हि लुईकूनेऽभिधानो निज-पुस्तके ।
"स्वाथ्याभिनवविज्ञाने" भूमिकां यामरीरचत् ॥ १ ॥
तदीयैरेव शब्दैस्तां देव्यवाणी-निर्देशितैः ।
उपस्थापयितुं तावत्प्रस्तुताः स्मो यथायथम् ॥२॥
वयसा विंशवर्षस्य ममाङ्गानि यथासुखम् ।
अकार्षुर्न क्रियां, मूर्ध्नि फुप्फुसेऽभूच्च मे व्यथा ॥ ३ ॥
अनन्यगतिको भूत्वा भिषजां शरणं गतः ।
यद्यप्यासीन्न मे श्रद्धा तेषु, लाभोऽपि नाभवत् ॥ ४ ॥
जननी चिररुग्णा मे वर्षिष्ठा मामजिज्ञपत् ।
भिषग्भ्यस्तु त्वयाऽऽत्मायं सावधानं सुरक्ष्यताम् ॥ ५ ॥
सर्वेषां मम रोगाणां निदानं भिषजः परम् ।
तेषामेवोपचारेण मृतः किंच पिताऽपि ते ॥ ६ ॥
आमाशय-व्रणेनाथ वर्धमान-गदस्तदा ।
नैसर्गिक-चिकित्साया विषये श्रुतवानहम् ॥ ७ ॥
तस्य शास्त्रस्य विज्ञानमुपचारं क्रिया-क्रमम् ।
सततं चिन्तयन्नेव कञ्चित्कालमयापयम् ॥ ८ ॥
ख्रीष्टस्य वत्सरे तावद्वेद-शास्त्र-वसु-प्रभौ ।
समासदत्स जिज्ञासुस्तच्चिकित्सकसंसदम् ॥ ९ ॥
श्रुतं तत्र मनोहारि, तेषां व्याख्यानमुत्तमम् ।
अराचततरान्तन्मे, हृद्यं पीयूषसन्निभम् ॥१०॥
तेषामन्यतमस्याहं, भिषजो मतमास्थितः ।
चिकित्सामात्मनोऽकार्षं,लाभ-लेशो मयार्जितः ॥११॥
मदीयफुप्फुसे पीड़ा, पूर्वमासीत् सुदारुणा ।
तस्यापचारमात्रेण कथामात्रावशेषिता ॥१२॥

अष्टपष्ट्युत्तरे ख्रीष्टे अष्टादशशतोत्तरे ।
सहोदरो मम भ्राता प्रबलं रोगमाप्तवान् ॥१३॥
यदा तज्जीवनस्याशा दूरापास्ताभवत्तदा ।
थियोडरहान-नामानं स्वाभाविक-चिकित्सकम् ॥१४॥
उपासीदन्मते तस्य संस्थितस्य चिकित्सया ।
समूलकाषं तं रोगमकषत् स भिषग्वरः ॥१५॥
ततः प्रभृति विश्वासो मम भूयोऽभ्यवर्धत ।
अमुष्यां यच्चिकित्सायां श्रेयस्तन्निश्चितं मया ॥१६॥
इतो मेऽस्यां चिकित्सायां विश्वासो वृद्धिमाप्तवान् ।
अन्यतस्तु शरीरं मे भृशं रोगेण पीडितम् ॥१७॥
पितृभ्यां रोगबीजानि, यानि लब्धानि तानि मे ।
प्रत्यहं वृद्धिमाप्तानि शोचनीया दशाऽभवत् ॥१८॥
जीविते च निराशोऽहं दृक् च मेऽसत्यतामगात् ।
आमाशये मदीये च, विद्रधिः कश्चिदुद्गतः ॥१९॥
पिता मे पीड़ितः पूर्वमासीद् विद्रधिनाऽमुना ।
तस्मादेव मया प्राप्तो व्यक्ततामधुनाऽगमत् ॥२०॥
ततो विकृतिमापन्नो,रूपमेतस्य दारुणम् ।
जातं, पुनः शिरःपीड़ा सर्वदा मामबाधत् ॥२१॥
पीनोऽहं दृश्यमाणोऽपि व्याधि-पीडित-विग्रहः ।
मूर्तिमानिव रोगाणां समूह इति तर्कये ॥२२॥
एतस्मिन्नेव काले तु श्रान्तश्चान्य-चिकित्सितैः ।
नान्यं शरणमन्विच्छन् लाभमप्राप्य चान्यतः ॥२३॥
स्वाभाविकीं जलमयीं चिकित्सां च प्रयुक्तवान् ।
या मया संश्रुता पूर्वं साऽधुना स्व-तनौ कृता ॥२४॥
तदानीं तदनुष्ठानं दुःसाध्यं नेदृशी क्रिया ।
यथा तस्याः प्रकारेषु सरलत्वं मया कृतम् ॥ २५ ॥
मदाविष्कृत-पद्धत्या, किंचिदासीत् समैव सा ।
एतावाँस्तु तया लाभः पीडा मे सह्यतां गता ॥ २६ ॥
परन्तु नहि मे व्याधिर्दूरीभूतश्च मूलतः ।
भवने नैव मे चेतो लभते स्म रतिं तदा ॥२७॥
वायुसेवनमुद्दिश्य, ततोऽहन्नगराद्बहिः ।
अनावृत-प्रदेशेषु, शस्यालंकृतभूमिषु ॥२८॥
कृतवान् भ्रमणं शश्वद्दूनं चेतो विनोदयन् ।
सौन्दर्यं प्रकृतेः पश्यन्, स्वीयं कालमयापयम् ॥२९॥
तदानीमेव चाकार्षं स्वदशायां विमर्शनम् ।
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्त्वेषु च निरन्तरम् ॥३०॥

क्रियमाणेऽनया रीत्या वारं वारं विमर्शने ।
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्वं मद्बुद्धिमाविशत् ॥३१॥
दिवसेष्वथ गच्छत्सु विज्ञाता रोगहेतवः ।
तद्दूरीकरणोपायाः सम्यक् च विदिता मया ॥३२॥
अहं स्वीयं चिकित्सायाः सिद्धान्तान्कृतवान् स्थिरान् ।
केषांचिद्द्युयंत्राणा-माविष्कारमपि व्यधाम् ॥३३॥
यानि रोगोपचारेषु प्रयुज्यन्ते चिकित्सकैः ।
पूर्णं यैरुपयुक्तैश्च, निवर्त्तन्ते गदा नृणाम् ॥३४॥
एवं स्वकीयसिद्धान्तैः स्वाचिकित्सा मया कृता ।
लब्धा सफलता, रोगाः सम्यवर्तन्त मूलतः ॥३५॥
पूर्णे स्वास्थ्ये ततो लब्धे, प्रमोदो मे महानभूत् ।
अन्येऽपि निजपद्धत्यां क्रमशो दीक्षिता मया ॥३६॥
कृतं परीक्षणं तैस्तु, प्राप्ता सफलता पुनः ।
जातो मम च विश्वासः, सत्यमेतच्चिकित्सितम् ॥३७॥
केनाप्यत्र न भेतव्यं, न प्रयोगोऽन्यथा भवेत् ।
चिकित्सा सेव्यमानेयं, लाभायैव प्रकल्पते ॥३८॥
एवं सुदृढविश्वासे, जाते मे सर्वतोऽधिके ।
जनतायां प्रचारार्थं, बद्धः परिकरो मया ॥३९॥
अन्यां पद्धतिमाश्रित्य ये चिकित्सन्ति तैः सह ।
अभवन् मम सलापो विपरीतं तु तत्फलम् ॥४०॥
केनाप्याकर्णिता नैव, भारती गदतो मम ।
श्रुत्वापि च न विश्वासमकरोत्कोऽपि मानवः ॥४१॥
श्रावं श्रावं जनाः सर्वे, संजाता विस्मयान्विताः ।
उन्मत्तोऽयं जनैरुक्तः प्रायशोऽहमितस्ततः ॥४२॥
निरपेक्षाश्च भिषजः, सावहेलं निरीक्ष्य माम् ।
जुगुप्सां दर्शयन्तश्च, रोषं प्राकाशयन् मयि ॥४३॥
अपनेतुमविश्वासं तेषां तु मम पद्धतौ ।
मूल्यं बिना मया तेभ्यः, स्वीययन्त्रार्पणं कृतम् ॥४४॥
अनुरुद्धाः परीक्षार्थं मया सविनयञ्च ते ।
परन्तु शृणुयात्को मे, कृताममभ्यर्थनामिमाम् ॥४५॥
मदर्पितानि यन्त्राणि, क्षिप्तानि तिमिरावृते ।
कक्षाप्रदेशे कस्मिंश्चिद् दुर्भगा इव मानवाः ॥४६॥
लूतातन्तु-परीतानि पांसुलिप्तानि तानि च ।
स्वकीयमिव दौर्भाग्यं, विलपन्ति च शेरते ॥४७॥
खेदोऽवश्यं मनसि मे, दृष्ट्वा यन्त्रदशामिमाम् ।
तथापि धैर्यं नामुञ्चं, धैर्यमापत्सु भूषणम् ॥४८॥

विदितं तु मया चेत्थं, नश्चितं सुदृढं तथा ।
जाते मय्येव नीरोगे, मम चाऽपि कुटुम्बिषु ॥४९॥
सुहृत्सु गतरोगेषु, सर्वेषां प्रत्ययः कथं ?
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्वेषु च भवेदिति ॥५०॥
यावन् मया न बहवः, क्रियेरन्निर्गदा जनाः ।
तावत् कस्यापि विश्वासो, मयि नैव भविष्यति ॥५१॥
सिद्धान्तस्थापनं चेदं विधातव्यं मया जने ।
यच्चिकित्सा-प्रणाली मेऽतिशेते पूर्व-पद्धतीः ॥५२॥
पीडितान्विविधैरोगैर्दृष्ट्वा लोकानमनो मम ।
कारुण्येन द्रवीभूत, मया चैतद्विचिन्तितम् ॥५३॥
अमी बराका न स्वीयं, जानन्त्यपि हिताहितम् ।
अन्तरेण परीक्षां मां, मूर्खं प्रख्यापयन्ति च ॥५४॥
अपराध्यन्ति नात्रैते, नूतनाऽविष्कृतिज्ञनाः ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च संत्रस्ताः, प्राक् पलायनतत्पराः ॥५५॥
कुत्सयन्ति च तां पूर्वं, कृते यत्ने सहस्रशः ।
विश्वसन्ति न तत्राशु, लोकप्रकृतिरीदृशी ॥५६॥
अतो मनुष्य-जातेस्तु, लाभार्थं दृढचेतसा ।
यतितव्यं मया क्लेशाः, सोढव्या विविधाः पुनः ॥५७॥
सोढव्याः क्षतयश्चापि, सह्या लोकतिरस्क्रिया ।
विपदो विविधाश्चान्याः, आक्रमिष्यन्ति मामिह ॥५८॥
मुहुर्मुहुर्विचिन्त्येत्थमुद्योगे कृतचेतसः ।
जलोपचारभवनोद्घाटने मे स्पृहाऽभवत् ॥५९॥
परञ्च भाविनी हानिर्मामितस्तु न्यवारयत् ।
व्यवसालयः कोऽपि, ममान्योऽप्यभवत्तदा ॥६०॥
चतुर्विंशतिवर्षाणि, पूर्वं समचलन्मम ।
लाभो येन च मेऽतीव, सोऽधुना विलयं व्रजेत् ॥६१॥
नवे चिकित्साभवने, भवेयं यदि तत्परः ।
तदा पूर्वतरं द्रष्टुं, न कालो लप्स्यते मया ॥६२॥
नातस्तथोन्नतिः सिध्येत्, प्रत्युतावनतिर्भवेत् ।
सोढव्या च मया व्यर्थं, हानिरत्रेति चिन्तितम् ॥६३॥
परं हृदिस्थः कश्चिन्मे, प्रेरणामकरोन्मुहुः ।
शश्वदुत्तेजयन्तश्च पूर्णोत्साहमजीजनत् ॥६४॥
स मां जलचिकित्सायाः, प्रचारार्थं पुनः पुनः ।
तत्सद्मोद्घाटने सज्जं, व्यदधान्मामलक्षितः ॥६५॥
जातं फलमिदं तस्य यदक्टूबरमासिके ।
दिवसे दशमे ख्रीष्ट्रे त्र्यसीत्युत्तरसंख्यके ॥६६॥

अष्टादशशते वर्षे, चिकित्साभवनं नवम् ।
पुरे लैप्जिगवर्गाख्ये रम्यं समुदघाटयम् ॥६७॥
उद्घाटितेऽपि भवने, चिकित्स्या विरला जनाः ।
कियन्तिचन वर्षाणि, चिकित्सार्थमुपागमन् ॥६८॥
यदि केचिदुपागच्छन्, स्नानमुद्दिश्य केवलम् ।
तेषां जलचिकित्साभिः, किञ्चिन्नासीत्प्रयोजनम् ॥६९॥
परं क्रमेण संख्यापि, मन्दमन्दमवर्धत ।
आगच्छतां रुजार्त्तानां, प्रायशो दूरवसिनाम् ॥७०॥
तत्पश्चात्तु समीपस्था आजग्मुर्बहवो जनाः ।
विशेषतश्च लैप्जीगवासिनोऽपि समागमन् ॥७१॥
अत्रान्तरे मया कश्चित् सिद्धान्तो योऽवधारितः ।
यत्र दृष्ट्वा मुखाकारं, क्रियते व्याधिनिश्चयः ॥७२॥
भाविनां वर्तमानानां, भूतानाञ्च विशेषतः ।
मुखदर्शनमात्रेण, रोगाणां निर्णयो भवेत् ॥७३॥
एतद्विषयको ग्रन्थो† मया कोऽपि प्रकाशितः ।
सर्वेषामवबोधार्थं, संसार-हितकाम्यया ॥७४॥
अनेनैव प्रकारेण, देशदेशान्तरेषु मे ।
चिकित्सानवनोदन्तः, प्रसारं दिक्षु लब्धवान् ॥७५॥
सहस्रशो रोगनिपीडिताङ्गाः,
प्राप्ताश्चिकित्साभवनम्मदीयम् ।
गृहं निवृत्ता गत-रोग-शोकाः,
सुधन्यवादं ददतश्च मह्यम् ॥७६॥
शनैः शनैर्मेऽनुभवो विवृद्धोऽ-
साध्योऽपि रोगोऽजनि छिन्नमूलः ।
कार्ये प्रभूते सुचिरं कृतेऽपि,
श्रान्तिश्च खेदश्च न बाधते माम् ॥७७॥
असाध्य-कल्पान् चिररोगिणश्च,
हीनान् मुमूर्षन् विकलेन्द्रियांश्च ।
येनोपचारेण चकार सर्वान्
रोगैर्विहीनान् बल-सत्व-युक्तान् ॥७८॥
इह तदिदमुपस्थस्नानमाहुः प्रसिद्धं,
जगति निखिल-रोगा येन शान्तिं प्रयान्ति ।
इदमभिनव-वारि-स्नानमातङ्कहारि
चिरमुपचितनाडीस्थांश्च दोषान्निहन्ति ॥७९॥

† मुखाकृतिनिदानाभिधो ग्रन्थः

इयं मदाविष्कृतिरेव बोध्या,
मूर्ध्नि स्थिता वारिचिकित्सितानाम् ।
रोगा मृगेन्द्रार्दितजम्बुकाद्या,
धावन्ति दूरे विधिनोक्तनाम्ना ॥८०॥

[क्रमशः]

——

भारत-गीतम्—

—:※:—

जननि जन्मधरणे !
तिमिर-सिन्धु-मग्न-जगज्—
ज्योतिर्मय-तरणे ।

लङ्का-शतदलममलं
लसति चुम्बदङ्घ्रितलम्
स्तवन-शील-नील-सिन्धु—
सलिल-धौत-चरणे !

तृण-तरुवल्ली-वसने
विकसित-सुमनोहसते
गङ्गाज्योतिर्जलकण—
कृत-कण्ठाभरणे

तुहिन-मुकुट-मञ्जुतरे
कनकशस्य-कमलधरे
भारति, मस्तिरस्तु सतत—
मयि, तव परिचरणे ।

—आद्याप्रसाद चतुर्वेदः

——

क्रोधावसान-व्यायोगः

श्रीवामाचरणभट्टाचार्यः, न्यायाचार्यः

(नान्दी)

गंगाधौतजटस्य यस्य महतो देवस्य विश्वात्मनो
विश्वाराध्यपदारविन्दयुगलं ध्यायन्ति ते योगिनः।
यं दृष्ट्वा जनता त्यजत्यतितमां याम्यां पुनर्यातनाम्
सोऽयं शंकर एव पातु भवतः शार्दूलचर्माम्बरः॥

अपिच

प्रभूतभूतचीत्कारैर्भीतयेवास्थिरश्रिया।
चिरमालिंगितो देव्या सदा पातु सदाशिवः॥

अपिच

यस्या जातो विधाता सृजति जगदिदं वस्तुभूतं प्रभूतम्
पश्चाद् भूतो रमेशस्तदपि चिरदिनं पालयत्येव सत्यम्।
यस्या वा प्राप्तभूतिः कुसुमशररिपुः संहरत्येव सर्वम्
भव्यादम्बाम्बिका वस्त्रिभुवनजननी सर्वदा सर्वदा सा॥

(प्रविश्य) नान्द्यन्ते सूत्रधारः। अलमधिकेन। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये! त्वरितमिहागम्य- तां त्वरितमिहागम्यताम्!

(प्रविश्य नटी)(संस्कृतमाश्रित्य) आर्य! इयमहमा- गताऽस्मि। आज्ञापयत्वार्यः, किमिदानीं करणीयमिति।

सूत्रधारः—आर्ये, दृश्यतां तावत् भगवतो राम- चन्द्रस्येव सूर्यवंशसम्भूत-क्षत्रिय-चूडामणेः,साहित्यरस- सागर-पारंगतस्य, प्राच्य-पाश्चात्य-विद्या-विभूषितस्य, उदयपुराधिपतेर्गुहिलौत-राजवंशाकाशचन्द्रमसः, श्री- मतो रायरायो महीमहेन्द्र-महाराजाधिराजमहारावल- श्री सर लक्ष्मणसिंहसाहिबबहादुरस्य, के.सी.एस. आई. उपाधि-समलंकृतस्य,अतुलन-गुणधाम्नो मृगयाकुशलिनो ...रस्य, रजतजयन्ती-महोत्सवे तदीयानुजैः श्रीमद्भिर्वि- ...तवेदितव्यैः वीरभद्रसिंहादि-महोदयैः प्रधानमन्त्रि- ...न्यैश्च द्विजराजन्यवर्यैः परिशोभितेयं सभा। ...याञ्च नवेन वाराणसेय-धर्मशास्त्रप्रधानाध्यापक ...शशिभूषणस्मृतितीर्थ-भट्टाचार्यात्मज-श्रीवामाचरण ...चार्य-विनिर्मितेन क्रोधावसान-नामकव्यायोगेनै- ...ं समस्ततत्वाभिज्ञानां मनस्तुष्टिरवश्यं सम्पादनीया। ...ोऽत्र विशेषयत्नो भवत्या विधातव्य इति मन्यते॥

नटी—आर्य! रमणीयमद्वितीयमिदं राजकुलम्, कथं वर्णयितुं शक्यते?

सूत्रधारः—आर्ये! किं बहुना—

मातेव विदुषी यस्य राज्ञी प्राज्ञी सरस्वती।
राजस्थानेषु जनकः ख्यातविद्यः प्रशंसितः॥
तस्य राज्ञोऽतिवैदुष्यं वीरत्वञ्च समादृतम्।
पूर्वजादागतं सर्वं कथामात्रेण वर्ण्यते॥

भवतु; गीतेन तावदियं सभा सम्वर्धनीया।

नटी—अथ कीदृशं कालमाश्रित्य गास्यामि।

सूत्रधारः—आर्ये!

शरदिन्दु-विभात-शर्वरी रमणीनां प्रियसंगमे प्रिया।
नव-कैरव-कोरक-श्रिया समयानां शरदेव शोभते॥

तदिदानीं शरत्कालमाश्रित्यैव गीयताम्।

नटी—तथास्तु (गायति)।

गतवति मेघे प्राच्यविभागे स्फुरति च दिनमणि-यानम्।
मञ्जुनिकुञ्जे कोकिल-पुञ्जो गायति सुमधुरतानम्।
चञ्चलसंगश्चुम्बति भृंगो विकसित-मधुमय-पुष्पम्।
स्वविरहदीना शयन-विहीना विसृजति नयनज-वाष्पम्।
मलय-समीरे प्रवहति घोरे वहति च चन्दन-गन्धम्।
मनसिजवाणे प्रणय-निदाने विचलति युवजन-वृन्दम्।
सुविमल-कान्ति वितरति शान्तिम्विधुरिह हरति च चित्तम्
कलकलनादं हंसनिनादं रचयति जलमतिसत्यम्।
शरदि भवानीमिति निजवाणीं कथयतु जनगणतूर्णम्।
अपगत-हर्षं भारत-वर्षं कुरु कुरु सुख-परिपूर्णम्॥

सूत्रधारः—आर्ये! मधुरमिदं गीतम्, श्रुतवती चेयं सभा चित्रपुत्तलिकेव विभाति। तदिदानीं किं करणीयमस्ति?।

नटी—ननु पूर्वमेवार्येणावेदितं यत् क्रोधावसान- नामकव्यायोगेन सभा-शोभा विधातव्येति।

सूत्रधारः—आर्ये! सत्यमभिहितम्। भवदीय- गीतरागेण विस्मृत-वृत्तान्तोऽहं सम्वृत्तः। तदिदानीं पश्यतु।

देवराज इवेन्द्रोऽयं चिन्तान्वित-कलेवरः।
अपश्यन्, शारदीं शोभां सकुवेरः समागतः।

(इति नटीसहितः सूत्रधारो निष्क्रान्तः)

(प्रस्तावना)

अथ प्रथमदृश्यम् ।

—:*:—

(ततः प्रविशति सकुबेरो देवराजः)

इन्द्रः—धनपते !

श्रीहीनमेतदधुना बत दैवराज्यम्,
दिव्याङ्गना-नयनतः पततीव वारि ।
प्राणप्रियाणि मम तावदनन्तचिन्ता-
वासं गणा विरतनृत्यविशेष-शोभाः ॥

अपिच—

इन्दुप्रभा-विरहिणी वनितेव भाति,
प्रेम्णा न वाति मलयाचल-धीर-वातः ।
त्यक्त-प्रसून-मुकुलो मम पारिजातो—
नैरावतश्चलति भीतमतिः प्रमादी ॥

कुबेरः—देवराज ! किं बहुना—

गन्धर्वास्तव किन्नराश्च सहसा गायन्ति नृत्यन्ति न
श्रेष्टं शिष्टवशिष्ठ-गौतम-मतं द्वेष्टीव सा देवता ।
दैवं वाद्य-निनादमद्य विबुधा सद्यस्त्यजन्तीच्छया,
सर्वे स्वर्ग-निवासिनां हृदयजा गर्वाश्च खर्वीकृताः॥

अपिच—

यस्मिन् सुरेऽपि धनदत्वमतिप्रसिद्धम्
तस्मिन् मयि प्रथम-निर्धनतां विलोक्य ।
प्राप्त-प्रभूत-गुरुतादृत-देवताना—
माराधनं कथमहो न जहाति लोकः ॥

इन्द्र—भोः कुबेर ! किं त्वां कथयिष्यामि ।

नयन-नीरद-नीर-निपीडितं, हृदयमादधतीव-सुरांगना।
ननु मृतेव सती समुपस्थिता प्रतिदिनं भवतां भवना-
न्तिकम् ॥

कुबेरः—सुरपते ! अन्यदपि किञ्चित् पश्यतु ।

विविधदेव-वधूमधुनातनी-
मतिविकारवतीश्च विलासिनीम् ।
त्यज पति यदि तेन न मेलन-
मिति सभास्वसतीमिव भाषिणीम् ॥

अपिच

गतमितो भवतो बहुगौरवं बहुलमानधने च गते पुनः ।
परिणतिःसमुपैति विभीषणे तव वने गमनं मरणं विना॥

इन्द्रः—धनपते !

समवलोक्य पुनः सुरबालकं हृतमतिःसहसैव बुभुक्षितम्।
विगत-मूलतरोरिव बल्लरी पतति देवबधूधरणीतले ।

कुवेरः—अयि देवेन्द्र !

चिरकालसुखे सुखप्रिये ननु देवेऽसुखता कथं भवेत् ।
प्रतियोगिमता स्वभावतः सहसाऽभाववता न भूयते॥

इन्द्रः—(अशृण्वन्नेव स्वगतम्) अयि विधे !

अविधिना विधिना प्रतिपादितम्,
सुखपयोधि-निमज्जन-वर्जनम् ।
करुणता-सरसी-जलधारया
शिशिरता भवता न निषेविता ॥

कुबेरः—देवराज ! किं विचिन्त्यते । अत्र केनाऽपि कारणेन भवितव्यं येनास्माकमीदृशी दशा समुपस्थिता ।

(नेपथ्ये)

नृपमुखाब्ज-विराजिताभारती-
महरहः कमला च विलोक्यताम् ।
गिरिपुरेश्वरगेहमहर्निशं
चलमतिः कुरुतेऽपि निजालयम् ॥
अथ तदासितकीर्तिरचञ्चला
गुणवतो नृपतेर्भयतो द्रुतम् ।
गतवतीव विलङ्घ्य पयोनिधिम्,
निरवधि भुवनात् भुवनान्तरम् ॥

इन्द्रः—कुबेर ! श्रुतं श्रुतं भवता ?

कुबेरः—अथकिम् ?

इन्द्रः—(सक्रोधम्) किं कथयसि ?

मेवाडान्तर्गतगिरिपुर-ख्यात-राजन्यवर्य !
स्मेरास्येतां मुरहर-वधूं भारतीं वर्त्तमानाम् ।
दृष्ट्वा रोषादपरवनिता चञ्चला मञ्जुलाङ्गी
रम्ये हर्म्ये वसति कमला भूपतेः सौम्यमूर्त्तेः॥

कुवेरः—भोभोः देवाः !

विद्याहीना भवति भवतां देवता सेवमाना,
लक्ष्मीहीनं निजगृहमहो ! कष्टमिष्टप्रदानाम् ।
तस्मादासां निखिलविपदां हन्त नाशं विधातुम्,
ध्येयो यत्नो विदितभुवने शान्तिमद्भिर्भवद्भिः ॥

अपिच—

निद्रां मुञ्चत सञ्चितां शयनतस्तूर्णं समुत्तिष्ठत
स्वर्गाद्यातमपूर्व-पूर्व-विभवं दृष्ट्वा न किं जागृत
स्मारं स्मारमसारतामपि सतीं नोद्वीजते देवता
चित्रं चेद् किमिवापरं मखभुजां कष्टप्रदं वर्तते ॥

इन्द्रः—

अहरहस्त्विहतापशतप्रदस्वसुरता विरहानलतोऽधुना ।
अजनि धूमशिखाशिखरीकृते मनसि मे बहु दारुणवेदना ॥

कुवेरः—

अथ पुनर्दिवसेऽपि विलोकिता
दशदिशस्तमसा विवशीकृता ।
अपि नवीनमनःकुसुमं मम
प्रतिमुहुः शमनं खलु याचते ॥

(नेपथ्ये)

परित्रायतां परित्रायतां देवराज !

इन्द्रः—अये ! रमणीय-रमणीकण्ठेन केयं मां भीता स्मरति ?

कुवेरः—पश्यामि तावत, (किञ्चित् परिक्रम्य) अहो अत्रैव सा त्वरितमागच्छति ।

(प्रविश्य) कीर्तिः— परित्रायतां परित्रायतां देवराजः ! (इति पादयोः पतति) ।

इन्द्रः—अये देवी कीर्त्तिः, कथयतु भवती किं वृत्तमिति ।

कीर्त्तिः—देवराज ! महाराजाधिराजशैलपुराधिपमुखपंकजे नरीनृत्यमानां वाणीं तदीयमनोरमबसतिमलंकुर्वतीञ्च कमलामवलोक्य भीताऽहं त्रासादत्र समागता।

इन्द्रः—भद्रे ! साधु कृतम्, अत्रैव विश्रामः क्रियताम् ।

कीर्तिः—विश्रामः ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ वर्तेते तावन्मे विश्रामो नास्ति । अद्यापि वेपते मे हृदयम् ।

कुवेरः—आः किं कथयसि ? विश्राम एव नास्ति तर्हि कथय कीदृशोऽसौ नृपवरः ? ।

कीर्तिः—नरपतिरतिकीर्त्तिः सर्वदा शान्तमूर्त्ति-
निजगुणजितलोको यातदीनातिशोकः ।
रिपुजन-वनितानां नेत्रवारि-प्रदानाम्,
प्रभुरिति जगदीशो रक्षतीमं महेशः ॥

अपिच—

बहुतर-कृत-पुण्यो भूभुजामेव धन्यो,
गिरिपुर-सुवरेण्यः सर्वलोकैकमान्यः ।
सुदयित इति धातुः पण्डित-प्रीति-हेतु-
विंधुरिव रमणीयः सोऽपि मे वर्णनीयः ॥

अहो ! नाऽहमत्र स्थातुं शक्नोमि, सोऽप्यवश्यमत्राप्यागमिष्यति । (इत्युद्भ्रान्तान्ता त्वरितं निष्क्रान्ता) ।

कुवेरः--भो देवराज ! एवं तावत् , क्रियताम् ।

इन्द्रः—किमिति ?

कुवेरः--लज्जा देवी तावदत्राहूयताम् ।

इन्द्रः--तेन किं भविष्यति ?

कुवेरः--

वाणी लक्ष्मीस्तथा कीर्त्तिर्जहतीमं न संशयः ।
लज्जितो यो भवेद्धीमान् पुमांस्तु परमार्थतः ॥

इन्द्रः--सत्यमभिहितं भवता । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य दौवारिकः)

आज्ञापयतु देवराजः !

इन्द्रः—दौवारिक ! शीघ्रं लज्जादेवीमत्र प्रेषय।

दौवारिकः--यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

लज्जा--देवराज ! कथं भवताऽहं स्मृताऽस्मि । कथ्यतां किन्तावदनुतिष्ठामि ।

गृही भवति सन्न्यासी धीमान् वाणी-विवर्जितः ।
श्रीमानरण्यवासी स्यात् सत्यं सत्यं यमाश्रयो ।

कुवेरः--साधु लज्जे ! साधु ! तदिदानीम्--

प्रतापसिंहसिंहस्य प्रतापात्तापितावनेः ।
महाराणाख्यवीरस्य भ्रातुर्वंश-विहायसि ॥
प्रभाकरमिवाभातं सुन्दरं मदनोपमम्
श्रीमल्लक्षणसिंहं तं महाराजं समाश्रय ॥

लज्जा--अहो स खलु मृगयाकुशली सूर्यवंशावतंसो राजन्यवरो वीरो धीरश्च विश्रुतनामा महाराजस्तमाश्रयितुं भीतिर्मे वर्त्तते ।

कुवेरः--का भीतिः ? आवामेव सहायौ भवत्या भविष्यावः ।

लज्जा—आः ! का गतिः, किन्तु विमानेऽहं गमिष्यामि अतो देश-परिचयः कर्त्तव्यः । अथ कोऽसौ

देश कीदृशो वेति निरूप्यताम् ।

इन्द्रः—श्रूयताम् !

अनन्तधीरप्रवरैः सुषेवितम्,
सुशासितं वीरवरेण्य-भूभुजा ।
सुदर्शनीयं सुरमन्दिरश्रिया,
सदा यदासीदसता विवर्जितम् ।

कुवेरः—अन्यदपि श्रूयताम्,

अनेकपण्य-क्रयविक्रये रताः
प्रतापवन्तो धनिनो विलासिनः ।
जन-प्रमोदाय विधाय चारुतां,
मनोरमे यत्र वसन्ति सन्ततम् ॥

इन्द्रः—

निरन्तरं कान्त–वसन्त–संगमा–
दपंकजं यत्र सरो न वर्त्तते ।
सदा यदीयं सुयशः सुसौरभं,
जनस्त्वनाघ्राय न मा विराजते ॥

लज्जा–ततस्ततः ।

दिनश्रियं यत्र विजित्य जातया
तमिश्रयाऽलोकसहस्रमालया ।
स्वपान्थकान्ताननदर्शनोन्मुखी
वरांगना प्रांगणसम्मुखीकृता ॥

कुवेरः—

किमधिकेन । विलम्बो वर्त्तते, श्रूयताम् ।

सगौरवे तत्र विशेषसुन्दरे मनोहरे शैलपुरे सुरप्रिये ।
स वीरधीरःपरमाहृतप्रजो महीमहीन्द्रो नृपतिर्विराजते ।

लज्जा—

अहो ! वर्णनीयोऽयं देशो नरपतिवरश्च । तस्मात् भीतिर्मे वर्त्तते । न जाने किं भविष्यतीति ।

कुवेरः—

यत्नः क्रियताम्, यत्नस्त्ववश्यं कर्त्तव्यः ।

लज्जा—यथा भवते रोचते तर्हीदानीं गम्यते ।

उभौ—

गम्यतां शीघ्रं गम्यतां सफलमनोरथया च त्वया भूयताम् ।

(लज्जा निष्क्रान्ता)

इन्द्रः—धनपते ! इदानीं कथञ्चित् विनिवृत्त-चित्तोऽहं संवृत्तः । मन्ये, पुनर्लक्ष्मीः स्वर्गे समागमिष्यति । अथ लज्जा चेत्, लज्जिता भवेत्, तदा का गतिः ?

कुवेरः—तदानीं तच्चिन्तनीयम्, । पश्यतु तावदग्रे किं भविष्यति ?

इन्द्रः—(स्वगतम्) ।

स्वाराज्यमार्यनृपतेः सततं बिभेति,
स्वैरं पुरातनकथामधुना स्मरामि ।
प्रीतिः सुरेन्द्रभवनं त्यजतीव दीनम्
क्षीणानना सपदि सीदति देवतेयम् ।

कुवेरः—देवराज ! किं विचिन्त्यते ।

येनाम्बिकामहाशक्तिर्नृपेण समुपासिता ।
तस्य धीरस्य वीरस्य का भीतिरिति चिन्त्यताम् ।

इन्द्रः—चिन्तयामि । भवताऽपि चिन्तनीयोऽयं विषयः ।

(नेपथ्ये) हे देवराज ! विजयन्तव नावगच्छ !

स्वाम्यं तनोति विपरीतफलं स्वकीयम् ।
लज्जीकृता गिरिपुरेशवरेण तूर्णम्
लज्जा त्वनार्यनृपतेरभितो जगाम ।

इन्द्रः—

कुवेरः ! श्रुतं लज्जाऽपि लज्जीकृता, तदिदानीं किंकर्त्तव्यं तावदुपदिश्यताम् ।

कुवेरः—मया तु मन्यते । भगवता साम्बेन शम्भुना परिरक्षितोऽयं नृपवरः, तस्योपासकश्च । सुतरां तदन्तिक एवाभ्यां गन्तव्यम्, तेनाऽस्माकं महानुपकारो भविष्यति

इन्द्रः—साधूक्तं कुवेर ! साधूक्तमिदानीं गम्यताम्, कैलास एव वयं गमिष्यामः । (इत्युभौ निष्क्रान्तौ)

[क्रमशः]

ज्योतिश्शास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते ?

दैवज्ञमार्त्तण्डः श्री केदारदत्तजोशी, ज्यौतिषाचार्यः (गणिते, फलिते च)
[प्रोफेसर—हिन्दू-विश्वविद्यालय, काशी]

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

साम्प्रतिकाः जन्मपत्रिकानिर्मातारो दैवज्ञमानिनः सत्यापेक्षया आडम्बरपोषका एव सञ्जाताः इत्येव तेऽभिलष्यन्ति यत्केनापि प्रकारेण पत्रिकाया कार्यवृद्धिर्भवेदिति । किन्तु कदापि तत्सूक्ष्मत्व-शुद्धत्वे दत्तमानसा न सञ्जायन्ते । स्वरशास्त्रानुसारं फलादेशकथने तु अत्यन्त-सूक्ष्म-पञ्चाङ्गान्यपेद्यन्ते, इति तदुक्तं पूर्वं तत्रापि सूक्ष्मेष्टकालस्यास्ति महत्यावश्यकता । तदर्थमप्यस्ति किञ्चित्प्रास्ताविकम्—

हृदयस्थेऽष्टदलकमले प्राणवायुः सञ्चरति । तस्य सञ्चारः कीदृशः—इति चेदुच्यते पृथिव्यादिपञ्चतत्त्वक्रमेण तस्य सञ्चारो भवति । शिवस्वरोदये हठयोगशास्त्रे चास्मिन् विषये बहुश्रमो ऋषीणाम् । अज्योतिश्शास्त्रीय-स्वरशास्त्र-प्रकारेणाप्यस्त्यस्य महानुपयोगः । अहोरात्रे षष्टिघटिकाः भवन्ति । पूर्वमेवोक्तास्ताः । आसां षष्टिघटीनाम् ३६०० षट्त्रिंशशतानि पलानि । षड्भिः प्राणैर्विनाडी भवतीति ज्योतिर्विदां स्वरज्ञानाञ्च सम्प्रदायः । अतएवाहोरात्रे ३६००×६=२१६०० एकविंशतिसहस्रमिताः प्राणा असवो वा भवन्ति । तावद्वारमहोरात्रे शरीरिणाम् श्वासस्य गमनम् प्रत्यागमनञ्च भवति । तत्राप्ययं विशेषः हृत्कमलस्याष्टदलरूपस्य पूर्वपत्रस्य प्रथमे दले मूलमारभ्य त्रिंशद्भिरसुभिराकाशतत्वञ्चलति । पुनः षष्टिसंख्यैरसुभिरुपरि वाततत्वञ्चलति । ततो नवतिश्वासैः—तिर्यगनलतत्वञ्चलति । पुनश्च विंशत्यधिकशतश्वासैरधोभागेऽम्बुतत्वञ्चलति । पुनश्च सार्धशतमितैरसुभिः ऋजुमार्गे पृथिवीतत्वं वाति । एवं पूर्वपत्रस्यापरदले पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशान्तानि पञ्चतत्वानि तैरेव मार्गैश्चलन्ति । एवं ३०×६०×९०×१२०×१५०×१२०×९०×६०×३० सर्वेषामसूनां योगः नवशतं सार्धघटीद्वयमितम् । एवमाग्नेयादिदलेऽपि बोध्यम् । एकवारं भ्रमणेनाष्टदले ९००×३=२१६०० अहोरात्रासवः पूर्यन्ते । प्राणगतिरीदृशी । सार्धद्वयघटीमितेन वा एकया होरया ९०० नवशतश्वासाः प्रचलन्ति तदा सार्धद्वयपलेन 'एक मिनट' इति संज्ञकेन किमिति त्रैराशिकगणितेन एक मिनिटे प्राणगतिः $\frac{९००}{६०}$ =१५ श्वासात्मिका लभ्यते इति स्वरज्ञानां मतेन सिद्धम् ।

अर्वाचीनाः पाश्चात्यविद्वांसोऽपि [एलोपैथिक] एकमिनिटे प्राणगतिरष्टादश-श्वासात्मिका इति यत्स्वीकुर्वन्ति तत्तु तन्मूलकस्वरशास्त्रीयानामेवानयोपपत्त्या सिद्धं भवति । अष्टादशश्वासाः स्वस्थपुरुषस्य चलन्ति । इत्येषां पाश्चात्यानां मतमस्माकीना श्वासगतिस्तु मध्यममानाभिप्रायेणोक्तेति । सम्पूर्णाहोरात्रे त्रिवारं भ्रमणेन २१६०० षट्शतान्युपरि एकविंशतिसहस्राणि निश्वास संख्या भवन्ति । स्थूलकालमाश्रित्यैव साम्प्रतिकैर्ज्योतिर्विद्भिः फलाफलविचारो विधीयते । किन्तु स्थूलकालस्य कलात्मक—कालानां संकलनयैव सम्पन्नतया पलभेदनिबन्धन-फलभेदस्य स्थूलकालेऽप्यावश्यकतया तेषां परिज्ञानमप्यत्यावश्यकम् । पलात्मककालाश्च वासरकलादीनां गत्या प्राणात्मक वायोः क्रियया च परिच्छेद्याः । प्राणवायूनां क्रियामधिकृत्य गरुडपुराणेऽपि पद्यमिदं नूनमवधेयम् । तद्यथाः—

एकविंशत्सहस्राणि षट्शतानि तथोपरि ।
हंस हंसेति हंसेति जीवो जपति नित्यशः ॥

शास्त्रान्तरे—

राकारेण बहिर्याति मकारेण विशेत्पुनः ।
रामरामेति रामेति जीवो जपति सर्वदा ॥

योगशास्त्रे—

हकारो निर्गमः प्रोक्तः ठकारोन्तः प्रवेशने ।

संगीतादिशास्त्रे—

तकारः शंकरः प्रोक्तो लकारः पार्वती स्मृतः ।
शिव-शङ्कर-संयोगात्ताल इत्यभिधीयते ॥

इत्यादि, शास्त्राणामपि श्वासागम-निर्गम एवा-

अभिप्रायः ।

अथ प्रकृतमनुसरामः—कल्प्यते सूर्योदयात्पल-द्वयोनघटीद्वयमिते काले केनापि राज्ञाऽऽगत्य स्वरज्ञः पृष्टः, इदानीं मम मनसि विज्ञातम्, तत्फलं शुभमशुभं वेति । उक्त-वायुसञ्चार-प्रणालीविदा दैवज्ञेन सयुक्तिकमुत्तरितम्-यदिदं ७०८ मितेऽस्वात्मकेष्टे पूर्वपत्रस्योत्तरदले जलतत्त्वञ्चलति । तत्फलमीदृशम्-

"इन्द्रादि-दिग्दल-चरे श्वसने रणाय
भोक्तुं रुषेऽथ विषयाय मुदे गमाय ।
चेतो भवेत्क्षपयितुं च नृपास्पदाय
पत्रद्वयान्तरचरे तु मुदे परस्मै ॥"

राजन् ! रणाय प्रवृत्तिरिदानीं तव मनसि जागर्ति । जलतत्त्ववहने "धराम्बुनी शुभे महो विनिश्चितं फलं भवेदिति" तव रणोद्योगः शुभः, गम्यतां रणेऽवश्यञ्जयो भविष्यतीति ।

यथाऽत्रास्वात्मकमिष्टमपेक्षितं तथैव स्वरशास्त्रेऽन्यत्रस्थले चौरज्ञानाय भूमौ निहितद्रव्यराशिज्ञानाय वा चन्द्रस्य तात्कालिकीकरणं सूक्ष्मेष्टवशेनोक्तम् । यद्यद्दिनेऽश्विन्यां वर्तते चन्द्रस्तदा तात्कालिकेष्टेऽश्विन्यामेव सप्तविंशतिनक्षत्राणां मध्ये इदानीं कस्मिन्नृक्षे चन्द्रः ? तत्रापि तस्य नक्षत्रस्य कस्मिन्नंशे वर्तते चन्द्रमा इत्येतस्य ज्ञानपुरःसरमेव यथार्थबोधकः फलादेशः समीचीनो भवितुमर्हति । मुहूर्तग्रन्थेष्वपि चन्द्रस्यैकस्मिन्नक्षत्रे द्वादशावस्थाः प्रवासनाशौ मरणं जयश्चेत्यादिनाऽभिहितास्तात्कालिकचन्द्राभिप्रायेणैव । स्वर-जातक-ताजिक-मुहूर्त्त—प्रभृतिफलितशास्त्रे स्वल्पे पलमात्रेऽपीष्टभेदे राश्यन्तरं नवांशान्तरं लग्नान्तरञ्च भवितुमर्हति । तेन फलान्तरमपि भविष्यति एव । तर्हि प्रहरगते दिवसे वाऽर्धप्रहरगते दिने भोजनवेलायां रात्रौ वा जन्मेत्यादिना निर्दिष्टसमय एवेष्टकालो भवेत्तदा फलादेशोऽपि तादृश एव कथन्न स्यादत्र गणकस्य को दोषः ? शुद्धेष्टसमयाधारेण कृतो फलादेशस्तु सत्यमेव भवति । नास्ति सन्देहलेशोऽत्र ।

ज्यौतिषशास्त्रोक्त-शुद्धसंस्कार मुहूर्त्त लोपः, गर्भाधानादि-अष्टचत्वारिंशत् संस्काराणामभावश्च फलालाभे हेतुः ।

यथा—

श्रुतिस्मृत्यादिषु येषां गर्भाधानाद्यष्टचत्वारिंशत् संस्काराणामुल्लेखोऽस्ति मानवानां कृते; तेषामतीवावश्यकता वर्तते । तेष्वेव श्रुतिस्मृत्यादिषु येषां येषां संस्काराणां यत्र यत्र कालनिर्देशोऽस्ति, तत्र तत्र सर्वत्र ज्योतिश्शास्त्रानुसारं शुभेषु मुहूर्त्तेषु ते संस्काराः कर्तव्या इत्यपि निर्देशोऽस्ति । अत्र विषये धर्मशास्त्र ज्योतिश्शास्त्रयोरैकमत्यम् । यथाचाह भगवती श्रुतिः— "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भाष्टमे गर्भाष्टमेषु वा" एवमेवाष्टवर्षमिति श्रुतिवचनमनुसृत्य मुहूर्त्तप्रकरणे ज्योतिर्विद्भिराचार्यैर्वटु-कन्ययोर्जन्मराशे रवि-गुरु-शुद्धि विचार्य शुभेषु मास-दिन-करण-नक्षत्रेषूपनयनसंस्कारो विवाहसंस्कारो वा कर्तव्य—इति प्रतिपादितम् । यथा च—

"क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदु त्रिपूर्वा रौद्रेऽर्कविद् गुरु सितेन्दुदिने व्रतं सदि"त्यादि-व्रतबन्धप्रकरणे, तथाच विवाह-प्रकरणे—

"गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात् । रविशुद्धिवशाच्छुभो नाराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः" ॥ इति शुभे मुहूर्त्ते एव संस्काराः कर्त्तव्या नाशुभेष्विति यदुक्तं तत्र कारणम्; यतः संस्कार्यस्य वटोः कन्याया वा अग्रिमजीवनं सुखमयं स्यादिति ।

तथाचोक्तम्—

"भार्या त्रिवर्गकरणं शुभ-शील-युक्ता
शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ।
तस्माद्विवाह-समयः परिचिन्त्यते हि
तन्निघ्नतामुपगताः श्रुत-शील-धर्माः ॥ इति

उपरोक्ताद्वचनाल्लभ्यते यत्कन्यकाया विवाहलग्ने लग्नशुद्धिर्जन्मलग्नापेक्षायाऽपि सूक्ष्मतया समीक्षणीया । यतो हि नारीणां भाविजीवने वैवाहिकलग्नस्य ग्रहाणां शुभाशुभान्यपि संघटन्ते । एवमेव व्रतबन्धलग्नस्य ग्रहाणामपि शुभाशुभानि फलानि उपने-

यानां वटूनां भाविजीवने घटन्ते। अत्र बहूषु प्रमाणेष्वेकमेव यथा—

"राजसेवो वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः।
प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्यादिखेचरैः"॥

व्रतबन्धलग्नात्केन्द्रे सूर्यादिग्रहाणां स्थित्योपर्युक्तानि फलानि क्रमशो घटन्ते। अतएव व्रतबन्धे तादृग् एव सुन्दरं लग्नं निर्धारणीयं येन वटोर्भाविजीवने न केवलस्य जन्मलग्नस्यापितु संस्कारलग्नस्यापि प्रभावः स्यादिति। विपर्ययेऽर्थात् दुष्टलग्ने कृते व्रतबन्धे यदि जन्मलग्नस्य शुभग्रहाणामपि शुभानि फलानि नायान्ति तदा ज्यौतिश्शास्त्रस्य गणकस्य वा को दोषः?

यदि वा जन्मलग्ने दुष्टग्रहाणां कुदृष्टिरप्यस्ति तथापि वटुश्शुभेषु लग्नेषु यथाविधि संस्कृतो भवेत् तदाप्यनिष्टनिवारणं भवति। उक्तमपि दैवज्ञेन केशवेन "प्राक्कर्म-वीजं सलिलानलोर्वी-संस्कारवत्कर्म विधीयमानम् शोषाय पोषाय च तस्य तस्मात् सदा सदाचारवतां न हानिः"॥

वीजं सलिलानलावनिसंस्कारवत्; यद्वीजं शुभैः सलिलादिसंस्कारैस्संस्कृतन्तदेव वर्द्धते। तद्वत् प्राक्कर्माऽपि सत्प्रयत्नै नैहिकेन वर्द्धते, अन्यथा क्षीयते इत्यर्थः। नच दुष्टलग्नसम्भावनाभयात् संस्कारा अपि न कर्तव्या इत्यवधारणीयम्। अकृतेषु संस्कारेषु असंस्कृतानां मनवानां भाग्यान्यपि परिवर्तन्ते। तस्य शुभान्यपि फलानि क्रमशः क्षयं यान्ति। अशुभानि क्रमशो वृद्धिं यान्ति।

खनिजानां रत्नानां वास्तविकं स्वरूपं संस्कारानन्तरमेव परिस्फुटं भवति। तथैव मानवा अपि संस्कृता एव स्वं स्वं महिमानं प्रतिपद्यन्ते। उपर्युक्तसंस्कारा अपि जन्मतुल्यमहत्वशालिनः सिद्ध्यन्ति। अतएव जन्मकालिकेष्टवदेव संस्कारकालीनानामपीष्टानामनुसन्धानमावश्यकम्। नचाधुनिके काले संस्कारेष्वनुकूलो विचारः प्रस्तूयते। अतो यथार्थं फलं कस्माल्लभेत। अतः संस्कारेष्वनुकूलफलविचाराभावः; ज्योतिश्शास्त्रानुकूलफलालाभे कारणमिति दिक्।

—— [सावशेषम्]

चित्र—विचार—चर्चा

—:※:—

श्रीपण्डित बिनायकशास्त्री टिल्लू, व्याकरणाचार्यः, मीमांसातीर्थः,
अध्यापकः—संस्कृत-महाविद्यालयस्य, इन्दौर।

——

[अखिल भारतीय-प्राच्यविद्यापरिषदस्त्रयोदशेऽधिवेशने पण्डित-परिषदि पठितोऽयं निबन्धः]

आनन्दवन-विद्योति नित्यानन्द-पदाम्बुजम्।
वन्दे चिन्मकरन्दाय मिलिन्द इव सन्ततम्॥
[१]

जगद्विकासः क्रमश इति तत्त्वविदां मतम्।
यद्यप्यस्ति महान्भेदः कालाद्याकलनादिगः॥
एवं विकासपरमावस्था संस्कृतिदृष्टितः।
सुसंस्कृतेति पूर्णेति तत्त्वविद्भिर्निगद्यते॥
[२]

तस्यामस्यामवस्थायां शब्दनिर्मितिरुत्तमा।
अभिधेयाऽविनाभावभूषितेत्यपि भण्यते॥
किञ्च प्रत्यक्ष-विषय-व्यवहारानुसारिणी।
शब्दप्रवृत्तिः शास्त्रीय-विषयेष्वपि दृश्यते॥
तत्तच्छास्त्रेषु लोकस्थ-न्यायानुसरणं भृशम्।
अत्रोदाहरणत्वेन भाषा-भाव-विदां स्फुटम्॥
[३]

रागादिमूला या नाम प्रवृत्तिर्लौकिकी नृणाम्।
तामुत्पथान्नियन्तुं हि श्रुता शास्त्रेषु शास्त्रता॥
क्षुत्तृडादिविकारा हि नृणां स्वाभाविका इमे।
तथा कामविकारोऽपि विदितो दुरतिक्रमः॥
किञ्चैकाकी न रमते' इत्यानुभविकं वचः।
स्वद्वितीयेऽद्वितीयत्व-धियाऽऽनन्दानुराधनम्॥
स्वभावसिद्धं स्फुटयत्यखण्डात्मांशरूपिणाम्।
तत्रापि त्वक्सुखे बाह्ये प्रवृत्तिः प्रथमोद्भवा॥
यत्राऽविरोधधी-सिद्धो मोहो म्रदिम-मुद्रितः।
स्त्रीपुंसयोस्तदेतद्धि मिथ आकर्षणं परम्॥
वैवाहिकेन विधिना नियतं क्रियते नृषु।
[४]

सन्तु प्रकारा बहवो धर्मसूत्रादिबोधिताः ॥
वयं सङ्क्षेपतस्तावत् प्रवृत्तिमभिदध्महे ।

[५]

दृश्यतेऽनेकपतिका क्वचित्सामाजिकी प्रथा ॥
प्राचीन-वाङ्मये काचित्तच्छटाप्युपलभ्यते ।

[६]

अनेकेषां हि भोक्तॄणां चित्ताकर्षणचिन्तया ॥
उपेक्ष्यते स्वसन्तान-पोषणादिक्रिया स्त्रिया ।

[७]

ततोऽपत्येष्वपूर्णत्वं वन्ध्यत्वं, मतिमन्दता ॥
एवमादिविधा दोषा उद्भवन्ति विशेषतः ।
भोग्याया अपि योषायाः प्राधान्यमनुरुध्यते ॥
स्वस्वोपभोगयोगाय सन्तानोपेक्षया नृभिः ।
अन्योन्येर्ष्यावशान्मात्स्यन्यायस्याप्युद्भवो यतः ॥
तस्मादनेकपतिको विवाहो न हितावहः ।

[८]

एवमेकेन भोक्त्रा हि यत्रानेकोपभुज्यते ॥
सोऽपि भोक्तृप्रधानोऽन्यो विवाहविधिरीक्ष्यते ।
किन्त्वत्रापि व्यभीचार-भावनोदयसम्भवः ॥
भोक्तृत्वाहङ्कारशाली पुरुषोऽपत्यपालने ।
नानन्यभावमाधत्ते नाना-स्त्री-कृष्टमानसः ॥
किञ्च सापत्न-दुर्भावविष-सम्पर्क-शङ्कया ।
नैवं समाज-स्वास्थ्याय विधैषाप्युपद्यते ॥

[९]

अपत्यगोपनेऽन्नादि वस्तु-सम्पादने परम् ।
पुंसः संयत्तमनसोऽपेक्ष्य साहाय्यमुत्तमम् ॥
गर्भोत्कर्षविधौ स्त्रीणां सर्व-सौकर्य-कारकः ।
अनन्यपतिपत्नीको विवाहस्तु प्रशस्यते ॥
जीविकोपार्जना-कष्ट-क्लान्त-स्वान्तस्य नुर्गृहे ।
प्रीति-विश्रम्भ-विश्रान्ति-प्रदश्चिन्तापहो ह्यसौ ॥
अधिवेदनमप्युक्तमुपयुक्तमपि क्वचित् ।
किन्तूत्सर्गस्वरूपोऽय'मादर्श' इति गीयते ॥

[१०]

एवमेकः पतिश्चैका जायेति विधिरुत्तमः ।
मानवानां कृते युक्तः शास्त्रकृद्भिरुदीरितः ॥
तत्रापि भिन्नप्रकृतिवशात् गौणप्रधानते ।
अनुरुध्य चतस्रोऽत्र विद्याः समवधारिताः ॥
क्वचित्स्त्रीणां प्रधानत्वं, क्वचित्पुंसः, क्वचिद् द्वयोः ।
अप्राधान्यानुरोध्यन्य उभयोरप्यभिन्नयोः ॥
मधुकृत्कीटदृष्टान्ते दृष्टा नारी प्रधानता ।
तत्र पुंसोऽपकृष्टत्वाद् बीजोत्कर्षो विहन्यते ॥
द्वितीयो वानराद्येषु पुं-प्रधानो विलोक्यते ।
पुंसोऽहङ्कारशालित्वादुपभोगातुरत्वतः ॥
कर्तव्यच्युतिमूलोऽयं प्रकारोऽपि न शस्यते ।
यत्रोभयोः प्रधानत्वं स्वैरतापरिणामगम् ॥
भोगैकदृष्टिमूलोऽयं (पाश्चात्य) नवीनजनताप्रियः ।
अन्योन्ययौवनोद्रेकादापातप्रीतिसुन्दरः ॥
अदूरदर्शिता-मूलः स्वातन्त्र्यव्युत्क्रमावहः ।

[११]

धर्म-प्रजा-सुसम्पत्ति-चित्तयोरुभयोरपि ॥
अन्योन्य-रागसम्बद्ध-मनसोरनुकूलयोः ।
वयसा वपुषा शीलेनाचारेण कुलेन च ॥
सच्छास्त्रनियतान्योन्य-शुद्धस्वातन्त्र्य-भावयोः ।
'अन्योन्यस्याव्यभीचार' भावना-सुविभावितः ॥
एष श्रेष्ठतमो यूनोर्विवाहः संस्कृतात्मनोः ।
यत्र जायापती साक्षाद् गौरीशङ्कररूपिणौ ॥
ब्रह्मास्वादसहोदर्य-रत्यास्वादैक-सेविनौ ।
आनन्दग्रन्थिनाऽपत्यरूपेण व्यक्तभावनौ ॥
सोऽयं त्रिवर्ग-सम्पत्ति-सम्पन्नो मोक्षदायकः ।
'मम व्रते ते हृदय' मित्यादिश्रुतिविश्रुतः ॥
'सर्वत्व'—संसिद्धिकरो नृणामेष प्रशस्यते ।

[१२]

याह्यस्माभिः प्रतिज्ञाता शब्दार्थोऽव्यतिरेकिता ॥
तामत्र विशदीकर्तुं यथाशक्ति प्रयत्यते ।
अस्त्यनेकगिरां मध्ये गीर्वाणगिरि गौरवम् ॥
समस्त-पद-विन्यासोऽनन्यसाधारणो यतः ।
जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती स्तो विवक्षया ॥
तत्रैकार्थीभावविषये प्रथमा सुव्यवस्थिता ।
परार्थस्याभिधा यत्र स्वार्थभेदाऽविवक्षणात् ॥
एकार्थीभावसामर्थ्यं तत्समासादिषु स्फुटम् ।
इत्थं कुटुम्ब-घटका यत्रान्योन्यैकवाक्यताम् ॥
आसादयन्ति, सामर्थ्यं तत्र स्पष्टं प्रतीयते ।

तस्याः कुटुम्बसंस्थाया मूलं परिणय-प्रथा ॥
विधिवत्परिणीतानां सामर्थ्यातिशयः स्फुटः ।
भक्ता हि पुरुषश्चाद्या योषेति नियमः श्रुतौ ॥
स्वभाविकतयोपात्तो विवाहे नियतो ह्यसौ ।
समासप्रथया सेयं संस्था सादृश्यमास्थिता ॥
अतोऽत्र तदुपन्यासो प्रयत्नः क्रियतेऽल्पकः ।

[१३]

स्थिते समासबाहुल्येऽप्यादायात्र चतुष्टयम् ॥
पूर्वोक्तविषये काञ्चित्तुलनामभिदध्महे ।
यथान्यतरमुख्यत्वादिमूलैषा चतुष्टयी ॥
स्त्रीपुंसयोगविषया प्रवृत्तिः प्राक् प्रदर्शिता ।
तथा समासचातुर्थ्यं विद्विनोदाय चिन्त्यते ॥
यथा स्त्रीपुंसयोर्योगो विवाहपदतां गतः ।
अनेकपदसंयोगः समासत्वं समासनात् ॥
[सम्भूय गतिशालित्वात्पशूनां समजो मतः ।
सम्भूयाऽऽगतिवैशिष्ट्या 'त्समाजो' विदितो नृणाम् ॥
सम्भूयाऽऽसनवैशिष्ट्या 'त्समास' इति कथ्यताम्] ।

[१४]

तत्राव्ययीभावे इष्टा प्राक्पदार्थ-प्रधानता ॥
सङ्घातस्याव्ययत्वादि-व्यपदेशः, सुपोऽश्रुतिः ।
अरणिद्वय-सादृश्यं पतिपत्न्योः पुरा श्रुतम् ॥
तत्र पूर्वारणिर्नारी उत्तरा पुरुषाऽरणिः ।
एवं यत्राबला मुख्या पुरुषास्त्वनुगामिनः ॥
तत्र साङ्ख्यप्रकृतिवत् स्त्रियः पूर्णा स्वतन्त्रता ।

[१५]

तादृशस्य समाजस्य क्लीवसन्ततियोगिता ।
मधुकृत्कीटदृष्टान्ते स्फुटा सा प्रतिपादिता ॥
यत्राबला हि प्रबला पुरुषा पौरुषोज्झिताः ।
प्रथतेऽसौ प्रथा नैव समाज-परिवृद्धये ॥
एवं तत्पुरुषे ख्यातोत्तरस्यैव प्रधानता ।
तथाऽपरा हि पुरुषप्रधाना पद्धतिः स्थिता ॥
स्वयं परेश-भोग्योऽपि भोक्तृत्वाभिनिवेशतः ।
पुरुषः पुरुधा भोगमात्र-लिप्सुरनर्थकृत् ॥
वानरेषु पुमानेको बह्वीर्भुङ्क्ते निजेच्छया ।
सदान्याक्रमणे दक्षः स्त्रीदशा का विचार्यताम् ? ॥

एवं यत्र बहुस्त्रीक-विवाह-सरणिः स्थिता ।
तत्र पूर्वोक्त एव स्यादसन्तोष इति ध्रुवम् ॥

[१६]

द्वन्द्वे यद्यपि नैकस्य गौणत्वं समतोभयोः ।
उभयोरन्वयस्तुल्यः इष्यते हि क्रियादि न ॥
[तथापि परवल्लिङ्गयोगः स्यादनिवारितः]
एवं स्त्रीपुंसयोः स्वैर-वर्तिता यत्र पद्धतौ ।
नासौ कुटुम्ब-कल्याण-कारिणी द्वन्द्व-सम्भवात् ॥

[१७]

यत्रावयवतोन स्तो मिथो गौणप्रधानते ।
किन्तु स्वान्यर्थसङ्क्रान्तिमात्रेणैव कृतार्थता ॥
परस्परमभिन्नत्वात्सामानाधिकरण्यधीः ।
प्रथमास्थपदानां स बहुव्रीहिरिहोत्तमः ॥
एवं परिणयोद्देश्य-सुप्रजस्त्व-समृद्धये ।
अन्यान्याभिन्नचेतस्क-जायापति-समन्वयः ॥
प्रथमे वयसि प्राप्त-संस्तवानां समागमः ।
आत्मीयत्वधिया युक्तः प्रणयाङ्कुरशालिनाम् ॥
विशुद्ध-मनसां काममकाम-कलुषात्मनाम् ।
बहुव्रीहि-करो वंश-जाति-राष्ट्र-हितावहः ॥

[१८]

लौकिकी वैदिकी या हि विदिता सुरभारती ।
समस्त-पद-सङ्घात-भूषिता सैव नेतरा ॥
सोऽयं समास-विन्यासो रूढमूलो विलोक्यते ।
चिरन्तनेऽपि ऋग्वेद-प्रधाने ग्रन्थसागरे ॥

कुटुम्बपद्धतिः सापि न किमासीद्विकासभाक् ? ।
एवं विकास-शालिन्याः सभ्यताया निदर्शनात् ॥
वैदिकी संस्कृतिः शक्या न किं कल्पयितुं वरा ?
यमी-यम-विवादादि-क्वाचित्कोल्लेखदर्शनात् ॥
नापोह्या, किन्तु तद्दार्ढ्यमेव तस्मादतिस्फुटम् ।
कस्मिंश्चित्कस्मिन्कालखण्डेऽप्यधिकारानुसारतः ॥
उच्चावचाः स्तरा नाना समाजे शक्यकल्पनाः ।
तेषु तेषु भवेद् भिन्ना भिन्नैव सरणिः स्थिता ॥
किन्त्वादर्शव्यवस्थायाः श्रेष्ठत्वमनपोदितम् ।
ये नाम वेद-विदितां सभ्यतां बाल्यकालगाम् ॥

अपूर्णा, दोषबहुलामर्वाचीनां च मन्वते ।
तेषामेष कृते यत्नः क्रियानप्युररीकृतः ॥
[१९]

वैदिकी संस्कृतिः शुद्धा, परिपूर्णा चिरन्तनी ।
तस्या गवेषणा-मार्ग-गामिनामनुयायिना ॥
किञ्चित्कौतूहलाक्रान्त-स्वान्तेनाध्यापनाविधौ ।
स्फुरितप्रतिभेनेयं कल्पना पुरतो धृता ॥
विशेष-विदुषामेषामनुसन्धान-शीलिनाम् ।
यथालब्धाल्पसमये नातिविस्तारशालिनी ॥
हंसक्षीरन्यायतोऽत्र गुणग्रहणकोविदाः ।
प्राच्यप्रतीच्य-सद्विद्या-विद्वांसः शरणीकृताः ॥
[२०]

श्रीमज्जगद्गुरु-श्रीबाबा गोकुलदास-महोदयानां परिचयः

शास्त्रार्थ-महारथी आशुकवि पण्डितराज—वेणीमाधवशास्त्री

श्रीवेदमार्गप्रतिष्ठापक-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य १००८-श्रीमज्जगद्गुरुवैष्णवाचार्य्य-महान्तवेद-वेदान्तमार्तण्डाद्यनेकोपाधिविभूषित—श्रीगोकुलदास-महाराजानामंशावतार-जीवनप्रभाववर्णनं संक्षिप्तम् ।

त्यागमूर्तिर्वीतरागाणां जन्म, संवत् १९४० विक्रमीय-पौषशुक्लतृतीया-मङ्गलवारे उड़ीसाप्रान्त-जगन्नाथपुरी-गञ्जाम-ब्रह्मपुर-रङ्गीपुरशासने अतिप्रतिष्ठित-कुले राजगुरुपदवीविभूषिते । वैराग्यात्पूर्वं गोविन्दाचार्य्य इति नामानः, पितुर्नाम श्रीगोपीनाथाचार्य्य इति पितामहनाम श्रीकरुणाकराचार्य्य इति, प्रपितामहनाम श्रीश्यामसुन्दराचार्य्य इति ।

इमे नैष्ठिकब्रह्मचारिणः १४ वयसःपूर्वमेवोत्कल-भाषोत्तीर्णाः साङ्गोपाङ्ग संस्कृत-साहित्यं पठितवन्तः । पूज्यपितृभ्यां विवाहयोजनां दृष्ट्वा महाबन्धनमेतदिति हृदि निधाय तपोवनमधिशिश्रियिरे । अनेकसाधु-संसर्गतःपरमवैराग्यमापुः ततो हृषीकेशगङ्गातटलक्ष्मणझूलायामनेकसाधुदर्शनानन्तर हरिद्वारकुम्भपर्व दृष्ट्वोत्तराखण्डयात्रां कृतवन्तः । गङ्गोत्तरी-बदरीनारायण-घोरवने सगायत्रीजप-हनुमद्विशेषोपासनां चक्रुः । तत्र तपश्चर्य्यया नष्टशोकमोहादयः तदानीं महायोगशक्त्या गोलोकादिगमनकामा अपि संसारोपकाराय शिकार-पुरसिन्ध-बड़ा आंवला-मठाधीश-श्रीपरमश्रद्धेय-श्रीस्वः-मिजयरामदासमाहात्म्यान्निशम्य तपश्चरन्तः शनैः शनैर्गतवन्तः तत्र योगिराजतो विशेषयोगक्रियां गृहीतवन्तः । सनातनधर्मशैथिल्यं दृष्ट्वा केन प्रकारेण संसारोद्धृतिरिति विचारयन्तो रात्रौ निद्रान्न लब्धवन्तः । परं भगवदनुकम्पया प्रतिवर्षं चैत्रे तत्र तत्र महाकुम्भपर्वणि च महाविष्णुयागानुष्ठानं जगद्धित-कारकमिति निर्णयात्तत एव यज्ञधारा सनातनधर्म-प्रचारश्च । अद्यावधि चतुर्विंशतिकोटिगायत्रीजपः, शत-कोटिराममन्त्रजपः, समस्तपुराणपाठो भूयः संवत् २००० पर्यन्तं २१ एकविंशतिविष्णुमहायागाः, सम्पादिताः । सिन्धुदेशे जगद्गुरु-यज्ञप्रभावादेव वर्षाकाले वर्षणम्, कृषिसमुन्नतिश्च इति सर्वे यशो गायन्ति । पराजित्य नास्तिकाः शिष्यताङ्गताः । गोशाला-प्रबन्धश्च श्रीमहाराजैः कृतः ।

संस्कृतविद्याप्रचारे सदा दत्तचित्ताः, संवत् १९६४ विक्रमाब्दे भारतयात्रां चिकीर्षवः पाञ्चाल (पञ्जाब) देशमागत्य सनातनधर्मप्रचारं कृतवन्तः, शिष्यमण्डली-सहिताः मुल्तान-नगरमाजग्मुः । ततः ओकारामण्डी लायलपुरादिनगरान् पवित्रयन्तः लवपुर (लाहौर) मागताः । तत्रात्मानन्दनामकसन्न्यासिनः शास्त्रार्थ-हेतवे श्रीमन्महाराजसमीपं गताः । षड्दिनावधिशास्त्रार्थप्रबन्धपराजिताः शिष्याः बभूवुः । तुलस्यादिपूजने गुरूपदेशाज्ज्ञानानामतिश्रद्धोत्पन्ना । ततोऽमृतसर इत्याख्य नगरमाजग्मुः । तत्र धर्मप्रचारं कुर्वन्तो हरि-

द्वारतीर्थमासादितवन्तः। तत्र योगक्रियां प्रचारयन्तः काशीपुरीमागताः। तत्र महापण्डितैः सम्मानिताः कलकत्ताख्यनगरीमागताः। तत्र धर्मप्रचारं कुर्वन्तो विशेषविजय-सम्मानं स्वीकुर्वन्तो जगन्नाथपुरीमगमन्। श्रीजगन्नाथमन्दिरे घटिकाचतुष्टय-पर्यन्तं समाधिमध्यतिष्ठन्, दृष्ट्वा चैतत् सर्वे चकिता अभूवन्।

ततो ब्रह्मपुरमागताः तत्र महान् स्वागतप्रबन्धः समभवत्। एते च शापाशीर्वादानुग्रहसमर्था इति विशालमूर्तिदर्शनेन सर्वेषां ज्ञानम्। तत्र सन्ध्याकाल-समये बलियारपुरग्रामस्थाः "हैजा" रोगग्रस्ता नश्यन्तीति निशम्य दयावशम्वदाः श्रीस्वामिमहाराजाः सिद्धं 'मोरपङ्ख' गृहीत्वा तत्र नगरे एकां गदाबिरचय्य सिन्दूरादिभिरभ्यर्च्य नगरभ्रमणानुष्ठानैः सर्वजनान् सुखाकुर्वन्ते स्म। हनुमान् देवः प्रत्यक्षतरः सर्वाभीष्टप्रदो बभूवाश्चर्यमेतद् दृष्ट्वा सर्वे मुग्धाः। ततो मद्रासप्रान्तमागताः। वर्णाश्रमधर्मं प्रचारयन्तो मुम्बापुरीङ्गतवन्तः। तत्र सप्ताहपर्यन्तं धर्मप्रचारमाचेरुः।

एवं प्रसिद्धस्थानेषु दिग्विजयं कुर्वन्तः शिकारपुर-सिन्धमागतवन्तः। जनान् रोगग्रस्तान् अनुभूय विना-मूल्यमौषधितन्त्र-मन्त्र-यन्त्रादिसाधनैः सर्वानद्यावधि सुखाकुर्वन्ति। अनेकपाठशाला-गोशाला-धर्मशालोद्-घाटनं श्रीमहाराजैः कृतं कारितञ्चेति संक्षेपः।

श्रीमहाराजैर्हनुमान् स्वायत्तीकृतः, एतदिच्छया च हनुमान् अभीष्टं ददाति। हनुमान् अञ्जनीकुमारः प्रत्यक्षतया दर्शनशास्त्ररहस्य-प्रचाराय महाराजेभ्यो विशेषाज्ञां दत्तवानिति गोकुलदर्शनकलानिधिसूत्रा-त्मको निबन्धो महाराजैः कृतस्तदा वशम्वदः पण्डित-राज-श्रीवेणीमाधवशास्त्री काशीनिवासी वेणी-माधव-भाष्यं विरचय्य तेन समभूषयदित्यलम-तिविस्तरेण।

—o—

दर्शन-विरोध-परिहारः।

श्रीपण्डित ढुण्ढिराजशास्त्री, न्यायाचार्यः
[अध्यक्षः—नित्यानन्द-वेदविद्यालयस्य]

अथ तावदिह संसारे, निःसारदुस्तर-शोकमोहागारात्मके, शुक्लपटमध्यासिते विचित्रचित्र इव शुद्धसच्चिदानन्दस्वरूपमध्यासिते, सूत्रेणेव मणिगणे समुद्धृते वा, आपाततो रमणीये, सद्विचारेण विदीर्य्यमाणे, सर्वज्ञस्वतन्त्रसर्वशक्तिपरमात्मनिमित्तक—पुण्यापुण्य-सध्रीचीन-प्रकृतिप्रकृतिके, ब्रह्माण्डात्मके, वर्तमानेषु चतुर्दशसु 'भूर्भुवः स्वः' इत्यादिनामधेयेषु भुवनेषु, वर्तमाने कर्माधिकृते नाम्ना भूलोके, वर्तमाने निखिल-भगवदवतारविषये परमात्मनिःश्वासभूत-वेदैः कृत-वर्णाश्रमादिविभागे, देवैरपि स्वर्गापवर्गहेतुभूतपदान्वितया मधुरया गिरा सततं स्तूयमाने भारतखण्डे, देवैरपि सदेप्सिततमं समाभ्यां पुण्यापुण्याभ्यां विना दुर्लभं मानुष्यं जन्म गतेन, सम्यगधीतवाङ्मय-व्याकरण-काव्य-कोशेन, नव्ययौवन-कानन-प्रविविक्षुणा, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारचिकीर्षुणा मानवेनेति, किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामिदमुच्यते।

भ्रमसंशयविप्रलिप्सावर्जितचेतोभिर्महामुनिभिरेव कृपया प्रकटीकृतानि प्रयोजनैकसूत्रगुम्फितानि परस्परविरोधवर्जितानि दर्शनानि गुरुमुखारविन्दाद् गृहीत्वाऽऽनिर्णयाद्विचारयितव्यानीति।

ननु यद्यपि संस्कृतवैखरिवाण्यामष्टादशप्रस्थानानि श्रूयन्ते, तथाचोक्तं—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश,—इति।

चत्वारश्चोपवेदा इत्यष्टादश प्रस्थानानि। तथापि तत्र कानिचिद्वाक्यानि कर्माण्येव बोधयन्ति, बोधयन्ति चापराणि विषय-सुखोपायानेव, कानिचित्तु ब्रह्मभिन्न-देवोपासनामेव बोधयन्ति, इति वेदे विरोधः प्रतिभाति। यानि तु ज्ञाननिमित्तकानि न्यायसांख्यादि-

शास्त्राणि; तान्यपि प्रत्यक्षसिद्धं भेदज्ञानमेव यथार्थज्ञानं वदन्ति। किंच चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादि-क्रमशो जगदारम्भन्त इत्याहुः—गौतमादयः। त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमत इति वदन्ति सांख्य-योग-पाशुपताः। वदन्ति च वैष्णवाः "ब्रह्मणः-परिणामो जगदिति।" एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया मिथ्यैव जगदाकारेण कल्प्यत इति ब्रह्मवादिनो निगदन्ति—इति शास्त्रेषु कार्य्यकारणभावविषयक-विरोधः प्रतिभाति। तथाधिकारि-सम्बन्ध-विषय-प्रयोजन-विषयक-विरोधोऽप्यपरः प्रतिभाति।

तथा कर्त्तारो मुनयस्ते कथं भ्रमादिदोषवर्जितचेतसः परस्परविरुद्धकथनेनैव लिङ्गेन दोषाणामनुमीयमानत्वात्। कीदृशं च तेषां सार्वज्ञ्यं यद्विरुद्धकथनेऽपियुज्येत। यदि ते सर्वं सम्यगज्ञास्यन् तर्हि तेषामुक्तयोऽपि परस्परविरोधिन्यो नाऽभविष्यन्, विषयाधीनत्वाज्ज्ञानस्य। विषयस्य च सर्वं प्रति समानत्वात्। नहि घटो देवदत्तं प्रति यदा स्वरूपेण विद्यते, तदा यज्ञदत्तं प्रति स्वरूपेण नास्तीति वा पटरूपो वेति कल्पयितुम् शक्यते पण्डितसहस्रेणापि, स्वरूपेण विद्यमानत्वात्तस्य। तदित्थं यदा सांख्यं प्रति प्रधानं स्वतन्त्रमस्ति, तदा गौतमप्रभृतिभिस्तदभावोऽबोधि कथम्? कथञ्च व्यासप्रभृतिभिस्तदेव परमात्माधीनत्वेनाऽबोधि, ?। किंच सांख्य-मीमांसक-वैशेषिकान् प्रति यदीश्वरो नास्ति, तर्हि गौतमादीन् प्रति कुतस्त्यः सः। यदि गौतमप्रभृतिभिः परमाणवो जगदारम्भकत्वेनाऽवगतास्तदा बादरायणप्रभृतिभिः कुतो नाऽवगताः। नहि परमाणवोऽपि चेतनधर्मा येनैकं प्रति पक्षपातितया प्रकटी-भवन्ति नत्वन्यं प्रति। यदि सांख्य-वेदान्तिनः प्रति शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपोऽकर्त्ताऽभोक्ताऽसङ्ग आत्मास्ति, तदान्यैः किमपकृतमात्मनः, यत-स्तान् प्रति तद्रूपो न प्रतिभाति, प्रत्युत तद्विपरीतो भाति, किमात्मापि शैलुषो येन कञ्चित्प्रति—आनन्दादिस्वरूपेण भाति, कञ्चित् प्रति तु दुःखादिगुणवान् भाति। तदलं छिद्रान्वेषणेन, मुनयोऽपि अस्मादृशा एव, तत्कृतानि शास्त्राण्यपि कलहास्पदानि, तस्मात् तत्त्वनिर्णयजिगमिषुणा शास्त्राण्युपादेयबुद्ध्या न ग्राह्याणि, इति चेन्न। शास्त्राशयानवबोधनात्।

सकलशास्त्राणां कर्त्तारः सर्वज्ञाः कृपालवश्चाऽऽसन्। तैः केवलमेवास्मदुपकाराय कृपया वेदानुसारीणि शास्त्राणि प्रणीतानि, न तु स्वार्थाय। तस्मात्ते मुनय उपालम्भयोग्या न भवन्त्यस्मादृशाम्, यैस्तेषामाशयोऽपि प्रत्येतुं नैव शक्यते,। विचारमन्तरेण यदि तेषु विरोधः प्रतिभाति, प्रतिभातु मन्दमतीनां तथा, सद्विचारेण तु प्रयोजनैकसूत्रगुम्फितानि सर्वाणि प्रस्थानानि, किम्पुनः शास्त्राण्येव; ततश्च कुतो विरोध इति। ननु भवन्तु कृपालवो मुनयः शास्त्राणि चाऽविरोधीनि; यदि समेषामेकस्मिन् प्रयोजने तात्पर्य्यम् सिद्ध्येत, तदेव तु कथमिति चेत्; उच्यते।

विद्याया अष्टादश प्रस्थानानि चत्वारो वेदाः—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद—इति। षड्वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं-छन्दो-ज्यौतिषमिति। उपाङ्गानि च चत्वारि—पुराणानि न्यायो मीमांसा धर्म्मशास्त्राणि चेति। तथा चेति मिलित्वा चतुर्दश विद्याः, 'पुराणन्याय' इत्यादिनोक्तत्वात्।

उपवेदाश्चत्वारः—आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रञ्चेति। इत्यष्टादशविद्याप्रस्थानानि, इति। तथाहि, वेदेषु कियन्ति वाक्यानि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तदेव तत' इत्यादिना ध्येयं ब्रह्म बोधयन्ति। कियन्ति तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तत्त्वमसि' इत्यादीनि वाक्यानि ज्ञेयं ब्रह्म बोधयन्ति। शेषाणि तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्,' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत,' 'सदृशीं भार्यां विन्देत' इत्यादीनि कर्माणि बोधयन्ति। कर्मबोधकानामपि वेदवाक्यानां सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानमेव प्रयोजनम्। प्रवृत्तौ कस्यापि वेदवचनस्याऽभिप्रायो नास्ति, अपितु निषिद्धस्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधनेऽस्त्यभिप्रायः। अतोऽभिचारादिकर्म-प्रतिपादकस्याऽप्यथर्ववेदस्य निवृत्तावेव तात्पर्य्यम्। शत्रुमारणाय प्रवृत्तेनापि पुरुषेण गरदानादिना यद्वा अग्निदाहादिना शत्रुर्न हन्तव्यः, इत्यर्थं श्येनयागादि कर्म विहितम्, ननु शत्रुमारणाय। तथा चाऽथर्ववेदस्य गरदानादितो

निवृत्तावेव तात्पर्य्यम् ; नतु प्रवृत्तौ, द्वेषेण प्राप्तत्वात्प्रवृत्तेः। नहि अन्यतः प्राप्तौ वेदस्याऽभिप्रायः सम्भवति इति रीत्याऽथर्ववेदस्य निवृत्तौ तात्पर्य्यम्। एवं च त्रय्यां कर्म-बोधकवाक्यानाम् अन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञान उपयोगस्तु स्पष्ट एव। ब्रह्मादिप्रणीतस्य आयुर्वेदस्य वैराग्ये तात्पर्य्यमस्ति, यतो ह्यायुर्वेदानुसारेण रोगनिवृत्तावपि पुनरप्युत्पद्यन्ते रोगादय इति लौकिकोपायस्य तुच्छत्वमस्ति। औषधदानादीनां पुण्योत्पादकत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारापि ज्ञान उपयोगोऽस्ति। तथा विश्वामित्रकृतस्य धनुर्वेदस्य दुष्टचौरादितः प्रजापालन-लक्षण-क्षत्रियकर्मबोधकत्वात्, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन तस्यापि मोक्ष एव तात्पर्य्यम्। तथा भरतमुनिना प्रकटीकृतस्य स्वरतालमूर्छनानृत्यादिबोधकस्य गान्धर्ववेदस्य देवताराधनं निर्विकल्पसमाधिसिद्धिश्च प्रयोजनमुक्तम्। तस्मात्तस्यापि चित्तनैश्चल्यद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन मोक्ष एव प्रयोजनम्। तथा अथर्ववेदस्तु नानाप्रकारको भवति, नीतिशास्त्राऽश्वशास्त्र-शिल्पशास्त्र-सूपकारशास्त्रादित आरभ्य-धनप्राप्त्युपायबोधकशास्त्रम्, अथर्ववेदपदेनोच्यते। यस्मात्सकलोपायनिपुणस्यापि पुरुषस्य भाग्यं विना धनप्राप्तिर्वा भवति, तस्मादथर्ववेदस्यापि वैराग्य एव तात्पर्य्यम्।

तथा चाङ्गानि-तत्र पाणिनिप्रणीताया शिक्षाया उदात्तादि-ह्रस्वादि-विशिष्ट-स्वरव्यञ्जनात्मक-वर्णोच्चारण-विशेषज्ञानं प्रयोजनम् अन्यथा मन्त्राणामनर्थफलकत्वात्। तथा चोक्तं—'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इति। पाणिनिप्रोक्तस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं बोध्यम्, नाऽन्येषां, तेषु वैदिकशब्दसाधन-प्रकाराऽभावात्। वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेऽहादिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम्। तत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्तिकं विरचितम्। तद्वार्तिकोपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं प्रणीतम्। इत्येतत्त्रिमुनिव्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते। तथा च ताभ्यां शिक्षा-व्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणे पदसाधुत्वे च ज्ञाते सति वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थम् भगवता यास्कमुनिना 'समाम्नायः समाम्नातः' इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमभाषि। तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदानामर्थः प्रदर्शितः। तथा च मन्त्रस्थ-पदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमेवाऽपेक्षितम्। एवं निघण्ट्वादयोऽपि निरुक्तान्तर्भूता बोध्याः।

तथा भगवता पिङ्गलनागेन 'धीश्रीस्त्रीम्' इत्याद्यष्टाध्यायात्मिका छन्दोविचितिर्विरचिता। तस्या वैदिकच्छन्दज्ञानेनानुष्ठानाङ्गभूते तात्पर्य्यम्। तथा भगवद्भिरादित्यादिभिर्ज्योतिषं प्रणीतम्। तस्य वैदिककर्माङ्गदर्शादिज्ञाने तात्पर्य्यमस्ति। तथा कात्यायनादिमुनिभिः—वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषबोधकानि सूत्राणि प्रणीतानि। इति निरूपितानि षडङ्गानि। तथा च वेदस्य यत्प्रयोजनं तदेवाऽमङ्गानामपि बोध्यं न तु पृथक्, वेदाऽङ्गत्वात्तेषाम्।

तथा चोपाङ्गानां प्रयोजनमुच्यते—भगवता बादरायणेन प्रणीतानि पुराणानि ब्राह्मपाद्मादीनि-अष्टादश। तथैवोपपुराणान्यपि अनेकप्रकाराणि। तेषां पुराणेषु-अन्तर्भावो यथासम्भवं बोध्यः। तेषां प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। गौतममुनिना 'न्याये' आन्वीक्षिकी पञ्चाऽध्यायी प्रणीता। तत्र गौतमकल्पितानां प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानां किलोद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानमेव न्यायदर्शनस्य प्रयोजनम्।

तथा कणादमुनिनो हितानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां भावपदार्थानाम् अभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पत्तिकरणं वैशिषिकदर्शनस्य प्रयोजनम्। अर्थात्तेषु सूत्रेषु युक्तिप्राधान्यात्, युक्तिभिश्चिन्तनेन बुद्धिस्तीक्ष्णा जायते, सा मनने योग्या भवति नाऽन्या। तथा च श्रुतिरप्याह—'दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि' रित्यादिः। वसिष्ठश्च 'विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदम्' इति। मननञ्च ज्ञानसाधनम्। यदाह श्रुतिः—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति। तथा च मननद्वारेण वेदान्तजन्यं ज्ञानमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम्-इति तत्रैव तस्य तात्पर्य्यमिति प्रतिपत्तव्यम्। तथा जैमिनिना भगवता कृपया निजनिर्मितसूत्रैः कर्माऽनुष्ठानरीतिः प्रदर्शिता। इयन्तु पूर्वमीमांसा 'अथातो धर्म्मजिज्ञासा' इत्यादिः

'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता द्वादशाध्यायी । यां कर्ममीमांसामाहुः । यथा च विधिना कर्मसु प्रवृत्तिर्धर्म्ममीमांसायाः फलं, तथा चास्याः कर्माऽनुष्ठानेनाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजनकतया मोक्ष एव तात्पर्य्यम् । तथा च स्मृतिः--'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति । त्रयो हि दोषा बुद्धौ भवन्ति मलो विक्षेप आवरणञ्च । मलः पापं, ज्ञानस्य प्रतिबन्धकम् । तच्च कर्मानुष्ठानेन विनश्यति । तस्मात्-धर्ममीमांसायाः परम्परया मोक्षे तात्पर्य्यम् ।

(सावशेषम्)

आपत्कालानुसारिणी शास्त्रीय-व्यवस्था

[श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रीः]

काशीस्थविद्वदन्यतमैः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद-शास्त्रिभिः रणवीरसंस्कृत-पाठशालाध्यक्षैः शास्त्रनिधिभिः प्रस्तुतेयं व्यवस्था सुप्रभात-पाठकानां पुरतः प्रकाश्यते । इतःपरं काशीपण्डितसभाया अपि व्यवस्थाऽग्रिमे शीघ्रमेव प्रकाशमेष्यति । —सम्पादकः ।

सम्प्रति भारतवर्षेऽत्र सामूहिक आपत्कालः समुपस्थित इत्यत्र नास्त्यणीयानपि संशीतिलेशः । कार्याकार्यव्यवस्थितौ धर्मप्राणानां शास्त्रमेव प्रमाणमित्यपि सर्ववादिसम्मतः पक्षः । ये किल शास्त्रमर्यादामुलङ्घ्य हिन्दुहिते प्रवर्त्तन्ते, तैः "शास्त्रं हि वत्सलतरं मातृपितृसहस्रतः" इत्यादि— शास्त्रवचनेषु कृपया दृष्टिर्देया। देशकालपात्रानुरोधक-शास्त्र-वचनानि तदनुसारेणैव व्यवस्थापनीयानीति मीमांसापद्धतिः ।

अधुना हिन्दुस्थानीयतत्तत्प्रान्तेष्वाततायिविधर्मात्याचारपरम्पराभिर्लक्षशो हिन्दवो यवनीक्रियन्ते । हिन्दुस्त्रियोऽपि बलान्म्लेच्छैरपहृत्य दूष्यन्ते । विधर्मिणो यवनादयो म्लेच्छाः संख्यातीतैरुपायैर्यावनीं संख्यां विद्युद्वेगतो वर्धयन्तो दृश्यन्ते । यद्यपि देवर्षिकृपावलम्बिन्या आर्यजातेर्न कदापि भवितुमर्हति विनाशस्तथापि विधर्मात्याचारपरम्परादि-संकटशतसमाकुला दौर्बल्यमासादयन्ती हिन्दुजातिरियं विविधोपायैः परिरक्षणीयैवेति काशीस्थैर्विद्वद्भिः—(१) बलपूर्वकम्लेच्छीकृतहिन्दुपरिग्रहण—(२) यवनाद्यार्यधर्मेतरम्लेच्छजातिहिन्दुधर्मप्रवेशपूर्वकसामाजिकादि-वैवाहिकसम्बन्धनिर्णय—(३) विधवापुरुषापरिग्रह—(४) सगोत्रोद्वाह—(५) परिणयविच्छेद—(६) शास्त्रासम्मतकालकन्यापरिणयन—(७) समुद्रादियात्रा—(८) स्पृश्येतरजातिदेवमन्दिरप्रवेशाद्यष्टौ विषयान् निम्ननिर्दिष्टस्वरूपं यथासंख्यं शास्त्रदृष्ट्या सुमीमांस्य व्यवस्थैषा प्रकाश्यते—

(१) बलान्म्लेच्छैर्दूषितानां तत्स्त्रीणां चापवित्रमांसभक्षण-कलमापाठवलात्कारमैथुनादिना केनचिदुपायेनापि जातिधर्मभ्रंशो न कदापि भवितुमर्हति । तादृशानां हिन्दुनराणां तन्नारीणां च सर्वविधोपायैरुद्धारं विधाय तत्पापशमनार्थं समन्त्रकगङ्गास्नानेन, तज्जलाचमनादिना, "गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति, नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु" इत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितनित्यप्रवाहशील-पुण्यनदी-जलस्नानेन, "हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे, हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे" इत्यादि विष्णुतारकब्रह्ममन्त्रं "शिवे दुर्गे शिवे दुर्गे दुर्गे दुर्गे शिवे शिवे" इत्यादिदेवीतारकब्रह्ममन्त्रमुच्चार्य भगवन्नामस्मरणेन, "यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके, प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम्" इतिमन्त्रपाठपूर्वकपञ्चगव्यपानेन, विप्राङ्घ्रिजलाभिषेकादिना केनाप्यन्यतमेनोपायेन शुद्धिं विधाय यथापूर्वं सामाजिक-स्थानप्राप्तिः शास्त्रसम्मता । बलान्म्लेच्छैर्गर्भवतीनां प्रसवानन्तरं शास्त्रोक्तं व्रतं तदनुकल्पं दानादिकं वा कारयित्वा यथापूर्वं समाजप्रवेशः शास्त्रसम्मतः । तज्जनितसन्त-

न्तरतीनां चान्यत्र-प्रोक्त-धर्मपूतजातिविशेषे प्रवेशः सम्भवः। धर्मपूतजातिव्यवस्थाऽग्रे द्रष्टव्या।

मनूक्तदशमाध्यायप्रमाणेन, महाभारतानुशासन पर्वोक्तप्रामाण्येन चेदं विज्ञायते यत् ताः क्षत्रियजातयो हि ब्राह्मणानामदर्शनात् संसारेऽनाः प्राप्ता इति। महाभारतानुशासनपर्वप्रोक्ते—

"यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शवरबर्वराः
शकास्तुषाराः कङ्काश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः।
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः॥"

इति प्रश्नस्योत्तरे तत्रैव प्रतिपादितं यत्—

"मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदस्युभिः
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम्।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत् सदा
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता॥" इति।

"सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ
म्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य तदा दशसहस्रकान्।
वशीकृत्य स्वयं प्राप्तो ब्रह्मावर्त्ते महोत्तमे
सपत्नीकांश्च तान् म्लेच्छान् शूद्रवर्णाय चाकरोत्।
कारुवृत्तिकराः सर्वे बभूवुर्बहुपुत्रकाः
द्विसहस्रास्तदा तेषां मध्ये वैश्या बभूविरे॥
तन्मध्ये चाचार्यः पृथुर्नाम्ना कश्यपसेवकः
तपसा तं च तुष्टाव द्वादशाब्दं महामुनिम्।
ततः प्रसन्नो भगवान् कण्वो वेदविदां वरः
तेषां चकार राजानं 'राजपूत' पदं ददौ॥"

इत्यादिभविष्यपुराणस्य चतुर्थे प्रतिसर्गखण्डे एकविंशाध्याये प्रतिपादितप्रमाणानां तथा च तस्यैव पुराणस्य तृतीये प्रतिसर्गे चतुर्थखण्डे, ६, २१, २३, अध्यायेषु समुपलभ्यमानप्रमाणपुञ्जस्य च पर्यालोचनेनेदं सिध्यति यदनार्ययवनादिम्लेच्छाः प्रायश्चित्तपूर्वकं क्षत्रियवैश्यादिवर्णधर्मं ग्राहयितुं शक्यन्त इति। प्राक्तनैः काशीस्थैर्बहिःस्थैश्च धर्मशास्त्रमर्मज्ञैर्विद्वद्भिर्धर्माचार्यैश्च बहुभिर्यवनानां हिन्दुकरणं समर्थितमास्ते येषां प्रमाणानि मत्पार्श्वे सन्ति। मृत्युशय्यामधिरूढेन भारतभूषणेन महामनसा पूज्य-पण्डितमदनमोहनमालवीयमहोदयेनापि यवनानां हिन्दूप्रकरणमाज्ञप्तमस्ति। अतो भूमण्डले विशेषतो भारतखण्डे निवसन्ती सम्पूर्णाऽप्यार्यधर्मेतर-यवन-म्लेच्छादिजातिर्व्रात्यसंस्कारमीमांसा-प्रतिपादितरीत्या व्रात्यस्तोमेन तदनुकल्पेन वा पुनरुपनयादिधर्मं स्वीकारयितुं योग्याः। तादृशानां भविष्यपुराणोक्त-राजपूतवत् धर्मपूतनाम्ना व्यवस्थापनं शास्त्रसम्मतम्।

अधुनाऽत्र भारते यवनख्रिस्ताद्यनार्यधर्मंप्राप्तानां बहूनामपि मानवानां ब्राह्मणक्षत्रियादितत्तज्जातिचिह्नानि सुस्पष्टं विज्ञायन्ते। अतस्तादृशमानवानां शीघ्रातिशीघ्रं प्रायश्चित्तादिना संशोध्य तत्तद्वर्णधर्मे प्रवेशः शास्त्रसम्मतः। रुधिरसांकर्यं गतानामुपर्युक्तधर्मपूतजातिविशेषे व्यवस्थापनं शास्त्रसम्मतम्।

शास्त्रीय-सृष्टिप्रकरण-पर्यालोचनया सृष्टेरनेकविधत्वमवगम्यते। यथा देवानां देवीनां च समागमसमुत्पन्ना देवर्षिपितृसृष्टिः; देवमानवी-संयोगप्रदुर्भूता पञ्चपाण्डवादिसृष्टिः, मनुष्य-देवीसमागमसंजाता भीष्मशकुन्तलादिसृष्टिः, मनुष्य-मानवीसंयोगादस्मादादिमानवसृष्टिश्चेति। मानवसृष्टावपि सवर्ण-स्वपत्नीप्रभवा सृष्टिर्धार्मिकी। विवाहकर्मणि सवर्णायाः प्राशस्त्येऽपि विवाहसंस्कारं विधाय समुत्पादिताऽनुलोमजप्रजाऽपि धार्मिक्येवास्ति। विलोमजसृष्टिर्न तथेति संक्षेपतः शास्त्रसिद्धान्तः। अनुलोमविलोमसंकरेष्वनुलोमसंकरो मातृजातीयवर्णधर्मेऽधिकृतः। "शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृतेः, ते च स्वा च तथा राज्ञस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" "स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" इत्यादीनि बहूनि स्मार्तवचनान्यत्र प्रमाणम्। भीमार्जुनादीनां हिडम्बोलूपी-प्रभृत्यनार्यकन्याभिः सह परिणयनं तासु सन्तानोत्पत्तिश्च महाभारतादिषु दृश्यते। एतद्बाधक-कलिवर्ज्यप्रकरणविषये त्विदं व्यवस्थापनीयं यद् यथा किल देशकालाद्यनुसृत्य कलेरादौ मनीषिभिस्तेषु केचन प्रवर्त्तयितुमपि शक्यन्त इति। "जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः, जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः" इति मनु-प्रतिपादितरीत्या हिन्दुधर्मं ग्राहिताभिर्म्लेच्छयवनप्रभृतिकन्यादिभिः सह पाणिपीडनं

विधाय तासु च हिन्दुप्रजाः समुत्पाद्य शक्तिशालिनः क्षत्रियादिहिन्दवः सनातनधर्मसंरक्षणं कर्तुं प्रभवः। तत्सन्ततीनां धर्मपूतक्षत्रियादिवर्णधर्मेऽधिकारो लोकसम्मतः शास्त्रसम्मतश्चापि वर्तते।

(३) शतशः साधकबाधकप्रमाणानि पर्यालोच्यार्यसंस्कृति-संरक्षणार्थं सिद्धान्तोऽयं स्थिरीक्रियते यत् हिन्दुविधवानां धर्मशास्त्रानुसारं दिव्या, तपस्विनी, अधमा, चेति तिस्रः श्रेण्यो भवितुमर्हन्ति। या मृतपतीननुगच्छन्ति; ता दिव्याः। पतिषु मृतेषु याः किल ब्रह्मचर्य्यादिनियमान् धारयन्त्यो जीवनं यापयन्ति; तास्तपस्विन्यः, याश्च पतिभिर्वियुक्ताः सकामाः स्वगुरुजननिर्देशमनुसृत्य सवर्णपुरुषान् स्वीकुर्वते ता अधमाः। अधमश्रेणीनां विधवानां तत्पतीनां तत्सन्तानानां च समाजबहिष्कारादिदण्डप्रदानं नैव केवलं देशकालविपरीतं धर्मशास्त्रविरुद्धं चापि वर्त्तते। किन्तु ब्राह्मणजातौ तादृशसन्ततीनां स्वतन्त्र-श्रेणीनिर्धारणं शास्त्रसम्मतम्।

(४) सगोत्रविवाहो वर्णाश्रम-शृङ्खलां समूलमुन्मूयन् देवर्षिपितृकृपासम्बन्धमचिरेणैव विरहय्य जातिमार्य्यामनार्य्यां विदधाति। अतस्तत्परित्यागे ब्राह्मणैः सर्वथा प्रयतितव्यम्। ज्ञात्वा प्रसह्य कुर्वतां सामाजिकदण्डविधानं कृत्वा स्ववर्गशुद्धिः परिरक्षणीया। प्राधान्येन क्षत्रियवैश्यादीनां तु स्व-स्वपुरोहितगोत्रेण सगोत्रतेति शास्त्रनिर्णयः।

(५) विवाहविच्छेदोऽपि शास्त्रसिद्धान्तशून्य एवास्ति। हिन्दूनां विवाहसम्बन्धस्य दानमूलकत्वाद् अग्न्यादिदेवतासन्निधाने प्रतिज्ञापूर्वकसम्पादितत्वाच्च सर्वथाऽसम्भव एव। जातिमधोनयन्नयमपि द्विजातिनेतृभिर्दण्डव्यवस्थादिना निरोद्धव्यः।

इन्द्रियसंयमो हि स्त्रीणामिव पुरुषाणामप्यावश्यको धर्मः। स्त्रियः पुरुषा उभयेऽपि विवाहविच्छेदं कर्तुं न प्रभवः। सत्यां शक्तौ पुत्राभावे पुनर्विवाहं पुरुषाः कर्त्तुं शक्नुयुः, किन्तु पूर्वस्त्रीभरणपोषणादिकं तेषां प्रधानं कर्म।

(६) बहुभिः कारणकलापैरशास्त्रसम्मते वयसि प्रायः सत्कुलेष्वपि कुमारीणां परिणयनं दृश्यत इति नोचितं कर्म। परमिदानीमापत्कालमनुसृत्य सतीत्वरक्षणार्थं रजोदर्शनादर्वाग् वाग्दानविधिरावश्यकः। तेन कर्मणा पित्रादिः पापैर्मुक्तः स्यात्।

(७) समुद्रयात्रापदेन समुद्रं गत्वा महापातकिनां प्राणविसर्जनरूपमर्थं केचन प्राचीन-पण्डिता अभिप्रयन्ति, कलौ भृगुपतनादिवत् समुद्रयात्रापि शास्त्रव्यवस्थापकैर्निषिद्धेति तेषामभिप्रायः। समुद्रयात्रापदेन विदेशगमनं येषामभिप्रेतं तैर्ब्राह्मणविषयमेवैतदिति मन्तव्यम्, गुरुस्थानीयानां भूदेवानां विदेशगमनस्यानावश्यकत्वात्। किन्तु सत्यावश्यकत्वे द्विजातिः, समुद्रपारं विदेशं प्रस्थितो नैजमाचारं परिपालयन् नासंग्राह्य इति शास्त्रीयः पक्षः। वायुयान-धूम्रयान-पोतयानादौ नैजं दैनन्दिनं सन्ध्योपासनादि धर्मकार्यं मानसमप्यनुष्ठातुं शक्यते, नैतेन द्विजन्मा पापीयान् भवेत्।

(८) "यथा रसविधानेन याति कांस्यं सुवर्णताम्, तथा दीक्षाविधानेन द्विजत्वं जायते नृणाम्" इति वैष्णवो राद्धान्तः। श्रीरामानुजसम्प्रदायाचार्यप्रतिवादिभयङ्कर – स्वर्गीय – श्रीमदनन्ताचार्यविरचिते प्रपन्नचरितामृते राद्धान्तोऽयं सविस्तरं प्रपञ्चित उपलभ्यते। ये किल तप्तमुद्रादिपञ्चसंस्कारसम्पन्नास्तेभ्यो देयं ततो ग्राह्यं नान्यत इति सद्वैष्णवैर्मन्यते। "न मे भक्तश्चतुर्वेदी मद्भक्तः श्वपचः प्रियः, तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम्" इति तेषां सिद्धान्तः। अतः पञ्चानामपि वैदिकानां शैववैष्णवशाक्तसौरगाणपत्यानामन्यतमेन केनापि साम्प्रदायिकमन्त्रेण दीक्षिताः सदाचारवन्तोऽन्त्यजा भवितुमर्हन्ति स्पर्शाधिकारिणः। तादृशा हिन्दुधर्म-बद्धादरा भगवन्नामपरायणाः श्रद्धावन्तः सर्वेऽपि लोकास्तत्तद्देवपीठसंस्कारपरम्परासंरक्षणपूर्वकं देवविग्रहदर्शने सर्वथाऽधिकारिणः। श्रीरामेश्वरादिपीठेषु श्रीविन्ध्यवासिनीपीठादिषु च परस्परं विप्रतिपन्नायाः स्पर्शमर्यादायाः संरक्षणं सर्वथा समुचितम्। अन्यथा दर्शनार्थिनां जनानाम् अमङ्गलं देवपीठशक्तिह्रसनं च दुर्निवारं भवेत्। आपत्कालेऽत्र देवमन्दिरप्रतिमापीठेषु कारणबाहुल्यतोऽस्पृश्यप्रवेशात् यत्र यत्र देव-

पीठस्पर्शसंस्कारपरम्पराविपर्ययो भवेत् तत्रतत्रास्पृश्य-प्रवेशादन्यत्र काले प्रतिदिनं शास्त्रोक्तशुद्धिं विधाय तन्मन्दिरदेवप्रतिमापूजनं समुचितम्। अस्पृश्यप्रवेश-काले देवविग्रहाधिष्ठातृदेवेभ्यः क्षमायाचनमनुष्ठाय मन्दिरद्वारोद्घाटनं योग्यम्। वस्तुतस्तु देवविग्रह-प्रोक्षणपूजनादिष्वनधिकृतानां सर्वसाधारणब्राह्मणा-दीनामपि श्रीविश्वनाथादिदेवविग्रहस्पर्शनं देशकाला-दिविचारतः शास्त्रसम्मतं नास्तीति मन्यामहे। इति शम्।

पण्डितानां पुरः प्रार्थनम्।

कवीन्द्र-महेन्द्र शर्म्मा, काव्यतीर्थः

[लेखक महाशयः समाजवादी विद्यते। तद्-दृष्ट्यैव लिखितोऽयं लेखः। लेखगता भावाः, विचा-राश्च लेखकस्यैव। नात्र सम्पादकाः प्रतिभुवः]

श्रीमद्भागवते प्रह्लादः स्ववयस्यानुपदिशति "सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत, समत्वमाराधनमच्युतस्य" इति भगवान् स्वयं समदर्शी चेत् कथं न तस्य सम-दर्शित्वम् प्रियं भवेत्। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति भागवत-वचनानुसारं केनापि सह-वैषम्य--व्यापारस्तस्य सर्वान्तर्यामिणो जगदीश्वरस्य महदपमानम्।

येषां पूर्वजानामेष सिद्धान्तो यत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'; तेषां समाजे ईदृशी विषमता; यस्याः समता प्राप्तिरन्यत्र क्वचिद् दुर्लभैव। वयमिच्छामो यद् वयं काणा एव भवेम-इति वरम्;किन्तु अन्ये अन्धा-स्युरिति स्वार्थान्धता। यत्र 'को धर्मः' ?' इत्यस्य 'भूतदया' इत्युत्तरम् तत्र गोपालका आभीरादयोऽपि नीचाः कथ्यन्ते ? का कथा चर्मकारादीनाम् मुनीनामु-पदेशाः केवलमस्माकं दम्भेऽवशिष्टाः। यत्रार्याणामिय-मीहा-यत्—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

तत्राद्य—'सर्वे मत्तो निकृष्टाः स्युः' इति चेष्टा। परोपकारार्थमेव येषां जीवनम्; त एव देवाः। सूर्य-चन्द्र-पवनाग्निगोगङ्गादयः सर्वेऽपि देवाः परार्थमेवेति नाधिकं वक्तव्यम्। सूर्यस्यापरं नाम विश्वपा इति। चन्द्र औषधीनां प्राणाः। पवनस्तु प्राणरूपः। शरी-रान्तः सञ्चारी वायुः प्राणाः। अग्निं विना शरीरमेव-शान्तं स्यात्। गौः सर्वदेवमयी। गङ्गादीनां विना नगराणां का दशा भवेत् ? किन्तु एतदादयः सर्वेऽपि देवाः सर्वैः सह समतामेव वर्तयन्ति। साम्य-प्रचारकाः खलु देवतुल्या मानवा एव। अन्ये हि राक्षस—तुल्याः। स्यान्नामपूर्वयुगे जातिभेदः। परन्तु साम्प्रतं तु जातिभेदो नाम महापापाधायको विद्यते। अद्यत्वे तु जाति प्रथा सर्वानर्थजनकं पापम्। अस्या विनाशं-विना शान्तिरौदुम्बरपुष्पायमाणैव। किन्नैतत्तथ्यम्-यज्जात्यैव ब्राह्मणाः पूज्यन्ते, श्वपचाश्च श्वानवत्तिर-स्क्रियन्ते ?

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।'
अस्योपरि गीतारहस्ये तिलक-विवेचनं द्रष्टव्यम्।

अहन्तु सुस्पष्टमुद्घोषयामि यत् सत्वं रजस्तम एभिस्त्रिभिरेव गुणैर्जगत् सृष्टमतः सर्वस्मिन् वस्तुनि त्रित्वं समाविष्टम्ः यत्र जने सत्वाधिक्यम्; स एव ब्राह्मणः, यत्र सत्वाश्रितस्य रजसो बाहुल्यम्; क्षत्रि-योऽसौ। यस्मिंश्च मानवे तमोऽधिष्ठितस्य रजसः प्राधान्यम्; स वैश्यः। तमस अधिक्याच्च शूद्रः। एवं हि मानवमात्रे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था सामञ्जस्यमा-प्नोति। यतो हि ब्रह्मणा जगत् सृष्टम्, तथैव वर्णा अपि। जातिस्तु आकृतिग्राह्या। यथाङ्ग्ला एक-जातीया आकृतिग्राह्याः; तथा अस्माकं भारतीयानामपि एका जातिराकृतिग्राह्या। तत्रैव बङ्गीय-तैलङ्गादि—उपजातिभेदाः सन्तु नाम। आकृत्यैव यथा गो—महिष्यादीनां जातिः परिचीयते; तथा मानवानामपि। यद्ययं सिद्धान्तो न रोचते तदा हिन्दवो नामशेषा भविष्यन्ति। मत्कृते नैतत् कष्टकरम्। किन्तु वराका मूर्खा गर्तान्निष्क्रम्य महम्मद-मत-रूप कूपे पतन्ति इत्ययं महान् खेदावसरः।

यो हि जिन्ना अद्य भुवि एव नारकीयं दृश्य दर्श-

यितुं साभिमानमुद्युक्तस्तस्यापि पूर्वजो हिन्दुरेवासीत्। पूर्वं जातिभेदेनैव बहिष्कृतोऽसौ साम्प्रतं हिन्दूनुन्मूलयितुं प्रवृत्तः—इत्यन्ततत्वे जात्यभिमान एव विषमता-मूलम्। जातिरियं मात्स्यन्यायस्य पोषिका। यतोऽत्र सर्पैर्गृहीता मण्डूकाः, मण्डूकैरेव क्षुद्र-मण्डूकाः, तैश्च कीटाः, कीटैरपि क्षुद्रकीटाः। एवं हि मनुष्येस्वपि प्रवला दुर्वलान् भक्षयन्ति जात्या।

यो हि राजा आत्मानं सर्वोपरि मन्यते सोऽपि केनापि ग्रस्तो दुःखभाक् भवति। तथापि जातिपोषिकां विषमतां राक्षसीं मातरं मन्यतेऽसाविति कष्टम्। तदनुगानामेव गान्धिमहात्मनो हृदय-परिवर्त्तन-प्रतीक्षा शोभते। सर्वेषां कृते तु सा हास्यास्पदमेव।

अत्र एकमेवौषधम्—जन—जागरणम्। येषां कृते जवाहरलालः; तेषां समक्षे प्रार्थनेयमरण्य—रोदनं भावीति न विश्वसिमि।

मान्याः! साम्प्रतं भारतस्य समाजवाद एव एकोऽद्वितीयो दुःखनाशकः सिद्धान्तः। इमं विनैवाद्यत्वे येऽन्नादिकमुत्पादयन्ति तेषां दुग्धमुखाः शिशवो बुभुक्षया म्रियन्ते। ये हि धूर्त्ता न्यायशत्रवस्तेषां गृहे कुकुरा अपि कृषक-श्रमिकेभ्योऽधिकमानन्दमुपभुञ्जते।

धनमेवानर्थमूलम्। सर्वमपि धनं देशस्यैव, सर्वं हि वस्तुजातं समाजाधीनमेव स्यादिति समुचितम्, नहि वैयक्तिकम्। तदैव देश-मङ्गलं स्यात्। अत्र रूसदेशो निदर्शनम्। तत्राप्ययं सिद्धान्तो नादर्शतां प्राप्तस्तथापि बहुशिक्षितव्यमस्माभिस्तस्माद्देशात्।†

———

† अस्मिन् विषये सहृदयैर्विद्वद्भिः श्रीसम्पूर्णानन्द कृतं 'समाजवाद' नामकं श्रीराहुलकृतं च 'भागो नहीं, दुनियाको बदलो' इति पुस्तकद्वयं पठनीयमिति सानुरोधं प्रार्थयामः—लेखकः

सम्पादकीयम्।

—०—

शङ्कराचार्याणां विषये

सुप्रभातस्याङ्कद्वयेऽस्माकं पाठकानाञ्च नितरामप्रियो विषयः प्रचलति, येन केचनास्माकं सुहृद असन्तुष्टाश्च सन्ति। तदत्रविषये मौनावलम्बनमेव श्रेयस्करं मत्वा विषयममुं समुपसंहरामः। अस्माभिः सद्भावनया, आत्मीयधिया, हितबुद्ध्या च यत्किमपि कटुकं तिक्तञ्च स्पष्टमालोचनं विहितम्। एतन्न खलु विस्मर्त्तव्यं धर्माचार्यैस्तदनुयायिभिश्च यदचिरादेव सुधारकाणां शासकानां प्रचलति सुधारवात्याचक्रे धर्मस्य, धर्माचार्याणाम्, धर्मगुरूणाम्, धर्मस्थानानाम्, मठ-मन्दिर-मोहान्तानामकल्पनीयमपरिहार्यञ्च परिवर्तनं प्रसभं भविष्यति। क्रूरतया व्यवहरिष्यन्ति सुधार-प्रियाः। शासनं तदधीनं विद्यते, शिक्षा तदधीना, जनता च तदनुयायिनी। एवं स्थिते सति समये प्रबुद्धैरस्माभिः स्वयमेव समयानुकूलं परिवर्तनं विधेयम्। तदा किमप्यात्म-संरक्षणं सम्भाव्यते। अन्यथा अस्माकं दोषान्, दौर्वल्यम्, दुर्व्यवस्थाञ्च द्वारीकृत्य प्रचलन्तीमिमां प्राचीन-परम्पराम् प्रसभं विलोप्स्यन्ति परिवर्तन-पक्षपातिनः। वयं स्वदोषैर्दुर्वलाः किमपि कर्तुं न प्रभविष्यामः। अतएवास्माकमप्रियोऽपि प्रयत्नस्तेषां हितायैव।

निदानमन्तरा चिकित्सा कथंकारं स्यात्। निदानं ज्ञात्वा- अस्माकं जीवने, प्रकृतौ, समाजे, व्यवहारे, कार्यपद्धतौ, अन्यत्र कुत्रापि वा ये ये दोषाः समागताः सन्ति तेषां सावधनतया सरलतया च निःसारणं विधेयम्। येनास्मासु निर्दोषेषु-आत्मवलं मनोवलञ्च प्रवलं भवेत्। तेन च वयं सुधारकाणां सम्मुखमपि प्रसभं स्वीयां परम्परां परिरक्षितुं प्रभविष्यामः। इत्येवास्माकं तात्पर्यम्।

पश्यन्तु मनाक्! सुधारकाणां प्रथमो महात्मागान्धी; भवदुचितां चर्यामाचरन्; न केवलं भारतीयानाम्; प्रत्युत निखिल-भूमण्डलीयानां जनानामनन्त-श्रद्धा-सम्मान-भाजनं सञ्जातः। पश्यत! बंगप्रान्ते

केवलमात्मबलसहायः कथं दुरात्मनोऽपि प्रेम्णा विजयते। एतत्तु हिन्दूजातेर्जन्मसिद्ध-नेतॄणाम्, तद्धनैरेव परिपुष्टानां धर्माचार्याणामेव कर्तव्यमासीत्। अस्मिन्नवसरेऽपि श्रूयते-मोहमय्यां धर्मसंघ-महाधिवेशने शङ्कराचार्याणां छटा दर्शनीया आसीत्। सभामण्डपे सभापतित्वेन तिष्ठत्येकस्मिन् शङ्कराचार्ये; नान्ये शङ्कराचार्यास्तत्र गताः। एतत्तु बालानामिव, स्त्रीणामिव च उपहासास्पदं भवतां चारित्रम्।

शङ्कराचार्येष्वेव द्वित्रिषु परस्परं सौहार्दं नास्ति तदा ते कथं जनतायाः सङ्ग्रन्थनं कर्तुं प्रभवेयुः। "स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।"

वयन्त्वभिलषामो यत् ये हि खलु धर्म-संरक्षणाय वैदिक-मार्गप्रतिष्ठापनाचार्यत्वेनात्मानमुद्घोषयन्ति, त एव धर्मविनाशाय मा भवन्तु। साम्प्रतन्तु ईदृशा धर्मनेतार अपेक्षन्ते, ये स्वचारित्र्येण, कर्मणा, आत्मबलेन च भारतीयार्य-संस्कृतेरादर्शभूता भवन्तु। आदर्शतायाः कृते श्रमः, शमः, तपः, संयमः, तितिक्षा, स्वधर्म-दृढता, सदाचार—इत्यादयो गुणा अपेक्ष्यन्ते। एतैरेव गुणैर्नेतृत्वम्—विशेषतश्च धर्मनेतृत्वम् सम्भवति।

एतादृशे भयङ्करे समये व्यर्थाडम्बर-प्रदर्शनं, मानप्रदर्शनादिकञ्च कुर्वतां परस्परं कलहायमानानां लोकोत्तर-तपःप्रभाव—-विद्यावैभवाचारादर्शादिविरहितानामाचार्याणां गौरवेण केवलेन बिभ्यद्भिरस्माभिः कियन्तं कालं स्थातव्यमिति न जानीमः। अस्तु।

अतएवास्माभिः कर्म-शीलानां कर्तव्य-परायणानां धार्मिक-जन-समाजे यथाकथमपि जागरणं जनयतां व्यापारिणां चौर-व्यापारार्जितं युद्धकालीनं धनं देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दापयतां श्रीमत्करपात्रिस्वामिनां यदि प्रशंसा क्रियते, न स पक्षपातो व्यक्तिगतः, प्रत्युत सा वास्तविकी परिस्थितिः। सुप्रभातं न केनापि लोभेन, लाभेन वा कस्यापि प्रशंसामातनोतीति शास्त्रिवर्याः सम्यग् जानन्तु।

काशीस्थ-विदुषां विषये यल्लिखितं तैस्तत्र विदुषामपि विद्यते कश्चन दोषः। अस्माभिः प्राक्तनविदुषामपि परम्परा समालोकिताऽस्ति। तेऽपि सामाजिक-व्यवस्थासु व्यक्तिगत-व्यवस्थासु च हस्ताक्षराणि कुर्वन्तिस्म। व्यक्तिगत-व्यवस्थासु तेषां हस्ताक्षराणां मूल्यं शतादन्यूनं भवतिस्म। एवमेकपक्षतः प्रचुरां दक्षिणां गृहीत्वा, पुनस्तत्पक्षे समर्थनाय, शास्त्रविचाराय, न्यायालयेषु प्रमाणोपन्यासाय च सन्नद्धाः सन्तिष्ठन्तेस्म। परमिदानीन्तना विद्वांसः स्वयमेव हस्ताक्षराणां मूल्यं पातयन्ति। एतादृशविषयेषु तैः प्रचुरदक्षिणामन्तरा हस्ताक्षराणि न कर्तव्यानि। हस्ताक्षरकरणात् पूर्वं पक्ष-प्रतिपक्ष-विवेचनमपि विधेयम्। एकतरस्मिन् यस्मिन् कस्मिन्नपि वा पक्षे सुदृढैः स्थातव्यम्। साम्प्रतं वाराणस्यामियं व्यवस्था प्रचलति, यत् यः कश्चिदपि पण्डितभ्यः सभायां मुद्राद्वयं चतुष्टयं वा दत्वा तस्मिन्नेव काले हस्ताक्षराणि कारयति स्वाभीप्सिते विषये। विद्वांसश्च तत्र सद्योगृहीत-दक्षिणाः शिष्टतानुरोधेन, अनिच्छन्तोऽपि हस्ताक्षराणि कुर्वन्ति। किं कुर्वन्तु ते ?

अत इदानीं सामाजिकं सर्वसाधारणं धार्मिकं शिक्षासम्बन्धिनं वा विषयं विहाय, व्यक्तिगतविषयेषु विद्वद्भिर्हस्ताक्षराणि न कर्तव्यानि। बहुवारमस्माभिस्तेषामयमपवादः श्रुतः। बहिस्थास्तेषां हस्ताक्षराणि स्वल्पतममूल्येन कारयन्ति, बहुमूल्यञ्च स्वकार्यं साधयन्ति। सिद्धे कार्ये पश्चात् पण्डितानुपक्रोशन्ति। इति वयं काशीस्थान् विदुषः सानुरोधमभ्यर्थयामः।

प्राचीनैराचार्यैः सहास्माकं घनिष्ठतरः सम्बन्धः। ते पुत्रवद् स्निह्यन्ति। वयमपि तातपादानिवाचार्यपादान् मन्यामहे। तेषां त्यागः, तपः, सदाचरणम्, वात्सल्यम्, सर्वमपि प्रत्यक्षमेवास्माकम्। वाराणस्यां बहुवारमस्माभिस्तेषामभ्यर्चनमभ्यर्थनमभिनन्दनञ्च विहितम्। परं यदि सुप्रभात-संघ-द्वाराभिनवशङ्कराचार्याणामभिनन्दनं विहितम्, तदा तेन कस्तावदनर्थः समजनि। संस्कृत-विद्वद्भिर्यदि तेषां सम्माननना विहिता, तदापि किं श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-महोदयानां गौरवहानिः सञ्जाता। पुनः सर्वैरपि तारकेश्वर मठे सम्मिलितैः पण्डितैः स्वीकृतमेव श्रीमतां राजराजेश्वराश्रमस्वामिनामाचार्यत्वम्। वयमपि तथैव

मन्यामहे। परमेकस्यादरं कृत्वाऽपरस्य दण्डिस्वामिन अपमानं तिरस्कारं वा कर्तुं न कोऽपि धर्माभिमानी प्रयतेत। अतः शास्त्रिवर्यैरत्र व्यर्थ—दोषारोपणं न कर्तव्यम्। नचात्र विषये विशिष्टमान्दोलनं विधाय समाजे क्षोभमुत्पादयन्तु, न्यायालय-निर्णयं प्रतिक्षन्ताम्।

इदानीमस्मिन् विषये सुप्रभातं किमपि कस्यापि लेखादिकं न प्रकाशयिष्यति।

× × ×

संस्कृत-परीक्षासु वैषम्यम्।

अस्मिन्नङ्के हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतविभागे साहित्यविभागाध्यक्षैः पण्डितप्रवरैः श्रीमहादेवशास्त्रि महोदयैः हिन्दूविश्वविद्यालयीय राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयीय-परीक्षयोर्विषये संस्कृतशिक्षाधिकारिणो विज्ञापिताः सन्ति। तच्चिरादेव सुप्रभातस्याभिमतमासीत्। पूर्वमपि बहुधा प्रार्थितमस्माभिरत्रविषये यत् आँग्लविश्वविद्यालयेषु परीक्षा-विषये यथा पारस्परिकः सहयोगो विद्यते तथा संस्कृतेऽपि भवतु। प्रस्तावा अपि सभासु स्वीकृताः सन्ति। परं संस्कृत-परीक्षाध्यक्षाः स्वीयं सम्मेलनं विधाय तादृशं प्रबन्धं न कुर्वन्ति येन हिन्दूविश्वविद्यालयीय-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णः कुत्रापि आचार्य-परीक्षां दातुं प्रभवेत्। राजकीय-विद्यालयतः, विहार-संस्कृतसंघपरीक्षोत्तीर्णो वा हिन्दूविश्वविद्यालयीयाचार्यकक्षायां प्रवेष्टुमर्हेत्। केचन विद्यालयाः स्वीयपरीक्षाणां सर्वाधिकं महत्वं मन्यन्ते। एवमन्यपरीक्षाणामुपेक्षणमपमानमिव च भवति। सर्वप्रान्तीय-परीक्षाणामैक्यं तु तदैव समीचीनं स्याद्यदा पाठनपद्धति-सामञ्जस्यमपि स्यात्।

परं वाराणसीस्थयोर्हिन्दूविश्वविद्यालय-राजकीय महाविद्यालययोस्तु प्रायः सर्वं समानमेव। कियतः कालात् हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतमहाविद्यालयस्य व्यवस्था समीचीना विद्यते। पाठ्ये, पाठने, पठने, सर्वत्रापि प्रायः साम्यमेव। प्रथममनयोः पारस्परिकः सहयोगो भवतु। तदनन्तरं शनैः शनैरन्यत्रापि प्रयत्नोऽयं सफलः स्यात्। हिन्दूविश्वविद्यालयेन प्रवेशिका परिक्षायै स्वतन्त्र एव विद्यालयः स्थापितो विद्यते, परं राजकीय-महाविद्यालयस्य प्रथमा-पाठन-व्यवस्था कुत्रापि नास्ति। तथापि हिन्दू-विश्व-विद्यालयस्य प्रवेशिकामुत्तीर्णश्छात्राः, राजकीयमहाविद्यालये मध्यमां दातुं न प्रभवन्ति। हिन्दूविश्वविद्यालयेन तु विहार-काशी-पञ्जाबप्रान्तीय-प्रथमायामुत्तीर्णा मध्यमायां, मध्यमोत्तीर्णाश्च शास्त्रिपरीक्षायां सादरं गृह्यन्ते। राजकीय-विद्यालयस्यैष आग्रहो न समुचितः प्रतिभाति।

श्रूयते प्रान्तीयसंस्कृत-शिक्षाधिकृतोऽपि दत्तावधानाः सन्ति विषयेऽस्मिन्निति तदत्र तैः सत्वरैर्भाव्यमिति वयमत्र सानुरोधं ध्यानमाकर्षामः।

× × ×

हन्त ! कष्टपरम्परा !!

साम्प्रतकाले कस्यापि स्वल्पस्यापि कार्यस्य सम्पादने सञ्चालने च महान् कष्टानुभवो भवति। पदे पदे प्रतिबन्धकाः समुपतिष्ठन्ते। सुप्रभातस्य संस्कृत-पत्रस्य मुद्रणे न केऽपि यन्त्रालयाः समुद्यता भवन्ति। सर्वेष्वपि यन्त्रालयेषु संस्कृतोपयुक्तानि-अक्षराणि न सन्ति। यत्र सन्ति; ते—एकस्य पृष्ठस्य मुद्रणव्ययं मुद्रापञ्चकं गृह्णन्ति। एवं २८ पृष्ठात्मकस्य सुप्रभातस्य मुद्रणव्ययं दशाधिकशतं गृहीत्वापि यथासमयं प्रकाशने प्रतिज्ञा-बद्धा न भवन्ति। अतः स्वकीयो यन्त्रालयः स्थाप्यतामिति ततोऽप्यधिकतरे पङ्के निमग्ना वयं यन्त्रालयोद्घाटने संलग्नाः।

अद्यत्वे नवीनयन्त्रालयोद्घाटनाज्ञैव साम्प्रतं न लभ्यते, कर्गजाभावात्। कर्गजमपि न लभ्यते, तदभावात्। प्रथमन्त्वत्रैव कथा—समाप्तिर्भवति। ततोऽप्यग्रे एका कोटिर्वर्तते, यदितस्ततो धावनं कृत्वा, अधिकारिणामाराधनं कृत्वा यदि कथमपि देहलीपर्यन्तं शतशो व्ययीकृत्यापि कर्गजं लब्ध्वाऽपि; मुद्रण-यन्त्रस्यावश्यकता भवति। तदर्थमपि मासद्वयं यावत् शतशो व्ययीकृत्य कलिकान्ता कानपुराद्यनुधावनं कृत्वा प्राचीनस्यापि यन्त्रस्याष्टगुणं मूल्यं दत्वाऽपि तस्यानयने महान् प्रपञ्चो भवति। ततश्चाक्षराण्यपेक्षन्ते। तदर्थं प्रयागयात्रा कर्तव्या। तत्राक्षरनिर्मातृणामाज्ञानुसारं धनं दत्वा मासत्रयेण-अपूर्णान्यक्षराणि लभ्यन्ते। अपूर्णत्वात्तेषामुपयोगः कर्तुं न शक्यते।

एवं मासषट्कं व्यत्येति। ततश्चाक्षर-कोष्ठक-निर्मातापि यथेच्छं धनं गृहीत्वा मासत्रयेण तद्ददाति।

एवं कर्णजरयाज्ञापत्रं लब्ध्वाऽपि नगरे तद् यथाकालं न लभ्यते। चिरात् समयाति, स्वल्पमात्रया समायाति।

इत्थं कष्टपरम्परामनुभवद्भिरस्माभिः सुप्रभातस्य प्रकाशनं यथा समयं कर्तुं विवशैर्महदपराद्धं सुप्रभातग्राहकाणाम्।

इदानीमेकयन्त्रालये सुप्रभातस्याक्षरयोजना भवति, अपरत्र संशोधनं भवति, इतरत्र च मुद्रणं भवति। सर्वमव्यवस्थितं प्रचलति। अक्षराणि पुरातनानि, मुद्रायन्त्रश्च पुरातनतरः। सुप्रभात यन्त्रालयस्य पूर्णतया कार्यक्षमत्वमेकमासपर्यन्तं न भविष्यति।

एतस्मिन् व्यतिकरे सुप्रभातस्य कार्यमिदानीं महता वेगेन प्रचलति। महत्तरो विलम्बः समजनि। अत इदं संख्याद्वयं ३२ पृष्ठात्मकं त्वरया निःसारितम्। सत्वरमेवाग्रेचाङ्काः षोडशपृष्ठात्मकाः प्रकाशिता भविष्यन्ति। वत्सरस्यान्तिमोऽङ्कः काशिकराजकीय—संस्कृत-महाविद्यालयस्य [गवर्नमेन्ट-संस्कृतकालेज] सार्द्धशताब्दीमहोत्सवमुपलक्ष्य विशिष्टः सचित्रः सर्वथाभिनवसामग्री-समेतः, चित्ताकर्षक-रूपः प्रकाशितो भविष्यति। तत्रावशिष्टा पृष्ठसंख्यापि पूर्णा भविष्यति। तावत्सुप्रभातयन्त्रालयोऽपि पूर्णतामेत्य श्रीमतां ग्राहकाणां मनोहारिणीं सेवां यथासमयं विधास्यति।

पाठकैरेतत्कदापि मनसापि न चिन्तनीयम् यत् सुप्रभातस्य पुनरवरोधो भविष्यतीति, प्रत्युतास्योत्तरोत्तरं समुन्नतिरेव स्यात्। यादृशः समयो वरीवर्ति, तद्विदितमेव श्रीमतामपि।

बहूनां लेखकानां लेखाः अस्मिन्नङ्के न प्रकाशिताः, तैः क्षन्तव्यम्। यावदयमङ्कः श्रीमतां हस्ते समापतति तावदपरोऽप्यङ्को मुद्रितप्राय एव भविष्यति। सर्वेऽपि लेखाः क्रमशः प्रकाशिता भविष्यन्ति।

अस्मिन्नङ्के मुद्रण-शुद्धयोऽपि भविष्यन्ति। यतोऽस्य मुद्रणादिकमव्यवस्थितमेव सञ्जातम्। तत्सर्वं क्षन्तव्यम्।

सम्पादकः
व्यवस्थापकश्च—

अभिमतम्।

जगन्नाथ का रथ।

अरविन्द-ग्रन्थमालायां प्रकाशिता, अष्टाणक-लभ्या स्वल्पा पुस्तिका। अस्यां योगिवरस्य महात्मन अरविन्दघोषस्य भिन्न २ विषयेषु लिखिताः पञ्च निबन्धाः सन्ति। यथा—जगन्नाथ का रथ, आर्य आदर्श और गुणत्रय, दुर्गास्तोत्र, स्वप्न तथा हिरोवूसि इतो। सर्वेऽपि निबन्धाः गभीरतमाः विद्वत्संवेद्याः, भारतीयाध्यात्मिकादर्शपूर्णाः सन्ति। अस्य महात्मनो निबन्धविषये किं वक्तव्यम्? पठनेनैवास्यानिर्वचनीयं महत्वं ज्ञातुं शक्यते। परं नैतत् सर्वसाधारणैर्ज्ञातुं शक्यते। हिन्दीभाषायामेतादृशोच्चतर-साहित्यप्रकाशनेन वस्तुतो हिन्दीभाषा गौरवं महिमानञ्च वर्द्धयति।

× × ×

नीमके उपयोग।

निम्बवृक्षो हि मानवसमाजस्य महानुपकारको वृक्षः। आमहावैज्ञानिकमापामारस्य प्रयोगो दरीदृश्यते। अस्य पुष्पपत्र फल-धूम-त्वगादिषु महान्तो गुणाः वरीवर्तन्ते। परमस्य प्रत्यवयस्य कदा कथं प्रयोगो विधेय इति सर्वे न जानन्ति। तदस्मिन् पुस्तके निम्बसम्बन्धिनो विविधा ज्ञातव्याः प्रयोगाः, उपयोगिन्यश्च वार्ता लिखिताः सन्ति। निम्बविषये नैतादृशमपरं पुस्तकमालोक्यते हिन्दी-वाङ्मये। केषु केषु रोगेषु कथं निम्बस्य प्रयोगो विधेय इति विशदतया वर्णितमस्ति। अस्य विषये भारतीयानां पाश्चात्यानां यवनानाञ्च वैज्ञानिकानां किमभिमतम्? कामशास्त्र-तन्त्रशास्त्रादिषु वृक्षस्यास्य किं स्थानम्? अस्यावयवैः कानि कानि मानवोपयोगीनि औषधानि निर्मीयन्ते?—इत्यादिविविधविषयाणां विशदं सर्वसाधारणोपयुक्तञ्च वर्णनमस्ति। पुस्तकमिदं प्रतिग्रामं प्रतिगृहं प्रतिव्यक्ति नितरामुपकारजनकं प्रचारणीयञ्च विद्यते।

अभिमतम्

[अवशिष्टांशः]

अस्य लेखकोऽपि आयुर्वेद-मर्मज्ञो विविधपुस्तकानां लेखकः। प्रकाशकश्च—लोकोपयोगि-आयुर्वेदपुस्तकानां सफलः सुप्रसिद्धश्च प्रकाशको वैद्य उमेदीलालगुप्तः। तस्यैव च श्यामसुन्दर रसायनशाला, गायघाट, काशीतः प्रकाशितमिदं तत एवैकया मुद्रया लब्धुं शक्यते।

आरोग्यलेखाञ्जलिः।

लेखकः—केदारनाथशर्मा पाठकः। प्रकाशकः—लेखाञ्जलिकार्यालयः, त्रिलोचन, काशी। मूल्यम्—सपादरूप्यकम्।

स्वल्पकायेऽपि पुस्तकेऽस्मिन् दैनिकोपयोगिनामाहारविहाराणां समुचिततर उपयोगो वर्णितः। आलू, करेला, आँवला, पपीता, मालिस (अभ्यङ्ग) ग्रीष्मऋतुचर्या, आयुर्वेदमें गङ्गा—इत्यादि शीर्षकाः, सर्वेषामप्युपयोगिनो विषयाः संक्षेपेण समुपवर्णिताः, प्रतिगृहं पठितानां स्त्री-पुरुषाणामुपयोगिनः सन्ति। लेखकस्य भिन्न-भिन्न-दैनिकपत्रेषु प्रकाशितानां पुरस्कृत-लेखानामयं संग्रहो महानुपकारको जनतायाः। पुस्तकस्यास्य प्रचुरतरं प्रचारमभिलषामः।

अत्र 'पपीता'-शीर्षके निबन्धे लेखकेन बंगभाषायामस्य 'बाताबी नीबू'-इति नामोल्लेखः कृतः। स तु भ्रमो लेखकस्य। बंगभाषायामस्य 'पीपे'-इति प्रसिद्धं नाम। तदग्रिमसंस्करणे शोधनीयम्। मूल्यम् सपादमुद्राऽपि किञ्चिदधिकमेव प्रतीयते। तथापि पुस्तकमुपादेयम्।

THE SU-PRABHATAM, REGD. NO. A. 154.

Printed & Published by RamLal Shastri Shastri For
The Suprabhatam Ltd. BENARES.

संयुक्त-विहार-प्रान्तयोः शिक्षाविभागेन प्रान्तीय-स्कूल-कालेज-पुस्तकालय-पाठशालानां कृते स्वीकृतम् ।

त्रयोदशाब्दे] सौर-आश्विन-कार्त्तिकौ, २००३ वैक्रमाब्दाः, [सप्तमाष्टम-संख्ये

भारतवर्षस्य सर्वोत्कृष्टम्, काशीस्थ-विद्वत्समाजानुमोदितम्

संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सुप्रभातम्

जगद्गुरु-बाबा श्री१०८ श्रीवैष्णवाचार्याः
तपोनिधि-गोकुलदास—महोदयाः ।

सम्पादकः—
श्रीकेदारनाथशर्मा सारस्वतः

व्यवस्थापकः—
रामलाल शास्त्री

प्राप्तिस्थानम्—सुप्रभात-कार्यालयः, काशी ।

वार्षिकमूल्यम्—४) [अक्टूबर-नवम्बर १९४६ ई०] [illegible]

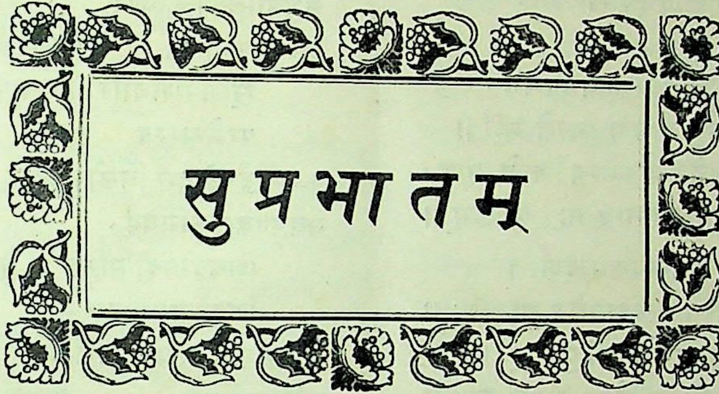
लेख-सूची

सूचना

नूतन-यन्त्रालय-साधन-सम्पादन-व्यग्रमानसैः कथमपि युग्माङ्कोऽयं श्रीमतां पाठकानां सेवायां समुपढौक्यते। अस्य मुद्रणं कथं जातमिति वक्तुं न शक्यते। अतोऽत्र मुद्रण-सौन्दर्य-प्रकाशन-वैशिष्ट्य-सम्पादन-स्वारस्यादिकं न मनागपि चिन्तनीयम्। शनैः शनैः सर्वं सुसम्पन्नं स्यात्। पुरातनाक्षरैः पुरातनतरे मुद्रणालये कथमपि मुद्रितस्यास्य संशोधनमपि न समीचीनतया जातम्।—क्रमश इदानीं पुनरपि सर्वं सुसम्पन्नं स्यात्। विशिष्ट-विवरणं सम्पादकीये समालोकनीयम्।

व्यवस्थापकः

सुप्रभातम्

त्रयोदशाऽब्दे] सौर-आश्विन-कार्तिकौ, २००३, विक्रमाब्दाः [सप्तमाष्टम-संख्ये

गीतिः

सोरठरागः

जय गिरिजातनुज ! गणेश ! स्था०

खर्व लम्बोदर ! सहोदर शक्तिधर ! विघ्नेश !
दानमण्डित-गण्डयुग ! शशिखण्ड-पेशलकेश !

परशुधर मदहरण शुण्डादण्ड-रुचिरनिवेश !
गजवदन ! मतिसदन ! शैशवकेलिसुखितमहेश !

एकरदन विभाविभावित-मानहति-राकेश !
तिरय 'बदरीनाथ'-विपदं दलितविबुध-क्लेश !

—श्रीबदरीनाथ झा,

—०—

शक्ति-स्तवः

श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री, धर्माचार्यः।

जयति जयति विश्वजननि ! निखिल-भुवन-पालिनी !
दुःख-दाह-दग्ध-देह—मधिवसामि बन्धगेह—
भवतु जननि ! सर्वदेह, भवतु मे सहायिनी ।१।
जयति०

इह निशाचराश्चरन्ति, जन्मभुवमुपद्रवन्ति ।
आर्यवृन्दमार्त्तयन्ति, विपदियं प्रमाथिनी ॥२॥
जयति०

दानव-दल-दमननीति—रतिभयं प्रचकरीति ।
जगति यदि तवास्ति प्रीति-रेतु सिंहवाहिनी ।३।
जयति०

स्वं स्वतन्त्रमस्तु धाम समयो बहुरतिजगाम ।
महिष-मर्द्दिनीति नाम सार्थयतु सनातनी ॥ ४ ॥
जयति०

—०—

श्रीदुर्गाद्वादशिका

—:※:—

साहित्यवाचस्पतिः
महामहोपाध्यायः श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते

— —

आयाहि देवि दुर्गे ! दुर्गत-भक्तावनोत्सर्गे ।
चमता त्वमेव भर्गे दर्शय तामद्य भारते सर्गे ॥
जय जय हिमवत्तनये ! विनयेनाद्यैकमम्ब ! याचे त्वाम् ।
जडतां विधूय सद्यो द्रागुत्थाप्ति वनाय नः पतताम् ॥
नास्ते सम्प्रति तादृग् भूयाद्योऽस्माकमादर्शः ।
वचसा तपसा महसा चरितेनात्युज्ज्वलेन यो धुर्यः ॥
स्वार्थापजाप-दुर्गन्ध पाप-पराभूतचेतसां पुंसाम् ।
अहमहमिकैव सैका दलयति मर्माणि दारुणं दृष्टा ॥
सततं पण्डितमानी सर्वः शर्वायते गर्वात् ।
अहमम्ब ! मूढमानी शिष्यं मां शाधि गुरुरूपे ॥
कालकलानाकलितः सर्वगुरुर्यः शिवः साक्षात् ।
मातस्त्वमेव राजसि तस्य प्राणप्रदा शक्तिः ॥
अहमात्मना स्फुरत्तामोतप्रोतामिमामभितः ।
तावक-शक्ति-महत्तां सद्गुरुरूपां प्रपद्येऽहम् ॥
भित्त्वा भूतलमधुना ये निर्गता असुराः ।
करवालवल्गनैस्तान् खण्डय हे कालिके ! त्वरितम् ॥
तारिणि ! तारय तूर्णं दानवरचिताद् भयाम्भोधेः ।
अभयं कुरुष्व मातर्हत्वा हत्वाऽसुरान् दृप्तान् ॥
राकाशशाङ्कवदने ! सुन्दरि ! सौन्दर्य-सारजीवातो !
मामक-मानस-मन्दिरमरमरमेह्येहि वत्सले मातः !
त्वदनुग्रह-शक्ति-विनाकृतमिदमधुना पतत् परितः ।
भारतमम्ब ! भवत्याः पाण्यवलम्बं समीहते त्वरितम् ॥
इत्थं यदेति पूर्वं कृतां प्रतिज्ञां त्वयैव हे दुर्गे !,
सम्प्रति किन्न स्मरसि त्वरसे कस्मान्नशूलमादाय ?
दुर्गाद्वादशिकेयं सद्गुरु-चरणे समर्प्यते प्रेम्णा ।
नारायणेन कविना कविकुलममता-मनोज्ञेन ॥
श्रीरामशास्त्रिगुरुवर–चरणकृपाप्राप्तकविशक्तेः ।
नारायणस्य रचना वचनादर्वाङ् मनो विशतु ॥

———

ललिताभ्यर्थनम्

श्रीबटुकनाथ शास्त्री खिस्ते, साहित्याचार्यः ।

मधुपालिलालितशरं, रसोल्लस—
त्तरचापशालि, मणिमालिकांचितम् ।
सृणिपाशधारि, हृदयापहारि तत्
परमेश्वरस्य कुतुकं भजामहे ॥ १ ॥

करुणार्द्र-लोचन-विलोकनैरलं
नवपुण्डरीकनिवहं वितन्वती ।
शिवदीपदीप्तिरिह काचिदन्तरे
विहरेत्तमःपटल-मेदुरे मम ॥ २ ॥

परिफुल्लनीपकवनान्तरोदिते
मणि-मन्दिरे किरण-पुंज-बंधुरे ।
स्थितमिन्दुवृन्द-सितिमाऽधक-स्मितं
स्मर ! धाम कामशिव-संस्तुतं मनः ॥ ३ ॥

अवलम्बमम्ब ! सकलं विधूय यत्
भवतीमनन्तकरुणा—तरङ्गिणीम् ।
समुपाश्रयामि शिवकामिनीं ततः
परितापमापदुदयं च संहर ॥ ४ ॥

कलयन्ति केचन चिदात्मनः कला—
मपरे स्वरेण विदितामुपासते ।
परिपूर्ण-बोध-परमामृत प्रदां
शिवदेशिकाकृतिमुपास्महे वयम् ॥ ५ ॥

न नयं न चाऽपि विनयं भजाम्यहं
क्व न यन्त्रणाविरहितश्चराम्यहम् ?
सकलं कलङ्कमयमम्बिके ! परं
प्रणयं त्वदङ्घ्रिकमले श्रयाम्यहम् ॥ ६ ॥

अतिवेलमित्थमरुणारुणाकृतौ
विहरेर्मनो ! मम दिवानिशं कृतौ ।
सफलीभवेत्सकलमीहितं ततो
कुलकामधेनुरियमाश्रिता यतः ॥ ७ ॥

शिवसुन्दरी—चरण—भक्ति—माधुरी
मकरन्दबिन्दुनिकुरम्बवर्षिणी ।
इयमस्तु निस्तुलगुणोन्नतात्मना
कृतिरिष्टदा स्तवन-मञ्जभाषिणी ॥ ८ ॥

"इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्"

ऋ० सं० १-११३-१

महामहोपाध्याय-पं० चिन्नस्वामिशास्त्री
[प्रिन्सिपल—धर्मविज्ञान-विभाग, हि० वि० वि०]

—o—

महदिदं प्रमोदस्थानमस्माकं सुरगवीसमुपजीविनां यदिदं सुप्रभातं पत्रं पुनर्यथावदात्मानमाविर्भावयितुं प्रावर्त्ततेति। पूर्वं विषये रूपे च सर्वाङ्गसुन्दरमिदं यथासमयमाविर्भूय पाठकानां मनःप्रसादयदासीच्चिरम्। परं परिपोषक-परिलोपात् मध्ये कञ्चित् कालं घनघटाच्छादितमिव, दौर्भाग्य-वातूलावृतमिव यथा समयमुदेतुमनलंभवन्मनांसि विदुषामुद्विग्नान्यकरोत्। पुनरपि पारमैश्वरेण परमेण प्रसादेन प्रसादितं कुतोऽपि समुपलब्धसञ्जीवनं पुरेव, ततोऽप्यधिकतरगौरवगाम्भीर्यवैशद्यादिपरिष्कृतमेव वा बहिरात्मानं प्रकाशयितुमारेभ इति कियन्तमानन्दमुत्पादयति? समयेऽत्र सर्वोऽपि पत्रिकालोकस्संवृत्तः। पत्रिकयैवालोकते, पत्रिकैवालोकयति च। सति चैवमास्माकीना तादृशी यदि काचित् पत्रिका न स्यात्; आस्माकीनविषयविवेचनपरिशीलनपरिपोषणादिविधासु किं वा साधनमवलम्बेमहि? कथं वाऽऽधुनिकसभ्यजनसंसदि संसीदेम? कथंच वा तैरात्मसममवलोक्येमहि? अत आधुनिक-संग्रामसागरसन्ततिपूर्णामस्माकमनतिकर्कशया नातिमृद्व्या च कयाचित् पत्रिका-तरण्या भाव्यमवश्यम्। तदिदमुद्देश्यं साधु साधयितुमीष्टे सुप्रभातमिदमित्यास्माकीनस्सुदृढो विश्वासः। अद्यत्वे हि स्वरूपतः, विषय-गाम्भीर्येण, लेखन-परिपाट्या, पर्ण-सौष्ठवेन, भाषा-वैशद्येन च प्रायशस्सर्वा अपि संस्कृतपत्रिका अतिशेते सुप्रभातमित्यत्र मन्ये न कस्याऽपि विवादेन भाव्यम्। अस्स वैरपि संस्कृतज्ञैस्तदनुरागिभिर्वा साभिमानमस्मिन्नात्मीयताऽऽपादनीया उषसीव लोकैस्सर्वैः।

विषयमिममधिकृत्य सुप्रभातस्य गते पञ्चमेऽङ्के सम्पादक-महोदयैः "संस्कृताध्यापकेभ्यः" इति शीर्षकं गृहीत्वा स्वमतं किञ्चन प्राकाशि। तत्र तैः प्रकाशननीतिपथात् कियांश्चनाग्रे गतोऽध्वा। तेन च खेदोऽपि समजनि केषाञ्चिद्विदुषां मनसीति सत्यम्, परं तत् स्वार्थसत्यतां न मनागपि जहातीत्यपि विभावनीयम्। "यदर्थं ब्राह्मणी सूते तस्य कालोयऽमागतः।" केनाऽपि वचनीयेनावचनीयेन वा कारणकलापेनास्माकं विषयेऽत्र जोषंभावस्सर्वथाऽस्माकं, अस्मदवलम्बिन्यास्तपस्विन्यास्सुरभारत्याश्च महत्यै हानय एव कल्पते।

अयि, वयस्या विद्वद्वरेण्याः! जानीम एव वयम् यदयं कोलाहलस्यैव कालः, मिथ्याभूतमपि विषयं कञ्चनोपाददानः, बहुतरं कोलाहलं कुर्वन्, जनतादरपात्रीभूयाऽन्ततः प्राप्नोत्येव साफल्यं स्वोपात्ते कर्मणि इति प्रत्यहं करबदरवदवलोकयामो वयम्। यद्येवं किमर्थं तर्हि तूष्णीमास्महे सत्यैकस्वरूपे जगत्कल्याणैकनिलये प्राणपणेनाऽपि प्रसाधनीये कार्येऽभेद्यमौदासीन्यं भजन्तो नहि तत्रभवन्तः पश्यन्ति? बहवी आङ्गलभाषासंस्पर्शमात्रेण परस्सहस्राणि रूप्यकाणि वेतनं लभन्ते, सुखमेधन्ते च। वयन्तु चुलुकित—सर्वतन्त्रसारा अपि; वाचस्पतिसदृशवाग्विभवा अपि; अकुण्ठितलेखिन्यग्रभागा अपि; पञ्चविंशतयेऽपि रूप्यकाणामनर्हा इत्युद्घोयाष्महे इति दिङ्मात्रमिदम्। परश्शतानि कष्टान्युट्टङ्कितानि सम्पादक-महोदयैः। एतदास्माकीनस्यालसभावस्याऽपुरुषप्रयत्नभेद्यस्यैव चिरात् फलितं फलमिति किं बहूक्त्या।

तत्तद्भाषाभाषिणः; ते च ते च व्यवसायिनोऽस्मिन् परिवर्तिनि समये नैकविधैर्व्यापारैरात्मनस्समुन्नतये यतन्ते, प्राप्नुवन्ति च प्रयत्नानुरूपं स्वमनोरथतरोः फलम्। वयमेव च किञ्चिदपि कर्णोऽकुर्वन्तो हस्तंपहितनेत्रास्सुखमास्महे। लब्धे चाऽवसरे परस्परगर्हासूयासमासादितमनस्तोषपरस्परा एव स्थातुमीमहे, न ततोऽधिकं किञ्चिदपि विधातुं वाञ्छामः।

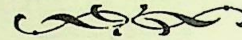
अयि प्रेष्ठतमा विद्वन्मुकुटमणयः, यद्येवमेवेतोऽपि स्यामः, तर्हि भारतजीवातुरियं भारती कथं वाऽऽनात्मानमनुशोचेदस्मान्, निस्सत्वान्, निरुद्योगान्, निर्ममान्, आत्मघातैकहेतूनासाद्य। कथं च वा न परिजिहासेच्चिरेणैवानेहसाऽस्मान्? अन्येषु सर्वेष्वपि स्वस्वाभि-

लाष-परिपूरणायेतस्ततो दिक्षु विदिक्षु च सर्वासु; न केवलं धरणौ, न च केवलं तरणौ, वयसां सरणावपि निश्शङ्कमुड्डयमानेषु, वयं शयने परिवर्तितुमपि नेच्छामः, स्थानाच्चलितुमपि न वाञ्छामः, विस्फार्याक्षि विलोकयितुमपि न मनः कुर्मो यदि, तर्हि को वास्मान् गणयेत् ? को वा स्वगोष्ठीषु परिगणयेत् ? को वा स्वसदृशान् मन्वीत ? कथं वाऽस्माभिरस्संलपितुं न जिह्वेतु ? सर्वमिदमस्माकं ह्रासकारणमास्माकीनमेव दर्शं दर्शं स्मारं स्मारं च विदीर्णचेतोभिरेव सुप्रभात-सम्पादकैः खेदातिशयाल्लिखितं यत्किञ्चिदपि। न तु दोषोद्घाटनधिया विगर्हणैकबुद्धया वा। अतस्तत्रान्यथाभावमुज्झित्वा, हितबुद्धयैव तत् गृह्णाना उत्तिष्ठेम, यतेमहि स्वोन्नत्यै, प्रेषयाम चेतस्ततो वक्तृवरान्, पातयेमाऽऽस्मीयां दुरवस्थां नेतृजनकर्णेषु, पुनः पुनः श्रावयेम च तां तेभ्यः, सञ्चिनुयाम तेषामनुकम्पामनुतापं वा। युगद्वयसन्धिरयम्। उत्थानस्याऽयं समुचितः कालः। यदिदानीमपि स्वपिमः, तर्हि गतो वयं निरवधये कालाय। गते नीरे न सेतुकरणं बुद्धिमतां बुद्धिमनुरञ्जयेत्। अतस्त्वरितमुत्थाय कर्तव्यकरणाय सज्जीभवामः।

न केवलं जागरयति, न च केवलं प्रेरयति, त्वरयत्यपि चास्मान् सुप्रभातमिदं स्वकर्तव्यविधौ। सन्नह्यति चात्मनः परिकरमस्माकं सर्वप्रकारमपि साह्यमाधातुमिति तदीयेन स्वेन कर्मणा च स्फुटमवगम्यते। अद्यत्वे चास्माकमाशयं तात्त्विकं वा स्वरूपं करणीयजातं प्राप्तव्यमर्थं वा यथातथमवबोधयितुमिदमेव सुप्रभाताख्यं ज्योतिरेकं पुनरुदितमस्माकं पुरतः। "इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्"। अतस्तदिदं यथावदुपयोज्य स्वकार्यं साधयेम यदि नोच्चभावम्, समानतां तु सर्वैस्सहाऽऽत्मानं प्रापयेम इति हार्दो भावः प्रणयिनां सुधियां पुरतः स्थापितः।

प्रान्तीय-शिक्षाधिकृता अवदधतु

श्री—महादेवशास्त्री, साहित्यशास्त्राचार्यः
[साहित्यविभागाध्यक्षः—हिन्दूविश्वविद्यालये]

गगनमध्यमारूढस्य भगवतो भास्करस्य सत्त्वे कः सन्दिहीत, को वा विकल्पेत हिमालयस्य शिखरसहस्रसंच्छादित-विशालनभोऽवकाशस्य लोकोत्तरोत्तुङ्गत्वे, कश्च विमृशेत् प्रथित-पदार्थसार्थ-संभृतोदराया वसुन्धरायाः शश्वद् विचेय-रत्न-निचय-निचित-गर्भत्वे, को नु सशयीत विश्व-प्रसिद्धि-धुर्यतामासेदुषो हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य सर्वमान्यत्वे, कैरप्यनालोचनीये, मनसाऽप्यप्रधृष्ये तस्मिन् नैकया चर्चया नतरां नैजैर्गोष्ठीबन्धैर्नतमां स्वीयैर्मनोराज्यैः केचन न्यभान्त्सुरात्मपुस्तिकायां, न्यदीदृशन्नक्षरमालायां, प्राचीकटन् विद्यावतां पुरस्ताद् यन्न मामकीना मध्यमापरीक्षा समर्हति विश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षासमतुलामिति।

मान्या मनीषिणः, उद्घाट्य कर्णौ, विस्फार्य विलोचने, अवधान-दानेन शृणुत ! निभालयत ! किंचिद् शोभनम् ? उचितमेतद् क्षोदक्षमं वा? वक्तव्यमदः द्रौपदीकेशाकर्षणमिव भीष्मप्रभृतयो भवादृशा निमील्य नेत्रे, विनमय्य शिरांसि, तादृशं दुर्मर्षं दुर्विपाकं तूष्णीमुपेक्षेरन्, निवर्त्तेरन्नेव वास्मादपध्यानात्। तत्रापि प्रहार इव वैद्युतः क्षते क्षारमिव वा दुष्प्रसह्यं समर्थनमिव प्रतिभाति। नवम्बरमासस्य प्रथमतारिकायां निःसृतवति संयुक्त-प्रान्तीय-पाक्षिक-समाचारपत्रे 'राजकीय-संस्कृत-पाठशालिकायाः परीक्षा देशे सर्वोपरि मन्यन्ते' इति। नम्रतया किंचिद् वच्मि, किमीदृशं गड्डलिकाप्रवाहो वाचयति; हेत्वन्तरं वा ? न द्वितीयः, चिरं चिन्तयतामप्यनुपलम्भात्। प्रथमस्तु यथाकथंचित् प्रचलन्, कियन्तंचन कालं कोलाहलयन् सद्यो वारणीय एव नीतिविदांवरैर्धार्मिकधौरेयैश्च निर्भर्त्स्य निषिध्यमानत्वात्।

अपिच, सौभाग्याद्दौर्भाग्याद् वा भारतीय-सर्वप्रान्तीयसंस्कृत-परीक्षाणां प्रायः सर्वा नियमावलयस्तत्तदा-

वश्यंकक्कृत्य-संपिपादयिषया तत्तदधिकारिवर्यैः प्रहिताः सन्निदधते, न तासामेका अपि सावधानया दृशा वैयग्र्य-वैराग्येण मनसा पुनः पुनः प्रतिपत्रं प्रतिपंक्ति गवेष्यमाणा अपि काशिकपाठशालिकापरीष्टि-प्राधान्यं कथमपि कथयितुमीहन्ते। न च सन्निकृष्टतमोऽपि विहारप्रान्तः पाठशालिकाचार्यं स्वीयायां मध्यमायामपि प्रवेष्टुमनुमन्यते, कथं प्रधानमङ्गीकुर्य्यात् ! पञ्जाम्बुप्रान्तीया तु परीक्षा साधीयसी, यदीयः शास्त्री, केवलया गौराङ्गगिरा समासादयितुमीष्टे बी० ए० (कलाकुमार) पदवीमथकरीम्। किंच समादरणीया अन्तर्वाणयः, किंचिदिव तौलिकदृशं दीयमानामत्र प्रार्थये तत्रभवद्भिः !

१—विश्वविद्यालयपरीक्षा दशमासान् आधिष्ठाय छात्रावासं, नियमेनाधीयानैः पार्यते; यदा परा त्रिचतुरैव तैः प्रवेशपत्रप्रेषणसमनन्तरभाविभिः।

२—एकत्र विशिष्टशिष्टा अध्यापका एवाध्यापयन्ति यदान्यत्र प्रथमामात्रपरीक्षितोऽपि क्वचिद् ग्रामादौ निवसन् समनुतिष्ठति पाठन-समारम्भम्।

३—एकस्यां शतद्वयाङ्कानां निपुणं निरीक्षणीयो निबन्धः, शताङ्कस्य वाक्परीक्षा च चूडान्तविद्यावद्भिः क्रियमाणा; परस्यां नामापि न श्रूयतेऽनयोराचार्य-पर्यवसानायाम्।

४—प्रतिशतं पञ्चसप्ततय उपस्थितय एकत्रावश्यमपेक्षिताः; परं परत्र बम्बईकलिकातादिनिष्ठा अभ्युपस्थिता एव गण्यन्ते।

५—एकत्र सम्यगध्यापिता एवान्तेवासिनोऽधिक्रियन्तेऽन्यत्र परीक्षायन्त्रे साधु प्रचाल्यमाने वस्तुतो दृष्टिः।

६—एकत्र बोर्ड-फैकल्टी-सिंडाकेट-सिनेट—कौंसिल समितिभिः समवेत-प्राच्य-पाश्चात्य-देशविदेशनिर्देश्य-भूयोविद्वद्भिः सुसंघटित-सुव्यवस्थिताभिग्रन्थनिर्धारण-परीक्षक-निर्वाचनाध्यापकनियोजन-कर्मकौशलम्; इतरत्र दयनीयसमितिभिः १५-१०-४६ मुद्रितसम्मार्गवर्णितविभूतिभिः कृत्यनैपुण्य-पटाक्षेपः।

स्वीयाया एव संस्थायाः प्राग् विश्रुतमाहात्म्यचरमसीमायाः साम्प्रतमनादृश्या अपि समालोचनानीरसतः विस्तरेणालम्। प्रकृतं विचारयामः।

विद्वदग्रेसराः संयुक्तप्रान्तीय-शासकमहोदयाः ! संस्कृतपरीक्षाया विश्वविद्यालयसंपर्कमनुभवन्त्याः, मान्यतां पुरस्कृत्य किञ्चिद् विचारयितुमारभन्ते भवन्तः, तदिदं कृपास्पदं भवताम्। तदर्थं तत्रभवद्भ्यो ददतः शतशो धन्यवादान् नैव तृप्तिं लभामहे। विशेषतो विज्ञाप्यं वरिवर्त्ति श्रीश्रीमतः शिक्षामात्यान्मनीषिमान्यानुपष्टभ्य यत् समितिरेका संघटिता परीक्षयोरुभयोः साम्य-संपादनार्थं गवर्नमेंटसंस्कृतमहाविद्यालये कतिपयानां विदुषाम्। परं वर्षं प्रायो व्यतीतं, न स्मरति संयोजकस्यात्मनोऽधिवेशनं चिकीर्षतः। प्रेरणयापि तदीयां वार्त्तां न कर्णेऽपि सन्निधापयति संयोजक-महोदयः। नियमावल्यामपि तदीय एव मनोहारिणि समये परीक्षयोर्वैषम्यविषमबीजमङ्कुरितं विलोक्यते तेषामेवाध्यक्ष्यपदम-ङ्कुर्वाणानां कृपाकटाक्षतो नियुक्तिसमाचारे विश्वविद्यालयस्य शास्त्राचार्याः चर्चयापि निवर्त्तिताः।

यदा देशस्य स्वीये शासने स्वस्मिन्प्रचलति संस्कृतसंख्यावन्तः समे संजिघटयिषिताः, तेषां बलं संविवर्द्धयिषितम्, परीक्षाश्रीभस्य एकस्मिन् सूत्रे संजिघृक्षिताः; तदा केयं कृतिः, क उद्देशः, कश्चारम्भः ? सम्भावनीयाः शिक्षामन्त्रिणः !

यदि न सपदि समीकर्त्तुं शक्यन्ते भारतस्य सर्वप्रान्तानां संस्कृतपरीक्षाः, यथा इंग्लिशपरीक्षाः यदि न प्रभूयते तत्संपादनक्षमं शिक्षाविशेषज्ञानां, सम्मेलनं सद्यो विधातुम्, यदि न समर्थ्यते कार्यान्तरव्यग्रतया तत्क्षणम् तदर्थं अवकाशं प्रदातुम्, इष्यते विदुषां संघटनम्, वाञ्छ्यते बलम्, काङ्क्ष्यते तेषां देशसेवा, ईह्यते विद्यान्तरवद् गीर्वाणवाण्या अपि समुन्नतपदाधिष्ठानम्, तदा सोपानमादिमं तदीयं द्वयोः काशीस्थपरीक्षयोः समानता-स्थापनं न विलम्बसहिष्णु सम्पाद्यमनवद्यम्। न वा कस्यापि दाक्षिण्यमनुरोधतो न्याय्यम्। येनैव समर्थेन श्रद्धेयेन च हस्तेन विद्यापीठस्य परीक्षा बी० ए० समकक्षतां नीता; तस्य कृते कियानयं संरम्भः। 'दधता किमु मन्दराचलं परमाणुः कमठेन दुर्धरः ?'

——

संस्कृतप्रचारश्च संस्कृतपण्डिताश्च ।

[सुप्रभातस्य सुपरामर्शः]

कविशिरोमणिः
भट्टमथुरानाथ शास्त्री,साहित्यवाचस्पतिः
'संस्कृत-रत्नाकर'-सम्पादकः,

"अस्माकमियं संस्कृतभाषा सर्वाभ्यः पुरातनी, सर्वासां जननी, देवानां भाषा, वेदोपनिषदां प्रसवित्री, आदौ मानवसभ्यतायाः पदाङ्कानियमेव दर्शितवती, गीतासदृशान्विश्वसाहित्यग्रन्थानियमेव प्रसूतवतीत्यादि संस्कृतस्य महत्वं निष्पक्षपाता राजनैतिक-चक्राद्बहिर्भूय साहित्यं सृजन्तः सर्वे वैदेशिक विद्वांसोऽपि स्वीकृतवन्तः। परं विजेतृजातिभुक्ताः सन्तः स्वीयामाङ्गलभाषां गौणीकृत्य संस्कृतभाषायाः प्रचारं ते कथं वा शक्नुयुः कर्तुम् ? सप्तसमुद्रपारात्समागत्य विदेशानां वशीकारो न नूनं सहजः। एतदर्थे गूढ-गूढतमा नीतयोऽङ्गीकर्तव्या भवन्ति। भाषा तत्साहित्यं च सर्वतः प्रधानं शासनस्याङ्गम्। अतएव न कोऽपि शासकः कां चद्वैदेशिकीं भाषां स्वाहस्तेन जातुचित्प्रचारयेन्नाम। तदिदं हि पर्वतसमानं स्थूलं सत्यम्।

भारतस्य संस्कृतिरक्षार्थं सभ्यतायाः स्थिरीकारार्थं आर्याणां जीवितभूतस्य धर्मस्य जीवनार्थं च यदि सेयं संस्कृतभाषा मा भूत्सर्वस्मिन् भूमण्डले, अपितु केवलं भारत एव साहित्यभाषारूपेणाऽपि प्रचारयितुमिष्यते श्रीमद्भिस्तर्हि तत्प्रचाराय यत्नोऽपि श्रीमद्भिरेव कर्तव्यः स्यान्न राजमुखमवेक्षणीयं स्यात्। ये महाभागाः संस्कृतं राष्ट्रभाषां कर्तुं डिण्डिममाघोषयन्ति यत् 'अस्यामेव शताब्द्यां संस्कृतं राष्ट्रभाषा भवेत्'इति बहूनि वर्षाण्यभिव्याप्य स्वीयं व्रतं गगने गुञ्जयन्ति तेषां समक्षमेव सेयं विंशी शताब्दी [सं०२०००] संपूर्णा, यस्या महोत्सवो भारतस्य स्थाने स्थाने समभवदिति विदितं सर्वैरपि। एतदुपर्यपि व्यतीतानि वर्षाण्यपि त्रीणि। अपि न विदितमिदं डिण्डिमघोषकाणाम् ? किन्तु अप्रियमपि सत्यं श्रोतुं यदि साहसं श्रीमतां तर्हि प्रत्यक्षमवेक्ष्यतां यत् उत्तरोत्तरं संस्कृतस्याध्ययनं लोकेषु प्रचारः परिचयश्च दिनं दिनं हीन एव। यस्याङ्काः ('आँकड़े') साम्प्रतमेवास्माकं ' 'शिक्षापरिष्कारकसमित्याम् ('कमीशन')" आगराविश्वविद्यालयस्य परीक्षाध्यक्ष (रजिस्ट्रार) पदमधितिष्ठद्भिरुपस्थापिताः सर्वेषामग्रतः।

अस्तु, यदि वस्तुत एव संस्कृतस्य यावत्साध्यः प्रचारश्चेतसा कर्तुमिष्यते तर्हि पठन-पाठनयोः संस्कृतस्य प्रसारः प्रकामं प्रवर्द्धनीयः स्यात्। शिक्षाप्रसारश्च शिक्षोपयोगिपुस्तकानि विना न साम्प्रतं साध्यः। तत्रापि प्रथमामारभ्य मध्यमां यावद्ये किल वर्त्तमानयुगोपयोगिनः शिक्षणीयाः साधारण-विषयाः सन्ति तत्संबन्धिपुस्तकानां कृते तु संस्कृते शून्यतैव। कामं 'त्रिस्तनी कथावर्जम्' इति प्रतिपदं वर्जनीयतामप्याच्छादयन्तु; परं न सम्प्रति पञ्चतन्त्रमात्रेण निरुह्यते मध्यमशिक्षा कार्यम्। भूगोलादिविषयः कश्चिद्देशभाषया पठ्यताऽपि किन्तु मध्यमशिक्षामधिगच्छतो विद्यार्थिनो हृदये, वर्तमानयुगीयाविष्कारैः [विद्युद् रेडियो-वायुयानादिभिः] स्वत एव संप्ररूढः पश्चिमदेशप्रभावः कथं वा तावत्कालमंशतोऽपि निरोधनीयो यावत्कालं निजदेशस्य [भारतस्य] आध्यात्मिकं महत्त्वं नाङ्कितं भवति शिक्षार्थिनां हृदये। किन्तु क्व तादृक पुस्तकानि संस्कृतभाषायाम् ? शिक्षापरिष्कारं विमृशन्तीभिः सर्वाभिरेव समितिभिः निष्पक्षपातैरालोचकैश्च तदिदमेकमुखेन स्वीकृतम्। एतद्युगीयाः समालोचकाः संघोषयन्ति सर्वतः—वर्तमानकाले सर्वेऽपि शिक्षिताः स्वदेशस्योद्धाराय स्वातन्त्र्याय च प्राणान्पणीकृत्यापि प्रवर्तन्ते राष्ट्रीयकार्येषु,किन्तु संस्कृतज्ञास्तमेनं विषयं तथाऽऽकर्णयन्ति यथाऽन्यदेशीयं वृत्तं कौतुकविधया श्रुतं स्यात्। देशेन सह समत्वं भवेदपि कथम् ? पञ्चतन्त्रमारभ्य भाष्यान्तपाठिनोऽपि भारतभुवो महत्त्वं तु न कुतश्चिदधिगच्छन्ति। पाठ्यरटनमन्तरा अन्यदध्ययनं हि न तेषामभ्यासारूढम्।अपि तथ्यस्यास्य शक्यो नाम निह्नवः ?

तदेव किम्, स्वयं संस्कृतभाषैव भगवती नूनमन्धकारगर्भे पतिता। अतिप्रगल्भानामनुभवशालिनां मुखाद्वार्द्धके श्रुतम्—"संस्कृतभाषा साम्प्रतमस्माभिः किञ्चित्परिचिता"। हन्त ! या भाषा ईदृशी महती,

गभीरां, गुणशालिनी च, यां सर्वभाषाणां जननीम्, देवतानां गिरं वयमाचक्ष्महे तस्याः स्वरूपं महत्त्वं सामान्यं वृत्तान्तं च न केवलमधीयानो विद्यार्थ्येव, अपि तु बहवोऽध्यापका अपि न परिजानन्ति। वैदेशिकभाषाशिक्षितास्तां 'मृतभाषाम्' संगिरन्ते; वयं क्रोधाद्भ्रक्षसि वल्गन्तोऽपि विवशाः शृणुमः। तदुत्तरे दुर्वचनमात्रं तु विवेकिनामालोचनां न शक्नोति समाधातुम्। हिन्दीभाषाशिक्षितानां कृते तद्भाषास्वरूपादिपरिचयाय, "हिन्दी भाषा क्या है?" "हिन्दीभाषा की उत्पत्ति" "हिन्दी का महत्त्व" इत्यादीन्यनेकानि पुस्तकानि। किन्तु वयं संस्कृतभाषाद्वारा नानाविषयान्पठन्तोऽपि हन्त स्वयं संस्कृतस्यैव स्वरूपादिकं न परिचिनुमः! अपि इदमपि तर्हि करद्वयेनाऽक्षिपिधानम्? सारमिदमेव यत्संस्कृतानुरागिभिर्यदि संस्कृतं जीवितमाकाङ्क्ष्यते तदा तदर्थे युगोचितानि शिक्षापुस्तकानि निर्मातव्यान्येव।

सुप्रभातस्य मन्त्रणा

त्रयोदशवर्षात्प्रक्रान्तं 'सुप्रभातम्' संस्कृतभाषाहिताय वर्तमानयुगमभिवीक्ष्य समुचितं सूचयति, समञ्जसं चेष्टते च। चतुर्थ्यां संख्यायां (पृ०९३) संस्कृतभाषा प्रचारोपायेषु सरलानां नवीनपुस्तकानां निर्माणमभिसूच्य-'एतादृशपुस्तकानां निर्माणं यदि कैश्चन विद्वद्भिः कृतं स्यात्तर्हि तत्सूचना सुप्रभाते देया" इत्यभिलिखता हितोचितमेकम् पूर्ववृत्तम् स्मारितम्। पुरा "संस्कृतरत्नाकरेणाऽपि" पत्रपाठकेभ्यो निवेदितमासीदेकम् कर्तव्यम्। आसीत्तस्मिन् समये संस्कृते "व्यावहारिकशब्दकोषस्याऽऽवश्यकतोद्घोषः"। यानि वस्तूनि प्राचीनकोषनिर्माणोत्तरम् प्रचलितानि तेषां नामानि [यथा ग्रामोफोन, तार, रेडियो, टेलिफोन इत्यादि] यदि सर्वपण्डितसम्मतानि स्थिरीकरणीयानि; तर्हि संस्कृतपत्रेषु बहुश्रुतपण्डितैर्नवीनाः प्रतिशब्दाः स्वस्वसम्मताः पूर्वम् सूच्येरन्। ततो यदि तदपेक्षया विशिष्टः शब्दो यद्यन्येन पण्डितेन सूच्यते तर्हि स संग्राह्यः, अन्यथा पूर्वपण्डितसूचितः शब्दः सर्वसम्मत्या स्थिरीकरणीयः। एवं किल व्यावहारिशब्दाः सर्वसम्मता अञ्जसा स्थिरीक्रियेरन्। यथा ह्यद्यावधि "रेल" शकट्याः कृते केचन "धूमयानम् धूमशकटिः" इत्यादि, अन्ये "बाष्पयानम्, वाष्पशकटिः" इत्यादि, अपरे च रेलशकटिरित्येव प्रयुञ्जते। नवीनप्रविष्टाः सन्देहाकुला भवन्ति, तत एव सर्वतः सम्मतिरावश्यकी। किन्तु धीरगभीरैः पण्डितैः सर्वमिदमाकर्णितम्, न केनचित्किञ्चित्प्रस्तुतम्।

अस्तु, सुप्रभातस्य सोऽयम् सुपरामर्शः साम्प्रतम् सर्वैरेव महतावधानेनाऽवधारयितव्यो नूनम्। स्वदेशिकैः प्रक्रान्तेऽस्मिन् स्वराज्यशासने संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वम् मा भूत्; परम् धर्मभाषात्वेन वा साहित्यभाषात्वेन वा येन केनापि वा रूपेण भारते समयोचितः प्रचारस्तु कर्तव्य एव। प्रचारश्च युगोचितैः शिक्षापुस्तकैर्विना न कथञ्चित् साध्यः। युगानुसारम् च स्वदेश-(भारत)-स्वभाषा-(संस्कृत) महत्वसूचकानि तादृक्पुस्तकानि संस्कृते सुतरामावश्यकानि यानि मध्यमपरीक्षायामनुशील्येरन्। तदिदं बहुधाऽखिलभारतीयेषु सम्मेलनेषु, अस्माकं शिक्षाविभागे च मुहुर्मुहुराघोषितं सर्वैरपि। तदनुसारं निम्ननिर्दिष्टानि पुस्तकानि निर्मापितान्यधिकारिभिः—

१—भारतवैभवम् [आदिकालादारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तस्येतिहासस्य स्थूला रूपरेखा, आर्याणामयमेवादिदेशो न तु ते आगन्तुका-इति गवेषणा, ततो वर्तमानयुग-प्रचलिताभिः कथाभिः (गल्प, कहानी) भारतीयपूर्वपुरुषाणामतिशयसूचनम् येन स्वदेशस्य (भारतस्य) महिमा हृदयेऽङ्कितो भवेत्। कथानामासां वर्णिका (बानगी) रत्नाकरे प्रकाशिताभिर्लघुकथाभिः शक्येत परिज्ञातुम्। यथा चन्द्रहासः, पौरवराजस्य पौरुषम्, मातृसेवावेदिकाया चिरममरे द्वे बलिदाने, भारतध्वजः, सामन्त-संग्रामः, इत्यादि]

२—संस्कृतभाषा (आर्याणामादिभाषा)[संस्कृतस्य प्राचीना परिस्थितिः, स्वरूपं, वैयाकरणकृता—संस्कृतिः, सा मूलभाषेतिपदेव्यशमर्हति न वेति विमर्शः साहित्यादिकृतं महत्त्वम्, इतरभाषापेक्षया विशेषाः, तत्प्रचारस्योपायाः, तत्सेवकानां कर्तव्यमित्यादि]

३—निबन्धविद्या (वर्तमानयुगे प्रचलितानां निबन्धानां शिक्षापुस्तकम्) [यत्र पूर्वम् रचनाविधिः

तदुपकरणानि, ततस्तदादर्शभूतानां निबन्धानां संकलनं तदुपयोगी संग्रहश्च।

४—व्युत्पत्तिविकासग्रन्थमाला [अस्यां पाठावलि 'रीडर' रूपेण मध्यमशिक्षोचितो नवीनसंग्रहः कतिपय-भागविभक्तः? अस्यैव भागेषु शिक्षोपयोगिकथा (कहानी) नां संग्रहः।

५—काव्यपरिचयः। पञ्चकाव्यातिरिक्तकाव्यानां तत्कवीनां च रचनाप्रकारादेः परिचयः। तुलनात्मकमा-लोचनम्। तत्र वर्णिकारूपेण 'काश्मीरक-महाकविर्बिह्लण स्तत्काव्यं च' इति पुस्तकं सञ्जीभूतम्। अत्र कवेरितिवृत्तं तत्सामयिक इतिहासः, काव्यविषये शिलालेखादेरन्वेष णम्। विह्लणरचनायाः साहित्यानुगता समालोचना।

६—ऐतिहासिकानां मतम्, तस्यालोचनं चेत्यादि सर्वमपि शिक्षा–परीक्षोचितमुपकरणम्।

उपरिलिखितं ग्रन्थानां स्थूलस्वरूपमासूच्य सुभ्र-शमाशासे यत्सम्पादक-महाभागो ग्रन्थानां वर्णविषये परिवर्तन-परिवर्धनादेर्वर्तमानयुगमनुसृत्य सूचनां दास्यति, समर्थानन्यांश्चैतद्विषये प्रेरयिष्यति येन 'पत्रे' प्रकाशनस्य फलं संपद्येत। यदि समुचिताः प्रकाशकाः अपि संपद्येरंस्तर्हि तत्प्रबन्धोऽपि अस्तूयेति।

——

गीतम्

——

मा विलोकय मेघं सखि हे! —मा०।

सायं रक्तं मध्ये श्वेतं भीषण-चित्रमजस्रम्,
रचयति देहं गौति विचित्रं भाति विकल इव तथ्यम्।
एकाकी किल हृदयं होष्यति कथयति रूपमनेकम्,
विरहिजनानां सकलं लुण्ठति विध्यति मनसा प्राणम्।
सततमहो यश्चातकचित्तं बिन्दु-विरह-संतप्तम्,
कुरुते कान्ता-वृन्दं निखिलं विरहे धीरमधीरम्।
शिवधृतभूषणमहो कदाचित् गणयति नैव त्रिशिष्टम्।
मा विलोकय मेघं सखि हे!

—उपेन्द्रनाथ झा, व्याकरण शास्त्री

—०—

गीति-युगलम्

—१—

व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्।
ये स्म रे, स्पृहयन्ति मह्यम्,
तेऽधुना द्रुह्यन्ति मह्यम्,
का कथा गरलस्य, सुधया—
मूर्च्छितावस्थां गतोऽहम्।
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!
दुर्लभा क्व नु मधुर-वाणी,
पश्य—बद्धावुभौ पाणी,
आत्मनो बान्धव-जनानाम्—
आवलैः व्यङ्ग्यैः क्षतोऽहम्!
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!
शोषितानामश्रु-मुक्ताः
अकथनीय-विषाद-मुक्ताः,
गीतिका-व्याजेन ग्रथ्नन्—
भारती-सेवा-रतोऽहम्!
व्यक्त-वेदनया हतोऽहम्!

—२—

धिग्जीवनम्, जीवति नरः!
भुक्त्वैव कृतकृत्यः परम्—
शेते सुखेन निरन्तरम्,
भारं वहन्नप्यात्मना
यतते न हन्त! यथा खरः!
धिग्जीवनं जीवति नरः!
जित्वा चिरं चिन्तामयम्,
हित्वा स्व-परिवारान्, स्वयं—
दास्यं दुरास्यं सेवते—
श्वैको यथाऽकिञ्चित्करः!
धिग्जीवनम्, जीवति नरः!
चेतः प्रयातमधीनताम्,
धीर्यस्य याता हीनताम्,
चाटूक्ति-शुश्रूषण-विधौ—
सोऽयं परेषां तत्परः!
धिग् जीवनम् जीवति नरः!

—रामनाथ पाठकः, 'प्रणयी'

स्वाभाविक-स्वास्थ्य-संहिता

(क्रमागता)

[हरद्वारसमीपस्थकाँगड़ीगुरुकुलविश्वविद्यालये प्राकृतिकचिकित्सोपाध्यायेन पण्डित–भवानीप्रसादेन प्रणीता]

जलचिकित्सायाः परमोद्धारकस्य स्वास्थ्याभिनवविज्ञाना' भिधायाः पद्धत्याः प्रादुर्भावकस्य शर्मण—देशान्तर्गतलेपजिग—नगर—निवासिनो महामुनेः श्रीलुईकूने महोदयस्यात्मचरितम्पद्यबद्धमधो वर्ण्यते ।

शार्मण्यो हि लुईकूनेऽभिधानो निज-पुस्तके ।
"स्वाथ्याभिनवविज्ञाने" भूमिकां यां प्रणीतवान् ॥ १ ॥
तदीयैरेव शब्दैस्तां देव्यवाणी-निवेशितैः ।
उपस्थापयितुं तावत्प्रस्तुताः स्मो यथायथम् ॥२॥
वयसा विंशवर्षस्य ममाङ्गानि यथासुखम् ।
अकार्षुर्न क्रियां, मूर्ध्नि फुफ्फुसेऽभूच्च मे व्यथा ॥ ३ ॥
अनन्यगतिको भूत्वा भिषजां शरणं गतः ।
यद्यप्यासीन्न मे श्रद्धा तेषु, लाभोऽपि नाभवत् ॥ ४ ॥
जननी चिररुग्णा मे वर्षिष्ठा मामजिज्ञपत् ।
भिषग्भ्यस्तु त्वयाऽऽत्मायं सावधानं सुरक्ष्यताम् ॥ ५ ॥
सर्वेषां मम रोगाणां निदानं भिषजः परम् ।
तेषामेवोपचारेण मृतः किंच पिताऽपि ते ॥ ६ ॥
आमाशय-व्रणेनाथ बर्धमान-गदस्तदा ।
नैसर्गिक-चिकित्साया विषये श्रुतवानहम् ॥ ७ ॥
तस्य शास्त्रस्य विज्ञानमुपचारं क्रिया-क्रमम् ।
सततं चिन्तयन्नेव कञ्चित्कालमयापयम् ॥ ८ ॥
ख्रीष्टस्य वत्सरे तावद्वेद-शास्त्र-वसु-प्रभौ (१८६४०) ।
समासदम् जिज्ञासुस्तांश्चिकित्सकसंसदम् ॥ ९ ॥
श्रुतं तत्र मनोहारि, तेषां व्याख्यानमुत्तमम् ।
अरोचततरान्तन्मे, हृद्यं पीयूषसन्निभम् ॥१०॥
तेषामन्यतमस्याहं, भिषजो मतमास्थितः ।
चिकित्सामात्मनोऽकार्षं,लाभ-लेशो मयार्जितः ॥११॥
मदीयफुप्फुसे पीड़ा, पूर्वमासीत् सुदारुणा ।
तस्योपचारमात्रेण कथामात्रावशेषिता ॥१२॥

अष्टपष्ट्युत्तरे१८६८ख्रीष्टे अष्टादशशतोत्तरे ।
सहोदरो मम भ्राता प्रबलं रोगमाप्तवान् ॥१३॥
यदा तज्जीवनस्याशा दूरापास्ताभवत्तदा ।
थियोडरहान–नामानं स्वाभाविक-चिकित्सकम् ॥१४॥
उपासीदन्मते तस्य संस्थितस्य चिकित्सया ।
समूलकाषं तं रोगमकषत् स भिषग्वरः ॥१५॥
ततः प्रभृति विश्वासो मम भूयोऽभ्यवर्धत ।
अमुष्यां यच्चिकित्सायां श्रेयस्तन्निश्चितं मया ॥१६॥
इतो मेऽस्यां चिकित्सायां विश्वासो वृद्धिमाप्तवान् ।
अन्यतस्तु शरीरं मे भृशं रोगेण पीडितम् ॥१७॥
पितृभ्यां रोगबीजानि, यानि लब्धानि तानि मे ।
प्रत्यहं वृद्धिमाप्तानि शोचनीया दशाऽभवत् ॥१८॥
जीविते च निराशोऽहं च मेऽसह्यतामगात् ।
आमाशये मदीये च, विद्रधिः कश्चिदुद्गतः ॥१९॥
पिता मे पीड़ितः पूर्वमासीद् विद्रधिनाऽमुना ।
तस्मादेव मया प्राप्तो व्यक्ततामधुनाऽगमत् ॥ २० ॥
ततो विकृतिमापन्नो,रूपमेतस्य दारुणम् ।
जातं, पुनः शिरःपीड़ा सर्वदा मामबाधत ॥ २१ ॥
पीनोऽहं दृश्यमाणोऽपि व्याधि–पीडित–विग्रहः ।
मूर्तिमानिव रोगाणां समूह इति तर्कये ॥२२॥
एतस्मिन्नेव काले तु श्रान्तश्चान्य-चिकित्सितैः ।
नान्यं शरणमन्विच्छन् लाभमप्राप्य चान्यतः ॥२३॥
स्वाभाविकीं जलमयीं चिकित्सां च प्रयुक्तवान् ।
या मया संश्रुता पूर्वं साऽधुना स्व-तनौ कृता ॥२४॥
तदानीं तदनुष्ठानं दुःसाध्यं नेदृशी क्रिया ।
यथा तस्याः प्रकारेषु सरलत्वं मया कृतम् ॥ २५ ॥
मदाविष्कृत-पद्धत्या, किंचिदासीत् समैव सा ।
एतावाँस्तु तया लाभः पीडा मे सह्यतां गता ॥ २६॥
परन्तु नहि मे व्याधिर्दूरीभूतश्च मूलतः ।
भवने नैव मे चेतो लभते स्म रतिं तदा ॥२७॥
वायुसेवनमुद्दिश्य, ततोऽहन्नगराद्बहिः ।
अनावृत-प्रदेशेषु, शस्यालंकृतभूमिषु ॥ २८॥
कृतवान् भ्रमणं शश्वद्दूनं चेतो विनोदयन् ।
सौन्दर्यं प्रकृतेः पश्यन्, स्वीयं कालमयापयम् ॥२९॥
तदानीमेव चाकार्षं स्वदशायां विमर्शनम् ।
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्वेषु च निरन्तरम् ॥३०॥

क्रियमाणेऽनया रीत्या वारं वारं विमर्शने ।
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्वं मद्बुद्धिमाविशत् ॥३१॥
दिवसेष्वथ गच्छत्सु विज्ञाता रोगहेतवः ।
तद्दूरीकरणोपायाः सम्यक् च विदिता मया ॥३२॥
अहं स्वीय चिकित्सायाः सिद्धान्तान्कृतवान् स्थिरान् ।
केषांचिद्दृजुयंत्राणा-माविष्कारमपि व्यधाम् ॥३३॥
यान् रोगोपचारेषु प्रयुज्यन्ते चिकित्सकैः ।
पूर्णं यैरुपयुक्तैश्च, निवर्त्तन्ते गदा नृणाम् ॥३४॥
एवं स्वकीयसिद्धान्तैः स्वाचिकित्सा मया कृता ।
लब्धा सफलता, रोगाः सम्यवर्तन्त मूलतः ॥३५॥
पूर्णे स्वास्थ्ये ततो लब्धे, प्रमोदो मे महानभूत् ।
अन्येऽपि निजपद्धत्यां क्रमशो दीक्षिता मया ॥३६॥
कृतं परीक्षणं तैस्तु, प्राप्ता सफलता पुनः ।
जातो मम च विश्वासः, सत्यमेतच्चिकित्सितम् ॥३७॥
केनाप्यत्र न भेतव्यं, न प्रयोगोऽन्यथा भवेत् ।
चिकित्सा सेव्यमानेयं, लाभायैव प्रकल्पते ॥३८॥
एवं सुदृढविश्वासे, जाते मे सर्वतोऽधिके ।
जनतायां प्रचारार्थं, बद्धः परिकरो मया ॥३९॥
अन्यां पद्धतिमाश्रित्य ये चिकित्सन्ति तैः सह ।
अभवन् मम संलापो विपरीतं तु तत्फलम् ॥४०॥
केनाप्याकर्णिता नैव, भारती गदतो मम ।
श्रुत्वापि च न विश्वासमकरोत्कोऽपि मानवः ॥४१॥
श्रावं श्रावं जनाः सर्वे, संजाता विस्मयान्विताः ।
उन्मत्तोऽयं जनैरुक्तः प्रायशोऽहमितस्ततः ॥४२॥
निरपेक्षाश्च भिषजः, सावहेलं निरीक्ष्य माम् ।
जुगुप्सां दर्शयन्तश्च, रोषं प्राकाशयन् मयि ॥४३॥
अपनेतुमविश्वासं तेषां तु मम पद्धतौ ।
मूल्यं विना मया तेभ्यः, स्वीययन्त्रार्पणं कृतम् ॥४४॥
अनुरुद्धाः परीक्षार्थं मया सविनयश्च ते ।
परन्तु शृणुयात्को मे, कृतामभ्यर्थनामिमाम् ॥४५॥
मदर्पितानि यन्त्राणि, क्षिप्तानि तिमिरावृते ।
कक्षाप्रदेशे कस्मिंश्चिद् दुर्भगा इव मानवाः ॥४६॥
लूतातन्तु-परीतानि पांसुलिप्तानि तानि च ।
स्वकीयमिव दौर्भाग्यं, विलपन्ति च शेरते ॥४७॥
खेदोऽवश्यं मनसि मे, दृष्ट्वा यन्त्रदशामिमाम् ।
तथापि धैर्यं नामुञ्चं, धैर्यमापत्सु भूषणम् ॥४८॥

विदितं तु मया चेत्थं, निश्चितं सुदृढं तथा ।
जाते मय्येव नीरोगे, मम चाऽपि कुटुम्बिषु ॥४९॥
सुहृत्सु गतरोगेषु, सर्वेषां प्रत्ययः कथं ?
स्वाभाविक-चिकित्सायास्तत्वेषु च भवेदिति ॥५०॥
यावन् मया न बहवः, क्रियेरन्निर्गदा जनाः ।
तावत् कस्यापि विश्वासो, मयि नैव भविष्यति ॥५१॥
सिद्धान्तस्थापनं चेदं विधातव्यं मया जने ।
यच्चिकित्सा-प्रणाली मेऽतिशेते पूर्व-पद्धतीः ॥५२॥
पीडितान्विविधै रोगैर्दृष्ट्वा लोकान्मनो मम ।
कारुण्येन द्रवीभूतं, मया चैतद्विचिन्तितम् ॥५३॥
अमी वराका न स्वीयं, जानन्त्यपि हिताहितम् ।
अन्तरेण परीक्षां मां, मूर्खं प्रख्यापयन्ति च ॥५४॥
अपराध्यन्ति नाम्नैते, नूतनाऽविष्कृतिज्ञनाः ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च संत्रस्ताः, प्राक् पलायनतत्पराः ॥५५॥
कुत्सयन्ति च तां पूर्वं, कुर्वन्ति यत्नं सहस्रशः ।
विश्वसन्ति न तत्राशु, लोकप्रकृतिरीदृशी ॥५६॥
अतो मनुष्य-जातेस्तु, लाभार्थं दृढचेतसा ।
यतितव्यं मया क्लेशाः, सोढव्या विविधाः पुनः ॥५७॥
सोढव्याः क्षतयश्चापि, सह्या लोकतिरस्क्रिया ।
विपदो विविधाश्चान्याः, आक्रमिष्यन्ति मामिह ॥५८॥
मुहुर्मुहुर्विचिन्त्येत्थमुद्योगे कृतचेतसः ।
जलोपचारभवनोद्घाटने मे स्पृहाऽभवत् ॥५९॥
परञ्च भाविनी हानिर्मामितस्तु न्यवारयत् ।
व्यवसालयः कोऽपि, ममान्योऽप्यभवत्तदा ॥६०॥
चतुर्विंशतिवर्षाणि, पूर्वं समचलन्मम ।
लाभो येन च मेऽतीव, सोऽधुना विलयं व्रजेत् ॥६१॥
नवे चिकित्साभवने, भवेयं यदि तत्परः ।
तदा पूर्वतरं द्रष्टुं, न कालो लप्स्यते मया ॥६२॥
नातस्तथोन्नतिः सिध्येत्, प्रत्युतावनतिर्भवेत् ।
सोढव्या च मया व्यर्थं, हानिरित्येति चिन्तितम् ॥६३॥
परं हृदिस्थः कश्चिन्मे, प्रेरणामकरोन्मुहुः ।
शश्वदुत्तेजयन्नत्र पूर्णोत्साहमजीजनत् ॥६४॥
स मां जलचिकित्सायाः, प्रचारार्थं पुनः पुनः ।
तत्प्रोद्घाटने सज्जं व्यदधान्मामलक्षितः ॥६५॥
जातं फलमिदं तस्य यदक्टूबरमासिके ।
दिवसे दशमे खीष्ट्रे त्र्यशीत्युत्तरसंख्यके ॥६६॥

अष्टादशशते वर्षे, चिकित्साभवनं नवम् ।
पुरे लैप्जिगवर्गाख्ये रम्यं समुदघाटयम् ॥६७॥
उद्घाटितेऽपि भवने, चिकित्स्या विरला जनाः ।
कियन्तिचन वर्षाणि, चिकित्सार्थमुपागमन् ॥६८॥
यदि केचिदुपागच्छन्, स्नानमुदिश्य केवलम् ।
तेषां जलचिकित्साभिः, किञ्चिन्नासीत्प्रयोजनम् ॥६९॥
परं क्रमेण संख्यापि, मन्दमन्दमवर्धत ।
आगच्छतां रुजार्त्तानां, प्रायशो दूरवासिनाम् ॥७०॥
तत्पश्चात्तु समीपस्था आजग्मुर्बहवो जनाः ।
विशेषतश्च लैप्जीगवासिनोऽपि समागमन् ॥७१॥
अत्रान्तरे मया कश्चित् सिद्धान्तो योऽवधारितः ।
यत्र दृष्ट्वा मुखाकारं, क्रियते व्याधिनिश्चयः ॥७२॥
भाविनां वर्तमानानां, भूतानाञ्च विशेषतः ।
मुखदर्शनमात्रेण, रोगाणां निर्णयो भवेत् ॥७३॥
एतद्विषयको ग्रन्थो† मया कोऽपि प्रकाशितः ।
सर्वेषामवबोधार्थं, संसार-हितकाम्यया ॥७४॥
अनेनैव प्रकारेण, देशदेशान्तरेषु मे ।
चिकित्साभवनोदन्तः, प्रसारं दिक्षु लब्धवान् ॥७५॥
सहस्रशो रोगनिपीडिताङ्गाः,
प्राप्ताश्चिकित्साभवनम्मदीयम् ।
गृहं निवृत्ता गत-रोग-शोकाः,
सुधन्यवादं ददतश्च मह्यम् ॥७६॥ उपजाति
शनैः शनैर्मेऽनुभवो विवृद्धोऽ-
साध्योऽपि रोगोऽजनि छिन्नमूलः ।
कार्ये प्रभूते सुचिरं कृतेऽपि,
श्रान्तिश्च खेदश्च न बाधते माम् ॥७७॥ " "
असाध्य-कल्पान् चिररोगिणश्च,
हीनान् मुमूर्षन् विकलेन्द्रियांश्च ।
येनोपचारेण चकार सर्वान्
रोगैर्विहीनान् बल-सत्व-युक्तान् ॥७८॥ " "
इह तदिदमुपस्थस्नानमाहुः प्रसिद्धं,
जगति निखिल-रोगा येन शान्तिं प्रयान्ति ।
इदमभिनव वारि-स्नानमातङ्कहारि
चिरमुपचितनाडीस्थांश्च दोषान्निहन्ति ॥७९॥ मालिनी

† मुखाकृतिनिदानाभिधो ग्रन्थः

इयं महाविष्कृतिरेव बोध्या,
मूर्ध्नि स्थिता वारिचिकित्सितानाम् । उपजा
रोगा मृगेन्द्रादिवजम्बुकाद्या,
धावन्ति दूरे विधिनोक्तनाम्ना ॥८०॥

[क्रमशः]

भारत-गीतम्—

—:※:—

जननि जन्मधरणे !
तिमिर-सिन्धु-मग्न-जगज्—
ज्योतिर्मय-तरणे ।

लङ्का-शतदलममलं
लसति चुम्बदङ्घ्रितलम्
स्तवन-शील-नील-सिन्धु—
सलिल-धौत-चरणे !

तृण-तरुवल्ली-वसने
विकसित-सुमनोहरते
गङ्गाज्योतिर्जलकण—
कृत-कण्ठाभरणे !

तुहिन-मुकुट-मञ्जुतरे
कनकशस्य-कमलधरे
भारति, मतिरस्तु सतत—
मयि, तव परिचरणे ।

—आद्याप्रसाद चतुर्वेदः

क्रोधावसान-व्यायोगः

श्रीवामाचरणभट्टाचार्यः, न्यायाचार्यः

(नान्दी)

गंगाधौतजटस्य यस्य महतो देवस्य विश्वात्मनो
विश्वाराध्यपदारविन्दयुगलं ध्यायन्ति ते योगिनः ।
यं दृष्ट्वा जनता त्यजत्यतितमां याम्यां पुनर्यातनाम्
सोऽयं शंकर एव पातु भवतः शार्दूलचर्माम्बरः ॥

अपिच

प्रभूतभूतचीत्कारैर्भीतयेवास्थिरश्रिया ।
चिरमालिंगितो देव्या सदा पातु सदाशिवः ॥

अपिच

यस्या जातो विधाता सृजति जगदिदं वस्तुभूतं प्रभूतम्
पश्चाद् भूतो रमेशस्तदपि विरदिनं पालयत्येव सत्यम् ।
यस्या वा प्राप्तभूतिः कुसुमशररिपुः संहरत्येव सर्वम्
अव्यादम्बाम्बिका वस्त्रिभुवनजननी सर्वदा सर्वदा सा ॥

(प्रविश्य) नान्द्यन्ते सूत्रधारः । अलमधिकेन । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! त्वरितमिहागम्यतां त्वरितमिहागम्यताम् !

(प्रविश्य नटी)(संस्कृतमाश्रित्य) आर्य ! इयमहमागताऽस्मि । आज्ञापयत्वार्यः, किमिदानीं करणीयमिति ।

सूत्रधारः—आर्ये, दृश्यतां तावत् भगवतो रामचन्द्रस्येव सूर्यवंशसम्भूत-क्षत्रिय-चूडामणेः,साहित्यरस-सागर-पारंगतस्य, प्राच्य-पाश्चात्य-विद्या-विभूषितस्य, डूंगरपुराधिपतेर्गुहिलौत-राजवंशाकाशचन्द्रमसः, श्रीमतो रायरायां महीमहेन्द्र-महाराजाधिराजमहारावल-श्री सर लक्ष्मणसिंहसाहिबबहादुरस्य, के.सी.एस. आई. उपाधि-समलंकृतस्य,अतुलन-गुणधाम्नः मृगयाकुशलिनो वीरस्य, रजतजयन्ती-महोत्सवे तदीयानुजैः श्रीमद्भिर्विदितवेदितव्यैः वीरभद्रसिंहादि-महोदयैः प्रधानमन्त्रिभिरन्यैश्च द्विजराजन्यवर्यैः परिशोभितेयं सभा। अस्याश्च नवेन वाराणसेय-धर्मशास्त्रप्रधानाध्यापक श्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थ-भट्टाचार्यात्मज-श्रीवामाचरण भट्टाचार्य-विनिर्मितेन क्रोधावसान-नामकव्यायोगेनैतेषां समस्ततत्वाभिज्ञानां मनस्तुष्टिरवश्यं सम्पादनीया। अतोऽत्र विशेषयत्नो भवत्या विधातव्य इति मन्यते ॥

नटी—आर्य ! रमणीयमद्वितीयमिदं राजकुलम्, कथं वर्णयितुं शक्यते ?

सूत्रधारः—आर्ये ! किं बहुना—
मातेव विदुषी यस्य राज्ञी प्राज्ञी सरस्वती ।
राजस्थानेषु जनकः ख्यातविद्यः प्रशंसितः ॥
तस्य राज्ञोऽतिवैदुष्यं वीरत्वञ्च समादृतम् ।
पूर्वजादागतं सर्वं कथामात्रेण वर्ण्यते ॥
भवतु; गीतेन तावदियं सभा सम्वर्धनीया ।

नटी—अथ कीदृशं कालमाश्रित्य गास्यामि ।

सूत्रधारः—आर्ये !
शरदिन्दु-विभात-शर्वरी रमणीनां प्रियसंगमे प्रिया ।
नव-कैरव-कोरक-श्रिया समयानां शरदेव शोभते ॥
तदिदानीं शरत्कालमाश्रित्यैव गीयताम् ।

नटी—तथास्तु (गायति) ।

गतवति मेघे प्राच्यविभागे स्फुरति च दिनमणि-यानम् ।
मञ्जुनिकुञ्जे कोकिल-पुञ्जा गायति सुमधुरतानम् ।
चञ्चलसंगरचुम्बति भृंगो विकसित-मधुमय-पुष्पम् ।
स्वविरहदीना शयन-विहीना विसृजति नयनज-वाष्पम् ।
मलय-समीरे प्रवहति धीरे वहति च चन्दन-गन्धम् ।
मनसिजवाणे प्रणय-निदाने विचलति युवजन-वृन्दम् ।
सुविमल-कान्तिं वितरति शान्तिम्विधुरिह हरति च चित्तम्
कलकलनादं हंसनिनादं रचयति जलमतिसत्यम् ।
शरदि भवानीमिति निजवाणीं कथयतु जनगणतूर्णम् ।
अपगत-हर्षं भारत-वर्षं कुरु कुरु सुख-परिपूर्णम् ॥

सूत्रधारः—आर्ये ! मधुरमिदं गीतम्, श्रुतवती चेयं सभा चित्रपुत्तलिकेव विभाति। तदिदानीं किं करणीयमस्ति ? ।

नटी—ननु पूर्वमेवार्येणावेदितं यत् क्रोधावसान-नामकव्यायोगेन सभा-शोभा विधातव्येति ।

सूत्रधारः—आर्ये ! सत्यमभिहितम् । भवदीय-गीतरागेण विस्मृत-वृत्तान्तोऽहं सम्वृत्तः । तदिदानीं पश्यतु ।

देवराज इवेन्द्रोऽयं चिन्तान्वित-कलेवरः ।
अपश्यन्, शारदीं शोभां सकुवेरः समागतः ।

(इति नटीसहितः सूत्रधारो निष्क्रान्तः)

(प्रस्तावना)

अथ प्रथमदृश्यम् ।

—:❀:—

(ततः प्रविशति सकुवेरो देवराजः)

इन्द्रः—धनपते !

श्रीहीनमेतदधुना बत दैवराज्यम्,
दिव्याङ्गना-नयनतः पततीव वारि ।
प्राणप्रियाणि मम तावदनन्तचिन्ता-
वासं गणा विरतनृत्यविशेष-शोभाः ॥

अपिच—

इन्दुप्रभा-विरहिणी वनितेव भाति,
प्रेम्णा न वाति मलयाचल-धीर-वातः ।
त्यक्त-प्रसून-मुकुलो मम पारिजातो-
नैरावतश्चलति भीतमतिः प्रमादी ॥

कुवेरः—देवराज ! किं बहुना—

गन्धर्वास्तव किन्नराश्च सहसा गायन्ति नृत्यन्ति न
श्रेष्टं शिष्टवशिष्ठ-गौतम-मतं द्वेष्टीव सा देवता ।
दैवं वाद्य-निनादमद्य विवुधा सद्यस्त्यजन्तीच्छया,
सर्वे स्वर्ग-निवासिनां हृदयजा गर्वाश्च खर्वीकृताः॥

अपिच—

यस्मिन् सुरेऽपि धनदत्वमतिप्रसिद्धम्
तस्मिन् मयि प्रथम-निर्धनतां विलोक्य ।
प्राप्त-प्रभूत-गुरुतादृत-देवताना—
माराधनं कथमहो न जहाति लोकः ॥

इन्द्र—भोः कुवेर ! किं त्वां कथयिष्यामि ।

नयन-नीरद-नीर-निपीडितं, हृदयमादधतीव-सुरांगना।
ननु मृतेव सती समुपस्थिता प्रतिदिनं भवतां भवना-
न्तिकम् ॥

कुबेरः—सुरपते ! अन्यदपि किञ्चित् पश्यतु ।

विविधदेव-बधूमधुनातनी-
मतिविकारवतीञ्च विलासिनीम् ।
त्यज पतिं यदि तेन न मेलन-
मिति सभास्वसतीमिव भाषिणीम् ॥

अपिच

गतमितो भवतो बहुगौरवं बहुलमानधने च गते पुनः ।
परिणतिःसमुपैति विभीषणे तव वने गमनं मरणं विना॥

इन्द्रः—धनपते !

समवलोक्य पुनः सुरबालकं हृतमतिःसहसैव बुभुक्षितम्।
विगत-मूलतरोरिव बल्लरी पतति देवबधूधरणीतले ।

कुवेरः—अयि देवेन्द्र !

चिरकालसुखे सुखप्रिये ननु देवेऽसुखता कथं भवेत् ।
प्रतियोगिमता स्वभावतः सहसाऽभाववता न भूयते ॥

इन्द्रः—(अशृण्वन्नेव स्वगतम्) अयि विधे !

अविधिना विधिना प्रतिपादितम्,
सुखपयोधि-निमज्जन-वर्जनम् ।
करुणता-सरसी-जलधारया
शिशिरता भवता न निषेविता ॥

कुवेरः—देवराज ! किं विचिन्त्यते । अत्र केनाऽपि कारणेन भवितव्यं येनास्माकमीदृशी दशा समुपस्थिता ।

(नेपथ्ये)

नृपमुखाब्ज-विराजिता भारती-
महरहः कमला च विलोक्यताम् ।
गिरिपुरेश्वरगेहमहर्निशं
चलमतिः कुरुतेऽपि निजालयम् ॥
अथ तदासितकीर्तिरचञ्चला
गुणवतो नृपतेर्भयतो द्रुतम्।
गतवतीव विलङ्घ्य पयोनिधिम्,
निरवधि भुवनात् भुवनान्तरम् ॥

इन्द्रः—कुवेर ! श्रुतं श्रुतं भवता ?

कुवेरः—अथ किम् ?

इन्द्रः—(सक्रोधम्) किं कथयसि ?

मेवाडान्तर्गतगिरिपुर-ख्यात-राजन्यवर्य !
स्मेरास्येतां मुरहर-बधूं भारतीं वर्त्तमानाम् ।
दृष्ट्वा रोषादपरवनिता चञ्चला मञ्जुलाङ्गी
रम्ये हर्म्ये वसति कमला भूपतेः सौम्यमूर्त्तेः॥

कुवेरः—भोभोः देवाः !

विद्याहीना भवति भवतां देवता सेव्यमाना,
लक्ष्मीहीनं निजगृहमहो ! कष्टमिष्टप्रदानाम् ।
तस्मादासां निखिलविपदां हन्त नाशं विधातुम्,
ध्येयो यत्नो विदितभुवने शान्तिमद्भिर्भवद्भिः ॥

अपिच—

मित्रां मुञ्चत सञ्चितां शयनतस्तूर्णं समुत्तिष्ठत
स्वर्गाघातमपूर्व-पूर्व-विभवां दृष्ट्वा न किं जागृत
स्मारं स्मारमसारतामपि सतीं नोद्धीजते देवता
चित्रं चेद् किमिवापरं मखभुजां कष्टप्रदं वर्तते ॥

इन्द्रः—

अहरहर्स्विदहतापशतप्रदस्वसुरता विरहानलतोऽधुना ।
भजनि धूमशिखाशिखरीकृते मनसि मे बहु दारुणवेदना ॥

कुबेरः—

अथ पुनर्दिवसेऽपि विलोकिता
दशदिशस्तमसा विवशीकृता ।
अपि नवीनमनःकुसुमं मम
प्रतिमुहुः शमनं खलु याचते ॥

(नेपथ्ये)

परित्रायतां परित्रायतां देवराज !

इन्द्रः—अये ! रमणीय-रमणीकण्ठेन केयं मां भीता स्मरति ?

कुबेरः—पश्यामि तावत, (किञ्चित् परिक्रम्य) अहो अत्रैव सा त्वरितमागच्छति ।

(प्रविश्य) कीर्तिः— परित्रायतां परित्रायतां देवराजः ! (इति पादयोः पतति) ।

इन्द्रः—अये देवी कीर्त्तिः, कथयतु भवती किं वृत्तमिति ।

कीर्त्तिः—देवराज ! महाराजाधिराजशैलपुराधिपमुखपंकजे नरीनृत्यमानां वाणीं तदीयमनोरमवसतिमलंकुर्वतीञ्च कमलामवलोक्य भीताऽहं त्रासादत्र समागता ।

इन्द्रः—भद्रे ! साधु कृतम्, अत्रैव विश्रामः क्रियताम् ।

कीर्तिः—विश्रामः ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ वर्तेते तावन्मे विश्रामो नास्ति । अद्यापि वेपते मे हृदयम् ।

कुबेरः—आः किं कथयसि ? विश्राम एव नास्ति तर्हि कथय कीदृशोऽसौ नृपवरः ? ।

कीर्तिः—नरपतिरतिकीर्त्तिः सर्वदा शान्तमूर्त्ति-
र्निजगुणजितलोको यातदीनातिशोकः ।
रिपुजन-वनितानां नेत्रवारि-प्रदानाम्,
प्रभुरिति जगदीशो रक्षतीमं महेशः ॥

अपिच—

बहुतर-कृत-पुण्यो भूभुजामेव धन्यो,
गिरिपुर-सुवरेण्यः सर्वलोकैकमान्यः ।
सुदयित इति धातुः पण्डित-प्रीति-हेतु-
र्विधुरिव रमणीयः सोऽपि मे वर्णनीयः ॥

अहो ! नाऽहमत्र स्थातुं शक्नोमि, सोऽप्यवश्यमत्राप्यागमिष्यति । (इत्युद्भ्रान्तान्ता त्वरितं निष्क्रान्ता) ।

कुबेरः—भो देवराज ! एवं तावत्, क्रियताम् ।

इन्द्रः—किमिति ?

कुबेरः—लज्जा देवी तावदत्राहूयताम् ।

इन्द्रः—तेन किं भविष्यति ?

कुबेरः—

वाणी लक्ष्मीस्तथा कीर्त्तिर्जहतीमं न संशयः ।
लज्जितो यो भवेद्धीमान् पुमांस्तु परमार्थतः ॥

इन्द्रः—सत्यमभिहितं भवता । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य दौवारिकः)

आज्ञापयतु देवराजः !

इन्द्रः—दौवारिक ! शीघ्रं लज्जादेवीमत्र प्रेषय ।

दौवारिकः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

लज्जा—देवराज ! कथं भवताऽहं स्मृताऽस्मि । कथ्यतां किन्तावदनुतिष्ठामि ।

गृही भवति सन्न्यासी धीमान् वाणी-विवर्जितः ।
श्रीमानरण्यवासी स्यात् सत्यं सत्यं यमाश्रयो ।

कुबेरः—साधु लज्जे ! साधु ! तदिदानीम्—

प्रतापसिंहसिंहस्य प्रतापाराधितावनेः ।
महाराणाख्यवीरस्य भ्रातुर्वंश-विहायसि ॥
प्रभाकरमिवाभातं सुन्दरं मदनोपमम्
श्रीमल्लक्ष्मणसिंहं तं महाराजं समाश्रय ।

लज्जा—अहो स खलु मृगयाकुशली सूर्यवंशावतंसो राजन्यवरो वीरो धीरश्च विश्रुतनामा महाराजस्तमाश्रयितुं भीतिर्मे वर्त्तते ।

कुबेरः—का भीतिः ? आवामेव सहायौ भवत्या भविष्यावः ।

लज्जा—आः ! का गतिः, किन्तु विमानेऽहं गमिष्यामि अतो देश-परिचयः कर्त्तव्यः । अथ कोऽसौ

देशः कीदृशो वेति निरूप्यताम् ।

इन्द्रः—श्रूयताम् !

अनन्तधीरप्रवरैः सुषेवितम्,
सुशासितं वीरवरेण्य-भूभुजा ।
सुदर्शनीयं सुरमन्दिरश्रिया,
सदा यदासीदसता विवर्जितम् ।

कुवेरः—अन्यदपि श्रूयताम्,

अनेकपण्य-क्रयविक्रये रताः
प्रतापवन्तो धनिनो विलासिनः ।
जन-प्रमोदाय विधाय चारुतां,
मनोरमे यत्र वसन्ति सन्ततम् ॥

इन्द्रः—

निरन्तरं कान्त–वसन्त–संगमा–
दपंकजं यत्र सरो न वर्त्तते ।
सदा यदीयं सुयशः सुसौरभं,
जनस्त्वनाघ्राय न वा विराजते ॥

लज्जा–ततस्ततः ।

दिनश्रियं यत्र विजित्य जातया
तमिस्रयाऽलोकसहस्रमालया ।
स्वपान्थकान्ताननदर्शनोन्मुखी
वरांगना प्रांगणसम्मुखीकृता ॥

कुवेरः—

किमधिकेन । विलम्बो वर्त्तते, श्रूयताम् ।

सगौरवे तत्र विशेषसुन्दरे मनोहरे शैलपुरे सुरप्रिये ।
स वीरधीरःपरमाहृतप्रजो महीमहीन्द्रो नृपतिर्विराजते।

लज्जा—

अहो ! वर्णनीयोऽयं देशो नरपतिवरश्च । तस्मात् भीतिर्मे वर्त्तते । न जाने कि भविष्यतीति ।

कुवेरः—

यत्नः क्रियताम्, यत्नस्त्वश्यं कर्त्तव्यः ।

लज्जा—यथा भवते रोचते तर्हीदानीं गम्यते ।

उभौ—

गम्यतां शीघ्रं गम्यतां सफलमनोरथया च त्वया भूयताम् ।

(लज्जा निष्क्रान्ता)

इन्द्रः—धनपते ! इदानीं कथञ्चित् विनिवृत्त-चित्तोऽहं संवृत्तः । मन्ये, पुनर्लक्ष्मीः स्वर्गे समागमिष्यति । अथ लज्जा चेत्, लज्जिता भवेत्, तदा का गतिः ?

कुवेरः—तदानीं तच्चिन्तनीयम्, । पश्यतु तावदग्रे किं भविष्यति ?

इन्द्रः—(स्वगतम्) ।

स्वाराज्यमार्यनृपतेः सततं बिभेति,
स्वैरं पुरातनकथामधुना स्मरामि ।
प्रीतिः सुरेन्द्रभवनं त्यजतीव दीनम्
क्षीणानना सपदि सीदति देवतेयम् ।

कुवेरः—देवराज ! किं विचिन्त्यते ।

येनाम्बिकामहाशक्तिर्नृपेण समुपासिता ।
तस्य धीरस्य वीरस्य का भीतिरिति चिन्त्यताम् ।

इन्द्रः—चिन्तयामि । भवताऽपि चिन्तनीयोऽयं विषयः ।

(नेपथ्ये) हे देवराज ! विजयन्तव नावगच्छ !

स्वाम्यं तनोति विपरीतफलं स्वकीयम् ।
लज्जीकृता गिरिपुरेशवरेण तूर्णम्
लज्जा त्वनार्यनृपतेरभितो जगाम ।

इन्द्रः—

कुवेरः ! श्रुतं लज्जाऽपि लज्जीकृता, तदिदानीं किंकर्त्तव्यं तावदुपदिश्यताम् ।

कुवेरः—मया तु मन्यते । भगवता साम्बेन शम्भुना परिरक्षितोऽयं नृपवरः, तस्योपासकश्च । सुतरां तदन्तिक एवाभ्यां गन्तव्यम्, तेनाऽस्माकं महानुपकारो भविष्यति

इन्द्रः—साधूक्तं कुवेर ! साधूक्तमिदानीं गम्यताम्, कैलास एव वयं गमिष्यामः । (इत्युभौ निष्क्रान्तौ)

[क्रमशः]

———

ज्योतिश्शास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते ?

दैवज्ञमार्त्तण्डः श्री केदारदत्तजोशी, ज्यौतिषाचार्यः (गणिते, फलिते च)
[प्रोफेसर—हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी]

(पूर्वतोनुवृत्तम्)

साम्प्रतिकाः जन्मपत्रिकानिर्मातारो दैवज्ञमानिनः सत्यापेक्षया आडम्बरपोषका एव सञ्जाताः इत्येव तेऽभिलष्यन्ति यत्केनापि प्रकारेण पत्रिकाया कार्यवृद्धिर्भवेदिति । किन्तु कदापि तत्सूक्ष्मत्व-शुद्धत्वे दत्तमानसा न सञ्जायन्ते । स्वरशास्त्रानुसारं फलादेशकथने तु अत्यन्त-सूक्ष्म-पञ्चाङ्गान्यपेक्ष्यन्ते, इति तदुक्तं पूर्वं तत्रापि सूक्ष्मेष्टकालस्यास्ति महत्यावश्यकता । तदर्थमप्यस्ति किञ्चित्प्रास्ताविकम्—

हृदयस्थेऽष्टदलकमले प्राणवायुः सञ्चरति । तस्य सञ्चारः कीदृशः—इति चेदुच्यते पृथिव्यादिपञ्चतत्त्व क्रमेण तस्य सञ्चारो भवति । शिवस्वरोदये हठयोगशास्त्रे चास्मिन् विषये बहुश्रमो ऋषीणाम् । अत्र ज्योतिश्शास्त्रीय-स्वरशास्त्र-प्रकारेणाप्यस्त्यस्य महानुपयोगः । अहोरात्रे षष्टिर्घटिकाः भवन्ति । पूर्वमेवोक्तास्ताः । आसां षष्टिघटीनाम् ३६०० षट्त्रिंशशतानि पलानि । षड्भिः प्राणैर्विनाडी भवतीति ज्योतिर्विदां स्वरज्ञानाञ्च सम्प्रदायः । अतएवाहोरात्रे ३६००×६=२१६०० एकविंशतिसहस्रमिताः प्राणा असवो वा भवन्ति । तावद्वारमहोरात्रे शरीरिणाम् श्वासस्य गमनम् प्रत्यागमनञ्च भवति । तत्राप्ययं विशेषः हृत्कमलस्याष्टदलरूपस्य पूर्वपत्रस्य प्रथमे दले मूलमारभ्य त्रिंशद्भिरसुभिराकाशतत्त्वञ्चलति । पुनः षष्टिसंख्यैरसुभिरुपरि वाततत्त्वञ्चलति । ततो नवति श्वासैः—तिर्यगनलतत्त्वञ्चलति । पुनश्च विंशत्यधिकशतश्वासैरधोभागेऽम्बुतत्त्वञ्चलति । पुनश्च सार्धशतमितैरसुभिः ऋजुमार्गे पृथिवीतत्त्वं वाति । एवं पूर्वपत्रस्यापरदले पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशान्तानि पञ्चतत्त्वानि तैरेव मार्गैश्चलन्ति । एवं ३०×६०×९०×१२०×१५०×१२०×९०×६०×३० सर्वेषामसूनां योगः नवशतं सार्धघटीद्वयमितम् । एवमाग्नेयादिदलेऽपि बोध्यम् । एकवारं भ्रमणेनाष्टदले ७२००×३=२१६०० अहोरात्रासवः पूर्यन्ते । प्राणगतिरीदृशी । सार्धद्वयघटीमितेन वा एकया होरया ९०० नवशतश्वासाः प्रचलन्ति तदा सार्धद्वयपलेन 'एक मिनट' इति संज्ञकेन किमिति त्रैराशिकगणितेन एक मिनिटे प्राणगतिः $\frac{९००}{६०}$ =१५ श्वासात्मिका लभ्यते इति स्वरज्ञानां मतेन सिद्धम् ।

अर्वाचीनाः पाश्चात्यविद्वांसोऽपि [एलोपैथिक] एकमिनिटे प्राणगतिरष्टादश-श्वासात्मिका इति यत्स्वीकुर्वन्ति तत्तु तन्मूलकस्वरशास्त्रीयानामेवानयोपपत्त्या सिद्धं भवति । अष्टादशश्वासाः स्वस्थपुरुषस्य चलन्ति । इत्येषां पाश्चात्यानां मतमस्माकीना श्वासगतिस्तु मध्यममानाभिप्रायेणोक्तेति । सम्पूर्णाहोरात्रे त्रिवारं भ्रमणेन २१६०० षट्शतान्युपरि एकविंशतिसहस्राणि निश्वास संख्या भवन्ति । स्थूलकालमाश्रित्यैव साम्प्रतिकैः ज्योतिर्विद्भिः फलाफलविचारो विधीयते । किन्तु स्थूलकालस्य कलात्मक—कालानां संकलनयैव सम्पन्नतया पलभेदनिबन्धन-फलभेदस्य स्थूलकालेऽप्यावश्यकतया तेषां परिज्ञानमप्यत्यावश्यकम् । पलात्मककालाश्च वासरकलादीनां गत्या प्राणात्मक वायोः क्रियया च परिच्छेद्याः । प्राणवायूनां क्रियामधिकृत्य गरुडपुराणेऽपि पद्यमिदं नूनमवधेयम् । तद्यथाः—

एकविंशत्सहस्राणि षट्शतानि तथोपरि ।
हंस हंसेति हंसेति जीवो जपति नित्यशः ॥

शास्त्रान्तरे—

राकारेण बहिर्याति मकारेण विशेत्पुनः ।
रामरामेति रामेति जीवो जपति सर्वदा ॥

योगशास्त्रे—

हकारो निर्गमः प्रोक्तः ठकारोन्तः प्रवेशने ।

संगीतादिशास्त्रे—

तकारः शंकरः प्रोक्तो लकारः पार्वती स्मृतः ।
शिव-शङ्कर-संयोगात्ताल इत्यभिधीयते ॥

इत्यादि, शास्त्राणामपि श्वासागम-निर्गम एवा-

अभिप्रायः ।

अथ प्रकृतमनुसरामः—कल्प्यते सूर्योदयात्पलद्वयोनघटीद्वयमिते काले केनापि राज्ञाऽऽगत्य स्वरज्ञः पृष्टः, इदानीं मम मनसि किञ्ज्ञातम्, तत्फलं शुभमशुभं वेति । उक्त-वायुसञ्चार-प्रणालीविदा दैवज्ञेन सयुक्तिकमुत्तरितम्-यदिदं ७०८ मितेऽस्वात्मकेष्टे पूर्वपत्रस्योत्तरदले जलतत्त्वञ्चलति । तत्फलमीदृशम्-

"इन्द्रादि-दिग्दल-चरे श्वसने रणाय
भोक्तुं रुषेऽथ विषयाय मुदे गमाय ।
चेतो भवेत्कृपयितुं च नृपास्पदाय
पत्रद्वयान्तरचरे तु मुदे परस्मै ॥"

राजन् ! रणाय प्रवृत्तिरिदानीं तव मनसि जागर्ति । जलतत्त्वबहने "धराम्बुनी शुभे महो विनिश्चितं फलं भवेदिति" तव रणोद्योगः शुभः, गम्यतां रणेऽवश्यञ्जयो भविष्यतीति ।

यथाऽत्रास्वात्मकमिष्टमपेक्षितं तथैव स्वरशास्त्रेऽन्यत्रस्थले चौरज्ञानाय भूमौ निहितद्रव्यराशिज्ञानाय वा चन्द्रस्य तात्कालिकीकरणं सूक्ष्मेष्टवशेनोक्तम् । यद्यद्दिनेऽश्विन्यां वर्तते चन्द्रस्तदा तात्कालिकेऽष्टेऽश्विन्यामेव सप्तविंशतिनक्षत्राणां मध्ये इदानीं कस्मिन्नृक्षे चन्द्रः ? तत्रापि तस्य नक्षत्रस्य कस्मिन्नंशे वर्तते चन्द्रमा इत्येतस्य ज्ञानपुरःसरमेव यथार्थबोधकः फलादेशः समीचीनो भवितुमर्हति । मुहूर्त्तग्रन्थेष्वपि चन्द्रस्यैकस्मिन्नक्षत्रे द्वादशावस्थाः प्रवासनाशौ मरणं जयश्चेत्यादिनाऽभिहितास्तात्कालिकचन्द्राभिप्रायेणैव । स्वरजातक-ताजिक-मुहूर्त्त—प्रभृतिफलितशास्त्रे स्वल्पे पलमात्रेऽपीष्टभेदे राश्यन्तरं नवांशान्तरं लग्नान्तरञ्च भवितुमर्हति । तेन फलान्तरमपि भविष्यति एव । तर्हि प्रहरगते दिवसे वाऽर्धप्रहरगते दिने भोजनवेलायां रात्रौ वा जन्मेत्यादिना निर्दिष्टसमय एवेष्टकालो भवेत्तदा फलादेशोऽपि तादृश एव कथन्न स्यादत्र गणकस्य को दोषः ? शुद्धेष्टसमयाधारेण कृतो फलादेशस्तु सत्यमेव भवति । नास्ति सन्देहलेशोऽत्र ।

ज्यौतिषशास्त्रोक्त-शुद्धसंस्कार मुहूर्त्त लोपः, गर्भाधानादि-अष्टचत्वारिंशत् संस्काराणामभावश्च फलालाभे हेतुः ।

यथा—

श्रुतिस्मृत्यादिषु येषां गर्भाधानाद्यष्टचत्वारिंशत् संस्काराणामुल्लेखोऽस्ति मानवानां कृते; तेषामतीवावश्यकता वर्तते । तेष्वेव श्रुतिस्मृत्यादिषु येषां येषां संस्काराणां यत्र यत्र कालनिर्देशोऽस्ति, तत्र तत्र सर्वत्र ज्योतिश्शास्त्रानुसारं शुभेषु मुहूर्त्तेषु ते संस्काराः कर्तव्या इत्यपि निर्देशोऽस्ति । अत्र विषये धर्मशास्त्र ज्योतिश्शास्त्रयोरैकमत्यम् । यथाचाह भगवती श्रुतिः— "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भाष्टमे गर्भाष्टमेषु वा" एवमेवाष्टवर्षमिति श्रुतिवचनमनुसृत्य मुहूर्त्तप्रकरणे ज्योतिर्विद्भिराचार्यैर्बटु-कन्ययोर्जन्मराशे रविगुरु-शुद्धिं विचार्य शुभेषु मास-दिन-करण-नक्षत्रेषूपनयनसंस्कारो विवाहसंस्कारो वा कर्तव्य—इति प्रतिपादितम् । यथा च—

"क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदु त्रिपूर्वा रौद्रेऽर्कविद् गुरु सितेन्दुदिने व्रतं सदि"त्यादि-व्रतबन्धप्रकरणे, तथाच विवाह-प्रकरणे—

"गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात् । रविशुद्धिवशाच्छुभो नाराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः" ॥ इति शुभे मुहूर्त्ते एव संस्काराः कर्त्तव्या नाशुभेष्विवति यदुक्तं तत्र कारणम्; यतः संस्कार्यस्य वटोः कन्याया वा अग्रिमजीवनं सुखमयं स्यादिति ।

तथाचोक्तम्—

"भार्या त्रिवर्गकरणं शुभ-शील-युक्ता
शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ।
तस्माद्विवाह-समयः परिचिन्त्यते हि
तन्निघ्नतामुपगताः श्रुत-शील-धर्माः ॥ इति

उपरोक्ताद्वचनाल्लभ्यते यत्कन्यकाया विवाहलग्ने लग्नशुद्धिर्जन्मलग्नापेक्षायाऽपि सूक्ष्मतया समीक्षणीया । यतो हि नारीणां भाविजीवन वैवाहिक लग्नस्य ग्रहाणां शुभाशुभान्यपि संघटन्ते । एवमेव व्रतबन्धलग्नस्य ग्रहाणामपि शुभाशुभानि फलानि उपने-

यानां वटूनां भाविजीवने घटन्ते। अत्र बहूषु प्रमाणेष्वेकमेव यथा—

"राजसेवो वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः।
प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्यादिखेचरैः"॥

व्रतबन्धलग्नात्केन्द्रे सूर्यादिग्रहाणां स्थित्योपयुक्तानि फलानि क्रमशो घटन्ते। अतएव व्रतबन्धे तादृग् एव सुन्दरं लग्नं निर्धारणीयं येन वटोर्भाविजीवने न केवलस्य जन्मलग्नस्यापितु संस्कारलग्नस्यापि प्रभावः स्यादिति। विपर्ययेऽर्थात् दुष्टलग्ने कृते व्रतबन्धे यदि जन्मलग्नस्थ शुभग्रहाणामपि शुभानि फलानि नायान्ति तदा ज्यौतिशशास्त्रस्य गणकस्य वा को दोषः?

यदि वा जन्मलग्ने दुष्टग्रहाणां कुदृष्टिरप्यस्ति तथापि वटुश्शुभेषु लग्नेषु यथाविधि संस्कृतो भवेत् तदाप्यनिष्टनिवारणं भवति। उक्तमपि दैवज्ञेन केशवेन "प्राक्कर्म-बीजं सलिलानलोर्वी-संस्कारवत्कर्म विधीयमानम् शोषाय पोषाय च तस्य तस्मात् सदा सदाचारवतां न हानिः"॥

बीजं सलिलानलावनिसंस्कारवत्; यद्बीजं शुभैः सलिलादिसंस्कारैस्संस्कृतन्तदेव वर्द्धते। तद्वत् प्राक्कर्माऽपि सत्प्रयत्नैनैहिकेन वर्द्धते, अन्यथा क्षीयते इत्यर्थः। नच दुष्टलग्नसम्भावनाभयात् संस्कारा अपि न कर्त्तव्या इत्यवधारणीयम्। अकृतेषु संस्कारेषु असंस्कृतानां मनवानां भाग्यान्यपि परिवर्तन्ते। तस्य शुभान्यपि फलानि क्रमशः क्षयं यान्ति। अशुभानि क्रमशो वृद्धिं यान्ति।

खनिजानां रत्नानां वास्तविकं स्वरूपं संस्कारानन्तरमेव परिस्फुटं भवति। तथैव मानवा अपि संस्कृता एव स्वं स्वं महिमानं प्रतिपद्यन्ते। उपर्युक्तसंस्कारा अपि जन्मतुल्यमहत्वशालिनः सिद्ध्यन्ति। अतएव जन्मकालिकेष्टवदेव संस्कारकालीनानामपीष्टानामनुसन्धानमावश्यकम्। नचाधुनिके काले संस्कारेष्वनुकूलो विचारः प्रस्तूयते। अतो यथार्थं फलं कस्माल्लभेत। अतः संस्कारेष्वनुकूलफलविचाराभावः; ज्योतिश्शास्त्रानुकूलफलालाभे कारणमिति दिक्।

—— [सावशेषम्]

चित्र–विचार–चर्चा

—:❀:—

श्रीपण्डित विनायकशास्त्री टिल्लू, व्याकरणाचार्यः, मीमांसातीर्थः,
अध्यापकः—संस्कृत-महाविद्यालयस्य, इन्दौर।

——

[अखिल भारतीय-प्राच्यविद्यापरिषदस्त्रयोदशेऽधिवेशने पण्डित-परिषदि पठितोऽयं निबन्धः]

आनन्दवन-विद्योति नित्यानन्द-पदाम्बुजम्।
वन्दे चिन्मकरन्दाय मिलिन्द इव सन्ततम्॥
[१]

जगद्विकासः क्रमश इति तत्त्वविदां मतम्।
यद्यप्यस्ति महान्भेदः कालाद्याकलनादिगः॥
एवं विकासपरमावस्था संस्कृतिदृष्टितः।
सुसंस्कृतेति पूर्णेति तत्त्वविद्भिर्निगद्यते॥
[२]

तस्यामस्यामवस्थायां शब्दनिर्मितिरुत्तमा।
अभिधेयाऽविनाभावभूषितेत्यपि भण्यते॥
किञ्च प्रत्यक्ष-विषय-व्यवहारानुसारिणी।
शब्दप्रवृत्तिः शास्त्रीय-विषयेष्वपि दृश्यते॥
तत्तच्छास्त्रेषु लोकस्थ–न्यायानुसरणं भृशम्।
अत्रोदाहरणत्वेन भाषा-भाव-विदां स्फुटम्॥
[३]

रागादिमूला या नाम प्रवृत्तिर्लौकिकी नृणाम्।
तामुत्पथान्नियन्तुं हि श्रुता शास्त्रेषु शास्त्रता॥
क्षुत्तृडादिविकारा हि नृणां स्वाभाविका इमे।
तथा कामविकारोऽपि विदितो दुरतिक्रमः॥
किञ्चैकाकी न रमते' इत्यानुभविकं वचः।
स्वद्वितीयेऽद्वितीयत्व-धियाऽऽनन्दानुराधनम्॥
स्वभावसिद्धं स्फुटयत्यखण्डात्मांशरूपिणाम्।
तत्रापि त्वक्सुखे बाह्ये प्रवृत्तिः प्रथमोद्भवा॥
यत्राऽविरोधधी-सिद्धो मोहो ह्रदिम-मुद्रितः।
स्त्रीपुंसयोस्तदेतद्धि मिथ आकर्षणं परम्॥
वैवाहिकेन विधिना नियतं क्रियते नृषु।
[४]

सन्तु प्रकारा बहवो धर्मसूत्रादिबोधिताः ॥
वयं सङ्क्षेपतस्तावत् प्रवृत्तिमभिदध्महे ।

[५]

दृश्यतेऽनेकपतिका क्वचित्सामाजिकी प्रथा ॥
प्राचीन-वाङ्मये काचित्तच्छटाप्युपलभ्यते ।

[६]

अनेकेषां हि भोक्तृणां चित्ताकर्षणचिन्तया ॥
उपेद्यते स्वसन्तान-पोषणादिक्रिया स्त्रिया ।

[७]

ततोऽपत्येष्वपूर्णत्वं वन्ध्यत्वं, मतिमन्दता ॥
एवमादिविधा दोषा उद्भवन्ति विशेषतः ।
भोग्याया अपि योषायाः प्राधान्यमनुरुध्यते ॥
स्वस्त्रोपभोगयोगाय सन्तानोपेक्षया नृभिः ।
अन्योन्येर्ष्यावशान्मात्स्यन्यायस्याप्युद्भवो यतः ॥
तस्मादनेकपतिको विवाहो न हितावहः ।

[८]

एवमेकेन भोक्त्रा हि यत्रानेकोपभुज्यते ॥
सोऽपि भोक्तृप्रधानोऽन्यो विवाहविधिरीर्यते ।
किन्त्वत्रापि व्यभीचार-भावनोदयसम्भवः ॥
भोक्तृत्वाहङ्कारशाली पुरुषोऽपत्यपालने ।
नानन्यभावमाधत्ते नाना-स्त्री-कृष्टमानसः ॥
किञ्च सापत्न-दुर्भावविष-सम्पर्क-शङ्कया ।
नैवं समाज-स्वास्थ्याय विधैषाप्युपपद्यते ॥

[९]

अपत्यगोपनेऽन्नादि वस्तु-सम्पादने परम् ।
पुंसः संयत्तमनसोऽपेक्ष्य साहाय्यमुत्तमम् ॥
गर्भोत्कर्षविधौ स्त्रीणां सर्व-सौकर्य-कारकः ।
अनन्यपतिपत्नीको विवाहस्तु प्रशस्यते ॥
जीविकोपार्जना-कष्ट-क्लान्त-स्वान्तस्य नुर्गृहे ।
प्रीति-विश्रम्भ-विश्रान्ति-प्रदश्चिन्तापहो ह्यसौ ॥
अधिवेदनमप्युक्तमुपयुक्तमपि क्वचित् ।
किन्तूत्सर्गस्वरूपोऽय'मादर्श' इति गीयते ॥

[१०]

एवमेकः पतिश्चैका जायेति विधिरुत्तमः ।
मानवानां कृते युक्तः शास्त्रकृद्भिरुदीरितः ॥
तत्रापि भिन्नप्रकृतिवशात् गौणप्रधानते ।
अनुरुध्य चतस्रोऽत्र विधाः समवधारिताः ॥
क्वचित्स्त्रीणां प्रधानत्वं, क्वचित्पुंसः, क्वचिद् द्वयोः ।
अप्राधान्यानुरोधेऽन्य उभयोरप्यभिन्नयोः ॥
मधुकृत्कीटदृष्टान्ते दृष्टा नारी प्रधानता ।
तत्र पुंसोऽपकृष्टत्वाद् बीजोत्कर्षो विहन्यते ॥
द्वितीयो वानराद्येषु पुं-प्रधानो विलोक्यते ।
पुंसोऽहङ्कारशालित्वादुपभोगातुरत्वतः ॥
कर्तव्यच्युतिमूलोऽयं प्रकारोऽपि न शस्यते ।
यत्रोभयोः प्रधानत्वं स्वैरतापरिणामगम् ॥
भोगैकदृष्टिमूलोऽयं (पाश्चात्य) नवीनजनताप्रियः ।
अन्योन्ययौवनोद्रेकादापातप्रीतिसुन्दरः ॥
अदूरदर्शिता-मूलः स्वातन्त्र्यव्युत्क्रमावहः ।

[११]

धर्म-प्रजा-सुसम्पत्ति-चित्तयोरुभयोरपि ॥
अन्योन्य-रागसम्बद्ध-मनसोरनुकूलयोः ।
वयसा वपुषा शीलेनाचारेण कुलेन च ॥
सच्छास्त्रनियतान्योन्य-शुद्धस्वातन्त्र्य-भावयोः ।
'अन्योन्यस्याव्यभीचार' भावना-सुविभावितः ॥
एष श्रेष्ठतमो यूनोर्विवाहः संस्कृतात्मनोः ।
यत्र जायापती साक्षाद् गौरीशङ्कररूपिणौ ॥
ब्रह्मास्वादसहोदर्य-रत्यास्वादैक-सेविनौ ।
आनन्दग्रन्थिनाऽपत्यरूपेण व्यक्तभावनौ ॥
सोऽयं त्रिवर्ग-सम्पत्ति-सम्पन्नो मोक्षदायकः ।
'मम व्रते ते हृदय' मित्यादिश्रुतिविश्रुतः ॥
'सर्वत्व'—संसिद्धिकरो नृणामेष प्रशस्यते ।

[१२]

याह्यास्माभिः प्रतिज्ञाता शब्दार्थाऽव्यतिरेकिता ॥
तामत्र विशदीकर्तुं यथाशक्ति प्रयत्यते ।
अस्त्यनेकगिरां मध्ये गीर्वाणगिरि गौरवम् ॥
समस्त-पद-विन्यासोऽनन्यसाधारणो यतः ।
जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती स्तो विवक्षया ॥
तत्रैकार्थीभावविषये प्रथमा सुव्यवस्थिता ।
परार्थस्याभिधा यत्र स्वार्थभेदाऽविवक्षणात् ॥
एकार्थीभावसामर्थ्यं तत्समासादिषु स्फुटम् ।
इत्थं कुटुम्ब-घटका यत्रान्योन्यैकवाक्यताम् ॥
आसादयन्ति, सामर्थ्यं तत्र स्पष्टं प्रतीयते ।

तस्याः कुटुम्बसंस्थाया मूलं परिणय-प्रथा ॥
विधिवत्परिणीतानां सामर्थ्यातिशयः स्फुटः ।
अत्ता हि पुरुषश्चाद्या योषेति नियमः श्रुतौ ॥
स्वभाविकतयोपात्तो विवाहे नियतो ह्यसौ ।
समासप्रथया सेयं संस्था सादृश्यमास्थिता ॥
अतोऽत्र तदुपन्यासो प्रयत्नः क्रियतेऽल्पकः ।

[१३]

स्थिते समासबाहुल्येऽप्याद्यात्र चतुष्टयम् ॥
पूर्वोक्तविषये काञ्चित्तुलनामभिदध्महे ।
यथान्यतरमुख्यत्वादिमूलैषा चतुष्टयी ॥
स्त्रीपुंसयोगविषया प्रवृत्तिः प्राक् प्रदर्शिता ।
तथा समासचातुर्थ्यं विद्विनोदाय चिन्त्यते ॥
यथा स्त्रीपुंसयोर्योगो विवाहपदतां गतः ।
अनेकपदसंयोगः समासत्वं समासनात् ॥
[सम्भूय गतिशालित्वात्पशूनां समजो मतः ।
सम्भूयाऽऽगतिवैशिष्ट्या 'त्समाजो' विदितो नृणाम् ॥
सम्भूयाऽऽसनवैशिष्ट्या 'त्समास' इति कथ्यताम्]।

[१४]

तत्राव्ययीभाव इष्टा प्राक्पदार्थ-प्रधानता ॥
सङ्घातस्याव्ययत्वादि-व्यपदेशः, सुपोऽश्रुतिः ।
अरणिद्वय-सादृश्यं पतिपत्न्योः पुरा श्रुतम् ॥
तत्र पूर्वारणिर्नारी उत्तरा पुरुषोऽरणिः ।
एवं यत्राबला मुख्या पुरुषास्त्वनुगामिनः ॥
तत्र साङ्ख्यप्रकृतिवत् स्त्रियः पूर्णा स्वतन्त्रता ।

[१५]

तादृशस्य समाजस्य क्लीबसन्ततियोगिता ।
मधुकृत्कीटदृष्टान्ते स्फुटा सा प्रतिपादिता ॥
यत्राबला हि प्रबला पुरुषा पौरुषोज्झिताः ।
प्रथतेऽसौ प्रथा नैव समाज-परिवृद्धये ॥
एवं तत्पुरुषे ख्यातोत्तरस्यैव प्रधानता ।
तथाऽपरा हि पुरुषप्रधाना पद्धतिः स्थिता ॥
स्वयं परेश-भोग्योऽपि भोक्तृत्वाभिनिवेशतः ।
पुरुषः पुरुधा भोगमात्र-लिप्सुरनर्थकृत् ॥
वानरेषु पुमानेको बह्वीर्भुङ्क्ते निजेच्छया ।
सदान्याक्रमणे दक्षः स्त्रीदशा का विचार्यताम् ?॥

एवं यत्र बहुस्त्रीक-विवाह-सरणिः स्थिता ।
तत्र पूर्वोक्त एव स्यादसन्तोष इति ध्रुवम् ॥

[१६]

द्वन्द्वे यद्यपि नैकस्य गौणत्वं समतोभयोः ।
उभयोरन्वयस्तुल्यः इष्यते हि क्रियादि न ॥
[तथापि परवल्लिङ्गयोगः स्यादनिवारितः]
एवं स्त्रीपुंसयोः स्वैर-वर्तिता यत्र पद्धतौ ।
नासौ कुटुम्ब-कल्याण-कारिणी द्वन्द्व-सम्भवात् ॥

[१७]

यत्रावयवतोन स्तो मिथो गौणप्रधानते ।
किन्तु स्वान्यर्थसङ्क्रान्तिमात्रेणैव कृतार्थता ॥
परस्परमभिन्नत्वात्सामानाधिकरण्यधीः ।
प्रथमास्थपदानां स बहुव्रीहिरिहोत्तमः ॥
एवं परिणयोद्देश्य-सुप्रजस्त्व-समृद्धये ।
अन्यान्याभिन्नचेतस्क-जायापति-समन्वयः ॥
प्रथमे वयसि प्राप्त-संस्तवानां समागमः ।
आत्मीयत्वधिया युक्तः प्रणयाङ्कुरशालिनाम् ॥
विशुद्ध-मनसां काममकाम-कलुषात्मनाम् ।
बहुव्रीहि-करो वंश-जाति-राष्ट्र-हितावहः ॥

[१८]

लौकिकी वैदिकी या हि विदिता सुरभारती ।
समस्त-पद-सङ्घात-भूषिता सैव नेतरा ॥
सोऽयं समास-विन्यासो रूढमूलो विलोक्यते ।
चिरन्तनेऽपि ऋग्वेद-प्रधाने ग्रन्थसागरे ॥

कुटुम्बपद्धतिः सापि न किमासीद्विकासभाक् ? ।
एवं विकास-शालिन्याः सभ्यताया निदर्शनात् ॥
वैदिकी संस्कृतिः शक्या न किं कल्पयितुं वरा ?
यमी-यम-विवादादि-काचित्कोल्लेखदर्शनात् ॥
नापोद्या, किन्तु तदाढ्यमेव तस्मादतिस्फुटम् ।
किञ्चैकस्मिन्कालखण्डेऽप्यधिकारानुसारतः ॥
उच्चावचाः स्तरा नाना समाजे शक्यकल्पनाः ।
तेषु तेषु भवेद् भिन्ना भिन्नैव सरणिः स्थिता ॥
किन्त्वादर्शव्यवस्थायाः श्रेष्ठत्वमनपोदितम् ।
ये नाम वेद-विदितां सभ्यतां बाल्यकालगाम् ॥

...पूर्णा', दोषबहुलामर्वाचीनां च मन्वते ।
तेषामेष कृते यत्नः कियानप्युररीकृतः ॥
[१९]
वैदिकी संस्कृतिः शुद्धा, परिपूर्णा चिरन्तनी ।
तस्या गवेषणा-मार्ग-गामिनामनुयायिना ॥
किञ्चित्कौतूहलाक्रान्त-स्वान्तेनाध्यापनाविधौ ।
स्फुरितप्रतिभेनेयं कल्पना पुरतो धृता ॥
विशेष-विदुषामेषामनुसन्धान-शीलिनाम् ।
यथालब्धाल्पसमये नातिविस्तारशालिनी ॥
हंसक्षीरन्यायतोऽत्र गुणग्रहणकोविदाः ।
प्राच्यप्रतीच्य-सद्विद्या-विद्वांसः शरणीकृताः ॥
[२०]

श्रीमज्जगद्गुरु-श्रीबाबा गोकुलदास-महोदयानां परिचयः

शास्त्रार्थ-महारथी आशुकवि पण्डितराज—वेणीमाधवशास्त्री

श्रीवेदमार्गप्रतिष्ठापक-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य १००८-श्रीमज्जगद्गुरुवैष्णवाचार्य्य-महान्तवेद-वेदान्तमार्तण्डाद्यनेकोपाधिविभूषित—श्रीगोकुलदास-महाराजानामंशावतार-जीवनप्रभाववर्णनं संक्षिप्तम् ।

त्यागमूर्तिर्वीतरागाणां जन्म, संवत् १९४० विक्रमीय-पौषशुक्लतृतीया-मङ्गलवारे उड़ीसाप्रान्त-जगन्नाथपुरी-गञ्जाम-ब्रह्मपुर-रङ्गीपुरशासने अतिप्रतिष्ठित-कुले राजगुरुपदवीविभूषिते । वैराग्यात्पूर्वं गोविन्दाचार्य्य इति नामानः, पितुर्नाम श्रीगोपीनाथाचार्य्य इति पितामहनाम श्रीकरुणाकराचार्य्य इति, प्रपितामहनाम श्रीश्यामसुन्दराचार्य्य इति ।

इमे नैष्ठिकब्रह्मचारिणः १४ वयसः पूर्वमेवोत्कल-भाषोत्तीर्णाः साङ्गोपाङ्ग संस्कृत-साहित्यं पठितवन्तः । पूज्यपितृभ्यां विवाहयोजनां दृष्ट्वा महाबन्धनमेतदिति हृदि निधाय तपोवनमधिशिश्रियिरे । अनेकसाधु-संसर्गतः परमवैराग्यमापुः । ततो हृषीकेशगङ्गातटलक्ष्मणझूलायामनेकसाधुदर्शनानन्तर हरिद्वारकुम्भपर्व दृष्ट्वोत्तराखण्डयात्रां कृतवन्तः । गङ्गोत्तरी-बदरीनारायण-घोरवने सगायत्रीजप-हनुमद्विशेषाराधनां चक्रुः । तत्र तपश्चर्य्यया नष्टशोकमोहादयः तदानीं महायोगशक्त्या गोलोकादिगमनकामा अपि संसारोपकाराय शिकार-पुरसिन्ध-बड़ा आंवला-मठाधीश-श्रीपरमश्रद्धेय-श्रीस्वामिजयरामदासमाहात्म्यान्निशम्य तपश्चरन्तः शनैः शनैर्गतवन्तः तत्र योगिराजतो विशेषयोगक्रियां गृहीतवन्तः । सनातनधर्मशैथिल्यं दृष्ट्वा केन प्रकारेण संसारोद्धृतिरिति विचारयन्तो रात्रौ निद्रान्न लब्धवन्तः । परं भगवदनुकम्पया प्रतिवर्षं चैत्रे तत्र तत्र महाकुम्भपर्वणि च महाविष्णुयागानुष्ठानं जगद्धितकारकमिति निर्णयात्तत एव यज्ञधारा सनातनधर्म-प्रचारश्च । अद्यावधि चतुर्विंशतिकोटिगायत्रीजपः, शतकोटिराममन्त्रजपः, समस्तपुराणपाठो भूयः संवत् २००० पर्यन्तं २१ एकविंशतिविष्णुमहायागाः, सम्पादिताः । सिन्धुदेशे जगद्गुरु-यज्ञप्रभावादेव वर्षाकाले वर्षणम्, कृषिसमुन्नतिश्च इति सर्वे यशो गायन्ति । पराजित्य नास्तिकाः शिष्यताङ्गताः । गोशाला-प्रबन्धश्च श्रीमहाराजैः कृतः ।

संस्कृतविद्याप्रचारे सदा दत्तचित्ताः, संवत् १९६४ विक्रमाब्दे भारतयात्रां चिकीर्षवः पाञ्चाल (पञ्जाब) देशमागत्य सनातनधर्मप्रचारं कृतवन्तः, शिष्यमण्डली-सहिताः मुल्तान-नगरमाजग्मुः । ततः ओकारामण्डी लायलपुरादिनगरान् पवित्रयन्तः लवपुर (लाहौर) मागताः । तत्रात्मानन्दनामकसन्न्यासिनः शास्त्रार्थ-हेतवे श्रीमन्महाराजसमीपं गताः । षड्दिनावधिशास्त्रार्थप्रबन्धपराजिताः शिष्याः बभूवुः । तुलस्यादिपूजने गुरूपदेशाज्जानानामतिश्रद्धोत्पन्ना । ततोऽमृतसर इत्याख्य नगरमाजग्मुः । तत्र धर्मप्रचारं कुर्वन्तो हरि-

द्वारतीर्थमासादितवन्तः। तत्र योगक्रियां प्रचारयन्तः काशीपुरीमागताः। तत्र महापण्डितैः सम्मानिताः कलकत्ताख्यनगरीमागताः। तत्र धर्मप्रचारं कुर्वन्तो विशेषविजय-सम्मानं स्वीकुर्वन्तो जगन्नाथपुरीमगमन्। श्रीजगन्नाथमन्दिरे घटिकाचतुष्टयपर्यन्तं समाधिमध्यतिष्ठन्, दृष्ट्वा चैतत् सर्वे चकिता अभूवन्।

ततो ब्रह्मपुरमागताः तत्र महान् स्वागतप्रबन्धः समभवत्। एते च शापाशीर्वादानुग्रहसमर्था इति विशालमूर्तिदर्शनेन सर्वेषां ज्ञानम्। तत्र सन्ध्याकालसमये वलियारपुरग्रामस्थाः "हैजा" रोगग्रस्ता नश्यन्तीति निशम्य दयावशम्वदाः श्रीस्वामिमहाराजाः सिद्धं 'मोरपङ्ख' गृहीत्वा तत्र नगरे एकां गदाबिरचय्य सिन्दूरादिभिरभ्यर्च्य नगरभ्रमणानुष्ठानैः सर्वजनान् सुखाकुर्वन्ते स्म। हनुमान् देवः प्रत्यक्षतरः सर्वाभीष्टप्रदो बभूवाश्चर्यमेतद् दृष्ट्वा सर्वे मुग्धाः। ततो मद्रासप्रान्तमागताः। वर्णाश्रमधर्मं प्रचारयन्तो मुम्बापुरीङ्गतवन्तः। तत्र सप्ताहपर्यन्तं धर्मप्रचारमाचेरुः।

एवं प्रसिद्धस्थानेषु दिग्विजयं कुर्वन्तः शिकारपुरसिन्धमागतवन्तः। जनान् रोगग्रस्तान् अनुभूय विनामूल्यमोषधितन्त्र-मन्त्र-यन्त्रादिसाधनैः सर्वानद्यावधि सुखाकुर्वन्ति। अनेकपाठशाला-गोशाला-धर्मशालोद्घाटनं श्रीमहाराजैः कृतं कारितञ्चेति संक्षेपः।

श्रीमहाराजैर्हनुमान् स्वायत्तीकृतः, एतदिच्छया च हनुमान् अभीष्टं ददाति। हनुमान् अञ्जनीकुमारः प्रत्यक्षतया दर्शनशास्त्ररहस्य-प्रचाराय महाराजेभ्यो विशेषाज्ञां दत्तवानिति गोकुलदर्शनकलानिधिसूत्रात्मको निबन्धो महाराजैः कृतस्तदा वशम्वदः पण्डितराज-श्रीवेणीमाधवशास्त्री काशीनिवासी वेणीमाधव-भाष्यं विरचय्य तेन समभूषयदित्यलमतिविस्तरेण।

—०—

दर्शन-विरोध-परिहारः।

श्रीपण्डित ढुण्ढिराजशास्त्री, न्यायाचार्यः
[अध्यक्षः—नित्यानन्द-वेदविद्यालयस्य]

अथ तावदिह संसारे, निःसारदुस्तर-शोकमोहागारात्मके, शुक्लपटमध्यासिते विचित्रचित्र इव शुद्धसच्चिदानन्दस्वरूपमध्यासिते, सूत्रेणेव मणिगणे समुद्धृते वा, आपाततो रमणीये, सद्विचारेण विदीर्य्यमाणे, सर्वज्ञस्वतन्त्रसर्वशक्तिपरमात्मनिमित्तक—पुण्यापुण्यसध्रीचीन-प्रकृतिप्रकृतिके, ब्रह्माण्डात्मके, वर्तमानेषु चतुर्दशसु 'भूर्भुवः स्वः' इत्यादिनामधेयेषु भुवनेषु, वर्तमाने कर्माधिकृते नाम्ना भूलोके, वर्तमाने निखिलभगवदवतारविषये परमात्मनिःश्वासभूत-वेदैः कृतवर्णाश्रमादिविभागे, देवैरपि स्वर्गापवर्गहेतुभूतपदाद्यन्वितया मधुरया गिरा सततं स्तूयमाने भारतखण्डे, देवैरपि सदेप्सिततमं समाभ्यां पुण्यापुण्याभ्यां विना दुर्लभं मानुष्यं जन्म गतेन, सम्यगधीतवाङ्मय-व्याकरण-काव्य-कोशेन, नव्ययौवन-कानन-प्रविविक्षुणा, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारचिकीर्षुणा मानवेनेति, किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामिदमुच्यते।

भ्रमसंशयविप्रलिप्सावर्जितचेतोभिर्महामुनिभिरेव कृपया प्रकटीकृतानि प्रयोजनैकसूत्रगुम्फितानि परस्परविरोधवर्जितानि दर्शनानि गुरुमुखारविन्दाद् गृहीत्वाऽऽनिर्णयाद्विचारयितव्यानीति।

ननु यद्यपि संस्कृतवैखरिवाण्यामष्टादशप्रस्थानानि श्रूयन्ते, तथाचोक्तं—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश,—इति।

चत्वारश्चोपवेदा इत्यष्टादश प्रस्थानानि। तथापि तत्र कानिचिद्वाक्यानि कर्माण्येव बोधयन्ति, बोधयन्ति चापराणि विषय-सुखोपायानेव, कानिचित्तु ब्रह्मभिन्नदेवोपासनामेव बोधयन्ति, इति वेदे विरोधः प्रतिभाति। यानि तु ज्ञाननिमित्तकानि न्यायसांख्यादि-

शास्त्राणि; तान्यपि प्रत्यक्षसिद्धं भेदज्ञानमेव यथार्थज्ञानं वदन्ति। किंच चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादि-क्रमशो जगदारम्भन्त इत्याहुः—गौतमादयः। त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमत इति वदन्ति सांख्य-योग-पाशुपताः। वदन्ति च वैष्णवाः "ब्रह्मणः-परिणामो जगदिति।" एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया मिथ्यैव जगदाकारेण कल्प्यत इति ब्रह्मवादिनो निगदन्ति—इति शास्त्रेषु कार्य्यकारणभावविषयक-विरोधः प्रतिभाति। तथाधिकारि-सम्बन्ध-विषय-प्रयोजन-विषयक-विरोधोऽप्यपरः प्रतिभाति।

तथा कर्त्तारो मुनयस्ते कथं भ्रमादिदोषवर्जितचेतसः परस्परविरुद्धकथनेनैव लिङ्गेन दोषाणामनुमीयमानत्वात्। कीदृशं च तेषां सार्वज्ञ्यं यद्विरुद्धकथनेऽपियुज्येत। यदि ते सर्वं सम्यगज्ञास्यन् तर्हि तेषामुक्तयोऽपि परस्परविरोधिन्यो नाऽभविष्यन्, विषयाधीनत्वाज्ज्ञानस्य। विषयस्य च सर्वं प्रति समानत्वात्। नहि घटो देवदत्तं प्रति यदा स्वरूपेण विद्यते, तदा यज्ञदत्तं प्रति स्वरूपेण नास्तीति वा पटरूपो वेति कल्पयितुम् शक्यते पण्डितसहस्रेणापि, स्वरूपेण विद्यमानत्वात्तस्य। तदित्थं यदा सांख्यं प्रति प्रधानं स्वतन्त्रमस्ति, तदा गौतमप्रभृतिभिस्तदभावोऽबोधि कथम्? कथञ्च व्यासप्रभृतिभिस्तदेव परमात्माधीनत्वेनाऽबोधि, ?। किंच सांख्य-मीमांसक-वैशेषिकान् प्रति यदीश्वरो नास्ति, तर्हि गौतमादीन् प्रति कुतस्त्यः सः। यदि गौतमप्रभृतिभिः परमाणवो जगदारम्भकत्वेनाऽवगतास्तदा बादरायणप्रभृतिभिः कुतो नाऽवगताः। नहि परमाणवोऽपि चेतनधर्मा येनैकं प्रति पक्षपातितया प्रकटी-भवन्ति नत्वन्यं प्रति। यदि सांख्य-वेदान्तिनः प्रति शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपोऽकर्त्ताऽभोक्ताऽसङ्ग आत्मास्ति, तदान्यैः किमपकृतमात्मनः, यतस्तान् प्रति तद्रूपो न प्रतिभाति, प्रत्युत तद्विपरीतो भाति, किमात्मापि शैलूषो येन कञ्चित्प्रति—आनन्दादिस्वरूपेण भाति, कञ्चित् प्रति तु दुःखादिगुणवान् भाति। तदलं छिद्रान्वेषणेन, मुनयोऽपि अस्मादृशा एव, तत्कृतानि शास्त्राण्यपि कलहास्पदानि, तस्मात् तत्त्वनिर्णयजिगमिषुणा शास्त्राण्युपादेयबुद्ध्या न ग्राह्याणि, इति चेन्न। शास्त्राशयानवबोधनात्।

सकलशास्त्राणां कर्त्तारः सर्वज्ञाः कृपालवश्चाऽऽसन्। तैः केवलमेवास्मदुपकाराय कृपया वेदानुसारीणि शास्त्राणि प्रणीतानि, न तु स्वार्थाय। तस्मात्ते मुनय उपालम्भयोग्या न भवन्त्यस्मादृशाम्, यैस्तेषामाशयोऽपि प्रत्येतुं नैव शक्यते,। विचारमन्तरेण यदि तेषु विरोधः प्रतिभाति, प्रतिभातु मन्दमतीनां तथा, सद्विचारेण तु प्रयोजनैकसूत्रगुम्फितानि सर्वाणि प्रस्थानानि, किम्पुनः शास्त्राण्येव; ततश्च कुतो विरोध इति। ननु भवन्तु कृपालवो मुनयः शास्त्राणि चाऽविरोधीनि; यदि समेषामेकस्मिन् प्रयोजने तात्पर्य्यम् सिद्ध्येत, तदेव तु कथमिति चेत्; उच्यते।

विद्याया अष्टादश प्रस्थानानि चत्वारो वेदाः—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद—इति। षड्वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं-छन्दो-ज्योतिषमिति। उपाङ्गानि च चत्वारि—पुराणानि न्यायो मीमांसा धर्म्मशास्त्राणि चेति। तथा चेति मिलित्वा चतुर्दश विद्याः, 'पुराणन्याय' इत्यादिनोक्तत्वात्।

उपवेदाश्चत्वारः—आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रञ्चेति। इत्यष्टादशविद्याप्रस्थानानि, इति। तथाहि, वेदेषु कियन्ति वाक्यानि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तदैक्षत' इत्यादिना ध्येयं ब्रह्म बोधयन्ति। कियन्ति तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तत्त्वमसि' इत्यादीनि वाक्यानि ज्ञेयं ब्रह्म बोधयन्ति। शेषाणि तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्,' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत,' 'सदृशीं भार्यां विन्देत' इत्यादीनि कर्माणि बोधयन्ति। कर्मबोधकानामपि वेदवाक्यानां सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानमेव प्रयोजनम्। प्रवृत्तौ कस्यापि वेदवचनस्याऽभिप्रायो नास्ति, अपितु निषिद्धस्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधनेऽस्याभिप्रायः। अतोऽभिचारादिकर्म-प्रतिपादकस्याऽप्यथर्ववेदस्य निवृत्तावेव तात्पर्य्यम्। शत्रुमारणाय प्रवृत्तेनापि पुरुषेण गरदानादिना यद्वा अग्निदाहादिना शत्रुर्न हन्तव्यः, इत्यर्थं श्येनयागादि कर्म विहितम्, नतु शत्रुमारणाय। तथाचाऽथर्ववेदस्य गरदानादितो

निवृत्तावेव तात्पर्य्यम्; नतु प्रवृत्तौ, द्वेषेण प्राप्तत्वात्प्रवृत्तेः। नहि अन्यतः प्राप्तौ वेदस्याऽभिप्रायः सम्भवति इति रीत्याऽथर्ववेदस्य निवृत्तौ तात्पर्य्यम्। एवं च त्रय्यां कर्म-बोधकवाक्यानाम् अन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञान उपयोगस्तु स्पष्ट एव। ब्रह्मादिप्रणीतस्य आयुर्वेदस्य वैराग्ये तात्पर्य्यमस्ति, यतो ह्यायुर्वेदानुसारेण रोगनिवृत्तावपि पुनरप्युत्पद्यन्ते रोगादय इति लौकिकोपायस्य तुच्छत्वमस्ति। औषधदानादीनां पुण्योत्पादकत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारापि ज्ञान उपयोगोऽस्ति। तथा विश्वामित्रकृतस्य धनुर्वेदस्य दुष्टचौरादितः प्रजापालन-लक्षण-क्षत्रियकर्मबोधकत्वात्, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन तस्यापि मोक्ष एव तात्पर्य्यम्। तथा भरतमुनिना प्रकटीकृतस्य स्वरतालमूर्छनानृत्यादिबोधकस्य गान्धर्ववेदस्य देवताराधनं निर्विकल्पसमाधिसिद्धिश्च प्रयोजनमुक्तम्। तस्मात्तस्यापि चित्तनैश्चल्यद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन मोक्ष एव प्रयोजनम्। तथा अथर्ववेदस्तु नानाप्रकारको भवति, नीतिशास्त्राऽश्वशास्त्र-शिल्पशास्त्र-सूपकारशास्त्रादित आरभ्य-धनप्राप्त्युपायबोधकशास्त्रम्, अथर्ववेदपदेनोच्यते। यस्मात्सकलोपायनिपुणस्यापि पुरुषस्य भाग्यं विना धनप्राप्तिर्वा भवति, तस्मादथर्ववेदस्यापि वैराग्य एव तात्पर्य्यम्।

तथा चाङ्गानि-तत्र पाणिनिप्रणीताया शिक्षाया उदात्तादि-ह्रस्वादि-विशिष्ट-स्वरव्यञ्जनात्मक-वर्णोच्चारण-विशेषज्ञानं प्रयोजनम् अन्यथा मन्त्राणामनर्थफलत्वात्। तथा चोक्तं—'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इति पाणिनिप्रोक्तस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं बोध्यम्, नाऽन्येषां, तेषु वैदिकशब्दसाधन-प्रकाराऽभावात्। वैदिकपदसाधुत्वज्ञाने-नोहादिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम्। तत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्तिकं विरचितम्। तद्वार्तिकोपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं प्रणीतम्। इत्येतत्त्रिमुनिव्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते। तथा च ताभ्यां शिक्षा-व्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणे पदसाधुत्वे च ज्ञाते सति वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थम् भगवता यास्कमुनिना 'समाम्नायः समाम्नातः' इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमभाषि। तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदानामर्थः प्रदर्शितः। तथा च मन्त्रस्थ-पदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमेवाऽपेक्षितम्। एवं निघण्ट्वादयोऽपि निरुक्तान्तर्भूता बोध्याः।

तथा भगवता पिङ्गलनागेन 'धीश्रीस्त्रीम्' इत्याद्यष्टाध्यायात्मिका छन्दोविचितिर्विरचिता। तस्या वैदिकच्छन्दज्ञानेनानुष्ठानाङ्गभूते तात्पर्य्यम्। तथा भगवद्भिर्गादित्यादिभिर्ज्योतिषं प्रणीतम्। तस्य वैदिककर्माङ्गदर्शादिज्ञाने तात्पर्य्यमस्ति। तथा कात्यायनादिमुनिभिः—वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषबोधकानि सूत्राणि प्रणीतानि। इति निरूपितानि षडङ्गानि। तथा च वेदस्य यत्प्रयोजनं तदेवाऽमङ्गानामपि बोध्यं न तु पृथक्, वेदाऽङ्गत्वात्तेषाम्।

तथा चोपाङ्गानां प्रयोजनमुच्यते—भगवता बादरायणेन प्रणीतानि पुराणानि ब्राह्मपाद्मादीनि-अष्टादश। तथैवोपपुराणान्यपि अनेकप्रकाराणि। तेषां पुराणेषु-अन्तर्भावो यथासम्भवं बोध्यः। तेषां प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। गौतममुनिना 'न्याये' आन्वीक्षिकी पञ्चाऽध्यायी प्रणीता। तत्र गौतमकल्पितानां प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानां किलोद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानमेव न्यायदर्शनस्य प्रयोजनम्।

तथा कणादमुनिनो हितानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां भावपदार्थानाम् अभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पत्तिकरणं वैशिषिकदर्शनस्य प्रयोजनम्। अर्थात्तेषु सूत्रेषु युक्तिप्राधान्यात्, युक्तिभिश्चिन्तनेन बुद्धिस्तीक्ष्णा जायते, सा मनने योग्या भवति नाऽन्या। तथा च श्रुतिरप्याह—'दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि' रित्यादिः। वसिष्ठश्च 'विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदम्' इति। मननञ्च ज्ञानसाधनम्। यदाह श्रुतिः—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति। तथा च मननद्वारेण वेदान्तजन्यं ज्ञानमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम् इति तत्रैव तस्य तात्पर्य्यमिति प्रतिपत्तव्यम्। तथा जैमिनिना भगवता कृपया निजनिर्मितसूत्रैः कर्माऽनुष्ठानरीतिः प्रदर्शिता। इयन्तु पूर्वमीमांसा 'अथातो धर्म्मजिज्ञासा' इत्यादिः

'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता द्वादशाध्यायी । यां कर्ममीमांसामाहुः । यथा च विधिना कर्मसु प्रवृत्तिर्धर्ममीमांसायाः फलं, तथा चास्याः कर्माऽनुष्ठानेनाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजनकतया मोक्ष एव तात्पर्यम् । तथा च स्मृतिः--'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति । त्रयो हि दोषा बुद्धौ भवन्ति मलो विक्षेप आवरणञ्च । मलः पापं, ज्ञानस्य प्रतिबन्धकम् । तच्च कर्मानुष्ठानेन विनश्यति । तस्मात्-धर्ममीमांसायाः परम्परया मोक्षे तात्पर्य्यम् ।

(सावशेषम्)

आपत्कालानुसारिणी शास्त्रीय-व्यवस्था

[श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रीः]

काशीस्थविद्वदन्यतमैः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिभिः रणवीरसंस्कृत-पाठशालाध्यक्षैः शास्त्रनिधिभिः प्रस्तुतेयं व्यवस्था सुप्रभात-पाठकानां पुरतः प्रकाश्यते । इतःपरं काशीपण्डितसभाया अपि व्यवस्थाऽस्मिमे शीघ्रमेव प्रकाशमेष्यति । —सम्पादकः ।

सम्प्रति भारतवर्षेऽत्र सामूहिक आपत्कालः समुपस्थित इत्यत्र नास्त्यणीयानपि संशीतिलेशः । कार्याकार्यव्यवस्थितौ धर्मप्राणानां शास्त्रमेव प्रमाणमित्यपि सर्ववादिसम्मतः पक्षः । ये किल शास्त्रमर्यादामुलङ्घ्य हिन्दुहिते प्रवर्त्तन्ते, तैः "शास्त्रं हि वत्सलतरं मातृपितृसहस्रतः" इत्यादि— शास्त्रवचनेषु कृपया दृष्टिर्देया। देशकालपात्रानुरोधक-शास्त्र-वचनानि तदनुसारेणैव व्यवस्थापनीयानीति मीमांसापद्धतिः ।

अधुना हिन्दुस्थानीयतत्तत्प्रान्तेष्वाततायिविधर्मात्याचारपरम्पराभिर्लक्षशो हिन्दवो यवनीक्रियन्ते । हिन्दुस्त्रियोऽपि बलान्म्लेच्छैरपहृत्य दूष्यन्ते । विधर्माणो यवनादयो म्लेच्छाः संख्यातीतैरुपायैर्यावर्नी संख्यां विद्युद्वेगतो वर्धयन्तो दृश्यन्ते । यद्यपि देवर्षिकृपाद्दलम्बिन्या आर्यजातेर्न कदापि भवितुमर्हति विनाशस्तथापि विधर्मात्याचारपरम्परादि-संकटशतसमाकुला दौर्बल्यमासादयन्ती हिन्दुजातिरियं विविधोपायैः परिरक्षणीयैवेति काशीस्थैर्विद्वद्भिः—(१) बलपूर्वकम्लेच्छीकृतहिन्दुपरिग्रहग—(२) यवनाद्यार्यधर्मेतरम्लेच्छजातिहिन्दुधर्मप्रवेशपूर्वकसामाजिकादि-वैवाहिकसम्बन्धनिर्णय—(३) विधवापुरुषापरिग्रह—(४) सगोत्रोद्वाह—(५) परिणयविच्छेद—(६) शास्त्रासम्मतकालकन्यापरिणयन—(७) समुद्रादियात्रा—(८) स्पृश्येतरजातिदेवमन्दिरप्रवेशाद्यष्टौ विषयाम् निम्ननिर्दिष्टस्वरूपं यथासंख्यं शास्त्रदृष्ट्या सुमीमांस्य व्यवस्थैषा प्रकाश्यते—

(१) बलान्म्लेच्छैर्दूषितानां तत्स्त्रीणां चापवित्रमांसभक्षण-कलमापाठबलात्कारमैथुनादिना केनचिदुपायेनापि जातिधर्मभ्रंशो न कदापि भवितुमर्हति । तादृशानां हिन्दुनराणां तन्नारीणां च सर्वविधोपायैरुद्धारं विधाय तत्पापशमनार्थं समन्त्रकगङ्गास्नानेन, तज्जलाचमनादिना, "गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति, नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु" इत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितनित्यप्रवाहशील-पुण्यनदी-जलस्नानेन, "हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे, हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे" इत्यादि विष्णुतारकब्रह्ममन्त्रं "शिवे दुर्गे शिवे दुर्गे दुर्गे दुर्गे शिवे शिवे" इत्यादिदेवीतारकब्रह्ममन्त्रमुच्चार्य भगवन्नामस्मरणेन, "यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके, प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम्" इतिमन्त्रपाठपूर्वकपञ्चगव्यपानेन, विप्राङ्घ्रिजलाभिषेकादिना केनाप्यन्यतमेनोपायेन शुद्धिं विधाय यथापूर्वं सामाजिक-स्थानप्राप्तिः शास्त्रसम्मता । बलान्म्लेच्छैर्गर्भवतीनां प्रसवानन्तरं शास्त्रोक्तं व्रतं तदनुकल्पं दानादिकं वा कारयित्वा यथापूर्वं समाजप्रवेशः शास्त्रसम्मतः । तज्जनितसन्त-

न्तरतीनां चान्यत्र-प्रोक्त-धर्मपूतजातिविशेषे प्रवेशः सम्भवः। धर्मपूतजातिव्यवस्थाऽग्रे द्रष्टव्या।

मनूक्त-दशमाध्यायप्रमाणेन, महाभारतानुशासन पर्वोक्तप्रामाण्येन चेदं विज्ञायते यत् ताः क्षत्रियजातयो हि ब्राह्मणानामदर्शनात् संसारेऽन्त्याः प्राप्ता इति। महाभारतानुशासनपर्वप्रोक्ते—

"यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः
शकास्तुषाराः कङ्काश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः।
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः॥"

इति प्रश्नस्योत्तरे तत्रैव प्रतिपादितं यत्—

"मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदस्युभिः
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम्।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत् सदा
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता॥" इति।

"सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ
म्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य तदा दशसहस्रकान्।
वशीकृत्य स्वयं प्राप्तो ब्रह्मावर्त्ते महोत्तमे
सपत्नीकांश्च तान् म्लेच्छान् शूद्रवर्णाय चाकरोत्।
कारुवृत्तिकराः सर्वे बभूवुर्बहुपुत्रकाः
द्विसहस्रास्तदा तेषां मध्ये वैश्या बभूविरे॥
तन्मध्ये चाचार्यः पृथुर्नाम्ना कश्यपसेवकः
तपसा तं च तुष्टाव द्वादशाब्दं महामुनिम्।
ततः प्रसन्नो भगवान् कण्वो वेदविदां वरः
तेषां चकार राजानं 'राजपूत' पदं ददौ॥"

इत्यादिभविष्यपुराणस्य चतुर्थे प्रतिसर्गखण्डे एकविंशाध्याये प्रतिपादितप्रमाणानां तथा च तस्यैव पुराणस्य तृतीये प्रतिसर्गे चतुर्थखण्डे, ६, २१, २३, अध्यायेषु समुपलभ्यमानप्रमाणपुञ्जस्य च पर्यालोचनेनेदं सिध्यति यदनार्ययवनादिम्लेच्छाः प्रायश्चित्तपूर्वकं क्षत्रियवैश्यादिवर्णधर्मं ग्राहयितुं शक्यन्त इति। प्राक्तनैः काशीस्थैर्बहिस्थैश्च धर्मशास्त्रमर्मज्ञैर्विद्वद्भिर्धर्माचार्य्यैश्च बहुभिर्यवनानां हिन्दुकरणं समर्थितमास्ते येषां प्रमाणानि मत्पार्श्वे सन्ति। मृत्युशय्यामधिरूढेन भारतभूषणेन महामनसा पूज्य-पण्डितमदनमोहनमालवीयमहोदयेनापि यवनानां हिन्दूप्रकरणमाज्ञप्तमस्ति। अतो भूमण्डले विशेषतो भारतखण्डे निवसन्ती सम्पूर्णाऽप्यार्यधर्मेतर-यवन-म्लेच्छादि-जातिर्व्रात्यसंस्कारमीमांसा-प्रतिपादितरीत्या व्रात्यस्तोमेन तदनुकल्पेन वा पुनरुपनयादिधर्मं स्वीकारयितुं योग्याः। तादृशानां भविष्यपुराणोक्त-राजपूतवत् धर्मपूतनाम्ना व्यवस्थापनं शास्त्रसम्मतम्।

अधुनाऽत्र भारते यवनख्रिस्ताद्यनार्यधर्मप्राप्तानां बहूनामपि मानवानां ब्राह्मणक्षत्रियादितत्तज्जाति चिह्नानि सुस्पष्टं विज्ञायन्ते। अतस्तादृशमानवानां शीघ्रातिशीघ्रं प्रायश्चित्तादिना संशोध्य तत्तद्वर्णधर्मे प्रवेशः शास्त्रसम्मतः। रुधिरसांकर्यं गतानामुपर्युक्त-धर्मपूतजातिविशेषे व्यवस्थापनं शास्त्रसम्मतम्।

शास्त्रीय-सृष्टिप्रकरण-पर्यालोचनया सृष्टेरनेकविधत्वमवगम्यते। यथा देवानां देवीनां च समागम-समुत्पन्ना देवर्षिपितृसृष्टिः; देवमानवी-संयोगप्रदुर्भूता पञ्चपाण्डवादिसृष्टिः, मनुष्य-देवीसमागमसंजाता भीष्मशकुन्तलादिसृष्टिः, मनुष्य-मानवीसंयोगादस्मादादिमानवसृष्टिश्चेति। मानवसृष्टावपि सवर्ण-स्वपत्नीप्रभवा सृष्टिर्धार्मिकी। विवाहकर्मणि सवर्णायाः प्राशस्त्येऽपि विवाहसंस्कारं विधाय समुत्पादिताऽनुलोमजप्रजाऽपि धार्मिक्येवास्ति। विलोमजसृष्टिर्न तथेति संक्षेपतः शास्त्रसिद्धान्तः। अनुलोमविलोमसंकरेष्वनुलोमसंकरो मातृजातीयवर्णधर्मेऽधिकृतः। "शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते, ते च स्वा च तथा राज्ञस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" "स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" इत्यादीनि बहूनि स्मार्तवचनान्यत्र प्रमाणम्। भीमार्जुनादीनां हिडम्बोलूपी-प्रभृत्यनार्यकन्याभिः सह परिणयनं तासु सन्तानोत्पत्तिश्च महाभारतादिषु दृश्यते। एतद्बाधक-कलिवर्ज्यप्रकरण-विषये त्विदं व्यवस्थापनीयं यद् यथा किल देशकालाद्यनुसृत्य कलेरादौ मनीषिभिस्तेषु केचन प्रवर्त्तयितुमपि शक्यन्त इति। "जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः, जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः" इति मनु-प्रतिपादितरीत्या हिन्दुधर्मं ग्राहिताभिर्म्लेच्छयवनप्रभृतिकन्यादिभिः सह पाणिपीडनं

विज्ञाय तासु च हिन्दुप्रजाः समुत्पाद्य शक्तिशालिनः क्षत्रियादिहिन्दवः सनातनधर्मसंरक्षणं कर्तुं प्रभवः। तत्सन्ततीनां धर्मपूतक्षत्रियादिवर्णधर्मेऽधिकारो लोकसम्मतः शास्त्रसम्मतश्चापि वर्तते।

(३) शतशः साधकबाधकप्रमाणानि पर्यालोच्यार्यसंस्कृति-संरक्षणार्थं सिद्धान्तोऽयं स्थिरीक्रियते यत् हिन्दुविधवानां धर्मशास्त्रानुसारं दिव्या, तपस्विनी, अधमा, चेति तिस्रः श्रेण्यो भवितुमर्हन्ति। या मृतपतीननुगच्छन्ति; ता दिव्याः। पतिषु मृतेषु याः किल ब्रह्मचर्य्यादिनियमान् धारयन्त्यो जीवनं यापयन्ति; तास्तपस्विन्यः, याश्च पतिभिर्वियुक्ताः सकामाः स्वगुरुजननिर्देशमनुसृत्य सवर्णपुरुषान् स्वीकुर्वते ता अधमाः। अधमश्रेणीनां विधवानां तत्पतीनां तत्सन्तानानां च समाजबहिष्कारादिदण्डप्रदानं नैव केवलं देशकालविपरीतं धर्मशास्त्रविरुद्धं चापि वर्त्तते। किन्तु ब्राह्मणजातौ तादृशसन्ततीनां स्वतन्त्र-श्रेणीनिर्धारणं शास्त्रसम्मतम्।

(४) सगोत्रविवाहो वर्णाश्रम-शृङ्खलां समूलमुन्मूयन् देवर्षिपितृकृपासम्बन्धमचिरेणैव विरहय्य जातिमार्य्यामनार्य्यां विदधाति। अतस्तत्परित्यागे ब्राह्मणैः सर्वथा प्रयतितव्यम्। ज्ञात्वा प्रसह्य कुर्वतां सामाजिकदण्डविधानं कृत्वा स्ववर्गशुद्धिः परिरक्षणीया। प्राधान्येन क्षत्रियवैश्यादीनां तु स्व-स्वपुरोहितगोत्रेण सगोत्रतेति शास्त्रनिर्णयः।

(५) विवाहविच्छेदोऽपि शास्त्रसिद्धान्तशून्य एवास्ति। हिन्दूनां विवाहसम्बन्धस्य दानमूलकत्वाद् अग्न्यादिदेवतासन्निधाने प्रतिज्ञापूर्वकसम्पादितत्वाच्च सर्वथाऽसम्भव एव। जातिमधोनयन्नयमपि द्विजातिनेतृभिर्दण्डव्यवस्थादिना निरोद्धव्यः।

इन्द्रियसंयमो हि स्त्रीणामिव पुरुषाणामप्यावश्यको धर्मः। स्त्रियः पुरुषा उभयेऽपि विवाहविच्छेदं कर्तुं न प्रभवः। सत्यां शक्तौ पुत्राभावे पुनर्विवाहं पुरुषाः कर्त्तुं शक्नुयुः, किन्तु पूर्वस्त्रीभरणपोषणादिकं तेषां प्रधानं कर्म।

(६) बहुभिः कारणकलापैरशास्त्रसम्मते वयसि प्रायः सत्कुलेष्वपि कुमारीणां परिणयनं दृश्यत इति नोचितं कर्म। परमिदानीमापत्कालमनुसृत्य सतीत्वरक्षणार्थं रजोदर्शनादर्वाग् वाग्दानविधिरावश्यकः। तेन कर्मणा पित्रादिः पापैर्मुक्तः स्यात्।

(७) समुद्रयात्रापदेन समुद्रं गत्वा महापातकिनां प्राणविसर्जनरूपमर्थं केचन प्राचीन-पण्डिता अभिप्रयन्ति, कलौ भृगुपतनादिवत् समुद्रयात्रापि शास्त्रव्यवस्थापकैर्निषिद्धेति तेषामभिप्रायः। समुद्रयात्रापदेन विदेशगमनं येषामभिप्रेतं तैर्ब्राह्मणविषयमेवैतदिति मन्तव्यम्, गुरुस्थानीयानां भूदेवानां विदेशगमनस्यानावश्यकत्वात्। किन्तु सत्यावश्यकत्वे द्विजातिः, समुद्रपारं विदेशं प्रस्थितो नैजमाचारं परिपालयन् नासंग्राह्य इति शास्त्रीयः पक्षः। वायुयान-धूम्रयान-पोतयानादौ नैजं दैनन्दिनं सन्ध्योपासनादि धर्मकार्यं मानसमप्यनुष्ठातुं शक्यते, नैतेन द्विजन्मा पापीयान् भवेत्।

(८) "यथा रसविधानेन याति कांस्यं सुवर्णताम्, तथा दीक्षाविधानेन द्विजत्वं जायते नृणाम्" इति वैष्णवो राद्धान्तः। श्रीरामानुजसम्प्रदायाचार्यप्रतिवादिभयङ्कर – स्वर्गीय – श्रीमदनन्ताचार्यविरचिते प्रपन्नचरितामृते राद्धान्तोऽयं सविस्तरं प्रपञ्चित उपलभ्यते। ये किल तप्तमुद्रादिपञ्चसंस्कारसम्पन्नास्तेभ्यो देयं ततो ग्राह्यं नान्यत इति सद्वैष्णवैर्मन्यते। "न मे भक्तश्चतुर्वेदी मद्भक्तः श्वपचः प्रियः, तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम्" इति तेषां सिद्धान्तः। अतः पञ्चानामपि वैदिकानां शैववैष्णवशाक्तसौरगाणपत्यानामन्यतमेन केनापि साम्प्रदायिकमन्त्रेण दीक्षिताः सदाचारवन्तोऽन्त्यजा भवितुमर्हन्ति स्पर्शाधिकारिणः। तादृशा हिन्दुधर्म-बद्धादरा भगवन्नामपरायणाः श्रद्धावन्तः सर्वेऽपि लोकास्तत्तद्देवपीठसंस्कारपरम्परासंरक्षणपूर्वकं देवविग्रहदर्शने सर्वथाऽधिकारिणः। श्रीरामेश्वरादिपीठेषु श्रीविन्ध्यवासिनीपीठादिषु च परस्परं विप्रतिपन्नायाः स्पर्शमर्यादायाः संरक्षणं सर्वथा समुचितम्। अन्यथा दर्शनार्थिनां जनानाम् अमङ्गलं देवपीठशक्तिह्रसनं च दुर्निवारं भवेत्। आपत्कालेऽत्र देवमन्दिरप्रतिमापीठेषु कारणबाहुल्यतोऽस्पृश्यप्रवेशात् यत्र यत्र देव-

पीठस्पर्शसंस्कारपरम्पराविपर्ययो भवेत् तत्रतत्रास्पृश्य-प्रवेशादन्यत्र काले प्रतिदिनं शास्त्रोक्तशुद्धिं विधाय तन्मन्दिरदेवप्रतिमापूजनं समुचितम्। अस्पृश्यप्रवेश-काले देवविग्रहाधिष्ठातृदेवेभ्यः क्षमायाचनमनुष्ठाय मन्दिरद्वारोद्घाटनं योग्यम्। वस्तुतस्तु देवविग्रह-प्रोक्षणपूजनादिष्वनधिकृतानां सर्वसाधारणब्राह्मणा-दीनामपि श्रीविश्वनाथादिदेवविग्रहस्पर्शनं देशकाला-दिविचारतः शास्त्रसम्मतं नास्तीति मन्यामहे। इति शम्।

——

पण्डितानां पुरः प्रार्थनम्।

कवीन्द्र-महेन्द्र शर्म्मा, काव्यतीर्थः

[लेखक महाशयः समाजवादी विद्यते। तद्-दृष्ट्यैव लिखितोऽयं लेखः। लेखगता भावाः, विचा-राश्च लेखकस्यैव। नात्र सम्पादकाः प्रतिभुवः]

श्रीमद्भागवते प्रह्लादः स्ववयस्यानुपदिशति "सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत, समत्वमाराधनमच्युतस्य" इति भगवान् स्वयं समदर्शी चेत् कथं न तस्य सम-दर्शित्वम् प्रियं भवेत्। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति भागवत-वचनानुसारं केनापि सह-वैषम्य—व्यापारस्तस्य सर्वान्तर्यामिणो जगदीश्वरस्य महदपमानम्।

येषां पूर्वजानामेष सिद्धान्तो यत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'; तेषां समाजे ईदृशी विषमता; यस्याः समता प्राप्तिरन्यत्र क्वचिद् दुर्लभैव। वयमिच्छामो यद् वयं काणा एव भवेम-इति वरम्;किन्तु अन्ये अन्धा-स्युरिति स्वार्थान्धता। यत्र 'को धर्मः'?' इत्यस्य 'भूतदया' इत्युत्तरम् तत्र गोपालका आभीरादयोऽपि नीचाः कथ्यन्ते? का कथा चर्मकारादीनाम् मुनीनामु-पदेशाः केवलमस्माकं दम्भेऽवशिष्टाः। यत्रार्षाणामिय-मीहा-यत्—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

तत्राद्य—'सर्वे मत्तो निकृष्टाः स्युः' इति चेष्टा। परोपकारार्थमेव येषां जीवनम्; त एव देवाः। सूर्य-चन्द्र-पवनाग्निगोगङ्गादयः सर्वेऽपि देवाः परार्थमेवेति नाधिकं वक्तव्यम्। सूर्यस्यापरं नाम विश्वपा इति। चन्द्र औषधीनां प्राणाः। पवनस्तु प्राणरूपः। शरी-रान्तः सञ्चारी वायुः प्राणाः। अग्निं विना शरीरमेव-शान्तं स्यात्। गौः सर्वदेवमयी। गङ्गादीनां विना नगराणां का दशा भवेत्? किन्तु एतदादयः सर्वेऽपि देवाः सर्वैः सह समतामेव वर्तयन्ति। साम्य-प्रचारकाः खलु देवतुल्या मानवा एव। अन्ये हि राक्षस—तुल्याः। स्यान्नामपूर्वयुगे जातिभेदः। परन्तु साम्प्रतं तु जातिभेदो नाम महापापाधायको विद्यते। अद्यत्वे तु जाति प्रथा सर्वानर्थजनकं पापम्। अस्या विनाशं विना शान्तिरौदुम्बरपुष्पायमाणैव। किन्नैतत्तथ्यम् यज्जात्यैव ब्राह्मणाः पूज्यन्ते, श्वपचाश्च श्वानवत्तिर-ष्क्रियन्ते?

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।'

अस्योपरि गीतारहस्ये तिलक-विवेचनं द्रष्टव्यम्।

अहन्तु सुस्पष्टमुद्घोषयामि यत् सत्वं रजस्तम एभिस्त्रिभिरेव गुणैर्जगत् सृष्टमतः सर्वस्मिन् वस्तुनि त्रित्वं समाविष्टम्: यत्र जने सत्वाधिक्यम्; स एव ब्राह्मणः, यत्र सत्वाश्रितस्य रजसो बाहुल्यम्; क्षत्रि-योऽसौ। यस्मिंश्च मानवे तमोऽधिष्ठितस्य रजसः प्राधान्यम्; स वैश्यः। तमस आधिक्याच्च शूद्रः। एवं हि मानवमात्रे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था सामञ्जस्यमा-प्नोति। यतो हि ब्रह्मणा जगत् सृष्टम्, तथैव वर्णा अपि। जातिस्तु आकृतिग्राह्या। यथाङ्गला एक-जातीया आकृतिग्राह्याः; तथा अस्माकं भारतीयानामपि एका जातिराकृतिग्राह्या। तत्रैव बङ्गीय-तैलङ्गादि—उपजातिभेदाः सन्तु नाम। आकृत्यैव यथा गो—महिष्यादीनां जातिः परिचीयते; तथा मानवानामपि। यद्ययं सिद्धान्तो न रोचते तदा हिन्दवो नामशेषा भविष्यन्ति। सत्कृते नैतत् कष्टकरम्। किन्तु वराका मूर्खा गर्तान्निष्क्रम्य महम्मद-मत-रूप कूपे पतन्ति इत्ययं महान् खेदावसरः।

यो हि जिना अद्य भुवि एव नारकीयं दृश्य दर्श-

किंतु साभिमानमुद्युक्तस्तस्यापि पूर्वजो हिन्दुरेवासीत्। पूर्वं जातिभेदेनैव बहिष्कृतोऽसौ साम्प्रतं हिन्दूनुन्मूलयितुं प्रवृत्तः—इत्यद्यत्वे जात्यभिमान एव विषमता-मूलम्। जातिरियं मात्स्यन्यायस्य पोषिका। यतोऽत्र सर्पैर्गृहीता मण्डूकाः, मण्डूकैरेव क्षुद्र-मण्डूकाः, तैश्च कीटाः, कीटैरपि क्षुद्रकीटाः। एवं हि मनुष्येस्वपि प्रबला दुर्बलान् भक्षयन्ति जात्या।

यो हि राजा आत्मानं सर्वोपरि मन्यते सोऽपि केनापि ग्रस्तो दुःखभाक् भवति। तथापि जातिपोषिकां विषमतां राक्षसीं मातरं मन्यतेऽसाविति कष्टम्। तदनुगानामेव गान्धिमहात्मनो हृदय-परिवर्त्तन-प्रतीक्षा शोभते। सर्वेषां कृते तु सा हास्यास्पदमेव।

अत्र एकमेवौषधम्—जन—जागरणम्। येषां कृते जवाहरलालः; तेषां समक्षे प्रार्थनेयमरण्य—रोदनं भावीति न विश्वसिमि।

मान्याः! साम्प्रतं भारतस्य समाजवाद एव एकोऽद्वितीयो दुःखनाशकः सिद्धान्तः। इमं विनैवाद्यत्वे येऽन्नादिकमुत्पादयन्ति तेषां दुग्धमुखाः शिशवो बुभुक्षया म्रियन्ते। ये हि धूर्त्ता न्यायशत्रवस्तेषां गृहे कुक्कुरा अपि कृषक-श्रमिकेभ्योऽधिकमानन्दमुपभुञ्जते।

धनमेवानर्थमूलम्। सर्वमपि धनं देशस्यैव, सर्वं हि वस्तुजातं समाजाधीनमेव स्यादिति समुचितम्, नहि वैयक्तिकम्। तदैव देश-मङ्गलं स्यात्। अत्र रूसदेशो निदर्शनम्। तत्राप्ययं सिद्धान्तो नादर्शतां प्राप्तस्तथापि बहुशिक्षितव्यमस्माभिस्तस्माद्देशात्।†

———

† अस्मिन् विषये सहृदयैर्विद्वद्भिः श्रीसम्पूर्णानन्द कृतं 'समाजवाद' नामकं श्रीराहुलकृतं च 'भागो नहीं, दुनियाको बदलो' इति पुस्तकद्वयं पठनीयमिति सानुरोधं प्रार्थयामः—लेखकः

सम्पादकीयम्!

—०—

शङ्कराचार्याणां विषये

सुप्रभातस्याङ्कद्वयेऽस्माकं पाठकानाञ्च नितरामप्रियो विषयः प्रचलति, येन केचनास्माकं सुहृद असन्तुष्टाश्च सन्ति। तदत्रविषये मौनावलम्बनमेव श्रेयस्करं मत्वा विषयममुं समुपसंहरामः। अस्माभिः सद्भावनया, आत्मीयधिया, हितबुद्ध्या च यत्किमपि कटुकं तिक्तञ्च स्पष्टमालोचनं विहितम्। एतन्न खलु विस्मर्त्तव्यं धर्माचार्यैस्तदनुयायिभिश्च यदचिरादेव सुधारकाणां शासकानां प्रचलति सुधार-वात्याचक्रे धर्मस्य, धर्माचार्याणाम्, धर्मगुरूणाम्, धर्मस्थानानाम्, मठ-मन्दिर-मोहान्तानामकल्पनीयमपरिहार्यञ्च परिवर्तनं प्रसभं भविष्यति। क्रूरतया व्यवहरिष्यन्ति सुधार-प्रियाः। शासनं तदधीनं विद्यते, शिक्षा तदधीना, जनता च तदनुयायिनी। एवं स्थिते सति समये प्रबुद्धैरस्माभिः स्वयमेव समयानुकूलं परिवर्तनं विधेयम्। तदा किमप्यात्म-संरक्षणं सम्भाव्यते। अन्यथा अस्माकं दोषान्, दौर्बल्यम्, दुर्व्यवस्थाञ्च द्वारीकृत्य प्रचलन्तीमिमां प्राचीन-परम्पराम् प्रसभं विलोप्स्यन्ति परिवर्तन-पक्षपातिनः। वयं स्वदोषैर्दुर्बलाः किमपि कर्तुं न प्रभविष्यामः। अतएवास्माकमप्रियोऽपि प्रयत्नस्तेषां हितायैव।

निदानमन्तरा चिकित्सा कथंकारं स्यात्। निदानं ज्ञात्वा अस्माकं जीवने, प्रकृतौ, समाजे, व्यवहारे, कार्यपद्धतौ, अन्यत्र कुत्रापि वा ये ये दोषाः समागताः सन्ति तेषां सावधानतया सरलतया च निःसारणं विधेयम्। येनास्मासु निर्दोषेषु-आत्मबलं, मनोबलञ्च प्रबलं भवेत्। तेन च वयं सुधारकाणां सम्मुखमपि प्रसभं स्वीयां परम्परां परिरक्षितुं प्रभविष्यामः। इत्येवास्माकं तात्पर्यम्।

पश्यन्तु मनाक्! सुधारकाणां प्रथमो महात्मा-गान्धी; भवदुचितां चर्यामाचरन्; न केवलं भारतीयानाम्; प्रत्युत निखिल-भूमण्डलीयानां जनानामनन्त-श्रद्धा-सम्मान-भाजनं सञ्जातः। पश्यत! बंगप्रान्ते

केवलमात्मबलसहायः कथं दुरात्मनोऽपि प्रेम्णा विजयते। एतत्तु हिन्दूजातेर्जन्मसिद्ध-नेतृणाम्, तद्धनैरेव परिपुष्टानां धर्माचार्याणामेव कर्तव्यमासीत्। अस्मिन्नवसरेऽपि श्रूयते-मोहमय्यां धर्मसंघ-महाधिवेशने शङ्कराचार्य्याणां छटा दर्शनीया आसीत्। सभामण्डपे सभापतित्वेन तिष्ठत्येकस्मिन् शङ्कराचार्ये; नान्ये शङ्कराचार्यास्तत्र गताः। एतत्तु बालानामिव, स्त्रीणामिव च उपहासास्पदं भवतां चरित्रम्।

शङ्कराचार्येष्वेव द्वित्रिषु परस्परं सौहार्दं नास्ति तदा ते कथं जनतायाः सङ्ग्रन्थनं कर्तुं प्रभवेयुः। "स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।"

वयन्त्वभिलषामो यत् ये हि खलु धर्म-संरक्षणाय वैदिक-मार्गप्रतिष्ठापनाचार्यत्वेनात्मानमुद्घोषयन्ति, त एव धर्मविनाशाय मा भवन्तु। साम्प्रतन्तु ईदृशा धर्मनेतार अपेक्षन्ते, ये स्वचारित्र्येण, कर्मणा, आत्मबलेन च भारतीयार्य-संस्कृतेरादर्शभूता भवन्तु। आदर्शतायाः कृते श्रमः, शमः, तपः, संयमः, तितिक्षा, स्वधर्म-दृढता, सदाचार—इत्यादयो गुणा अपेक्षन्ते। एतैरेव गुणैर्नेतृत्वम्—विशेषतश्च धर्मनेतृत्वम् सम्भवति।

एतादृशे भयङ्करे समये व्यर्थाडम्बर-प्रदर्शनं, मानप्रदर्शनादिकञ्च कुर्वतां परस्परं कलहायमानानां लोकोत्तर-तपःप्रभाव——-विद्यावैभवाचारादर्शादिविरहितानामाचार्याणां गौरवेण केवलेन बिभ्यद्भिरस्माभिः कियन्तं कालं स्थातव्यमिति न जानीमः। अस्तु।

अतएवास्माभिः कर्म-शीलानां कर्तव्य-परायणानां धार्मिक-जन-समाजे यथाकथमपि जागरणं जनयतां व्यापारिणां चौर-व्यापारार्जितं युद्धकालीनं धनं देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दापयतां श्रीमत्करपात्रिस्वामिनां यदि प्रशंसा क्रियते, न स पक्षपातो व्यक्तिगतः, प्रत्युत सा वास्तविकी परिस्थितिः। सुप्रभातं न केनापि लोभेन, लाभेन वा 'कस्यापि प्रशंसामातनोतीति शास्त्रिवर्याः सम्यग् जानन्तु।

काशीस्थ-विदुषां विषये यल्लिखितं तैस्तत्र विदुषामपि विद्यते कश्चन दोषः। अस्माभिः प्राक्तनविदुषामपि परम्परा समालोकिताऽस्ति। तेऽपि सामाजिक-व्यवस्थासु व्यक्तिगत-व्यवस्थासु च हस्ताक्षराणि कुर्वन्तिस्म। व्यक्तिगत-व्यवस्थासु तेषां हस्ताक्षराणां मूल्यं शतादन्यूनं भवतिस्म। एवमेकपक्षतः प्रचुरां दक्षिणां गृहीत्वा, पुनस्तत्पक्षे समर्थनाय, शास्त्रविचाराय, न्यायालयेषु प्रमाणोपन्यासाय च सन्नद्धाः सन्तिष्ठन्तेस्म। परमिदानीन्तना विद्वांसः स्वयमेव हस्ताक्षराणां मूल्यं पातयन्ति। एतादृशविषयेषु तैः प्रचुरदक्षिणामन्तरा हस्ताक्षराणि न कर्तव्यानि। हस्ताक्षरकरणात् पूर्वं पक्ष-प्रतिपक्ष-विवेचनमपि विधेयम्। एकतरस्मिन् यस्मिन् कस्मिन्नपि वा पक्षे सुदृढैः स्थातव्यम्। साम्प्रतं वाराणस्यामियं व्यवस्था प्रचलति, यत् यः कश्चिदपि पण्डितभ्यः सभायां मुद्राद्वयं चतुष्टयं वा दत्वा तस्मिन्नेव काले हस्ताक्षराणि कारयति स्वाभीप्सिते विषये। विद्वांसश्च तत्र सद्योगृहीत-दक्षिणाः शिष्टतानुरोधेन, अनिच्छन्तोऽपि हस्ताक्षराणि कुर्वन्ति। किं कुर्वन्तु ते?

अत इदानीं सामाजिकं सर्वसाधारणं धार्मिकं शिक्षासम्बन्धिनं वा विषयं विहाय, व्यक्तिगतविषयेषु विद्वद्भिर्हस्ताक्षराणि न कर्तव्यानि। बहुवारमस्माभिस्तेषामयमपवादः श्रुतः। बहिस्थास्तेषां हस्ताक्षराणि स्वल्पतममूल्येन कारयन्ति, बहुमूल्यञ्च स्वकार्यं साधयन्ति। सिद्धे कार्ये पश्चात् पण्डितानुपक्रोशन्ति। इति वयं काशीस्थान् विदुषः सानुरोधमभ्यर्थयामः।

प्राचीनैराचार्यैः सहास्माकं घनिष्ठतरः सम्बन्धः। ते पुत्रवद् स्निह्यन्ति। वयमपि तातपादानिवाचार्यपादान् मन्यामहे। तेषां त्यागः, तपः, सदाचरणम्, वात्सल्यम्, सर्वमपि प्रत्यक्षमेवास्माकम्। वाराणस्यां बहुवारमस्माभिस्तेषामभ्यर्चनमभ्यर्थनमभिनन्दनञ्च विहितम्। परं यदि सुप्रभात-संघ-द्वाराभिनवशङ्कराचार्याणामभिनन्दनं विहितम्, तदा तेन कस्तावदनर्थः समजनि। संस्कृत-विद्वद्भिर्यदि तेषां सम्मानना विहिता, तदापि किं श्रीमद्राजराजेश्वराश्रम-महोदयानां गौरवहानिः सञ्जाता। पुनः सर्वैरपि तारकेश्वर मठे सम्मिलितैः पण्डितैः स्वीकृतमेव श्रीमतां राजराजेश्वराश्रमस्वामिनामाचार्यत्वम्। वयमपि तथैव

मन्यामहे। परमेकस्यादरं कृत्वाऽपरस्य दण्डिस्वामिन अपमानं तिरस्कारं वा कर्तुं न कोऽपि धर्माभिमानी प्रयतेत। अतः शास्त्रिवरैरत्र व्यर्थं—दोषारोपणं न कर्तव्यम्। नचात्र विषये विशिष्टमान्दोलनं विधाय समाजे क्षोभमुत्पादयन्तु, न्यायालय-निर्णयं प्रतिचन्ताम्।

इदानीमस्मिन् विषये सुप्रभाते किमपि कस्यापि लेखादिकं न प्रकाशयिष्यति।

× × ×

संस्कृत-परीक्षासु वैषम्यम्।

अस्मिन्नङ्के हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतविभागे साहित्यविभागाध्यक्षैः पण्डितप्रवरैः श्रीमहादेवशास्त्रि महोदयैः हिन्दूविश्वविद्यालयीय राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयीय-परीक्षयोर्विषये संस्कृतशिक्षाधिकारिणो विज्ञापिताः सन्ति। तच्चिरादेव सुप्रभातस्याभिमतमासीत्। पूर्वमपि बहुधा प्रार्थितमस्माभिरत्रविषये यत् आँग्लविश्वविद्यालयेषु परीक्षा-विषये यथा पारस्परिकः सहयोगो विद्यते तथा संस्कृतेऽपि भवतु। प्रस्तावा अपि सभासु स्वीकृताः सन्ति। परं संस्कृत-परीक्षाध्यक्षाः स्वीयं सम्मेलनं विधाय तादृशं प्रबन्धं न कुर्वन्ति येन हिन्दूविश्वविद्यालयीय-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णः कुत्रापि आचार्य-परीक्षां दातुं प्रभवेत्। राजकीय-विद्यालयतः, विहार-संस्कृतसंघपरीक्षोत्तीर्णो वा हिन्दूविश्वविद्यालयोयाचार्यकक्षायां प्रवेष्टुमर्हेत्। केचन विद्यालयाः स्वीयपरीक्षाणां सर्वाधिकं महत्वं मन्यन्ते। एवमन्यपरीक्षाणामुपेक्षणमपमानमिव च भवति। सर्वप्रान्तीय-परीक्षाणामैक्यं तु तदैव समीचीनं स्याद्यदा पाठनपद्धति-सामञ्जस्यमपि स्यात्।

परं वाराणसीस्थयोर्हिन्दूविश्वविद्यालय-राजकीय महाविद्यालययोस्तु प्रायः सर्वं समानमेव। कियतः कालात् हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतमहाविद्यालयस्य व्यवस्था समीचीना विद्यते। पाठ्ये, पाठने, पठने, सर्वत्रापि प्रायः साम्यमेव। प्रथममनयोः पारस्परिकः सहयोगो भवतु। तदनन्तरं शनैः शनैरन्यत्रापि प्रयत्नोऽयं सफलः स्यात्। हिन्दूविश्वविद्यालयेन प्रवेशिका परिक्षायै स्वतन्त्र एव विद्यालयः स्थापितो विद्यते, परं राजकीय-महाविद्यालयस्य प्रथमा-पाठन-व्यवस्था कुत्रापि नास्ति। तथापि हिन्दू-विश्व-विद्यालयस्य प्रवेशिकामुत्तीर्णाश्छात्राः, राजकीयमहाविद्यालये मध्यमां दातुं न प्रभवन्ति। हिन्दूविश्वविद्यालयेन तु विहार-काशी-पञ्जाबप्रान्तीय-प्रथमायामुत्तीर्णा मध्यमायां, मध्यमोत्तीर्णाश्च शास्त्रिपरीक्षायां सादरं गृह्यन्ते। राजकीय-विद्यालयस्यैष आग्रहो न समुचितः प्रतिभाति।

श्रूयते प्रान्तीयसंस्कृत-शिक्षाधिकृतोऽपि दत्तावधानाः सन्ति विषयेऽस्मिन्निति तदत्र तैः सत्वरैर्भाव्यमिति वयमत्र सानुरोधं ध्यानमाकर्षामः।

× × ×

हन्त ! कष्टपरम्परा !!

साम्प्रतकाले कस्यापि स्वल्पस्यापि कार्यस्य सम्पादने सञ्चालने च महान् कष्टानुभवो भवति। पदे पदे प्रतिबन्धकाः समुपतिष्ठन्ते। सुप्रभातस्य संस्कृत-पत्रस्य मुद्रणे न केऽपि यन्त्रालयाः समुद्यता भवन्ति। सर्वेष्वपि यन्त्रालयेषु संस्कृतोपयुक्तानि-अक्षराणि न सन्ति। यत्र सन्ति; ते—एकस्य पृष्ठस्य मुद्रणव्ययं मुद्रापञ्चकं गृह्णन्ति। एवं २८ पृष्ठात्मकस्य सुप्रभातस्य मुद्रणव्ययं दशाधिकशतं गृहीत्वापि यथासमयं प्रकाशने प्रतिज्ञा-बद्धा न भवन्ति। अतः स्वकीयो यन्त्रालयः स्थाप्यतामिति ततोऽप्यधिकतरे पङ्के निमग्ना वयं यन्त्रालयोद्घाटने संलग्नाः।

अद्यत्वे नवीनयन्त्रालयोद्घाटनाज्ञैव साम्प्रतं न लभ्यते, कर्गजाभावात्। कर्गजमपि न लभ्यते, तदभावात्। प्रथमन्त्वत्रैव कथा—समाप्तिर्भवति। ततोऽप्यग्रे एका कोटिर्वर्तते, यदितस्ततो धावनं कृत्वा, अधिकारिणामाराधनं कृत्वा यदि कथमपि देहली-पर्यन्तं शतशो व्ययीकृत्यापि कर्गजं लब्ध्वाऽपि; मुद्रण-यन्त्रस्यावश्यकता भवति। तदर्थमपि मासद्वयं यावत् शतशो व्ययीकृत्य कलिकान्ता कानपुराद्यनुधावनं कृत्वा प्राचीनस्यापि यन्त्रस्याष्टगुणं मूल्यं दत्वाऽपि तस्यानयने महान् प्रपञ्चो भवति। ततश्चाक्षराण्यपेक्षन्ते। तदर्थं प्रयागयात्रा कर्तव्या। तत्राक्षरनिर्मातॄणामाज्ञानुसारं धनं दत्वा मासत्रयेण-अपूर्णान्यक्षराणि लभ्यन्ते। अपूर्णत्वात्तेषामुपयोगः कर्तुं न शक्यते।

एवं मासषट्कं व्यत्येति। ततश्चात्तर-कोष्ठक-निर्मातापि यथेच्छं धनं गृहीत्वा मासत्रयेण तद्ददाति।

एवं कर्गजस्याज्ञापत्रं लब्ध्वाऽपि नगरे तद् यथाकालं न लभ्यते। चिरात् समयाति, स्वल्पमात्रया समायाति।

इत्थं कष्टपराम्परामनुभवद्भिरस्माभिः सुप्रभातस्य प्रकाशनं यथा समयं कर्तुं विवशैर्महदपराद्धं सुप्रभातग्राहकाणाम्।

इदानीमेकयन्त्रालये सुप्रभातस्याक्षरयोजना भवति, अपरत्र संशोधनं भवति, इतरत्र च मुद्रणं भवति। सर्वमव्यवस्थितं प्रचलति। अक्षराणि पुरातनानि, मुद्रायन्त्रश्च पुरातनतरः। सुप्रभात यन्त्रालयस्य पूर्णतया कार्यक्षमत्वमेकमासपर्यन्तं न भविष्यति।

एतस्मिन् व्यतिकरे सुप्रभातस्य कार्यमिदानीं महता वेगेन प्रचलति। महत्तरो विलम्बः समजनि। अत इदं संख्याद्वयं ३२ पृष्ठात्मकं त्वरया निःसारितम्। सत्वरमेवाग्रेचाङ्काः षोडशपृष्ठात्मकाः प्रकाशिता भविष्यन्ति। वत्सरस्यान्तिमोऽङ्कः काशिकराजकीय—संस्कृत-महाविद्यालयस्य [गवर्नमेन्ट-संस्कृतकालेज] सार्द्धशताब्दीमहोत्सवमुपलक्ष्य विशिष्टः सचित्रः सर्वथाभिनवसामग्री-समेतः, चित्ताकर्षक-रूपः प्रकाशितो भविष्यति। तत्रावशिष्टा पृष्ठसंख्यापि पूर्णा भविष्यति। तावत्सुप्रभातयन्त्रालयोऽपि पूर्णतामेत्य श्रीमतां ग्राहकाणां मनोहारिणीं सेवां यथासमयं विधास्यति।

पाठकैरेतत्कदापि मनसापि न चिन्तनीयम् यत् सुप्रभातस्य पुनरवरोधो भविष्यतीति, प्रत्युतास्योत्तरोत्तरं समुन्नतिरेव स्यात्। यादृशः समयो वरीवर्ति, तद्विदितमेव श्रीमतामपि।

बहूनां लेखकानां लेखाः अस्मिन्नङ्के न प्रकाशिताः, तैः क्षन्तव्यम्। यावदयमङ्कः श्रीमतां हस्ते समापतति तावदपरोऽप्यङ्को मुद्रितप्राय एव भविष्यति। सर्वेऽपि लेखाः क्रमशः प्रकाशिता भविष्यन्ति।

अस्मिन्नङ्के मुद्रण-शुद्धयोऽपि भविष्यन्ति। यतोऽस्य मुद्रणादिकमव्यवस्थितमेव सञ्जातम्। तत्सर्वं क्षन्तव्यम्।

सम्पादकः
व्यवस्थापकश्च—

अभिमतम्।

जगन्नाथ का रथ।

अरविन्द-ग्रन्थमालायां प्रकाशिता, अष्टाणक-लभ्या स्वल्पा पुस्तिका। अस्यां योगिवरस्य महात्मन अरविन्दघोषस्य भिन्न २ विषयेषु लिखिताः पञ्च निबन्धाः सन्ति। यथा—जगन्नाथ का रथ, आर्य आदर्श और गुणत्रय, दुर्गास्तोत्र, स्वप्न तथा हिरोवूमि इतो। सर्वेऽपि निबन्धाः गभीरतमाः विद्वत्संवेद्याः, भारतीयाध्यात्मिकादर्शपूर्णाः सन्ति। अस्य महात्मनो निबन्धविषये किं वक्तव्यम्? पठनेनैवास्यानिर्वचनीयं महत्वं ज्ञातुं शक्यते। परं नैतत् सर्वसाधारणैर्ज्ञातुं शक्यते। हिन्दीभाषायामेतादृशोच्चतर-साहित्य-प्रकाशनेन वस्तुतो हिन्दीभाषा गौरवं महिमानञ्च बर्द्धयति।

× × ×

नीमके उपयोग।

निम्बवृक्षो हि मानवसमाजस्य महानुपकारको वृक्षः। आमहावैज्ञानिकमापामारमस्य प्रयोगो दरीदृश्यते। अस्य पुष्पपत्र फल-धूम-त्वगादिषु महान्तो गुणाः वरीवर्तन्ते। परमस्य प्रत्यवयस्य कदा कथं प्रयोगो विधेय इति सर्वे न जानन्ति। तदस्मिन् पुस्तके निम्बसम्बन्धिनो विविधा ज्ञातव्याः प्रयोगाः, उपयोगिन्यश्च वार्ता लिखिताः सन्ति। निम्बविषये नैतादृशमपरं पुस्तकमालोक्यते हिन्दी-वाङ्मये। केषु केषु रोगेषु कथं निम्बस्य प्रयोगो विधेय इति विशदतया वर्णितमस्ति। अस्य विषये भारतीयानां पाश्चात्यानां यवनानाञ्च वैज्ञानिकानां किमभिमतम्? कामशास्त्र-तन्त्रशास्त्रादिषु वृक्षस्यास्य किं स्थानम्? अस्यावयवैः कानि कानि मानवोपयोगीनि औषधानि निर्मीयन्ते?—इत्यादिविविधविषयाणां विशदं सर्वसाधारणोपयुक्तञ्च वर्णनमस्ति। पुस्तकमिदं प्रतिग्रामं प्रतिगृहं प्रतिव्यक्ति नितरामुपकारजनकं प्रचारणीयञ्च विद्यते।

अभिमतम्

[अवशिष्टांशः]

अस्य लेखकोऽपि आयुर्वेद-मर्मज्ञो विविधपुस्तकानां लेखकः। प्रकाशकश्च—लोकोपयोगि-आयुर्वेदपुस्तकानां सफलः सुप्रसिद्धश्च प्रकाशको वैद्य उमेदीलालगुप्तः। तस्यैव च श्यामसुन्दर रसायनशाला, गायघाट, काशीतः प्रकाशितमिदं तत एवैकया मुद्रया लब्धुं शक्यते।

आरोग्यलेखाञ्जलिः।

लेखकः—केदारनाथशर्मा पाठकः। प्रकाशकः—लेखाञ्जलिकार्यालयः, त्रिलोचन, काशी। मूल्यम्—सपादरूप्यकम्।

स्वल्पकायेऽपि पुस्तकेऽस्मिन् दैनिकोपयोगिनामाहारविहाराणां समुचिततर उपयोगो वर्णितः। आलू, करेला, आँवला, पपीता, मालिस (अभ्यङ्ग) ग्रीष्मऋतुचर्या, आयुर्वेदमें गङ्गा—इत्यादि शीर्षकाः, सर्वेषामप्युपयोगिनो विषयाः संक्षेपेण समुपवर्णिताः, प्रतिगृहं पठितानां स्त्री-पुरुषाणामुपयोगिनः सन्ति। लेखकस्य भिन्न-भिन्न-दैनिकपत्रेषु प्रकाशितानां पुरस्कृत-लेखानामयं संग्रहो महानुपकारको जनतायाः। पुस्तकस्यास्य प्रचुरतरं प्रचारमभिलषामः।

अत्र 'पपीता'-शीर्षके निबन्धे लेखकेन बंगभाषायामस्य 'बाताबी नीबू'-इति नामोल्लेखः कृतः। स तु भ्रमो लेखकस्य। बंगभाषायामस्य 'पीपे'-इति प्रसिद्धं नाम। तद् ग्रमसंस्करणे शोधनीयम्। मूल्यम् सपादमुद्राऽपि किञ्चिदधिकमेव प्रतीयते। तथापि पुस्तकमुपादेयम्।

Printed & Published by RamLal Shastri Shastri For
The Suprabhatam Ltd. BENARES.